HAMİT BOZARSLAN • **Türkiye Tarihi**

HAMİT BOZARSLAN 1958 Lice doğumlu. Tarihçi, siyaset bilimci ve Kürt sorunu başta olmak üzere Ortadoğu uzmanı. Eserleri: *Le problème kurde* (La documentation française, 1993), *La question kurde: Etats et minorités au Moyen-Orient* (Presses de Sciences-Po, 1997), Hosham Dawod ile birlikte *La Société irakienne: Communautés, pouvoirs et violences* (Karthala, 2003), *Türkiye'nin Modern Tarihi* (Avesta Yayınları, 2008), *Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonundan El Kaide'ye* (İletişim Yayınları, 2010), *Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi* (İletişim Yayınları, 2012).

Histoire de la Turquie De l'empire à nos jours

© 2013 Éditions Tallendier

Bu kitabın yayın hakları Anatolialit Telif Hakları Ajansı aracılığıyla alınmıştır.

İletişim Yayınları 2225 • Tarih Dizisi 101
ISBN-13: 978-975-05-1841-6

© 2015 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2015, İstanbul

EDİTÖR Bahar Siber
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI "Kanun-i Esasi'nin ilanı", 1877 (İBB Atatürk Kütüphanesi Arşivi)
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ ve DİZİN Ayla Duru Karadağ
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

---

80 83 84

HAMİT BOZARSLAN

İmparatorluktan Günümüze
Türkiye Tarihi

Histoire de la Turquie
De l'empire à nos jours

ÇEVİREN ***Işık Ergüden***

ODTÜ KÜTÜPHANESİ
METU [illegible]

iletişim

DR486
B79
2015

Pedme/27.06.2016

Gani Bozarslan'ın (1952-1978)
ve Fatma Bozarslan'ın (1938-2000) anısına...

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR 13

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ 15

TRANSKRİPSİYON ÜZERİNE NOT 25

GİRİŞ 27

BİRİNCİ KISIM

"Evrensel İmparatorluk"

1 İMPARATORLUK DEKORU VE ARKA YÜZÜ 37
- **Beylikten imparatorluğa** 37
- **Emperyal yazgı ya da emperyal oluş: *Fetret* döneminden Konstantinopolis'in fethine** 39
- **Avrupalı ve Müslüman bir güç** 41
- **Osmanlı şecereleri** 42
- **Genişlemenin dinamikleri ve Sünni doktriner yönelim** 46
- **Emperyal mühendislik ve sultanın kutsanması** 48
- **Devleti kutsamak için kardeşi öldürmek** 51
- **Yönetim ilkesi olarak "siyasal cinayet"** 53
- **Sultan ve başveziri** 54
- **Paranın iktidarı** 57

Yönetici seçkin ya da "askerî sınıf" 58
Toprak ve silahlar: Gerçek askerler ve imparatorluğun toprak rejimi 63
Sultanın divanı 64
Çoğul ve ... eşitsiz bir imparatorluk 66
Kentsel alanı idare etmek 70
Aykırı statülü yapılar 73

2 İMPARATORLUĞA BOYUN EĞMEK, İMPARATORLUĞA KARŞI ÇIKMAK 75
Zımni Osmanlı sözleşmesi 75
Dinsel ayaklanmalar, halk isyanları 79
Anadolu'nun çöküşü: Celali isyanları 81
İktidarın restorasyonu 86

3 EMPERYAL MELANKOLİLER 89
Emperyal bir ekonomiyi yönetmek 89
Mistisizm ve yeni ekonomik mühendislikler 92
Osmanlı düzeninin krizi 96
Yeni bir Avrupa'da imparatorluk 100
Geriye dönüş mü, ileriye gidiş mi? 101
Bir Osmanlı narsisizmi mi? 104
Ordusuz bir devlet, devletine karşı bir ordu 106

İKİNCİ KISIM

"Yeni Düzen"

4 OSMANLI SİSTEMİNİN TÜKENİŞİ 111
Nizam-ı Cedid nedir? 115
III. Selim: geçmiş nostaljisinden reformlara 118
Yeni düzen, yeni ordu 120
"Sened-i İttifak" 122

5 DEVLETİ YENİDEN ÖRGÜTLEMEK: TANZİMAT 125
"Yeniden örgütlenmeler" 125
Tanzimat ve Osmanlı'nın ikilikleri 129
Otoriterlik ve liberalizm 133
Uluslararası sınav 137
Tanzimat'a muhalefetler 139
Milletlerin uyanışı 142
Tanzimat'ın sonu 146

6 II. ABDÜLHAMİD YA DA BİR İMPARATORLUĞUN YENİDEN İCADI 149
Bir Osmanlı anayasası 149
Genç Osmanlı muhalefeti 152
Hamid'in mutlakıyetçiliği 154
"33 yıllık bir hükümranlık" 157
Hamid düşüncesi 160
İmparatorluğun "Türk çekirdeği" ve periferisi 164
Panislâmizm 166
Ermeni sorunu 169
Osmanlı coğrafyasını bir sömürge imparatorluğu olarak tahayyül etmek 172

7 TANZİMAT HÜMANİZMASINDAN SOSYAL DARWINCİLİĞE 177
Bir yüzyılın bilançosu 177
Doktrin arayışı 180
İmparatorluğun Batılılaşması 182
Sosyal Darwinciliğin hegemonyası 184
İslâm'ın yeniden tanımlanması 187

ÜÇÜNCÜ KISIM

İttihatçı ve Kemalist Türkiye

8 "JÖN TÜRKİYE" 193
Müslüman başkaldırıları 193
Sürgünden iktidara: Jön Türk muhalefeti 195
Tutucu bir devrim 202
İttihat ve Terakki Cemiyeti: Sürgünden tek partiye 208
İttihatçı iktidarı 214
İttihatçı iktidarın aygıtları 216
İttihatçı karşıtı muhalefetlerin sınırları 219

9 1908-1918: SAVAŞLARLA GEÇEN ON YIL 223
Balkan fırtınaları 223
Büyük Savaşı yönetmek 231
Arap vilayetlerinin yitirilmesi 234
İttihatçı milliyetçiliği ve Hıristiyan topluluklar 236
Panturancılık 240
Ermeni Soykırımı 243

10 KEMALİST TÜRKİYE'NİN DOĞUŞU 255
Fetret dönemi 255
Kemalist direnişin dinamikleri 259
Kemalizm ve İttihatçılık 262
Ankara'daki Millet Meclisi 263
Kemalist bir Türkiye 267
Muhalefetsiz bir iktidar mı? 268
Tek parti rejimi 272
1930 sınavı 273

11 DEVRİMCİ VE MİLLİYETÇİ CUMHURİYET 277
Hangi Kemalist ideoloji? 277
Kemalist cumhuriyet ve düşmanı: "Osmanlı geçmişi" 281
Devrim, yeni insan ve "beton kafalar" inşası 282
Nazizmle buluşmalar 285
Kemalist milliyetçilik 288
İkinci Dünya Savaşı yılları 293
Cumhuriyetin Kürt ve Arap politikası 297

DÖRDÜNCÜ KISIM

Günümüz Türkiyesi

12 ÇOĞULCU REJİM 305
Politik çoğulculuk ve askerî rejimler 305
Turgut Özal'dan Recep Tayyip Erdoğan'a (1983-2012) 317
1945-2012: Süreklilikler ve kopuşlar 322

13 DEMOGRAFİK, İKTİSADİ VE TOPLUMSAL DOKU 329
Ankara İstanbul'a karşı: İmparatorluktan kopuş 329
Bir kent toplumunun doğuşu 332
Toplumun aynası: Dernekler dünyası 337

14 DEVLETE AİT ALANLAR VE POLİTİK GERÇEKLİKLER 341
Türkiye'de devleti tanımlamak 341
Yerel ölçekte devlet, ulusal ölçekte devlet 347
Siyasi arenanın oluşumu 349
Politik ve toplumsal tutuculuğun kaynakları 352
Uçlarda siyaset: Radikal akımlar 356

15 DİNÎ OLGULAR; AZINLIK ALANLARI 363
Sünni dinî alan 363
Devlet ile dinsel aktörler arasındaki karşıtlık ve ittifaklar 369
Azınlık alanı 374
Alevilik 376
Kürt sorunu 380

SONUÇ YERİNE
2010'LU YILLARIN BELİRSİZLİKLERİ 383

HARİTALAR 391

EKLER 397
KRONOLOJİ 399
SEÇİLMİŞ KISA BİYOGRAFİK NOTLAR 407
BELLİBAŞLI SİYASİ PARTİ, ÖRGÜT VE AKIMLAR 421
SÖZLÜK 427

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA 433
DİZİN 439

TEŞEKKÜR

Bu kitap fikrini bize ilk telkin eden, EHESS'de hocalık yapan ve tarihçilik mesleğini de bize ilk öğreten Robert Paris oldu. Tallandier Yayınevi'nin yöneticileri Sayın Charles-Henri de Boissieu ve Xavier de Bartillat'nın önerileriyle de kitap vücut buldu. Bayan Anne-Laure Dupont'un nazik yardımları ve Bayan Cristina Cramerotti'nin dikkatli tekrar okumaları olmasa, bu eser ortaya çıkamazdı. Çalışma çok sayıda meslektaşla heyecan verici tartışmalardan da beslendi. Bu kişilerden kimileri aramızdan erkenden ayrılarak, dostluklarının anısıyla bizi yalnız bıraktılar. Burada hepsine içten teşekkürlerimi gönderiyorum.

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ

2010'ların iklimi ve tarihçilik

Elinizdeki kitap 2010-2011 yılları arasında yazıldı ve 2013 başında yayınlamdı. Bu yıllar aynı zamanda Türkiye tarihi konusunda yazılanların yaşananlarla en azından doğrudan bir ilişki içinde olmadığı ya da yaşananın yazılanı artık doğrudan etkilemediği bir döneme tekabül ediyordu. Bu gelişimi açıklayan etmenlerin başında, AKP'nin "eskiyi silecek" şekilde iktidara yerleşmiş olması, hatta giderek hegemonik bir nitelik kazanması bulunuyordu. Erdoğan'ın "pasif devrimi"i,[1] bir yandan Bonapartist olarak tanımlayabileceğimiz yeni tarz bir otoriter rejimin oluşmasını mümkün kılıyor, diğer yandan da geçmişin otoriter mirasını neredeyse artık sadece tarihçileri ilgilendirebilecek bir şekilde anlamsızlaştırıyordu. 1960'lardan 2000'lerin sonuna kadar tarihyazımı Kemalizmle, hatta İttihatçılıkla ilişki içinde gelişmişti; üniversite ve devletin bilimsel kurumlarında üretilen ama "resmî ideoloji"ye indiregenemeyecek olan bir tarih söylemi, kendisini ancak siyasi-milli bir sentaksa bağlayarak bir meşruiyet kazanabiliyor, "aykırı" olarak tanımlayabileceğimiz tarih okumaları ise, aynı zamanda geçmişin mirasını temsil eden ve her türlü muhalefeti "daha fazla Kemalizm" yöntemiyle "tedavi etmeyi" hedefleyen iktidarla çatışmak zorunda kalıyordu. "Devlet"in aralarında Ermeni Soykırımı'nın da bulunduğu bazı hassas konulardaki söylemi değişmese bile, yeni "muktedirler"in zaferini tescil eden 2000'li yılların sonunda bu zorunluluk büyük ölçüde aşılmış bulunuyordu.

Bu gelişmi belirleyen ikinci faktör ise, 1990 ve 2000'li yıllarda tarihyazımının ve tarih tartışmalarının giderek "tarihten dışlananlar"ın ürettikleri söylemler, sundukları belgeler ve kullandıkları sözlü tarih dahil yeni metodolojiler tarafından belirlenmesiydi. Alevi, Assuri-Keldani-Süryani, Ermeni, Yezidi, Kürt, Rum ve Yahudi cemaatlerin "yasak tarihi", uzun yıllar mahkûm oldukları marjinalliği kırıp görünürlük sahasında önemli bir yer kazanmaya başlıyordu. İsmail Beşikçi'nin 1979'daki öngörüsü gerçekleşmişti: "Türkiye'de tarih, özellikle de yakın tarih, hiç şüphesiz ki yeniden yazılacaktır. Fakat bunu kim yazacaktır? Hiç şüphesiz ki, yanlış yazımdan dolayı zarar görenler yazacaktır."[2] Daha da önemlisi, "marjlardan" gelen tarihyazımı ve tarih söylemi aynı zamanda üniversite ve araştıma kurumlarının surlarını yıkarak "profesyonel tarihçiliğin" gündemini belirlemeye başlıyordu. Eylül 2005'te bütün engellemelere rağmen düzenlebilen "İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri. Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları" sempozyumu, bu açıdan bir kilometre taşı olarak değerlendirilebilir. Dünyanın diğer bazı ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de "maduniyet"ten gelen ve tarih araştırmalarıyla sınırlı kalmayan seslerin böylelikle hem "kamusallaşması" hem de "fildişi kulesi"nde yer tutabilmesi, tarihçiler açısından başlı başına bir araştırma konusu oluşturmaktadır.

---

[1] Karşılaştırınız: Cihan Tuğal, *Passive Revolution. Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism*, Stanford University Press, Stanford, 2010.

Ne var ki bu gelişme, Türkiye'nin tarihiyle hesaplaşmasını mümkün kılamamaktadır. Bunun nedenlerinden birisi, 2010'ların Türkiyesi'nin neredeyse iplerinden boşanmış sosyal-siyasal bir kronolojiyle karşı karşıya bulunmasıdır: "Normalleşen Türkiye" ya da "Yeni Türkiye", "normal" bir toplumda gerçeküstü olarak algılanabilecek olayların toplumu derinden sarstığı ama aynı zamanda da aynı hızla kanıksandığı bir ülke haline dönüşmüştür. Bir örnek vermek gerekirse, Türkiye'nin son iki yılını şu ya da bu şekilde belirleyen Erdoğancılık ve Gülencilik arasındaki savaş, kelimenin tam anlamıyla baş döndürücü bir hızla başlamış ve günümüze kadar seyretmiştir. Dahası, 1996'daki Susurluk dönemindeki belge ve tanıklık patlamasında olduğu gibi, Erdoğancılığın Gülencilik hakkında, Gülenciliğin de Erdoğancılık hakkında tümüyle "gerçek" olduğunu düşünmemiz için yeterli kanıt bulunan yüzlerce belgeyi ifşa etmiş olmaları, bu kanıksanma olgusunun önünde bir engel oluşturamamış, "Walpurgis'in Üçüncü Gecesi"ne yakışabilecek durumlar[3] kısa zamanda önemsiz gazete haberlerine dönüşmüştür. Geçmişte Theodor Adorno'nun ve Hannah Arendt'in de dikkatini çeken bu "hızlanma" ve "kanıksanma" olgusu,[4] aynı zamanda yaşananların anlam üretme kapasitelerini kaybettiğini de göstermektedir.

---

[2] İsmail Beşikçi, *Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu*, Yurt, Ankara, 1991 (ilk baskı, 1979), s. 247.

[3] Karl Kraus, *Troisième nuit de Walpurgis (Dritte Walpurgisnacht)*, Agone, Paris, 2005.

[4] Theodor Wiesengrund Adorno ve Max Horkheimer, *Kulturindustrie. Raison et mystification des masses*, Allia, Paris, 2002, s. 36; Hannah Arendt, *Qu'est-ce que la politique*, Seuil, Paris, 1993, s. 47.

İçinde bulunulan anı tüyler ürpertecek düzeyde belgelendirebilen ama aynı zamanda da hiçleştiren bir insan topluluğunun geçmişle ilgi bilgi ve belgeleri de bir anlamla donatabilmesi mümkün gözükmemektedir. Bu nedenle de, günümüz Türkiyesi'nde tarihçilik paradoksal bir gelişim seyretmektedir. Bir yandan artık "Cumhuriyet Tarihinin Tartışmalı Konuları"[5] üzerine, en azından makro düzeyde söylenebilecek yeni bir şey kalmamış gibi görünmektedir. Dersim örneğinin gösterdiği gibi, bazı mahalli-mikro düzey tarih araştırmaları sahasında da belli bir doyum noktasına ulaşılmıştır. Ama diğer yandan, "sancılı" olanın bilinmesi ve belgelenmesi, toplumsal düzeyde değiştirici bir tesirde bulunmaya yetmemiş, örneğin kamuya mal olmuş "bir daha asla" hassasiyetinin oluşmasına el vermemiştir.

Günümüz Türkiyesi'nde tarihçilik

Türkiye'deki birçok tarihçinin ve bilim insanının "buzların çözülüşü" için büyük emekler sarf ettiği, kişisel olarak büyük bedeller ödediği ve bu sayede varılan noktanın gerçekten de hayranlık uyandırıcı olduğu inkâr edilemez. Ama tarihi özgürleştiren bir ivmenin ikinci bir aşamada tarih çalışmalarının önünde ciddi bir engel olarak ortaya çıkabileceği de unutulmamalıdır. Bunun nedeni, bir zamanlar "aykırı" olanın zamanla sıradanlaşması ve muhafazakârlaşması, yeni perspektifleri mümkün kılabilecek açılımlara yer bırakmamasıdır. Michel Foucault, Pierre Bourdieu, Erwin Hoffman, Judith Buttler gibi isimlerin çığır açıcı çalışmalarından belli bir süre sonra, konuyla ilgili olsun ya da olmasın neredeyse her akademik çalışmada mecburi bir referans olarak yer alması, bu sıradanlaşmanın ne denli kısırlaştırıcı bir boyut kazanabileceğini göstermektedir. Aynı şey, geçmişte yasak olan konuların ele alınabildiği ve "yasak kelimelerin" artık korkusuzca kullanılabildiği tarih çalışmaları için de geçerlidir.

"Yasak alanlar"ı dışlayan bir tarihçilik düşünülemeyeceği gibi, sadece bu konulara odaklanan bir tarihçilik de düşünebilmek mümkün değildir. Varılan erginlik noktasında, Türkiye'de tarihçiliğin üçlü bir "açılımı" gerçekleştirmesi bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki, Osmanlı ve Cumhuriyet tarihlerinin "klasik" sorunlarının son yirmi yılın birikiminden yola çıkarak yeniden okunmasıdır. Toprak mülkiyeti, idari yapılanma, şehirleşme dinamikleri, şehir hanedanları, hem kırsal alandaki toprak rantı hem de devletten gelen kaynak aktarımları yoluyla şehirlerde "zenginliğin oluşması", mahalli iktidarların doğuşu, "müesseseleşmesi" ya da bazı dönemlerde sarsılması... bu konular arasında yer almaktadır. İkinci açılım ise, mahalli tarihle ilgilidir. Basit bir örnek vermek gerekirse, Kemalist iktidar döneminde belediyelerin Devlet ve Parti olarak merkezle ilişkileri konusunda elimizdeki bilgiler son derece yetersizdir. Bu dönemde mahalli elitlerin kimlerden oluştuğunu, "eski elitler" ve Cumhuriyet'in yetiştirdiği ve Halk Ocakları ya da parti merkezlerinde bir sosyalleşme mekânı bulan "yeni elitler" arasında ne tür ilişkiler kurulduğunu bile bilmiyoruz. Daha yakın bir döneme değinecek olursak, eldeki yoğun gri literatüre rağmen, 1950'lerden 1980'lere kadarki dönemle ilgili araştırmaların son derece yetersiz olduğunu görüyoruz. Demokrat Parti, Adalet Partisi ya da CHP gibi büyük siyasi yapılar üzerine araştırmaların bile neredeyse parmakla sayılabilecek düzeyde az olduğu hatırda tutulacak olursa, "taşra"nın tarihi konusunda ne kadar yetersiz kalındığı kendiliğinden tahmin edilebilir. Bu dönemde "taşra"daki belediyeler, "odalar" ya da spor, esnaf ve cami kurma derneklerinin oluşumu ve zaman içinde gelişimi, tarihçilerin ele aldıkları konular arasında yer almamaktadır. 1990'ların ortalarında bazı ön okumalardan yola çıkarak yaptığım kabataslak tahminlere göre, Türkiye'de en azından 3.000 amatör "mahalli tarih" kitabı bulunuyordu. Taşradaki dinamikler, saflaşmalar, ihtilaflar, devamlılıklar ve kopuşlar konusunda son derece ilginç bilgiler taşıyan bu eserler ya da yazarlarının profilleri konusunda bile elimizde bir çalışma bulunduğunu sanmıyorum. Taşra üniversitelerinde bu konularda yapılan çalışmalar ise geniş bir görünürlük kazanamamakta, genel tarih yazımı üzerine bir tesir göstermemektedir. Oysa ki, Brill'in artık *Diyarbekir Kitabı* olarak bilinen mükemmel çalışması[6] ve Hrant Dink Vakfı'nın Diyarbakır ve Mardin kitapları,[7] bu tür mahalli tarih çalışmaların makro düzey tarih okumalarını radikal bir şekilde yenileyebileceğini göstermektedir. Üçüncü açılım ise, tarihin nesillerin, militanlıkların, sendikaların, sosyalizasyon ya da politizasyon muhitlerinin oluşmasının tarihi olarak okunmasıdır. Mehmet Orhan'ın Kürt hareketi ve İpek Gencel Sezgin'in taşradaki muhafazakârlık tarihi üzerine çalışmaları,[8] PKK ya da AKP gibi formasyonların gelişimlerinin ancak çok boyutlu tarihsel bir derinlik içinde ele alınabileceğini açıkça göstermektedir.

---

[5] Bkz. Bülent Bilmez (der.), *Cumhuriyet Tarihinin Tartışmalı Konuları*, Tarih Vakfı, İstanbul, 2013.

---

[6] Joost Jongerden, Jelle Verheij (der.), *Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1925*, Brill, Leiden ve Boston, 2012.

[7] *Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı Tebliğleri*, Hrant Dink Vakfı, İstanbul, 2013; *Mardin ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansları Tebliğleri*, Hrant Dink Vakfı, İstanbul, 2013.

[8] Mehmet Orhan, "La violence politique dans l'espace kurde de Turquie: fragmentations, mobilisations, participations et répertoires", EHESS doktora tezi, 2012; İpek Gencel Sezgin, *Political Engagement Patterns of Islamist Movements: The Case of the Nizam/Selamet Movement*, EHESS-Bilkent doktora tezi, Ankara-Paris, 2011.

Gezi, "17-25 Aralık" ve AKP'nin hegemonik bloku

Kitapta son dönem Türkiyesi'ni daha çok makro-sosyolojik bir yaklaşımdan yola çıkarak ele almış, AKP iktidarına çok-partili dönemin tarihi çerçevesinde ancak birkaç sayfa ayırabilmiştim. Kitapta doğal olarak yer alamayan 2011-2015 döneminin önemli gelişmeleri, "Türkiye'nin iç ve bölgesel siyasetlerinin mezhepsel bir temelde yeniden tanımlanması, Gezi olayları, yukarıda da değindiğim Erdoğancılık ve Gülencilik çatışması ve bu çatışmanın ortaya çıkardığı bilgilere rağmen, AKP'nin 30 Mart 2013 ve 10 Ağustos 2014 seçimlerini kazanmış olması ve Recep Tayyip Erdoğan'ın hukuken sorumsuz ama son tahlilde icra erkini cisimlendiren "Tek Adam" olarak cumhurbaşkanlığına seçilmesidir. AKP'nin bu becerisini açıklayan belirleyici faktörlerden ilkini toplumun "sersemleştirilmesi"nde ve korkunun bir iktidar tekniği haline gelmesinde aramak gerekir. Burada söz konusu olan, AKP'nin bilinçli bir korku stratejisi geliştirmiş olması değil, temel aktörü olduğu siyasal ve sosyal süreçlerin istikrarsızlıktan duyulan tedirginliği ve "elde olana sarılma" refleksini iktidarın devamlılığını sağlayan bir kaynağa dönüştürmüş olmasıdır. Her yenisi "eskittiği"nden daha vahim bir nitelik taşıyan skandalların son derece dar bir zaman dilimi içinde ortaya çıkması, toplumsal bir hafızanın oluşmasını da engellemekte, yaşanan "an" ve "mekân"ı güvenilebilecek tek dayanağa dönüştürmektedir. Hem birçok katmanı içten içe kemiren hem de propaganda yoluyla kitleselleştirilen korku, Gezi döneminde olduğu gibi 17-25 Aralık 2013 sürecinde de "Erdoğan sistemi'nin ciddi bir toplumsal destek bulabilmesini sağlayabilmiş, seçimler birer "tebaaların reise biat yenileme" ritüeline dönüşmüştür.

Ama bu konjonktürel faktör, tek başına AKP'nin iktidar mühendisliğini açıklamaya yetmez. Daha derin yapısal dengeler ve ikitidar ilişkileri ele alındığında, AKP'nin "sınıflararası hegemonik bir blok" kurabildiği görülür: Son onyıllarda gelişen ve yüz milyarları bulan kamu fonları ve spekülatif arazi rantından beslenen püriten bir burjuvazi,[9] bu bloğun en önemli ayaklarından birini oluşturmaktadır. Ama aynı zamanda, AKP, aş ve kömür dağıttığı milyonlarca dargelirliyi, yoksulluğun siyasal bir sorun değil de hayırseverlikle çözülebilecek bir sorun olduğuna inandırabilmiştir. Püriten burjuvazi, bu "hayırseverlik sektörü"nün beslenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. "Hayrettin Karaman fetvaları"nın da gösterdiği gibi, devletten püriten burjuvaziye, bu burjuvaziden de AKP erkine yapılan çifte kaynak aktarımı; bir yolsuzluk olarak değil de, "Halife" ya da "Emir"le "teba"ları arasındaki "mukavale"nin olmazsa olmaz koşulu olarak değerlendirilmektedir.[10] Bu sınıflararası blok, Hak-İş gibi mesleki ve sendikal teşkilatların da sisteme eklenmesiyle milli korporatist bir boyut kazanmaktadır.

---

[9] Bkz. Jean-François Pérouse, "L'Etat sans le public: quelques conjectures à propos de l'Administration du logement collectif (TOKI), in Marc Aymes, Benjamin Gourisse ve Elise Massicard (der.), *L'art de l'Etat en Turquie. Arrangements de l'action publique de la fin de l'Empire ottoman à nos jours*, Karthala, Paris, 2013, s. 173-194 ve *Birikim* dergisinin 2011'de basılan 270 sayılı "İnşaat Ya Resullalah" özel sayısı.

AKP'nin başarısını açıklayan üçüncü faktör ise, tarihsel bir derinlikle ilişkilidir: Son derece özel koşullarda gerçekleşen 1973 ve 1977 seçimleri haricinde, 1950'le seçimlerinden bu yana muhafazakâr partilerin mütemadiyen % 60-65 oranında oy alması, CHP'nin kendisinin de muhazakârlıktan tümüyle bağımsız bir şekilde değerlendirilememesi, her anlamda yapısal "ağır bir faktör"le karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Burada da hegemonyayı güçlendiren bir olgu görmek mümkündür: AKP, dipten gelen muhafazakâr beklentilerine ortopraksi, ahlâkî değerler ve kabalığa varan "delikanlı söylemi"yle cevap verebildiği oranda temsil ettiği püriten burjuvazinin ve yeni elitlerin "öznel" çıkarlarını "genel"in çıkarları olarak tanıtabilmekte[11] ve bu yolla kitlesel katılıma dayalı bir meşruiyet üretebilmektedir.

Ele alınması gereken son faktör ise, AKP'nin içinde bulunduğu süreçlerin yarattığı radikalleşme potansiyelidir. Aşağıda değineceğim Gezi ve 17-25 Aralık krizleri sadece muhalefetlerin değil, hegemonik bir temele dayanan rejimlerin de radikalleşebileceğini, Schimityen bir model çerçevesinde dost-düşman ikilemini canlandırarak kendilerini yeni anlamlarla donatabileceklerini göstermiştir. Böyle bir yaklaşımda, kendilerinden "millet"e ya da "bağlı" bulunmaları gereken "cephe"ye karşı mutlak sadakat beklenen fertlerin öznelleşmeleri ve öznelliğin koşulu olarak da özerk bir sahaya sahip olabilmeleri ya da bir direniş sentaksını geliştirebilmeleri doğal olarak söz konusu olamaz. AKP'nin iktidara gelişi, kökü İslâmcılığa dayanan bir akımın de-radikalizasyon sürecinden geçmesi sayesinde mümkün olabilmişti. 2010-2011'den bu yana yaşanan ise, artık daha ziyade muhafazakâr olarak tanımlanabilecek bir iktidarın kendisini "halk ve millet düşmanları" tarafından tehdit altında bulunan bir parti olarak tanıtabilmesi, "Milletin Adamı"nı "yedirtmeme" temasını işleyerek mütemadi bir mobilazasyon kapasitesini kazanmasıdır. Bu radikalleşmenin aynı zamanda bir güç tahayyülü ile yakından ilişkili olması ("Güçlü Önder-Güçlü Millet") ve bu nedenle de plebisiter bir mantığa dayanması, meşruiyetin hem devlet kurumlarından hem de partizan kurumlardan şahsa aktarılışını ve dolayısıyla da bu kurumların içinin boşaltılmasını kaçınılmaz kılmıştır. Bu nedenledir ki, Rusya'daki Putin'in iktidarı gibi Erdoğan'ın iktidarının da[12] kendi partisini işlevsizleştirilmesi, siyaset üretemeyen ya da bu yetkiyi "reis"e aktaran bir aktöre dönüştürmesi kaçınılmazdır.

Gezi'nin de Gülenciliğin de hegemonik sistemin bu iç dinamikleri algılayabilmesi mümkün değildi. Gezi, aralarında hiçbir ortak payda bulunmayan, radikal-demokratik, radikal sol ve Kemalist ulusal-sosyalist olarak tanımlayabileceğimiz üç muhalefetin iktidar tarafından eşzamanlı olarak radikalleştirilmesinin bir sonucuydu; ama bu muhalefetlerden hiçbiri, "meydandaki halk"ın "sandıktaki halk"a dönüşmesini sağlayabilecek, hatta dengeleri değiştirebilecek siyasi bir aktörün oluşmasına elverecek bir güce sahip değildi. Türkiye'nin 83 şehrinde yankı bulmakla birlikte, son tahlilde büyük metropollerdeki ortopraksiden "kurtarılmış sahaların" hassasiyetlerini dile getiren Gezi, günümüzde de son derece aktif olan sosyalizasyon muhitlerinin ve bir ihtimal, yeni bir siyasi neslin oluşmasına imkân sağladı ama 2013'ün ağırlıklı bir şekilde muhafazakâr ve korkuyla beslenen koşullarında toplumsallaşamadı. İslâmın siyaset/devlet felsefesinin temelini oluşturan Neo-Eflatuncu bir gelenekten beslenen ama bu geleneği, eğitim, adalet ve güvenlik gibi kilit sektörleri tekelleşme derecesinde ele geçirerek devleti kontrol altına alma stratejisine dönüştüren Gülencilik ise, AKP'nin kurumsal çerçeveyi plebisiter bir mantıkla aşma stratejisine karşı tamamen donanımsızdı. Yapısı gereği partizan değil de eliter bir nitelik taşıyan bu hareket, kriz anlarında belge ve bilginin toplum nezdinde hiçbir önem taşımadığını, "Süleyman'ın mührü"nün birkaç savcının imzasından çok daha ağır bastığını, uzun yılların meşakkatiyle oluşturulan bürokratik ve teknokratik elitin birkaç dakika içinde alaşağı edilebileceğini ya da "iktidara itaat" refleksinin yeni bir örneğini oluşturarak "oportünist bir elit"e dönüşebileceğini göremedi.

Ama her iki krizin de aşılmış olduğunu söyleyemeyiz. "Gezi Krizi", toplum içindeki fragmantasyonun, özellikle de mezhepsel fragmantasyonun derinleştiğini, Türkiye'de "büyük çoğunluk" tarafından marjinalleştirilen ayrı bir "halk"ın bulunduğunu gösterdi. Bu "halk"ın varlığı aynı zamanda artık AKP tarafından neredeyse tekelleştirilen maddi anlamdaki sermaye, teknokratik-bürokratik sermaye ve kültürel sermaye arasında büyük bir uçurum olduğunu da ortaya koymaktadır. Gerçekten de, dünyanın her yerinde olduğu gibi Türkiye'de de, muhazakârlık her türlü sermayeye sahip olabilmekte ama doğası gereği "yarılmayı", "kopuşu", "güvensizliği", "eleştiriyi" gerektiren kültür sermayesine ulaşamamaktadır. Buna, Gezi'nin dinamiklerinin ağırlıklı olarak Alevi katmandan geldiğini eklemeliyiz. Bu olgu ise, yaşanan fragmantasyonun aynı zamanda mezhepsel bir nitelik taşıdığını göstermektedir. Türkiye'nin iç siyasetinin Sünnileştirmesi, dış siyasetin de Sünnileşmesini beraberinde getirmekte, Cebhat al-Nusra ve IŞİD'e gösterilen ve bölgesel düzeyde bedeli son derece ağır olan müsamahanın anlaşılmasını da kolaylaştırmaktadır.

---

[10] Hayrettin Karaman, "Rüşvet ve Yolsuzluğa Fetva Verilmez", *Yenişafak*, 27.12.2013.

[11] Antonio Gramsci, *Guerre de mouvement et guerre de position*, Paris, La Fabrique, 2011, s. 201; Bob Jessop, *State Theory. Putting Capitalist States in their Place*, The Pennsylvania State Universty, Pennsylvania, 1990, s. 161.

[12] Bkz. Ahmet İnsel, "'Yeni Rusya', 'Yeni Türkiye' ve Kadim Medeniyet", *Radikal*, 05.09.2014.

Gülenciliğe gelince, kimliğini muğlaklıkta bulan böyle bir hareketin devlet içinde ardı ardına gelen görevden alma ve atama "depremleriyle" sona erebileceğini düşünmek büyük bir saflık olur. Bundan da önemlisi, 17-25 Aralık krizi, 1990'lardaki "üniformalı çeteleşme" olgusuyla berrak bir nitelik kazanan kartelleşmeninin bir süreç olarak sona ermediğini ve devlet içinde şiddetli bir fragmantasyona yol açmaya devam ettiğini göstermiştir. 2014'te kabul edilen ve MİT'i neredeyse devletin ana direği haline getiren yasa, bu sürecin "Haşhaşilerin temizlenmesiyle" sona ermeyeceğini açıkça göstermektedir. Bu denli olağanüstü yetkilerle donatılmış ama cumhurbaşkanı haricinde hiç kimseye karşı sorumlu olmayan silahlı bir teşkilatın sahip olduğu özerkliğin, en azından sistemik nedenlerle yeni fragmantasyonlara yol açmaması mümkün görünmemektedir.

Kitapta ele alınmayan konulardan biri de "Çözüm süreci" ile ilgilidir. Türkiye'de yoğunluklu olarak tartışılan bu "süreç", somut bir sonuca varmasa da fiilen taşları yerinden oynatmış ve PKK'yi Kürt siyasi sahasının referans aktörü, BDP'yi ise aynı sahanın "temsil gücünü haiz aktör"ü olarak meşrulaştırmıştır. Gelecekle ilgili son derece temkinli davranmakla birlikte, yeniden silahlı çatışma dönemine dönmenin zorlaştığını söyleyebiliriz. Bu, doğal olarak devlet zorunun ve Kürt sahasında şiddetin tümüyle sona erdiği anlamına gelmez. Hatta AKP'nin 2010-2011 yıllarında olduğu gibi neredeyse salt şiddete dayanan yeni "Kürt siyaseti" geliştiremeyeceğinden de emin olamayız. Bununla birlikte, hem –ulusalcı ve radikal milliyetçi akımlar dışında– Türk toplumunun beklentileri hem de hızla "orta sınıflaşan" Kürt toplumunun beklentileri bu sorunun çözülmesi yolundadır.

Ama Ortadoğu'da 2011'den bu yana yaşanan gelişmeler, aynı zamanda Kürt sorununun da radikal bir şekilde yeniden şekillenmesini beraberinde getirmiştir. Ortadoğu bugün bazı toplumların çökmesi, hatta tarih sahnesinden silinmesi tehlikesiyle karşı karşıyadır. Diğer bir çalışmada ele aldığım gibi, devletlerin milisleşmesi ve diğer milis güçleriyle bir arada yer alan, toplumsal mekân ve zamanı belirleme kapasitelerini kaybetmiş kuvvetlere dönüşmesi, sadece Vestfalya modelinin krizinin ne kadar derinleştiğini göstermemiş, aynı zamanda toplumsal dezentegrasyon sürecini de hızlandırmıştır. Ayrı bir "milli tarih"ten ve tahayyüllerden beslenen Kürt toplumu ise, aslında hiç de hazır olmadığı son derece zor koşullarda, kendi iç entegrasyon sürecini hızlandırmak durumunda kalmıştır.[13] Türkiye Kürdistanı'ndan ayrı bir şekilde ele alınamayacak "Rojava" olgusu, PKK'nin ve Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi'nin temel aktörlerini oluşturduğu "Kürt bölgesel alt sistemi", bu sürecin en göze çarpan sonuçlarıdır. Bu sistem, aynı zamanda Kürdistan düzeyinde klasik "silahlı mücadele"den iktidarlaşmaya geçilmesini de beraberinde getirmektedir.

Bir hata ve birkaç nüans

Gösterdiğim bütün özene rağmen, kitapta önemli bir hatayı[14] engelleyemedim: 9. bölümün 124. dipnotundaki alıntı, Halil Menteşe'ye değil, Menteşe'nin aktardığı Talât Paşa'ya ait. Tesellim, bu alıntı hatasının bu konuda elimizde bulunan diğer tanıklıkları ve bilgileri çürütmemesi. Gerçekten de Taner Akçam'ın çalışmalarının gösterdiği gibi,[15] tehcir emri yerel makamlara genellikle şifahi bir şekilde ya da hemen imha edilen telgraflar yoluyla iletiliyordu.

Bunun ötesinde bazı dostlar, üç konuya ya hiç değinmediğime ya da ancak dolaylı bir şekilde değindiğime dikkatimi çektiler. Bunlardan ilki, hem Türk hem de Ermeni tarihyazımının oldukça önem verdiği 1878 Berlin Antlaşması. 2015'te Ermeni Soykırımı konusunda yayınladığımız ortak bir kitapta da belirttiğim gibi,[16] bu anlaşmanın pratikte bir anlamı olduğunu düşünmüyorum. 1894-1896 katliamlarının uzun bir süre ciddi bir tepkiye yol açmadan gerçekleştirilmiş olması, bunu açık bir şekilde gösteriyor. İkinci konu, İttihat ve Terakki'nin 1914'te Şark Vilayetleri'nde yeni bir ıslahat programını kabul etmeye zorlanması ve bu programı gerçekleştirmekle görevli iki Avrupalı müfettişin atanması ile ilgilidir. Balkan Savaşları'ndan hemen sonra başlayan bu sürecin soykırımı doğrudan açıklayıcı bir kapasiteye sahip olduğunu söyleyebilmek oldukça zordur. Bu programın, İttihatçı iktidarın Ermeni sorununu Makedonya merceğinden yola çıkarak okumasını hızlandırdığı kesindir; bununla birlikte 1915 başında bile daha tasarlanmamış soykırımın dinamiklerini savaşla başlayan ve yeni fırsatları da beraberinde getiren süreçte aramak gerekir. Üçüncü konu ise, Talat Paşa'nın söyleminde Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa katılmasını zorunlu kılan Almanya ile imzalanan 29 Temmuz 1914 tarihli gizli antlaşmayla ilgilidir. Elimizde bu savaş sonrası ileri sürülen gerekçeyi doğrulayabilecek güvenilir bir belge bulunmamaktadır. Cavid Bey'in istifası ve Said Halim Paşa'nın istifa tehdidinde bulunması, savaşa girişin bu antlaşmanın doğal bir sonucu olmadığını göstermeye yetmektedir.

---

[13] *Moyen-Orient 2011-2015: Configurations révolutionnaires et état de violence*, CNRS Editions, Paris, (basılacak).

[14] Burada "önemsiz" iki hataya daha değinmem gerekiyor: Rusya İmparatorluğu'nun başkenti Moskova değil St. Petersburg'du. New York'ta imzalanan 1948 Anlaşması'nın resmî ismi (doğal olarak) Cenevre Konvansiyonu değil, Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'dir. Gözümden kaçan diğer hatalar için okurların müsamahasına sığınırım.

[15] Taner Akçam, *"Ermeni Meselesi Hallolunmuştur". Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

[16] Hamit Bozarslan, Vincent Duclert, Raymond Kévorkian, *1915, comprendre le génocide arménien*, Tallandier, Paris, 2015.

* * *

Bu önsözü İletişim'e olan bir minnet borcunu dile getirerek bitirmek istiyorum. İletişim ekibinin ne kadar mütavazı olduğunu biliyorum ama çok sevdiğim ve yayınlarını büyük bir heyecanla okuduğum diğer yayınevlerini unutmadan, İletişim'in tarih ve sosyal bilimlere yaptığı katkının paha biçilmez olduğunu özellikle belirtmek istiyorum. Son yirmi yılda Türkiye üzerine yapılan her çalışma gibi, okuyucunun elindeki bu çalışma da, ancak "İletişim Kataloğu"nun günden güne artan zenginliği sayesinde mümkün olabildi. İletişim, sosyal bilimlerde yayıncılığın her şeyden önce bir "kamu hizmeti" olduğunu göstererek, hem yazarlarına hem de diğer yayınevlerine onur duyulabilecek ya da imrenilebilecek mükemmel bir örnek oluşturuyor.

25 Ocak 2015

TRANSKRİPSİYON ÜZERİNE NOT

1928 yılında Latin alfabesine geçişle birlikte Kemalist rejim dilde reform yaparak bazı sessiz harflerin (b, p, d, t) yazılışında değişikliğe gitti. Örneğin "Receb" ve "Cahid" gibi önadlar artık "Recep" ve "Cahit" olarak yazılmaktadır. Biz bu eserde kronolojik kopuşa uyarak iki biçimi de kullandık. Okumayı ağırlaştırmamak için, "Hâluk" gibi Arapça kökenli bazı adlarda kullanılan "â"ları –istisnalar hariç– kaldırdık.

Türkiye medeni halde reform benimseyerek ancak 1934 yılında her yurttaşa bir soyadı verdi. Önceki dönemler için soyadını parantez içine alarak –örneğin Mehmet Akif (Ersoy)– bu bilgiyi yansıttık.

Birçok yerleşim adı cumhuriyet boyunca değişiklik gösterdi; örneğin Diyarbekir, Diyarbakır oldu. Sözü edilen döneme göre iki biçimi de kullandık.

Alıntılara katılan açıklamaları da köşeli parantez içinde belirttik.

Arapça ve Osmanlıca kökenli kelimeler için ekteki sözlüğe bakılabilir.

GİRİŞ

Avrupa'nın genel atmosferine barış ve silahsızlanma düşünceleri hâkimdi. Demokrasi ideali gelişiyordu. Jön Türklerin hükümet darbesi amaçlı son hazırlıklarını tamamlamalarını sağlayan bu oldu. Ulusal ve anayasal bir devlet olan Türkiye, insanlığın ne büyük bir zaferidir!

– THOMAS MANN, *Büyülü Dağ*, 1912-1913

Ansiklopedist ve mason Thomas Mann'ın İtalyan kahramanı, Osmanlı toprağında devrim arzusunu bu tabirlerle ifade ediyordu. Bu arzu 1908 Temmuzu'nda yerine gelecekti. "Boğaz kıyılarında yaşanan 1789"dan kısa süre sonra, tutkulu bir François Guizot okuru olan Lütfi Fikri (1872-1935), "iç savaş"la yüklü başka fırtınaların patlak vermekte gecikmeyeceğini hissediyordu. Fikri, bir zamanların Britanyası'ndaki Whig'ler misali, şahsen "kendini tehlikeye atmaktan kaçınmak"[1] istemişse de, görüş ayrılığının cehennem azabını çekmek pahasına, iktidardaki İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni her türlü Jakoben eğilime karşı uyarmayı görev bilmişti: "İttihatçılar Jakobenlerin yaptıklarını okusunlar. [O zaman] aynı evrelerden geçmezler [...]. [Jakobenlerle aynı yolu tutarlarsa] sonlarının aynı olacağını anlayacaklardır."[2] Bu liberal politikacıya göre, Osmanlı'nın durumu bir 18 Brumaire için olgundu; ama ne yazık ki, yerel bir Napoléon heybetine sahip tek asker olan Enver Paşa (1881-1922), tam bir İttihat Cemiyeti yöneticisi olarak davranıyordu, başka deyişle bir komplonun başıydı,[3] dolayısıyla kendini kavgaların dışına çıkarmayı gayet iyi bilmiş olan ünlü öncelinin kozlarından yoksun kalmıştı. Bu durumda, "halkın" parlamenter yaşamla ilgilenmediği koşullarda, Osmanlı "klikleri" arasındaki "ölçüsü kaçmış savaş"[4] nasıl engellenebilirdi? XVI. Louis özlemi içindeki Fransızlar gibi, Osmanlılar da düşkün Sultan II. Abdülhamid'i özlemeye başlamışlardı. Osmanlı'nın dibe vuruşu da gerçekten kaçınılmaz gözüküyordu: Tarihçi Albert Vandal'a göre, "Eski Rejim'in yerine donmuş bir kaosu, karmakarışık ve kanlı bir kaosu ikâme etmiş" olan Fransız Devrimi gibi, Jön Türklerin devrimi de "kan çağı"ndan çıkıp "çamur" çağında bata çıka ilerliyordu.[5]

---

[1] *Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü, "Daima Muhalefet"*, ARMA Yayınları, İstanbul, 1991, s. 45, 46.

[2] *A.g.e.*, s. 67.

[3] *A.g.e.*, s. 68, 77.

Lütfi Fikri İstanbul'daki politikacıları, Danton'dan Saint-Just'e, Robespierre'den (Enver'in kendisi olarak gördüğü) başarısız bir Napoléon'a dek Fransız Devrimi'nin ideal tiplerinin prizmasında tek tek özdeşleştiriyordu. Fakat meşrutiyetin bu ateşli savunucusu, 1789 ile 1908 arasında kurduğu bu denklik tablosunda kendisinin hangi Fransız şahsiyeti temsil ettiğini tanımakta güçlük çekiyordu. Sieyès olmasın sakın? Fakat her şeyi dikkate aldığında, bunun o kadar da kesin olmadığı sonucuna varıyordu acı acı; çünkü "bu ülkede Sieyèsler yetişmez."[6]

"Fikri Olayı" tekil bir durum değildir. Kitabın sonraki bölümleri, 19. yüzyıl başından 20. yüzyıl sonuna dek Osmanlı İmparatorluğu'nun, ardından da Türkiye'nin ne ölçüde Avrupa saatiyle yaşadığını ve kendi durumlarını "medeniyetçi" ama aynı zamanda tarihsel bir Avrupalı politik gramerden yola çıkarak okuduklarını gösteriyor. Avrupa, ister tehlikeli parçalanması içinde kavranmış olsun, ister yekpare bir dev olarak şeyleştirilsin, gerçekten de, hem model hem de kendi haline şükretme aracı olarak, hem ışık kaynağı hem de alacakaranlık bir dünya olarak, bekleyiş ufku ve Türklüğün mezar kazıcısı olarak "ulusal tarihin" parçasıdır. Diğer yandan, ister "Büyük Türk" densin ister "hasta adam", ister "hareketsiz Şark"la ister "Müslüman topraklardaki modernite"yle özdeşleştirilsin, ister "Avrupa-karşıtı" olarak reddedilsin ister "potansiyel Avrupalı" diye kabul görsün, Avrupa da alınsın, Türkiye'ye ilgisiz kalamaz. Sayısız örneğin yer aldığı eski bir "dağarcığın" içinden bir örneği özellikle seçersek, Türkiye'nin Yaşlı Kıta'yı paradoksal büyüleyişini gösterebiliriz: 1920'li yıllarda Kemalist Türkiye "Asya'ya özgü karanlıklar"ın büyük ölçüde damgasını taşıyan kendi geçmişini suçlarken, melankolik bir sağ Batı'daki yenilenmenin kaynaklarını bu "manevi Şark"ta arıyordu.[7]

---

[4] Metinde Fransızca. *A.g.e.*, s. 111, 113.

[5] *A.g.e.*, s. 63, 108.

[6] *A.g.e.*, s. 127.

[7] Dorothée Guillemarre-Acet, "L'Allemagne, l'Empire ottoman et la Turquie républicaine: relations politiques et liens culturels (1908-1933)", INALCO'da verilmiş doktora tezi, François Georgeon'un yönetiminde, 2006.

Bu konuda yazılmış çok sayıda eser, makale ve akademik tezin gösterdiği gibi, bu büyülenme, sosyal bilimlerdeki araştırmanın Osmanlı İmparatorluğu'na ve Türkiye'ye yönelik değişmez ilgisinde inkâr edilemez bir yankı bulur. Kimilerine bu eserin sayfaları boyunca referansta bulunulacak olan özgül monografilerden başka, gerçekten de, Almanca,[8] İngilizce[9] ve Fransızcada[10] sentezleyici bir dizi eser mevcuttur. Bununla birlikte, bu satırların yazarı kendisine Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin tarihinin yeni bir sentezini kaleme alma yönünde bir teklif geldiğinde, kişisel olduğu kadar bilimsel nedenlerle de direnemedi. Kişisel nedenleri ifade etmek daha kolay: Birkaç kuşağı devirdiği söylenebilecek bir yaşa erişmiş her araştırmacı, kuşkulara, tatmin olamayan meraklara kapılır ve "kendi otlağını" aşarak zaman ve mekân içinde daha ötelerde macera arama ihtiyacı hisseder. Yaşla birlikte gelen "kümülatif cüret", fazlasıyla genelleştirici okumalardan uzak durmaları için öğrencilerini uyarırken, kendisine bunu yapmayı önerir. Bilimsel nedenlere gelince, bu sayfaları sonuçta haklı çıkaran tek gerekçe, sürekliliklerin, aynı zamanda da yüzyıllar içerisindeki sert kopuşların damgasını taşıyan ve kavranabilmesi mikro, *mezzo* ve makro bakışlar gerektiren ve "Türkiye tarihi" denen bu konunun karmaşıklığında yatmaktadır. Gerçekten de, bir "tarih"ten söz etmek, hem bu "tarih"i tekilleştirmek hem de süreğen uzun süreçlerden ya da çarpışmalardan, verimli etkileşimlerden ya da gerilimlerden, açıklık ya da kendine kapanmalardan oluşan, daha geniş entegre bir tarih çerçevesinde yorumlamak için etrafındaki kuşatmayı kaldırmak anlamına gelir. Türkiye'nin, 1923'ten beri Türk Cumhuriyeti'nin temsil ettiği bir toplumun ve politik bir mekânın oluşumunu açıklayan *kendine özgü* bir tarihi olsa da, Balkan, Kafkas, Ortadoğu ve Kuzey Afrika tarihlerinde de yeri vardır; bütün bu mekânların evrimi 19. yüzyıl sonuna dek, hatta daha da ötesinde, Osmanlı İmparatorluğu yönetiminde belirlenmiştir. Bu tarihsel mirasları değerlendirebilmek için, Osmanlı Devleti'nin öncelikle Batı Anadolulu ve Balkan karakterli bir devlet olarak kurulduğunu, yeni Müslümanlar ile eski Hıristiyanların örtüşen dinamiklerinden yola çıktığını, sonradan Doğu Anadolulu ya da Ortadoğulu olduğunu basitçe hatırlamak yeterlidir. Keza Batılılaşma sürecinin 19. yüzyılda doğurduğu başkalıkların diyalektik karmaşasının ötesinde, sona ermekte olan Osmanlı hâkimiyet alanının, 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan Birinci Dünya Savaşı'na dek, Avrupa içindeki çatışmaların daimi sahnesi olduğu nasıl unutulur?

---

[8] Klaus Kreiser ve Christoph K. Neumann, *Kleine Geschichte der Türkei*, Philipp Reklam, Stuttgart, 2003 (*Küçük Türkiye Tarihi*, çev. Yunus Emre Gürbüz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008).

[9] Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 cilt, Cambridge University Press, Cambridge, 1976-1977 (*Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, E Yayınları, 2006); Halil İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: 1300-1600*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997; Suraiya Faroqhi, Bruce McGovan, Donald Quataert ve Şevket Pamuk (der.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, cilt 2, 1997; Erik-Jan Zürcher, *Turkey. A Modern History*, IB. Tauris, Londra, 2004; Carter Vaughn Finley, *Turkey, Islam, Nationalism and Modernity, A History (1789-2007)*, Yale University Press, New Haven, 2010; Reşat Kasaba (der.), *The Cambridge History of Turkey: Turkey in Modern World*, Cambridge University Press, cilt IV, Cambridge, 2008; M. Şükrü Hanioğlu, *A brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton, 2008.

[10] Bernard Lewis, *Islam et Laïcité. La naissance de la Turquie moderne*, Fayard, Paris, 1988; Robert Mantran (der.), *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris, Fayard, 1989; Semih Vaner (der.), *La Turquie*, Fayard, Paris, 2005; Hamit Bozarslan, *Histoire de la Turquie contemporaine*, La Découverte, Paris, 2007.

Bu "tarih", özgüllükleri içinde olduğu kadar başka mekânlarla etkileşimleri ve bağımlılıkları içinde de, büyük ölçüde tamamlanmamış kalır. Belirlenmiş bir "tarih" olduğundan, Türkiye'nin geleceğine dair hiçbir müjde vermediği gibi, Ortadoğu, Kafkas, Balkan, Avrupa çevresiyle ilişkilerine dair de hiçbir kehanette bulunmaz. Yakın tarihin her seferinde yepyeni bir şekilde ortaya çıkan konfigürasyonları buna kanıttır: İki dünya savaşı arasında Kemalist iktidar, kendini "liberal değil" diye kavranan ve böyle olması şiddetle arzulanan bir dünyanın üçüncü kutbu olarak görürken, sol-sağ bölünmelerinin politik sahayı yapılandırdığı Soğuk Savaş koşullarında, Türkiye kendini Sovyetler Birliği'ne karşı demokratik dünyanın ileri karakolu olarak sunmuştur. 1989 sonrasında "Dışarıda yaşayan Türkler", Ortadoğulular, Avrupalılar ya da eski Sovyetler Birliği unsurları şeklinde mihenk noktalarıyla vurgulanmış olan baş döndürücü kronolojisi, günümüz Türkiyesi'nin, insanlığın geri kalanıyla birlikte, oluşum halindeki bir tarihi paylaşmak için el yordamıyla nasıl tecrübelere giriştiğini ve "insanın [...] eylemlerinin nereye götüreceğini bilmeden, kaderinden emin olamadan, yaptığı şeyin biliminin aldatıcı güvencesinden yoksun olarak daldığı bu karanlık tünel"de[11] nasıl ilerlediğini gösterir.

Bu eserin hazırlanması sürecinde yaptığımız tamamlayıcı okumalardan itibaren, Osmanlı ve Türk tarihini bütün mekânsal kapsamı ve zamansal karmaşıklığı içinde ele almanın aşikâr imkânsızlığına boyun eğmek zorunda kaldık. Yöntemsel sonuçları bakımından önem taşıyan bu saptama, benimsemek zorunda kaldığımız planı büyük ölçüde açıklamaktadır. Birinci kısımda, Osmanlı İmparatorluğu'nun –az çok abartılı coğrafi varlığını "gerçeklikten koparmadan"– klasik denen dönemini tipik bir ideal eskizden yola çıkarak, karmaşık şecerelerini, idari ve kurumsal yapılarını, politik mühendislik çabalarını, idare ve tahakküm tarzlarını vurgulayarak sunma yolunu seçtik. 15.-18. yüzyıllara damgasını vurmuş, İmparatorluğun büyüklüğü ölçüsünde önem taşıyan toplumsal, politik ve ekonomik krizlere özel bir dikkat yönelttik. İmparatorluğun kalıcılığını tehlikeye atmayan bu krizler, *nizam-ı âlem* –"evrensel düzen"– olarak kendini sonsuzluğa yansıtan bir imparatorluk sisteminin iç çelişkilerini ortaya sermektedir. "Yeni düzen"e (*nizam-ı cedid*) geçişin görüldüğü 19. yüzyıl başlangıcından 1909'da Sultan II. Abdülhamid'in rejiminin sonuna dek süren dönem, ikinci kısmımızın konusunu oluşturmaktadır. Bu döneme, Fransız Devrimi, sömürge imparatorlukları lehine emperyalist politikaların gelişimi, Yaşlı Kıta'nın iç bölünmeleri ve önemli teknolojik dönüşümler yoluyla değişmiş yeni bir Avrupa'nın tarihine henüz büyük ölçüde Avrupalı olan bir Osmanlı Devleti'nin entegrasyonu damga vurmuştur. Bu yüzyıl, imparatorluk için sadece önemli toprak kayıpları anlamına gelmekle kalmaz; aynı zamanda, geçmişin çöküşü pahasına geleceği hazırlamaya elverişli yeni reçeteler arayışı da demektir. Devrimci bir atılımı birlikte hazırlamak için Batıcı özlemlerle birleşen milliyetçi eğilimler, "organik" bir toplum ve otoriter bir rejim beklentisi, 1908'den (Jön Türk Devrimi) 1945'e (Kemalist tek parti rejiminin sonu) giden döneme damgasını vurarak, üçüncü kısımda analiz edilmiştir. 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, radikalliği asla inkâr edilemese de, güçlerini geride kalmış İttihatçı egemenliğinden aldığından, Eski Rejim sıfatıyla geçmişin kalıntılarını yerin dibine batırmakla birlikte, Osmanlı-Türk tarihinde önemli bir *kopuş* olarak görülmemiştir. Bu üç kısmın anlatı örgüsü, her kısımda önce verili bir dönemin kronolojik işaretlerini sunmamız, ardından da sahnesini oluşturduğu politik süreçlerin sorunsallaştırılmış bir okumasına girişmemiz anlamında (hemen hemen) özdeştir.

1946'dan günümüze Türk politik çoğulculuğunu gözden geçirdiğimiz son kısım, Cumhuriyet'le birlikte Osmanlı geçmişinden kopuştan kentsel bir toplumun doğuşuna, devlet tahayyülünden politik mekânın oluşumuna, dinsel alandan azınlık gruplarına dek, çağdaş Türkiye'yi etkileyen yan olguları kavramanın anahtarlarını sunmaktadır. Güncel durum üzerine ansiklopedik bir bilgi sağlamak yerine, kâh uzun vadeyi kâh şimdiki zamanı öne çıkartan bu son bölüm, analiz edilen olguları uygun bir tarihsel derinlikle donatmaktadır. Bu kısmı kaleme alırken öncelikle benimsediğimiz "politik" giriş, bizi ülkenin dış ilişkilerini ve ekonomik evrimini, keza toplumsal tarihini ikinci plana atmaya mecbur etse de, yine de bunlara gönderme yapmamızı engellemedi.

Eserimiz, İmparatorluktan günümüze "Türkiye'yi okumak" için, üçlü bir vaatten yola çıkar. Bunların ilki, bizim disiplinlerarası mirasımız olan ve burada kavranılırlık kaygısıyla, aynı zamanda da entelektüel beğeni açısından benimsenmiş olan tarihsel sosyolojiye başvurudur. Tarihten geçiş, uzun vadeli dinamikleri ("dinsel alanın oluşumu", "devletin özerkliği", "iktidarın kutsallaştırılması ve kutsallıktan çıkarılması"...) olduğu kadar kendi bağlamları içinde gerektiği gibi tanımlanmış kronolojik ölçütleri de aynı süreçte kavramayı sağlarken, sosyolojinin katkısı, teorik ve analitik bir alet edevat bütünü ("devlet ve toplum", "kuşaklar arası aktarım ve kopukluklar", "zımni sözleşme", "zecri uygulamalar ve yeniden bölüştürme"...) sayesinde söz konusu dinamik ve ölçütleri aydınlatır. Hem kavramsal hem de sorunsallaştırılmış olan bu yaklaşımın, kimi zaman uzun bir tarihe kayıtlı ağırlıkların, aynı zamanda ve hatta özellikle, geçmişte ve 2010'lu yılların başına dek ülkeyi sarsmış olan, sık rastlanan önemli kopmaların şiddetinin gücünü kavramamızı sağlayacağını umuyoruz.

---

[11] François Furet, *Penser le XXe siècle*, Robert Laffont, Paris, 2007, s. 1075.

İkinci vaat, uygun ve gerekli görüldüğünde, açık ve net biçimde karşılaştırıcı olmak, hatta kesiştirmektir: Kendi tekilliği içinde bağlamlaştırılmış olmakla birlikte, Osmanlı-Türk güzergâhı, satır aralarında da olsa, başka tarihsel deneyimlerle, özellikle Avrupa'nın deneyimleriyle ("imparatorlukların toplum mühendislikleri", "hükümdarın cismi", "askerî kurumların modernizasyonu", "merkezileşme uygulamaları", "biyolojik materyalizmin yeniden ifade ettiği milliyetçi ideolojiler", otoriter teşebbüs...) arasındaki gerilim, yan etki ve tamamlayıcılıklardan yola çıkarak okunmuştur. Başka bazı durumlarda ise, Avrupa'dan başka yerlerdeki, kâh Osmanlı, Pers ve Rus imparatorluklarının kesiştiği sınır aşırı alandaki, kâh Ortadoğu'daki karşılaştırma ya da bağlantı noktalarını arayacağız.

Son olarak, fikirlerinin yanı sıra kör noktaları, yurttaşça öfkeleri, hatta edepli sessizlikleri bile bizim için çok değerli olan büyük ustaların anısına burada gösterdiğimiz saygı da yöntemsel bir vaade dönüşmüştür. 20. yüzyıl boyunca onların bize miras bıraktığı muhteşem kütüphane, tükenmek bilmez bir fikir ve araştırma yolu rezervuarı oluşturmaktadır, ki bunlar olmadan Türkiye üzerine yapılan araştırmalar günümüzde ancak kekelemelik aşamasında kalırdı. Fakat burada yeni araştırmacı kuşakların da tercümanı olmaya çabalayacağız. Bunlar arasında yer alan sayısız genç meslektaşımız, Türkiye üzerine bilgilerimizi ve Türkiye'nin geçmişini sorgulama tarzımızı büyük ölçüde yenilemiştir. Örneğin, pek de uzak olmayan bir geçmişte yazılabilecek bir *Türkiye Tarihi*, Ermeni Soykırımı'nı, Kemalist rejim koşullarındaki resmî milliyetçiliği, hatta 1936-1938 yıllarında Kürt-Alevi bölgesi Dersim'in imhasını, Mustafa Kemal Atatürk'ün cumhurbaşkanlığının son yıllarında olsa bile önem taşıyan bu olayı göz ardı edebilirdi. Bernard Lewis'in büyük klasiği olan *İslâm ve Laiklik* (birinci baskı 1961)[12] üzerinde tarihçi Erik-Jan Zürcher'in yaptığı parlak okumanın gösterdiği gibi, yüzyılın son çeyreğinde yapılan çalışmalar, daha önceleri en fazla sayfa altında basit dipnotlar halinde ihmal edilen bu olayları metnin gövdesinde belirginleştirmeyi, hatta ülke tarihini bu olayların edindiği merkezî konumdan yola çıkarak yeniden yazmayı bize öğretti. Günümüzde, Osmanlı İmparatorluğu üzerine yapılan araştırmanın ama özellikle çağdaş Türkiye üzerine yapılan araştırmanın, daha kısa süre öncesine dek moda olan modernist ve laisist okuma anahtarından radikal bir kopuş gösteren, muhalif olarak nitelenebilecek bir okulun damgasını taşıdığına kuşku yoktur.

Düşünce ve yaklaşımların çoğulluğuna, ölçeklerin çeşitliliğine ve damga vuran hazırlık çalışmalarının çokluğuna rağmen, bu satırların yazarının da kendini ait hissettiği bu "okul" da, günümüzde araştırma alanını –basit bayağılaştırmalarıyla da olsa– artık bir doygunluk noktasına getirmiştir. Bu olgu, "saray mensubu" olmayan, fakat elektronik medyanın ya da daha klasik desteklerin dolayımıyla etkileyici miktarda bilinmedik belgeyi erişilebilir kılan, resmî tarihyazımının dışladığı grupların Türkiye tarihini okumalarını tercüme eden ve "meslek erbabının" kör noktalarını ve falanca döneme dair araştırmalarındaki körlüklerini sorgulayan tarihçilerin çoğu zaman sevindirici ama yönetilmesi her zaman güç müdahalesiyle genişlemektedir. Tarihçi, dinginliğini parçalayan, fakat kendi tarihsellikleriyle belirlenen her dönem ya da her bağlam üzerine fazladan bir kavrama çabasıyla dengelemesi gereken bu yararlı meydan okumayı kabullenmek zorundadır. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ortaya çıkıp onunla birlikte yok olan milliyetçilik karşıtı akımların sivil ama aynı zamanda entelektüel gücünü öne çıkarmak onun işi olduğu gibi, İttihatçı milliyetçiliğin hegemonik tahakkümünü de dönemin kendine özgü öznelliklerinden yola çıkarak açıklamayı bilmelidir. Keza, Kemalist dönemin devrimci milliyetçiliğinin anlamını analiz etmek tarihçiye düştüğü gibi, Mete Tunçay[13] ya da Fikret Adanır[14] misali, Mustafa Kemal Türkiyesi'nin Avrupa tarihine bütünüyle nasıl dahil olduğunu, onun temel dayanaklarından biri olarak kendini geleceğe yöneltme noktasına nasıl geldiğini de göstermelidir. Tarihçi kendi mesleğinin, bir alanın tekilliklerine, aynı zamanda bir dünyanın sürekliliklerine, birlikte ürettikleri ya da genişlettikleri çelişki ve paradokslara anlam yüklemekten ibaret olduğunu bilir. Şeylerin dibine kadar gitmesi, karmaşık, çelişik ve paradoksal yaklaşımlar geliştirmesi gerekmektedir. Bizim gözümüzde, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin tarihinin bu "yeni sentezi" girişimini meşru kılan şey, tek başına, bu mütevazı iddiadır.

---

[12] Bernard Lewis, *a.g.e.*, Erik-Jan Zürcher, "The rise and fall of 'modern' Turkey", http://64.233.183.104/search?q=cache:duc-KbNfN8QJ:www.let.leidenuniv.nl/tcimo/tulp/Research/Lewis.htm+%22Rise+and+fall+emergence+of+modern+turkey%22&hl=fr&ct=clnk&cd=1&gl=fr

[13] Mete Tunçay, "Atatürk'e Nasıl Bakmak?", *Toplum ve Bilim*, sayı 4, 1978, s. 86-92.

[14] Fikret Adanır, "Kemalist Authoritarianism and Fascist Trends in Turkey during the Inter-War Period", Stein Ugelvik Larsen (der.), *Fascism Outside Europe. The European Impulse against Domestic in the Diffusion of Global Fascism* içinde, Boulder, Social Science Monographs, 2001, s. 313-361.

BİRİNCİ KISIM

"Evrensel İmparatorluk"

1

İMPARATORLUK DEKORU VE ARKA YÜZÜ

[...] Bizanslıların ülkesi, çağımızda Türkmenlere aittir ve sultanı İbn Osman'dır...

– İBN HALDUN (1332-1406)[1]

[...] Türkler kimseyi Türk hayat tarzını benimsemeye zorlamıyor, bütün Hıristiyanlara kendi kanunlarına göre yaşama hakkı tanınıyor. Türklerin gücünün kaynağını tam da bu tutumda aramak gerekir. Bir ülkeyi fethedince, o ülkede yaşayanların kendilerine itaat etmeleriyle yetiniyorlar. Vergileri topladıkları sürece, insanların ne yaptıklarıyla ilgilenmiyorlar.

– BARON DU MONS PIERS, 1553[2]

Beylikten imparatorluğa

Her imparatorluğun bir tarihi vardır. Bu tarihin içinde mit ile yaşanmışlık iç içe geçerek hayalî bir şey üretir; aynı zamanda da gerçeği üretir. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi 13. yüzyıl sonuna uzanmaktadır. Bu dönem, Selçuklu sonrası Anadolu'da toprakların parçalandığı, Moğol istilası (1258-1313) sonrasında kurulan Türk beyliklerinin hudutlarının değişip durduğu bir dönemdir. Dönüşüm halindeki bu coğrafyada, Osmanlı beyliği kuşkusuz var olanların en önemlisi değildir; çünkü tarihçilerin genel olarak imparatorluğun kuruluşunu tarihledikleri 1299 sonrası bazı belgelerde adı anılmaz.[3] Bununla birlikte, bu mikro-devletin, Türk olmayan bir imparatorluğa, Bizans'a karşı, birbiriyle rekabet halindeki Türk beyliklerinin "*gazavat* enerjisi"ni (askerî ruh/akın) bir araya getirerek ilk genişlemeyi gerçekleştirmesi pek bir zaman almamıştır.[4] Gerçekten de, esasen "Doğu Roma İmparatorluğu"nun aleyhine gerçekleştirilen fetihler baş döndürücü bir hızla birbirine eklenir. 27 Haziran 1302'de "Osman, Nikomedeia (İzmit) yakınlarındaki Bafeus'ta (Koyunhisar) Muzalon'un *hetaireia*'sını [askerî birlik] bozguna uğratır." Bu da –Irène Belidiceanu'nun deyişiyle– Osmanlı beyliğinin "Germiyan, Menteşe ve Aydın emirleriyle aynı mertebeye" yükselmesini sağlar. Bursa'nın (1326), İznik'in (1331), Karesi'nin (1334-1335), İzmit'in (1337), Sırp topraklarının (1371-1375), Kosova'nın (1389), ardından da Bulgar topraklarının (1396) düşüşü, *beyliği* 15. yüzyıl eşiğinde önemli bir politik güç haline getirir.[5] Üç yüzyıl sonra, 17. yüzyılın başında, Osmanlı toprakları Bosna'yı (1462), Arnavut topraklarını (1477-1479), Suriye ve Mısır'ı (1516-1518), Rodos'u (1522), Macar topraklarını (1526), Bağdat'ı (1534), Aden'i (1539), Kıbrıs'ı (1570-1571), Tunus'u (1574) da (ama sadece bunları değil) kapsamaktadır. Ayrıca Cezayir, Gürcistan, Kafkasya, Kırım, Valakya, Moldavya gibi bağlı devletler ya da naiplerin idaresi altındaki topraklar vardır.

---

[1] Ibn Khaldoun, *Le Livre des exemples*, cilt 1, La Pléiade, Paris, 2002, s. 297.

[2] Akt. Maria Todorova, *Imaginaire des Balkans*, Editions de l'EHESS, Paris, 2011, s. 117 (*Balkanlar'ı Tahayyül Etmek*, çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003).

[3] Cemal Kafadar, *Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1995, s. 130.

Zaferlerle dolu bu uzun yüzyılları taçlandıran olay, 29 Mayıs 1453'te II. Mehmed tarafından Konstantinopolis'in fethi olur. Bu olay Osmanlıların sadece bozguna uğramış Bizans'ın başkentini değil, imparatorluk tahayyülünü de ele geçirmelerini sağlar. "Fatih" Mehmed gerçekten imparator olarak nitelenebilecek ilk Osmanlı sultanı olurken, kendine özgü bir imparatorluk modelini tamamlamak da Sultan Süleyman'a düşer. Sonraki kuşakların Kanuni adıyla adlandırdığı bu sultanın uzun hükümranlığının (1520-1566), imparatorluğun klasik denen döneminin de sonunu belirlediği, ardından da önce durgunluk, sonra çöküş dönemlerinin geldiği genel kabul edilir. 19. yüzyıla tarihlenen belli bir melankolik felsefenin damgasını taşıyan bu mefhumların üzerinde daha ileride duracağız. Bununla birlikte, nihai tarih olan Sultan Süleyman'ın ölümüyle bitmeyen bu ilk bölümün planını benimsetmek için bu olaya şimdiden gönderme yapmamız gerekiyor. Osmanlı coğrafyası "Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi"nin kaybından sonra bitmek bilmez krizlerle sarsılmışsa da, yine de henüz radikal süreksizliklere sahne olmaz. Gerçek kopuş çok daha sonraları, 19. yüzyılın başında, imparatorluk artık "klasik" olarak (başka deyişle, bir *nizâm-ı âlem*'in, yani kendi kendine yeterli, hem model hem ufuk olan "evrensel düzen"in hâkimiyeti olarak) düşünülemezken vuku bulur. Bu evrensel tahayyülden, bir imparatorluk çerçevesinde bile olsa modern türde bir devlet yaratmanın sıradan anlamda eşanlamlısı olan *nizâm-ı cedid*'e ("yeni düzen") geçiş, bizce Osmanlı tarihinin temel kopuşunu oluşturur.

Emperyal yazgı ya da emperyal oluş:
Fetret döneminden Konstantinopolis'in fethine

Osmanlı tarihyazımı, ardından da –belli ölçüler içerisinde– Türk tarihyazımı, imparatorluğun yörüngesini teleolojik bir çerçevede düşünür: Orta Asya kökenli bir kabile konfederasyonu olan Oğuzlardan gelen ve Selçuklu hükümdarı Alpaslan'ın (1029-1072) Bizans'a karşı Manzikert'teki (Malazgirt, 1071) zaferinden itibaren Anadolu'ya yerleşmiş bulunan Osman ailesi, Daniel'in ya da Kızıl Elma'nın –başka deyişle, evrensel gücün– kehânetini gerçekleştirmeye yazgılıdır. Bununla birlikte, Osmanlı kronolojisi olguların bambaşka bir okumasını da önerir. Bu okuma, diğer beylikler gibi, Osman ailesi örneğinin de ne kadar dayanıksız ve geleceğinin belirsiz olduğunu göstermektedir. Daha önce sözünü ettiğimiz fetihlerin ilk yüzyılı, 1402 yılında, Moğol Tamerlan (Timur) karşısında yaşanan Ankara bozgunundan sonra sert bir kopuş yaşar. Olay kısadır: Her zamanki gibi, muharebenin kaderi tek bir günde –20 Temmuz– sonuca bağlanır. Zaten Moğol istilası da kısa sürelidir; çünkü Tamerlan Anadolu'dan hızla geri çekilir ve 1405'te ölür. Yine de onun Anadolu'ya gelişi, Osman askerî gücü açısından değilse de, beyliğin dayanağını oluşturan ve iç bağdaşıklığını sağlayan nispeten eşitlikçi toplumsal yapıları henüz koruyan bir Türkmen nüfusun federatif varlığı olan Osmanlılar açısından neredeyse ölümcül olacaktır. Çünkü Tamerlan'ın meydan okuması, her hanedanlığın üç kuşak sonra sona ereceğini öngören Ebu Zeyd el-Rahman ibn Haldun'un (ölüm tarihi 1406) devlet teorisini destekleyen yeni bir kanıt olarak görülebilir. Osmanlı iktidarı bu şoka direnşe de, uzun bir kriz döneminden geçer. Sonraki kuşakların *fetret* ("erk-aralığı"; anlam genişlemesiyle, "nifak/kaos") adıyla anacakları bu dönem, sayısız iç ayaklanmalar pahasına, iktidar namına geriye kalanın yeniden ele geçirilmesini hedefleyen bir kardeş kavgasının damgasını taşır.

Öncelikle bu dönemin üzerinde durmak, daha sonra imparatorluğun 15. yüzyılla 18. yüzyıl arasındaki makro okunuşuna geri dönmek bizce önemlidir. Tarihçi Cemal Kafadar'ın belirttiği gibi, Tamerlan karşısındaki Osmanlı askerî bozgunu, "Anadolu'daki Müslüman vasalların saf değiştirmesinin yanı sıra, *gazi* komutanların ayrılarak, Sultan Bayezid'e yeniçerilerden ve Balkanlar'daki Hıristiyan vasallardan oluşan küçük bir gücün kalmasıyla" kendini gösterir.[6] Bu yıkım I. Bayezid (1389-1402 tarihlerinde hüküm sürmüştür) açısından önemlidir. O, kendini, fetih ideolojisiyle harekete geçen eşitlikçi bir koalisyonun *primus inter pares*'i [eşitler arasında birinci] görmeyi uzun süredir bırakmıştı; "kendi gözünde [çoktandır] basit bir *gazi* şefiydi. Hıristiyan vasalları karşısında, bir efendiden ziyade iman savaşçısı olarak davranıyordu."[7] Tamerlan'ın esiri olarak ölen Bayezid'in tahtı için, aralarında Musa'nın ve Mehmed Çelebi'nin de bulunduğu birçok kardeşin karşı karşıya geldiği mücadele, ilkinin öldürülmesi ve ikincinin 1413 yılında tahta çıkmasıyla sonuçlanır. Devletteki bu düzensizliğin kışkırttığı travmadan Osmanlı politik düşüncesinin iki temel özelliği doğar: İktidarın –Müslüman ve Türkmen– merkezkaç güçlerin koalisyonu üzerinde yükselebilmesinin koşulu, kendi özerkliğini tehlikeye atmasıdır. Dolayısıyla, devletin bu güçlerle birlikte –ve gerektiğinde bunlara karşı– hayatta kalmasını sağlamak için, bunları *hem* entegre etme *hem de* bunlarla mücadele etme zorunluluğu doğar. Dahası, iktidarı hanedanlık içerisinde eşitlik biçimde bölüştürmek mümkün olamayacağından, kardeş katli her türlü taht krizini önlemek için "zorunlu kötülük" olur.

---

[4] Murat Belge, *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 39.

[5] Irène Belidiceanu, "Les débuts: Osman et Orhan", Robert Mantran (der.). *a.g.e.* içinde, s. 19.

[6] Cemal Kafadar, *a.g.e.*, s. 18.

Fatih olarak adlandırılan II. Mehmed, 1451 yılında tahta gerçek geçişini sağlamak için, sekiz aylık üvey kardeşi Ahmed Çelebi'yi öldürtürken; ardından da, "savaş senyörlerinin *–gazi–* yönetimindeki 'savaş yandaşları' ile" 1322'den beri hanedanlığın hizmetinde olan Çandarlı ailesinin otoritesi altına girmiş "merkezî bir idarenin temsilcilerinin yönetimindeki 'barış yandaşları'"nın karşı karşıya geldiği sarayındaki iç fesatçılığa son verirken, kuşkusuz ki kendi doğumundan önceki *fetret* devrini düşünmüş olmalıdır. II. Mehmed, "Osmanlı politikasının bu iki gücü"nü[8] ortadan kaldırarak, devlet içindeki her türden karşı iktidarın da sonunu ilan eder. Fesatçılığı ve daha genel olarak, kendi bürokrasisi içindeki her türlü özerkleşme teşebbüsünü önlemek için *kulluk* ("Osmanlı hükümeti hizmetkârlığı/köleliği") denen sistemi uygulamaya koyar. İlk sultanlardan miras kalan bu sistem, II. Mehmed'in yönetiminde devletin temel dayanağı olur. İdris Küçükömer'in Japon şogunlarıyla karşılaştırdığı Çandarlıların da aralarında bulunduğu eski Türk ailelerinin bir yana bırakılıp, *devşirmelerin,* yani saraya alınan ve burada yetiştirilen Hıristiyan çocukların öne çıkarılmasının sonucu, devletin hem güçlenmesi hem de dayanıksızlaşması olur. Gerçekten de, saray, 20 bin kadar köy ve mezranın doğrudan denetimini ele geçirip toprağı temel güç kaynağına dönüştürerek iç barışı tesis etmeyi başarır. Diğer yandan, güçler dengesine dayalı her türlü idareden kaçınan devlet zayıflar ve böylelikle, yenilikçi fikir ve projeler arasındaki iç rekabetten yoksun kalır.[9] Bu dayanıksızlığın sonuçları "Fatih"in ölümünden sonra kendini güçlü biçimde hissettirecek ve devlet kararlarının dolaşımında kronik bir felce yol açacaktır.

---

[7] Nicolas Vatin, "L'ascension ottomane (1362-1402)", Robert Mantran (der.), *a.g.e.* içinde, s. 46.

[8] Cemal Kafadar, *a.g.e.*, s. 18.

[9] İdris Küçükömer, *Bütün Eserleri 2 - Sivil Toplum Yazıları*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 109.

Avrupalı ve Müslüman bir güç

II. Mehmed, 1440-1445'ten itibaren otoritesine boyun eğmeyi ya da iyi ilişkiler sürdürmeyi tercih eden Mora, Venedik ve Ragusa despotluklarını etkisizleştirme çabalarının ardından, müstakbel İstanbul'u fethetmeyi tasarlar.[10] Dolayısıyla kendini öncelikle "Avrupa sahnesi"nin aktörü olarak gösterir. Bizans başkentinin fethi, *fetret* döneminin uzak sonuçlarından birini, özerkliğini artık hiçbir şeyin sınırlandıramadığı sultanın kişisel ihtiraslarından birini mi oluşturur, yoksa Hz. Muhammed'in Müslümanlara vaadi olan Doğu Roma İmparatorluğu'nun çöküşünü gerçekleştirme iradesi midir? Cevap ne olursa olsun, Konstantinopolis'in düşüşü Avrupa tarihinin uzun bir dönemini fiilen kapatır ama aynı zamanda Osmanlı devletini de tamamen Avrupalı bir imparatorluğa dönüştürür. "Romenlerin ülkesi" Rumeli, İmparatorluğun kalbi olur.[11] Bu, bir Türk beyliği için olduğu kadar Avrupa için de tarihin müthiş bir ironisidir. Tarihçi Mehmet Ali Kılıçbay'ın dediği gibi: "Bu toprağın işgalinden sonra Türkler buraya *Diyar-ı Rum* (Romenler ülkesi) adını verdiler. Eğer Haçlılar bu yöreleri *Turkiya* diye adlandırmamış olsaydı, bugün bizler *Rom,* hatta *Rumi* adıyla biliniyor olacaktık."[12]

Gerçekten de İstanbul'un alınışı, *Müslüman* Osmanlıları geniş ölçüde parçalanmış bir Avrupa'nın önemli güçleri arasına yerleştirir. Fakat Hıristiyan Avrupa'dan hem uzak hem de onunla simbiyoz halindeki bu yeni varlık,[13] aynı zamanda, kaynaklandığı Selçuklu mirasından, hatta, genel olarak Müslüman imparatorluk geleneğinden de kurtulmuştur. Akdeniz'in deniz mekânına ilgisini bildiğimiz Müslüman güçler, geçmişte Hıristiyan Avrupa'yla sayısız ilişki kurmuşlardı; İspanya'nın Katoliklerce yeniden ele geçirilmesi bu açılımı kökten değiştirmemişti. Fakat Osmanlı'nın konfigürasyonu, Ege ve Adriyatik'in, yani tamamen Avrupalı iki denizin Müslüman bir gücün Akdeniz'e erişim kapısı olması anlamında yepyeni bir durumdur. Ayrıca, bu yeni varlığın içinde gayrim Müslimlerin kitlesel varlığı da yepyeni bir durumdur; ki böylelikle, derhal çok-inançlı bir devlet halini almıştır. Kuşkusuz, "1550'lerin başında, [imparatorluktaki inanç] topluluklar[ı] karmaşık bir karışım içerisinde kaynaşmışlardır." Bu karışım, "yeni bir toplumu şekillendirmek"[14] için, Avrupa'dan olduğu kadar, geniş ölçüde Müslümanlaşmış bir Ortadoğu'dan da esinlenmiştir. Fakat inançlar arasındaki hudutların yok olmadığı bu yeni toplum, birçok açıdan, geçmişin büyük Müslüman imparatorlukları gibi "İslâmî" diye tanımlanamazdı.

---

[10] Nicolas Vatin, *a.g.y.*, s. 79.

[11] Halil İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, cilt 1: *1300-1600*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, s. 55.

[12] Mehmet Ali Kılıçbay, "Tarihsel bir İnşa Olarak Ulus", *Türkiye Günlüğü*, sayı 23, 1993, s. 6.

[13] Daniel Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, s. 9.

[14] Halil İnalcık, *a.g.e.*, s. 19.

Ancak ikinci bir evrede, bir kez imparatorluk olduktan sonra, Osmanlı beyliği yeniden doğuya ve güneye dönerek, 1461 yılında Trabzon'daki son Bizans prensliğine, ardından diğer Türk beyliklerine boyun eğdirir. Bunlardan bazıları, örneğin Orta ve Güney Anadolu'da bulunan Karamanlılar, Bizans'tan daha şiddetli bir direniş gösterirler (bu yapının kesin olarak ele geçirilişi ancak 1487 yılında, Fatih Sultan Mehmed'in ölümünden yedi yıl sonra gerçekleşir). Türkmenlerin egemenliğindeki topraklarda gerçekleştirilen bu yeni fetihler, Selçukluların mirasçılarının kendi aralarında karşı karşıya geldiği eski savaşlardan son derece farklı niteliktedir. *Emperyal* nitelikteki bu fetihler, bir anlamda, Alpaslan'ın Selçukluları karşısında 1071'de Malazgirt Muharebesi'nin ardından adım adım yitirilmiş olan Bizans'ın eski toprak birliğini yeniden yaratır. Bu birleşmenin izinde ama bu kez Müslüman güç sıfatıyla, Osmanlılar başka imparatorluk başkentlerini de –Şam ve Bağdat– fethe girişirler. Böylece, kendilerini Emevilerin ve Abbasilerin mirasçısı olarak dayatarak, ardından da, Memluk halifeliğinin merkezi olan Kahire'yi ele geçirirler (1517). Arap dünyası içinde ve Arap dünyası aracılığıyla gerçekleştirilen bu yayılmacı "yeniden-dengelenme", bu *Avrupa* imparatorluğunun, Sünniliğin Şiilik üzerindeki üstünlüğünü, buradan yola çıkarak da yine Türk kökenli bir diğer hanedanlık olan ve özellikle bu "sapkınlığı" [Şiilik] temsil eden Safeviler üzerinde kendi üstünlüğünü dayatacak kadar Müslüman kaldığını göstermektedir. İsmail Şah'ın (1487-1524) Pers'i, kuzey komşusunu, karşısına bir başka dinsel meşruluk çıkartarak tehdit etmekle kalmaz, aynı zamanda "Roma" imparatorluğunun istemediği Anadolu Türkmenlerinde mesihçi bir beklentiye de yol açar. Şii topraklarında hiç Osmanlı fethi olmayacaktır. Pers'le olan sınır 1514 yılında, Çaldıran Muharebesi'nin ertesinde istikrar kazanacaktır. Bu muharebe sırasında Selim'in yine Şiiliğin tehdidi altında olan Kürt emirlikleriyle ittifakı, Osmanlıların kesin bir zafer kazanmasını sağlayacaktır. Bundan böyle, Osmanlıların ikili meşruiyeti; zaman ve mekân içinde evrenselliğini ileri sürmek için İslâm'a ihtiyaç duymayan *imparatorluk* ile *dar'ül İslâm*'ı ("İslâm'ın evi") temsil etmek için Avrupa'da imparatorluğun iyice yerleşmesine ihtiyaç duymayan *Müslüman güç* olarak meşruiyeti mutlak kabul görür.

Osmanlı şecereleri

20. yüzyılın ilk onyıllarında tarihçiler, eski Müslüman imparatorlukların tarihiyle kıyaslandığında oldukça müphem, oldukça okunaksız kalan Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş dönemi üzerine çetin bilimsel tartışmalara giriştiler. Temel ayrılık çizgisi, Paul Wittek (1894-1978) Okulu denen ve imparatorluğun oluşumunda *gazilerin* önceliğine vurgu yapan anlayış[15] ile İslâm'ın (keza Bizans'ın) katkısını unutmasa da, yeni devletin dayanağı olarak yüksek bir Türk kültürünün zaten varlığına vurgu yapan Mehmed Fuad Köprülü'nün (1890-1966) anlayışını[16] karşı karşıya getirir. Günümüzün bu tarihyazımsal kavgasını yeniden ele alan Cemal Kafadar gibi tarihçiler bu türden dikotomik modellere[17] katılmayı reddederek, son derece ayrıntılı ve genellikle çelişik, çoklu dinamik ve süreçlere kafa yoran okumalar önerirler.

İmparatorluğun kuruluş döneminin karmaşıklığı, kendi şeceresinin köklerini en azından üç geleneğe daldırmasında yatar. Bu geleneklerden ilki olan Türki gelenek, Prens Yusuf Hac (Has) Hacib'in (11. yüzyıl) ünlü inceleme yazısı *Kutadgu Bilig*'e ("Mutluluk Kitabı / Şans Kitabı")[18] uzanır. Bu eser, Uygur örfi hukukunun derlemesidir ve Türki aile içindeki hem hiyerarşik hem de eşitlikçi bir iktidarın kurallarını belirler. Tarihçiler, Osmanlı politik kültürünün birçok öğesinin –örneğin iktidarın kutsallaştırılması; veraset kurallarının yokluğu sayesinde devletin "yazgı"nın seçtiği kişiye verilmiş bir misyon ve gerçek bir zafer abidesi konumuna yükselmesi; ya da hükümdara, geleneklere saygı göstermesi karşılığında itaat edilmesinin koşullarını belirleyen *türeler* (töre)– zaman içindeki değişimlerine rağmen daima varlığını koruyan bu Türki temelden geldiğini neredeyse oybirliğiyle kabul ederler. Zaman bu politik kültürü gerçek bir politik tahayyül rezervuarına dönüştürdü ve iktidarlar kadar muhalefetler de –19. ve 20. yüzyıl dahil olmak üzere– buradan beslenmeyi asla ihmal etmediler. *İmparatorluk* halini almış olan Osmanlı iktidarı kendisiyle Türklük arasına bir hudut çekmeye elbette çabalayarak, *Etrak*'ı (Türkler) olduğu kadar *Urub*'u (Araplar) ya da *Ekrad*'ı (Kürtler) da *reaya*'yla, yani egemenlik altındaki köylülükle özdeşleştirmiştir. Bu, sultanların –defalarca hatırlattıkları gibi– "atam ve dedem kanunu"ndan[19] vazgeçtikleri anlamına gelmez.

İkinci gelenek, belirttiğimiz gibi, Roma ve/veya Bizans imparatorluk geleneğidir. II. Mehmed'in, devletin eski merkezleri olan Bursa ve Edirne yerine, müminlerin zararına,[20] başkent olarak Konstantinopolis şehrini seçmesi, ezeli imparatorluk tahayyülüne yeniden sahip çıkmada belirleyici bir rol oynar. II. Mehmed zaten kendini *kayzer-i iklim-i Rum*, "Roma ülkesi kayzeri" olarak takdim ediyordu.[21] Dünya nüfusunun % 4,20'sine (tahmini 500 milyonun 21 milyonu),[22] Antik dünyanın büyük bir bölümüne hükmeden, çok uzak olmayan ardılı Muhteşem Süleyman ise, basit bir *kayzer-i Rum* olmanın ötesindedir,[23] çünkü kendini çoklu-emperyal bir görkem içinde görür:

---

[15] Paul Wittek, *Rise of the Ottoman Empire. Studies on the History of Turkey, 13th-15th Centuries*, Royal Asiatic Society, Londra, 1938 (Fransızca tercüme: *La Formation de l'Empire ottoman*, Variorum Reprints, Londra, 1982).

[16] Mehmed Fuad Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, Éditions Boccard, Paris, 1935.

[17] Cemal Kafadar, *a.g.e.*, s. 12.

[18] Halil İnalcık, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire. Essays on Economy and Society*, Indiana University Press, Bloomington, 1993, s. 6.

[19] Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Birey ve Toplum Yayınları, İstanbul, 1985, s. 37.

[20] Bkz. Stéphane Yerasimos. *La Fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans les traditions turques: légendes d'Empire*, IFEA ve Libraire d'Amérique et d'Orient, Paris, 1990.

> [...] ben ki kudretli imparatorlukların imparatoruyum, hükümdarların hükümdarı, dünya tahtlarında oturan kralların tacının dağıtıcısı, iki dünyada Tanrı'nın gölgesi, Akdeniz'in ve Karadeniz'in sahibi, Asya'nın ve Avrupa'nın, Karaman'ın, Yunan'ın ve Büyük İskender'in bütün ülkelerinin hükümranı, Diyarbekir'in, Kürtlerin bütün ülkesinin, Erdebiyan'ın, Pers'in, Şam'ın, Halep'in, Mısır'ın, Mekke ve Medine'nin, Kudüs'ün ve şanslı Arabistan'ın ve Arabia Petraea'nın ve muzaffer atalarımın fethettiği [sayısız] başka ülkelerin hâkimiyim [...].[24]

Osmanlı sultanlarının Roma *kayzeri* ünvanını yeniden sahiplenmelerinin Avrupa'da ne ölçüde tartışma konusu olduğunu bilmek için kuşkusuz ileri düzeyde karşılaştırmalı incelemeler gerekmektedir. Bununla birlikte, bu nitelemenin, dinî bir aidiyete değil, İkinci Roma'nın kalbinde iktidarı fiilen elde bulundurmaya gönderme yapmasının birçok Hıristiyan tarafından meşru kabul edildiğini gösteren pek çok şey vardır. Örneğin yüksek mevkideki bir Anadolulu Rum Fatih Mehmed'e şöyle hitap etmektedir: "Senin Roma imparatoru olduğundan kimsenin kuşkusu yoktur, çünkü imparatorluğun merkezini fiilen elinde bulunduran kişi imparatordur ve Konstantinopolis de Roma İmparatorluğu'nun merkezidir. Sen bu şehri, kılıcın sayesinde, insanlardan [insanların elinden] değil, Tanrı'dan aldın. Sonuç olarak, sen Romalıların meşru imparatorusun ve Romalıların imparatoru, dünyanın imparatorudur."[25] Ölümünden sonra basılan, üzerinde portresi bulunan bir para, Mehmed'i *Bizantii Imperatoris* ve *Ottomanum Turcarum Imperator* olarak sunar. I. Selim'i ve Muhteşem Süleyman'ı anarken de bu sıfatlar kullanılmaktadır.[26] Daha sonra, Venedikli diplomat Marcantonio Barbaro (1518-1595) şöyle yazar: "Madem ki Osmanlı imparatoru, Tanrı'nın izniyle, sürekli zaferler sırasında, bunca eyalet ele geçirmiş ve bunca krallığı kendine köle etmiş ve bu nedenle bütün dünyada müthiş biri haline gelmiş, o halde, sonunda evrensel bir monarşi kurmaya kadar gidebileceğini düşünmek akıl dışı olmaz."[27]

Son olarak, Osmanlı'nın üçüncü şeceresi İslâm'a dayanır: Kendini kayzer olarak hayal etmek ya da *rumi* olarak dayatmak, fiilen, "rakip bir din ve uygarlık yönelimi"nden yola çıkarak, Avrupa'da ve Avrupa üzerinde "Osmanlı politik hegemonyasını inşa etme"yi istemek demektir.[28] Osmanlılar, Avrupa güçleriyle bu rekabete, eski Müslüman imparatorlukların takipçisi olarak, hatta sadece Selçukluların mirasçısı olarak değil, *dar'ül islâm*'ı ("İslâm'ın evi") geleneksel hudutlarının dışına taşıyan bir fetih İslâmı adına girişiyorlardı. Birçok kuşkulu ve belirsiz alan kalsa da, tarihçiler, Türklere bir "evrensel düzen" misyonu (*cihan hâkimiyeti mefkûresi*) saptayan ilk şecereye en yakın olanlar da dahil, Osmanlı "kolonizasyonu"nda "muzaffer kutsal savaş" (*gaza*) anlayışının rolünü kabul etme konusunda hemfikirdirler. Bununla birlikte, bu Müslüman yayılması, devlet örgütüne mensup,[29] ortodoks olarak nitelenebilecek dinsel aktörler aracılığıyla değil, daha ziyade dervişler, *ahiler* (fratri, kimi zaman lonca üyeleri) ya da kendini *gazi* olarak niteleyen gönüllüler veya paralı askerler aracılığıyla gerçekleşir. Onlar olmadan, Osmanlı beyliği, sınırlı bir Türki alanın ötesine uzanmak için gereken askerî –aynı zamanda da "manevi"– kaynakları asla bulamazdı. Kuruluş döneminin hikâyesi (ki kuruluşun sonrasında ortaya çıkmıştır), *gaza* ruhunun sağladığı duygusal gücü sıklıkla hatırlatır. Kurucu Osman'ın oğlu Orhan da (1326-1360 arasında hüküm sürmüştür), kutsal bir savaşın muharibi olarak temsil edilir.[30] Onun soyundan gelenlerden ve Kosova'da cereyan eden çok ünlü I. Kosova Meydan Muharebesi sırasında bir Sırp subayı tarafından hançerlenerek öldürülen I. Murad (1389) *şehid* olarak kabul edilmiştir; başka deyişle, Tanrı'nın birliğine ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine tanık olarak can verdiği düşünülür.[31] Dinsel argüman 1520'li yıllarda, yani Konstantinopolis'in düşüşünden yaklaşık yetmiş yıl sonra, Balkan seferleri ve Rodos'un fethi sırasında da hâlâ yoğun biçimde kullanılmaya devam eder.[32] Kuşkusuz, zaman içerisinde, kutsal savaş çağrısı kulaklarda daha az çınlar ve Osmanlı sultanları kendilerini *gazi* olmaktan önce hükümdar olarak kabul ederler.[33] Fakat imparatorluk, azami genişlediği dönemde bile, kendini –özellikle sembolik dispozitiflerinde– Müslüman olarak kabul eder. Örneğin, "Sultanların Hırka-ı Şerif'i sürekli yanlarında taşıma ihtiyacı hissettikleri, Edirne'den ayrılırken onu da beraberlerinde götürmeye özen gösterdikleri anlaşılıyor."[34]

---

[21] Murat Belge, *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 49.

[22] Hüseyin Arslan, *16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân. Göç ve Sürgün*, Kaktüs Yayınları, İstanbul, 2001, s. 113.

[23] İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, TODAIE, Ankara, 1979, s. 85.

[24] Annie Berthier, "Un document retrouvé: la première lettre de Soliman au roi François Ier (1526)", *Turcica*, cilt 27, 1995, s. 263-266.

[25] Murat Belge, *a.g.e.*, s. 61.

[26] Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 86.

[27] Akt. Lucette Valensi, *Venise et la Sublime Porte. La naissance du despote*, Hachette, Paris, 1987, s. 67.

[28] Cemal Kafadar, *a.g.e.*, s. 2.

[29] Nicolas Vatin, *a.g.y.*, s. 45.

[30] Irène Beldiceanu, *a.g.y.*, s. 30.

[31] Nicolas Vatin ve Gilles Veinstein, *Le Sérail ébranlé. Essai sur les morts, disparitions et avènements des sultans ottomans. XIVe-XIXe siècle*, Fayard, Paris, 2003, s. 38.

[32] Ahmet Yaşar Ocak, *a.g.e.*, s. 100, 101.

Genişlemenin dinamikleri ve Sünni doktriner yönelim

Bununla birlikte, kuruluş dönemi Osmanlı iktidarı, bir teokrasi ya da basit bir "Sezarcılık-Papacılık" olarak tanımlanamaz. Bunun nedeni sadece hanedanlığın –kısmen *türeler* ("âdetler / gelenekler") içine kök salmış olduğundan– iktidar yapılarında başat bir yer işgal etmesi değil, aynı zamanda, kökenlerdeki dinamizmin dogmaların, ibadetlerin, hatta dinsel bir örgütün sabitlenmesini engellemesidir. 10. ve 13. yüzyıllar arasında Müslüman hukukçuların yasalaştırdığı haliyle *cihad* doktrininden[35] oldukça farklı olan *gaza* ruhu geniş fetihlere imkân tanır. Bu fetihler sayesinde çoğu zaman eşitlikçi esinler taşıyan yeni topluluklar oluşur. *Gazi* terimi de "muğlaklığını koruyan bir toplumsal olgunun tezahürü olarak belirir; yani Ortaçağ İslâm tarihinin kısmen korporatif esaslı erkekler örgütlenmesidir. *Gaziyan*'ı [*gazi*'nin çoğulu] belirtmek için Ortaçağın Müslüman bazı yazarlarının kullandığı bir terim olan *ayyarun* (kelime anlamı "ipten kazıktan kurtulmuş kişi / hayta") gibi, *gaziler* de, devletin bakış açısından, potansiyel nifak tohumu taşıyıcısıdır. Devlet, bu toplumsal güçlerin enerjisini mevcut [politik] düzenden başka hedeflere yönlendirmeye –nispi bir başarıyla– çalışıyordu."[36]

Yayılma dinamiği gayri Müslimleri de harekete geçirir; özellikle ilk dönemde maddi koşullarının iyileştiğini gören Hıristiyan köylülük seferber olur. Örneğin Fatih Mehmed'in *kanunname*'si ("yasa derlemesi") yerel beyin yararına olan angaryayı yılda üç güne indirir; oysa ki Sırp kralı Stephan Dusan'ın yasasında (14. yüzyıl ortası) bu angarya haftada iki gün olarak saptanmıştı.[37] *Gazalarda* dönmelerin de önemli bir rol oynadığına işaret eden pek çok şey olduğu gibi, kimi zaman çok inançlı bir nitelik kazanan evlilikler de yaygındır. Hanedanlıkla sınırlı kalsak bile, "Osman'ın karılarından biri bir derviş topluluğunun zengin ve saygın şeyhinin kızıyken, oğullarından biri bir *tekfur*'un ["Hıristiyan prensi"] kızıyla evlenmişti. Osman'ın karargâhının yakınında bulunan Hıristiyan köyünün başı ilk seferlerindeki öncülerden biriydi."[38] Daha çarpıcı olanı şudur ki, Hıristiyan vasal askerler, din değiştirmeden Osmanlı ordusuna girerek, diğer Türk *beyliklerine* yönelik savaşlara katılırlar. Bu durum, Roland C. Jennings'e göre, "Müslümanlara karşı Hıristiyan asker kullanmayı aykırı kabul eden kutsal savaşın bütün standart kurallarının pratikte ihlalidir."[39]

En azından "liberal" olarak değerlendirilebilecek bu pratiklerden kopan imparatorluğun, sonradan ortodoks-sünni bir "doktriner yönelim" benimsediği doğrudur; fakat bu "yönelim" kademe kademe gerçekleşmiş ve teokratik bir iktidarın habercisi olmamıştır. Olsa olsa, Niyazi Berkes'in ileri sürdüğü gibi, *şeriat*'ın "yasal kurmaca"[40] olarak kurumlaşmasını sağlamıştır. Şeriat, kuşkusuz yansız bir şey değildir, çünkü idari ve politik uygulamaların yeniden düzenlenmesinde bir değişken olarak her an yeniden aktifleştirilebilir. Fakat gerçekte sürekli kaçamak yollara sapıldığı da bilinmektedir.

İslâm'ın devlet dini olarak kurumlaşmasının ilk işaretleri, 1331 yılında Orhan tarafından İznik'te bir *medrese*'nin kurulmasıyla gözlemlenir.[41] Fakat bu yönde kesin adımı atmak, hiç de dindar bir profil çizmeyen II. Mehmed'e düşer. Akşemseddin (1389/90-1459) denen hocası Şeyh Muhammed Şemseddin Bin Hamza'ya büyük hürmetinden dolayı İstanbul'da imparatorluk *medresesini* kurar ve imparatorluğun kuruluş döneminde dinsel *dava*'yı (kelime anlamı "İslâm'ı benimsemeye çağrı, davet") taşımış akımları marjinalleştirmek amacıyla *şeyhülislâmlığı* (Sünni İslâm'ın en yüksek makamı) oluşturur. Bir devlet dini inşa etmek için Fatih'in elinde hangi model vardır? Tarihçi Ahmet Yaşar Ocak'a göre, Fatih "Bizans dönemindeki patriklik modeline benzer bir modelde *Şeyhülismanlığı* yeniden örgütledi." Böylece, politik otorite ile dinsel otoritenin tekelleşmesine imkân tanıdı. Bu "ulemaların" Müslümanlığın tarihinde "görülmemiş düzeyde... devletin bir bileşenine [...]"[42] dönüşümü, gerçekte, devletin dinsel bir birimini yaratmak anlamına geliyordu. "Fatih dönemi", bu bakımdan, Osmanlı'nın dinsel tarihinde bir dönemeç oluşturur; çünkü *ulema* bundan böyle dinsel bilginin üretimiyle ve sonuç olarak normların saptanmasıyla görevlidir. Ulema sadece inanç alanında neyin meşru olup neyin olmadığına karar vermekle kalmaz, aynı zamanda adaleti de doğrudan doğruya yönetir, kurallarını saptadığı belediye ve ticaret alanını çok yakından denetler ve en azından teoride, sultanın ya da devletin diğer yüksek görevlilerinin aldığı her politik kararı onaylar. Ulema, *hem* ortodoksluğun *hem de* ortodoks pratiğin zaferine dikilmiş bir tapınağın bekçisidir. Fatih Sultan Mehmed'in ardılları, fetih dinamiğine müdahale etmeye devam etse de, bunu artık devletin bileşeni olarak yapan, geçmişin gönüllü savaşçılarının *gaza* ruhuna hiç aldırmayan bu resmî İslâm'ı yetkinleştirmeye çabalayacaklardır. Bundan böyle savaşları, bir devlet kurmak için savaşan "İslâm" değil, artık devlet İslâm adına yürütür. Osmanlıların Şii Safevilerle karşı karşıya geldiği ve dolayısıyla halifelik sıfatının ele geçirilmesini sağlayan "Güney Savaşları" bu bakımdan son derece anlamlıdır. Şiiliği Safevi tahakkümü altındaki topraklara hapsettikten ve Arap dünyasının merkezini kendi sancağı altında birleştirdikten sonra, Osmanlı İmparatorluğu artık bir *davaya* –bu *dava* kendi dinsel idaresinin bile olsa– ihtiyaç duymaz; o bir imparatorluktur, bu nitelik savaşmak için yeterlidir (ve ona da yeter). Zaten imparatorluk, 16. ve 17. yüzyıllar arasında Halep şehrinin yönetiminin de gösterdiği gibi, Müslümanlığında bile öncelikle "Osmanlı" kalır. Bu iki yüzyıl boyunca Halep'in kentsel mekânına sürekli müdahale ederek geçmişin izlerini silmeye ve yerine, zora dayalı restorasyonlar aracılığıyla, "Osmanlılaştırma" operasyonları ya da yeni yapılar koymaya çabalar. Bu şehrin özgül durumunu analiz eden Heghnar Zeitlian Watenpaugh, "İslâmî yaşamın Osmanlı versiyonu"nun yansımaları olan mimari komplekslerin, "İstanbul'un kültürel etkisinin ve iktidarının yayılma kanalları, Osmanlı yönetiminin taşradaki düğüm noktaları"[43] olarak görülen fetih şehirlerinin manzarasını değiştirdiğini belirtir.

---

[33] Nicolas Vatin, *a.g.y.*, s. 46.

[34] Nicolas Vatin ve Gilles Veinstein, *a.g.e.*, s. 294.

[35] Alfredo Morabia, *Le Gihad dans l'Islam médiéval*, Albin Michel, Paris, 1993.

[36] Cemal Kafadar, *a.g.e.*, s. 54.

[37] İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 86.

[38] Cemal Kafadar, *a.g.e.*, s. 15.

[39] *A.g.e.*, s. 52.

[40] Niyazi Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, Adam Yayınları, İstanbul, 1984, s. 74.

[41] Ahmet Yaşar Ocak, *a.g.e.*, s. 91.

[42] *A.g.e.*, s. 91-92.

Emperyal mühendislik ve sultanın kutsanması

1402 tarihli Ankara Savaşı'nın Osmanlı iktidarı için İbn Haldun'un belirttiği anlamda bir sınava işaret edebileceğini ve sonunu belirleyebileceğini gördük. Arap dünyası üzerine gözlemlerinden ve birçok hükümdarın danışmanı olarak deneyiminden gücünü alan ve bu savaştan birkaç yıl sonra ölen İbn Haldun, bir hanedanlığın ömrünün genellikle üç kuşağı aşamayacağı sonucuna varmıştı. Bununla birlikte, tarihçi Albert Hourani'nin belirttiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu bu kehâneti yalanlıyordu, çünkü o Müslüman dünyasında "yeni ve görülmemiş bir yaratı" idi; ne var ki, "bir anlamda, Müslüman politik toplumların bütün tarihinin doruk noktası olmuştu. Osmanlı Türklerine, Müslüman dünyanın Romalıları gözüyle bakılabilir."[44]

Müslüman dünyasında, tarihçilerin kafasını sürekli meşgul eden bir istisna oluşturan Osmanlıların uzun ömürlü olma nedenlerinden biri, politik ve idari yeni bir mühendisliğin ve epey riskli bürokratik bir devrimin de eşlik edeceği yeni bir hanedanlık tahayyülünün yerleştirilmesinde yatmaktadır. Gerçekten de, "Osman ailesinin idari denetim ağına komuta eden bir hanedanlığa" dönüşümü, devletin dayandığı "bağlı beyler ile merkezî iktidar arasında bölünmeye yol açtı."[45] Bu bölünmenin, –bu yoldan marjinalleştirilmiş– bu kısmi aristokrasinin itirazlarına yol açtığını göreceğiz. Fakat bu bölünme, esasen askerî ve sivil bir bürokrasiye dayanan büyük ölçüde kişisellikten kurtulmuş bir devletin de yolunu açtı. Bürokratik yapıların yerleşmesi, Osmanlı'nın uzun ömrünü tek başına açıklayamaz. Gerçekten de, Osmanlı iktidarı, aşiret dayanışmalarının hâlâ fazlasıyla damgasını taşıyan kırsal dinamikler karşısında kendini güvenceye almak için bir "şehir kültürü"nün[46] topraklarında yaygınlaşmasına 1402'deki olaydan çok önce bel bağlar. Bu dayanışma ağlarının Anadolu'da faaliyetini sürdürdüğü ve Rumeli'ye kısmen yerleştiği kesindir, fakat çoğu zaman, paralı askerlik ya da gönüllülere başvuru gibi başka mantıklar bu ağların dışında kalır. Ünlü akıncılar ("hafif süvariler"), ki bunlar da Osmanlıların çatışmalı ilişkiler sürdürdüğü komşu beyliklerden toplanmıştır,[47] bu dayanışma bağlarının Osmanlı topraklarında yayılmasında aşiretlerden çok daha önemli rol oynamıştır.

İnşa halindeki Osmanlı devleti, öncelikle, dinsel ve/veya din dışı mimari ve medreseler aracılığıyla şehir mekânının belli bir ölçüde tektipleştirilmesiyle eşanlamlıdır. Osmanlılar bu konuda Selçuklu ya da beylik modellerinin kısmi mirasçısı olsalar da, onların asıl yeniliği bu şehirleşme tarzını giderek daha uzak periferik yörelere (*uç*) taşımalarıdır. Sadece askerileştirilmekle kalmamış, gerçek bir Osmanlı mikro-kozmosu olmak için kolonileştirilmiş[48] de olan bu yörelere örnek, Filibe, Sofya, Babadağ, Vidin, Üsküp, Serez, Trikala ve Ergiri'dir. Böylece belli bir şehirleşme modelinin "nakli", fethedilen topraklarda kırsal dokunun homojenleşmesini tamamlar. Halil İnalcık bunun önemini şöyle belirtir: "Köylere Türk köylülerin yoğun bir şekilde yerleştirilmesi [kolonizasyonu], dervişlerin öncü konaklama yerleriyle (*zaviye*) ve göçebe yörük grupların yerleşikliğe geçişiyle birlikte, Türklerin Anadolu'ya yayılmasıyla aynı modeli izler."[49] Her imparatorluk yapısının belirgin işareti olan bu "evrenselleşme", idari, hukuksal, kültürel ve elbette dilsel bir birliğin koşullarını yaratmakla kalmaz, aynı zamanda, bu "evrenselleşme"nin mekâna yansıması olan "perifelerin" katılımıyla "merkezi" korumayı da sağlar. Böylece, hem nüfus hem de yaşam tarzı yoluyla ikili bir kolonizasyona tanık olunur ki bu, gayri Müslimleri yeni varoluş tarzlarına –boyun eğmeleri pahasına– entegre eder. Merkezî idare, seçkinleri daha iyi entegre edebilmek amacıyla, güvenlik ihtiyaçlarına, keza politik ve hukuksal ihtiyaçlara uyum sağlamak için zaten sürekli reform geçirir.

---

[43] Heghnar Zeitlian Watenpaugh, *The Image of an Ottoman City. Imperial Architecture and Urban Experience in Aleppo in the XVIe and XVIIe Centuries*, Brill, Leiden ve Boston, 2005, s. 10.

[44] Akt. Cemal Kafadar, *a.g.e.*, s. 1.

[45] *A.g.e.*, s. 17.

[46] Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, cilt 2: *1453-1559*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 141.

[47] *A.g.e.*, s. 143-153; Halil İnalcık, *An Economic History*, *a.g.e.*, s. 21.

[48] Murat Belge, *a.g.e.*, s. 141.

[49] Halil İnalcık, *An Economic History*, *a.g.e.*, s. 14.

Tarihçi Ömer Lütfi Barkan, bu konuda şunu belirtir: "İlk Osmanlı padişahları, önemli askerî şeflere, keza imparatorluğu örgütlemek ve güçlü manevi temellerde sağlamlaştırmak için varlığına gerek duydukları ve kendilerine yardımcı olmuş ahiler ve dervişler gibi sınıflara geniş imtiyazlı mülkiyetler bahşettiler." "Devletin kurucusu Osman Bey'in toprağı ona Selçuklu hükümdarı III. Alaeddin Keykubat (ölüm tarihi 1303) tarafından verildi," diye vurgulayarak devam eder: "Bu tür feodal düşüncelerden etkilenen Osmanlılar da, Rumeli'nin fethini gerçekleştirmiş olan komutanlara geniş yetkilerle donatılmış mülkiyet bahşettiler ve onlara, ilk başta, uyrukları ve müttefikleri muamelesi yaptılar."[50]

Bununla birlikte, bu modelin bir süre Balkanlar'da, başka deyişle Türklerin henüz sağlam bir dayanağa sahip olmadığı, fakat "beyaz sayfa" açarak yeni deneyimlere cesaret edebilecekleri bu mekânda gerçekten işleyebildiğini –Barkan'la birlikte– vurgulamak gerekir. Buna karşılık, bu modeli Anadolu'ya nakletmek güçtü;[51] çünkü burası yüzlerce yıllık politik, hukuki ve idari *habitus*'ların toprağı parçaladığı ve Roma valileri [prokonsül] gibi her türlü müşteri-müttefikin gönderilmesini engelleyen Türk beyliklerinin zaten geniş ölçüde egemenliği altındaydı. Bu konuya geri döneceğiz: İki imparatorluk toprağı arasındaki bu farklılık, Balkanlar'ın bir bölümünün kana ve ateşe bulandığı uğursuz 15. yüzyıldan sonra, Anadolu'nun, bir sonraki yüzyılda merkeziyetçi politikasını söndürmeye çalışan bir imparatorluğa karşı silahlı başkaldırının neden en yetkin yeri olduğunu da açıklamaktadır.

Nihayet önceki saptamayla kronolojik bakımdan uyumsuz olsa da, politik bakımdan tamamlayıcı olan başvezir Çandarlı Halil Paşa'nın Fatih Mehmed tarafından öldürülmesiyle (1453) birlikte, kendini iyice belli eden sultanın özerkliğinin sürekli genişlemesine tanık olunur. Bu politik cinayet devletin önde gelen memurlarının konumunu kesinlikle dayanıksızlaştırmıştır; en başta da, hayatta kalması çoğu zaman Demokles'in kılıcıyla sınırlanan başvezirin. Türkmen beyleriyle birlikte devleti kurduktan sonra, Osman ailesi, beyleri iktidardan uzaklaştırmak için ayrıcalıklarından yoksun bırakarak devleti sağlamlaştırır. Çandarlı'nın sonu devletin bağrında Türklerin tahakkümünün sona erdiğine işarettir: II. Mehmed, infaz edilen başvezirinin yerine doğuştan "Müslüman ve Türk olmayan",[52] Balkan kökenli Zaganos Paşa'yı atar. Hepsi de kelimenin gerçek anlamıyla "saraydan gelme" Zaganos'un ardıllarının durumu da aynıdır. Bundan böyle saray, hem sistemin kalbi hem de sistemin yeniden üretildiği temel yer olarak görülür. *Enderun*, sultanın özel meskenine karşılık gelen etimolojisiyle tezat halinde, devletin üst düzey memurlarının yetiştiği okul olarak kabul görmek için, saraydaki "açık" mekân ile mahrem bölüm arasında bir kesişme mekânı olur; bu çok özel "okul"da 60 vezir-i azam, 3 şeyhülislâm, 23 kapıdan-u derya ("büyük amiral") yetişecektir.[53]

Devleti kutsamak için kardeşi öldürmek

Türklerin hâkimiyetinden devşirmelerin hâkimiyetine geçişin kolaylığı (ki bu dönmeler elbette saraydaki sıradan köleler değil, sarayın önemli hizmetkârları, bürokratları ve savaş gücüdür), devletin, özellikle de sultanın kişiliğinin Müslüman tarihinde görülmemiş derecede kutsanması süreciyle de açıklanır. Osmanlılar, anlaşmazlığı önlemek amacıyla iktidara geniş bir özerklik sağlamak için tinsel bir özle donatmayı reddetmiş olan, yeterince iyi yerleşmiş politik ve hukuksal bir İslâmî geleneğe dahildirler elbet. Sünni İslâm'ın devlet doktrini, toplumun dinî ilkelerle uyum içinde yaşamasını hükümdarın sağlaması gerekliliğine dayanıyordu. Osmanlı düşüncesi, iktidarın bu basit "bağışıklık kazanması"ndan çok daha öteye gitti. II. Bayezid'in hükümranlığı döneminde (1481-1512) vakanüvis olan Tursun Bey, Osmanlı'nın iktidar bakış açısını şu vecizeyle özetliyordu: "Tanrı her döneme büyük bir padişah ihsan eder."[54] Nicolas Vatin ile Gilles Veinstein'ın vurguladığı gibi: "Bu geniş imparatorluk, ulusal temelleri ya da en azından tarihsel-coğrafi temelleri, başlarına geçen hanedanların ötesinde bir süreklilik sağlayan devletlerinki gibi değildir [...] Devlet, onu oluşturan hanedanlıktan ayrılamaz."[55] Her vefat, aynı zamanda da, kuralları saptanmamış olan her veraset, İnalcık'ın Türklere özgü diye nitelediği bir geleneğe göre,[56] "devletin sürekliliği"nde[57] kaçınılmaz olarak bir kopma yaratır. Dolayısıyla, hükümranlığı tanrısal bir niyetten kaynaklanan her sultanın sembolik bir kopuşla kendi çağını başlatmasından daha doğal ne olabilir? Teorik model (Osmanlı tarihinde her zaman olduğu gibi, çok sayıda istisnadan mustariptir), her sul-

---

[50] Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi. Toplu Eserler*, cilt 1, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 151.

[51] *A.g.e.*, s. 164.

[52] Murat Belge, *a.g.e.*, s. 55.

[53] İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 141.

[54] Halil İnalcık, "Türk Tarihinde Töre ve Yasa Geleneği", *Doğu-Batı*, sayı 13, 2000-2001, s. 173.

[55] Nicolas Vatin ve Gilles Veinstein, *a.g.e.*, s. 82.

[56] Halil İnalcık, *The Middle East*, *a.g.e.*, s. 40-41.

[57] Nicolas Vatin ve Gilles Veinstein, *a.g.e.*, s. 86.

ODTÜ KÜTÜPHANESİ

tanın yeni bir genel toprak ölçümü yaptırmasını ve öncelinin edimlerini, keza ölümüyle birlikte “yasal olarak hükmünü yitirmiş” olan dağıttığı unvanları yeniden onaylamasını gerektirir.[58]

Sultanın hanedanlığın tepesine iyice yerleşmesini sağlamak için hanedanlığın kutsallığını sembolik olarak doğrulayan kardeş katli yasası, bu sıfatla, anlamlıdır. Osmanlı hanedanının bir üyesinin kutsal olan kanını akıtma hakkı kimsede yoktur; bununla birlikte, genel olarak II. Mehmed’e atfedilen bir yasa derlemesinde şu okunur: “Ulemanın çoğunun onayladığı gibi, sultanlığa sahip olma lutfuna mazhar olmuş çocuğumun nizam-ı âlem [“evrensel düzen”] için kardeşlerini öldürmesi meşrudur.”[59] Tarihçi Ahmet Mumcu, herhangi bir İslâmî doktrinle bu hukuksal düzeneği meşrulaştırmanın ne kadar güç olduğunu gösterir; çünkü açıkça masum kabul edilen,[60] sadece hayattalar diye infaz edilen kişilerin öldürülmesi söz konusudur. İslâmî olmayan bu model yine de “semavi” bir sultanlık anlayışıyla meşrulaştırılmıştır; çünkü “Müslüman bir cemaat üzerindeki egemenlik hakkı, doğrudan doğruya Tanrı’nın güvencesi altındadır ve egemenliğin somut olarak ele geçirilmesi gerçekte tanrısal bir atamayla eşanlamlıdır.”[61] Bundan böyle, bu uygulama vahyedilen yasanın ruhuna uyabilmek için lafzını ortadan kaldıran yüksek bir kozmik kayıttan kaynaklanır. Hanedanlığın bir üyesinin taht kavgasında kardeşleri üzerindeki zaferi, halk tarafından Tanrı’nın gönderdiği bir işaret olarak gerekli görülüyor olabilir. II. Mehmed’den önce bile, Edirne sakinleri, Mehmed ile Musa Çelebi kardeşlere şöyle derler: “Biz size şehri ve kaleyi teslim etmeyeceğiz. Yüce Tanrı’nın iradesine uygun olarak, siz birbirinizle çatışacaksınız ve içinizden hanginiz gücü (devleti) ele geçirirse kaleyi de o ele geçirir.”[62]

Bu uygulamadan ne ölçüde söz edebiliriz? Ölümlerle dolu bir anlatıya teslim olacak kadar çok değil; fakat yine de abartılı boyutlara eriştiğinde yarattığı rahatsızlığı açıklamaya yetecek kadar. Vakanüvis Saloniki’nin III. Mehmed’in (1595-1603 arasında hüküm sürdü) on dokuz kardeşini öldürtmesinden söz edişini dinleyelim: “On dokuz şehzade için serviden tabutlar önceden hazırlanmıştı ve cenazeleri için gerekli bütün malzemeler kullanılabilir ve hazır olduğunda, dilsiz ve dinsiz kişiler [bu işin emanet edildiği “dilsiz cellatlar”] onların yakarılarını ve gözyaşlarını dinlemeden üstlerine çullandılar ve [...] gözleri yaşlı, acı içinde işlerini yaptılar, cesetler taşındı ve ba-

---

[58] Halil İnalcık, *An Economic History*, *a.g.e.*, s. 69.

[59] Ümit Hassan, *Osmanlı. Örgüt-İnanç-Davranıştan Hukuk-İdeolojiye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 190-191.

[60] Ahmet Mumcu, *a.g.e.*

[61] Halil İnalcık, *The Middle East*, *a.g.e.*, s. 47.

[62] Nicolas Vatin ve Gilles Veinstein, *a.g.e.*, s. 91.

balarının yanına sırayla gömüldüler.” Bir başka vakanüvis olan Hasanzade, öldürülen bu masum kardeşleri “şehit” diye niteler.[63] Fakat sultan açısından bu, otoritesini sağlayan cinayet hakkının kullanılmasıyla kendini derhal meşrulaştırmak ve böylece, Shakespeare’in iktidar ikilemini kesin olarak aşmak demektir; çünkü bu kurucu cinayet sultanın sınırsız egemenliğiyle aynı anlamda kabul edilir.

Yönetim ilkesi olarak “siyasal cinayet”

İnfaz edilenler, daha doğrusu, *siyaseten katl* edilenler, yani “politik nedenlerle öldürülen” ya da “devlet aklı” adına öldürülen kişiler, sadece hanedanlık üyeleri değildir. Devletin her üst düzey görevlisi ölüm cezasını kariyerinin makul sonu olarak kabul eder. Örneğin milliyetçi tarihyazımının imparatorluğun övünç kaynaklarından biri olarak gösterdiği gelişmiş bir haritanın çizeri olan amiral Piri Reis (Piri İbn Hacı Mehmed [1465 ? - 1554]) Kanuni Süleyman’ın kararıyla öldürülmüştür. Aralarında Afet İnan’ın da bulunduğu, Piri Reis’in biyografi yazarlarından bazıları, bu durumdan rahatsız olarak, ölüm koşulları üzerinde durmadan ölüm tarihini vermekle yetinirler.[64] Ahmet Mumcu bize, İslâm’ın peygamberi tarafından istisnai olarak uygulanan ve dört halife döneminde yürürlükten kaldırılan “siyasal cinayet” ilkesinin daha sonra Müslüman hükümdarlarca yeniden uygulamaya konduğunu, çünkü onların gözünde “siyasal cinayet”in, hükümdar olarak yasadışı konuma düşmeden, şeriatın salık verdiği bireyi obsesyona varacak şekilde koruma fikrinden sıyırmanın biricik yolu olduğunu hatırlatır. Yine Mumcu’ya göre, Türk-Moğol geleneği de egemene yaşatma ve öldürme hakkı verir; ancak Selçuklu devlet adamı ve hükümdarlarına ayna tutan önemli bir eserin yazarı Nizamülmülk (Nizam el-Mülk el Tusi [1018-1092]) “siyasal cinayet” uygulamamayı tavsiye eder.

Osmanlılar siyasal cinayet uygulamasını sıradanlaştırmak, yasalaştırmak ve özellikle “şeriata uygun” diye onaylamak için geleneğin ötesine geçerler. Önde gelen bir devlet görevlisinin öldürülmesini meşrulaştırmak için ileri sürülen argüman duruma göre değişir: Hayatta kalması “devlet için bir tehdit oluşturur”; devletin kutsanma derecesi dikkate alındığında, bu suçlama fiilin sağlam temellere dayanması hakkındaki her türlü hukuksal tartışmayı sonlandırır. Genel kural olarak, ulema, *siyasa zalima*’nın –zorbaca öldürme– karşıtı olan *siyasa adila* –adil ya da adalete hizmet eden öldürme– mefhumuna başvurarak bu son derece politik kararı onaylar.[65] Politik infaz, ya yüksek mevkideki görevlinin suçlu görüldüğü ortaya çıkmış bir ihanet veya ciddi bir yetersizlikle meşrulaştırılır ya da kurbanın bir komploya karıştığını görme risk ve olasılıklarının dikkate alınmasıyla meşrulaştırılır. Bununla birlikte, "devlet aklı" infazların sıklığını açıklamaz. Sultanın öfkesinin canice ifade bulması, iktidar uygulamanın bir parçasıdır; keyfiyete dayalı bu ifade, tıpkı ayrıcalıklar ve lütuflar bahşetme hakkı gibi, sultanın işlevinden ayrılamaz.

---

[63] *A.g.e.*, s. 156-157.

[64] Ergun Hiçyılmaz, *Cellatları da Asarlar*, Altın Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 31.

[65] Nicolas Vatin ve Gilles Veinstein, *a.g.e.*, s. 167.

Sultan ve başveziri

Osmanlı İmparatorluğu'nda bir başvezir ne işe yarar? Muhteşem Süleyman'ın 1593-1541 yılları arasındaki başveziri Lütfü Paşa ünlü *Asafname*'sinde başvezirin görevinin iktidar alanını sultanla paylaşmak olduğunu açıklar: "Dinle ilgili olduğu kadar devleti de ilgilendiren konularda hiç tereddütsüz sultana hitap etmeli, görevlerinden azledilme korkusuyla sözünü sakınmamalıdır."[66] Sonuçta, devletin yüksek çıkarlarının koruyucusudur ama aynı zamanda, sultanın çıkarı adına ya da gerektiğinde sultana karşı, hukukun da savunucusudur. Bununla birlikte, bu yükümlülüğün karşılığı, özellikle onun ağzından çıkan hakikat egemenin alınganlığını fazlasıyla tetiklediğinde, tam bir güvencesizliktir. Örneklerden birinde, 1517 tarihli bir örnekte, halife olmuş Osmanlı sultanı ile sadece birkaç aydır görev başında bulunan başveziri Devşirme Yunus Paşa görülür: "Mısır dönüşünde, Sultan Selim'le [I.] sohbet eden başvezir, Mısır beylerbeyliğini kaybetmenin hayal kırıklığıyla ona şöyle der: 'Mısır'ı fethetmek için bunca güç topladık, sonuçta onu bir Çerkez'e bıraktık. Çabalarımız boşa çıktı.'"[67] Korteji durduran sultan onu derhal infaz ettirir. Hiçbir devlet aklının, ortaya çıkarılmış hiçbir komplonun haklı çıkarmayacağı bu infaz, saray köleleriyle efendilerinin ilginç diyalektiğine ışık tutar. Başvezir, gerçekten de, toplumun en yoksullarından bile daha güvencesizdir. Mumcu'nun belirttiği gibi, reaya "askerî sınıf"ın hiçbir ayrıcalığına sahip olmasa da sultanın "kölesi" değildir; bu sıfatla, başvezirin ve silah taşısınlar ya da taşımasınlar devletin diğer memurlarının da mensubu olduğu söz konusu "sınıf"tan[68] daha fazla güvence altındadır.

Başvezirin sultan karşısındaki güçsüzlüğü –ki bunun üzerinde tekrar duracağız– Osmanlı sisteminde kabul gören denetim ve denge mekanizmalarının zayıflığını gösterir. Bununla birlikte, sultanın keyfiliği gayet gerçek olsa da (ve kimi zaman da başkentteki ya da eyaletlerdeki diğer devlet görevlilerine yayılsa da), Osmanlı iktidarı, varlığı kurumlar tarafından zımnen kabul edilen birkaç iç düzenleme ve denetim aygıtına sahiptir. Gerçekten de, sosyolog Şerif Mardin'e dayanarak,[69] Osmanlı "merkez"inin toprakla ilgilenmediğini, bütünüyle askerî denen sınıftan oluştuğunu belirtebiliriz. Devlet bütünleştirici bir kümedir; ama yine de bizzat bu "sınıf"ın varlığı nedeniyle, "üniter blok" terimleriyle ifade edilecek her analize direnir. Kuşkusuz ki, bu devletin cisimleşmiş hali olan sultan-imparator, kendisi ile yönettikleri arasına koyduğu mesafeyle de olsa (ki, reayasından söz bile etmiyoruz) kutsallaştırılır. Fakat hayatta kalması, öncelikle hakem olarak hâkim olduğu çatışmalı ve karmaşık bir sistem kurup yönetme kapasitesine bağlıdır. Bununla birlikte, bu yüksek işlev çok dayanıklı değildir: Özellikle kriz anlarında, tıpkı 1640'lı yıllarda zirvedeki üst düzey görevlilerin karşı karşıya geldiği çatışmalarda görüldüğü gibi,[70] saray seçkinleri, çıkarlarına ve keza çok sayıdaki yandaşlık oyunlarına bağlı olarak, bölünür, yeniden oluşur ve karşı karşıya gelirler. Dolayısıyla, bu sistem içi çatışmalara hakemlik edemeyen bir sultan, her türlü hareket özerkliğini yitirir ve elindeki güçlü kart olan bürokratlarını "siyaset cinayet"e kurban etme olanağını yitirme riskiyle karşılaşır.

Bu krizleri idare süresiyle karşılaştırmalı olarak ele alan bir analiz hâlâ yapılmayı beklemektedir. Bununla birlikte, kesin olan bir gerçeklik vardır: Başka yerde olduğu gibi burada da, iktidarın sürekliliğini sağlayabilmesinin koşulu, yasal çerçevesi oluşturulmuş –dolayısıyla az çok katı– kurumsal bir modeli korurken, politika oyununa belli bir işlemsel esneklik katmasıdır. Aynı şekilde, iktidarın varlığı, yaşadığı krizler hakkında düşünme, içinde bulunduğu "hali" kendi teorik modeliyle karşılaştırma, ikisi arasındaki mesafeyi açıklama ve buna çare bulma kapasitesine bağlıdır. Örneğin başkentte, sultanın toplantıya çağırdığı (ya da gerektiğinde sultana karşı toplanan) *meclis-i meşveret*'lerin (özel amaçlı "danışmanlık toplantıları / meclisleri")[71] bir araya geldiğine sıklıkla tanık olunur. Örneğin 1648 yılında Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesine liderlerinin başkanlığında bir araya gelen saraydaki yüksek görevlilerin bir toplantısında karar verilmişti (İbrahim'in annesi, iktidarın dizginlerini fiilen elinde tutan ünlü Kösem Sultan da [1590-1651] yüksek görevlilerin kararıyla ortadan kaldırılmıştır). Bu toplantıların amacı, "halimizi ve vaktimizi ve tedarikimizi iyice fikir etmek" ve krize uzlaşmalı çözümler bulmaktır, çünkü "cumhura muhalefet haiz değildir."[72] İslâm'da da teorik (çok ender olarak da pratik) ilke olarak bulunan *meşveret*'e ("meclis/danışmanlık") başvuru, hangi biçimde olursa olsun, gerçekte, devletin varlığını tehlikeye atan keskin krizler sırasında sultana karşı bir koalisyonun oluşumuna varabilir. Sultan sistemin "efendisi" olduğu kadar kurumsal güvencesi de olduğundan, onun yokluğu ya da fiziksel, politik veya zihinsel dayanıksızlığı bir boşluk yaratır ki, Nicolas Vatin ile Gilles Veinstein'ın analiz ettiği I. Mustafa örneğinde görüldüğü üzere, yüksek görevliler bu duruma ne hoşgörü gösterebilirler ne de kendi otoriteleriyle bu boşluğu doldurabilirler. Vatin ile Veinstein'ın alıntı yaptığı bir vakanüvise göre, [I. Mustafa'nın] "(İktidardan) yararlanma imkânına kesinlikle sahip olmadığı öğle güneşinin aydınlığı kadar aşikârdı." Ardından gelen sultan "Deli İbrahim" gibi (1648) o da devletin üst düzey görevlilerinin inisiyatifiyle tahttan indirilmişti.[73]

---

[66] Akt. Bernard Lewis, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, University of Oklahoma Press, 1972, s. 88-90.

[67] Ahmet Mumcu, *a.g.e.*, s. 91.

[68] *A.g.e.*, s. 71.

[69] Şerif Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics", *Deadalus*, sayı 102, 1972-1973, s. 169-191.

[70] Niyazi Berkes, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, cilt 2, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1979, s. 141.

[71] Halil İnalcık, *The Middle East*, *a.g.e.*, s. 84.

[72] Ahmet Mumcu, *Divan-ı Humayun*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1981, s. 59-160.

Dolayısıyla başvezir, 15. yüzyıl başı ile 18. yüzyıl sonu arasında kurumların etkileyici sürekliliğini, önemli krizlere rağmen, kimi zaman da saray darbeleri pahasına sağlayan bu üst düzey görevlilerin başında gelir. Başvezir, hem sultanın yeryüzünde kurduğu düzenin temel direğidir, hem de onun suç ortağı, rehinesi, supabı ve günah keçisidir. Fatih Sultan Mehmed'in kanunnamesi, iktidarın diğer önemli adamı olan defterdara ("mali kayıtlarla görevli bakan / hazinedar") nispi bir özerklik verirken, başvezirin ayrıcalıkları konusunda şüpheye yer bırakmaz: "Vezir-i azam, vezirlerin ve ümeranın ["idari görevleri elinde bulunduranlar"] başıdır. Herkesin en büyüğü odur. İster oturuyor olsun ister ayakta, o tüm diğerlerinin önünde gelir ve hepsinin en rütbelisidir."[74] Hiçbir muğlaklık içermeyen bu kuralla, "kendisini tehdit edebilecek hiçbir güç bırakmayan II. Mehmed, vezir-i azamı devletin tek [işlevli] otoritesi yaparak kendi kudretini artırır; fakat hükümdar ["sultan"] karşısındaki rolünü hiçleştirerek, devlet idaresinde merkeziyetçiliği ve mutlakıyetçiliği kolaylaştırır."[75]

Başvezir Yunus Paşa örneğinde gördüğümüz gibi, devletin merkezî unsuru fiiliyatta Osmanlı sisteminin en dayanıksız insanıdır. İbrahim Paşa'nın kaderi de bu iğreti konumu açıklar: Muhteşem Süleyman'ın damadı olacak ve 1523-1536 arasında "hüküm sürecek" kadar onun güvenini kazanan bu başvezir, protesto için "kazan kaldıran" yeniçerilerin öfkesini yatıştırmak için feda edilir. Fakat ölüm hükmünün işareti olan[76] uğursuz kara paltonun bir başvezire gönderilmesi, sadece sultanın kaprislerinin ya da isyan eden yeniçerilerin öfkesinin sonucu değildir. Yapısal bir mantık aramadan, imparatorluk düzeninin sistem içi etkilerine de başvurulabilir. "Yeniden düzenleyici" bu önlemle, hükümdar bir karşı iktidarın ortaya çıkma riskini ortadan kaldırır, yeni bir ilişki ağının öne çıkmasıyla seçkinler arasında iç dolaşımı sağlar ve... infaz edilen başvezirin devletin zirvesindeki konumu sayesinde topladığı çoğu zaman devasa boyutlardaki servetine el koyar.

Paranın iktidarı

Bu konuda, Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidar ile para ilişkisi üzerine bir parantez açmak gerekir; çünkü devletin yüksek görevlilerinin –en başta da başvezirin– portresini çizebilmek için bu belirleyicidir. Sadece mallarına el koyabilmek için bir yüksek görevlinin öldürülmesi, iktidarın "sıradan" işleyişinin parçasıdır; hukuksal olmayan bu gerekçe çoğu zaman açıkça ifade edilmese bile bu böyledir. Her üst düzey görevli, potansiyel bir hazine olarak sultanı ilgilendirir. Bütün bir kariyer boyunca biriken ve kimi zaman –canla birlikte– birkaç dakika içinde el konulan bu devasa servetlerin birkaç örneğini daha ileride vereceğiz. Gerçekten de, ister başvezir olsun, isterse de hazinedar, eyalet valisi, baş amiral, hatta ulema –bu sonuncular, keseleriyle birlikte hayatlarını da kaybetmemeyi (kısmen) başarmış tek kesimdir–, üst düzey bir bürokratın atamasında, potansiyel olarak da ortadan kaldırılmasında, temel olan şey iktisadi kartların yeniden dağılımıdır.

İmparatorluğun her düzeyde yetkin insan eksikliği çekmediğine kuşku yoktur; bu bakımdan sadece liyakat ölçütüyle seçkinlerin dolaşımını sağlamakla yetinebilirdi. Oysa iktidar, yavaş yavaş, rüşvet dağıtma temelinde üye seçimine giderek kendini yeniden üretme eğilimi gösterir. Ahmet Mumcu'ya göre bu uygulama, hükümranlığı yetkinlik örneği olarak görülen Muhteşem Süleyman döneminde genelleşir, hatta yasalaşır.[77] Önceden bir servet ödemeden hiçbir (ya da hemen hemen hiçbir) mevki elde edilemez; bu servet de, sonuçta, sarayın, aynı zamanda da devletin iç hazinesini besler. "Valiler, vezirler ve Hıristiyan cemaatlerin din büyükleri de dahil olmak üzere her yüksek görevli, sultana bir *pişkeş* ya da *peşkeş* ["hediye/bağış"] sunmak zorundadır ve bunun miktarı bir tüzükle belirlenmiştir."[78] Üst düzey Hıristiyanların ve ulemanın kısmi istisnasıyla, hiç kimse siyasal cinayetten ve mallarına el konulması olasılığından kaçamaz. Bununla birlikte, *pişkeş* ya da *rüşvet* olarak harcanan her servet, geleceğe yatırım anlamı taşır; çünkü bir mevkinin fiilen elde tutulduğu süre boyunca bu servetin büyütülme olasılığı vardır. Bir sonraki yüzyıl bu bakımdan daha da dramatik olacaktır, çünkü seçkinlerin dolaşım ve seçilme oyununda bir engellenmeye tanık olunacaktır. Metin Kunt'a göre, "17. yüzyılda sınırlı sayıdaki mevki için doğrudan rekabet halinde olan çok sayıda paşa olduğundan, her paşa yeni bir atanma öncesinde daha uzun süre kendi topraklarında kalmak zorundaydı. Bununla birlikte, görevinden alınan bir paşa 'mükemmel bir kapı' besleyecek [maddi] imkânlara sahip olmalıydı; yeniden bir mevkiye erişebilme umudunun tek koşulu onun için buydu. Dahası, Osmanlı ümerası geçmişte savaşlar sırasında biriken ganimet payları sayesinde gelirlerini artırabilirken, 17. yüzyılda yeni ganimet çalıp çırpmak artık güçtür." Michael Allan Cook'un düşüncesini sürdüren Kunt, bundan böyle sultanın bir misyonla görevlendirdiği bürokratı hayduttan ayırt etmenin imkânsızlaştığını da ekler; çünkü her ikisi de servet biriktirmek, böylece bir göreve seçilme oyununa geri dönme şansını artırmak amacıyla, aynı şekilde, halkın "sırtından geçinme"ye çalışıyordu.[79] Bu gelişimin sonucunda, her görevli kudretini ve İstanbul'a yakınlığını göstermek için bir ev halkını beslemek zorunda olduğundan, *kapu* ("eşik/kapı") kelimesi artık sadece sarayı belirtmekten çıkar.[80]

---

[73] Nicolas Vatin ve Gilles Veinstein, *a.g.e.*, s. 193-197.

[74] Murat Belge, *a.g.e.*, s. 157.

[75] Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde...*, s. 31.

[76] *A.g.e.*, s. 115.

[77] Ahmet Mumcu, *Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, İnkilap Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 85.

[78] Halil İnalcık, *An Economic History*, s. 75.

Yönetici seçkin ya da "askerî sınıf"

İstanbul'daki, dolayısıyla imparatorluktaki baş otorite vezir-i azamken, taşra ölçeğinde devlet, valilere ve vali yardımcılarına benzeyen beylerbeyi ve sancakbeyi aracılığıyla varlık sürdürür. Başlangıçta sadece Rumeli ve Anadolu için atanan ve imparatorluğun toprak genişlemesi ile sayısı artan beylerbeyleri, eyalet olarak adlandırılan geniş vilayetlerde hüküm süren gerçek prokonsülleri temsil eder. Bunlar, vergi biçiminde yerel olarak toplanan çok yüksek bir maaş alırlar. Bu maaş sayesinde "yerel güçlere ve huduttaki düşmanlara"[81] karşı koymak için askerî bir güç oluştururlar. Nicolas Vatin beylerbeylerinin aldıkları maaşı altına çevirerek hesaplar: "Rumeli beylerbeyi yılda 1.142 kilo altın kazanırken, Anadolu beylerbeyi 785 kilo altın kazanmaktadır!" Büyük vilayetlerin başında bulunan sancakbeyinin payına ise daha azının düştüğü kesindir, çünkü onların gelirleri 3,75 gramlık altından 5.128 adet ila 15 bin adet arasındadır; bu gelir de yerel olarak vergilerden toplanır.[82]

Bu yapı, doğrudan idari ve askerî işlevleriyle, askeriyye denen sınıfın iskeletini oluşturur. Fakat bu "sınıf"ın bileşiminde askerler, deyim yerindeyse, tali bir yer işgal ederler. Askeriyye terimi, gerçekte vergiden bağışık tutulan kategorilerin bütününü belirtir. Ulema, tarikat şeyhleri ve peygamber soyundan gelen *sadat* diye üç gruba ayrılabilen din adamları da askerî sınıfın üyesidirler, oysa prensip olarak her türlü askerî sorumluluktan muaf tutulmuşlardır.

Vergiden muaf ya da rantiye oldukları için aynı "sınıf"ın üyesi olsalar da, bu üç din adamı kategorisinin devletle ilişkileri aynı türden değildir. Ulema, imparatorluğun epey ayrıcalıklı bir tabakasını oluşturur, çünkü görevlisi oldukları devletin doğrudan içindedirler. Suraiya Faroqhui'nin belirttiği gibi: "14. yüzyılda ve 15. yüzyıl başında sultanlar yeni fethedilen topraklara yerleşmelerine yardım etmiş evliyaları teşvik ederken, 16. yüzyılda Muhteşem Süleyman dervişlere ve artık sapkın kabul edilen diğerlerine karşı Sünniliğin savunucusu olarak hareket etti."[83] Aslında Fatih Sultan Mehmed'e dek geriye giden bu tercih, Sünni İslâm'ın getirdiği avantajlar bütünüyle ve Müslüman bir devletin ihtiyaçlarına denk düşen, "yaklaşık üç yüz yıllık gelişmiş ve kurumlaşmış bir siyaset geleneğine, zamanına göre hayli sistematik ve mütekâmil bir hukuk düzenine ve epeyce işlenmiş yazılı bir teoloji"yle açıklanır.[84] Okur yazar hukukçulardan oluşan ulema, imparatorluk içinde politik, hukuksal ve teolojik bilginin tekelini kısmen elinde tutar ve bu sıfatla da iktidar için vazgeçilmez olduğunu ortaya koyar; aynı zamanda, 16. yüzyıl sonunda genellikle birçok düzeyi bulunan yaklaşık dört yüz medresesi bulunan dinsel bir devlet kurumunun oluşumunun bellibaşlı yararlanıcıları da doğal olarak onlardır.[85] Daha önemlisi, ulema, sultan karşısında büyük bir dokunulmazlıktan yararlanan koruyucuları şeyhülislâmın (Arapçası *şeyh el-islâm,* "İslâm'ın en yüksek otoritesi / rehberi") yönettiği nispeten özerk bir örgütlenmenin parçasıdır. İmparatorlukta çok sayıda vezir-i azam infaz edilmişken, bütün Osmanlı tarihinde öldürülen şeyhülislâm sayısı ancak üçtür: Ahi-Zade Mehmed Hüseyin Efendi (1572-1634),[86] Mesud Efendi (1656 yılında sadece komplo kuşkusu gerekçe gösterilerek yargılanmadan infaz edildi)[87] ve Murat Belge'nin verdiği bilgilere göre, 1785 yılında zehirlenen Seyyid Abdullah Efendi.[88] Devlet adamlarının yaşamı ve ölümü hakkında çok şey söyleyen asimetrik bir iktidar ilişkisi içinde, bir sultanın tahttan indirilmesi ya da rejimin önde gelen bir görevlisinin infazı, en azından teorik olarak şeyhülislâm tarafından bir fetva yayınlanmasını gerektirir. Din-

---

[79] Metin Kunt, "Müteşebbis Bir Osmanlı Veziri: Derviş Mehmed Paşa", *Toplum ve Bilim*, sayı 2, 1977, s. 62 63.

[80] Klaus Kreiser ve Christoph K. Neumann, *a.g.e.*, s. 217.

[81] Halil İnalcık, *An Economic History*, *a.g.e.*, s. 333.

[82] Nicolas Vatin, *a.g.y.*, s. 120, 128.

[83] Suraiya Faroqhui, *Approaching Ottoman History, An Introduction to the Sources*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, s. 37.

[84] Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam, Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 37.

[85] Suraiya Faroqhui, *Anadolu'da Bektaşilik*, Simurg Yayınları, İstanbul, 2003, s. 72.

[86] Esra Yakut, *Şeyhülislamlık. Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap Yayınevi, Ankara, 2005, s. 39, 40.

[87] Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, Akyıldız Matbaası, Ankara, 1972, s. 64, 65.

[88] Murat Belge, *a.g.e.*, s. 213.

sel kurumunun bu şekilde özerkleşmesi, devletin ne kabul edebileceği ne de mücadele edebileceği etkileri kaçınılmaz olarak yaratır: "Okur yazar hiyerarşi, ilk başta, düzenli olarak devlete iyi yetişmiş okur yazarlar sağlayarak devletin yararına işlemişse de, ulemanın [özerk] örgütlenmesi kendi içinde önemli kargaşa tohumları taşıyordu. [Bunun] sonucu, medreselerde öğretilecek konularda ya da genel olarak, her türlü yenilik karşısında ulemanın doğal tutuculuğunun güçlenmesi oldu."[89]

Şeyhülislâm bu dinsel kurumun nihai mercisini oluştururken, bu mercinin gündelik hayattaki işleyişi, yargıç, müfettiş ve onlara verilen metinleri yorumlama ve hukuk ilmini uygulama yetkisiyle imparatorluğun hukukçusu olan kadılara bağlıdır. Bu yargıçların statüsü, prensip gereği, bulundukları mevkiye göre kesin bir şekilde belirlenmiştir. Örneğin, "bellibaşlı şehirler arasında iki grup ayırt edilir: "üç şehir" (*bilad-i selase*), yani devletin art arda gelen üç başşehri: Bursa, Edirne ve İstanbul; diğer yandan "taht kadıları", yani aralarında iki halifelik merkezi de bulunan üç tarihsel başkent: Şam, Halep ve Bağdat."[90] Sistem, "tüm diğerlerinden daha yüksek olan"[91] bir kadıasker'in ("ordu yargıcı") üst denetimine adım adım verilir.

Gerçek özerkliğine rağmen, bazı açılardan devlet içinde devlet olarak nitelenebilecek olan bu dinsel dünyanın işleyişi, yine de sistemin diğer bileşenlerinin işleyişinden çok da belirgin farklılıklar içermez. İster bir şeyhülislâm olsun, ister kadılar, her din görevlisi, rüşvet, rant ve adam kayırmadan oluşan bir "sistem"in parçasıdır. Örneğin 18. yüzyılda, şeyhülislâmın resmî maaşı yılda 2.500 akçeyi aşmaz, ki bu da çok mütevazı bir rakamdır; fakat onun payına düşen *bohça baha* ("âdet olmuş hediyeler / bağışlar") gelirleri 500 bin akçeye denk gelir, ki bu da onu imparatorluğun en iyi maaş alan kişilerinden biri yapar.[92] Dahası, ulema takımının yararlandığı önemli muafiyet sistemi, sınavlarla, liyakat yoluyla ve seçkinlerin tayini esasında yürüyen bir seçim ilkesinin aksi yönde işleyen bir kastın oluşumunu sağlar. Daha 16. yüzyılda, *beşik uleması* denen bir kategorinin ortaya çıktığı görülür; kelime anlamı "beşikten yetiştirilen ulema" olan bu kategoride ulemalık babadan oğula geçer. Örnek olarak, "[büyük] âlim Seyyid Feyzullah Efendi [1639-1703] hukuka ve adaletin öncüllerine göre davranmıyordu. Öyle ki, oğlu Mustafa Efendi'nin [1679-1745] medrese diplomasını sadece iki yılda almasını sağladı, sonra onu Selanik kadısı olarak, ardından Anadolu kadıaskeri olarak, sonunda da sadece kadıasker olarak atatmayı başardı."[93] 17. yüzyıla gelindiğinde, evlilik bağlarıyla birbirine bağlı on bir aile, Osmanlı dinsel kurumunun kalbini oluşturur ve bu yapı üzerinde neredeyse eksiksiz bir denetim uygular.[94] Eğitim ve hukuk sistemini önemli ölçüde değersizleştiren ve çok sayıda tepkiye yol açan bu uygulamalara devletin gösterdiği hoşgörüyü açıklamak kolay değildir. Kuşkusuz bu hoşgörünün, bitmek bilmez politik kargaşaların sıklıkla hareketlendirdiği vilayetleri tanımlanabilir ve kalıcı yargıç (ve hakem) hanedanlarıyla donatma kaygısından kaynaklandığı hipotezi ileri sürülebilir. Fakat görevlerini fiilen *in situ* [görev yerlerinde] icra eden kadıların az sayıda olduğu bilinmektedir; bunların çoğu İstanbul'da kalmayı ve yerlerine *naib* ("vekil"; anlam genişlemesiyle, yardımcı ya da temsilci) göndermeyi tercih eder. Örneğin Ayıntab (Antep) kadılığı, "burda kalmayan kadıların yeri"dir.[95]

Tarikatlar (Arapça *tarika, turuk,* "yol / yöntem") dinsel evrenin, dolayısıyla askerî sınıfın ikinci bileşenini oluşturur; devlete daha az bağımlı olduklarından, devletin karşısına ulemadan daha fazla doktriner, politik ve güvenlik sorunu çıkartırlar. Bütün tarikatların heterodoks bir İslâm çerçevesine dahil olduklarını ileri sürmek çok sağlam temelli bir tespit olmaz; yine de, Orta Asya'da kök salmış heterodoks dinsel duyarlılıkların ve bakış açılarının, önce Selçuklu ve Selçuklu sonrası ortamda, ardından da, peygamberin damadı ve İslâm'ın dördüncü halifesi, on iki imamından biri olan Hz. Ali'nin mezhebinin entegrasyonuyla birlikte Osmanlı koşullarında yeniden tanımlandığı, aynı dönemde komşu Pers'te savulunan ve yayılan Şii İslâm içinde doğan mesihçi beklentinin de giderek büyüdüğü söylenebilir. Tarihçi Ahmet Yaşar Ocak'a göre, 13. yüzyıldan itibaren bu heterodoks İslâm çeşitli biçimlerde (Kalenderilik, Yesevilik, Haydarilik, Vefailik) kendini gösterdikten sonra, 16. yüzyılda Hz. Ali geleneğinden gelen Bektaşiliğe varmıştır.[96]

Osmanlı iktidarı, bu dinsel tarikatları ne meşrulaştırabilmiş ne de (bazı simgesel şahsiyetleri infaz edilmiş olsa da) ortadan kaldırabilmiştir.[97] Baskı ve yakınlaşma şeklindeki muğlak ilişkiler sürdürme yükümlülüğü de buradan kaynaklanır. Halil İnalcık bu politikanın –her zaman devletin hayrına olmasa da– kimi avantajları olduğunu gösterir. Örneğin tarikat çevreleri, II. Mehmed'in "şer danışmanlarının etkisi altında" şeriata aykırı ve "despotik" önlemler almasından şikâyet ederler: "Onun ölümü üzerine [1481 yılında], genel hoşnutsuzluk korkunç bir isyanla patlak verdi. Bu isyan sırasında, başvezir Mehmed Paşa vahşice katledildi ve askeri komplonun desteklediği Cem [Sultan, 1459-1595] yerine Bayezid tahta çıktı." Çok tutucu tavırlarıyla bilinen yeni sultanın, bu niteliğiyle, potansiyel olarak muhalif tarikatlardan çekinmesi gerekirken şeyhlerin yararlandığı eski hakların canlandırılmasını kabul etmek zorunda kaldı.[98]

---

[89] Richard Repp, "Some Observations on the Development of the Ottoman Learned Hierarchy", Nikki R. Keddie (der.), *Scholars, Saints and Sufis Muslim Religious in the Middle East Since 1950* içinde, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1972, s. 30.

[90] Gilles Veinstein, "Les Ottomans: fonctionnarisation des clercs, clericalisation de l'État?", *in* Dominique Iogna-Prat ve Gilles Veinstein (der.), *Histoire des hommes de Dieu dans l'islam et le christianisme,* Flammarion, Paris, 2003, s. 183.

[91] *A.g.e.*, s. 186.

[92] Esra Yakut, *a.g.e.*, s. 42.

[93] Hüseyin Altay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi Medrese Programları-İcazetnameler-Islahat Hareketleri,* Dergâh Yayınları, İstanbul, 1983, s. 153.

[94] Klaus Kreiser ve Christoph K. Neumann, *a.g.e.*, s. 255.

[95] Hülya Canbolat, *17. Yüzyılda Ayntâb. Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2009. s. 68.

[96] Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, a.g.e.*, s. 48.

[97] Mustafa Kara, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar,* Sır Yayınları, İstanbul, 2008, s. 239.

Yer yer fakat radikal olarak görülen bir muhalefetin zeminini oluşturan bu önemli dinsel evrene geri döneceğiz. Ulema ile şeyhler arasındaki çatışmanın, devletin ulemaya desteğine rağmen, sonuçta, asla tamamen çözülmediğini belirtmekle yetinelim. Her iki tarafın da kendi önemli tarihsel şahsiyet ve düşünürleri olmuştur. Örneğin ulemadan, İmam Birgivi (ölümü 1573), Kadızade Mehmed Efendi (ölümü 1635) ve Üstrüvani Mehmed Efendi (ölümü 1661); tarikatlar açısından Şemseddin Sivasi (ölümü 1598), Abdülmecid Sivasi (ölümü 1639), keza Abdullah Nuri (ölümü 1651).[99] İki taraf da, aralarındaki sayısız ilişkiyi idare edebilmek için, görgü ve birlikte yaşam kurallarını yaratmak zorunda kalmıştır.

Son olarak, Peygamber soyundan gelen ve daha Osmanlılardan önce bütün Müslüman dünyasında geleneksel olarak sayısız ayrıcalıktan ve muafiyetten yararlanan *sadat*'ları anmak gerekir. Diğer sayısız örneğin tersine, Osmanlı hanedanlığı Şerifî bir meşruiyete bağlılık bildirmemiştir,[100] fakat yerleşik bir İslâmî geleneğe saygı ve gündelik hayatta yer aldıkları toplumun bağrında aracılar bulma iradesi, sarayı *sadat*'ları vergiden muaf tutmaya, aynı zamanda da onların mikro-kozmosuna düzen vermeye çalışmaya yöneltmiştir. Askerî sınıfın üyesi olan *sadatlar* gerçek bir *mürtezi* ("kaderin hizmet ettikleri/hoşnut olanlar/yarar sağlayanlar") kategori oluşturmaktadır. Mekke ve Medine'de, Şerifî ailelerin yardımı olmadan merkezî idareyi kabul ettirmek imkânsızdır.[101] Bu ailelere geniş bir özerklik tanıma ve onların soy belgelerinin doğruluğu üzerindeki denetimi önemli oranda esnetme zorunluluğu buradan kaynaklanır. Durum, *sadat*'ların hem çok kalabalık hem de zor denetlenir olduğu Anadolu'da daha karmaşıktır. 17. yüzyıl sonunda, Ayıntab'da *sadat*'lar 352 ocağı temsil ederlerken, askerlerin ocak sayısı 1.053'ü aşmaz ve ulemaların ocağı ise 134'le sınırlıdır.[102] İmparatorluğun bütününde bu yüzyıl boyunca, yaklaşık 100 bin kişiyi –yakınlarıyla birlikte 300 bini– temsil ederler. Sahte belgelerin gerçekten zincirleme üretimine yol açacak denli artma eğilimi gösteren sayıları, devleti gayri meşru taliplerin peşine düşmek zorunda bırakır.[103] Aynı şekilde, bazı *sadat*'ların Şiiliğe olan eğilimi ya da İslâm'ın fazla heterodoks bir yorumu, yetkililerin onlara karşı baskıcı bir politika benimsemelerine yol açar (zaman zaman da herhangi bir önemli şahsiyetin sürüldüğü ya da infaz edildiği görülür).[104] Bununla birlikte, ağır mali kriz dönemlerinde bile devletin bu cemaati vergilendirmekte dilediği gibi özgür davranamadığını saptamak gerekir.

Toprak ve silahlar: Gerçek askerler ve imparatorluğun toprak rejimi

Bununla birlikte "askeriyye" sadece din adamlarından oluşmaz; gerçek askerlerden oluşan iki kategoriyi de içerir: *tımar* ("küçük askerî yurtluk") ya da *zeamet* ("büyük askerî yurtluk") sahibi sipahiler ("süvari askerleri") ile kronolojik olarak ikinci sırada gelen yeniçeriler. Gilles Veinstein'ın "vergi imtiyazı"[105] olarak tanımladığı tımar ve zeamet sistemi, ordunun doğasını olduğu kadar imparatorluğun toprak rejimini de koşullar. Teorik olarak, özellikle 14. ve 15. yüzyıllarda, "şehirde yaşayanlar gayrimenkul mallara sahip olabilirken, köylü devlete ait olan toprağın mülkiyetine sahip olamaz."[106] Reaya ("köylü") olarak kabul edilen bu kesim, toprağı işletmek için bir *muvattak tapu*'ya (geçici işgal belgesi) sahiptir; fakat yine teorik modele göre, bir sipahiye, başka deyişle, bir savaşçıya ya da bir savaşçı-efendiye bağımlıdır; sipahi de resmen toprak sahibi değildir, sadece topraktan tam yetkiyle yararlanma hakkına sahiptir. Bu hak sayesinde, kendisine bağlı olan köylülere toprağı işlettirir ve sultanın hizmetinde silahlı bir güç besler. Sipahinin savaşa katılma zorunluluğu vardır[107] (imparatorluğun bütün kuralları gibi bu kuralın da bir istisnası vardır; örneğin Avrupa *fief*lerine (yurtluk) benzeyen *eşkincili tımar* ("kesenekçi", kiracı), toprak üzerinde tam hakla mülk sahibidir; gerektiğinde hükümdara askerî olarak yardım etme koşuluyla toprağı dilediği gibi işletebilir). 1.527 yılında tımar ve zeamet sayısı 28.088 iken, 16. yüzyıl sonunda bu sayı 105 bindir.[108]

Rumeli ve Anadolu da dahil olmak üzere,[109] imparatorluğun sahip olduğu modellerden sadece biri olan bu toprak modeli genel geçer değildir. Müslüman bir güce tâbi olduklarından, kural olarak silah kullanma hakkı olmayan gayri Müslimlere uygulanmaz (Müslümanlık ve imparatorluk kuralının bir diğer istisnası şudur: Balkanlar'da askerî sınıf içinde eritilen Hıristiyanlar, *voynuklar* ya da *martolosiler* gibi, orduda sivil görevlerde bulunurlar ya da orduya askerî destek verirler ve tımarlardan yararlanabilirler,[110] tıpkı bazı Yahudiler gibi).[111] Aynı şekilde, bu sistem Arap dünyasında da marjinal konumdadır. Burada Osmanlılar *salyane* ("yıl" anlamına gelen *sal*'dan) denen ve yıllık olarak toplanan vergiyi almayı tercih ederler.[112] Nihayet, askerî ve vergi kısıtlamalarının ötesinde, askerî-topraksal bir yurtluk verilmesi de –Kırım Tatarları için olduğu gibi– isyancıları yatıştırma tekniğinden kaynaklanır.[113]

---

[98] Halil İnalcık, *An Economic History*, *a.g.e.*, s. 126.

[99] Mustafa Kara, *a.g.e.*, s. 228.

[100] Rüya Kılıç, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, Ankara, 2005, s. 51.

[101] Mustafa Akdağ, *a.g.e.*, s. 128; Rüya Kılıç, *a.g.e.*, s. 52.

[102] Hülya Canbolat, *a.g.e.*, s. 89.

[103] Rüya Kılıç, *a.g.e.*, s. 103.

[104] *A.g.e.*, s. 94.

[105] Gilles Veinstein, "L'empire dans sa grandeur (XVIe siècle)", Robert Mantran (der.) içinde, *a.g.e.*, s. 197.

[106] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "14 ve 15. Asırlarda Anadolu Beyliklerinde Toprak ve Halk İdaresi", *Belleten*, sayı 5-6. cilt 2, 1938. s. 103.

[107] Mustafa Akdağ, *a.g.e.*, s. 124.

[108] Mustafa Akdağ, *a.g.e.*, s. 124.

[109] Ömer Lütfi Barkan, *a.g.e.*, s. 146, 147.

Defalarca üzerinde durma fırsatı bulacağımız ikinci askerî birlik olan yeniçeriler, 1360'tan itibaren adım adım şekillenir. Sayısal cılızlığının gösterdiği gibi (yaklaşık bin asker), başlangıçta kuşkusuz sultanı korumakla görevli olan yeniçeriler, gelişerek bu yüzyılın sonunda sembolik eşik olan beş bin kişiyi aşarak, 1528'de 24 bin kişiye erişir.[114] Devletin bu ikinci ordusu Osmanlı öncesi bir geleneğin parçasıdır, fakat yine de Osmanlıya özgü bir özellik taşır. Önceki Müslüman imparatorluklar köleleri ordularına katma ilkesini zaten uygulamışlardı. Bu köleler de sonunda Mısır'da olduğu gibi kendi hanedanlarını kurdular. Kuşkusuz ki, kendi toplumsal temellerine yabancı bir güce sahip olmaktan duyulan kaygı, Osmanlıları, özellikle 15. yüzyıl başındaki fetret döneminden sonra yeniçeri birliğini kurmaya ve bunu geliştirmeye yöneltir. Fakat aşırı milliyetçi tarihçi Encümend Konukman'ın üzüntüyle belirttiği gibi, Osmanlı modeli –Arap ya da yine Selçuklu– diğer deneyimlerden önemli bir nüansla ayrılır,[115] çünkü savaş ganimeti olarak "ele geçirilmiş" ve isteyerek ya da istemeyerek Müslüman olmuş Hıristiyan çocukları saflarına katar.

Sultanın divanı

Fetihlerin ya da iç isyanların bastırılma tasvirleri, askerî ve zecri alanlardaki imparatorluk uygulamalarının çoğu zaman acımasız olduğunu gösterir: Bu anlamda, yeryüzünde uyumu sağlama buyruğuyla devleti meşrulaştıran ve hükümdarı toprağa bağlı bir nüfusa adalet sağlamakla görevlendiren "hakkaniyet çemberi"nden beslenen hukuksal doktrinden ayrılmaz olan Osmanlı politik düşüncesiyle kökten tezat oluşturur. Yusuf Hac (Has) Hacib'in[116] *Kutadgu Bilig*'inde daha önce ifade edilmiş olan ve Arap dünyasında *daira-t el-adala* [adalet çemberi] adıyla bilinen bu doktrin, döngüsel bir sözle özetlenir: "Ordusuz devlet olmaz, tüze kılıcı olmadan ordu olmaz, servet olmadan tüze kılıcı olmaz, reaya olmadan servet olmaz ve adalet olmadan reaya olmaz." Devletin ve sultanın kişiliğinin hukuksal dokunulmazlığı, bu adalet buyruğuyla asla çelişki içinde algılanmaz. Hükümdar, kutsallığının bedeli olarak, kendi tebaasıyla mesafeli bir ilişki sürdürür ve adaleti doğrudan yöneterek dengeler. Bu mesafe ve yakınlık diyalektiği en gelişmiş tercümesini –"devlet adalet bakanlığı" diye açıklanabilecek– Divan-u Hümayûn'un işleyişinde bulur. Bir Osmanlı buluşu olmaktan uzak olan divan,[117] divanda ender olarak bizzat bulunsa da, sultanın her yerdeki varlığının damgasını taşır. II. Murad (1574-1596 arası hüküm sürmüştür) örneğinde görüldüğü gibi, divana ara sıra başkanlık ettiğinde, uzun süreli yokluğu "hükümet mensuplarının" "Hükümdarımız neden divana katılmıyor?" diye sormasına yol açar.[118] Ama çoğu zaman toplantıda onun soluğu hissedilir. Yokken bile tam anlamıyla orada hazır bulunmaya muktedirdir ve dolayısıyla toplantıya başkanlık edebilir.

Divan hem bakanlar kuruludur, (özellikle Batılı elçilerin kabul edildiği) resepsiyon salonudur, hem de imparatorluğun büyük mercilerinin mahkemesidir. Kayıt tutmakla görevli kendi sekreterleri olan geniş bir idari yapı şeklindeki divan genellikle her hafta başvezirin başkanlığında toplanır ama başka vezirler de –aralarında defterdar da bulunur– bu toplantılara katılırlar. En üst merciye yapılan şikâyetlerin incelenmesiyle, imparatorlukta düzenin fiilen hüküm sürmesine, bağlantılı tahakküm ya da itaat yükümlülükleriyle birlikte, her bireyin kendi sınıfı içinde yerini korumasına göz kulak olunur. Gerçekten de imparatorluk herkesi bir mekân ve bir sınıf içinde sabitleyen kurala uyulmasını takıntı haline getirmiştir. Bu kural hem kişinin görevi hem de hakkıdır. Kimi zaman geniş ölçekte uygulanan sürgün ve yeniden iskân şeklindeki imparatorluk politikasının[119] bu ilkeye açıkça karşı çıktığı itirazında bulunulabilir. Keza, merkezden doğrudan yönetmenin imkânsız olduğu karmaşık imparatorluğun, genellikle başka bir gündeme sa-

---

[110] İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 94.

[111] Stanford J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, MacMillan, Londra, 1991, s. 97.

[112] Hüseyin Arslan, *a.g.e.*, s. 55.

[113] Mustafa Akdağ, *a.g.e.*, s. 315-316.

[114] Halil İnalcık, *An Economic History*, *a.g.e.*, s. 15.

[115] Ercümend Konukman, *Topluluktan Millete*, Belge Yayınları, İstanbul, 1989, s. 16-19.

[116] Halil İnalcık, *The Middle East*, *a.g.e.*, s. 53.

[117] Bkz. Arap imparatorluklarında bu kurumun çokanlamlılığı üzerine: Hugh Kennedy, *The Armies of the Caliphs, Military and Society in the Early Islamic State*, Routledge Londra ve Cambridge, 2001, s. 59.

[118] Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, *a.g.e.*, s. 25.

[119] Örnekler için bkz. Hüseyin Arslan, *a.g.e.*

hip olan, tamamen bağımsız hareket eden ve köylülük üzerinde bir talan politikası uygulayan taşra ölçeğindeki faillerin manevra marjlarını genişletmiştir. Nihayetinde, itaat, imparatorluğun uyum teorisi hilafına her yerde zorla dayatılır. Bununla birlikte, saray açısından önem taşıyan şey, divanın meşrulaştırıcı ideoloji ve köken olarak sahip olduğu tek kurmaca olan idari ve hukuksal kurmacanın, sürmesidir. Saray, sadece divanın her oturumunda yayınladığı sayısız emirleriyle değil, etkinlikleri konusunda kimse oyuna gelmese de, sürekli saati şaşıran sarkaçları ayarlamayı hedefleyen başka araçlarla da –özellikle *adaletnamelerle* ("adalet fermanları")–[120] bu alana sürekli müdahale etmek zorunda kalır.

Çoğul ve ... eşitsiz bir imparatorluk

Osmanlı deneyimi Avrupa'da bir istisna oluşturur. Bunun nedeni, özellikle Osmanlı yayılırken Yaşlı Kıta'nın topraksal ve politik bir parçalanma yaşamasıdır. Kutsal Roma İmparatorluğu, Avrupa'da bıraktığı miras ne olursa olsun, Osmanlı İmparatorluğu'nunkine benzer bütünleştirici ve merkezileştirici bir kapasiteye asla sahip olmadı. Avrupa'da topraksal sürekliliğin tek örnekleri olan Avusturya-Macaristan ve Rus imparatorluklarının seyri, Osmanlılarınkinden kesin olarak daha geç tarihlidir. Osmanlı deneyimi, ayrıca, İslâm'ın damgasını –buna indirgenemese de– taşır; bu durumun nüfus tabakalanması sistemi üzerindeki idari, hukuksal ve politik sonuçları önemlidir. Nihayet, gündelik işleyişinde "toplum-üstü" olmayan Osmanlı İmparatorluğu kendi toplumu karşısında çok fazla güçlüdür ve fiiliyatta askerî sınıfın küçük bir bölümünün elinde bulunan iktidarın özerkliğini kıskançça korur. Şerif Mardin'in belirttiği gibi, Osmanlı devleti sadece "*Rechtgemeinschaft* (*tiers état*'nın dayanağı) yokluğu"yla değil, "aynı zamanda, birinci ve ikinci katmanların da yokluğuyla", Avrupalı benzerlerinin zıddıdır. Bu sistemin sonuçlarından biri, başka alanlarda kişisel haklarla ilgili "hukuksal kurallar geliştirme" yetersizliğidir.[121]

İmparatorlukta nizam ("düzen") teriminin merkeziliğini vurgulayan Niyazi Berkes'in[122] analizlerini daha öteye götürerek, düzen buyruğunun gerçekten de Osmanlı politik düşüncesinin temeli, meşruluk kaynağı ve ufku olduğu ileri sürülebilir. 17. yüzyıl gezgini, gözlemcisi ve düşünürü Evliya Çelebi (1611-1682) bu konuyu çok açık ifade eder: "Öncelikle bir valisi ya da hâkim ve hekimi olmayan bir bölgeye, bu ister sivil (*diyar*) bir bölge olsun ister askerî (*ordu*), ayak basmak çok tehlikelidir." Bir hadise dayanarak şunu ekler: "Başlarında bir sultan olmazsa insanlar birbirlerini kemirirler." İktidar ise, "hükümdar köleleri"nin (*padişah kulları*) varlığını ve onların bakılıp beslenmesi için gerekli servet birikimini gerektirir. Evliya'nın kabul ettiği toplumsal düzen ise, Osmanlı ordusunda olduğu gibi, kişilerin yarar gösterme derecesine ve mesleğine göre, hiyerarşik bir katmanlaşma üzerinde temellenmiştir.[123]

Bu düzen buyruğunun topluma getirdiği birinci bölünme, askerî sınıf ile reaya, yani "Müslüman olsun olmasın, [bütün] halk katmanları" arasından görülür. 18. yüzyıldan itibaren reaya terimi özellikle genel olarak gayri Müslimleri belirtse de,[124] başlangıçta Hıristiyan ve Müslüman köylülüğün statüleri arasında pek az niteliksel farklılık gözlemlenir.[125] Köylülük, tâbi ve toprağa bağlı olmakla birlikte, imparatorluğun statü dışı kölelerinden ayrıdır;[126] ekip biçtiği toprağın sahibi olmadığı gibi, sipahilerin mülkü de değildir, fakat ne yurtluğu terk edebilir ne de efendilerine itaatsizlik edebilir; herhangi bir silahlı meslek icra etmesi de yasaktır.

Geçmişten miras kalan, sınıflandırma ve tabakalanmanın ikinci unsuru, inanç düzenindedir. Gayri Müslim toplulukların varlığı her yerde görülür; sadece birkaç vilayetle sınırlı olan aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi, özellikle Anadolu'da mevcutturlar.[127]

Şehir	Tarih	Müslüman aile	Hıristiyan aile	Yahudi aile
Ankara	1522	13.000	1.500	200
Kayseri	1523	9.583	2.285	-
	1583	32.175	9.080	-
Amasya	1523	7.775	3.560	365
	1585	11.255	3.560	315
Ayıntab (Antep)	1536	9.496	146	-
	1575	15.005	395	-
Amed (Diyarbakır)	1518	6.270	5.452	143
	1540	6.856	10.638	146
Sis (Kozan)	1524	741	967	-
	1572	1.281	1.522	-
Isparta	1522	1.910	275	-
	1568	2.190	200	-

---

[120] Bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet,* Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005.

[121] Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 91, 92.

[122] Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devrimler,* Adam Yayınları, İstanbul, 1982, s. 137.

[123] Bkz. Robert Dankoff, *An Ottoman Mentality. The World of Evliya Çelebi,* Brill, Leiden ve Boston, 2004.

[124] Ömer Lütfi Barkan, "14 ve 15. Asırlarda Anadolu Beyliklerinde Toprak ve Halk İdaresi", *Belleten,* sayı 5-6. cilt 2, 1938, s. 99.

[125] Ömer Lütfi Barkan, *a.g.e.*, s. 132.

[126] Bkz. Y. Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu. 1800-1909,* Kitap Yayınevi, Ankara, 2004.

[127] Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler,* Gültepe Yayınları, İstanbul, 1983, s. 26, 27.

Kent mekânı geniş ölçüde çokinançlıdır. Bu gerçeklik, mahallelerin karma yapısından anlaşılır. Nejat Göyünç'e göre Erzurum'da 1591 yılında yirmi mahalle bulunmakta olup bunların sekizi Müslüman, sekizi Hıristiyan ve dördü de karmadır.[128] Selanik, çoğunluğu gayri Müslimlerden oluşan nüfusuyla çok erken dönemde kendini gösterir (1519 yılında 1.374 Müslüman aile, 1.087 Rum aile ve 3.174 Yahudi aile).[129]

Gayri Müslimler *zımni* (Arapça *himmi*) olarak kabul edilirler, başka deyişle bariz itaatleri karşılığında Müslüman bir güç tarafından korunan Kitap Ehli'dirler. Kurumsallaşmış bu teslimiyet, *cizye* ("adam başı vergi") denen özel bir verginin on dört yaşına gelmiş gayri Müslim bütün erkeklerçe ödenmesinde ifade bulur. Gayri Müslim topluluklar *millet* biçiminde ("topluluk / ulus") örgütlenmiştir. Devletin atadığı şefleri, medeni hal, dinsel örgütlenme ve adalet alanlarında kısmi bir özerkliğe sahiptir. Bir Hıristiyan Müslüman olabilir, fakat mensup olduğu Hıristiyan inançtan başkasına geçmesi 1850'ye kadar yasaktır.[130] Macit Kenanoğlu'na göre, katı aidiyetler içinde bu şekilde belirlenmiş *milletler,* hiyerarşilerinin denetiminde olan *iltizam* ("kiralama / yükümlülük") sistemi aracılığıyla vergilerini ödeyen kalıcı vergi birimleri olarak analiz edilebilir.[131] Devlet yararına toplanan miktar karşılığında, sarayın desteklediği gayri Müslim sözcülerden oluşan şefleri vergiden muaf tutulur.

Bilindiği gibi, önde gelen çok sayıda ortodoks Rum'un aşağılanma ya da infaz sahnelerinin de görüldüğü Konstantinopolis'in fethinden sonra bu sistem adım adım yetkinleşir. Bununla birlikte, buna paralel olarak, yeni başkenti yerleştirdiği Ermeni topluluğunu örgütlemek için ayrı bir patriklik kurma emri vermiş olan Fatih Mehmed,[132] iç kavgalarının tahrip ettiği Ortodoks kilisenin denetiminin sembolik ve politik önemini kavrar. Osmanlılara olan sempatisi nedeniyle gözden düşmüş olan ve bir manastırda yaşamak zorunda kalan Ortodoks bir din adamı, topluluğun yeni patriği olarak 1454 yılında Gennadios II. Skholarios (1405 ? - 1472/73) adı altında başa çıkar. Yeni görevinde, vezir mertebesindedir.[133] Bunun üzerine, patriklik Osmanlı sistemine dahil edilerek bu sistemin anahtar kurumlarından biri haline gelir. Maria Todorova'nın dediği gibi, "1453 yılında Konstantinopolis'in düşüşünün sonuçlarından biri, sürekli ve verimli fikir alışverişi sağlayan ve Rönesans hümanizmasının temel bileşenini oluşturan güçlü bir Yunan entelektüel diasporasının oluşumuydu."[134] Bu "Yunan unsur"un katkısından ilk yararlanan Osmanlı sultanı oldu, çünkü "Katolik rejimlere karşı Ortodoks Yunan tebaanın askere alınması", Avrupa'nın Hıristiyan sahasında Osmanlıların gerçek bir varlık göstermesine büyük ölçüde yardımcı oldu.[135]

Dinî ya da milliyetçi duyarlılığa sahip Türk tarihçiler genellikle *millet* sistemini inançların birlikte yaşadığı bir hoşgörü rejimi olarak gösterirler. Durum hiç de böyle değildir. İmparatorluğun hoşgörü gösterdiği önemli evreler yaşanmış olsa da, silah taşıma ya da ata binme hakkından ibadet yerleri inşa etmeye, hatta farklı renkler taşıma zorunluluğuna dek birçok alanda kendini gösteren *zımni* sistemi, yapısal bir eşitsizlik getirmiştir. 16. yüzyıl başındaki kimi belgeler, yollara haç dikmenin ya da çan çalmanın yasak olduğunu, karşılığında ölüm cezası verildiğini bile göstermektedir.[136] (Devletin Sünni olmayan Müslümanlar karşısındaki saldırgan baskısından farklı olarak) imparatorluğun gayir Müslim toplulukları arasında Müslümanlığı yayma çabasının gözlemlenmediği doğrudur. Bu hoşgörü, kısmen, peygamberlerine İslâm'ın saygı gösterdiği ilk iki tektanrıcı dinin yandaşlarını "Kitap Ehli" olarak kabul eden yerleşik bir dinsel gelenekle açıklanır. Fakat Hıristiyanların ve Yahudilerin, kriz dönemlerinde önem taşıyan *cizye* aracılığıyla devletin maliyesine katkısını da küçümsememek gerekir. Halil İnalcık, 1558-1559'da 1 milyon 530 bin akçe olan cizyenin ertesi yıl 1 milyon 797 bin akçeye yükseldiği Macaristan'ı örnek verir. Bir yıl içinde Hıristiyan nüfusun hissedilir artışı kuşkusuz ki bu artışı açıklamaz: "Vergiye tabi olan birçok kişi olağandışı başka yükümlülüklere de tabi olduğundan, Osmanlılar cizyeyi İslâmî yasanın öngördüğünden çok daha düşük oranda alıyordu. Fakat, kronik mali krizin baskısı altında, vergi oranlarındaki artışı meşrulaştırmak için şeriata başvurdular."[137]

Bilindiği gibi, İstanbul'unki de dahil fetihlere kiliselerin camilere dönüştürülmesi eşlik etti; en başta da Ayasofya. Dinî mülklere genellikle toprak üzerindeki özel mülkiyetin yasaklanması adına el konuldu, sonra da bunlar eski sahiplerine, ağırlığınca altın para karşılığı geri satıldılar. Bu önlem, "pratik ihtiyaçlarla" açıklanıyordu "ve sadece tali olarak yasal ilkelere" başvuruluyordu.[138] Keza kurulmasına izin verilen Hıristiyan dinî vakıflar, ibadet yerleri inşa etme amacıyla bağış toplayamazdı. Akılda tutulması gereken bir diğer önemli unsur: Milletler kendi mensuplarından kolektif olarak sorumluydular.[139] Dolayısıyla gayri Müslim dinî yetkililer kendi toplulukları içinde polislik göreviyle de sorumluydular. Son olarak, Hıristiyanlardan çok Yahudilere karşı görülen açıkça hoşgörüsüz dönemleri de hatırlamak gerekir; IV. Murad döneminde (1623-1640), aşırı tutucu tavırları nedeniyle Kıbrıs'a sürülen Mehmed Kadızade Efendi'nin (1528-1635) dinsel aygıtta önemli etkisi bulunan yandaşlarının kışkırtmasıyla, gerçek bir Yahudi karşıtı kampanyaya tanık olunur. Evliya Çelebi'nin "Tanrı'nın iradesiyle" diye açıkladığı İstanbul'daki bir yangın, Yahudileri İstanbul'un merkezinden Balat gibi periferik semtlere sürmek için devlete vesile olur.[140] Bazı Yahudiler, en başta da sultanın baş hekimi olan Hayatizade (gözden düşerek ölen Raphael Abravanel'in oğlu, nam-ı diğer Moses), Müslüman olmak zorunda kalırken, başkaları da Amsterdam ya da Londra'ya göç etmeyi tercih ederler.

---

[128] *A.g.e.,* s. 36.

[129] İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyet'in Harcı, Köktenci Modernitenin Doğuşu,* Bilgi Üniversitesi Yayınları, cilt 1, İstanbul, 2007, s. 11.

[130] M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi. Mit ve Gerçek,* Klasik Yayınları, İstanbul, 2010, s. 129.

[131] *A.g.e.*

[132] Nejat Göyünç, *a.g.e.,* s. 49.

[133] Murat Belge, *a.g.e.,* s. 258.

[134] Maria Todorova, *a.g.e.,* s. 105.

[135] Daniel Goffman, *a.g.e.,* s. 46.

[136] M. Macit Kenanoğlu, *a.g.e.,* s. 312.

[137] Halil inalcık, *An Economic History, a.g.e.,* s. 69.

[138] Alexandar Fotic, "The Official Explanation for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and Their Estates at the Time of Selim II", *Turcica,* sayı 26, 1994, s. 49.

Gayri Müslim topluluklar özerk ve kabul görmüş yapılara sahip olsalar da, Şiiler, Alevi grupları (örneğin kutsal gördükleri kişiler arasına Ali'yi katan Kızılbaşlar ve Nusayriler) için ya da Dürziler veya Yezidiler gibi İslâm'dan doğmuş topluluklar için durum aynı değildir. Pers'le yapılan savaşlara, Şiiler ve mesihçilikten esinlenen topluluklara karşı acımasız bir baskı eşlik eder. Bununla birlikte, genellikle kırsal kökenli olan bu topluluklar temsilcileri aracılığıyla yavaş yavaş sisteme dahil edilirler. 19. yüzyılda sarayın artık kendisi için belirlediği "uygarlaştırma misyonu" adına güçlü bir Müslümanlaştırma kampanyasına maruz kalan Yezidilerin ve Dürzilerin durumu aynıdır.

Kentsel alanı idare etmek

Rumeli ve Anadolu'da olduğu kadar Arap topraklarında da imparatorluk yaygın bir şehir ağına dayanır.[141] Merkez, başkentin büyük bölümünü yönetse ve eski merkezleri olan Bursa ve Edirne'ye, keza İslâm'ın kutsal yerlerine özel bir önem verse de, kentsel alan üzerinde eksiksiz bir denetim dayatamaz, başka yerlerdeki eylem dayanağı da son derece azdır. Özellikle subaşıların ("yüksek düzey idari görevliler") uyguladığı merkezî devlet denetimi ortadan kalkmamakla birlikte, şehirler, kendilerine verilen kolektif sorumluluklar karşılığında, geniş bir özerklikten yararlanırlar. Osmanlı şehri tüzel kişiliğe sahip bir belediye alanı olmaktan elbette uzaktır; fakat kentsel topluluğun hukuksal tanımı olmasa da, dahası resmî kabul görmese de, yine de düzenin sürdürülmesini sağlamakla ve şehri oluşturan bireylerin eylemlerine karşılık vermekle görevli kolektif bir "kişilik"tir. Bu sorumluluklar, devletin görevlileri tarafından değil, şehrin ileri gelenleri tarafından yerine getirilir. Örnek olarak, "ahiler, başka deyişle, fütuvvet [Arapça *futuvat*, "dinsel / mesleki birlikler"] şefleri, devlet otoritesi çöktüğünde şehirlerin idaresini ellerine alıyorlar ve şehri altüst etmeden eski düzenden yenisine geçmeyi sağlamaya çalışıyorlardı. Böyle bir idarenin, özellikle de kargaşa ortamında edindiği gücü anlamak kolaydır."[142] İmparatorluğun "klasik çağı"na kıyasla geç bir tarih olan 1810'da bile, Ankara'da oturanlar, bir suçluyu teslim edemediklerinde 100 bin kuruş ceza ödemeye mahkûm edilebiliyorlardı; Erzincan'dakiler, şehirlerinde bir yeniçeri öldürüldü diye 20 bin kuruş ödemek zorunda kalmışlardı.[143] Bir mahalle ya da şehirdeki kişi ya da ailelerin sürülmesine yol açabilen iç toplumsal denetim, bu kolektif sorumluluk sisteminin ayrılmaz parçasıydı.[144] Bu denetim, başlangıçta müminin yaratıcıya vaadini belirten terim olan *nezib* mefhumunun yeniden tanımlanmasıyla Ayıntab'da [Antep] daha da güçlendirilmişti. Yeni tanımında *nezib* nüfusun devlet karşısındaki ve bireylerin nüfus karşısındaki kolektif yükümlülüğü anlamını edinmişti.[145] Dayanışma içindeki bir yapı olan kentsel topluluk, asker kaçaklarını ihbar etmeyi ya da kamu ahlâkına aykırı davrananları dışlamayı kabul ediyordu. Kolektif sorumluluk, aşiretler içinde ve kuşkusuz ki İstanbul'un birçok semtinde de, özellikle aynı şehir kökenli kişilerin[146] yaşadığı yerlerde uygulanıyor ve böylece iç dayanışmalarını sağlamlaştırıyorlardı.

Bununla birlikte, kentsel alanın özerkliği kurumsal bir boyut da edinir; maaşı özel vergilerle (*avaid* ve *fevaid*, "harç" ve "kolaylık")[147] finanse edilen subaşı devletin şehirdeki adamı olsa da, fiiliyatta her mahalle bir kethüda ("mabeynci") seçmekte[148] olup, bu kişi kadının onayından sonra görevine geçer.[149]

---

[139] Halil inalcık, *An Economic History*, *a.g.e.*, s. 191.

[140] Laurent-Olivier Mallet, *La Turquie, les Turcs et les Juifs. Histoire, représentations, discours et stratégies*, ISIS, İstanbul, 2008, s. 126. Ayrıca bkz. Marc David Baer, "17. Yüzyılda Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğundaki Nüfuz ve Mevkilerini Yitirmeleri", *Toplum ve Bilim*, sayı 83, 1999-2000, s. 202-223.

[141] Bkz. Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters, *The Ottoman City between East and West: Aleppo, İzmir and Istanbul*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994 (*Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012).

[142] M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Atav Kültür Yayınları, Ankara, 1972, s. 156.

[143] Ferdun Ergut, *Modern Devlet ve Polis. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 86.

[144] *A.g.e.*, s. 96.

[145] Hülya Canbolat, *a.g.e.*, s. 195.

[146] Suraiya Faroqhui, "Migration in the Eighteenth Century "Greater Istanbul" as Reflected in the *Kadi* Registers of Eyüp", *Turcica*, sayı 30, 1998, s. 163-183.

[147] Ferdun Ergut, *a.g.e.*, s. 98.

[148] Mustafa Akdağ, *a.g.e.*, s. 41.

[149] Robert Mantran, *La Vie quotidienne à Istanbul au siècle de Soliman le Magnifiques* Hachette, Paris, 1990, s. 123.

Zanaatkâr ve tacirler loncalarda örgütlenir. Lonca başları iktidarın verdiği bir *beratla* ("bröve/lisans/ayrıcalık ve/veya atanma belgesi") atanır. Böylece, onlara şeyh ("kıdemli") statüsü veren bir otorite vekâletinden yararlanırlar. Loncalarda inanç birliği gerekip gerekmediği konusunda hukukçular arasındaki tartışmalara rağmen, bazı loncalar karma olup, Hıristiyanları olduğu kadar Müslümanları da bir araya getirir.[150] "19. yüzyılın ilk yarısına dek, mahalleleri imamlar yönetiyordu. Padişah beratıyla atanan imam, kadının yerel temsilcisi olarak hem idari otorite hem de belediye otoritesiydi (gayri Müslim mahallelerde bu görev cemaatin manevi liderine ve kocabaşı'ya [yüksek düzey idari görevli] düşüyordu). İmam, doğum ve ölüm kayıtlarını tutuyordu. Mahalleye yerleşmek isteyen herkes bir sakinin ya da imamın teminatını almak zorundaydı. Böylece imam, karşılıklı teminat zinciriyle birbirine bağlı mahalle sakinlerinin güvencesini oluşturuyordu."[151]

Bu özerklik, dinî vakıfların varlığı sayesinde de güçlendirilmişti. Osmanlı sarayının bağlı olduğu Hanefi içtihat okulu, Sünni İslâm'ın diğer okulları gibi, dinsel bu vakıfları bir dizi yasal düzenlemeyle korumaktadır. Osman Nuri Ergin'e göre, Osmanlı'daki dinî bir vakıf, "sanıldığı gibi, bir kurum ya da öte dünyada kurtuluşu sağlamaya yönelik bir kurum değildir; belediye kurumu olarak, öncelikle bu dünyayla ilgilenmektedir."[152] Hanefilik karşısında bazı özgürlükler elde eden çok sayıda başka vakıf, her türlü el koyma riski karşısında mallarını korumalarını sağlayan ya da soylarından gelenlere veya öğrencilerine gelir getiren bir "arazi temliği" temelinde kurulur.[153] Vakıfların hukuksal temelini oluşturan şeriat yasasının kaçamak yolu, temel sermayesi parasal olan vakıf örneklerinde daha belirgindir; bunlar aile işletmesi niteliği taşırlar ya da lonca üyeleri için kredi sandığı olarak hizmet ederler. Bu tür bir yapı, Bursa gibi bir şehirde nispeten erken dönemde ortaya çıkar; 17. yüzyılda sayıları 374, bir sonraki yüzyıl sonunda 476'dan fazladır.[154] Bunlar, bir çeşme inşaatından hayır işlerine dek uzanan çok sayıda kolektif hizmeti de finanse ederler.[155] Barkan, 1561 yılında, Bursa civarındaki yirmi köy çevresinde bu vakıfların, şeriatın yasakladığı ama imparatorlukta çok yaygın bir uygulama olan tefecilik kaynaklı 339.119 akçelik küçük bir servete sahip olduklarını saptar. Araştırmaları, bu durumun Bursa'yla sınırlı olmadığını gösterir.[156] Bununla birlikte, makro-ekonomik açıdan bakıldığında, bu vakıfların önemini nispileştirmek uygun düşer. Barkan'ın dört Rumeli sancağı (Ohri, Yanya, Mora, Korbili) üzerine çalışmalarından yola çıkan İlber Ortaylı, gelirlerin % 35'inin sultan mülklerinden (has), % 56'sının timar ve zeametten, % 7,5'inin beylerbeyi ve sancakbeyi mülklerinden ve sadece % 1'inin dinî vakıflardan kaynaklandığı sonucuna varır.[157]

Aykırı statülü yapılar

Osmanlı İmparatorluğu merkezî ve tektip midir? İdari ve hukuksal bir modelin yaygınlaşması, keza "yüksek bir kültür"ün imparatorluğun geniş yüzölçümünde yayılması, dahası yoğun bir zaman diliminde güçlerin ülkedeki eylem kapasitesi, başka deyişle, bu güçlerin Osmanlı topraklarına yansıması dikkate alındığında, bu soruya verilecek cevap olumlu olur. Fakat yerel iktidarların somut işleyişine ve merkezî iktidarla –kâh kurallara bağlı hukuksal bir çerçevede, kâh pratikte– sürdürdükleri ilişkilere bakıldığında, durumun son derece nüanslı olduğu görülür. Bir imparatorluk, tanımı gereği, karmaşık bir sistemdir, yarattığı ve yönettiği çelişkilerde anlam bulur. Merkezîdir ama yine de aykırı statülü önemli miktardaki yapıyı bağrına kabul etme koşuluyla varlık sürdürebilir; nüfusları belirli bir toprak çerçevesi içinde sabitler, fakat onların –kimi zaman zor yoluyla dayatılan– yer değiştirmelerinin ve hareketliliklerinin de temel aktörü olur; hudutları belirler ve bunları ilk ihlal eden de kendisi olur; uyum adına çatışmaları yasaklar, yine de ancak bu çatışmaları yöneterek ve hakemlik ederek varlığını sürdürür. Osmanlı İmparatorluğu bu çelişki ilkesinde bir istisna oluşturmaz.

Örneğin, gayri Müslimlerin *dar'ül-islâm* içinde iktidar uygulamasını yasaklayan İslâm'ın kesin yerleşmiş kurallarının tersine, Macar köylüsü "seçimlere dayalı bir özerkliğe" sahiptir: "Her Macar köyü, temsil ettiği köy topluluğunun seçtiği bir *biro*'nun denetimi altındaydı. *Biro* vergi toplayıp Osmanlı yetkililerine teslim ediyordu."[158] Bu sistemin düzgün işleyişi elbette ki merkezin seçilmiş yerel seçkinleri yükseltme kapasitesine bağlıdır, fakat bunun 16. ve 17. yüzyıllarda sıradanlaştığı bilinir.[159] İmparatorluğun düzenleyici ilkelerinden sıyırtılması sadece iktidarın uygulanması alanıyla sınırlı değildir; aynı zamanda, gayri Müslimlere dayatılan vergi rejimini de kapsar. Örnek olarak, fiiliyatta bir çift öküzden (*çift resmi*) alınan vergiye denk düşen *ispence* (esas anlamıyla, "otlak hakkı vergisi") genel değildir: "Batı Anadolu'daki kurallarda *ispence* vergisi alınmazken, 16. yüzyılda fethedilen Doğu Anadolu'da bu uygulanıyordu. Bunun nedeni, Balkan kökenli verginin bu zaman zarfında Anadolu'daki vergi sisteminin bileşenlerinden biri olmasıdır."[160]

---

[150] Maurice M. Cerasi, "18. Yüzyıl Osmanlı Kenti", *Cogito, sayı* 19, 1999, s. 204.

[151] İlber Ortaylı. *Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler (1840-1848)*, TODAIE Yayınları, Ankara, 1974, s. 95.

[152] Osman Nuri Ergin, *Türk Belediyecilik ve Şehircilik Tarihi Üstüne - Seçmeler*, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi, İstanbul, 1987, s. 116.

[153] Ömer Lütfi Barkan, *a.g.e.*, s. 177.

[154] Sevilay Kaygalak, *Kapitalizmin Taşrası. 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekânsal Değişim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 134.

[155] Örnekler için bkz. Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, TTK Yayınları, Ankara, 1988.

[156] Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye' de Din de Devlet", *Cumhuriyet'in 50. Yılı Semineri* içinde, Ankara, 1975, s. 75-77.

[157] İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi, a.g.e.*, s. 97.

[158] Halil İnalcık, *An Economic History, a.g.e.*, s. 360.

[159] Gilles Veinstein, "Les provinces balkaniques", Robert Mantran (der.), *a.g.e.* içinde, s. 333.

Müslüman nüfus içinde, idari rejimler ve özellikle de vergi rejimleri çok değişiktir. Örneğin, Müslüman olan Kırım Hanlığı çok geniş bir idari özerklikten yararlanır ve böylece Hıristiyan olan Gürcistan ya da Besarabya, Transilvanya, Valakya ile aynı sıfatla imparatorluğa tâbi bir devlet olur.[161] Arap vilayetleri, en yüksek otorite olan beylerbeyinin yetkisindedir; fakat bu valilerin çoğu başkent karşısında büyük ölçüde özerktir ya da Musul gibi, büyük Arap aşiretleriyle kayırmacı [klientalist] bir ağa dahil olmuşlardır.[162] Birçok Kürt toprağı, keza Arap toprakları da *ocaklık* ya da *yurtluk* (rezerv alanı) olarak falanca ya da filanca aileye verilmiştir.[163] 1631-1632'de imparatorlukta otuz bir *ocaklık* bulunuyordu ve bunların babadan oğula aktarılan beyleri ya da hükümdarları görevden alınamıyordu; idari ve vergi bakımından çok geniş bir özerklikten yararlanıyorlardı.[164] Bu beyler, askerî bakımdan iktidara bağlı olsalar da, çoğu zaman, imparatorluğun İran sınırındaki stratejik bakımdan önemli topraklara yerleştirilmişlerdir ve köylüleri de kendi mülkleri arasında sayarlar, kendi hesaplarına vergi toplarlar ve Osmanlı modeline göre tasarlanmış saraylarını inşa ettirdikleri taşra başkentlerini ve şehirleri yönetirler. Ramazanoğulları'nın merkezi olan Adana bile, 1510 yılında beyliğin imparatorluğa dahil olmasından sonra aynı hanedanlığa *ocaklık* olarak bırakılmıştır.[165]

---

[160] Halil İnalcık, *The Middle East*, *a.g.e.*, s. 87.

[161] Hüseyin Arslan, *a.g.e.*, s. 60.

[162] Dina Rizk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu. Musul 1540-1834*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 44.

[163] Hüseyin Arslan, *a.g.e.*, s. 56, 57.

[164] *A.g.e.*, s. 55.

[165] *A.g.e.*

2

İMPARATORLUĞA BOYUN EĞMEK, İMPARATORLUĞA KARŞI ÇIKMAK

> *"Devrim" bizim dilimizdeki en korkunç kelimeydi; komplo, ayaklanma, devletin zayıflaması, bu uğursuz kargaşanın işaretleriydi. Türkçede anarşinin dengi tek bir kelime olabilir: "devrim".*
>
> – CEMIL MERIÇ[1]

> *Bize bütün sistemin en tuhaf kuralı gibi gelen, doğuştan özgür Osmanlı aristokrasisinin iktidardan dışlanması, sonuçlara bakıldığında haklılığını kanıtladı: Özgür Müslümanlar, sonunda, Süleyman'ın hükümranlığının son yıllarında iktidara erişimi zorladıklarında, aygıt dağılmaya başladı ve İmparatorluk çöküşe geçer.*
>
> – ARNOLD J. TOYNBEE[2]

Zımni Osmanlı sözleşmesi

Merkez ile "geri kalan" arasındaki çok net ayrım üzerinde temellenen, karar mercilerine entegrasyonu ne pahasına olursa olsun engellemek durumunda olan bir imparatorluk, yurttaşların imalatı değildir. Osmanlı politik düşüncesi, askerî sınıf ile reaya arasındaki bu ayrım dogmasını, 19. yüzyıldaki reformlara dek hasetle korudu. Bununla birlikte, bu teorik hudut, binlerce öfke patlamasıyla ve itiraz hareketiyle kendini gösteren karmaşık bir "toplum"un varlığını ne bürokrasinin ne de ulemanın göz ardı edebileceği anlamına gelir. Devletin ileri sürdüğü itaat talebi, kendi metinlerine ve söylemlerine varana dek, *nizamı* –düzeni– sağlama yükümlülüğüyle, keza herkese kendi *rızkını* ve *hakkını* vermeyle meşrulaşıyordu. Kanunun bu farklı mefhumları, kişinin, idari grup ya da yapıların hukuksal statüsünü düzenliyordu. Devlet, kendi meşruiyetini kabul ettirmek için başlangıçtaki bir sözleşmeye uymakla yükümlüydü, ki Şerif Mardin bunu "zımni sözleşme"[3] diye tanımlar. Yasal varlığı olmayan ama oldukça etkili bu sözleşmenin her ihlali, hukuksal metinlerin yine de büyük bir kararlılıkla mahkûm ettiği direniş ya da isyan hakkını uygulamada haklı çıkarır. Her türlü silahlı itaatsizliğe verilen resmî cevap korkunçtur; fakat her seferinde devlet, meşruluğu budanmış olduğundan ve özünde isyancıların meşruluğunu geçersiz kılmakta güçlük çektiğinden, zarara uğrar. Gerçekte, imparatorluk, zor yoluyla yok etmeye çabaladığı toplumsal bir şiddeti kronik olarak üreten bir sistem olarak işlev görür. Genellikle dış savaşlardan çok iç kargaşalar karşısında seferber olduğunu söylemek abartılı olmaz; böylece zaman içinde kendi idari ve askerî düzeneklerini "yeniden ayarlamayı" başarır.

---

[1] Cemil Meriç, *Mağaradakiler*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1980, s. 185 (Yeni baskı İletişim Yayınları, İstanbul, 1997).

[2] Arnold J. Toynbee, *L'Histoire. Un essai d'interprétation*, NRF, Paris, 1951, s. 198.

Bu şiddetli çatışmaların bazılarını analiz etmeden önce bir saptama yapmak gerekir: Vakainameler, 19. yüzyıldan önce Hıristiyan toplulukların isyanından söz etmezler. Hıristiyan topluluklar, birkaç genç dışında,[4] –üzerinde daha sonra tekrar duracağımız Celali isyanları da dahil olmak üzere–[5] büyük Müslüman isyanlarında yer almazlar. Bu durum Müslüman imparatorluğa karşı hiçbir direniş olmaması anlamına mı gelir? Bu soru, Hıristiyan vakanüvislerin getirebileceği açıklamalardan hareketle ortaya konmayı hak eder. Tarihçi Nejat Göyünç'ün verdiği bir bilgi yine de zikredilmeye değerdir: "1566 yılında Van beylerbeyi Hüseyin Paşa vezir-i azamı (ve Divan-ı Hümayunu) haberdar ederek, 'yaklaşık 1.000 Hıristiyan'ın üç gün boyunca toplandıklarını ve bunların fesad fikirler sahibi olduğunu'" belirtir.[6] Kimi durumlarda –elimizdeki bilgiler herhangi bir genellemeye imkân tanımasa da– cizye ödemeyi reddin silahlı bir direnişe vardığı görülür.[7] Varlıklarını tehlikeye atmamaya dikkat eden Hıristiyan toplulukların, itaatleri karşılığında kendilerini askerlikten muaf tutan zımni sözleşmeyi büyük ölçüde içselleştirdikleri hissi içindeyiz. İspanya Yahudilerinin oradan sürülmesinin ardından Osmanlı'ya gelişleriyle sayısal olarak güçlenmiş bulunan imparatorluğun Yahudi topluluklarının durumu da aynıdır; bununla birlikte, imparatorluk içinde yekpare bir toprak bütünlüğüne ender olarak sahip olmuşlardır. Kuşkusuz ki, Sabetay Sevi (1626-1676) etrafında oluşan muhalif hareketin etki alanından söz edilebilir, fakat bu bir istisnadır ve özellikle, Osmanlı karşıtı bir isyana varmadan, Museviliğin bağrında iç bölünmeye yol açan mesihçi bir beklentiyi besler.

Bizzat İslâm'ın içinde doğmuş itirazlar ise, kimi zaman dinsel tablodaki evrimle açıklanırken, başka momentlerde ağır sosyo-ekonomik ya da politik dinamiklerle eklemlenirler. Birinci düzlemde, Osmanlı sultanları için, tarikatların yoğunluğunun, keza devingen bölünme çizgilerinin damgasını taşıyan dinî alanı yönetmek asla kolay olmamıştır. Sünni-Şii gibi her türlü dikotomik okumanın dışında, inanç ve uygulama olarak "din", devletle sayısız toplumsal gerilimin aktif ya da aktif olmayan çeşitli aktörlerine manevra payı bırakan belli bir "metadoksi"den[8] yola çıkarak sürekli yeniden icat edilir.

Önceki bölümde belirttiğimiz gibi, gazilerin davası ve onların dayanışma ruhu Osmanlı devletinin oluşumunda, "düzenin kusursuzca işlediği" bir referans dönemi olan altın çağ mitinin kökeninde belirleyici olmuştur. Aynı zamanda, fetret döneminin yirmi yılı, merkezî bir ordunun, etkin bir idarenin ve bütünleşmiş bir dinsel aygıtın yokluğunda, başka deyişle bir bürokrasinin yokluğunda, devletin temellerinin ne kadar dayanıksız kaldığını göstermiştir. Bu durumda, merkezî iktidarın kurumlaşması yönündeki her adım, kaçınılmaz olarak, devletin kesinlikle hâkimiyeti altına almayı başaramadığı dinî alanın aktörlerinin tepkisine yol açmıştır.

Devletin yayılması ile mağlupların direnişi arasındaki bu diyalektiğin ilk belirleyici sonucu, 1416 yılında Simavneli Şeyh Bedreddin'in (1359 ? - 1420 ?) isyanıdır. Bir gazinin oğlu, kendi eyaletinin kadıaskeri olan Şeyh Bedreddin, bu ikili sıfatla ve resmî dinî otoritenin parçası olarak, aniden geride kalmış bir dönemin tanığıdır, hâlâ güçlü kuvvetli toplumsal, politik ve dinsel merkezkaç dinamiklerinin bir temsilcisi ve devletin bürokratikleşme sürecinin bir failidir. "Döneminin en sofistike teoloji eğitimini almıştır" ve özellikle içtihad alanında bir otorite olarak kabul görmüştür; bu alandaki çalışmaları öldürülmesinden çok sonra bile medreselerde okutulacaktır.[9] Ama aynı zamanda, ideolojik bir boşluk yaratan 1402'deki Ankara Savaşı'ndan sonra Osmanlıların mihenk noktalarının ciddi biçimde sarsıldığı belirsizlik döneminin insanıdır. Şeyh, başka birçok din adamı gibi, o dönemde hurufi dünyayla (kaynağını harf'ten alan, Kabalacılıkla yakınlık içindeki mistik doktrin ve okul) ilgilenir, Tebriz'den Kahire'ye Müslüman dünyayı kat ederek, devletin dayatmak istediği Sünni ortodokslukla tümden çelişen ikinci bir bilgi, ikinci bir eğitim edinir. Mistik bilinmezlik içinde kalışı, onun entelektüel olgunlaşmasının hem politik hem mesihçi bir kurtuluş beklentisiyle at başı gitmesini açıklar. Politik; çünkü devletin zirvesinde iki kardeş arasında çok şiddetli bir hal alan taht kavgasında, Musa Çelebi'nin tarafını tutar. Musa Çelebi'nin 1413 yılında kavganın galibi Mehmed Çelebi tarafından öldürülmesi, Osmanlı'nın iktidar oyununun ne kadar acımasızlaştığını gösterir. Mesihçi; çünkü bu öldürme, şeyhi ve Musa'nın diğer yandaşlarını öksüz bırakır ve onlarda, sadece hanedanlığa özgü kozlarla sınırlandırılamayan acil bir kopuş arzusu uyandırır. Dolayısıyla 1416 yılında başlattığı isyan, bir iktidar restorasyonu koşullarında ortaya çıkar, ki bu Bedreddin ve yandaşları için adaletsizlikle eşanlamlıdır: Osman ailesinin oğullarından biri kardeşinin kanını akıtmakla kalmamış, infaz edilen taht varisinin yandaşlarına verdiği tımarları da geçersiz kılarak, gazilerin fetih toprağı olan Rumeli'deki iktidar dengelerini de bozmuştu.[10] On küsur yıl süren bir istikrarsızlığa son veren, hanedanlık bağrındaki kanlı taht kavgası, Müslümanlığa geçişi henüz cılız bir şekilde yaşayan Rumeli'nin önemli bir bölümünde, hem tahtın hem de hakların gaspı olarak yorumlanmış olmalıdır. Müslüman topluluğun ötesinde, Bedreddin'in ekümenik kurtuluş mesajı gerçekten de hem Hıristiyanlara hem de Yahudilere hitap etmiştir, ki bunlar da heterodoks akımlardan beslenirler.[11] İsyan bastırılır, Bedreddin ölüm cezasına çarptırılır, fakat aslında bizzat bu hüküm onu potansiyel olarak yeniden saygınlığına kavuşturur. İsyanını mahkûm etmek için hiçbir dinsel argümana başvurulamadığından, şeriat açısından aklanmıştır, fakat yine de siyaseten, başka deyişle "politik gereklilikler" temelinde ölüm cezasına çarptırılır.[12] Bıraktığı miras, bir Balkan Bektaşiliğinin temeli olan ve Bedreddincilik ya da Simavnecilik olarak adlandırılan bir akımın ortaya çıkmasıyla birlikte günümüze dek varlığını sürdürecektir.[13] Fakat onun mirası teolojik bakımdan olduğu kadar politik bakımdan da yıkıcıdır, çünkü 19. yüzyıla dek, ünlü *Varidat*'ının (kelime anlamı "gelirler / kaynaklar") yok edilmesi emri verilmeye devam edilir. Bu başyapıtında, Tanrı'yı mevcut evrenin eşanlamlısı olarak tarif eder ve vücutla ruhu ayırmayı, dahası bir cehennem ile bir cennetin varlığını kabul etmeyi reddeder.[14]

---

[3] Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi. Makaleler 4*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 108.

[4] Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası. Celali İsyanları*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, s. 135.

[5] Suraiya Faroqhui, "Crisis and Change, 1590-1699", Suraiya Faroqhui, Bruce McGovan, Donald Quataert ve Sevket Pamuk (der.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* içinde, Cambridge University Press, Cambridge, cilt 2, 1997, s. 437.

[6] Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul, 1983, s. 52-53.

[7] M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi. Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2010, s. 385.

[8] Cemal Kafadar, *Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1995, s. 76.

[9] Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 137.

Şeyh Bedreddin olayından çok genel dersler çıkarılamasa da, onun isyanı ve idamı, Müslüman nüfusun bir bölümünün bundan böyle Osmanlı iktidarını kötülüğün eşanlamlısı olarak kabul etmesine tanıklık eder. Bu eğilim imparatorluk inşaasıyla zayıflamayacaktır. Fuad Köprülü'nün dediği gibi, Fatih Sultan Mehmed'in hükümranlığından önce bile, çok sayıda Türkmen babası ve şeyhi "sufi görünümü altında ve Kalenderilik ve Haydarilik gibi çeşitli tarikatlar adına, aşırılıkçı Şii doktrinlerini ve batıni [ezoterik] fikirleri Türkmen kabileler arasında" yaymışlardı.[15] Diğer yandan, gördüğümüz gibi, İstanbul'u İslâm'ın başkenti yapmış ve kendi adını taşıyan bir medrese yaptırmış olan Fatih Sultan Mehmed din adamları ve dinî vakıflar karşısında çok baskıcı bir politika uygular. Her şey, onun hükümranlığının tarikat dünyası tarafından bir travma dönemi olarak yaşandığına işaret eder. Buna karşılık, ardılı olan II. Bayezid (1481-1512) aşırı tutucu bir evre başlatır. Bu dönemde, gasp edilen birçok hak geri verilir. Ortodoks İslâm'a iyice kenetlenme, 1512 yılında babasını tahttan indiren II. Selim döneminde, ardından Muhteşem Süleyman döneminde (hükümranlığının başlangıç tarihi 1520'dir), Hanefiliğin resmileşmesiyle ve Mehmed Ebusuûd Efendi'nin (1490-1574) yükselişiyle sürer. 1545 yılında şeyhülislâmlığa atanan "Ebusuûd dönemi" imparatorluk tarihinde "tutucu evre"ye denk düşer, çünkü "faaliyetleri her köyde bir cami inşasını ve sapkınları uzak tutacak şekilde, köylülerin ibadetlerini orada yerine getirmesinin zorunlu kılınmasını [içerir]. Türkmenleri giderek daha fazla kendine bağlayan sapkın mezhepleri şeriat adına [mahkûm eder]."[16] Çıkar sağlayan dinî vakıflar örneğinde olduğu gibi, şeriatın ruhuna değil lafzına uymaktan ibaret *hile-i şeriyye* ("şeriat yoluyla hile yapmak") denen tekniğe başvurmayı kendine men etmeyen devlet, gerçekten de, nüfusa dayatılan bir ortopraksi'de ifade bulan ortodoksluk üzerinde yeniden odaklanıyor gibidir.[17]

Dinsel ayaklanmalar, halk isyanları

Osmanlı ve dünya tarihine üç sultan damgasını vurur, öyle ki imparatorluğu sadece bunlar temsil ederler: Fatih Sultan Mehmed (hükümranlığı 1451-1481), Osmanlıların Yavuz diye adlandırdığı "Acımasız" denen I. Selim (hükümranlığı 1512-1520) ve sonraki kuşaklarca Kanuni adıyla anılan Muhteşem Süleyman (hükümranlığı 1520-1566). Dışarıdaki gücün ve Osmanlı sarayı içindeki neredeyse tamamen paylaşımsız bir otoritenin en yetkin sembolleri olan bu sultanlara, yine de bizzat imparatorluk içinde karşı çıkılır, dirençleri sınanır.

---

[10] *A.g.e.*, s. 169.

[11] *A.g.e.*, s. 184, 185.

[12] *A.g.e.*, s. 174.

[13] *A.g.e.*, s. 179.

[14] *A.g.e.*, s. 187-193.

[15] M. Fuad Köprülü, *Islam in Anatolia after the Turkish Invasion (Prolegomena)*, University of Utah Press, Salt Lake City, 1993, s. 11.

[16] Halil İnalcık, *The Middle East*, *a.g.e.*, s. 81.

[17] Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, İstanbul, cilt 1, 1943, s. XII.

Kibirli bir sultan olarak görülen ("sürekli şehri benim kılıcım fethetti" diyordu) II. Mehmed'in egemenliği, Osmanlı topraklarında, –belirtileri gizli olsa da– din savaşının yeni bir sayfasını açar. Halil İnalcık'ın anlatısına göre, "İslâm tarihindeki eşsiz başarılarına rağmen, Fatih Sultan Mehmed, [döneminin] en güçlü ve en otokratik padişahlarından biri oldu ve kendi imparatorluk projelerini gerçekleştirmek için tebaasına –özellikle göçebelere– ağır yükümlülükler dayattı. Öyle ki *kutb-ı Alem* [Arapçada, her dönemde Tanrı tarafından gönderilen "evrenin referansı / kutbu"] Otman Baba [1387-1478] saldırılarıyla onu hedef aldı. [1478 tarihli] *Vilayetname* [adlı eseri] sufi *kutbiyye* ve *insan el-kamil* ["kusursuz insan"] doktrinine yöneliktir. *Kutb-el-aktâb* [kutupların kutbu] olan Otman Baba burada sadece manevi yaşam üzerinde değil, kendi döneminin sosyo-politik yaşamı üzerinde de denetim uygulama hakkını talep eder." Gerçekten de, Balkanlar'ın doğusunda ve nüfusun büyük çoğunluğunu meydana getirdikleri Anadolu'da "sultanların bürokratik devletine karşı her propagandaya açık" hale gelmiş olan yörükleri (göçebe Türkmenler) kendi etrafında seferber etmeyi başarır.[18] Gerçek bir şecere kitabı olan *Vilayetname,* sultan karşısında iğneleyici olduğu kadar üyeliğe seçilmiş olan ulema karşısında da iğneleyici olan bu aktivizmin izlerini taşır: "[Sultanın] emirlerine uymayan herkesi isyanla [...] suçladıklarını, bunları bir burca kapatıp öldürdüklerini görmüyor musun? [...] Sahte bir *marifet* [bilgi / bilme] satarlar, dünya nimetlerini biriktirirler ve [yine de] manevi rehber olduklarını iddia ederler."[19]

I. Selim döneminde Osmanlılarla Pers arasındaki çatışmaların peşi sıra, sultanın kanla ezdiği Hz. Ali yanlısı grupların uzun süren isyanıyla "din savaşı" kızışır.[20] I. Selim'in menkıbesinde, ayaklanmayı bastırmak, aynı zamanda da bu diğer İslâm inancı üzerinde Sünniliğin üstünlüğünü dayatmak amacıyla 40 bin Kızılbaşı (Şiiliğe olan sempatileriyle bilinenler) kılıçtan geçirdiği keyfiyle hatırlatılır. Özellikle sembolik bir değeri olan ve imgelemi etkilemeye yönelik olduğu kadar, gerektiğinde egemen öfkenin aşırılığını göstermeye de hizmet eden sayılara elbette temkinle yaklaşmak gerekir. Ne var ki sultan, bir diğer Türk hanedanlığı olan Safevilerin yaydığı Şii mesihçiliğinin cezbettiği görüş ayrılığını ancak bölgede bulunan Kürt emirlikleriyle bir anlaşma pazarlığı yaparak ve onlara 19. yüzyıla kadar fiilen süren kalıtımsal bir özerklik vererek aşabilir. Bu anlaşmadaki kişi, bir din bilgini olan ve Osmanlı ulema tarihinde özgün bir yer işgal eden İdris-i Bidlisi'dir (1452 ? - 1520).

---

[18] Halil İnalcık, *The Middle East, a.g.e.*, s. 24.

[19] *A.g.e.*, s. 25-27.

[20] Benjamin Lelouch, "Puissance et justice retenue du sultan ottoman. Les massacres sur les fronts iranien et égyptien (1514-1517)", David El Kenz (der.), *Le Massacre, objet d'histoire* içinde, Gallimard, Paris, 2005, s. 171-182.

Bu kitlesel ayaklanmanın ardından, az çok süreğen başka isyanlar da ortaya çıkar: 1511'de (Baba Tekeli), 1512'de (Nur Ali Halife), 1519-1520'de (Bozoklu Şeyh Celal, nam-ı diğer Şah Veli ve Bünyamin-i Ayesi), hatta daha ileri bir tarihte, 1561'de (Hamza Bali). Ahmet Yaşar Ocak'a göre, bu isyanların hepsi özdeş bir aksiyolojik dölyatağını takip ederler: "Bu şeyhler, isyana kalkışmadan önce, bir mağaraya kapanıp uzun süreli ve katı bir çilecilik evresinden geçerler ve bu evre boyunca tanrıdan bir mesaj alırlar." "Sultan kötü bir yaşantı takip etmekte ve fısk u fücur işlemekte, zulüm yapmaktadır. Filan gün filan ayda dostlarımız atlansınlar ve harekete geçmeye hazır olsunlar. Her kim bizim adımızı işitirse, müfsidleri ortadan kaldırıp halkın halini ıslah hususunda bize uysun. Onları ele geçirdiğimiz ganimetlere ortak yapacağız. Kim bu davetimize karşı koyarsa, onu öldürmekte tereddüd göstermeyin!"[21]

Anadolu'nun çöküşü: Celali isyanları

Bununla birlikte, Anadolu'yu (ve Balkanlar'ın ve Arap vilayetlerinin bir bölümünü) onyıllar boyunca (1550 başı - 1610 sonu) sarsan ve Celali (Bozoklu / Yozgatlı Şeyh Celal'in mesihçi isyanından) adını alan isyanlar dinî nitelikte değildir. Gördüğümüz gibi, Ali yanlısı grupların katliamına eşlik eden Osmanlı İmparatorluğu ile Pers arasındaki savaşların özellikle geniş hudut bölgesinde gerilimli bir dinsel ortam yarattığına kuşku yoktur.[22] Kızılbaş muhalefet hâlâ çok sayıda aracıya, yasadışı faaliyet içindeki örgütlenmelere ve özellikle yeniden canlanmaya elverişli bir başkaldırı doktrinine sahip olsa da, mesihçi kurtuluş anı yine de ertelenmiş gözükür.[23]

Olgulara bakıldığında, bu yeni isyanlar Muhteşem Süleyman'ın uzun hükümranlığının sosyo-politik ve ekonomik dönüşümlerinin meyvesidir ve Osmanlı düzeninin sarsılmasına tanıklık ederken, karşılığında da bu sarsıntıyı hızlandırırlar. Daha 16. yüzyılda, imparatorluk, Avrupa'da da olduğu gibi, kitlesel bir nüfus artışıyla karşılaşır; örneğin Batı Anadolu'da nüfus 1520/1535 ile 1570-1580 arasında % 42 artar.[24] Buna paralel olarak, babadan oğula aktarılan yerel hanedanlıkların oluşumuna da tanık olunur ve bunlar tımar sahiplerini marjinalleştirirken, devlet otoritesinin neredeyse tamamını bölge çapında tekelleştirir. İstanbul'da bir istikrar kaynağı olmaktan ziyade tehdit kaynağı oluşturan yeniçeri isyanları sık ve kanlı olduğundan, birçok yerde, yerel zorbaların hizmetinde bulunan yüksek sayıdaki paralı güçlerle rekabet ederler. Osmanlı ordusunda yedek güç olarak hep var olmuş sekbanlar ("düzensiz piyadeler") bundan böyle her türlü merkezî düzenekten geniş ölçüde özerktirler. Gençlerin aşırı hareketlilik koşullarını yaratan uzun Pers (1578-1590) ve Avusturya (1593-1606) savaşlarının ardından safları önemli ölçüde büyür.[25] Çok sayıda şahsiyet ya da yerel hanedanlık, kendi özerkliklerinin koşulu olarak kendilerine ait silahlı bir güce sahip olmanın önemini gayet iyi kavramıştır. Sancakbeyinden beylerbeyine dek devletin temsilcileri, sekban kuvvetlerini İstanbul'un vasiliğinden özgürleşmenin bir aracı olarak görürler. Keza, statülerinin gerektirdiği gibi savaşa katılmakta giderek daha az coşku gösteren, fakat toprak üzerindeki denetimlerinde giderek daha fazla talepkâr olan tımar sahiplerinin durumu da aynıdır.

---

[21] Ahmet Yaşar Ocak, "Kutb ve İsyan: Osmanlı Mehdici (Mesiyanik) Haraketlerinin İdeolojik Arkaplanı üzerine Bazı Düşünceler", *Toplum ve Bilim*, sayı 83, 1999-2000, s. 52.

[22] Suraiya Faroqhui, *a.g.y.*, s. 421.

[23] Michael A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Oxford University Press, Oxford, 1998, s. 35.

[24] Halil İnalcık, *An Economic and Social History, a.g.e.*, s. 34.

Her şey geçmiş yoluyla imparatorluğu dizayn etmenin kılavuz dispozitiflerinden birinin, bundan böyle bizzat devletin merkezinde kitlesel tepkilere yol açan bir zaaf oluşturduğuna işaret etmektedir: Bu, devşirme sistemidir (kelime anlamıyla, "karıştırma"). Bu sistem, başlangıçta, Osmanlı hükümranının fethedilen topraklardaki ganimetin beşte birine sahip olma hakkından kaynaklanır. Bu ganimet arasında yer alan çocuklar sarayda yetiştirilerek, Türkmenlerin aleyhine Babıali'nin köleleri olarak sahnenin önüne itilirler. 1453'ten 1613'e dek görev yapmış kırk yedi başvezirden sadece beşi Türk kökenlidir.[26] Devletin yazgısına bu şekilde öncülük eden Enderunlular, kendi memleketlerine belli bir bağlılığı –kuşkusuz imparatorluğun geri kalanının aleyhine– korurlar. Örneğin "Bosnalı bir Sırp ve sultanın bir kulu olan başvezir Sokullu Mehmed Paşa [1506-1579], kendi memleketinde dinî vakıflar kurduğunda ve İpek'te [Kosova'daki Peja ya da Peje] Sırp patrikliğinin kuruluşunu 1577'de teşvik ettiğinde kendi kökenlerine sadakatini gösterdi."[27] Sonunda iktidarı tekellerine alan Babıâli kölelerinin yükselişi, şaşmaz biçimde yerel hanedanlıkların ve ulemanın bağrında tepkilere yol açıyordu. Vakanüvis Aşıkpaşazade (Salman ibn Aşık Paşa, 1400-1484?) ya da diğer Osmanlı ileri gelenleri bu vezirlere şiddetle düşmanlık gösterirler ve onları ulemaya boyun eğdirmekle ve özerkliklerini kemirmekle suçlarlar.[28] Muhteşem Süleyman'ın hükümranlığının sonuna doğru, başkaldırının siperi olması gereken iktidar, kanlı bir iç çatışmanın sahnesi, daimi bir istikrarsızlık kaynağı, ardından da başka şiddetli dinamiklerin motoru olur. Bu mücadele içerisinde, sisteme en az entegre olmuş ulema, sarayın atadığı bu yetkililere karşı açıkça tavır alır.[29]

Celali isyanları bu yoğun zeminde patlak verir. Bu isyanlar "politik düzeni karıştırmazlar; birliklerin çeşitli cephelere gönderilmesi, yeniçerilere bahşedilen çok sayıda lütuf, devlet maliyesini borca boğar ve maliye düzelemez; vergi ve narhlar düzensiz olarak toplanır, iç ve dış ticarete bağlı gelirler düşer."[30] İsyanların kökeninde hem yerel yüksek görevlilerin hem de köylülerin itirazları yer alır. Tarihçi Mustafa Akdağ, Şeyh Celal, Baba Zinnun, Süklun Hoca, Kalender ve Seydi yönetimindeki köylü isyanlarının [...], devletin aldığı vergileri yükseltmek amacıyla Muhteşem Süleyman'ın düzenlediği yeni bir toprak sayımının (*arazi tahriri*) yerleşmesiyle başladığını belirtir.[31] Bu şahsiyetlerin, dinsel gerekçeleri, tarikat ve/veya Ali yanlısı gerekçeleri harekete geçirdiklerini kabul etse de, Akdağ isyanların mevcut haliyle "Osmanlı düzeni"ni hedef aldığını belirtir: "Köylü-Türkmen isyanlarının ilk başlatıcılarının Kızılbaş eğilimli oldukları ya da en azından Sünnilerin dinsel ilkelerine çok bağlı olmadıkları doğrudur. Fakat Enderun'un suç ortaklarının metinleri bile, onları eyleme iten şeyin inanç ya da tarikat bakımından bir fanatizm olmadığını açıkça göstermektedir."[32] Gerçekten de, Pers binlerce Celali'ye sığınma hakkı tanısa da,[33] isyanların bağlamı, Şii mesihçiliğinin etkin olduğu yüzyıl başındaki durumdan tamamen farklıdır.

Bu isyanlar, ne kadar önemli olsa da, onlarca yıl boyunca etkili olmuş genel bir şiddet durumunun ortaya çıkışını tek başına açıklamaya yeterli olmaz. Yine de gücünün zirvesinde olan bir imparatorlukta durum öylesine denetlenemez bir hal alır ki, özellikle özerkleşmiş yerel iktidarlar asiler lehine kitlesel olarak silahlanırlar; bununla birlikte, silah altına aldıkları sekbanlar herhangi bir öndere ya da otoriteye kalıcı bağlılığa tamamen yabancıdırlar. Grubun sağlam dayanışmasından güç alarak, sık sık ittifak ve patron değiştirirler, kendi hesaplarına isyan ederler, ardından da İstanbul'un atadığı bir subayın komutasında diğer isyanları bastırmaya girişirler. Ya da tersi. Bu sekbanlar ya da garip yiğitler ("delikanlılar / paralı askerler") genellikle reaya arasından silah altına alınır. Reayaya dair idari ve hukuksal dogma yine de kesindir: "Reayanın ata binmesi ve kılıç kuşanması yasaktır."[34] Ama, işte, sadece çiftbozan ("öküz çiftini koşumundan çıkaran") olmakla kalmamış, aynı zamanda bir güzel silahlanmışlardır. Bir vilayetten diğerine bir barut izi gibi yayılan isyanların peşinde, başka sayısız grup özerk güçler halinde örgütlenerek harami ("hırsız") olurlar. Bu terim, söz konusu durumda, ana yolları kesen haydutları ifade eder. Nihayet, bu hareketlere, toplumsal yükseliş ufku oldukça kararmış olan, fakat gençlik dinamizmini koruyan suhte'lerin (medrese öğrencileri) itirazları da eklenir. Suhteler, levent de denen genç çiftbozanlarla ittifakı reddetmezler, fakat geniş düzlükler arasında ortak bir eylem stratejisi sergilemelerini sağlayan özerkliği ve grup dayanışmasını korurlar.[35]

---

[25] *A.g.e.*, s. 23.

[26] Gilles Veinstein, "L'empire dans sa grandeur (XVIe siècle)", Robert Mantran (der.) içinde, *a.g.e.*, s. 173.

[27] Gilles Veinstein, *a.g.y.*, s. 174.

[28] Murat Belge, *a.g.e.*, s. 55-57.

[29] Çetin Özek, *Din ve Devlet*, İstanbul, Ada Yayınları, tarihi belirsiz [1982], s. 376.

[30] Robert Mantran, "L'État ottoman au XVIIe siècle: stabilisation ou déclin?", Robert Mantran (der.) içinde, *a.g.e.*, s. 234.

[31] Mustafa Akdağ, *a.g.e.*, s. 14.

[32] *A.g.e.*, s. 120.

[33] Suraiya Faroqhui, *a.g.y.*, s. 421.

[34] Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi. Toplu Eserler*, cilt 1, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 783.

1598-1599 yılında (o dönemde Sivas vilayetine bağlı olan) Divriği'nin sürgün sancakbeyi Karayazıcı Abdülhalim adındaki birinin başkaldırısından itibaren, hiçbir merci, basit köylü ayaklanmaları olmaktan çıkmış bu isyanları denetleyebilecek konumda değildir. Genellikle baskı acımasız olsa da, çok etkili değildir: Gönderilen askerî birliklerin başları da, başlangıçtaki bir iki başarının sonunda, silahlı ayaklanmaya katılırlar. Kuşkusuz ki, işbirliği bazı muhalifleri etkisizleştirmeyi sağlar. Karayazıcı bunlara bir örnektir: "Asıl isyan gerekçesi paralı askerlerini beslemek olan Karayazıcı gibi önemli Celaliler, sisteme kolayca dahil olabilirler, çünkü bir kamu görevi elde edince, isyan etmek için neden kalmıyordu. Uzun vadede, isyanın elebaşılarıyla ilgili pasifikasyon politikası başarıyla sonuçlanmıştır. [...] Yine de belli bir liderin yenilgisi diğer isyanları önlemeyi sağlamıyordu."[36] Tam tersine: Besledikleri 8 bin ila 10 bin arası adamdan güç alan savaş senyörleri için isyan kendilerine "yakışan bir mevki" elde etmenin aracı olur.[37] Bosna beylerbeyi olarak atandıktan (1603) sonra yaklaşık 10 bin asiyle birlikte orduya katılan Deli Hasan Paşa'nın isyanı,[38] katılımın her zaman öngörülebilir sonuçları olmadığını gösterir, çünkü eski yol arkadaşlarının binlercesi silahlı isyan hareketinde kalmayı tercih ederler. Deli Hasan Paşa, Canbuladoğlu Ali Paşa, Abaza Mehmed Paşa ve diğerleri misali, haydudun paşa olduğu, paşanın hayduda dönüştüğü bu başdöndürücü kasırgayı açıklamak için, Sencer Divitçioğlu bir oyun teorisi önerir. Buna göre, şiddet, sayıları giderek artan aktörlerin[39] hizmetindeki ideolojik olarak yansız fakat stratejik bakımdan belirleyici bir değişken olarak kendini dayatmaktadır; strateji ise eylem sırasında doğaçlanır, öyle ki sonunda bütün bir sistemin merkezî öğesi olarak kendini dayatır. Ayrıca aktörlerin etkin hareketliliğini de sağlar, örneğin kimi sekban öğrenciler, bir yerde saptanmışken, daha sonra yüzlerce kilometre ötede görülebilir.

---

[35] Mustafa Akdağ, *a.g.e.*, s. 20.

[36] Suraiya Faroqhui, *a.g.y.*, s. 417.

[37] Mustafa Akdağ, *a.g.e.*, s. 486-487.

[38] *A.g.e.*, s. 405.

[39] Sencer Divitçioğlu, "'Oyun Teorisi' Bağlamında Celali Isyanları", *Cogito*, sayı 19, 1999, s. 137-145.

Bu isyanların yaygınlığı karşısında, birçok cephede dış savaşlara girişmiş olan devletin fırtınanın sona ermesini beklemekten, asiler arasında anlaşmazlık ve parçalanma tohumları ekmek ve tedrici bir denetim oyunu yerleştirmek için bazı asilerle –riskleri ve tehlikeleri göze alarak– pazarlık yapmaktan başka şansı yoktur.[40] Bekleme stratejisi sonunda masraflı çıkar; ekonomik, demografik ve manevi bedeli toplumun bütün bileşenleri için yüksektir. Birçok yerleşimde kolektif bir sorumluluk mekanizmasının ortaya çıktığı görülür, köylüler genç aylaklardan *kefil* olurlar.[41] Pazarlıklar ise isyancıların tüm kesimlerini kapsar; fakat biz burada içlerinden biri –medrese öğrencileri– üzerinde duracağız: Devlet onları kitlesel olarak bağışlar, gelecekteki güvenlikleri açısından onlara dokunulmazlık verir, eğitim ve kariyer koşullarını iyileştirme yükümlülüğünü üstlenir. İstanbul'daki öğrenci "delegeleri" bu önerileri kabul ederler ve kendileri de isyancı arkadaşlarının tutumu için teminat verirler. İlk başta başaramazlarsa da, bu anlaşmaya uyulmasını meslektaşlarına dayatırlar.[42] Sonunda saray, isyancıların çoğu talebinin meşruluğunu tanımak zorunda kalır: Sultan, defalarca *adaletname* çıkartır. Bunlar uzun görev ve yükümlülük defterleridir ve başta adalet olmak üzere, geniş bir toplumsal talep yelpazesini dikkate alırlar. Bu *adaletnameler*, köylüler tarafından, aynı zamanda da şehirli nüfus tarafından, devlet görevlilerinin eylemini köstеklemek amacıyla, hatta kimi durumlarda kendi yerel alanlarına onların erişmesini engelleyecek şekilde geniş ölçüde kullanılır.[43]

Art arda gelen isyanlar ve bunların kimi zaman yaygın katliamların da eşliğinde bastırılmaları –özellikle de (1606'dan 1611'deki ölümüne dek başvezirlik yapmış) isyancıların kafataslarını kuyulara doldurma takıntısıyla ünlenmiş Kuyucu Murad Paşa'nın komutasında–, Anadolu'daki birçok yerleşimin topografyasını değiştirir. Şehirler ve kasabalar milis güçleriyle donanır ve surlar çekilirken, özellikle 1603-1609 arasında, geniş bir göç hareketine tanık olunur. Büyük Kaçgun denen bu göç hareketi erişilmez dağlara doğru sürer ve buralarda yeni köyler kurulur.[44] Kevork Pamukçiyan'ın gösterdiği gibi, aynı hareket dalgası içinde, çok sayıda Anadolu Ermenisi de İstanbul'a göç eder.[45]

---

[40] Karine Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Cornell University Press, Ithaca, 1994, s. 19, 20.

[41] Mustafa Akdağ, *a.g.e.*, s. 212.

[42] *A.g.e.*, s. 275.

[43] *A.g.e.*, s. 345-357.

[44] Suraiya Faroqhui, *a.g.y.*, s. 439.

[45] Kevork Pamukciyan, *İstanbul Yazıları*, Aras Yayınları, İstanbul, 2002, s. 5.

İktidarın restorasyonu

Büyüme dönemi denen bu dönemde Osmanlı iktidarının ne kadar güç durumda kaldığını ama yine de daima varlığını sürdürebildiğini görmek etkileyicidir. Saray elbette toplum üstü bir çerçeveye dahildir. Bu da saraya, tarihinin en karanlık dönemleri de dahil olmak üzere, gerçek bir eylem özerkliği getirir. Niyazi Berkes'in belirttiği gibi, saray, altın birikiminin meyvesi olan önemli bir iç hazineye sahiptir; bu sayede önemli krizlerden etkilenmez.[46] Bununla birlikte, devletin, her krizden sonra (hatta bu krizler sırasında) yeniden gelişme ve yeni bir politik mühendislik geliştirme kapasitesini kavramak için ayakta kalmasını sağlayan başka kaynakları incelemek gerekir. Bununla birlikte, düşünür Cemil Meriç'in saptadığı gibi, imparatorluğun kalıcılığını güvence altına alan politik kültürün ağırlığını unutmamak gerekir: "Hiçbir Osmanlı isyanı devleti yıkma amacı taşımamaktadır."[47] Gerçekten de her şey, daha önce üstünde durduğumuz zımni sözleşmenin, isyana geçme olasılığını, iktidarın devrilmesine varmama ve sonuç olarak başlangıçtaki bir düzenin –ünlü *nizam*– yeniden tesisini hedeflemekle yetinmesi koşuluyla dışlamadığına işaret eder. Bu noktadan itibaren, *nizam* buyruğu karşısında yolunu şaşırmaktan dolayı suçlanan devlete kanlı bir uyarı yönelten isyan işlevsel bir boyut kazanır. Bu meydan okumaya cevap olarak, devlet, karışıklık çıkaran grup ya da gruplarla yeni bir pazarlık evresini engellemeden, zor yoluyla itaat görevini dayatır. Nihai kertede, Müslüman yasa koyucuların çok çekindikleri ve "bin yıllık zorbalığı"[48] tercih ettikleri *fitne* ("anlaşmazlık") korkusu, aynı zamanda, devletin kalıcılığının hizmetindeki bir araç olur, devlet de karşılığında kendini keyfiliği ve adaletsizliği engellemekle yükümlü kılar.

Bu politik kültürün ötesinde, döngüsel bir tarih çıkarmasak da, art arda gelen isyan ve restorasyon evreleriyle ilgilenmek gerekir. Burada, her bir dönem için incelikli bir kronoloji hazırlamaya girişemeyiz, fakat Celali isyanlarını takip eden onyıllar imparatorluk içinde düzenin restorasyon dinamiklerini anlamak açısından başlı başına önemlidir. II. Mehmed'in yerine II. Bayezid'in geçtiği 15. yüzyılda olduğu gibi, IV. Murad'ın Celali isyanları sonrası hükümranlığı da çok tutucudur ve ulemanın, aynı zamanda da bölgesel hanedanlıkların ve genel anlamda nüfusun büyük çoğunluğunun bir aradalığını sağlamaya çalışır. Manevi düzlemde restorasyon, tütün ya da kahve içmenin yasaklanmasıyla, meyhanelerin kapatılmasıyla ifade bulur. Aynı dönemde, gayri Müslimler de ayrı giysiler giyerek "görünür" olmaya mecbur edilirler. Şehir mekânını idare etmenin bu tutucu matrisi, pratikte günümüze kadarki süre içinde yeniden ele alınarak, devleti manevi düzenin ve istikrarın güvencesi olarak dayatmada önemli bir aygıt oluşturur.

Ayrıca, restorasyon süreç içinde genellikle güçlü bir kişiliğin öne çıkmasını gerektirir. Bunun ille de kudretli bir sultan olması gerekmez; dayanıksız evreden çıkışı sağlayacak görülmemiş bir politik formül öneren yeni bir okulun ya da bir çıkar grubunun lideri de olabilir. İçerideki bir isyanın ya da başkaldırının bastırılması (çok ender olarak, askerî bir zaferdir bu), gerçekten de, en azından çağdaşların gözünde kargaşa dönemini kesin olarak kapatan, devletin ağırlığını dayatan, kamunun güvenini yeniden tesis eden yeni bir nüfuzun yetersiz de olsa ön koşulu olarak hizmet eder. Gökten inme bir şahsiyetin ortaya çıkışının ardında, kuşkusuz ki, yeni bir hegemonik blok yaratan iç iktidar oyunuyla devlet kendi yenilenme yeteneğini gösterir. Celali isyanlarından onlarca yıl sonra devletin aradığı bu kişiyi (dahası, bir hanedanlığı), (1656 yılında başvezir olarak atanan) Mehmed Köprülü'nün kişiliğinde bulduğuna hiç kuşku yoktur. Köprülü, maliyeye az da olsa düzen getirebilmiş ve İstanbul'da 4 bin kişiyi öldürerek cesetlerini denize atmış, aşırı sertlikle güvenlikçi buyruğu dayatabilmiştir.[49] Köprülülerin, sahneden uzaklaştırılmadan önce, iktidar üzerindeki nüfuzu öyle bir hal alır ki –yetersiz bulunan II. Mustafa (1703'te tahttan indirilir) gibi– sultanları tahta çıkarıp tahttan indirebilecek konumdadırlar.[50]

---

[46] Niyazi Berkes, *100 Soruda, a.g.e.*, s. 217.

[47] Cemil Meriç, *a.g.e.*, s. 184.

[48] Klasik İslâm'da itaat teorisi için bkz., Bernard Lewis, *Le Langage politique de l'islam*, NRF, Paris, 1988, s. 152-156.

[49] Ferdun Ergut, *Modern Devlet ve Polis. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 88.

[50] Suraiya Faroqhui, *a.g.y.*, s. 420.

3

EMPERYAL MELANKOLİLER

Balık baştan kokar derler. İsyanın başı belli;
Tek laf etmeyi bilmez, Tanrı'nın Kitabı'nı da bilmez.
Bir hayvan sürüsü işgal eder vezirlik makamlarını;
Yok mudur tek bir kişi
dine, devlete hizmet edecek?
Paşalara, ağalara gelince, âlemin çöküşünden sorumlu onlar;
Komploda, fesatta kim var
onlardan iyi?
Daha acımasızı, ulema,
kadıasker dünyayı teslim etti yakarılarıyla
ahlâksızlığa;
Kadıysa eğer düşmanın
Allah olsun yardımcın.

– UVEYS IBN-I MEHMED, nam-ı diğer VEYSI (1561-1628)[1]

Tepe taklak yürüyor dünya;
biz hükümdarken hiç yok iyileşme umudu.
Lanet olası kader teslim etti devleti
iğrenç insanlara.
Bürokratlarımız aşağılık,
kendilerini göstermekten başka bir şey yapmıyorlar
İstanbul sokaklarında.
Ah, zavallı bizler!
Allah yardımcımız olsun.

– III. MUSTAFA (1717-1774)[2]

Emperyal bir ekonomiyi yönetmek

Mutlakıyetçilikler üzerine eserinin Osmanlı İmparatorluğuna ayrılmış sayfalarında, Perry Anderson dikkatimizi bir paradoksa çeker: "Gelişiminin en üst düzeyinde bile, Osmanlı ekonomisi asla Osmanlı politikasının düzeyine çıkamadı. İmparatorluğun genişlemesinin devindirici ve temel gücü daima askerî nitelik taşıdı." Bu asimetri öyle tuhaftır ki, kendi içine kapanmayla açıklanamaz, çünkü "Sultanlar Hıristiyanları ve onların meziyetlerini, piyade sağlayan devşirmelerin meziyetlerinden farklı şekilde kullanmakta tereddüt etmemişlerdi. Avrupa'nın en modern topçularından biri olan Türk topçuları genellikle Batılı dönmelerden oluşuyordu. Türk denizciliği Yunan kaptanları ve mürettebatları sayesinde Venediklilerle ancak daha sonra rekabet edebildi."[3]

---

[1] Niyazi Berkes, *100 Soruda*, *a.g.e.*, s. 157.

[2] Akt. M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History* içinde, *a.g.e.*, s. 6.

Gerçekten de, Osmanlıların, önemli stratejik mevkilerin idaresi hariç, taşeronluk şeklinde Osmanlı olmayanlara emanet edilmiş olan ekonomi karşısında mutlak bir küçümseme hissettikleri izlenimi edinilir.[4] *Ahdname* ("törensel vaat/yükümlülük/pakt/anlaşma") denen bu sistem,[5] "kapitülasyonlar" adı altında da bilinir ve "affetme", "dostluk vaadi karşılığında Müslüman cemaat liderinin gayri Müslimlere resmî garantisi"yle eşanlamlıdır. Doğurduğu sayısız vergi sayesinde, hareket alanını genişlettiği devletin kasalarını işler hale getirir. "Sultanın vaadi" olan *ahdname,* Maurits H. Van den Boggert'e göre, *pacta sunt servanda*'nın (ahde vefa) Osmanlı'daki dengidir, kutsanmıştır ve "şeriata uygun olarak onurlandırılması gerekir." Bu kutsanma, Osmanlı literatüründe savaşı ve barışı olduğu kadar Babıâli'nin yükümlülüklerini de tanımlamakta kullanılan *mübarek* sıfatıyla ilişkisiz değildir. Bir *ahdname* "yenilenebilir" (özellikle yeni bir sultanın tahta çıkışı vesilesiyle), "ıslah edilebilir ve açıklanabilir", fakat daima vaat düzeninde kalır, sonuç olarak devletin şerefi söz konusudur. Van den Boggert, sadece savaş koşullarının (örneğin Napoléon ordularının Mısır'ı işgali) *ahdname*'nin askıya alınmasına, hatta yürürlükten kaldırılmasına izin verebileceğini belirtir.[6] Ekonomi tarihçisi Mehmet Genç'e göre kapitülasyonlar, bir anlamda, devşirme sistemiyle asker ve bürokrat toplamanın ekonomideki benzeridir.[7] Sarayın kölesi ya da Osmanlı tebaası olmayan Avrupalı tacirler elbette kendi çıkarlarının peşinde koşarlar; kimi zaman da uyruğu oldukları devletin çıkarlarını dikkate alırlar. Fakat önemli mali imkânlar gerektiren ithalat ve ihracat gibi ağır ekonomik faaliyetlerin sorumluluğunu üstlenerek, imparatorluğun, ünlü *nizam*'ına aykırı davranmadan, askeriyeye odaklanmasını sağlarlar. 19. yüzyıl öncesi Osmanlılar için kapitülasyonlar, gerçekten de, üstünlükle eşanlamlıydı; yoksa herhangi bir bağımlılık anlamına gelmiyordu.

---

[3] Perry Anderson, *L'État absolutiste*, cilt 2: *L'Europe de l'Est*, François Maspero, Paris, 1978, s. 203, 204.

[4] Somut örnekler için bkz. A. Hamilton, A.D. de Groot ve M.H. Van den Boogert (der.), *Friends and Rivals in the East. Studies in Anglo-Dutch Relations in the Levant from the Seventeenth to the Early Nineteenth Century*, Brill, Leiden, Boston, Köln, 2000.

[5] Halil İnalcık, *An Economic and Social History, a.g.e.*, s. 189.

[6] Maurits H. Van den Boggert, *The Capitulation and the Ottoman Legal System. Qadis, Consuls and Beraths in the 18th Century*, Brill, Leiden ve Boston, 2005, s. 19.

[7] Murat Belge, *a.g.e.*, s. 274.

Ekonomi alanına devletin müdahalesi, esasen, her yerde olduğu gibi, çok hassas bir konu olan para idaresiyle sınırlanır. Devlet sıklıkla karşı karşıya kaldığı ve genellikle toplumsal hoşnutsuzluklara ve politik kargaşalara şaşmaz biçimde neden olan (1444, 1451, 1481) harcamalardaki hissedilir artışa karşı koymak için değeri düşürülmüş yeni bir paranın dolaşıma sokulmasına bağlı olan ekonomik krizlere alışıktır.[8] Riskli olan ama başka bir tercih şansı da bulunmayan devalüasyoncu idare, sonunda, itirazlara rağmen başlangıçta nispeten iyi hâkim olunan bir sistem oluşturur. Bununla birlikte, 16. yüzyıl sonunda, askerî fetihlerden elde edilen gelirler kururken krizler şiddetlenir ve özellikle nitelik değiştirir. Bu durum devletin kendine özgü herhangi bir para politikasıyla müdahalede bulunmasını engeller. Gerçekten de, Huri İslamoğlu ile Çağlar Keyder'in belirttiği gibi, bu yeni istikrarsızlıkların kökeninde birçok faktör bir arada bulunur: "16. yüzyılın sonunda, kısmen nüfus büyümesinin sonucu olan, kısmen dünya çapında bir eğilimi yansıtan başka bir gelişme enflasyondu. Kaçak ticarette somutlaşan ve ticaret sermayesinin faaliyetinin artmasıyla sonuçlanan ticaretin yapısındaki değişme, Osmanlı pazarını İspanyol "real"iyle doldurdu. Real'in akçeye çevrilmeden yaygın bir şekilde kullanımı, Osmanlı sisteminin dünya fiyat hareketlerine kendini bıraktığının göstergesidir. Böylece devlet kendi parası üzerindeki kontrolunu da kaybetti. Artık para basma devletin tekelinde değildi ve devlet basmadığı parayı tağşiş edemezdi. Yani devlet geliri azaldığı zaman aldığı geleneksel tedbirlerin birinden yoksundu artık."[9]

Para üzerindeki denetimi yitirmenin etkileriyle birleşen devalüasyon politikasına, devlet harcamalarının çok net bir artışı eşlik etmişti. 17. yüzyıl sonunda yaklaşık 100 bin kişiye, yani 1640'daki sayıdan 40 bin kişi daha fazlasına maaş veriyor olması, bütçe açığını 150 milyon kuruşa taşımıştı.[10] Belli ölçüler içerisinde, imparatorluk kendi tuzağına düşmüştü, çünkü bir ticaret kapitalizmi geliştirecek imkânlara sahip olmadan, keza kendi yatırımlarıyla girişimci bir aktör olamadan ya da özel yatırımı teşvik edecek koşulları yaratamadan, kendi harcamalarıyla yüzleşmek zorunda kalmıştı. Dahası, gelirlerindeki düşüşe orantılı olarak artan askerî harcamalarını da azaltamıyordu. 1527-1528 yılında (genişleme döneminin ortasında) ordu bütçenin % 62 - % 65'ini alırken, % 30'u da –geniş ölçüde askerileşmiş olan– bürokrasiye ve sultana düşüyordu. 1660 yılında sadece askerî harcamalar bütçenin % 72'sine ulaşır.[11]

---

[8] Şevket Pamuk, "Osmanlılarda Para ve Enflasyon", *Cogito*, sayı 19, 1999, s. 179-188.

[9] Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder, "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı", *Toplum ve Bilim*, sayı 1, 1977, s. 69.

[10] Robert Mantran, "L'État ottoman au XVIIe siècle. Stabilisation ou déclin?", in Robert Mantran (der.) içinde, *a.g.e.*, s. 237.

Parasal krizin bedeli sadece ekonomik değildir, çünkü her önemli sarsıntı başkentte bir isyan kışkırtmaya yatkındır;[12] 16. ve özellikle 17. yüzyılda isyanlar nitelik değiştirerek son derece şiddetli bir hal alırlar. Örneğin sultanın sarayın iç hazinesini artırma iradesine kısmen bağlı olan 1588 devalüasyonu isyana yol açar ve isyancıları yatıştırmak için idam edilen defterdarın[13] feda edilmesiyle ancak sonuca bağlanır. Altmış yıl kadar sonra, Eylül 1651'de, devlet kısmi bir önlemle yetinemez.

> Para ihtiyacıyla zor duruma düşen başvezir Melek Ahmed Paşa tımarlara fazladan % 50 bir vergi (*bedel-i tımar*) dayatır, karargâh vergisini (*ordu akçesi*) iki misli artırır, görevlerin parayla satılmasını resmî sistem haline getirir ve zorunlu bir devalüasyona girişir: Makbul kuruş ve akçeler bastırır, tacir ve zanaatkârları 260 akçelik sahte sikkeleri, 170 sikke karşılığında bir sikkeyle (ya da bir kuruş karşılığında 120 akçeyi 80 akçeyle) değiş tokuş etmeye ve bunu kabul etmeye mecbur eder, vergi ve narhlar da nakit parayla ödenmelidir. Bu önlem loncalıların isyanına yol açar ve sonuçta, başvezir görevden alınırken, Kösem Sultan da (iki hükümdarın - IV. Murad ile I. İbrahim'in anneleri, 1590-1651) öldürülür.[14]

1657 yılında, yıllıklara *Vakvak* olayı diye geçen isyanı aşmak için razı olunan fedakârlıkların bilançosu son derece daha ağırdır. *Vakvak*, mitolojiye göre, 100 arşın (bir arşın, 68 santimdir) boyunda bir ağaçtır ve yaprakları insan kafatasındandır.[15] Tacirler yeniçerilerin maaşını ödemek için kullanılan yeni paraları kabul etmeyince kriz patlak verir. Ekonomik sorunun politik sorunla birleşmesindeki sürat çarpıcıdır; "adalet" ancak yetkililerin dökülen kanıyla yerine gelebilir, öfkeyi yatıştırmanın tek çaresi bir ya da birçok kurban vermektir. Padişah yeniçerilere günah keçisi teslim etmediği taktirde diyeti kendi canıyla ödemesi gerektiğini bilir.

Mistisizm ve yeni ekonomik mühendislikler

16. ve 17. yüzyılların Osmanlı ekonomi dünyasının temel aktörü artık Avrupa'da olduğu gibi büyük banker ya da büyük girişimci değil, zanaatkâr ya da perakendeci tacirdir. Dina Khoury'nin belirttiği gibi, devletin gözetiminde olmakla birlikte yine de geniş ölçüde özerk bu ekonomi evreni, saptanmış iki görevini, yani İstanbul'un ihtiyaçlarını karşılamak ve savaş durumunda devlete hizmet etmek görevlerini (genellikle) mükemmel biçimde yerine getirir.[16] Taşra, özellikle Arap toprağı, sarayın "sırtından geçinme" politikasını uyguladığı yerlerin başında gelir. Halil İnalcık'ın dediği gibi, "Mısır ve Suriye İstanbul'un ve imparatorluğun ekonomisi için hayati önemdeydi. 16. yüzyılda, sultan sarayının pirinç, buğday, baharat ve şeker erzağı Mısır'dan gelirken, Suriye yılda 50 bin kilo sabun yolluyordu. Sudan altını saraya Mısır üzerinden geliyordu ve imparatorluk hazinesi Mısır bütçesinin fazlasına el koyuyordu ki bu miktar, yılda yarım milyon düka altınına kadar çıkıyordu."[17]

Zanaatkâr ve tacir, üretimin ve malların başkente aktarılmasını sağlayan temel unsurdur, fakat bu kişilerin kendileri için saptanmış rolü sadakatle yerine getirmekten başka hiçbir emelleri yoktur. Özellikle Osmanlı öznellikleriyle ilgilenen Sabri F. Ülgener, dinî tarikatlar gibi, bunlardan tamamen ayrı olmayan *fütüvvet*'lerin de ("dinsel / mesleki birlikler") özellikle üyelerine, bunca kargaşa dolu bir ortamda, huzur, sıcak ve koruyucu bir yuva sunmaya çabaladıklarını ileri sürer. Bu dünyanın servetlerini üst üste yığmakla uğraşan bürokrasinin tersine, *fütüvvet*, materyalist bir kültüre dahil olmayı reddederek, tersini, dünyaya ve kendi faaliyetlerine dair "ekonomi-üstü" bir vizyon geliştirmeye çalışır. Ülgener, tarikat ve ticaret çevrelerinin ünlü sözünü aktarır: "*Fütüvvet*, mütevazı olmaktır."[18] Ülgener kimi zaman Max Weber ve Johan Huizinga esinli okumasından dolayı eleştirilmiştir; onun analizleri bizi ille de devletin ekonomik stratejileri konusunda aydınlatmasa da, zanaatkâr ve tacirlerin dünyevi işlere abartılı bir şekilde bulaşmaya direnişini ortaya koyar. Kolektif sorumluluk, aynı dünya görüşünün paylaşılması ve etkili bir toplumsal denetim üzerinde temellenen lonca sisteminin varlığı, ahlâkdışı olarak değerlendirilen kişisel servet edinmeyi kesinlikle uzak tutmaya kuşkusuz katkıda bulunmuştur. Huricihan İnan'ın belirttiği gibi, "yeni pazar koşullarının yarattığı durum"a[19] direnç gösterebilen bu "eski yapılar"da kendine özgü ekonomik rasyonalite eksik olmadığı gibi hayatta kalmaya da müsaittirler, çünkü bunlar uzun süre boyunca pazarı (ya da çarşıyı) şehirdeki ekonomik mekânın temel çatısı haline getirmişlerdir. 20. yüzyılın ikinci yarısındaki Fas'ı analiz eden Clifford Geertz, ticari bir faaliyeti mistik bir şekilde tanımlamanın, çarşının (toplumsal ağlar bütünüyle birlikte) önemli ekonomik sarsıntılardan az da olsa korunaklı kalmasını sağladığını gözlemler.[20]

---

[11] Robert Mantran, *Istanbul dans la deuxième moitié du XVIIe siècle* Hachette, Paris, 1962, s. 259.

[12] Robert Mantran, *a.g.y.*, s. 237-238.

[13] Niyazi Berkes, *100 Soruda, a.g.e.*, s. 125.

[14] Robert Mantran, *a.g.y.*, s. 237, 238.

[15] Niyazi Berkes, *100 Soruda, a.g.e.*, s. 167.

[16] Dina Rizk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul 1540-1834*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 48.

[17] Halil İnalcık, *An Economic and Social History, a.g.e.*, s. 127, 128.

[18] Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, Der Yayınları, İstanbul, 1981, s. 58-62.

[19] Huricihan İnan, "Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi. Bir Değerlendirme", *Toplum ve Bilim*, sayı 23, 1983, s. 28.

Osmanlı'nın ekonomiye ilgisizliği, yine de, zaman içinde kaçınılmaz olarak değişen makro düzeydeki sosyo-ekonomik politikaların yokluğu anlamına gelmez. Huricihan İnan, Celali isyanlarından sonra,[21] devletin, bir yandan özerk erzak sağlama yolları edinirken, Anadolu'da yeni isyanları önlemek amacıyla büyük toprak sahiplerine karşı köylülüğü koruyucu önlemler de aldığını saptar.[22] Keza, *avarız* ("olağanüstü vergiler") denen sistemi, yükümlülük biçiminde hizmetlerin ve malların bir bölümüne doğrudan el koymayı kurumlaştırır.[23] Bu da, tedarikçilik, gelenekçilik ve vergicilik şeklindeki üç ilke üzerinde temellenen makro-ekonomik bir politikanın parçasıdır.[24]

Hem köylülüğün korunmasını hem de vergi kaynaklarının artırılmasını hedefleyen bu ekonomik sistem, yine de, sarayın saptadığı hedefler karşısında üretim karşıtı olarak görülür. Sarayın vergi toplama kaygısı, onu, gerçekten de, *malikane* ve *iltizam* ("çiftlik kiracılığı") sistemini, yani vergi toplama görevlerinin açık artırmaya çıkarılmasını geliştirmeye mecbur eder.[25] Bunun sonucu da özel kişilerin yağmasından korumaya çalışılan köylülerin koşullarının dayanıksızlaşmasıdır. İnalcık'ın "ikili toprak mülkiyeti" sistemi olarak tanımladığı ve gelirlerinin yalnızca bir bölümünün devlete geri döndüğü *malikanelerin* yasallaşması,[26] esasen askerî sınıfın zengin üyelerine ya da 16. ve 17. yüzyıllarda ortaya çıkmış yerel hanedanlara yarar. Dahası, önemli miktarda para gerektiren ve bu meblayı köylülüğü aşırı vergilendirerek elde eden bir *iltizam* işletmesine tek girişebilecek olanlar yarar sağlayan bu kesimdir.[27] Çelişkiler bu alanla sınırlı kalmaz: Vergi toplamayı özelleştiren devlet para ekonomisinin gelişimini inkâr edilemez biçimde teşvik eder, fakat bu politikadan yararlananlar –memurların bir bölümü– sarayın bu konudaki hedefinin yaşayabilir bir özel ekonominin dinamiklerini serbest bırakmak olmadığını bilirler. Gerçekten de, *iltizam* devlet açısından savaşlara ve diğer harcamalara bağlı zorunluluklara karşı koymanın bir aracından başka şey değildir.[28] *Mültezim* ("çiftçi") faaliyetinden azami kâr sağladığından, başka ufuk tahayyül etmeden servet biriktirmek gayet çıkarınadır.

Bununla birlikte, Halil İnalcık'ın belirttiği gibi, bazı alanlarda modern türde işletmelerin doğduğu gözlemlenir: "Avrupa'da kapitalizme götürene benzer bir dönüşüm loncalarda görülüyordu. Bursa'da yoğunlaşmış olan ipek sanayisinde 14. ve 15. yüzyıllarda gerçek kapitalist patronların ortaya çıktığı, bunların kimi zaman altmış kadar dokuma tezgâhı işlettiği görülür. Zanaatkârlar brokarlardaki altın miktarını azaltarak çok sayıda alıcının brokarlara erişmesini sağlar ve böylece kendi kârlarını artırırlar. Kimileri yeni ürün çeşitleri icat eder, 'kapitalist patron' olmuş ustalarla rekabete girişir. Bazı üretim dalları –Batı Anadolu'da pamuklular, Edirne'de deri, İstanbul'da giysi imalatı– dış pazarlar için çalışıyor ve hızla gelişiyordu."[29] Aynı şekilde, şeriatın resmen yasakladığı *riba* ("faiz") mekanizması 16. yüzyılda bizzat sermaye oluşumuna katılır;[30] devlet % 15'lik bir rantı yasallaştırır, fakat gerçek oran pratikte % 40-50 civarındadır.[31]

Bu örneklere giderek daha sık rastlansa da, Avrupa'da gözlemlenene benzeyen bir kapitalist atılıma yol açmazlar. Özel sermaye çoğu zaman bürokrasinin elinde yoğunlaşır ve bu sermayenin birikimi kaçınılmaz biçimde devletin yoksullaşmasıyla at başı gider. Gerçekten de, üst düzey görevlilerin genellikle topladığı servetler çarpıcıdır.[32] 16. yüzyılda, bir milyon akçe 2 bin kişiyi bir yıl boyunca beslemeye yetiyordu. Kimi devlet temsilcilerinin sahip olduğu devasa servetler hakkında bir fikir vermek için, bir vezirin servetinin bellibaşlı öğelerini sayabiliriz: 11 milyon 200 bin akçe (1.100 köle), bin kese gümüş, 406 değirmen, 8 bin Kuran, 5 bin kitap. Sinan Paşa adlı bir subay ise 600 bin altın dükkânın, 2 milyon 108 bin akçenin, 15 inci tesbihin, 140 miğferin, vb. sahibidir.[33] Bir diğer örneği bize Dina Khoury Musul üzerine çalışmasında verir. Bu vilayetin vergi kaynakları tümüyle vali (Mirmiran) Süleyman Paşa'ya gider. Vilayetini de vergi imparatorluğunu da uzaktan –İstanbul'dan– yönetir ve imparatorluğun Pers'e karşı askerî mücadelesine katkıda bulunma yükümlülük ve zorunluluklarını yerine getirmeye kendini asla mecbur hissetmez. Merkezin bu dürüstlükten uzak vali karşısındaki tepkisinin, azarlamalarla –sık sık azarlandığı doğru olsa da– sınırlı kaldığını gözlemlemek kayda değerdir.[34] Son bir örnek, defalarca valilik yapmış, ardından 1636-1654 arasında başvezir olmuş Derviş Mehmed Paşa'yla ilgilidir. Başvezir olmadan önce bulunduğu son görev kaptan-ı deryalıktır: "Bu göreve, denizcilik alanındaki bilgilerinden dolayı değil, serveti dolayısıyla atanmıştır. Vezir-i azam Tarhuncu Ahmed Paşa, Derviş Paşa'yı başamiral mevkiine atarken, Girit'i ele geçirmek amacıyla Venedik'e karşı savaş çabasına katkıda bulunmak için kendi parasıyla bir filo oluşturacağını ummuştu. Fakat Derviş Paşa, başka birini ünlü kılmak için kendi servetini harcamaktansa, bizzat kendisi vezir-i azam olmayı tercih etti."[35] Paşa daha Bağdad valisi olup İstanbul'da kalmaya devam ederken herkesin dikkatini çekmişti. Tacirlerle ilişkileri sayesinde, kendi vilayetinin koyun, un ve kumaşını pazarın iki misli fiyata başkentte satıyordu. Bütün kamusal ve etik kuralları göz ardı ederek paşanın kendisini erdemli biri gibi göstermesini sağlayan bu spekülatif faaliyet, besin kıtlığını hem besliyor hem de gideriyordu.[36]

---

[20] Clifford Geertz, *Le Souk de Sefrou. Sur l'économie du bazar*, Éditions Bouchène, Paris, 2003.

[21] Huricihan İnan, "Osmanlı Tarihi", *a.g.y.*, s. 28.

[22] Bkz. Karen Barkey, *Empire of Difference. The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

[23] Mehmet Genç, "L'économie ottomane et la guerre au XVIIIe siècle", *Turcica*, sayı 27, 1995, s. 177-196.

[24] Erol Özvar, "Mehmet Genç: Belgeden Modele Uzanan bir Portre", *Doğu Batı*, sayı 12, 2000, s. 150.

[25] *A.g.e.*, s. 147.

[26] Halil İnalcık, *An Economic and Social History*, *a.g.e.*, s. 126.

[27] Hülya Canbolat, *17. Yüzyılda Ayıntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 140.

[28] Dina Rzk Khoury, *a.g.e.*, 1997, s. 5-7.

[29] Halil İnalcik, "Quelques remarques sur la formation du capital dans l'Empire ottoman", *Hommage à l'Honneur de Fernand Braudel* içinde, cilt I, Paris, 1973, s. 239.

[30] Neşet Çağatay, "Riba and Interest Concept and Banking in the Ottoman Empire", *Studia Islamica*, cilt XXXII, 1970, s. 53-68.

[31] Mustafa Akdağ, "Celali İsyanlarının Başlaması", *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt IV, 1945-1946, s. 29.

[32] Suraiya Faroqhui, "Crisis and Change, 1590-1699", Suraiya Faroqhui, Bruce McGovan, Donald Quataert ve Şevket Pamuk (der.), *An Economic and Social History* içinde, *a.g.e.*, s. 569.

[33] Akt. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK Yayınları, İstanbul, 1948, s. 164-168.

Osmanlı düzeninin krizi

17. yüzyılda imparatorluğun en az 32 eyaleti vardır. Bunların 24'ü 279 sancağa bölünmüştür, ki bunların 13'ü Arap dünyasında yer alır.[37] "Hasta Adam" varsayımında bulunacak henüz hiçbir şey yoktur. Politik manzarayı, keza demografik görünümü derinden altüst ettikten sonra, Celali isyanları yerini yeni iktidarlara bırakmıştır, ki bunlar, Ariel Salzman'ın gösterdiği gibi, birçok eyalette istikrarı sağlar ve kontrol mekanizması, başkentle denge mekanizması gibi roller oynar.[38] III. Ahmed'in hükümranlığı (1703-1730) sadece zaferlerle (Büyük Petro'nun Rusyası'na karşı ya da Mora'nın fethiyle birlikte Venedik'e karşı) ya da bozgunlarla (1718'de Belgrad'ın kaybedilmesi) özetlenemez, fakat bürokrasinin içindeki dönüşümlere de tanıklık eder: "Vezirin kül yutmaz bakışları altında, Babıâli, adalet çemberinin [iyi işleyişinden] sorumlu düzenleyici güç olarak ortaya çıktı. Bununla birlikte, yükselmeye ya da düşmeye elverişli basit bir dolaşım sistemindense, Babıâli, [devletin] ve imparatorluğun dinsel kurumlarının hizmetindeki aristokrasinin bağrında ayrıcalıkların ve iktidarın yeniden dağılımını sağlayan çok sayıda dolaşım ağı kullanıyordu."[39] İster eyaletlerden İstanbul'a doğru vergi akışının yükselişi ve vergilendirme söz konusu olsun, isterse de önemli mevkilere atamalar, "akışkanlıktan ve uyumdan" olduğu kadar "korporatist patrimonyalizm"den[40] de oluşan bir sistemin doğduğu görülür. Bu eğilim zaman içinde ortaya çıkar; çünkü, Tülay Artan'ın belirttiği gibi, 18. yüzyıl başında hanedanlığı tamamlayan ama aynı zamanda hanedanlıkla rekabet eden bir mekanizmanın ortaya çıktığı görülür: Bir yeniçeri isyanının ceremesini çekmeden önce, vezir-i azam Damad İbrahim Paşa'nın (1718-1730) sarayında son derece etkili olmuş baskı grupları.[41]

Bununla birlikte, nihayet istikrar kazanmış gözüken bu imparatorluk, pratikte bütün eyaletlerde gözlemlenen özerklik eğiliminden kaynaklanan –ama sadece bundan değil– ve tekrarlayan krizler dolayısıyla, hiç olmadığı kadar çalkalanma geçirmektedir. Gerçekten de, Celali isyanları Anadolu'nun büyük ölçüde yeniden şekillenmesine neden olmuştur; beylerbeylerinin ve sancakbeylerinin otoritesi, bundan böyle, devletin bu temsilcilerini kendine bağlamış olan ayana dayanmaktadır. Örneğin bu yerel hanedanlıklar, kabul görmüş hukuksal varlıkları olmasa da, Antep şehrine hâkimdirler, iç seçimleri örgütlerler ve direniş göstermeye cesaret eden sözde haydutları şehirden sürerler.[42] Benzer bir olgu Adana'da da görülür. Işık Tamdoğan'ın ileriki bir dönemini (1750-1777) incelediği Adana'da, askerler, ulema ve sadat ("Peygamber soyundan gelenler") arasında yeni iktidar ağları (aynı zamanda da iş ağları) ortaya çıkar.[43] Sivas Divriği'deki hanedanlık Köseoğulları'nı da zikredebiliriz. Necdet Sakaoğlu'nun analiz ettiği Köseoğulları, sadakat ile ayrılık arasında, valiye destek olmakla haydudun ini olmak –ve tersi– arasında gidip gelirler.[44] Benzer durumlar, yerel emirlerin kendi bölgelerinde ekonomik ve hukuksal olarak hükümran oldukları ve devletin gümrük gelirlerini bile kontrol ettikleri İslâm'ın iki kutsal bölgesinde de görülür.[45] Arap dünyasının başka yerlerinde de durum temelde farklı değildir.[46]

---

[34] Dina Rizk Khoury, *a.g.e.*, s. 58.

[35] Metin Kunt, "Müteşebbis bir Osmanlı Veziri: Derviş Mehmed Paşa", *Toplum ve Bilim*, sayı 2, 1977, s. 49.

[36] *A.g.e.*, s. 52.

[37] André Raymond, "Les provinces arabes (XVIe-XVIIIe siècle)", Robert Mantran (der.), *a.g.e.* içinde, s. 334.

[38] Bkz. Ariel Salzmann, *Tocqueville in the Ottoman Empire. Rival Paths to the Modern State*, Brill, Leiden, 2004.

[39] *A.g.e.*, s. 78.

[40] *A.g.e.*, s. 94, 102.

[41] Tülay Artan, "18.Yüzyılın Başlarında Yönetici Elitin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katkısı", Toplum ve Bilim, sayı 83, 1999-2000, s. 294, 300.

[42] Hülya Canbolat, *a.g.e.*, s. 198, 210.

[43] Işık Tamdoğan, "'Büyükleri Saymak, Küçükleri Sevmek': 18. Yüzyıl Adana'sında Ayanların İlişki Ağları ve İki Farklı İlişki Yürütme Usulü", *Tarih ve Toplum*, sayı 1, 2005, s. 77-96.

[44] Bkz. Necdet, Sakaoğlu, *Anadolu'da Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, Yurt Yayınları, Ankara, 1984.

[45] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, TTK Yayınları, Ankara, 1976.

[46] Bkz. André Raymond, *La Ville arabe. Alep à l'époque ottomane (XVIe-XVIIIe siècle)*, IFEAD, Şam, 1998.

Ayan ailelerinin etrafında yapılanmış ağlar, yeni toplumsallaşma mekânları oluşturur; politik, sembolik, törensel başka kodlar ve yeni varlık biçimleri yaratırlar. Fakat eyalet bir anlamda –en azından nispi biçimde– pasifize olsa da ve Celali isyanları döneminde olduğu gibi kalıcı isyan hali hiç görülmese de, değişim devletin bekasının aleyhinedir. Osmanlı'nın 17. yüzyıldaki krizi, kısmen, iyi de olsa kötü de olsa artık geri dönüşsüz olan bu yeni güçleri, fiili bir durumu yasal olarak resmileştiren görülmemiş bir çerçeveye dahil etmedeki yetersizliğinden kaynaklanır. Aynı zamanda kriz, eyaletlerden gelen ve ayanın tekelleştirdiği gelir kaynaklarını kurutur ve iltizam sistemi çerçevesinde biriken servetler için kapitalist bir ufkun olmamasının sonuçları iyice şiddetlenir.

Başkent manzarası elbette farklıdır, fakat sultanın manevra alanı çok dardır, çünkü, tıpkı ayan karşısındaki eyalet temsilcilerinin konumu gibi, sultan da Babıâli ve yeniçeriler karşısında artan bir oranda bir tabiyet durumuna düşmektedir. Ne devletin farklı grupları arasındaki kırılgan dengeyi garantiye alabilecek konumdadır, ne de onları pasifize etmek için taleplerini karşılayabilecek durumdadır. 16. yüzyılda, kendi iktidarını dayatmak ya da öfkesini göstermek için anasını babasını (ve elbette erkek kardeşlerini ve kimi zaman oğlunu) kurban edebilen sultandan çekinilirken, 17. yüzyılda, birbirini izleyen tahttan indirmelerin ve cinayetlerin gösterdiği gibi, sultan kendi vezirlerinden ve yeniçerilerden çekinir. Sultanların dördü –I. Mustafa, "Genç Osman" (vahşi koşullarda öldürülmüştür), I. İbrahim ve IV. Mehmed– 1634-1687 arasında bu kaderi paylaşacaktır.

Nihayet, askerî yenilgiler gelir. Osmanlılar bu yenilgilere yabancı değildir, ancak bunlar başka bir boyut edinmiştir. 16. yüzyılın en büyük yenilgisi olan ve Batı'nın pek sevindiği İnebahtı bozgunu, Osmanlıların gözünde şanssız bir parantezden başka bir şey değildi: "İnebahtı'da, üstün güçlere sahip Osmanlı baş amirali Müezzinzade Ali Paşa [ölüm tarihi 1571] savaşı fazla aceleyle kabul etti. 5 Ekim 1571'de gerçekleşen yüzyılın en büyük deniz savaşı, Osmanlı donanmasının neredeyse tamamen yıkımıyla son buldu. Aslında neredeyse hiçbir sonuca yol açmadı. Bir yandan, 1573'te Venedik'le barış imzalandı ve Kıbrıs'ın [Osmanlılar tarafından] fethi onaylandı, diğer yandan, Osmanlı deniz güçleri faciadan sonra yeniden inşa edildi ve 1574 yılında, İspanyollar karşısında Tunus'u kesin olarak zaptettiler."[47] Türkiye'de her ilkokul öğrencisi başvezir Sokullu Mehmed Paşa'nın Venedik elçisine bu vesileyle söylediklerini ezbere bilir: "Siz bizim donanmamızı yok ederek, sakalımızı tıraş ettiniz. Biz Kıbrıs'ı fethederek sizin kolunuzu kestik. Kesilen kol bir daha çıkmaz, fakat tıraş edilen sakal daha gür çıkar."

---

[47] Jean-Louis Bacqué-Grammont, "L'apogée de l'Empire ottoman: les événements (1512-1600)", Robert Mantran (der.), *a.g.e.* içinde, s. 156.

Başvezir Köprülü'nün bütçenin nispi istikrar içinde olduğu koşullarda karar verdiği masraflı bir seferin sonunda gelen 1683 yılındaki Viyana bozgunu bambaşka niteliktedir. Osmanlı sarayı üzerinde Fransa'nın baskıları, din adamı Vani Mehmed Bistam Efendi'nin (?-1685) imamlığını yaptığı Sultan IV. Mehmed (hükümranlığı 1648-1687) üzerinde uyguladığı etki ve "Osmanlı yönetici çevrelerindeki" iç gerilimler birleşerek Osmanlıları bu toprak kazanma macerasına yöneltir.[48] Askerî yenilgi, toprak kayıplarının ve 26 Ocak 1669'da imzalanan ve imparatorluğun özellikle Transilvanya'yı ve Macaristan'ı Avusturya'ya, Podolya'yı Polonya'ya, Dalmaçya ve Mora'yı Venedik Cumhuriyeti'ne bırakacağı Karlofça gibi aşağılayıcı anlaşmaların damgasını taşıyan Osmanlı tarihinin yeni bir evresini başlatacaktır. Kimi toprak kazanımları olsa da, (özellikle Mora'nın geri alınması), 1718'de Venedik'e karşı dört yıllık bir savaşın ardından imzalanan Pasarofça Anlaşması, Osmanlı'nın Avrupa'daki varlığını iyice daraltır; Venedik imparatorluk için bir tehdit (ve Avrupa'da önemli bir güç) olmaktan çıksa da, Osmanlılar Temeşvar sancağını, Batı Valakya'yı ve Sırbistan'ın kuzeyini (keza Belgrad'ı) Avusturya'ya teslim etmek zorunda kalır.

Avrupa'da silah sanayinin geçirdiği köklü dönüşümler sonucu, bu bozgunlar, askerî durumun daha da şiddetlendirdiği Osmanlı ordularının inkâr edilemeyecek şekilde dağılışına da bağlıdır.[49] Rakamlar her türlü yorumu gereksiz kılmaktadır. Ömer Lütfi Barkan'ın tahminlerine göre, 16. yüzyılın başında Rumeli'deki 32 bin sipahinin ancak 2 bini içtimaya katılır; Anadolu'da ise 18 bin 700 sipahinin sadece bini.[50] Bu eğilim 17. yüzyılda da devam eder, çünkü imparatorluğun durumu üzerine "raporları"yla bilinen (Mustafa?) Koçi Bey (?-1650?), "savaşa katılan sipahi sayısı 7 bin, 8 bin kişiyi aşmaz," diye yakınır.[51] İlber Ortaylı'nın belirttiği gibi: "[Sipahilerden oluşan] eyaletlerin ordusu, devletin temel askeri gücünü oluştururken ve Muhteşem Süleyman döneminde 100 bin kişiyi kapsarken, 150 yıl sonra, 20 bin kişiden oluşan başıbozuk [düzensiz, "disiplinsiz" asker] bir süvariden ibarettir. Kapıkulu ocakları ["yeniçeriler"] bu ordunun yerini almıştı."[52] Bir sipahiye –seferberlik çağrısına uymasa bile– yedi yıl boyunca unvanını (ve ayrıcalıklarını) koruma hakkı veren kural, kuşkusuz ki, bu tımar sahiplerinin pasif ama yine de yasal firarına yabancı değildi.[53]

---

[48] Suraiya Faroqhui, Bruce McGovan, Donald Quataert ve Sevket Pamuk, *An Economic History and Social History*, *a.g.e.*, s. 429.

[49] Bkz. Virgina H. Aksan, *Ottoman Wars: An Empire Besieged, 1700-1870*, Pearson-Longman, Harlow, 2007.

[50] Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler*, cilt 1, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 853.

[51] *A.g.e.*, s. 815.

[52] İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, *a.g.e.*, s. 175.

[53] Halil İnalcık, *An Economic and Social History*, *a.g.e.*, s. 116.

Bir faciayla sonuçlanan Viyana kuşatması, sadece Osmanlı ordusunun haline dair "doğal büyüklükte" bir fikir sağlamakla kalmaz; özellikle kuşatmanın ardından gelen ve on beş yıla yayılan Avusturya'yla savaşlar da (1683-1699) imparatorluğun Avrupa'daki bazı eyaletlerinin demografik yapısı üzerinde önemli etkiler gösterir. Çok sayıda yerleşim yakılır. Tek bir örnekle yetinirsek, Üsküp'ün nüfusu 40 binden 6 bine iner. Aynı zamanda, kırsal alandan kaçan Hıristiyan nüfus, vaktiyle tamamen Müslüman olan ve o dönemde % 25'i Hıristiyan olan Saraybosna gibi başka şehirlere yerleşir.[54] Bununla birlikte, Perry Anderson'un belirttiği gibi, Osmanlı'nın düşüşünden yararlanarak imparatorluğun baş tehdidi haline gelen ülke, zafer kazanmış olan fakat fetihlerine rağmen soluğunu tüketmek üzere olan Avusturya-Macaristan'dan, özellikle Belgrad'dan ziyade, çarlık Rusya'sıdır.[55] 18. yüzyılın başından itibaren Osmanlı İmparatorluğu Rusya'yla neredeyse sürekli bir savaş rejimine girer (1710-1711, 1735-1738, 1768-1771, 1787-1792, 1806-1812, 1828-1829). Bu savaşlar Avrupa'da, keza Kafkaslar'da toprak kayıplarıyla sonuçlanır.

Yeni bir Avrupa'da imparatorluk

İmparatorluk, kıtasal güç olsa da, kendini aniden ve uzun bir dönem boyunca (Avrupa'nın dışında demeyeceksek eğer) Avrupa'nın içinde tali bir rolde bulur. 17. yüzyıl Avrupası, dahası 18. yüzyıl Avrupası, Osmanlı sarayının yabancı olduğu dinamikler ve hayaller üzerinde inşa olur; Boğaziçi'nin sahillerinde hiç duyulmayan bir sözdizimi içinde ifade bulur. Gerçekten de görülmemiş bir durum söz konusudur. Rıfat Ebul Hac'ın belirttiği gibi, Osmanlı sarayı 16. yüzyılda Avrupa'yla yoğun ilişkiler sürdürüyordu[56] ve karşısında inkâr edilemez bir başarıyla konumlanabildiği Avrupa'nın iç çatışmalarının haritasını okumayı gayet iyi biliyordu.[57] II. Selim Hollanda'daki Protestanlara gönderdiği bir mektupta "merhamet" ifade eder, çünkü "Katoliklere karşı silaha sarıldınız" ve "siz putlara tapmıyorsunuz, siz onları tasvirleri ve kilise 'çanları'yla birlikte sürdünüz, Her Şeye Kadir Tanrı'nın Tek olduğunu, Kutsal İsa'nın Onun Peygamberi ve hizmetkârı olduğunu ilan ederek inancınızı oluşturdunuz" demiş olması, Avrupa'ya dahil olmanın başlı başına bir kanıtıdır.[58] Bununla birlikte, 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'yla –François Gipouloux'nun Çin üzerine analizlerinde gözlemlediği– "büyük ayrılık"ı deneyimler.[59] Bruce McGovan'ın dediği gibi, Osmanlılar 18. yüzyılda ekonomik sistemlerini güçlendirirler, fakat "Hollandalıların ve İngilizlerin kurduğu kredi ve merkez bankası işlemlerine katılmazlar." Bu da Osmanlıların kendi maliyelerini öngörüyle idare etmelerini engeller.[60] Immanuel Wallerstein'ın geliştirdiği "dünya ekonomisi" perspektifinden yola çıkan Huricihan İnan aynı olgu üzerinde durur; ona göre, imparatorluğun temel sorunu sermaye birikiminin yokluğu ya da kapitalizmin gelişimini engellemiş olması gereken İslâm değil, Osmanlıların anlamadıkları ve uyum sağlamayı başaramadıkları yeni yapıların kökeninde bulunan dünya ekonomisindeki dönüşümlerdi. Buna paralel olarak, diye ekler, iskambil kâğıtlarının bu yeni dağılımında, imparatorluk geçmişte olduğu gibi vazgeçilmez bir ekonomik birim olmaktan çıkar.[61] Topraksal genişliği itibarıyla, eskiden, Fernand Braudel'in ileri sürdüğü gibi, tek başına bir "dünya ekonomisi" olsa da,[62] Avrupa üzerinde odaklanan yeni "dünya ekonomisi"ne dahil olmayı başaramaz. Deniz gücü olan Osmanlılar, belirgin bir şekilde yakınına geldikleri Arap hinterland'ını dolanma zahmetine katlanmayan Avrupalıların denetimindeki yeni deniz yollarından giderek dışlanmışlardı. Bir değiştokuş mekânının kalbinde yer alan imparatorluk, çabalarını askeriye üzerinde yoğunlaştırmak için kapitülasyon sistemiyle yabancı tüccarlara ayrıcalıklar verirken, aynı dönemde Avrupa'nın gerçekleştirdiği askerî devrimin ardındaki güçleri kavramayı başaramaz.

Geriye dönüş mü, ileriye gidiş mi?

Görevli sayısı 18. yüzyılda sadece bin, bin beş yüz kişiyle sınırlı iktidarın merkezinde[63] bulunan saray ve Babıâli bu durum karşısında donup kalmış gibidir, kavrayamadıkları meydan okumalara cevap veremezler. Kuşkusuz ki, bu yüzyılın krizi Celali isyanları kadar yapıyı altüst etmez; örnek olarak, 18. yüzyıl başında, sultanların devrildiği ve öldürüldüğü uzun bir dönemden çıkan İstanbul, saray darbelerindeki açık azalmayla birlikte, "âdetlerin gevşediği" (kısa) bir dönem yaşar. Ayan koalisyonlarının demir bir elle denetledikleri taşra vilayetlerinin büyük bölümünde de durum aynıdır. Fakat kriz de geçmiştekinden daha ciddi bir şekilde kendini gösterir, çünkü devlet gücünü yitirdiği gibi, 17. yüzyıl başında henüz mümkün olan bir restorasyon umudu ortadan kalktığından anlamını da yitirir.

---

[54] Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu Oluşumu ve 1908'e Kadar Gelişimi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 62.

[55] Perry Anderson, *a.g.e.*, s. 211.

[56] Rif'aat 'Ali Abou El-Haj, *Formation of the Modern State. The Ottoman Empire. Sixteenth to Eighteenth Centuries*, State University of New York Press, Albany, 1991, s. 61.

[57] A. Hamilton, A.A.D. de Groot ve M.H. Van den Boogert (der.), *Friends and Rivals in the East, a.g.e.*, 2000.

[58] Akt. Bernard Lewis, *Comment l'Islam a découvert l'Europe?*, La Découverte, Paris, 1984, s. 178.

[59] François Gipouloux, *La Méditerranée asiatique. Villes portuaires et réseaux marchands en Chine, au Japon et en Asie du Sud-Est, XVIe-XXIe siècle*, CNRS, Paris, 2009.

[60] Bruce McGovan, "The Age of the Ayans, 1699-1812)", Suraiya Faroqhui, Bruce McGovan, Donald Quataert ve Sevket Pamuk, *a.g.e.* içinde, s. 641.

[61] Huricihan İnan, *a.g.y.*, s. 23.

[62] Fernand Braudel, "L'Empire turc est-il une économie-monde?", *Memorial Omer Lütfü Barkan* içinde, Paris, 1980, s. 39-50.

[63] Erik-Jan Zürcher, *Turkey. A Modern History*, I.B. Tauris, Londra, 2004, s. 14 (*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995).

17. yüzyıl başında Osmanlı seçkinlerinin içinde imparatorluğun durumu üzerinde başlayan tartışma bundan böyle yoğunluk kazanır, fakat sızlanmanın ötesine geçmez.[64] Yüzyılın ilk yarısında Koçi Bey (ölüm tarihi: 1650) Osmanlı krizini kurumların değer yitimiyle açıklar ve eski modele geri dönüşü önerir. Koçi Bey yalnız değildir. 17. yüzyılın bütün vakanüvislerinin reaya ile sipahiler arasındaki hudutların ihlalinden yakındıklarını Cenk Reyhan belirtir: Reaya artık sipahilere itaat etmezken, sipahiler de kendi otoritelerini dayatamaz durumdadırlar. Böylelikle, reaya görevler ve itaatin belirlenmesi üzerinde temellenen adalet çemberini parçalar ve nizam buyruğunu tehlikeye atar.[65] Koçi Bey risalesinde, vaktiyle yönetici seçkinler arasında hüküm süren konsensüsün dağılmasına da üzülür ve sultanın iktidarının fiili olmaktan çıkıp sembolik bir hal aldığını, Osmanlı toplumunun çeşitli tabakaları arasındaki teorik bakımdan gayet sınırlı hudutların delik deşik olduğunu, görevlere atanmanın meziyetlerden çok mevkilerin satın alınmasına bağlandığını ve vergi düzenlemelerinin büyük ölçüde makûllüğünü yitirdiğini belirtir.[66] Fakat Koçi Bey geçmiş dönem insanının temsilcisiydi, onun önerdiği reçete imparatorluğun 16. yüzyıl *başındaki* haline gelmesini sağlamış eski iyi yöntemlere geri dönüştü.[67]

Muhtemelen Koçi Bey'in çağdaşı sayılabilecek olan Kâtip Çelebi (Mustafa bin Abdullah, nam-ı diğer Hacı Halife ya da Hacı Kalfa, 1609-1669), Osmanlı devletinin dünyaya dair bakışını ve algılamaya başladığı çöküş tehdidini en iyi ifade eden kişiydi. *Değişimle* ilgili yorumuyla, Osmanlı ikiciliğinin kapsamını gözlemlememizi de sağlar. Kâtip, hem Osmanlı'nın dünya görüşünün yorumcusudur, hem de iyi bir danışman olarak, "İslâm'ın evi"nin en büyük yapısını kasıp kavuran kötülüklere çare bulmak için bu bakışı aşmak üzerine kafa yorar. Dolayısıyla, belki de istemeden, değişimin avukatı olur. Müslüman dünyasında çoktandır unutulmuş Eski Yunanların etkisiyle, "fanatikler"e (*bafinaz*) ciddi bir şekilde öfke duyar. Bunlar, ona göre, "öküz gözleriyle" seyrettikleri dünyada meydana gelen değişimler karşısında "donup kalmış" kişilerdir.[68] Mümin cemaatinden *bida* ("yenilikleri") söküp

---

[64] Robert Dankoff, *An Ottoman Mentality The World of Evliya Çelebi*, Brill, Leiden ve Boston, 2004, s. 238.

[65] Cenk Reyhan, "Taşranın Osmanlı-Türk Siyasal Hayatına Etkisi Üzerine Bir Açıklama Modeli", *Toplum ve Bilim*, sayı 83, 1999-2000, s. 277.

[66] Bu ayrıntıların her biri için bkz. Rif'aat 'Ali Abou-el-Haj, *a.g.e.*, s. 37-40.

[67] *A.g.e.*, s. 42.

[68] Kâtip Çelebi, *Mizan-ül hakk fi ihtiyar'il ahakk* (der. d'Orhan Şaik Gökyay), Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980, s. 20.

atmaya çalışmanın imkânsız, hatta aptalca olduğunu da ekler; ille de Şeriata [Yasa'ya] uygun olmayanlar bile sökülüp atılamaz, çünkü bunlar toplumda kök salmıştır ve artık hiç kimse peygamber geleneğini –*sünnet*– tam anlamıyla takip etmemektedir.[69]

Kâtip elbette her alanda o kadar yenilikçi değildi. Her bireye atalet dayatan İslâm'ın ve imparatorluğun tarihsel klasik sınırlaması onun düşüncesini belirlemeye devam ediyordu ve döngüsel bir tarih anlayışından geleceğe yansıtmalı bir bakışa geçmeyi başaramıyordu. Keza, düzeni, *akil* ("akıl") ve *şeriat* üzerinde temellenen iki kutuplu olarak algılamakta ısrarcıydı.[70] Yine de İbn Haldun'un çöküş mantığını yeniden keşfettiğinde –ve özellikle de aştığında– daha az "konformist"ti. Yüzyıllarca sürmüş olan toprak genişlemesi, gerçekten de, İslâm toprağında İbn Haldun sendromunu unutturmuştu. İbn Haldun'a göre, devletlerin çocukluk, ergenlik ve yetişkinlik dönemlerinin ardından düşüş kaçınılmaz olarak meydana gelir. Yaşlılık işaretleri, devletler uygarlığın doruğuna eriştikleri anda kendini hissettirir. Bu doruk, toplumun değilse de, en azından devletin ve bunun temelini oluşturan dayanışma grubunun ölümüne işaret eder. Sosyolog Vilfredo Pareto (1848-1923) tarafından kısmen yeniden ele alınan bu mantık içinde, hekimler devletlerin yaşam umudunu egemen hanedanın üçüncü hükümdarının ötesine biraz daha uzatmayı başarsalar da, çöküş engellenemez bir yazgıdır. Kâtip Çelebi devleti ve tarihi açıklamak için bu modele açıkça gönderme yapıyordu. Böylece, dünyayı yorumlamak söz konusu olduğunda Kutsal Kitap'ın mesajını pek dert etmeyerek, kader korkusunu uzaklaştırmak için oraya sığınıyordu; insanın en yetkin eseri olan *bida*'yı haklı gösterirken, özne olarak insanı tarihten kurtarıyordu. Tanrı, dilediğince yok da edebilir var da edebilir, diyordu.[71] Bu argümanla birlikte, İbn Haldun'dan daha kaderci, üstelik de tamamen sosyoloji dışı bir damarda, Kâtip, yükseliş ve düşüş çemberinin trajik mantığını parçalamayı iyi kötü başarıyordu. İnsanı, işleyiş örgüsü ve mekanizmaları tarihin dışında bulunan tanrısal kadere tâbi kılarken, çöküşü kaçınılmazlık alanından söküp alıyor, insan eylemine belli bir özerklik ve devletin hayatta kalmasına da bir şans bırakıyordu. Tanrısal hükmü beklerken, eyleme geçmesi gereken insandı. "Medresenin içinde bulunduğu durum, öğretmenlerin cehaleti, eğitimde uygun yöntemlerin uygulanmaması" karşısında öfkelenen Kâtip, "Tütün ve kahve meşru mudur, değil midir? Muhammed'in milleti mi demeli, İbrahim'in milleti mi?" gibi bu evrende cereyan eden tartışmaların saçma niteliğine üzülür. Eğitim alanında Avrupa'yı taklit etmeyi öneren ilk Osmanlı o olur.[72]

---

[69] *A.g.e.*, s. 72-73.

[70] Orhan Şaik Gökyay, *Kâtip Çelebi, Yaşamı, Kişiliği ve Yapıtlarından Seçmeler*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1982, s. 674.

[71] *A.g.e.*, s. 173.

Eskiye dönerek ya da kendini yeniye doğru atarak krizden çıkışın aranması, Osmanlı dünyasında görülmemiş bir şey değildi, fakat 18. yüzyılın başında, çeşitli derecelerde uygulanan iki formülün de sınırlarına geldiğini saptamak gerekir. Yeniçeri ocaklarının sayısını azaltmayı[73] ve tımar sistemini güçlendirmeyi sağlamış olan askerlik sistemindeki reform "adalet çemberi"ni yeniden oluşturmakta başarısız kalmıştı; tersine, devlet içindeki desteklerinden güç alan çok sayıda "köle", tımarların leşçi zoralımından sorumlu tutulmuştu.[74] Medreselerde reform yapma yönündeki kronik çabalar ise, mevcut bilgilerin yeniden üretimiyle sınırlı, çok cılız sonuçlar doğurmuştu.

Bir Osmanlı narsisizmi mi?

19. yüzyılın ve 20. yüzyılın ilk yarısının Osmanlı tarihyazımı bu dönemi bir durgunluk, hatta daha o tarihten çöküş çağı olarak tarif eder. Birçok çağdaş tarihçi günümüzde bu nitelemeleri kesin olarak reddetse de,[75] tartışma günümüz Türkiyesi'nde canlılığını hâlâ korumaktadır. Örnek olarak, Durmuş Hocaoğlu, ilk iki İslâm imparatorluğu olan "Emevilerden ya da Abbasilerden" bile daha az dünyayla ilgilenen "Osmanlı narsisizmi"nden söz eder.[76] Murat Belge ise 1683 tarihindeki Viyana kuşatmasından yola çıkarak, Osmanlı iktidarının epistemolojik krizi üzerinde durur: "Asıl sorun [fethetmeyi başardıklarını varsayarsak], Osmanlıların Viyana'ya neden geldiklerini bilmemeleriydi."[77] Ondan önce, 19. yüzyıl Osmanlı edebiyatının en büyük tarihçilerinden biri olan Ahmed Hamdi Tanpınar (1901-1962) da benzer bir saptamada bulunmuştu: "Osmanlılar, Viyana kapılarındayken Batılılaşmayı düşünmemişlerdi, çünkü kendi tarihlerini tek başlarına inşa etmişlerdi."[78]

İmparatorluğu kendi referanslarına fazlasıyla kapatan bu analizlere elbette kimi nüanslar getirmek gerekir, fakat yine de açıktır ki, 17. yüzyıl başından itibaren Osmanlı dünyası Avrupa'nın evrimini takip etmeyi başaramamıştır. Osmanlı sistemi karşısındaki eleştirel tutumlarını gördüğümüz Kâtip Çelebi'ye geri dönersek, onun politik açıdan Avrupa'ya bakışı şaşırtıcıdır: "Hükümet örgütlenmesi alanında," diye yazar, "Avrupa devletleri üç ekole – *madhab*– ayrılmaktadır. Bunların her biri ulu bir bilge tarafından kurulmuştur. Platon'un kurduğu *monarchia,* Aristoteles'in kurduğu *aristocratia* ve Demokritos'un kurduğu *democratia.* Monarşide herkes adil ve bilge tek bir hükümdara boyun eğer. Avrupa'nın birçok efendisi bu sistemi uygulamaktadır. *Aristocratia*'da hükümetin tutumu, birçok işlerinde bağımsız olan ama içlerinden birini şef seçen soyluların elindedir. Venedik devleti bu prensibe göre örgütlenmiştir. *Democratia*'da hükümetin tutumu uyrukların (reaya) elindedir ve böylece zorbalıktan korunmaktadırlar." Bunun örneği İngilizler ve Hollandalılardır.[79]

---

[72] Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 37.

[73] Ömer Lütfi Barkan, *a.g.e.*, s. 860.

[74] Niyazi Berkes, *100 Soruda, a.g.e.*, s. 141.

[75] Bellibaşlı metinler için bkz. Mustafa Armağan'ın hazırladığı derleme, *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak Gerileme Paradigmasının Sonu*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

[76] Durmuş Hocaoğlu, "Türk Aydınında Felsefi Zaafiyetin Temelleri", *Türkiye Günlüğü*, sayı 16, 1994, s. 73.

[77] Murat Belge, *a.g.e.*, s. 96.

[78] Akt. Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması Klasik Dönemden II Abdülhamid'e* içinde, Der Yayınları, İstanbul, 1986, s. 95.

Gerçekten de, Hacıoğlu tarafından Avrupa'yı okumayı becerememek olarak gösterilen ama aynı zamanda, imparatorluğun evrimini de –yine de önerebileceği alternatif çözümlerle birlikte, bütün karmaşıklığı içinde– takip edememek olarak görülen "narsisizm"den kademe kademe geçildiğine işaret etmektedir her şey. Bu körlük, kısmen "karışmama politikası"yla gayri Müslim topluluklar içindeki özerkleşmiş dinamikleri serbest bırakırken, Müslüman bölgeyi baskı altına alan ve yasakları artıran sarayın uyguladığı farklılaşmış inanç rejimiyle açıklanır. Bu eserde yeniden karşımıza çıkacak olan A. Adnan Adıvar'ın çalışmaları bu bakış açısından hareketle anlam kazanır. Bilim tarihçisi olmuş bu hekim, Osmanlıların Bizans'la fetih toprağı olarak çok ilgilendiklerini, fakat –önemli bir istisna olan Fatih Sultan Mehmed hariç– Yunan kaynaklara karşı tamamen ilgisiz kaldıklarını, hatta Arapların Yunanlara yönelik dikkatini bile göz ardı ettiklerini belirtir.[80] Aynı zamanda, Osmanlı-Müslüman 16. yüzyılının önemli her türlü bilimsel eserden yoksun olduğunu, az çok ünlenmiş hiçbir yazar bulunmadığını, oysa ki *aynı dönemde* Selanik'teki *Osmanlı* Yahudi cemaatinin gerçek bir entelektüel canlılık gösterdiğini de belirtir.[81] 17. yüzyıl sonunda ve 18. yüzyıl başında İstanbul kadısına gönderilen hükm-i şeriflerde ("fermanlar / hükümdarlık emirleri") görüldüğü gibi, matbaanın kullanımını *sadece* İslâm dilleri için yasaklayan imparatorluk, "yeni tıbbın" (*tıbbi cedid*) yayılmasını da engellemeye çalışır ve bu, "Frank cemaati", yani Osmanlı topraklarına yerleşmiş Avrupalılar (*Frenk taifesi*) için de geçerlidir.[82] Örnekler coğrafyadan geometriye kadar çoğaltılabilir; öyle ki iktidarın özellikle Müslümanlar arasında –ama sadece onlar arasında değil– her yenilik karşısındaki aşırı çekincesi, bazı bilginleri başkaldırmaya ve Avrupa'dan gelen bilgileri edinmek için paralel dolaşım ağları kurmaya yöneltir.[83] Bir sonraki bölümde üzerinde duracağımız *nizam-ı cedid*, yani "yeni düzen"in bellibaşlı kozlarından biri çağının bilimsel bilgisini meşrulaştırmak olacaktır.

---

[79] Bernard Lewis, *Comment l'Islam a découvert l'Europe, a.g.e.*, s. 217.

[80] A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970, s. 50.

[81] *A.g.e.*, s. 63.

[82] *A.g.e.*, s. 146, 147.

Ordusuz bir devlet, devletine karşı bir ordu

Osmanlı devleti, bu güç ve anlam kriziyle elinde güvenilir bir askerî güç olmaksızın karşı karşıya kalırken, gündelik hayatın parçasını oluşturan savaşlar bile ona pahalıya mal olur. Örnek olarak, 1775 yılındaki Rus-Osmanlı savaşının ardından, İstanbul 7,5 milyon kuruşa, yani yıllık bütçesinin yarısına erişen tazminatlar ödemek zorunda kalır.[84] Görmüş olduğumuz gibi, tımarlılar büyük ölçüde dağılmış ve etkisizdir. Devletin elinde sadece yeniçeri gücü kalır. Oysa, IV. Murad döneminde 100 bin kişiden 18. yüzyıl başında 39 bin kişiye düşen bu grup,[85] öncelikle sultanları deviren bir makinedir.[86] Askerî ve politik ikili işleviyle, imparatorluğun *hem* ordusu *hem de* parlamentosu rolünü oynayarak,[87] devletin başkentte karşı koyması gereken ana tehdidi oluşturur. Vilayetlerde ise yerel hanedanlıklarla, hatta yerel ittifak ve çatışmalarda taraf tuttuğu Antep ya da Halep'te olduğu gibi, aşiretlerle gizli işbirliği içindedir.[88] Şam'da rakip iki güce bile bölünmüştür. Biri devlete itaat ederken, diğeri yerel soylulara bağlıdır.[89]

Yeniçeriler 1730 yılında öfkelerini bir kez daha göstererek, III. Ahmed'in öldürülmeden tahttan indirilmesine imza atarlar. Böylece bir çılgınlık dönemi olan Lale Devri (1718-1730) kapanır. Bu şekilde adlandırılmasının nedeni, başvezir Damad İbrahim Paşa'nın başlattığı geniş inşaat şantiyeleri sayesinde, Osmanlı seçkinlerinin lüks zevklerini ve başkentin her yerinde görülen Hollanda'dan gelme bu çiçekten hoşlanmalarını hiç çekincesiz dışavurmuş olmalarıdır. Patrona Halil'in (ya da Arnavut Halil, eski levend - "düzensiz asker", yeniçeri ve serseri) başı çektiği bu "reform karşıtı şiddet, maaşların düzensiz ödenmesi dolayısıyla, ülkenin genel ekonomik çöküntüsünün etkilerini hisseden Yeniçerilerden geldi. Yeniçerilerle ittifak edenler, başkentin fakir sınıfları idiler. İsyanda Yeniçeriler, sosyal şikâyetleri, fakat aynı zamanda Osmanlı memurlarının başını çektikleri lüks hayata ve özellikle bu lüksün almış olduğu Batılı biçimlere karşı nefretlerini dile getirdiler. Başkentin sıradan insanları, lâle zevki ile kendi günlük problemlerinin çözümü arasında herhangi bir ilişki görmemişlerdi."[90] Başkent sakinlerinin bir bölümü, keza göçmen nüfusu, özellikle 12 bin Arnavut, Patrona Halil'e "isyanın besin kaynağı" olarak hizmet ediyordu.[91]

Bu yeni isyan yeniçerilerin başka toplumsal güçlerle, hatta devletin diğer gruplarıyla sayısız bağ kurma becerisini de ortaya koyar: Loncalarla zaten sıkı bağ içinde olduklarından, Alevi gelenekten gelen Bektaşi tarikatıyla organik ilişkiler geliştirirler. Fakat, her şey ulemanın bir bölümüyle, özellikle hiyerarşinin alt basamaklarında bulunanlarla da ittifaklar kurabildiklerini gösterir.[92] Suraiya Faroqhui'nin belirttiği gibi, çok sayıda ulema isyana katılır. Örneğin, Ayasofya Camii'nde ara sıra vaaz veren İşpirzadeli Ahmed Efendi bunlardandır. Saldırıya geçmeden önce, "Patrona Halil sokaklarda ve çarşılarda, keza yeniçeri kışlalarında görülmüş ve şeriatın savunulmasını sloganlarından biri yapmıştır. Bu göstermektedir ki, Bektaşilerle yeniçerileri bağlayan rafizi [Alevi geleneğinde "sapkın"] fikirler, yeniçerilerle ulema arasında bir ittifak kurulmasını asla engellememiştir."[93]

Patrona Halil isyanı, reformlar çağı öncesinde imparatorluk tarihinin son büyük olayı kabul edilemez, fakat hiç tartışmasız önemli bir mihenk noktasıdır. Öncelikle, askerî *ve* sivil bir bloğun isyan mantığını, sadece soyluların ve devletin silahlı kuvvetlerinin (muhtemelen İstanbul nüfusunun bir bölümüyle ve ulemayla ittifak halinde) müdahale ettiği klasik saray darbesinin yerine koymuştur. Devletin toplum üstü dokunulmazlığı önemli ölçüde zayıflamıştır. İkinci olarak, bu blok, geçmişten farklı tutucu bir beklentiyle çalışmıştır. İktidarı sadece Osmanlı modelinden uzaklaştığı için değil, "ihaneti" dolayısıyla ya da daha o dönemde Batılılaşma süreci diye adlandırılabilecek şeye bağlılığıyla yargılar. Osmanlı mimari ya da peyzaj estetiğine kusursuzca dahil olabilecek lale, Batılı –söz konusu durumda Hollandalı– varsayılan menşei bakımından, tam da iktidarın kendi tarihi ve toplumu karşısındaki yabancılaşmasının sembolü haline gelir. Ve bu blok da, devleti geri adım atmaya mecbur edecek kadar imparatorluğun iç dengelerinde ağırlık taşıdığını gösterir. Nihayet isyan, toplumda oldukça yaygın olan tutuculuk dalgasının görünür kısmını oluşturur. Huricihan İnan'ın dediği gibi, bu "'gelenekçilik', modernistlerin sandığının tersine, hareketsiz bir toplumsal karakteristik değildi, fakat Osmanlı toplumunun 'hegemonik' yapısının çöküşüne yol açan tarihsel bir sürecin alt ürünüydü. 'Gelenekçilik' bir tepkiydi, yabancı [yabancı halini almış] bir dünya karşısında kendini savunan [savunma stratejisi geliştiren] toplumun bir ifade tarzıydı."[94]

---

[83] *A.g.e.*, s. 184.

[84] M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History*, *a.g.e.*, s. 22.

[85] Robert Mantran, "L'État ottoman au XVIIe siècle", *a.g.y.*, s. 258, 271.

[86] Suraiya Faroqhui, *a.g.y.*, s. 414.

[87] M. Aga Schah-Tachinsky, *Comment sauver la Turquie?*, Imp. Typog. Jean Gainche, Paris, 1901, s. 19, 25.

[88] Hülya Canbolat, *a.g.e.*, s. 109-110.

[89] André Raymond, *a.g.y.*, s. 354.

[90] Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 157.

[91] Suraiya Faroqhui, *a.g.y.*, s. 647.

[92] Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, *a.g.e.*, s. 161.

[93] Suraiya Faroqhui, *Anadolu'da Bektaşilik*, Simurg Yayınları, İstanbul, 2003, s. 158.

---

[94] Huricihan İnan, *a.g.y.*, s. 35.

İKİNCİ KISIM

"Yeni Düzen"

4

OSMANLI SİSTEMİNİN TÜKENİŞİ

Gâvurlar övüyor şimdi İstanbul'u
Ama yarın demir ökçeleriyle
Uyuyan bir yılan gibi ezecekler onu
Ve çekip gidecekler bırakıp öylece
İstanbul bırakmasın hâlâ uykuyu.
İstanbul Peygamberin yolundan ayrıldı
Onu baştan çıkardı kurnaz Batı.
Dalarak utanç verici zevklerin koynuna
O ihanet etti duaya ve kılıca
Küçümsüyor artık savaş alanından akan teri
Şarap saati oldu dua saatleri.
Söndü inancın kutsal ateşi
Dolaşır evli kadınlar mezarlıklarda
Her kocakarı bir hacıana
Hareme sokarlar erkekleri
İşbirlikçi harem ağası uykuda.

– PUŞKIN[1]

18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başında imparatorluğun maruz kaldığı bozgunlar ve toprak kayıpları, özellikle Mısır'ın kaybı İstanbul'da acı bir tat bırakır. Sadece çoğunluğu Müslüman bir toprağın imparatorluktan ilk kez ayrılması değildir bu; özellikle bir "ihanet"tir, çünkü bu geniş vilayet başkaldırarak, Osmanlıların geliştirmekte güçlük çektiği başka bir merkezileşme, modernleşme ve bürokratikleşme modeli önerir. Bundan sonra Mısır hızla güçlü bir düşman haline gelir ve özellikle Suriye'yi işgal ettiğinde ve Anadolu'un içinde iki kez savaş sürdürdüğünde (1831-1832, 1839), imparatorluğu defalarca tehdit etme noktasına varır. Arnavut kökenli Osmanlı paşası Mehmed Ali (Muhammed Ali, 1769-1849), Avrupa tahtındaki hanedanların kabul ettiği

---

[1] "Voyage à Erzeroum", 1829, Fransızcaya çev. Gustave Aucouturier, *Pouchkine, Griboedov, Lermontov* içinde, *Œuvres*, Gallimard, La Pléiade, Paris.

bir hidiv olan bu ayrılıkçı vali, Avrupa'nın minnetini kazanarak Osmanlı sultanını dize getirir. Diğer toprak kayıpları da birbirini izler: 1812 yılında Besarabya, 1817'de Sırbistan, 1828'de Yunanistan, 1829'da Megrelya (Güney Kafkasya'da), 1830'da Osmanlı'nın sembolik egemenliğindeki Cezayir, 1856'da Moldavya ve Valakya'daki son iç topraklar, 1878'de Bosna-Hersek, Bulgaristan, Kars, Ardahan ve Kıbrıs. İmparatorluğun eski sloganı olan "Daima muzaffer"in yerini, bozgunlarıyla ama aynı zamanda koruyabilecek durumda olmadığı topraklarının yüzölçümü bakımından da (1881-1893 arasında 17,4 milyon kilometre kare)[2] "hasta" bir imparatorluk imgesi alır.

Fiyatların sürekli artışına yol açan bu savaşlar nedeniyle, ekonomik durum giderek geriler: "Enflasyon yılda % 5'tir. Bu, o zamana dek görülmemiş bir düzeydir. Devlet harcamaları [...] önemli bir artış gösterir. [Yıllık olarak] 1761-1885 arasında yaklaşık % 30 artar. Bu rakam savaş yıllarında % 100'e kadar yükselir." Buna paralel olarak, "savaşın gerektirdiği mal ve hizmetlerin pazardaki fiyatı 1760-1800 arasında % 200'den fazla bir artış gösterir."[3] Bu dramatik tabloyu tamamlamak için, 1786 yılında İstanbul'da (nüfusun üçte birinin öldüğü) ve diğer Osmanlı şehirlerinde görülen salgınların,[4] "alarm verici düzeye" erişen iradi çocuk düşürmelerin ve göç dalgalarının[5] birleşik etkileri, dünyanın sonunun geldiği hissini uyandırır.

Yine de bu çöküş dünyası, bazı açılardan geçmişte olduğu kadar dinamiktir. 19. yüzyılın başında imparatorluk gerçekten de Avrupa'ya ve ötesine büyük ölçüde açılmıştır. Selanik gibi bir şehirde Yunanlar ve Yahudiler Avrupa'yla ticaret bakımından olduğu kadar iletişim bakımından da aracılık ederler. Slav toplulukları da burada faaldir.[6] 1430 yılındaki Osmanlı fethi sırasında 2 bin kişinin yaşadığı şehir,[7] Balkanlar'a uzanan imparatorluğun en önemli ekonomik ve entelektüel merkezlerinden biri olmuştur.[8] Daha küçük ölçekte, İzmir ve Beyrut gibi başka şehirler, birinci planda ticari, aynı zamanda da kültürel odakları temsil ederler. Tıpkı doğal koşulda böyle olan İstanbul gibi. "Dünya şehri" olan İstanbul'da, başka şeylerin yanı sıra, Fransız

---

[2] Donald Quataert, "The Age of Reforms, 1812-1914", Suraiya Faroqhui, Bruce McGovan, Donald Quataert ve Şevket Pamuk (der.), *An Economic and Social History* içinde, *a.g.e.*, s. 782.

[3] Mehmet Genç, "L'économie ottomane et la guerre au XVIIIe siècle", *Turcica*, sayı 27, 1995, s. 182, 185.

[4] Suraiya Faroqhui, "Crisis and Change, 1590-1699", Suraiya Faroqhui, Bruce McGovan, Donald Quataert ve Şevket Pamuk (der.), *An Economic and Social History* içinde, *a.g.e.*, s. 651.

[5] Donald Quataert, *a.g.y.*, s. 790.

[6] İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *a.g.e.*, s. 17.

[7] M. Şükrü Hanioğlu, *Atatürk. An Intellectual Biography*, Princeton University Press, Princeton ve Oxford, 2011, s. 8.

[8] Bkz. Méropi Anastassiadou-Dumont, *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane à l'âge des réformes*, Brill, Leiden, 1997.

topluluğu içinde bir Jakobenler Kulübü de kurulur.[9] Avrupa'nın büyük şehirleriyle kısmen eşzamanlı olarak, Osmanlı başkenti alışkanlıkların ve davranışların dönüşümüne sahne olur. Bu durum, birkaç onyıl sonra, "aşırı Batılılaşma" olgusuna varacaktır.[10] İmparatorluğun kendi kendine yetmesinden dolayı o zamana kadar içerisiyle sınırlı kalan Osmanlı'nın hareketliliği, bundan böyle geniş ölçüde uluslararası nitelik kazanır; 1820'den 1920'ye dek, 326 bin 347 Osmanlı, Amerika kıtasına göç eder[11] (Bu gidişler 1894-1896 katliamlarından sonra Ermeni topluluğu içinde hızlanacaktır.[12] Makedonya'da da 1905-1908 karışıklık yılları boyunca göç hızlanır. Fikret Adanır'a göre, yaklaşık 25 bin kişi, yani Makedonya'daki erkek nüfusun % 10'u o dönemde Yeni Kıta'ya göç etmeyi tercih eder).[13]

19. yüzyılın başında, Osmanlıları –Norbert Elias'ın başka bölgelerde analiz ettiği–[14] zamansal bir krizle karşı karşıya getirecek her şey hazırdır. Eski zaman kesinlikle geride kalmıştır, çünkü artık Osmanlı gündelik hayatını düzenlememektedir, dahası artık modellerin ve normların kaynağı bir altın çağ olarak da kabul edilmemektedir. Daha 18. yüzyılda selefler ("atalar/eskiler") öyle aşılmaz bir referans haline gelmişti ki, krizin her bir anında "Kanuni Süleyman döneminin değerlerine ve kurumlarına" dönülüyordu.[15] Oysa hem Osmanlı hem İslâmî hem de evrensel olan ve bir hanedanlığın iktidarını uzun süre boyunca iktidara taşımış, uygulamaların İslâm'ın norm ve gereklilikleriyle uyumunu az da olsa sağlamış ve imparatorluğun "evrensel düzeni"ni düzenlemiş olan bu zaman, artık hiçbir işe yaramıyordu. Onlarca yıl sonra, o dönemi bilmeyenler arasında derin bir nostaljiyi canlandıracak kadar yeniden mitleştirileceği kesindir; fakat 19. yüzyılda, yeni bir zaman yaratmak, imparatorluğu geçmişten tamamen farklı, her koşulda "şimdi" olduğu umulan bir geleceğe yansıtabilen bir hayatta kalma zamanı yaratmak acil görev olarak görülüyordu. Bu yeni zamanın bir adı vardır *Nizam-ı cedid*, yeni düzen.

18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başında Osmanlılar, gerçekten de, entelektüel sıkıntılarını kısmen aşmışlardı ve Avrupa'yı anlamamalarının nedeninin, Av-

---

[9] Onnik Jamgocyan, "La Constitution arménienne de 1863", EHESS'te habilitasyon tezi, 2011.

[10] Şerif Mardin, "Super Westernization in Urban Life in the Ottoman Empire in the Last Quarter of the Nineteenth Century", Peter Benedict, Erol Tümertekin ve Fatma Mansur (der.), *Turkey: Geographic and Social Perspectives* içinde, EJ, Brill, Leiden, 1974, s. 403-446.

[11] Rıfat N. Bali, *Anadolu'dan Yeni Dünya'ya. Amerika'ya İlk Göç Eden Türklerin Yaşam Öyküleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 50.

[12] Christopher Clay, "Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth Century Anatolia", Sylvia Kedouri (der.), *Turkey before and After Atatürk. Internal and External Affairs* içinde, Frank Cass, Londra, 1999, s. 1-32.

[13] Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu, Oluşumu ve 1908'e Kadar Gelişimi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 44.

[14] Norbert Elias, *Du temps*, Pocket, Paris, 1999.

[15] Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 16.

rupa'nın eski zamanının da geride kalması olduğunu artık biliyorlardı. Bozgunların birbirini izlemesinin nedeni, Koçi Bey'in sandığı gibi, eskilerin modeline ihanet etmeleri değil, muzaffer Avrupa'nın bundan böyle yeni bir çerçeveye dahil olması, kendini ve dünyayı kendi tarihinde gerçekleştirdiği bir kopuştan yola çıkarak düşünmesidir. Mehmed Çelebi'nin (?-1732) kâtibi, Paris resmî elçisi Nedim Hoca 1730 yılında sultanın imamına, "Burada [Paris'te], senin çok sevdiğin Aristoteles artık moda değil. Şimdi, Descartes Efendi denen bir Fransız'ın fikirleri bütün düşüncelere egemen," diye yazar.[16] Elçisi şaşkınlık ve imrenmeyle gözlemlediği bu "zındıklar cenneti"ni[17] öve öve bitiremez. Babıâli, Avrupa'nın her yerine daimi temsilcilikler yerleştirmeden önce, geçici diplomatik heyetler gönderir. Bunların öğrenim için orada kaldığını söylemek hiç abartı olmaz. Paris elçisi, ardından da dış işleri bakanı olmuş Halet Efendi (1761-1822) Babıâli'nin gönderdiği heyet görevlilerinden biridir. "Halet Efendi'nin ifade ettiği düşünce ve duygular ile 18. yüzyılın 'bilançosu' arasında bir bağ kurmak gerekirse," der tarihçi Edhem Eldem, "şu sonuçlara varırız: Avrupa modelini –istekten ziyade zorla– benimseme iradesi, genelleşmiş bir bozgun ya da yenilgi duygusu, Osmanlı toplumunu oluşturan bellibaşlı bileşenler içinde ağırlığı hissedilen bir kopuş süreci."[18]

Avrupa başkentlerini yüzyıllar boyunca tamamen görmezden geldikten sonra, bu yoğun ilgi nedendir? Belki de, Ali Akyıldız'ın ileri sürdüğü gibi, "Osmanlı geri çekilişi"nin nedenlerinden birinin özellikle Avrupa hakkında bilgi eksikliğinde yatmasındandır.[19] Kıtayla yoğun temaslara rağmen, 18. yüzyıl sonunda gün ışığına çıkan bu cehaletin nedeni, burada cereyan eden olayların bilinmemesi değil, artık Avrupa'da geçerli olan yorumlayıcı terimler ve çerçeveler içinde bunları analiz etmenin mümkün olmamasıdır. Elçiler, bu yeni düşünme, eleştirme ve dünyayı örgütleme tarzlarını öğrenir ve bunları yüksek mevkideki Osmanlılara, en başta da sultana öğretirler. Bu öğrenim sırasında epistemolojik bakımdan epey zarar görürler, çünkü kendilerini de kökten değiştirmek, Osmanlı İmparatorluğu'nu, giderek daha az referansta bulunulan mevcut bir model çerçevesinde değil, gelecek tahayyülünden yola çıkarak düşünmek zorunda kalırlar. 1792-1793 yıllarında Avusturya'da 227 gün geçirmiş bir elçi olan Ebubekir Ratip Efendi'nin (1750-1799)[20] heyetinden söz eden Şerif Mardin, "bu ülkenin askerî, ekonomik ve politik örgütlenmesini, görülmemiş ve ayrıntılı bir şekilde tanımlamayı başardığını" belirtir. "Raporunda dine ayırdığı tek cümle dolayısıyla, İslâm'ın askerlerin seferber edilmesi konusunda [Hıristiyanlıktan] üstün olduğunu söylemekle yetinir."[21] Mardin bu dönemde elçilerin verdiği raporların çoğunun "materyalist" okumalarıyla kendini belli ettiğini de ekler. Gerçekten de din, Avrupa'nın durumuna ve imparatorluktan farkına dair bir okuma anahtarı sunmamaktadır. Carter Findly de bu diplomatlar için Avrupa'da kalmanın, kalıcı toplumsal, kültürel ve politik sonuçlarıyla birlikte, nasıl kökten bir biyografik kopuş anlamına geldiğini göstermek amacıyla bu süreç üzerinde durur: "İlk diplomatların önemli şahsiyetlerinden biri, Londra'da Yusuf Agâh'ın [1793] yerine geçen İsmail Ferruh Efendi'dir [1798-1801 arasında görevde bulunmuştur]. İstanbul'a dönüşünden sonra Ferruh'un, döneminin en iyi entelektüellerinden bazılarını bir araya getiren, faaliyetleri bilimsel, edebi ve felsefi tartışmalara ve bu konularla ilgili kişilerin yetiştirilmesine adanmış bir 'bilim cemiyeti'nin (*cemiyet-i İlmiyye*) kuruluşuna katıldığı bilinmektedir. Cemiyetin eğitim faaliyetleri ile İsmail Ferruh kütüphanesinin 1839 yılında kurulan yeni sivil okulların ilkine verilmesi, onun ve dostlarının etkisini göstermektedir."[22] Zamanı hızlandırmayı ve Avrupa'nın yüzyıllar içinde gerçekleştirdiklerini taklit ederek gerçekleştirmeyi dert edinmiş elçilerin ve "özel görevlilerin" ifade ettikleri aciliyet duygusunu vurgulamak için anacağımız son bir örnek, baş amiral Halil Paşa'dır. 1830'da şöyle yazar: "Rusya'dan döndüğümde şuna son derece ikna oldum ki, eğer biz Avrupa'yı taklit etmezsek, Asya'ya geri dönmekten başka seçeneğimiz kalmaz."[23] Bu saptamanın trajik ironisi, Avrupalılaşma buyruğunu Osmanlılara hatırlatanın, tam o dönemde Marki de Custine tarafından "Avrupa-karşıtlığı"nın cisimleşmiş hali olarak gösterilen (*La Russie en 1839*) [1839'da Rusya] komşusu olmasıdır.

Nizam-ı Cedid nedir?

Niyazi Berkes'e göre *Nizam-ı Cedid* terimi ilk kez İbrahim Müteferrika (1674-1745)[24] tarafından kullanılmıştır. Matbaanın İslâm dillerinde eserler yayımlamakta kullanılması yasağına meydan okuyan Müteferrika, 1729 yılında kendince "Yeni Düzen"i gerçekleştirir. Girişimini, hayalgücünün ve fi-

---

[16] Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması Klasik Dönemden II. Abdülhamid'e*, Der Yayınları, İstanbul, 1986, s. 99.

[17] Mehmed Effendi (Gilles Veinstein'ın giriş yazısı), *Un ambassadeur ottoman en France sous la régence*, François Maspero, Paris, 1981.

[18] Edhem Eldem, "18. Yüzyıl Değişimi", *Cogito*, sayı 19, 1999, s. 197.

[19] Ali Akyıldız, *a.g.e.*, s. 21.

[20] Bu diplomatik heyet hakkında bkz. Abdullah Uçman, "Ebubekir Ratıp Efendi'nin Nemçe Seyahatnamesi", *Tarih ve Toplum*, sayı 69, 1989, s. 27, 32.

[21] Şerif Mardin, "Operasyonel Kodlarda Süreklilik, Kırılma ve Yeniden Inşa: Dün ve Bugün Türk-Islam İstisnacılığı", *Doğu Batı*, sayı 31, cilt 8, 2005, s. 37-38.

[22] Carter V. Finley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton University Press, Princeton, 1980, s. 130, 131.

[23] Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Kurucuları, 1928 Yazıları*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981, s. 12.

[24] Niyazi Berkes, *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, Adam Yayınları, İstanbul, 1985, s. 86.

kirlerin hazineleriyle, kitapların hatasız, düzgün nüshalarına sahip olma zorunluluğundan okumayı kolaylaştıracak bir dizin ekleme ihtimaline, üretim maliyetinin azaltılmasından bilgi yoluyla bir *cihat* yürütmeye dek çeşitli yollarla haklı gösterir.[25] Çabaları sonunda başarıya ulaşır; çünkü 1454 yılında (yani, Konstantinopolis'in fethinden bir yıl sonra) matbaanın icadından yaklaşık üç yüzyıl sonra, keza sadece gayri Müslim topluluklara ayrılmış kullanım hakkıyla Osmanlı İmparatorluğu'na girişinden iki yüzyılı aşkın bir süre sonra Osmanlıca eserler basma iznini elde etmeyi başarır.

> Avrupa'dan gelmiş diğer göçmenlerin çoğu gibi,[26] Müteferrika da din değiştirmiş bir Hıristiyan'dı. Üniteryan akımının yandaşı olarak, İsa'nın kutsallığını, Üçlem'i ve Kitap'ın kutsallığını reddediyordu. 18. yüzyılda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun işgal ettiği memleketi Kolozsvar'dan (bugün Romanya'da Kaloşvar) uzakta, İslâm dinine geçtikten sonra önemli bir kitap kaleme aldı: *Usul al-Hikem fi Nizam al-Umam* (Milletlerin Düzeninde Yönetim Biçimleri, 1731).

Müteferrika'nın kendine sorduğu soru, Kâtip Çelebi'nin sorusu gibi, Batı nasıl yaşıyor, değil, Batı neden ilerliyor sorusudur. Bu soru başka türlü de ifade edilebilir: İslâm neden geriliyor? Yazar bu politik risalede, öncelikle, Osmanlıların aşina olduğu bir sorunsal olan devletin, dolayısıyla düzenin gerekliliğini vurgular. Ardından, Kâtip Çelebi gibi, Avrupa'daki yönetim biçimlerinin sınıflandırmasına girişir: monarşi, aristokrasi, teokrasi ve demokrasi. Burada da (neredeyse) yeni bir şey yoktur. Fakat öncellerinin tersine, yeni ve rasyonel ilkeler benimseme zorunluluğunu da politikaya dahil eder. Ordu ile siviller arasında bir karşıtlık saptar, bilimin önemini vurgular ve bir süre sonra, III. Selim hükümranlığının resmî alameti olacak fikri ortaya atar: *Nizam-ı Cedid*, Yeni Düzen. (Sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun değil) İslâm'ın geri çekilme nedenlerine gelince, sorun artık daha açık terimlerle ortaya konulur. Müteferrika sekiz şey sayar: Yasaların uygulanmaması, adaletsizlik, yeteneksiz kişilerin devlet görevlerini işgal etmesi, yeni askerî teknolojilerin bilinmemesi, orduda disiplinsizlik, rüşvetler, kamu hazinesinin suistimali ve dış dünya karşısındaki cehalet.[27]

Müteferrika'dan III. Selim'in tahta çıkış tarihi olan 1789'a dek, özellikle Fransa'nın hizmetindeki, Macar kökenli Baron François de Tott (1733-1793) gibi Fransız subayların gelişiyle birlikte, Batı'ya dair bilgi imparatorluk içinde adım adım derinleşir. Devrim'den sonra Fransa'yı terk etmek zorunda kalan diğer Fransız subaylar da –örneğin Louis Juchereau de Saint-Denis (1676-1744)– idari ve askerî bilgileri güçlü, başka entelektüel geleneklerden gelen özerk aktörler kategorisi oluşturmak üzere imparatorluk tarafından askere alınır. Bir anlamda, bunlar yeni *Enderun*'u –saray okulu– temsil ederler. Avrupa'ya gidip geldikleri için artık Avrupa'yı tanıyan Osmanlı bürokrasisinin bir bölümünün ifade ettiği değişim talebine cevap vermeyi başarırlar. İmparatorluğun "yeni düzen"i, yeni Osmanlı bürokratları, Avrupalı göçmen ve subaylar arasındaki karşılıklı kesişme, sürtüşme ve kültürel etkileşimin meyvesi olarak gün ışığına çıkacaktır.

Bu yeni düzenin tarihi ikilidir. Bunlardan biri, basit birkaç kronolojik ölçütle olaylara bağlıdır; diğeri ise sorunsallaşmıştır ve nitelikseldir, son derece karmaşık bir şekilde kendini gösterir. Nizam-ı Cedid'in kronolojisi, bütünüyle III. Selim'in kişiliğinin damgasını taşır. III. Selim, amcası I. Abdülhamid'in (hükümranlığı 1774-1789) ardından 1789'da tahta çıkmıştır ve Avusturya ile Rusya karşısındaki bozgunların sonucunu yönetecektir. Bu konuya geri döneceğiz: 1761'de doğmuş genç sultanın hükümranlığı, önemli ama henüz belirsiz askerî ve mali reformlarla birlikte, birçok tepkiye yol açan yeni bir kurumsal iskeletin taşıyıcısı olur. Sonu sert olur: 25 Mayıs 1807'de, yeniçerilerle özdeşleştirilen ve yamaklar ("yerel olarak askere alınan paralı askerler") denen grup, bakan Raif Mehmed Paşa'nın dayattığı yeni üniformayı giymeyi reddeder. Bakanı öldüren yamaklar içlerinden birini, Kabakçı Mustafa'yı (1770?-1808) lider seçerek İstanbul'a doğru yürürler. Düzenli yeniçeri birliklerinin katılımıyla safları genişlerken, iktidar ayaklanmayı bastırmak için kendi güçlerini seferber etmeyi başaramaz. Nizam-ı Cedid (bkz. aşağısı) denilen yeni bir ordunun kurulmasına izin veren bir fetva çıkartma cesaretini gösterdiği için sayısız tehdidin hedefi olan şeyhülislâmı rehine alırlar. Din adamı uzlaşmak zorunda kalır ve III. Selim'in tahttan indirilmesi belgesini imzalar,[28] yerine de IV. Mustafa geçer. Yeni bir fetva Nizam-ı Cedid'i *bida* (Arapça *bid'a*), yani İslâm'ın eleştirdiği olumsuz "yenilik" olarak niteler ve bu sıfatla, şeriata aykırı olmakla suçlar.

İsyan, güçlü Rusçuk ayanı Alemdar (ya da Bayrakdar) Mustafa'nın (1765-1808) başlattığı bir karşı-seferberliği kışkırtır. Mustafa, esasen Arnavut ve Bosnalılardan oluşan 40 bin kişilik ordusuyla başkenti kuşatır. Hanedanlıkta taht iddiasında bulunabilecek geriye kalan tek üye olarak geri dönüşsüz bir durum yaratmayı amaçlayan yeni sultan, hapse atılmış olan III. Selim'in ve kardeşi Mahmud'un öldürülmesi emrini verir. Fakat Mahmud cellatlarının elinden kaçmayı başarır. Alemdar'ın kuvvetleri, 1808 yılında Mahmud'u (II. Mahmud) tahta geçirmek için IV. Mustafa'yı yakalayıp öldürürler. Türklerin/Müslümanların azınlıkta olduğu "Balkan dinamiği"ni temsil eden Alemdar, ülkenin yazgısına çok kısa bir süre önderlik edecektir. Nizam-ı Cedid ordusunu yeniden oluşturarak, yeniçerilerin alınganlığını depreştirmemek için Segban-ı Cedid ya da Seyman-i Cedid (kelimesi kelimesine, "Yeni Av Köpekleri") adını verir.[29] Ama bu nafile bir çabadır, çünkü yeni bir yeniçeri isyanı (15 Kasım 1808) sultan ve sadık birkaç yüz askeri için ölümcül olacaktır.

---

[25] A. Adnan Adıvar, *a.g.e.*, s. 150.

[26] Din değiştiren Fransızlar hakkında bkz. Bartolomé ve Lucille Bennassar, *Les Chrétiens d'Allah, l'histoire extraordinaire des renégats XVIe-XVIIe siècle*, Perrin, Paris, 1989.

[27] Bir özet için bkz. Niyazi Berkes, *Felsefe*, *a.g.e.*, s. 89-93.

[28] Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, Akyıldız Matbaası, Ankara, 1972, s. 171.

III. Selim: geçmiş nostaljisinden reformlara

Nizam-ı Cedid'in, getirdiği niteliksel değişimlerle ilgili ikinci tarihine bakıldığında, bunun bir dizi radikal kopuşa tanıklık ettiğini derhal kabul etmek gerekir. Yeni Düzen, bir dönemin bütün çelişki ve kopmalarını açıklayan III. Selim'in kişiliğinin damgasını taşır.[30] Onun egemenliği, henüz yok olmamış olan, fakat anakronik bir hal alan eskilerin nostaljisini ve ufukta görülse de henüz ortada olmayan bir yenilik arzusunu ifade eder. Birinden diğerine geçiş, içi pek rahat olmayan –çünkü bir modeli yıktığını bilmektedir– sultan açısından kolay olmaz: "Osmanlı atalarımız ve [eski] insanlar bize, yıkmakta olduğumuz bir nizam bıraktılar,"[31] diye itiraf eder. Keza, eski nizamı onarmak için "atalarının" manevra kabiliyetine kendisinin sahip olmadığını da bilir. Ona göre, asıl sorun genelleşen ama cezasız kalan –çünkü, "hainlere siyasal nedenlerle ölüm cezası" uygulamak mümkün değildir– yozlaşmadır. "Siyaset olmadan halk reformdan geçirilemez. Somut önlemler gerekir. Atalarımız zamanında nizam, siyaset aracılığıyla dayatılıyordu," diye ekler.[32] Oysa, iktidarın kalbinde politik ve idari bir düzenlemeye girişmek için hükümdarın elinde bulunan aygıtların bu sonuncusunu harekete geçirmek pratikte imkânsız hale gelmiştir. Pratikte diyoruz; çünkü bu durum son kez II. Mahmud döneminde meydana gelecektir. II. Mahmud, 1837 yılında "kudretli Pertev Paşa"yı öldürtmüş olan III. Selim'in ardılıdır (Pertev Paşa'nın öyle bir gücü vardır ki, "ayaktakımı onu 'taçsız kral' diye adlandırır"[33]). Fakat söz konusu durumdaki istisna, Nizam-ı Cedid'in devlet adamlarının, sultanın gazabından öncellerinden daha iyi korundukları tespitini geçersiz kılmaktan uzaktır. 1838 tarihli ceza yasası da onların yardımına

---

[29] Robert Mantran, "Les débuts de la question d'Orient (1774-1839)", Robert Mantran (der.) içinde, *a.g.e.*, s. 438.

[30] Hükümdarlığına genel bir bakış için bkz. Stanford J. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Selim III*, Harvard University Press, Cambridge Mass., 1971.

[31] Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hattı Humayunları Nizam-i Cedit (1789-1807)*, TTK Yayınları, Ankara, 1942, s. 113.

[32] Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde, a.g.e.*, s. 169.

[33] Selim Deringil, *Well-Protected Domains Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, I.B. Tauris, Londra, 1998, s. 167.

yetişecektir, çünkü yasa "padişaha ihanet" suçuna bir madde ayırarak, memurlara karşı *siyaset-i örfiye*'yi ("hikmet-i hükümet adına ölüm cezası vermek") ortadan kaldırarak, sadece şeriat çerçevesinde dile getirilen ölüm cezalarını korur.[34]

Nostaljik yapıdaki III. Selim, hükümranlığının ilk döneminde aslında reformculuğun yakınından geçmez; ancak elinin altındaki tüm klasik kaynakları tükettikten sonra radikal adımlar atar. İlk başta, kendi gözü önünde bir dünya şehrine dönüşmüş olan İstanbul'da Müslümanlara şarap satışını yasaklamaya çalışır ve Osmanlı tarihinde sayısız kez görüldüğü üzere, gayri Müslimlerin ayırt edici renklerde giyinmelerini dayatır.[35] Aynı zamanda, sınav sistemini yeniden düzenleyerek ve 1789 yılında "kara cahiller"in işe alınmasını yasaklayarak, hukuk kurumunda reform yapmaya çalışır: "Hiçbir cahil kadı olarak atanmayacaktır." Dört yıl sonra isteklerini yineler: "Hem, Rumeli'deki hem Anadolu'daki kadıların cahiller [kategorisine] dahil olduğu dikkate alındığında, şeriat düzenlemelerine hâkim olmadan verdikleri yargılar yok hükmündedir."[36] Mali krize dair de benzer bir bakışı vardır. Başlangıçta eldeki altın ve gümüş kütlesini eriterek krizi aşmaya çalışır. Bu işlemin sınırlı başarısı onu en eski gelenekte bir *meşveret* ("önde gelen kişiler meclisi") toplamak zorunda bırakır ve burada umutsuzluğunu, aynı zamanda da *kaymakamın* ("başvezir yardımcısı") sessizliği karşısındaki öfkesini ifade eder: "Gelirlerin ve harcamaların durumunu, keza devletin çılgınca yaşam tarzını biliyorsunuz. Şu an için benim kuru ekmekle yetinmemi istiyorsanız, buna hazırım. Fakat [malına mülküne el koyarak] birine saldırırsam, 'Babasına bak, oğlunu al' diyeceklerdir. Ne yapılması gerektiğini söyleyin bana, Allah aşkına. Devlet batmakta, yarın [dile getirilecek] pişmanlıklar bir işe yaramayacaktır. Yüreğimdekileri size söyledim. Siz de bu devletin hissedarısınız."[37] III. Selim mevcut kurumsal düzeneklerde reform yapmanın imkânsızlığı saptaması temelinde, *Nizam-ı Cedid* ordusu misali, yeni bir hazine yaratmaya karar verir. *İrad-ı Cedid* denen bu hazine, bazı zeamet ve tımar gelirlerinin aktarımı ve bazı yeni vergiler sayesinde elde edilmiş yedek bir fondan oluşur. Bu hazine ayakta kalabilir gibi görünür ve kısa sürede devlet maliyesinin temel kurumsal yapısını oluşturur.[38]

Diğer yandan, atalarının örneğine hayranlık ve imrenmeyle kafa yoran bu sultan, gözlerini Avrupa'ya, özellikle de kıtanın en radikal bileşeni olan

---

[34] Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde, a.g.e.*, s. 173.

[35] Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 12.

[36] Hüseyin Altay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi Medrese Programları-İcazetnameler-İslahat Hareketleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1983, s. 184.

[37] Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 82.

[38] *A.g.e.*, s. 93.

Fransa'ya çevirir. Bir incelemesini III. Selim'e ayırmış olan Enver Ziya Karal'a göre, Fransızların devrimlerinden sonra oluşturdukları bir *Nizam-ı Cedid*'den kendisine söz edildiğinde, ilgili belgelerin derhal tercüme edilmesi emrini verir.[39] Fransız Devrimi'nin III. Selim imparatorluğunu hem dehşete düşürdüğü hem de büyülediği ortadadır. Önde gelen Osmanlılar, Tanrı'ya karşı bir savaş olarak yorumladıkları Fransız Devrimi'ni her zaman mahkûm etseler de, tarihin en radikal toplumsal devrimlerinden birine sahne olduğunu pratikte unutarak, bu ülkenin cazibelerine duyarsız kalamadılar. Bir anlamda, reformcu sultan, 19. yüzyıl Osmanlı'sını bütünüyle belirleyecek olan bir Avrupa devrimi modelinin tutucu ihraç sürecinin başlatıcısı oldu.

Yeni düzen, yeni ordu

Askerî düzlemde, III. Selim'in hükümranlığının kronolojisi için hayati önem taşıyan her şey mütevazı düzeyde başlar. Nizam-ı Cedid terimi başlangıçta profesyonellerden oluşan yeni bir askerî birliğe (Nizam-ı Cedid Ordusu) dayalı daha önce görülmemiş bir aygıtın yerleşmesine gönderme yapar. Ülkenin askerî durumu üzerinde gerçek bir etkisi olmayan, iyice düşünülmüş ve özellikle Rumeli kadıaskeri İsmail Paşazade Esseyid İbrahim İsmet tarafından yürütülen sayısız danışma ve görüşmeden sonra tamamlanmış bu evre, yine de son derece önemlidir; çünkü böylece devlet, tıpkı yeniçeriler arasında reform yapmanın imkânsızlığı gibi, eski tımar sisteminin sürdürülemeyeceğini de resmen kabul eder (Tımar sistemi 1827 yılında ortadan kaldırılacaktır. Bu tarihte, geriye kalan 5.200 sipahi Asakir-i Mansure Süvarisi ["Muzaffer Suvariler"] adı altında yeniden örgütlenirler).[40] Dahası, yeni birlik Avrupalı subaylar tarafından eğitilir ve Avrupa ordularınınkine benzer üniformalar giyerler. Bu da, hükümdara bağlı en yetkin yapı olan ordunun, bu alandaki kendi model ve sembollerini reddetmesi anlamına gelir. Avrupa'nın üstünlüğünün tanındığı kesin olarak itiraf edilir. 1797 yılında 9.200 kişiden oluşan yeni ordu 1806 yılında, 1.590 subayın komuta ettiği 22.685 askere erişir.[41] Kökeni itibarıyla mütevazı olan bu aygıt, 1826 yılındaki son bir ayaklanmanın ertesinde yeniçeri ocağının tasfiyesinden sonra devletin sahip olduğu tek mekanizma olarak görülür.

Başlangıçta III. Selim'in arzuladığı gibi yeniçerilerde reform yapmak yerine, neden sıfırdan bir ordu inşa edilmiştir?[42] Bunun cevabı, artık cephede tamamen etkisiz kalan, fakat esnaf, tüccarlar, ulemanın bir bölümü ve Bektaşi tarikatı ile kurduğu güçlü bağlar sayesinde iç sahnede aşırı güçlü olan bu birliğin isyancı potansiyelinde yatar. Yeniçeriler aynı zamanda bir kast oluşturmuştur; saraya sürekli olarak genç "köleler" getiren fetihlerle yenilenme olmadığından, yeniçerilik babadan oğula geçer. Dolayısıyla, alternatif bir ordu kurulmasına karşı tepkilerin –tıpkı devletin onların isyanına cevabı gibi– sert olması anlaşılırdır. Söylediğimiz gibi, ilk başta kanlı bir isyana kalkışırlar. 1807-1808 tarihli bu isyan Nizam-ı Cedid ordusunun geçici olarak ortadan kaldırılmasıyla ve III. Selim'in öldürülmesiyle sonuçlanır. Baskının mimarı olan Bayraktar aynı yıl çıkan yeni bir isyanda katledilir. Yeniçeriler 1826 yılında son bir kez daha ayaklanırlar; ama bu kez ulemanın desteğine güvenemezler. 19. yüzyıl başında 140 bin kişiden oluşan bu ordu,[43] katliam benzeri görülmemiş bir şiddet içinde ve bu şiddet dolayısıyla birkaç gün içinde ortadan kaldırılır. Bu, Osmanlı tarihinin önemli bir mihenk noktasıdır ve iktidar söylemi içinde anında *vaka-i hayriyye* ("hayırlı/mutlu olay") diye selamlanmıştır.

Yıkım, iyiyi kötüden ayırmaya özen gösteren bürokratik rasyonalitenin büyük saygısı içinde gerçekleşir; sıradan tek bir asker bile esirgenmez ve yeniçerilerin en iyi unsurlarının, yetkililerin dikkatle İslâmî bir kuvvet olarak tanıttıkları yeni askerî birliğe katılımı sağlanır: *Asakir-i Mansure-i Muhammediye* ("Muhammed'in Muzaffer Askerleri").[44] Tıpkı subaylar gibi topçular ve silahçılar da bu yeni orduya nakledilerek,[45] değişim, askerî hiyerarşinin tepesine ve bürokrasiye olduğu gibi,[46] ulemaya da güçlükle kabul ettirilir.

Fakat imparatorluğun kendi Memlük kuvvetlerini 1805 yılında ortadan kaldırmış olan[47] Mısır'daki Mehmed Ali modelini ne kadar taklit ettiğini gösteren bu operasyon, aslında, içlerinden bazıları yeniçerilerle tehlikeli biçimde flört etmiş olan ulemanın isteğine uygundur. Gerçekten de, devlet, aynı süreçte, yeniçerilere kısmen organik olarak bağlı Bektaşi tarikatının gücüne saldırmaya karar verir. Robert Mantran'ın 16. yüzyıldan söz ederken söylediği gibi: "Yeni bir baba (Bektaşi lideri) tarikatın başına atandığında, İstanbul'a geliyordu; başvezirin huzuruna çıkmadan önce, yeniçerilerin genel karargâhına gidiyordu; orada ağa başına taç (Bektaşi sarığı) giydiriyor, sonra da koca bir kortej eşliğinde başvezirin huzuruna çıkarken ona eşlik ediyordu."[48] Bu birliğin ortadan kaldırılmasıyla birlikte, tarikata da baskı yöneltilir: Mallarına el konulur, 150 kadar olduğu tahmin edilen ve kimileri kırsal kesimde, kimileri ise şehir merkezlerinin yakınında bulunan[49] tekkeleri ellerinden alınır ya da çok tutucu Sünni bir tarikat olan Nakşibendilerin şeyhlerine emanet edilir.[50] Sultan II. Mahmud, ulemayı pasifize ederken, atalarının büyük bölümünün umut bağladığı ama hiçbirinin gerçekleştirmeye cesaret edemediği düşü de gerçekleştirir: "Aslında Sultan II. Bayezid ile başlayan ve devam eden süreçte vakıf gelirleri Osmanlı idarecilerinin dikkatini çekmiş, zaman zaman bu gelirlerden faydalanma arzularını dile getirmişlerse de mümkün olmamıştır. Ancak II. Mahmud yeniçeriliğin ilgasından sonra yeniçerilere mahsus vakıf ve benzeri gelirlere, bektaşiliğin ilgasında ise bektaşilerin vakıf ve benzeri mal varlıklarına el koyarak reformlara malî kaynak sağladı."[51] Yasadışılığa mahkûm edilen Bektaşilerin ortadan kalkmasıyla birlikte, devlet, reformlarını başarabilmek için, bir süreliğine etkisizleştirilen ulemanın lütfuna mazhar olabildi.[52]

---

[39] *A.g.e.*, s. 30.

[40] Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler*, cilt 1, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 869.

[41] Robert Mantran, *a.g.y.*, s. 420.

[42] Enver Ziya Karal, *a.g.y.*, s. 25.

[43] Erol Özbilgen, "Osmanlı Devletinin Toplumla İlişkilerini Sağlayan Kurumlar ve Siyasi Partiler", *İlim ve Sanat*, sayı 15, 1987, s. 17.

[44] Robert Mantran, *a.g.y.*, s. 443.

[45] İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul, 1983, s. 25.

[46] Yonca Yüksel, "Tanzimat Döneminde Bulgaristan: Osmanlı'da Merkezi Devletin Oluşumu", *Toplum ve Bilim*, sayı 83, s. 244.

[47] Suraiya Faroqhui, *Anadolu'da Bektaşilik*, Simurg Yayınları, İstanbul, 2003, s. 163.

"Sened-i İttifak"

Askerî alanın ötesinde, Nizam-ı Cedid terimi, mevcut yapıların onarılma mantığından adım adım çıkarak, başlangıcında kuşkusuz tutucu olan, fakat pratikte sıfırdan yaratılması gereken yeni kurumlar aracılığıyla mevcut imkânları değiştirmeye elverişli reformcu bir politikanın benimsendiği bu dönemin bütününü niteler. 19. yüzyılın ikinci yarısında, bu işin aşırılığını, mevcut bir devlette reform yapmaktansa hiçten yola çıkarak bir devlet kurmanın daha kolay olduğunu yazan Cevdet Paşa'dan daha iyi anlayan hiç kimse yoktur.[53]

III. Selim'in hükümranlığı, belirsizlikleri, araştırma ve korkuları ifade eder. Onun trajik ölümü ve ardından Alemdar Mustafa'nın intikamı, reformların sınırlarını aynı zamanda da başkentte "âdetlerin yumuşaması"nın kırılganlığını gösterir, çünkü sonsuza dek ortadan kalktığı sanılan hükümdar katli çok kısa süre içerisinde iki kez güçlü bir şekilde yeniden gündeme gelir. 1807-1808 tarihlerindeki yeniçeri isyanı, tıpkı her türlü radikal reformun

---

[48] Robert Mantran, *La Vie quotidienne à Istanbul*, *a.g.e.*, s. 110.

[49] Suraiya Faroqhui, *a.g.e.*, s. 61.

[50] Mustafa Kara, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, Sır Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 298.

[51] İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 52.

[52] Suraiya Faroqhui, *a.g.e.*, s. 159.

[53] Carter V. Findley, *a.g.e.*, s. VIII.

yolunu onlarca yıl boyunca kapatmış olan 1730 yılındaki Patrona Halil İsyanı sonrasında olduğu gibi, yeni bir atalet dönemine yol açmış olabilir. III. Selim'in ölümü, devletin ayakta kalmasının, Avrupai türde de olsa yeni bir ordudan ve yozlaşmadan korunmuş olsa da yeni bir hazineden fazlasını gerektirdiğini açıkça gösterir. Devletin ve reformist politikalarının üzerinde yükselebileceği toplumsal tabanı genişletmek gerekir. Bu anlamda, III. Selim'in öldürülmesini takip eden kısa dönemin anahtar kişisi olan Alemdar, tamamen simgesel bir şahsiyettir. Ruşçuk ayanı, gerçekten de, geniş imparatorluk bölgelerinden doğmuş merkezkaç kuvvetlerin temsilcisi olarak başkenti ve dolayısıyla devletin bellibaşlı aygıtlarını kuşatır. Merkezî iktidarın çıkarlarının olduğu kadar ayanın çıkarlarının da damgasını taşıyan Alemdar'ın devlet reformu vizyonu, çelişik ama tamamlayıcı ikili bir hedefi takip etmesine yol açar: Toplumsal bir dayanak sağlayarak devleti sağlamlaştırmak ve devletin bu merkezkaç kuvvetler karşısında gerçek özerkliğini teminat altına almak için yeni bir bürokrasi oluşturmak amacıyla eşrafı sisteme dahil etmek.

16. yüzyılın sonunda ve 17. yüzyılın başında isyanlar döneminden çıkışta ayanın taşıdığı ağırlıktan daha önce söz etmiştik. (Anadolu'daki hanedanlıklardan söz etmesek de) Şam'da Azemlerin ya da Musul'da Celililerin işgal ettiği hegemonik konumun gösterdiği gibi, ayan 18. ve 19. yüzyılda büyümeye devam eder.[54] 1786 yılında ayanlık resmî olarak ortadan kaldırılıp yerine, mahalleler düzeyinde seçilmiş yetkililerden oluşan kethüdalık ("mabeynci") konsa da,[55] eşraftan bu kişilerin vilayetlerdeki ağırlığı karşısında bu tür bir idari kararın gülünç kalacağı açıkça görülür.

19. yüzyılın başında ayan ile devlet arasındaki ilişkiler belirsizdir, kısıtlamalara ve fırsatlara göre gelişim gösterir. Gerçekten de devlet ayanlardan vazgeçemeyeceğini; bunun bedelinin, karşısında tamamen eli kolu bağlı kalacağı genel bir güvensizlik olacağını biliyordur; fakat diğer yandan, aşırı güçlenen bu ayanlar, kendi vilayetlerinin ötesinde de bir tehdit oluştururlar. Devlet ile ayanlar arasındaki sınırlar da belirlenmiş değildir, çünkü birçok yerde, merkezin onlara resmî iktidarı emanet etmekten başka tercih şansı yoktur. Nihayetinde, devletin her temsilcisi potansiyel bir ayandır, üstüne üstlük bir isyancıdır. Örneğin Rumeli'de büyük tarım çiftliklerinin kuruluşu esasen devletin desteklediği Müslümanlara yarar; Hıristiyan eşrafa, çorbacı ("köy başı"), kocabaşı ("levazımatçı"), knez ("senyör") gibi yardımcı ya da tali görevler emanet edilmiştir.[56] Fakat en az 25 çiftliğin sahibi olan ve kendi adını taşıyan bir isyanın (1806-1813) kökeninde bulunan vali Vidinli (Bul-

---

[54] Jane Hataway, *The Arab Lands under Ottoman Rule, 1516-1800*, Pearson Longman, Harlow ve Londra, 2008, s. 81.

[55] Mefahir Behlügil, *İmparatorluk ve Cumhuriyet Dönemlerinde İllerimiz*, İstanbul, 1992, s. 94.

[56] Yonca Yüksel, *a.g.y.*, s. 249.

garistan) Pazvanoğlu örneğinde görüldüğü gibi, valiler de Müslüman çiftliklerden kâr sağlamaktadır.[57] Çoğu zaman, devleti zenginleştirmeden köylülüğün durumunu dayanıksızlaştıran –yasal ve yasadışı– ikili bir vergi sistemi dayatırlar.

Ayanın resmen kabul edilip sisteme dahil olması, Alemdar Mustafa'nın çağrısıyla düzenlenen bir toplantının (29 Eylül 1808) ardından olur. Toplantının sonucunda Sened-i İttifak denen –kelimesi kelimesine "İttifak ya da İşbirliği Sözleşmesi"– bir belge imzalanır. Osmanlı tarihyazımı bu belgenin niteliğini yoğun bir şekilde tartışmıştır. Kimileri bunu Osmanlı *Magna Carta*'sı ya da ilk anayasası olarak kabul ederken, diğerleri ise yeni sultanın kendisini iktidara taşımış adama bahşettiği ve gerçek anlamda bir sonuç içermeyen bir imtiyaz olarak görmüştür. Fiiliyatta, belge hem mütevazıdır hem de –kökten bir kopuşa yol açmasa da– önemlidir. Mütevazıdır, çünkü sadece dört ayan tarafından imzalanmıştır ve bunlar da kesinlikle imparatorluk vilayetlerinin temsilcisi değillerdir; aynı şekilde, devletin sivil ve askerî sorumluları tarafından benimsenmiş olsa da, sultanın tuğrasını ("imza/mühür") taşımıyor olması kapsamını sınırlar.[58] Bununla birlikte, "bizler, hep birlikte, dinin ve devletin yeniden tesisi için birleşmiş ve ittifak halindeki bir vücut olarak..."[59] diye başlayan bu metin temel önemdedir; çünkü merkez ilk kez diğer iktidarların meşruluğunu tanır, hatta zımnen de olsa, kendi varlığının onlarla işbirliğine bağlı olduğunu kabul eder. Yine ilk kez olarak devlet, bir metin aracılığıyla, toplum üstü bir duruştan çıkarak, dayanması gereken, kendisini besleyebilecek ve meşrulaştırabilecek müttefik bir güce sahip olur. Asgari de olsa, bu tanıma karşılığında kendini ayanlara adım adım dayatmayı başaracaktır, bununla birlikte, açıkça muhalif olanları infaz etmekte ya da sürgüne göndermekte tereddüt göstermeyecektir.[60] Bu konuya geri döneceğiz: Bu merkezkaç güçler tanınmasa, Sened-i İttifak'tan otuz yıl sonra Tanzimat'ın el atacağı merkezileşme politikasının az da olsa başarı şansı hiç olmazdı.

---

57 *A.g.e.*

58 Ali Akyıldız, *a.g.e.*, s. 85.

59 *A.g.e.*, s. 90-102.

60 Mefahir Behlügil, *a.g.e.*, s. 94.

5

DEVLETİ YENİDEN ÖRGÜTLEMEK: TANZİMAT

> *[...] Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasıyla birlikte (15 Haziran 1826), hükümdar üzerinde olduğu gibi halk üzerinde de ağırlık oluşturan askerî despotizm çöktü ve sultan, ilk kez olarak, ileri uygarlığın gereklerine cevap veren yararlı reformları başlatabilecek konuma geldi. Bu andan itibaren Türk devlet adamları yabancı öğütlere açık hale geldiler; eski yobazlık ortadan kalkarak, yerini, herhangi bir Avrupa ülkesindekinden daha üstün olmasa da en azından ona denk dinsel bir hoşgörüye bıraktı.*
>
> – J. LEWIS FARLEY, Babıâli'nin Bristol konsolosu[1]

> *[...] Önceki kuralları değiştirmeye girişen her hükümran, bir anlamda yeni bir devletin ve yeni bir iktidarın kurucusudur. Devlet çökene dek bu böyle sürer...*
>
> – İBN HALDUN (1332-1406)[2]

"Yeniden örgütlenmeler"

Nizam-ı Cedid'in düşü olan yeni bir bürokrasinin oluşması, II. Mahmud'un (1808-1839 yıllarında hüküm sürmüştür), ardından da I. Abdülmecid'in (1839-1861 yıllarında hüküm sürmüştür) itkisiyle somutlaşarak Tanzimat adını alır: "Yeniden örgütlenmeler" 3 Kasım 1839 tarihli bir hükümdar fermanıyla ilan edilir. Tanzimat girişimi, Şerif Mardin'e göre, büyük ölçüde kameralizmden etkilenmiştir.[3] Kameralizm, Osmanlı politik geleneğine aykırı olarak, bir aydın mutlakıyetçiliği inşa etmeyi önerir.[4]

---

1 J. Lewis Farley, *Modern Turkey*, Hurst & Blackett Publishers, Londra, 1872, s. 177.

2 Ibn Khaldoun, *a.g.e.*, cilt 1, s. 630.

3 Şerif Mardin, *Makalaler IV*, İletişim Yayınları, İstanbul, cilt 4, 1991, s. 14.

4 *A.g.e.*, s. 84.

Tanzimat, ürünü olduğu Nizam-ı Cedid'i rasyonelleştirme, aynı zamanda da radikalleştirme tutkusu içindeki insanların eseridir.[5] Bu bürokratlar, Mehmed Emin Rauf Paşa (1780-1859), Mehmed Emin Ali Paşa (1815-1871), Mehmed Fuad Paşa (1814-1868) ve elbette Koca Mustafa Reşid Paşa'dır (1800-1858). Başvezir olan bu sonuncusunu, şair İbrahim Şinasi "uygarlığın peygamberi" olarak kutlar.[6] "Avrupa'da eğitim gören" Mustafa Reşid Paşa "resepsiyonları seviyordu, bütün şenlik, suare ve galalarda hazır bulunuyordu; buralarda, 'edebiyatçılar, gazeteciler ve ünlü eleştirmenlerle bağ kuruyordu.' Sohbet ettiği sanatçı ve edebiyatçılar, onun için, 'O, paşaya dönüşmüş ve başına fes takmış bir Thiers'dir' diyorlardı."[7]

Mehmed Fuad Paşa'nın deyişini yinelersek, Reşid ve yakın çevresi şimdiki zamanda inşa edilecek geleceğe bel bağlarlar: "Bugün bir meşe palamudu ekiliyor, fakat bunun meşe olması için elli yıl gerekir."[8] Eğer "Lale Devri"ne uzanırsak, şimdiden yüzyıllık olmuş Batılılaşmanın ağır ama geri dönüşsüz sürecinden doğmuş bu adamlar, yeni bir bürokrat kuşağı oluşturmayı dert edinmiş devletin yatırımının meyvesidirler; bunların çevresinde, Yahya Naci Efendi'nin (ölümü 1824) yönetiminde, 1821 yılındaki Rum isyanının başlangıcıyla aynı yıl kurulmuş özel bir okulda yetiştirilmiş ve "tercümanlar" denen gençler bulunmaktadır.[9] Yunan isyanı, imparatorluğun Hıristiyan çoğunluklu bir bölgesinin ayrılması yönündeki ilk başarılı teşebbüslerden biri olmanın ötesinde, Osmanlı idaresi üzerinde önemli sonuçlar da doğurmuştur. İmparatorluk Avrupa'ya açılma evresinin ortasındayken, Rum isyanının ardından Fenerlilerin tahakkümünün sonu, Avrupa'yı ve dillerini bilen Müslüman teknokratların yetiştirilme ihtiyacını da artırır.[10] Sahnenin önüne böylece itilmiş olan kişiler, emperyal olmadığı gibi, geçmişte olduğu gibi herhangi bir kutsal referansla da teminat altına alınmamış yeni bir politik düşüncenin habercileridir. Tanzimat düşünürlerinden biri olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun "Avrupa Genel Meclisi"ne girmesini savunan Mehmed Sadık Rıfat Paşa (1807-1857) devleti şöyle tanımlar: "Bizim devlet olarak tanımladığımız gövde, adaleti sağlayan ve [halkın koşullarını] iyileştirmeyi hedefleyen bu organdır. Her devlette, gücü, yaşamsallığı ve kalıcılığı sağlayan şey adalettir. [Buna karşılık] baskı ve adaletsizlik, yıkımın ve çöküşün nedenini oluşturur. Adalet devletin özü olduğu gibi, ülkenin ve milletin çıkarının da temel koruyucusudur."[11] Bu sözlerde hiçbir İslâmî tını yoktur. Tanzimat döneminde şeriata referans yok olmasa da, devlet adamlarının sloganlarının, tema ve üsluplarının –resmî bir madalya metninde görüldüğü gibi– şeriatla alakası yoktur: "Herkes için eşit adalet. Sanatların ve barışın teşviki. Zayıfların korunması. Konukluk haklarının sürdürülmesi. Yaygın eğitim."[12] Bu referansların bir kısmı *–adalet* ve *zayıfların korunması–* kuşkusuz ki dinsel gelenekle doğrulanabilir. Fakat bunlar yeni bir anlamda kullanılmıştır; çünkü "herkes için eşit adalet", binlerce yıllık bir gelenekten bariz kopuş olarak, Müslümanlarla gayri Müslimlerin eşitliği anlamına gelmektedir. Aynı şekilde, konukseverlik de sadece sultanın ruh yüceliğinin işareti değil, bir hukuk konusu da olur. "Sanat, barış, eğitim", bundan böyle Babıâli'nin sloganı olarak hizmet eden yeni temalar olarak, eski "Daima Muzaffer" sloganının yerine geçmiştir.

Bu kişilerin çabaları, sultanın bir dizi törensel yükümlülüğü benimsediği 3 Kasım 1839 tarihli hükümdarlık buyruğuyla başarılı bir şekilde taçlanmış olur.[13] İmparatorluk bütün tebaasının eşitliğini ilan eder, süresi sınırlı fakat herkesi kapsayacak genellikteki askerlik kurumunu inşa eder, eğitim sisteminde reform yapmayı, rüşvetin kaldırılmasıyla ve adil bir vergi sisteminin yerleşmesiyle birlikte yozlaşmayla mücadele etmeyi, özel mülkiyetin korunmasını ve bağımsızlığı yeni yasaların teminatı olacak adalette reformu uygulamaya koyar. Sultan da, ilk kez olarak, "hükümdarlık buyruğunda bulunan şeriat yasalarına harfiyen" itaat ederek, "[usulüne uygun olarak] resmen ilan edilen yasalara uygun olmayan hiçbir fermanı herhangi bir kimseye yarar sağlamak ya da zarar vermek amacıyla çıkarmayarak" ve "mevcut ya da gelecekteki yasaların" ilgasını talep etmeyerek kendi yetkilerini sınırlandırmayı yükümlülük altına alır.[14]

Osmanlı İmparatorluğu'nu, mutlakıyetçi ama aydın devlet sıfatıyla Avrupa'nın politik çerçevesine oturtan ve Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında imparatorluk için değer taşıyacak olan 1839 bildirgesinin ardından, bir diğer önemli belge olan 25 Şubat 1856 tarihli Hatt-ı Hümayun ("Hükümdarlık Buyruğu") gelir. Kısmen, –üzerinde tekrar duracağımız– Kırım Savaşı'nın ertesinde Avrupalıların taleplerini karşılamak için kaleme alınmış olan belge, inançlar arasında eşitlik sağlama özlemleri bakımından tam anlamıyla devrimcidir. Gayri Müslimlerin önde gelen din adamlarının hem kendi toplu-

---

5 Paul Dumont "La période des Tanzimat", Robert Mantran (der.) *a.g.e.* içinde, s. 462.

6 Ahmed Hamid Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1967, s. 160.

7 Georges Cioranesco, *La Mission de Stanislas de Bellange dans l'Empire ottoman*, Institute for Balkan Studies, Selanik, 1981, s. 91.

8 *A.g.e.*, s. 92.

9 Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 22.

10 Carter V. Finley, *Bureaucratic Reform, a.g.e.*, s. 205.

---

11 Necdet Kurdakul, "Mehmed Sadık Rıfat Paşa", *Tarih ve Toplum*, sayı 71, 1989, s. 57.

12 İkonografik belge, yayımlayan *Tarih ve Toplum* dergisi, sayı 73, 1990, s. 2.

13 Bu metnin hazırlanma koşullarının analizi için bkz. *Tanzimat I Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*, İstanbul, MFV, 1940 ve Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006.

14 Ahmed Hamid Tanpınar, *a.g.e.*, s. 98.

lukları içindeki hem de kamusal alandaki yerini güçlendiren Hatt-ı Hümayun, ibadet özgürlüğünü yerleştirir ve topluluklara özel okul kurma hakkı verir. Karma mahkemelerin kurulması, Müslümanlarla gayri Müslimlerin kamusal görevlere erişimde eşitlik prensibinin yerleştirilmesi, patriklikler özel miras izni, hukuksal belgelerin azınlık dillerinde yayımlanması, çokinançlı vilayet meclislerinin sürekliliği... imparatorluğun idari, hukuksal ve eğitsel manzarasını kökten dönüştüren önlemlerdir. 1839 buyruğu henüz tereddütlü bir dil kullanırken, 1856 tarihli belge "bölünmüş bir kişilik"ten artık zarar görmemekte ve özellikle Avrupai bir dil kullanmaktadır.[15] Bunun ardından, aynı yılın 30 Mart'ında imzalanan Paris Anlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nu, "Avrupa devletleri arasında kamu hukuku"nun yönettiği "milletler birliği"ne dahil eder.[16] Nihayet, Tanzimat'ın son önemli hukuksal belgesi olan 1858 tarihli ünlü Arazi Kanunu, toprağı kullananların bu toprak üzerindeki mülkiyet hakkını resmileştirir. Tanzimat'ın toprak yasası, küçük çiftçilerin korunmasını sağlamayı ve kırsal dünyayı istikrara kavuşturmayı da kuşkusuz hedefler. Dolayısıyla, kimileri bu yasayı, "toprak ve çiftçiler üzerinde sıkı denetim sağlayan eski Osmanlı kanunlarının dirilişi olarak" okurlar. "Bu bakımdan, devlet, modern olmayan ve prekapitalist bir devlet olarak görülür ve Ortadoğu'nun eski imparatorlukları misali toprak üzerindeki mülkiyeti atalardan kaldığı şekliyle onaylar."[17] Fakat Tanrı, dünyevi bir düzen adına toprak üzerindeki (teorik olarak) *tekelci* mülkiyetten yoksun bırakıldığından bu kopuş oldukça radikaldir.

Göreceğimiz gibi, Tanzimat dönemi istikrarla eşanlamlı değildir. Yapılan radikal dönüşümlerin kaçının, en azından ilk dönemde, asi mizacıyla tanınan başkentte kitlesel tepkilere yol açmadan kabul gördüğünü saptamak da bir o kadar önemlidir. Gerçekten de, reformların, Tanzimat'ın saf ürünü olan kimi entelektüellerin güçlü muhalefetine yol açması için 1860'lı yılları beklemek gerekir. Bir anlamda, bu doğrudan muhalefet yokluğu anlaşılır bir durumdur: "Eski" artık bir yapı olarak ama aynı zamanda bir iç direnişin sembolik dayanağı olarak yoktur; iktidarın merkezinde bulunmadığı kesindir. Yeniçerilerin ortadan kaldırılması her türlü askerî müdahale ipoteğini ortadan kaldırır. Nizam-ı Cedid'den doğan yeni ordu ise, her şeyi kurucusuna borçludur. Ara sıra görülen yerel birkaç isyana rağmen, ayan da sisteme dahil olduğundan boyun eğmiştir. Diğer yandan ulema, 1826 yılında yeniçerilerin ortadan kaldırılmasından yararlanan başlıca kesimdir; maddi ko-

---

[15] Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton University Press, Princeton, 1963, s. 55.

[16] Robert Mantran, "Les débuts de la question d'Orient (1774-1839)", Robert Mantran (der.), *Histoire de l'Empire ottoman* içinde, Fayard, Paris, 1989, s. 508.

[17] Donald Quataert, "The Age of Reforms, 1812-1914", Suraiya Faroqhui, Bruce McGovan, Donald Quataert ve Şevket Pamuk, *An Economic and Social History, a.g.e.*, içinde, s. 858.

şulları iyileşmiş ve konumları sağlamlaşmıştır. Ulema, her zaman benimsemediği reformlara biçimsel olarak rıza göstermek zorunda kalmaktansa, eğilimine uygun olarak, etraflarında olup biteni göz ardı etmeyi arzular. Şeyhülislâm Meşrepzade Mehmed Arif (1791-1858) 1854 yılında bu durumu şöyle açıklar: "Beyler [...] Her konuyu bize sormayın. Bize sorulmayan konulara karışıyor muyuz biz? Bizim elimizde bir ölçü var. Önerilen şeyin buna uygun olup olmadığı görülür. Uyuyorsa, mükemmel. Ama ya uymuyorsa?"[18] Niyazi Berkes'in belirttiği gibi, ulemanın politik rolü Tanzimat'la birlikte önemli ölçüde azalır, hiçbir âlim artık devlet adamı statüsüne yükselemez.[19] Filiyatta, rollerin bir tür yeniden tarifine tanık olunur; ulemanın itaat etmesi ve "sansür" haklarından vazgeçmesi karşılığında, ayrıcalıkları güvence altına alınır ve kurumsal koruma sağlanır. Bundan böyle "sansür" hakları, imzalarına tâbi kılınmış fetvalar yayımlamaya indirgenmiştir.

Tanzimat ve Osmanlı'nın ikilikleri

Tanzimat'ın ardından Auguste Comte, Reşid Paşa'ya uzun bir mektup yazar: "Yüzyılımız, Avrupa'da Doğu politikası ile Batı politikası arasında önemli bir tezat göstermektedir. Toplumsal hareketi yönetmekte yetersiz kalan Batılı yetkililerin uyguladığı kör merhamet, maddi düzenin dolaysızca korunması için şart olsa da, devrimci durumu sürdürmeye yöneliktir. Fakat milletlerinin başında gerçekten kalmayı başarmış olan Doğulu liderler, her yönetimin ikili işlevini –iyiliğe yöneltmeye ve kötülüğe direnmeye– ağırbaşlılıkla yerine getirmeye her zaman çabalıyorlar."[20]

Ardından da pozitivizmi benimseme davetinin geldiği bu ithafı okuduktan sonra, Reşid'in ne düşündüğünü bilmiyoruz. Bununla birlikte kesin olan bir şey var: Tanzimat insanlarının bakışı "Doğu"ya dönük değildir, çünkü eğitime Roma tarihini sokmuşlardı, ki bu da doğal olarak İslâm'ın *Asr-ı Saadet*'inin ("Mutluluk Çağı") tam zıddıydı. Osmanlıların sorumlu kişilerinin önemli bir bölümü, örneğin Akif Paşa (1887-1845), Yunan ve Roma tarihini incelemeye kişisel olarak girişmişlerdi.[21] Kendi tarihsel evrimlerini anlamak için bundan dersler çıkarmayı amaçladıkları açıktır. Ama aynı zamanda özellikle çağdaş başka referanslar da arıyorlardı. Özellikle "Talleyrand, Thiers, Metternich, Nesselrode, Cavour gibi [...] Avrupalı bazı *ba-*

---

[18] Esra Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap Yayınevi, Ankara, 2005, s. 88.

[19] Niyazi Berkes, *Teokrasi, a.g.e.*, s. 67.

[20] Auguste Comte, *Système de politique positive*, Carilian Goeury ve V. Dalmont, Paris, cilt III, 1853, s. XL VII.

[21] Ahmet Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 82.

kan biyografilerinin"[22] bolca yer aldığı –ki Comte bunları "toplumsal hareketi yönetecek yetenekte değiller" diye niteler ve resmî *Matbaa-i Amire*'nin (devlet matbaası) bastığı *Dünya Tarihi*'nde özellikle çağdaş başka referanslar ararlar. *Bida* ("olumsuz yenilik") ile mücadele etmek amacıyla İslâm dillerinde kitap basılmasını uzun süre yasakladıktan sonra, Osmanlı başkenti, İslâm'la alakası olmayan ve Avrupa'yı konu alan sentez eserlerin tercüme ve üretim çılgınlığına kapılmıştır.

Fakat yüzyıl ortasının Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimatlar kelime, anlam, işaret ya da basitçe giyim kuşam modası olarak nasıl "taşınır"? Sorunun cevabı, reform insanlarının karşı karşıya kaldığı bütün karmaşayı ortaya koyar. Onlarca yıl boyunca (hatta sosyolog Cavit Orhan Tütengil'e göre, Kemalist döneme dek)[23] ülke birçok alanda eski ve yeni ikili rejim koşullarında yaşar. Hilmi Ziya Ülken'e göre: "Tazminatların getirdiği reformlar yeni kurumlar doğurdu, bunlar kendileriyle birlikte var olan eskileri göz ardı ettiler."[24] Gerçekten de, modern okullar iki adım ötede bulunan medreselere sırtını dönüyordu; seküler mahkemeler yargıç sıfatını koruyan kadıların yaptığı işleri beğenmiyordu. Bu ikiliğin bir diğer örneğini Ahmed Hamdi Tanpınar verir: "Yeni ordu için başta Mısır tarzı üniformalar benimsendi. Sultan'ın kendisi de Mısırlı subaylarınkine benzer üniformayla geçit törenine katıldı. Fakat şenlikler ve dinsel törenler sırasında, halkın karşısına eski giysileri içinde çıkıyordu. Bu ikili giysi, dönüşüm halindeki bir imparatorluğun gerçek yüzünü yansıtır."[25]

Tanzimatlar, bir yanıyla, "devleti kurtarma" diğer yanıyla, Fuad Paşa'ya atfedilen (ama sahiciliği saptanamamış) bir ifadeyi kullanırsak, "bu devlet için bir millet yaratmak"[26] özlemindedir. İki hedef zaten sıkı sıkıya iç içe girmiştir, çünkü devletin "kurtarılması" devletin rasyonelleşmesini ama aynı zamanda toplumu çerçeve içine almak ve "entegre etmek"le görevli yeni kurumların dokusu içine kök salmayı gerektirir. Tanzimatların kurumsal kurguları, yüksek mevkideki yerel kişilerin umutsuz bazı tepkilerine rağmen,[27] 1871 yılında ülkenin yeni bir idari haritasını çizen vilayet sisteminden eğitime, adaletten vergi sistemine ya da (hudutlara karantina bölgeleri yerleştirilmesiyle birlikte)[28] sağlıktan –Sorbonne'un eski bir Osmanlı öğrencisinin ortaya attığı–[29] matbu bir takvim aracılığıyla evrensel bir zamanın genelleştirilmesine dek hayatın tüm alanlarını kapsar. Devlet sadece kamusallaşmakla kalmaz, aynı zamanda resmî bir gazete de kurarak kamusal olur ve yeni bir arşivleme sistemi yardımıyla bir iç bellek yaratmaya çalışır.[30] Aynı şekilde, 1840 yılında bir bakanlar meclisi (*meclis-i vâlâ*) kurulur, bakanlıklar danışmanlar aracılığıyla yeniden örgütlenir ve 1835 yılında sivil, dinî ve askerî bürokrasiler arasındaki rütbeler eşitlenir, böylece memurlar arasında giderek artan bir iç hareketliliğe imkân tanınır.[31] Selim Deringil'e göre, "Kamusal eğitimi, posta hizmeti, demiryolları ve deniz fenerleriyle, saat kuleleri, cankurtaranları, müzeleri, sayımları, doğum belgeleri, pasaportları ve parlamentoları, bürokrasi ve ordularıyla birlikte, bugün anladığımız anlamda modern devletin Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat reformlarından sonra kurulduğunu söylemek abartı olmaz."[32]

Beş yüzyıllık bir imparatorluk devletinde, bu özel "devlet kurma" deneyimi çok sayıda çelişki barındırır. Bir anlamda, Martin Malia'nın Rusya'yla ilgili düşüncesini ödünç alırsak,[33] Tanzimat'ın Osmanlı İmparatorluğu'na eski bir Avrupa rejimi modelini yerleştirdiği ileri sürülebilir. Bununla birlikte, diğer yandan, bu "ihracat", 19. yüzyılın ilk yarısı Avrupası'nın (politik değil) kurumsal gerçekliklerinden yola çıkarak yapılır. Tarihçi İlber Ortaylı, bu konuda, "devrim nedir bilmeyen ve devrime karşı kendini korumaya çalışan bir imparatorluk, cumhuriyet Fransası'nın kurumlarını benimsemekte tereddüt etmez,"[34] derken haksız değildir.

Tanzimat el yordamıyla ilerledikten sonra, az çok istikrarlı kurumlar ve özellikle yeni bir devlet anlayışı doğurmuştur. Gerçekten de, çoğu zaman, bir projenin gerçekleşebilirliğini test etmek için deneysel prototip olarak hizmet eden bir ilk kurum yaratılır, sonra o terk edilerek daha başarılı bir diğeri yaratılır.[35] Genelleşmiş bir kaos olarak görülebilecek şeyin ardında, yine de, "sistem oluşturma" iradesi yatar, ki sonunda bu irade gerçekleşir ve özellikle kendine bir yuva bulur. İmparatorluğun idari yönetimi bu açıdan örnektir. Tazminat'ın idari kuruluşu yavaş yavaş yerleşir, fakat birçok bölünmenin ardından, İdare-i Umumiyeyi Vilayet Nizamnamesi ("İller İdaresi Ge-

---

22 *A.g.e.*, s. 113-115.

23 Cavit Orhan Tütengil, *Ağrı Dağındaki Horoz (Derlemeler)*, Can Yayınları, İstanbul, 1968, s. 49.

24 Hilmi Ziya Ülken, "Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri", *Tanzimat. I Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle* içinde, MFV, İstanbul, 1940, s. 761.

25 Ahmed Hamid Tanpınar, *a.g.e.*, s. 36.

26 Emin Türk Eliçin, *Kemalist Devrim İdeolojisi (Niteliği ve Tarihteki Yeri)*, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, s. 172.

27 1876 yılında Amasya örneği için bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, 1840-1878*, TODAE, Ankara, 1974, s. 6.

28 Daniel Panzac, "Politique sanitaire et fixation des frontières: l'exemple ottoman (XVIIIe-XIXe siècles)", *Turcica*, sayı 31, 1999, s. 87-108.

29 Ö. Faruk Şerifoğlu, "Unutulmaz Efsane: "1873-1969" Ebuzziya Takvimi", *Cogito*, 22, 2000, s. 145-152.

30 Ali Akyıldız, *a.g.e.*, s. 48.

31 Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul, 2004, s. 20.

32 Selim Deringil, *Well-Protected Domains Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, I.B. Tauris, Londra, 1998, s. 9.

33 Martin Malia, *Comprendre la révolution russe*, Seuil, Paris, 1980.

34 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil, İstanbul, 1982, s. 96.

35 Ali Akyıldız, *a.g.e.*, s. 59.

nel Tüzüğü") imparatorluğu vilayetlere ve sancaklara ayırır. Rumeli'de 10 vilayet ve 44 sancak bulunurken, Anadolu 16 vilayet ve 74 sancağı, Afrika 1 vilayet ve 3 sancağı barındırır.[36] Midhat Paşa'nın (1822-1883) Tuna vilayeti valiliğine atanması, yeni taşra idaresinin nihai noktasını oluşturur. Bu valinin atanması imparatorluğun bütünü için bir sınav olduğundan, devlet, reformlarının bir örneğine bakıp başarısının tadını çıkarır. Üç buçuk yıl içinde (1864-1868) Midhat Paşa 1.400 köprü ve 3.000 kilometre yol yaptırır.[37] Diğer yandan, yeni valilerin atılımıyla imparatorluğun görünümü de değişir. İstanbul ve İzmir örneği konusunda Ayhan Aktar şunu belirtir: "Artık geleneksel Osmanlı hanlarının eski işlevleri çözülmüş ve buradan üç tip yeni bina ortaya çıkmıştır: Malların indirildiği liman/istasyon, malların muhafaza edildiği antrepolar ve tüccarların gecelediği oteller."[38] Keza, yeni idari binalar ve yerel iktidarların imkânlarına (ya da sultanın hayırseverliğine) bağlı olarak, bir saat kulesi. Değişim, 1845'ten itibaren, şehirlerde yeni kolluk güçlerinin[39] oluşturulmasıyla da ifade bulur. Böylelikle, loncalar tamamen ortadan kalkmasalar da, özerklikleri iyice sınırlanır. Yine bu dönem boyunca, 1854 yılında, başta İstanbul ve kasabaları (*Dersaadet ve Bilad*) olmak üzere belediyelerin doğuşuna da tanık olunur.[40]

Devlet, dinsel aygıt da dahil,[41] sınav sistemini genelleştirerek kamu görevlilerinin performansını iyileştirmeye ve bir Meclis-i Meşayih'in –"Şeyhler meclisi"– kuruluşuyla tarikat evrenine çekidüzen vermeye çalışır.[42] Eğitim gibi kimi alanlarda elde edilen sonuçlar kayda değerdir. Tanzimat'tan önce başlamış olan, özel okullar da dahil olmak üzere modern okullara devlet desteği politikası devam eder; ama özellikle, yeni mesleki ve idari okullar baş döndürücü bir hızla ortaya çıkar. Örneğin 1860 yılında telgraf okulu, 1864 yılında dil okulu, 1866'da tıbbiye, 1872 yılında orman ve maden okulu[43] ve elbette ünlü idari okul Mülkiye. 1858 tarihli bir metinde bakanlar kurulu, 1980'li yıllara dek üst düzey sivil kamu görevi üzerinde kısmi bir tekeli elinde bulunduracak olan Mülkiye'nin kuruluşunu, "yüce sultanlığın ve halkın

---

[36] İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, 1840-1878*, TODAE, Ankara, 1974, s. 48.

[37] *A.g.e.*, s. 46.

[38] Ayhan Aktar, *Türk Milliyetçiliği, Gayrımüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 173.

[39] Ferdun Ergut, *Modern Devlet ve Polis. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 106.

[40] Ali Eşref Turan, *Türkiye'de Yerel Seçimler*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 2.

[41] İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876)*, İstanbul, 2008, İletişim Yayınları, s. 100, 152.

[42] *A.g.e.*, s. 208.

[43] Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 79.

haklarının savunulabilmesi" amacıyla "politik iktisat, tarih, maliye, coğrafya, yüce devletin [idari] düzenekleri, mevcut [uluslararası] sözleşmeler ve hitabet sanatı alanında" vilayetlerde idari sorumluluk alabilecek insanlar yetiştirme zorunluluğuyla onaylar.[44]

Otoriterlik ve liberalizm

Tanzimat'ın bir diğer ikiliği, devletin hayatta kalması ve reformların dayatılması için zorunlu görülen otoriter bir uygulama ile bu gerçekliğe kararsızca dahil olan liberal esin arasında gözlemlenir. Osmanlı ordusunun hizmetindeki Prusyalı bir subay olan General Helmuth von Moltke'nin (1800-1891) mektuplarının da aralarında yer aldığı çok sayıda tanıklık, o zamana dek fiili ya da *de jure* [hukuki] bir özerklikten yararlanmış olan Kürt emirliklerinin görülmemiş bir sertlikle ortadan kaldırıldığını gösterir.[45] Aynı şekilde, Şam valisi Namık Paşa 1844 yılında yerel hanedanlara, vaktiyle güçsüz olan devletin artık onları "denize dökecek" kadar güçlendiğini belirtir.[46] Birkaç yıl sonra, 28 Kasım 1852 fermanı, "idarenin bütün dallarını (subaylar ve maliye memurları dahil) valinin ve vilayet meclisinin doğrudan denetimi altına yerleştirir. Vali düzenli kolluk kuvvetlerine başvurmakta, mali hesapları denetlemekte, yerel meclis üyelerini atamak ya da görevden almakta tam serbestliğe sahiptir."[47] Valilerin "vahşileri medenileştirme"[48] misyonuyla donatıldığı birçok vilayette, Osmanlı idaresi büyük ölçüde askerî güce dayanır.[49] Kütlesel tepkileri körükleyen bu politika zaman içinde çok cılız sonuçlar verir.

Merkeziyetçiliği zorla dayatma iradesi, âdemimerkeziyetçiliğe ve askerî örgütsüzlüğe varır ki, Osmanlı iktidarı da reformlar yoluyla özellikle bundan kurtulmaya çalışır. Örneğin, Kürdistan'ın az çok özel koşullarında, her biri belirli bir alanı denetleyen özerk emirliklerin ortadan kaldırılması, güvenlik yokluğunu genel bir sorun haline getirir ve aşiretlerin kitlesel düzeyde yeniden oluşması yönünde bir dalgaya yol açar, çünkü nüfusun hayatta kalmasını geniş aşiretlerden başka sağlayacak yapı kalmaz. Aynı olgu Irak'ın Arap bölgesinin bir bölümünde de gözlemlenir ve Şiiliğe hızlı bir geçiş görülür. Moshe Ma'oz'un ileri sürdüğü gibi, Arap dünyasının büyük bölümüne –başta valilikler olmak üzere– yeni idari kurumların yerleştirilmesi, yerel hanedanlıkların özerkleşmesini önlemeye yetmez. Halep valiliği gibi bazı valilikler fiilen özerktir.[50] Balkanlar'da (aynı zamanda Kıbrıs'ta),[51] dinsel ya da seçilmiş üst düzey kişiler aracılığıyla nüfusun eski temsil sistemlerinden beslenen hızlandırılmış özerkleşme biçimlerine tanık olunur. Fiili âdemimerkezileşme, daha iyi denetlenen ve merkezle daha fazla bütünleşmiş bölgeleri de etkiler. Örneğin Ege bölgesinde, bütün 19. yüzyıl boyunca çetelerin –özellikle ünlü Çakıcı– isyanları patlak verir. Bu isyanlar kimi zaman devlet tarafından bastırılır ve devlet kendi birliklerini açıkça sergileyerek görünürlük alanı içerisinde otoritesini gösterir; kimi zaman ise, halkın aleyhine gizli anlaşmalar hüküm sürer.[52] Dolayısıyla Osmanlı politikaları büyük ölçüde yerel dinamiklere bağımlı kalır, ki bunlar üzerinde merkezî iktidarın pek az etkisi vardır. Bu koşullarda, İstanbul'un arzusuna uygun olarak, yandaşlık ve yozlaşma uygulamalarını engellemek nasıl mümkün olur? Diyarbekir valisi 1859 yılında hedefe erişilemeyeceğini açıklar: "Benim dürüst olmamı teşvik edecek hiçbir şey yok. Adil bir şekilde yönetmeye kalkışırsam, bütün diğer paşalar bana karşı işbirliğine girer ve ben de kısa süre içerisinde görevlerimden istifa etmek zorunda kalırım; ve rüşvet almadığımdan, bir başka görev satın alamayacak kadar yoksul düşerim."[53]

---

[44] Mücellidoğlu Ali Çankaya, "Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikde", *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, ASBF, Ankara, cilt 1, 1968, s. 32-32.

[45] Bkz. Helmut von Moltke, *Lettres du maréchal de Moltke sur l'Orient*, Sandoz & Fischbacher, Paris, tarihsiz.

[46] Moshe Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1860 The Impact of Tanzimat on Politics and Society*, Oxford University Press, Oxford, 1968, s. 74.

[47] *A.g.e.*, s. 36.

[48] Edhem Eldem (der.), *Un Ottoman en Orient Osman Hamdi Bey en Irak, 1869-1871*, Actes Sud, Arles, 2010.

[49] Moshe Ma'oz, *a.g.e.*, s. 41.

Bununla birlikte, zaman içinde yenilgiye uğradığı kabul edilse de, Şükrü Hanioğlu'nun vurguladığı gibi, Tanzimat'ın kökeninde liberal bir esinin bulunduğu inkâr edilemez.[54] Örneğin Fuad Paşa, "devleti dinî sorunların üzerine yerleştirme"[55] zorunluluğunu, dahası "devletin tebaasını başkasından [yani, Avrupa'daki kuvvetlerden] destek aramaya itmeme"nin[56] önemini vurgular. Tanzimat insanları demokratik fikirler karşısında, hatta temsili bir parlamentonun inşaası konusunda kuşkulu olsalar da, Osmanlı seçkinlerini Babıâli'nin ötesinde seferber eden meclislerin toplanma ilkesini yine de öne çıkarırlar. Hatta çeşitli adlar altında kurumlaşmış gerçek bir meclis taşkınlığından bile söz edilebilir: *meşveret-i havass* (önde gelen kişiler meclisi), *meclis-i şura* (danışma meclisi), *daru-ş şura* (danışma evi), *meclis-i muşavere* (danışma meclisi).[57] Bunlar özellikle danışma ya da karar alma amaçlı meclisler olarak, yaşanan krizlerde toplantıya çağırılırlar. Örneğin 1853-1856 Rus-Osmanlı savaşı sırasında birçok meclis toplanır. 43 ilâ 163 önde gelen kişiden oluşan bu meclisler, büyük ölçüde, imparatorluğun savaşa girip girmemesine karar verirler.[58]

Bu meclisleri toplantıya çağıran hükümdarlık emirlerini –yer sıkıntısından– buraya alamayacağız; ancak bu savaş sırasında sadrazamın bir meclisin katılımcılarına verdiği buyrukları hatırlatmak bize önemli görünüyor, çünkü bu buyruklar herkesin yurttaşlık duygusunu seferber etmeye yönelik bir çağrı oluşturur niteliktedir: "...Devlet-i Âliyyenin hayırhâh kullarısınız, hâtırınıza gelen her ne ise ya'ni Devlet-i Âliyye'ye göre ceng etmek veyahud sened-i mezkûrü vermek şıklarından kangısı hayırlu ise ketm etmeyüp söyleyesiz, bu iş Devlet-i Âliyye'nin işidir, bir türlü vesvese etmeyesiz, filân şöyle söyledi ve filân böyle söyledi (deyu) gücenmek yoktur. Eğer bu bu meclisde söylenen söz için gücenüp söyleyen kimseye nefsâniyyet eyler isem Allah'ın kılıcına uğrayayım, hakkı ketm edüp söylemeyen dahi mu'aheze-i İlâhiyye'ye mazhar olur, cümlemiz ind-Allah rûz-i cezâde mes'ul olacağız, huzûr-ı Hakk'da ne şekil söyleyecek iseniz bu meclisde dahi ol vechile söyleyesiz, bunda büyüklük küçüklük olmaz."[59]

Bununla birlikte, meclislerin toplantıya çağrılması için sadece büyük krizler yaşanması gerekmez. 1845 yılında, Babıâli, çetrefil kamusal işlerle ilgili olarak her vilayetten iki temsilcinin katılımıyla bir meclis toplar. Bu delegeler ile *meclis-i vâlâ* (bakanlar konseyi) arasındaki müzakereler sonucunda... her vilayette inşaat sorunları üzerine bir meclis kurulması kararı alınır.[60] Eğitime, maliyeye ya da yalnızca Tanzimat'a ayrılmış başka meclisler de kurulur. Meclis modeli vilayetler ölçeğinde zincirleme bir şekilde kopyalanır, çünkü devletin temsilcileri, bundan böyle, –sultanın, keza bürokrasinin kesin marjinalleşmesi riski taşısa da– işbirliği içindeki kişilerden yardım alır. Gerçekten de, yerel seçkinler –güvenlik alanı da dahil– önemli aygıtları ellerinde tutarlar[61] ve her koşulda, sadece birkaç yıllığına atanan valilerden gözle görülür derecede daha baskındırlar. Tek bir örnek verecek olursak, Tanzimat döneminde Bulgaristan'ın kaymakamlıklarındaki meclis, kaymakam ile kâtibinden, kadıdan, defterdardan, gayri Müslim cemaat liderlerinden ve 500 kuruştan fazla vergi ödeyen bölge sakinleri arasından seçilen altı kişiden oluşur.[62]

---

[50] *A.g.e.*, s. 67.

[51] Bkz. Marc Aymes, *Un grand progrès sur le papier: histoire provinciale des réformes ottomanes à Chypre au XIXe siècle*, Peeters, Louvain, 2010.

[52] Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkiyalar*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.

[53] Roderic H. Davison, *a.g.e.*, s. 35.

[54] M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton, 2008, s. 84.

[55] Engin Deniz Akarlı, *Fuad Paşa (Belgelerle Tanzimat)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 6.

[56] *A.g.e.*, s. 14.

[57] Ali Akyıldız, *a.g.e.*, s. 33.

[58] Candan Badem, *The Ottoman-Crimean War (1853-1856)*, Brill, Leiden, 2010, s. 79-95.

[59] Ali Akyıldız, *a.g.e.*, s. 34.

[60] İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyet'in Harcı*, *a.g.e.*, cilt 3: *Modernitenin Altyapısının Oluşumu*, Bilgi üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 6.

[61] Ferdun Ergut, *a.g.e.*, s. 111.

Üst düzey yerel memurların ve önde gelen kişilerin temsil deneyimi, gayri Müslim topluluklar içinde çok daha kurumlaşmıştır. Millet sistemi 19. yüzyıldan önce de var olmakla birlikte, Tanzimat'la birlikte yeni bir anlam edinir ve yasaya bağlanır. Topluluk örgütlenmelerinin çerçevesini, devlet sıkı sıkıya çizmiştir; bunlar genellikle yıllara yayılan karşılıklı prosedür ve pazarlıkların ardından kesin bir çatı edinmiştir. Bununla birlikte, bu temsili yapılar, gayri Müslim topluluklar üzerindeki dinsel hiyerarşilerin tahakkümünden kurtulmayı sonunda büyük oranda başarırlar. Örneğin, reformlardan önce *kahal*'lar (ileri gelen din adamları "meclisi"), (birleşik yapısı olmayan) Yahudi topluluğunun gerçek hâkimiydi;[63] diğer yandan, patrikler, sadece dinsel ya da (devlet adına vergi toplayarak) vergi alanında değil, cezai alanda da kendi topluluk üyeleri üzerinde geniş yetkilere sahiptiler. Patrikliğe davet edilmek daima bir kaygı ve korku kaynağıydı.[64] Oysa, önceki nizamnamenin yerine geçen 1863 "anayasa"sı, Ermeni topluluğuna anlamlı değişimler getirerek, seçilmiş ve temsili bir meclisin oluşumuyla patrikliğin ağırlığını azaltır. Bundan böyle, din adamlarına ve *amira* ("yüksek mevkideki kişi"; özellikle para babalarını belirten terim) ailelerine verilen yetkiler azaltılarak, tüccarlar, zanaatkârlar, serbest meslek sahipleri ya da Avrupa'da eğitim görenler öne çıkar.[65] Bu mecliste ön planda yer alan birçok kişi –örneğin Krikor Odyun– 1876 Anayasası'nın babası olan müstakbel Midhat Paşa'nın etrafında yer alacaktır.[66] Rum ve Yahudi toplulukları da benzer bir evrimi değişik derecelerde geçirir.[67] Yahudi topluluğu, adım adım "karanlık güçler" diye tanımladıkları kişileri tamamen marjinalleştiren İsrailoğulları Birliği'nin oluşturduğu "aydınların" denetimine girer.[68] Din adamlarını gerileterek yeni kategorilerin yükselişi, Camondolar[69] ya da 1861 yılında 33 kişinin kurduğu Dersaadet Rum Cemiyeti Edebiyesi (İstanbul Rum Edebiyat Derneği) gibi örnekler üzerinden dayanışma ve yardımlaşma alanında

---

[62] Yonca Yüksel, *a.g.y.*, s. 245.

[63] Stanford J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, MacMillan, Londra, 1991, s. 59.

[64] Vartan Artinian, *Osmanlı Devletinde Ermeni Anayasasının Doğuşu*, Aras Yayınları, İstanbul, 2004, s. 27.

[65] *A.g.e.*, s. 34, 40, 75, 91.

[66] Günay Göksu Özduyan, Karin Karakaş, Füsun Üstel, Ferhat Kentel, *Türkiye'de Ermeniler Cemaat-Birey-Yurttaş*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 125.

[67] Anh Nga Longva (der.), *Power and Powerlessness Religious Minorities in the Middle East*, Brill, Leiden, 2012.

[68] Laurent-Olivier Mallet, *La Turquie, les Turcs et les juifs*, *a.g.e.*, s. 147.

[69] Nora Şeni, *Cammondolar Bir Hanedanın Çöküşü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

da kendini gösterir. Bu 33 kişinin 10'u doktor, 7'si işadamı, 6'sı eğitmen ve entelektüel, 4'ü bürokrat, 1'i din adamıdır. Yirmi yıl sonra, 304 üyenin 103'ü tüccar, 34'ü bankacı olacaktır.[70]

Uluslararası sınav

1839 tarihli hükümdar buyruğu, ciddiyetini kimsenin inkâr etmediği bir iktidar ve yönetim krizinin idaresinde geçen uzun bir olgunlaşma döneminin ardından belirir. Fakat Tanzimat, hâkim olamadan harekete geçirdiği dinamikler içinde ve bu dinamikler dolayısıyla atılım gösterir ve anlam bulur. 1856 tarihli Hatt-ı Hümayun, Osmanlı devlet adamlarının bu görülmemiş yirmi yıllık deneyimlerinin bilançosunu çıkarma ve hareketlerine belli bir düşünümsellik kazandırma kapasitesini gösterir; ama yine de temel hedefleri olduğu ve öyle de kaldığı inkâr edilemez olan, devletin güç yitirmesi sorununu çözmeyi başaramazlar.

Gerçekten de Tanzimat, geride gevşek bir bilanço bırakır. Daha önce belirttiğimiz gibi, devlet yapılarını herkes yerleştirmeye çalıştığından merkezileşme başarısız olmaz, fakat yine de umulan meyveleri vermez, çünkü özerkleşmiş merkezkaç dinamikleri başlatır. Bu açıdan, 1839-1876/1877 yıllarının Osmanlı İmparatorluğu'nu, ona model teşkil ettiği aşikâr olan aynı dönem Fransası ile karşılaştırmak imkânsızdır. Çok sayıda Osmanlı vilayetinin yararlandığı fiili özerkliğe, üstünde tekrar duracağımız inanç kimliklerinin politikleşmesi de eklenir. Uluslararası bağlam da pek uygun değildir; komşu Rusya'nın çarı II. Nikola "uygarlığın" zaferi ile onun gözünde Osmanlı İmparatorluğu'nun temsil ettiği "Muhammed hükümranlığı"nın imhası arasında bir paralellik kurmakta tereddüt etmez.[71] "Doğu sorunu", dallanıp budaklanmadan ve başka anlamlar edinmeden önce, bir süre, –Karl Marx'ın yazdığı gibi– Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkma iradesini kapsar.[72] İmparatorluktaki Ortodoks cemaatleri koruması altına almaya çalışan fakat aslında İstanbul ve Çanakkale boğazları üzerinde Rusya'nın denetimini arzulayan çarın ultimatomunun sonucu olan Kırım Savaşı (1853-1856), Tanzimat'ın gerçek sınavını oluşturur. Fransa'nın ve Büyük Britanya'nın desteği içler acısı bir bozgunun gelişini geciktirse de, modern çağın ilk savaşlarından biri olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun reformcu eyleminin sınırlarını gösterir. Savaşın bilançosu, doğrudan kurbanlar açısından (tüm savaşan taraflarda 750 bin ölü) olduğu kadar yerinden edilmiş ya da göçmen nüfus açısından da ağırdır. Abdullah Saydam, söz konusu durumda gösterilmesi gereken ihtiyatla birlikte, savaşın başlangıcı ile 1865 arasında İmparatorluğa 700 bin göçmen geldiği tahmininde bulunur. Göçmenler arasındaki çok yüksek ölüm oranı (% 25 - % 30), ardından 1865 sonrası yerinden ayrılmaların devam etmesi dikkate alındığında, toplam yer değiştirenlerin sayısının 1 milyon 100 bin ile 1 milyon 200 bin kişi arasında olduğu tahmin edilmektedir.[73]

---

[70] Haris Eksortzoglou, *Osmanlı'da Cemiyetler ve Rum Cemiyeti Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.

[71] Candan Badem, *a.g.e.*, s. 69.

[72] Karl Marx, *Œuvres* NRF, cilt IV, Paris, 1999, s. 960.

Rusya'yla süren uzun kriz, ardından savaş, zaten dayanıksız olan ekonomiyi çökertir ve imparatorluğu borçlanma sarmalına sürükler. Sonunda, 1881 yılında "Osmanlı Genel Borçları" (Duyun-u Umumiye) denen ve gerçek anlamda devlet içinde devlet olan bir kurum yerleşir. Bu kurumun kendi idaresi ve kolluk kuvveti vardır; birçok gümrük vergisi doğrudan toplanır. Savaş, yeni Osmanlı askerî bürokrasisinin vasatlığının, yararlandığı görülmemiş ayrıcalıklardan öte başka bir şeyle örtüşmediğini de gösterir. Modern ordusunu yeniçeri birlikleri üzerinde inşa eden imparatorluk, yeni bir kast yaratmış olur: Kırım Savaşı sırasında bir Osmanlı askeri 20 kuruş, bir albay 1.800 kuruş ve bir general 70 bin kuruş kazanmaktadır. Bu generalin maaşı Rus ordusundaki meslektaşının maaşından sekiz kat fazladır.[74] Avrupalı generallere emanet edilen askerî tatbikatlar yardımıyla gelişmiş silahlar kullanmaya ve başarılı olmaya çabalayan devletin uğraşları, ordunun, neredeyse bütünüyle başıbozuklardan, yani kuşkusuz "kayıtlı olarak askere alınmış" olsa da disiplinsiz bir paralı asker çetesinin bütün özelliklerini taşıyan askerlerden ya da kurbanlık olarak toplanmış deneyimsiz askerlerden oluştuğu izlenimini silmeye pek yetmez. Merkezî iktidar, hak edenlerin göreve getirilmesine yapılan vurguyla ve görevlilerin değerlendirilmesini sağlayan bireysel kayıtların tutulmasıyla sivil bürokrasiyi rasyonelleştirmeye çalışsa da, ona da pek iyi gözle bakılmaz. Kariyer dosyalarının bir bölümünü incelemiş olan Olivier Bouquet'nin ileri sürdüğü gibi, meziyet göstererek görevi hak etme ilkesiyle birlikte güçlü yandaşlık ilişkileri de varlığını sürdürür.[75] Yüksek bürokrasi açısından devlet memurluğu, geçmişte olduğundan daha fazla, servete ve ayrıcalıklara erişmenin bir yolu olarak görülür. Yüksek bürokrasi mensupları özellikle Ermeni sarraflar çevresiyle sıkı ilişkiler geliştirir; öyle ki, milliyetçi ve Osmanlı karşıtı tarihçi-sosyolog Niyazi Berkes, ne kadar Osmanlı paşası varsa o kadar da Ermeni sarraf vardı, diye belirtir muzipçe.[76] Önemli miktarlarda borçlanan bu paşalar, ancak siyasal bakımdan yükseldikçe bu borçlarını ödeyebilirler.[77]

---

[73] Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yayınları, Ankara, s. 91.

[74] Candan Badem, *a.g.e.*, s. 52, 53.

[75] Bkz. Olivier Bouquet, *Les Pachas du sultan: essai sur les agents supérieurs de l'État ottoman (1839-1909)*, Peeters, Louvain, 2009.

[76] Niyazi Berkes, *100 Soruda, a.g.e.*, s. 270.

[77] Bkz. Onnik Jamgocyan, "La Haute Banque à Constantinople Sarafs juifs, grecs, arméniens et francs, 1730-1853", habilitasyon tezi, Paris, EHESS, 2011.

Tanzimat'a muhalefetler

Bu ayrıcalıklar, reformlardan önce Osmanlı bürokrasisinin yararlandığı ayrıcalıklardan daha mı önemlidir? Ücretlere ve yaşam koşullarına (özellikle her bir üst düzey görevlinin konut ve "kapı"sının önemine) yönelik karşılaştırmalı incelemelerin olmadığı düşünülürse, kamusal alan üzerine söz hakkı talep eden bir kamuoyunun ve bizzat Tanzimat'ın evladı bir aydın kesimin oluştuğu bir ülkede bunların son derece belirgin olduklarını belirtmekle sınırlı kalacağız. Henüz ne kadar mütevazı olsa da, kamuoyu genellikle gürültü patırtıyla kendini gösterir ve iktidarın gazabına uğrar. Daha Tanzimat'tan önce, kimi direniş biçimleri başkentte yer yer kendini gösteriyordu. Örneğin 1837 yılında, "Uzun Saçlı Şeyh diye bilinen fanatik bir derviş" Galata Köprüsü üzerinde sultan II. Mahmud'a "kâfir sultan" diye bağırır; şeyh idam edilir ama halk tarafından anında şehit mertebesine yükseltilir.[78] Fakat belli bir kamuoyunun varlığı özellikle Kırım kriziyle birlikte somutlaşır; Babıâli savaşa girmekte tereddüt ederken, İstanbul sokaklarına öfkeden titreyen afişler asılır:

> [...] Ey muzaffer padişah. Bütün tebaanız hayatlarını, mallarını ve evlatlarını hükümdarları için feda etmeye hazırdır. Size de, büyük babalarınız ve selefleriniz gibi sizi taçlandırmış olan Muhammed'in kılıcını kınından çıkarma görevi düşmektedir. Bakanlarınızın bu konulardaki tereddütleri, böbürlenme musibetinin onlar üzerindeki etkisiyle açıklanır; Tanrı bizi korusun, bu durum bizi büyük bir tehlikeye sürükleme tehlikesi taşıdığından, sizin muzaffer askerleriniz ve ricacı hizmetkârlarınız kendi haklı davalarını korumak için savaş istiyorlar, ey benim padişahım.[79]

Birkaç gün sonra gelecek olan devletin cevabı, bu ifade ve akıl yürütme tarzı karşısında yüksek mevkideki kişilerin ne ölçüde anlayışsız olduğunu gösterir. Babıâli, gerçekten de, savaş konusunda hükümdarın tekelinin kırıldığını anlamaz: "Burada üzüntü duyulması gereken şey, sıradan halkın devlet işlerine müdahale etmeye yönelik cesareti ve küstahlığıdır." Uluslararası düzlemde imparatorluğun önemli bir zaferi olmadığından, savaş, tepkisi adım adım Hıristiyan karşıtlığına dönüşen kamuoyunu yatıştırmaz. 1856 tarihli Hatt'ın resmen ilanının ardından Cevdet Paşa'nın belirttiği gibi, "ehl-i islâm'ın ["İslâm halkı"] büyük çoğunluğu mırıldanmaya başladı: 'Atalarımızın kanı pahasına kazanılmış ulusal kutsal hukukumuzu (*hukuki mukaddesi milliye*) artık kaybettik. İslâm milleti (*millet-i islâmiye*) egemen milletken

---

[78] Esra Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap Yayınevi, Ankara, 2005, s. 63.

[79] Candan Badem, *a.g.e.*, s. 84.

(*millet-i hâkime*) şimdi bu kutsal haktan yoksundur. *Ehl-i islâm* için bu bir yas ve gözyaşı dökme günüdür.'"[80]

Aydınlara gelince, söylediğimiz gibi, bunlar tam bir Tanzimat ürünüdür. Geniş ölçüde Batılılaşmış, liberter ve devrimci beklentilerin şekillendirdiği aydınlar, yine de, tanımadıkları halde yücelttikleri bir geçmişin özlemini çekerler. Devletin küçük memuru ya da okuryazar (çoğu zaman ikisi birden) olan aydınlar topluluğunun üyeleri iktidarın merkezinde bulunsalar da, iktidara şiddetle karşı çıkarlar. Ziya Paşa (1825-1880), İbrahim Şinasi (1826-1871), Nâmık Kemal (1840-1880), Ali Süavi (1839-1878) gibi önemli şahsiyetleri, tarihyazımında, Reşid Paşa, Fuad Paşa, hatta Ali Paşa gibi Tanzimat döneminin simgeleridir. Yine de bu aydınların çoğu, Tanzimat politikacılarını "din değiştirmekle, cenazelerini Katolik kurallarına göre gömdürmekle" suçlayacaktır.[81]

Osmanlı edebiyatını, keza politik düşüncesini güçlü bir şekilde yenileyecek olan bu aydınlar, "evrensel" ve "özel", Batılı ve İslâmî, ikili esin kaynağı arasında parçalanmıştır. Bu aydınlar topluluğu, Nâmık Kemal örneğinde olduğu gibi, imparatorluğun Müslüman nüfusunun "ezilenler" ve "ezenler" şeklinde iki kategoriye bölündüğünü kavradığı ölçüde gözü açılır. Kemal bu bölünmeyi neredeyse gönüllü kölelik olarak tanımlar: "Ezilenler" üzerinde uygulanabilecek zorun ötesinde, "ezilenler ezenlerin taleplerini yerine getirmeyi içselleştirmiştir."[82] Namık Kemal'e göre, "bir yönetimin halkın ne babası, ne ustası, ne hamisi, ne de öğretmeni (lala) olduğuna hiç kuşku yoktur,"[83] ancak "yönetim" kamu çıkarını savunmakla görevli bir organdır. "Her devlette," diye devam eder, "iki iktidar vardır. Bizde, yukarıdan gelen bizi ezer ve [diğer devletlerin tersine] aşağıdan gelen hiçbir iktidar yoktur. Dolayısıyla, kunduracının demiri gibi yandan gelen bir iktidar olması şarttır", yani ülke dışından gelen bir destek. Son derece karamsar bu saptamayla birlikte, Osmanlı devleti baskıcılar kategorisine indirgenmiş olur; Kemal, geçmişteki gibi, ülke dışını düşman olarak görmeyip, içerideki zorbalığa karşı potansiyel bir dost mertebesine çıkartır.

Bu okumuşların beslendiği evrensel şecere, evrim ve gelişme terimleriyle ifade edilen bir insanlık tarihi önermek için Yunan soyluluğuna ve Roma'nın yüceliğine gönderme yapar.[84] Batı'yı hem kaynak hem de ufuk olarak gören Tanzimat aydını, İslâm'a ve Osmanlı büyüklüğüne uzanan özel bir şecereye

---

[80] Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 25.

[81] Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 80.

[82] Ebuziyya Tevfik, *Yeni Osmanlılar*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973, s. 28-30.

[83] Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Klasik Dönemden II. Abdülhamid'e*, Der Yayınları, İstanbul, 1986, s. 351.

[84] Ebuziyya Tevfik, *a.g.e.*, s. 247-247.

geri çekilmekle birlikte, Ziya Paşa'nın ifade ettiği gibi, mevcut haliyle Müslüman dünyaya kanacak durumda değildir:

> [...] diyar-ı küfrü gezdim,
> beldeler kâşaneler gördüm
> Dolaştım mülk-i islâmı bütün viraneler gördüm...
> Hükümet derler anda bir nice salhaneler gördüm.[85]

Fakat aydınlar, bu baskıcı "reel İslâm"a tezat, "dekadans" öncesi saf bir İslâm tahayyülüyle, kendilerini küçümseyen hükümetin, Avrupa'nın ve imparatorluktaki Hıristiyanların kurbanı olan Müslümanlar yerine, çağdaş bir Müslüman cemaat tahayyülü geliştirir. Ziya Paşa 5 Ekim 1866'da şöyle yazar: "Millet-i İslâmiye, şimdiye kadar dayandı durdu ise de iş tahammül ve sabır olunamayacak ve namus ve gayret-i İslâmiye kaldıramayacak mertebelere yaklaşdığından bir gün olur bıçak kemiğe dayanır, gemi azıya alacak olurlar. Hükümet-i Osmaniye'de bulunan memaliki kanlarını dökerek fetheden Müslümanlardır. Saltanat-ı âlî Osman'ı taht-ı saltanata ikaad eden ve ol taht-ı şimşiri satvetleriyle bugüne kadar muhafazada bulunan Müslümanlardır. Velhasıl mezahib-i muhtelifeden on bir milyon kadar Hıristiyan tebaaya mukabil, yirmi milyona baliğ olan ve nüfusça ve her cihetce kendilerini mâdununda bulunan hemşehrilerinin husûl-i huzûru için bu kadar zillet ve hakaret çeken yine Müslümanlardır."[86] Burada, kırk yıl sonra İttihat ve Terakki cemiyeti ortamında en radikal versiyonuyla Türk milliyetçiliğinin resmî söylemi olacak ifadenin henüz kesin biçimini almamış yapısı görülmektedir.

Tanzimat insanlarının "zorbalığı"na karşı aydınlar, anlamı henüz saptanmış olmaktan uzak olsa da, dile girmiş bir terim olan milletin baş savunucusu olur. Bu aydınlar, öncelikle, yeryüzünde Tanrı'nın hakları için bir savaşa girişir. Örneğin Ali Suavi "halk egemenliği" (*hâkimiyet-i halk*) kavramını tanrısal hakların gaspı olarak görür, çünkü bu dünyada (hepimizin üzerinde) sadece Tanrı hâkimdir.[87] Yine de bu aydınlar bir Türk proto-milliyetçiliği ya da "çoğunluk" milliyetçiliği olarak adlandırılabilecek şeye de eğilimlidir. Türklük ile İslâm arasında henüz berrak sınırlar çekmeyi bilmezler; çünkü bu ikisi, İstanbul'da olduğu gibi Anadolu'nun birçok vilayetinde de eşanlamlıdır ve Müslüman *millet-i hâkime*'yi ("egemen ulus") gayri Müslimlerden ayırt etmeye yarar. Fakat aydınların söyleminde önemli bir nüans kendini göstermeye başlar, çünkü Türkler, dinin hizmetinde olduklarından, bu sıfatla İslâm'ın diğer "millet"lerinden üstün kabul edilmektedir, hatta diğerlerini korumaları karşılığında bir aşar talep etme hakları da vardır. Örneğin Namık Kemal, "bizim Türk, kendi alfabesi bile olmayan Arnavut'u ve Laz'ı unutturacak çapta olamamıştır," diye üzülür.[88] Tarihçi ve romancı Ahmet Hamdi Tanpınar'a göre, bu muhaliflerin Türk "milleti", Dostoyevski'nin "Tanrı'sını taşıyan millet"[89] dediği Ruslara benzemektedir.

---

[85] Hans-Lukas Kieser, *Türklüğe İhtida 1870-1930 İsviçresi'nde Yeni Türkiye'nin Öncüleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 47.

[86] Mümtaz'er Türköne, *a.g.e.*, s. 70.

[87] *A.g.e.*, s. 118.

Bu muhalif akımın önemli bir politik güç teşkil etmediğini bir sonraki bölümde göreceğiz; bununla birlikte, öncelikle profili bakımından bile önemli bir kopuş gerçekleştirir. Dilsel bilgileri, sosyal çevreleri, gazetelerden oluşan ifade platformları, esasen Avrupalı olan entelektüel esin kaynakları ve benimsedikleri toplumsal ve politik eğilim bakımından, bu entelektüeller eski okuryazarlardan ve Tanzimat paşalarından ayrıdırlar. Diğer yandan, Tanzimat'ın okumasından tamamen farklı, aşırı tutucu olarak tanımlanabilecek tarihsel bir okuma önerebilecek kadar Osmanlı geçmişine ve klasik İslâm kaynaklarına hâkimdirler.

Milletlerin uyanışı

19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlıların, imparatorluğun politik coğrafyasının karmaşıklığını ve Arap dünyası ile Balkanlar gibi birbirinden uzak iki toprak üzerindeki nüfuzlarının zayıflığını fark ettikleri de görülür. Aşağıdaki tablo 1844 tarihinde Osmanlı demografik manzarasını sunmaktadır. Elbette, başka yerde olduğu gibi burada da etnik ve inançsal istatistikler ihtiyatla karşılanmalıdır. Bunlar tahmini veriler olmakla birlikte, Tanzimat'ın krizlerini –keza gelecekteki diğer krizleri– okumanın anahtarlarından birini sunar.[90]

İnanç	Avrupa	Asya	Afrika	Toplam
Müslüman	4.550.000	12.650.000	3.800.000	21.000.000
Ortodoks Hıristiyan (Rum ve Ermeni)	10.000.000	3.000.000		13.000.000
Katolik Hıristiyan	640.000	260.000		900.000
Yahudi	70.000	80.000		150.000
Diğer inançlar	240.000	60.000		300.000

Demografik verinin patlayıcı bir özellik taşıdığını kavramak için, 19. yüzyıl başındaki Mısır krizi üzerine kısa bir giriş, karşılaştırma yapabilmek açısından yerinde olur. Bu kriz imparatorluğa yönelik önemli bir sembolik meydan okumadır, çünkü Arap ve Müslüman dünyasına bir Avrupa –söz konusu durumda Fransız– müdahalesinin sonuçları, bir Osmanlı memuru olan Muhammed Ali'nin (Mehmed Ali) egemenliğinde bu bölgenin özerklik kazanmasıyla şiddetlenmiştir. Hidiv olarak tahta oturtulan Osmanlı paşası bu Arap ülkesine, "hasta" Osmanlı İmparatorluğu'nun karşı modeli olarak görülebilecek yepyeni bir politik kimlik sunuyordu. Önemli bir Hıristiyan topluluğu barındırsa da Osmanlı "anavatan"ından önemli ölçüde küçük ve daha homojen olan Mısır, merkezileşmeden yeni bir ordunun yaratılmasına kadar uzanan reformları başararak, sultanın diğer Arap (hatta Kürt ve Türk) vilayetlerini tehdide varmıştı. Gerçekten de, Muhammed Ali, Mısır köylülerinin zorunlu askere alınmasıyla –kronik parasal sorunlara rağmen– ordusunun finansmanını sağlayarak "köklü bir yeniliğe" imza atıyordu.[91] Dahası, "1850'li yıllar gibi geç bir tarihte, yerleşik hayata geçiş süreci Mısır'da doruk noktasına çıkarken, köylülerin göçebe çoban olmak için topraklarını terk ettiği Suriye'nin bazı bölgelerinde de ters yönde bir süreç işliyordu."[92]

Mısır'ın ayrılması, Nizam-ı Cedid'cilerin, onların ardından da Tanzimat'çıların Kahire'yle barış ilişkileri sürdürerek kabuk bağlatmaya çalıştıkları bir yaraydı. Bütün Avrupa kıtasını silip süpüren bambaşka güçteki devrimci dalgalara maruz kalan Balkanlar'da durum farklıdır. Balkanlar'daki Osmanlı alanı (yaklaşık 550 bin kilometre kare) Mısır'dan (bir milyon kilometre kare) önemli ölçüde daha küçüktür, fakat istisnai bir inanç ve dil karmaşası gösterdiğinden, bütün olarak bölgenin özerkleşmesi şeklindeki her türlü Mısırvari senaryoyu engeller. Bir Osmanlı-Türk nüfusun fiili varlığının olmadığı, nüfusu bakımından Arap, bürokrasisi bakımından da Memluk kalmış olan Mısır'ın tersine, Balkanlar önemli bir *evlad-ı fatihan* ("fatihlerin çocukları") topluluk ile birlikte, Bulgar Pomaklar ya da Bosna, Kosova veya Arnavutluk Müslümanları gibi dilsel bakımdan Türkleşmiş olmasa da İslâmileşmiş kırsal ve kentsel gruplar barındırır. Şükrü Hanioğlu'na göre: "Üst sınıflardan Rumeli Türkleri, imparatorluğun yönetici seçkinleri bakımından eksik olan aristokrasinin yerini belli ölçülerde alıyordu."[93] Devlet, Hıristiyan toplulukları günah keçisine çevirme riskiyle birlikte, bunların desteğine güvenebilirdi.

Balkanlar'daki ilk kitlesel ayaklanma, 1791 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile Avusturya arasında imzalanan Ziştovi (Siltova / Svichtov) barışından sonra Osmanlılara geri verilen Belgrad şehrinde, 1804 Ocağı'nda önde gelen Sırpların katledilmesinin ardından cereyan eder. "*Knezler* ["prensler / senyörler"] birleşirler ve ölene dek savaşmaya yemin ederler. Kendilerine bir lider seçerler: Domuz ticareti yapmak için Sırbistan'a dönmüş olan Kara lakaplı Georges Petroviç [Kara Yorgi] [Frei Korps'un eski mensubu Kara Georges]." III. Selim'e karşı açıkça muhalefet sergileyen yeniçeriler yenilir ve isyan 1813 yılında özerk bir yönetimin kurulmasına varır. II. Mahmud 1815 yılında bu yönetimi tanıyacaktır.[94]

---

[88] Ahmed Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 406.

[89] *A.g.e.*, s. 403.

[90] Ali Engin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İmge Yayınları, İstanbul, 1995, s. 39.

[91] Erik Jan Zürcher, *Turkey A Modern History*, I.B. Tauris, Londra, 2004, s. 33 (*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul).

[92] Albert Hourani, "Ottoman Reforms and the Politics of Notables", R. Polks, R.L. Chamber (der.), *Beginning of Modernisation in the Middle East* içinde, University of Chicago, Chicago, 1968, s. 62.

[93] M. Şükrü Hanioğlu, *Atatürk An Intellectual Biography*, Princeton University Press, Princeton ve Oxford, 2011, s. 24.

Yunanistan da 1821 isyanıyla nöbeti devralarak 1829 yılında bağımsızlığa kavuşur. "Yunan bağımsızlık savaşı, ulusal bir tarihyazımının yüceltebileceği bir destan değildir," diye yazar Yves Ternon. "Sivil katliamlarıyla başlamıştır: Önce Müslümanlar, ardından Hıristiyanlar katledilmiştir. Aynı zamanda Yunanlar arasında da bir iç savaştır."[95] Fakat, Balkanlar'daki etnik yapılar arasında yeni bölünme çizgilerini saptamadan önce, romantik Lord Byron'un (1788-1824) katılımına yol açacak şekilde Avrupa'da çok hayranlık uyandıran bu isyan, "milletlerin uyanışı" ya da "halkların uyanışı" olarak adlandırılan ve yaklaşık 14 bin Bulgar'ın imparatorluğa karşı isyancıların safında yer almasına yol açan önemli bir momente damgasını vurur.[96] Bu tahmini rakamı veren Maria Todorova şunu da ekler: "Herder'in devrimi Avrupa'nın doğusunda tutundu ve savunuldu, bunun temel nedeni, söz konusu devrimin Doğu Avrupa ulusları arasında tutkulu bir öz çıkar duygusu yaratması, onlara bir varolma nedeni kazandırmasıydı."[97] Gerçekten de, bu isyan sayesinde Bulgaristan kendi tarihini ve kilisesinin özgüllüğünü keşfedecek, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ve kimi zaman da Osmanlı'nın yardımıyla Yunanistan'a karşı bu tarihi ve özgüllüğü savunacaktır.

Bulgar özgürleşmesi, 1454'ten beri "Osmanlı devletinin bir kurumu"[98] gibi işleyen Rum patrikliğinden kopmakla sınırlı kalmaz (birleşik bir Bulgar kilisesi 1861 yılında kurulacak ve Babıâli tarafından 1870 yılında tanınacaktır).[99] Bulgar okullarının kuruluşuyla birlikte büyük atılım gösterir. 1835 yılında, "Bulgar topluluklarındaki okul sayısı 208 olarak tahmin edilmektedir, fakat bunların hepsi ruhban çevrelerine bağlıdır: Eğitim genellikle bir Ortodoks papaz, keşiş ya da zanaatkâr tarafından, ender olarak bir öğretmen tarafından sağlanır. Verilen eğitim çoğunlukla okuma-yazma, dört temel işlem ve ibadet için gerekli metinlerin öğretilmesiyle sınırlıdır." 1835-1847 arasında otuz kadar modern okul kurulur; bunların sayıları 1855 yılında 583'e erişir.[100] Bu "uyanış"ın bir diğer işareti şudur: Maria Todorova'ya göre, 1864-1866 arasında, "Sadece Rusçuk'ta tasarruf sandığının sermayesi 833 bin kuruştan 3 milyon 665 bin 93 kuruşa erişir."[101] Tanzimat, ardından 1856 Hatt'ı Bulgar radikalleşme sürecini hızlandırır. Aynı yılın bir metni "6 milyon 400 bin Bulgar"ın taleplerini şöyle ifade eder:

> 1. Bulgar halkı kendi ruhban yöneticilerini seçme hakkına sahip olmalıdır;
> 2. Bir Bulgar olması gereken devletin ikinci sivil yetkilisi, Bulgar görevliler saptayabilmeli ve bunların ataması sultan tarafından onaylanmalıdır;
> 3. Bulgarca, yerel yetkililerin resmî dili olabilmelidir;
> 4. Bulgaristan'daki Bulgarlar ve Türkler için idari ve yasama bakımından iki ayrı yapı oluşturulmalıdır;
> 5. Bu iki ulustan her birinin ayrı kolluk kuvvetleri olmalıdır;
> 6. Bulgarlar orduya alınmalıdır, fakat Bulgar komutanlara bağlı olarak hizmet etmelidirler.[102]

Giderek daha isyancı bir ufka yönelen bu militanlıkla karşı karşıya kalan İstanbul'un cevabı, baskı ile uzak bölgelere sürgünü birleştirmek olur. Ancak çaba nafiledir: 1878 yılında, Osmanlıların Yanko Kojevç olarak kayıtlara geçirdiği Bulgar devrimci, Diyarbekir'e sürgününden yararlanarak, sürgündeki Bulgarlara yönelik elyazması bir gazete çıkartır. Böylece, devletin önemli miktarlarda yatırım yaptığı Kürt çoğunluklu bu şehirdeki ilk gazetelerden biri bir Bulgar gazetesi olur.[103] Romancı İvan Vazov (1850-1921) kalemini, gerçek adı Janko Tenev Koçev (1839-1913) olan bu militanı anlatmaya adayarak, firarından sonra Osmanlı jandarmalarını öldürmesini haklı göstermeye çalışır:

> [...] bu barbarca intikam Tanrı ve vicdan karşısında haklı görülebilir. Kanlı da olsa, bu fiil kınanamaz [...] Bulgarlar beş yüzyıl boyunca koyunluk ettiklerinden, vahşi hayvan olmaları yeğdir. İnsanlar keçidense tekeye, tekedense köpeğe, kurttan ya da ayıdansa kanlı kaplana, nefis bir yemek olan tavuktansa etobur şahine saygı duyarlar. Neden? Çünkü bunlar gücü temsil ederler ve güç, hak ve özgürlüğe imkân tanır. Felsefe istediği kadar gelişsin, doğa neyse o kalır. İsa, "biri sağ yanağına vurursa, diğer yanağını da uzat," demiştir. Kutsal bir sözdür bu ve önünde eğilirim. Ama ben, "dişe diş, göze göz," diyen

---

[94] Yves Ternon, *Empire ottoman. Le déclin, la chute, l'effondrement*, Le Félin, Paris, 2005, s. 116.

[95] *A.g.e.*, s. 135.

[96] Maria Todorova, *a.g.e.*, s. 112.

[97] *A.g.e.*, s. 193.

[98] Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu Oluşumu ve 1908'e Kadar Gelişimi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 48.

[99] *A.g.e.*, s. 73.

[100] Pierre Voillery, "Le développement des écoles parmi les populations de l'Empire ottomane au XIXe siècle. L'exemple d'Alexandre Exarth (1847-1853)", *Turcica*, sayı 32, 2000, s. 59, 60.

[101] Akt. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler: 1*, Turhan Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 244.

[102] Fikret Adanır, *a.g.e.*, s. 69.

[103] Cavit Orhan Tütengil, *Diyarbakır Basını Bölge Gazeteciliğimiz*, İÜİFGE Yayınları, İstanbul, 1966, s. 3.

> Musa'yı tercih ederim. Ben doğanın yasasına uyarım. Zorbalara karşı mücadelemizi adamamız gereken acımasız ve kutsal ilke budur.[104]

Burada Balkanlar'ın geri kalanı ya da kendini göstermeye başlayan etnik çatışmalar üzerinde duracak değiliz. Yalnızca şunu belirtelim ki, Osmanlı'nın, önemsiz değişimler dışında statükoyu koruma eğilimi her zaman şiddetli olmasa da yaygınlık gösteren ayaklanmaları arttırır; ayrıca da, özellikle Rusya'ya, İstanbul üzerinde yeni baskılar uygulama fırsatı verir. Bu baskılar Tanzimat sonunda hızlanacaktır.

Nihayet, Krikor Ardzruni'nin (1845-1892) *Mşak* ("Çiftçi") dergisinde ifade bulan "Ermeni uyanışı"ndan da söz etmek gerekir: "Daha düne kadar dinsel bir cemaattik, bugün vatanseverleriz, yarın emekçilerden ve entelektüellerden oluşan bir millet olacağız."[105] Van'da, keskin bir aksiyolojik aciliyeti vurgulayan Kurtuluş Birliği aracılığıyla silahlı başkaldırıya geçiş hızlı bir şekilde vuku bulur: "Şerefimizi yitirdik, kiliselerimiz kirletildi; gelinlerimizi ve gençlerimizi kaçırdılar, bizi haklarımızdan yoksun bıraktılar ve milletimizin kökünü kazımaya çalışıyorlar. [...] Bizi kurtuluşa götürecek bir yol bulmamız gerek [...] yoksa her şeyimizi yitiririz."[106]

Tanzimat'ın sonu

Tanzimat'ın ilk çatlağı, Eylül 1859'da Kuleli Olayı denen olaydır (komplocuların yargılandığı askerî okulun adından gelmektedir). Yaklaşık kırk kişiden oluşan ve aralarında Hüseyin Daim Paşa ve Cafer Daim Paşa gibi subayların ya da Şeyh Ahmed gibi din adamlarının bulunduğu gizli bir komite, Sultan I. Abdülmecid'e suikast düzenlemeye kalkışır. Kırım Savaşı'nın sonuçlarının ağırlaştırdığı bir atmosferde, komplocular, özellikle, Tanzimat'ın dayanaklarından biri olan ve Müslüman kamuoyunun kabul etmekte çok zorlandığı inanç eşitliğine saldırarak, İstanbul sakinlerini harekete geçirmeye bel bağlamaktadırlar. Komplonun başı Şeyh Ahmed'in hedefi, "şeriata aykırı görülen, Hıristiyanlara verilen hak eşitliği"ni ortadan kaldırmaktır.[107] Yasadışı cemiyet, kendisine bağlı olan şeyhlerin binlerce müridinin desteğini elde etmeyi ummaktadır.[108]

Başarısız kalmış bu fesat hareketinin beş elebaşından biri hükümden önce intihar eder; diğer dördü, "sultana karşı komplo tezgâhlamaktan", "düzen bozmak" ve "şeriata tamamen aykırı bir nifak" yaratmak amacıyla topluluklar arası gerilimleri kışkırtmaya çalışmaktan ölüm cezasına çarptırılır."[109] Sultan bu cezaları onaylamaz, cezalar hafifletilerek angaryaya çevrilir ve Osmanlı tarihinin bu ilk hükümet darbesi teşebbüsü, başkentteki politik dağılımı temelden değiştirmez; bununla birlikte, başkaldırıdaki eylem tarzlarının ne kadar değiştiğini vurgularken, geçmişteki saray darbelerini ve komploları hatırlattığından belli bir paniğe yol açar. Aynı zamanda, büyüyen bir hoşnutsuzluğun öncü işaretini de oluşturur. İnançlar arasındaki eşitlik, ortaya çıkan gizli düşmanlığın tek kaynağı değildir; Rusya'yla bir denge oyununun ardından, Kırım Savaşı sırasında gün ışığına çıkan, Büyük Britanya ve Fransa karşısındaki bağımlılık da bunu canlandırmıştır. Bir şair –Kayserili Seyrani (1807-1866)– bu rahatsızlığı, iç ve dış emelleri birbirine bağlayarak ifade eder:

> Âlemde bir devir dönüyor amma
> Devr-i İngiliz mi Frenk mi bilmem
> Halli kolay değil, pek güç muamma
> Zâlim zulmü göğe direk mi bilmem[110]

25 Haziran 1861'de tahta çıkan Sultan Abdülaziz bu rahatsızlık karşısında kendi zararına önlemler alır. Uluslararası bağlamın sultan açısından işleri kolaylaştırmadığını kabul etmek gerekir. Girit isyanını (1866-1869) Bosna-Hersek (1875) ve Bulgaristan (1876) isyanları izler. Rusya'yla yeni çatışma riskleri karşısında, sultan açıkça Rusya-sever olan ve imparatorluğun iyi kavranmış çıkarları içinde bir teslimiyetin savunucusu olan Mahmud Nedim Paşa'yı başvezir olarak atar. Gerçekten de Abdülaziz, çatışmanın facia bilançosuna rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun Fransa ve Büyük Britanya tarafından desteklendiği Kırım Savaşı sırasında selefinin manevra alanına kendisinin sahip olmadığını bilmektedir. Bununla birlikte, onun aşırı ihtiyatlı tavrı kamuoyunun gözünde ve çok sayıda üst düzey görevli nezdinde ihanet sayılır. Harbiye nazırı Süleyman Paşa şöyle diyecektir: "Padişahımız ülkemizin idaresini en büyük düşmanımız olan Ruslara emanet etti."[111] 1859 yılında genelkurmay başkanı hükümet darbesi teşebbüsünün alt edilmesinde belirleyici bir rol oynamışsa da, askerler artık sultana karşı tavır alırlar ve Kırım Savaşı'ndan bu yana giderek iyice radikalleşmiş olan medrese öğrencileri de onlara katılır. Bu medrese öğrencileri *Mirat-ı Hakikat* gazetesinde, "ülkenin hakları ve geleceği tehdit altındayken kendini derslere vermek, vatanseverlik

---

[104] Ivan Vazof, *Sous le joug*, Fayard, Paris, 2007, s. 217.

[105] Akt. Anahide Ter Minassian, *La Question arménienne*, Éditions Parenthèses, Roquevaine, 1983, s. 61.

[106] Christopher J. Walker, *Armenia The Survival of a Nation*, Croom Helm, Londra, 1860, s. 103.

[107] Mümtaz'er Türköne, *a.g.e.*, s. 66.

[108] Uluğ İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında bir Araştırma*, TTK Yayınları, Ankara, 1937, s. 30.

[109] *A.g.e.*, s. 11-12.

[110] Ahmed Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 72.

[111] M. Cağatay Okutan, *Bozkurt'tan Kur'an'a. Milli Türk Talabe Birliği (MTTB), 1916-1980*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 30.

ve dine bağlılık işareti olamaz," diye yazarlar. Rusya'ya karşı sövüp saymanın ötesinde, "Hıristiyanların ezdiği Müslümanlar"dan[112] artık açıkça söz ederler. Tepki, tutucu olarak tanımlanabilecek bu kamptan gelmez sadece; Midhad Paşa'nın etrafında toplanmış meşrutiyetçiler, bir anlamda, Tanzimat'ın oluşturduğu radikal politik kanadı meydana getirirken, sultana da muhaliftirler. Sonuç, kısmi bir isyan durumudur ve Abdülaziz'i başvezirini uzaklaştırmaya, sonra da kardeşi V. Murad lehine tahttan feragat etmeye mecbur bırakır (30 Mayıs 1876). Birkaç ay sonra Abdülaziz damarları açık halde bulunacaktır. Muhaliflerinin ileri sürdüğü gibi, intihar mı etmiştir? Hemen ardından gelen halefi II. Abdülhamid'in inandığı gibi öldürülmüş müdür? Soru cevapsız kalır.

V. Murad'ın hükümranlığı kısa sürer. Zihinsel yetilerinden yoksun olan –en azından iktidarın üst düzeylerindekilere göre böyle olan– V. Murad da tahttan indirilir ve bu durum devrimci cemiyetlerin bir dizi komplosuna neden olur.[113] Muhalif aydınların en önemli kalemlerinden biri olan Ali Suavi, 20 Mayıs 1878 tarihindeki bir hükümet darbesi teşebbüsü sırasında ölür. Avrupa'daki yasadışı eylem biçimlerinden esinlenen komplocular, 31 Ağustos 1876'dan beri tahtta bulunan ardılı II. Abdülhamid tarafından evinde göz hapsinde tutulan V. Murad'ı yeniden tahta çıkarmaya çalışırlar ama çabaları başarılı olmaz.

---

[112] Mahmut Cemaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1979, s. 110.

[113] Benjamin Fortna, "The Reign of Abdulhamid II", Reşat Kasaba (der.), *The Cambridge History of Turkey*, cilt IV: *Turkey in Modern World* içinde, University of Cambridge Press, Cambridge, 2008, s. 43.

6

II. ABDÜLHAMİD YA DA BİR İMPARATORLUĞUN YENİDEN İCADI

Özgürlük önemli olsa da, meşru ve arzulanan bir şey olsa da, "liberalizm" terimi Avrupa'da çeşitli biçimlerde kullanıldı ve tehlikeli suistimallere vardı. Bu aşırılıklar ne şeriatın buyruklarıyla uyuşabilir ne de bizim halkın doğası ve niteliğiyle. Bunlar bizzat devletin temellerini yok ederler. Tutucu yönteme gelince, bu, denenen yolları korumaktan ibarettir. Fakat burada da, ılımlılığın sınırlarını bulmak ve dindarlık yolunu izlemek gerekir. Boyun eğilmesi gereken tek ölçüt şeriattır.

– II. ABDÜLHAMİD'den HAYREDDİN PAŞA'ya[1]

Bir Osmanlı anayasası

1876 yılı içinde imparatorluk ikili gelişmeyle karşı karşıya kalır, ancak krizi aşamaz. İçeride "liberal" muhalefeti hoşnut etmek ve dışarıda Rusya'yla yeni bir savaş riskini önlemek için, genç sultan, son Tanzimatçılardan biri olan ve başvezir olarak atadığı Midhat Paşa'nın bir anayasa hazırlama talebini kabul eder. İmparatorluğun, Tunus, Mısır, Sırbistan ve Romanya gibi bazı eski vilayetlerinin ardından attığı bu adım,[2] reformların en yüksek noktası ama aynı zamanda da sonudur. Meşrutiyetçilik, Tanzimat boyunca kriz döneminde pratik sebeplerle bir araya gelmiş meclis uygulamalarının yerine, seçilmişin daimi toplanması ilkesini hayata geçirmesiyle bile, Osmanlı tarihinde önem taşır. İmparatorlukta örgütlenen parlamenter seçimler, 31 Mart 1877 tarihinde, esasen seçime dayalı danışmanlıklardan kaynaklı bir Meclisi Mebusan'ın kuruluşuna varır. Bu ilk denemenin ardından, 13 Aralık 1877 ile 14 Şubat 1878 arasında toplanan daha temsili ikinci bir meclis kurulur: 70 Müslüman ve 50 gayri Müslimden oluşan bu meclise (fiilen artık imparatorluğun parçası olmayan) Mısır ve Tunus'tan 10 delege de katılır. 25 yaşın üstünde ve "mülk sahibi" olan bu delegeler mecliste yer alırlar.[3] Temsili olmaktan uzak olan bu parlamento, tarihçi İlber Ortaylı'nın ifadesini kullanırsak, bir "vilayetler meclisi"[4] biçimini alacaktır. Vilayet önde gelenlerinin egemenliğinde olsa da, parlamento, imparatorluk tarihinde ilk kez, kısa bir dönem için de olsa, yasal bir karşı iktidar niteliği taşır; en azından bazı alanlarda böyledir. Çok sayıda kurumsal aygıtı elinde bulunduran sultan karşısında pek az manevra kabiliyetine sahip olsa da, en azından potansiyel olarak, hükümet üzerinde belli bir denetim uygulayabilir.

---

[1] Akt. Ümit Meriç, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1979, s. 87.

[2] Carter V. Finley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton University Press, Princeton, 1980, s. 224.

Şükrü Hanioğlu'nun saptadığı gibi, bir Osmanlı anayasasının ilanı, öncelikle, Tanzimat bürokratlarına karşı bir tepkidir.[5] Bu bürokratlar sultan karşısında bir denge unsuru oluşturduktan sonra, geniş ölçüde özerk bir otokrasi yaratırlar. Fakat anayasa, getirdiği denge oyunu aracılığıyla, seçimlerden kaynaklanan politik temsilin meşruluğundan çok, yeni sultanın meşruluğunu güçlendirir. Anayasanın hükümdara verdiği yetkiler sayesinde parlamentonun açılmasından önce Midhat Paşa'nın sürgüne gönderilmesi, ardından 18 Şubat 1878'de Kanuni esasinin askıya alınması ve meclisin feshi, sonuçta Tanzimat'tan çıkıştan tek bir aktörün yararlandığını açıkça gösterir: Tek iktidar yeri saray olan yeni sultan. Midhat Paşa Kanuni esasinin hazırlanması sırasında padişaha anayasanın ilanının Avrupa devletlerine cazip görünmek ya da "Doğu sorunu"nu imparatorluğun yararına çözümlemeye çalışmak için bir "hileyi" maskelememesi gerektiğini elbette yazmıştı. Sadrazam "Milletimizin çıkarlarına zarar verebileceği görülen en ufak noktada" bile ona itaat edemeyeceğini de ekleyerek, şöyle devam etmişti: "Çünkü benim sorumluluğum büyüktür. Vatanın mutluluğunu ve selametini sağlama [iradesiyle] bir olan vicdanımdan çekinirim."[6] Kaygıları gecikmeden gerçek olacaktır.

Babıâli'nin sert bir şekilde bastırdığı Bulgar isyanının ve özerk vilayet olan Sırbistan'ın imparatorluğa karşı savaş ilan etmesinin sonucu olan Rusya'yla savaş (1877-1878), yeni sultanı anayasayı askıya almaya yönelten temel nedendir; öncelikle Avrupa'yı Balkanlar'da talep edilen reformların gerçekleştirilmesi konusunda Osmanlı'nın samimiyetine ikna ederek silahlı çatışmayı önlemek için ilan edilen bu anayasanın varlık nedeni ortadan kalkmıştır. Durum II. Abdülhamid için gerçekten de aşağılayıcıdır; üstelik Rusya'yla savaş ona artık... anayasal nitelik taşıyan kendi hükümeti tarafından dayatılmıştır. Osmanlı tarihi okumalarının, keza saraydaki inziva yıllarının fazlasıyla ihtiyatlı kıldığı sultanın kişisel tercihi, en azından biçimsel çok sayıda tavizi kabul etmek pahasına da olsa, çarlık imparatorluğuyla pazarlık etmektir. Fakat, Balkanlar'da radikal idari reformlar talep eden Rus ültimatomu, başveziri Edhem Paşa'nın hükümeti tarafından reddedilir. Bir anlamda, son Tanzimatçılar, Osmanlı'nın Balkanlar'daki varlığını iyice azaltan tamamen yıkıcı bir savaş pahasına, kendi iradelerini dayatmayı başarırlar. Genel karargâhı başkentin iki adım ötesindeki Ayastefanos'ta (Yeşilköy) bulunan çarlık ordusu, 3 Mart 1878'de koşullarının hemen hemen hepsini saraya dayatır: Bulgaristan özerk bir prenslik olur, Bosna-Hersek pratik bir statü elde eder, Sırbistan, Karadağ ve Romanya tam bağımsızlıklarını kazanırlar, imparatorluk Teselya'yı Yunanistan'a, aralarında Kars ve Batum'un da bulunduğu Doğu'daki dört vilayeti de Rusya'ya bırakır. Büyük Britanya, İstanbul'dan yüklü savaş tazminatları elde etmek amacıyla terazide ağırlığını koyar ve arabuluculuk hizmetleri karşılığında Kıbrıs'ı elde eder. Mülteci sayısı 200 bine erişince,[7] imparatorluğun demografik dokusu yine değişir. Kemal Karpat'ın topladığı ve Fuat Dündar'ın sentezleştirdiği verilere göre, Müslümanlar 1820'li yıllarda imparatorluğun % 59,6'sını oluşturmaktadır; yüzyıl sonuna doğru nüfusun % 76,2'si Müslümandır. Bunlar arasında 1,8 milyon Kırım Tatarı, 1,5 milyon Kafkasyalı ve 1,5 milyon da Balkan göçmeni bulunmaktadır.[8]

Sultan öfkesini açıkça dile getirmez, fakat anılarını yazdığı sayfalar duyduğu dehşete tanıktır: "Muzaffer savaşlar, bozgunla sonuçlananlar kadar milleti tüketmektedir. 'Zafer ve şeref' gibi değerler ancak bugünleri ve gelecekleri garanti altında olan muzaffer ülkelerde kutlanabilir. 'Zafer ve şeref' peşinde koşan aç biilaç baldırıçıplaklardan daha gülünç ve daha trajik bir şey olamaz."[9] Savaş ve ardından gelen bozgun olmasa, sultan anayasaya, az çok özerk bir bürokrasiye ve ehlileştirilmiş bir meclise alışabilirdi. Bozgunun ardından, artık başka bir misyonu olduğunu düşünür: Geçmişten dersler çıkararak devletini geleceğe yöneltmek. Amcasının trajik yazgısını ve altın yaldızlı bir hapishanede tuttuğu kardeşinin canlı hayaletini aklından çıkaramayarak, kırılganlık içinde, atalarının düzeninin restorasyonu olarak düşündüğü şeye kalkışabilmek için imparatorluğu istikrarlı hale getirmeye çalışır.

---

[3] Bekir Sıtkı Baykal, "Birinci Meşrutiyet'e Dair Belgeler", *Belleten*, sayı 60, 1960, s. 613.

[4] İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler: 1*, Turhan Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 239.

[5] M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton, 2008, s. 117.

[6] Bekir Sıtkı Baykal, "93 Meşruiyeti", *Belleten*, sayı 21-22, 1942, s. 79.

[7] François Georgeon, *Abdülhamid II. Le Sultan-Calife (1876-1909)*, Fayard, Paris, 2003, s. 86 (*Sultan Abdülhamid*, İletişim Yayınları, 2012).

[8] Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 56.

[9] *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1985, s. 35.

Genç Osmanlı muhalefeti

Yeni sultanın tahta çıkışını soğuk karşılamış olan muhalif aydınlar, örgütlü bir biçimde kendilerini gösterip birkaç yıl sonra da yok olurlar. Bunların bir adı vardır: Genç Osmanlılar Cemiyeti. Mısırlı Mehmed Ali'nin yeğeni ve eski Osmanlı bakanı olan Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın (1829-1875) Sultan Abdülaziz'e gönderdiği 1867 tarihli mektup bu cemiyetin gerçek kuruluşunu temsil eder. "Müslümanlar Hıristiyanlardan daha çok ıstırap çekiyor," diye yakınan bu mektupta, milliyetçiliğe çok yaklaşan vatansever bir atılım ile toplumsal bir sıçramanın yokluğunda, devleti kurtarmak için sultanın iyi niyetli iradesine bir çağrı ifade bulur. Yazar, "Türk atalarından gurur duyan ve vatana büyük bir sevgi besleyen, bu milletin zayıf düşmesi ve çöküşü karşısında üzüntü duyan sadık hizmetkârları" temsil ettiğini söyler. Bu çöküş, "halkınızın, baskı uygulayanlar ve ezilenler şeklinde ikiye bölünmesi"nden doğmuştur; ezilenler "baskıcıların arzularını içselleştirmiştir." "Bütün milletlerde düzeni ve güvenliği sağlayan şey, her düzenin anası özgürlüktür," diye devam eder, "hiçbir şey onun yerini tutamaz. Haklarını yöneten bir devletin sağlam güvencesi altına yerleşmiş bir millet, her vesileyle, iyiyi ve doğruyu arar." Fransa örneği bunu göstermektedir: "Özgürlüğünü kazandıktan otuz yıl sonra –evet, efendim, hesabım doğrudur–, sadece otuz yıl sonra, Fransız milleti, bu özgürlük sayesinde, dünyanın en çalışkan ve en zengin milletlerinden biri olmuştur." Bu *ex cathedra* [yetkili ağızdan] dersten çıkarılması gereken sonuç, "Fransa'ya, İngiltere'ye, Almanya'ya ve İtalya'ya, bizim ne din bakımından ne de millet bakımından zayıf olduğumuzu, bunların bizi ihanete ve güçsüzlüğe mahkûm etmediğini göstermek" gereğidir. Sonuçta, mektup aciliyet belirten gerçekçi bir saptamayla noktalanır: "On yıl önce bizden yana gözüken Avrupa artık bize karşıdır."[10] Abdülaziz'in halefinin yönetmek zorunda kalacağı savaş bu tespitin haklılığını gösterecektir.

Genç Osmanlılar kendilerini gelenekselci bir güç olarak göstermekten hoşlanırlar. Jeanne Favret-Saada'nın bir ifadesini kullanırsak,[11] yine de onların gelenekselciliği, düşüncelerinde ve esinlerinde geçerli olan çelişkiler de dahil olmak üzere, aşırı bir Batılılaşmanın sonucu olarak tanımlanabilir. Milliyetçi Osmanlılar, hatta Türkler, Avrupa'ya sürgünlerinden itibaren gözlemledikleri enternasyonalizme de duyarsız değillerdir. Nâmık Kemal'in *İbret* adlı gazetesinde, "haklı" olan Paris Komünü ile "Thiers'in çok baskıcı cumhuriyeti" arasında bir karşılaştırma okunabilir: "Komün idaresi Cezayir halkının bağımsızlığını ilan etti; oysa, bir köyün silahlı vatansever savunmasını parçalamayı başaramayan Thiers hükümeti, kendi halkını canlı canlı ateşe verdi."[12] Komün'den otuz yıl önce Fransa'nın fethettiği ve hâlâ biraz "Osmanlı" kalmış Cezayir'in kaderine Genç Osmanlıların ilgisiz kalmadığı kuşkusuz düşünülebilir, fakat Enternasyonal'e[13] ve genel olarak sol muhalefete yönelik çok olumlu bir bakış da taşırlar.

Avrupa'nın izini taşıyan politik bir söz dağarcığı benimseseler de, bunu vatanseverlikleriyle zenginleşmiş bir özgünlük arayışından hareketle yorumlarlar. Bu da onları sonuçta daha ziyade kitabi bir bilgiye sahip oldukları bir İslâm'a yöneltir. Osmanlı'nın çöküşünü saptasalar da, bunu, mevcut haliyle Osmanlılığa bağlamayı reddettikleri gibi, İslâm'a hiç bağlamak istemezler. Ziya Paşa bu durumu oldukça alaycı terimlerle ifade eder:

> [...] İslâm imiş devlete pâ-bend-i terakki;
> Evvel yoğ idi işbu rivâyet yeni çıktı.[14]

Genç Osmanlıların, öncelikle Müslüman olarak tanımlanan imparatorluğa bağlılığı, onları "Mısırlı ve İranlı modernleşmeciler"den de ayırır; çünkü Müslüman dünya dışında bir yankı bulamayacak "aktivist bir ideoloji"[15] yaratmak için tamamen Osmanlı'ya özgü olan hayalî *gaza*'yı, yani kuruluş döneminin muzaffer savaşını harekete geçirirler. Bu iki kutup –kaynağın Osmanlı İslâm'ı, ufkun Batı olması– arasındaki gidiş gelişleri anlaşılırdır. Gerçekten de, Şerif Mardin'in dediği gibi, İslâmî geçmişleri onları Avrupa'nın politik felsefesine pek uygun kılmasa da, "şeriatın politik-etik buyrukları [onlara] Batı'nın politik teorisiyle olası bir temas noktası [sunuyordu]; şu anlamda ki, bu politik teori, en rasyonel biçimde bile olsa, insan kişiliğinin dokunulmazlığıyla ilgili dinsel ve etik kimi kanaatleri [içeriyordu]."[16] Aynı zamanda, 21. yüzyıla kadar sürecek yeni bir yorum geleneğinin de başlatıcısı olurlar; onların gözünde, özgürlük, vatanseverlik, hatta enternasyonalizm gibi temalara başvurmaları, "Batılılaşma"nın, başka deyişle bir yabancılaşmanın eşanlamlısı olmanın ötesinde, bizzat özünü oluşturdukları *gerçek* bir İslâm'a dönüşe denk düşer. Böylece, bu fikirlere dair her türlü yaratıcılıktan yoksun kalan "Batı" ancak teknolojik üstünlüğüyle kendini gösterirken, Müslümanlar/Osmanlılar bunları ruhlarını yitirmeden kabul edebilirler.

---

[10] Akt. Ebuziyya Tevfik, *Yeni Osmanlılar*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973, s. 27-43.

[11] Jeanne Favret-Saada, "Le traditionalisme par excès de modernité", *Archives européennes de sociologie* içinde, 1967, VIII, s. 71-93.

[12] Tevfik Çavdar, "Türkiye'de Burjuva Demokratik Düzene Yönelik İlk Hareketler. Burjuva Liberal Düşün Akımlarının Doğuşu ve Hayata Geçirilme Savaşımı", *Ülke*, sayı 3, 1978, s. 156-157.

[13] *A.g.e.*, s. 158.

[14] Önder Göçkün, *Ziya Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Edebi Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 215.

[15] Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottomans A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton University Press, Princeton, 1962, s. 407.

[16] *A.g.e.*, s. 105.

Nâmık Kemal kültüyle belirgin bir tezat içinde, Genç Osmanlılar daha ziyade cılız bir politik miras bırakmışlardır. *Vatan Yahut Silistre* adlı, büyük patlama yaratan bir tiyatro eserinde Nâmık Kemal, Kırım Savaşı sırasında genç bir Osmanlı subayının kahramanlığını yüceltir. İstikrar talebinin her yerde kendini gösterdiği tamamen kargaşa içindeki bir dönemde, Genç Osmanlıların sahip oldukları sınırlı imkânlar, üzerinde hiç hâkimiyet kuramadıkları kişisel ya da politik çatışmaların dolambaçlarına düşmelerine yol açmış iç bölünmeler, V. Murad'ın tahta yeniden çıkarılması teşebbüsü sorasında Ali Suavi'nin yitirilmesi... bütün bunlar onların yenilgilerini bir yanıyla açıklar. Can çekişen Tanzimat'a radikal muhalefetlerinden destek aldıklarından, Tanzimat'la birlikte yok olmaya mahkûmdurlar. Hamid'in restorasyoncu otokrasisinin özgünlüğünü anlayamayan Genç Osmanlılar, kaçınılmaz bir şekilde, "Yaşlı Osmanlılar"a dönüşürler.

Hamid'in mutlakıyetçiliği

Hamid'in hâkimiyeti karmaşıktır. Sembolik bakımdan Osmanlı, hatta İslâmî olma iddiasında olan bu hâkimiyet, Batılılaşmıştır; aynı zamanda Osmanlı ve Müslüman Avrupa ailesinin tam bir parçası olarak görülür. Gerçekten de, II. Abdülhamid'le birlikte devletin yeniden tanımlanmasına tanık olunur; bu yeniden tanımlama, sultanın hem gücünü hem de dayanıksızlığını kavradığı Genç Osmanlı muhaliflerinin katkılarından geniş ölçüde esinlenmiş yeni bir tarih felsefesine dayanır. Genç Osmanlıların gücünden esinlenmiştir; çünkü hükümran, onlarla en ufak bir uzlaşmaya gitmeden, onların dikkate almaya bile tenezzül göstermeden, imparatorluğun Osmanlı geçmişini yüceltme ve imparatorluğu İslâmî ve Türk bir şecereyle donatma taleplerine aslında olumlu cevap verir. Fakat güçsüzlüklerinden de esinlenmiştir; çünkü imparatorluğun bir "kudret"e dönüşmesinin, basitçe, muhalefetin ifade ettiği özgürlük talebiyle örtüşmediğini düşünür. Aynı şekilde, iç bölünmelerle tahrip olmuş bu rakipleri susturmak için gereken araçlara sahip olduğunun da bilincindedir; bunu yapabilmek için kamuoyuna sahip olması ya da bürokratik yapının arkasında olması gerekmez, ülkeyi yerle bir eden bir savaşın akabinde, kimsenin iç bölünme yolunu tutamayacağını gayet iyi bilmektedir.

II. Abdülhamid'in başarısı, imparatorluğunu Batılılaştırma kapasitesinden, aynı zamanda da toplumun tutucu beklentilerine uygun cevap vermesinden kaynaklanır. Batılılaşmasını, hem başkalığın hududu olarak hem de inanç olarak anlaşılan İslâm'ın yükselişiyle yeniden dengelemeyi becerir ve dolayısıyla, doğallığında bir hegemonik blok inşa etmeyi başarır. Bunu yaparken, sadece Ahmed Cevdet Paşa gibi tutucu düşünürlere, (Ubeydullah Efendi gibi bazıları muhalefete katılmış olsa da)[17] ulemanın bir bölümüne, hatta geniş bir Sünni tarikat ağına dayanmakla kalmaz; devletin İslâmlaşması, Nakşibendi tarikatının kısmen resmî olarak tanınmasıyla da at başı gider. Nakşibendiler, onyıllar içerisinde, vilayetlerin toplumsal ve ekonomik ağlarına geniş ölçüde dahil olarak, buralarda "devletin yokluğuna palyatif çözüm"[18] bularak, II. Abdülhamid döneminde en önemli aracılarından biri olurlar.[19]

Girit isyanı, ardından da uluslararası himayeyle adanın özerkliğe erişmesi (1897-1898) bir yana bırakılırsa, savaştan büyük ölçüde esirgenmiş olan Hamid döneminin, hoş karşılanan bir istikrar yaşadığına hiç kuşku yoktur. Gerçekten de ülke, Avrupa devletleri karşısında önemli bir gecikmenin etkisi altında çok kan kaybeder. Eric-Jan Zürcher'e göre, 1900 yılında Osmanlı bütçesi 330 milyon florini aşmazken, Büyük Britanya'nın bütçesi 1.680 milyon, Fransa'nınki 1.831 milyon, Avusturya-Macaristan'ınki 1.321 milyon ve Rusya'nınki 2.113 milyondur. Nüfusunun gerilediği görülen tek büyük Avrupa ülkesidir. Bu azalma, kısmen, 1877-1878 savaşının toprak kayıplarıyla açıklanır:[20]

Ülke	1851	1901
Büyük Britanya	27,3 milyon	42,5 milyon
Fransa	35,8 milyon	38,5 milyon
Avusturya - Avusturya/Macaristan	30,7 milyon	45,2 milyon
Almanya (1871)	41 milyon	56,4 milyon
Osmanlı İmparatorluğu (1844)	32 milyon	26 milyon

Bununla birlikte, özellikle Bağdat demiryolu hattı örneğinin gösterdiği gibi, büyük güçler arasında şiddetli gerilimlerin kaynağı olan demiryolları inşaatıyla birlikte, Hamid dönemi boyunca, imparatorluk gerçek bir dönüşüme tanık olur.[21] Maliyenin Kamu Borçları İdaresi'nin (*Duyun-u Umumi*) geniş ölçüde denetimi altında olduğu –imparatorluğun bu idare üzerinde bir etkisi yoktur– bir ülkede, saray demiryolu şirketlerine önemli ayrıcalıklar vermek zorunda kalır. Örneğin, demiryollarının her iki tarafında beşer kilometrelik bir şeridin şirketlere bırakılması, bir verimlilik eşiğinin gerisinde kalan işletim harcamalarının devletçe üstlenilmesi ve özellikle devrimci komitelerin aktif olduğu Balkanlar ortamında personelin korunması güvencesi verilir. Bu alanda şirketler ve Avrupa devletleri karşısında tam bağımlılık söz konusudur, fakat demiryolu politikasının para getirdiği ortaya çıkar: İmparatorluğun bütününde 1889-1911 arasında % 63 artış gösteren tarımsal üretim, demiryollarının uğradığı bölgelerde bir sıçrama yaparak % 114'e ulaşır.[22] Bu bölgelerdeki nüfus da belirgin bir artış gösterir: İzmir'in nüfusu 100 binden 200 bine çıkar ve imparatorluğun 25 şehri 100 bin nüfus eşiğini aşar.[23] İmparatorluğun büyük limanları, elbette Büyük Britanya, Almanya ve Fransa ile (ama dikkat çekici bir olgu olarak Amerika Birleşik Devletleri'yle de) gelişen uluslararası bir ticaretin ve alışverişin merkezi olur.[24]

---

[17] Anıları için bkz. Ubeydullah Efendi, *Sıradışı Bir Jön Türk Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.

[18] Şerif Mardin, "Operasyonel Kodlarda Süreklilik, Kırılma ve Yeniden İnşa: Dün ve Bugün Türk-İslâm İstisnacılığı", *Doğu Batı*, sayı 31, cilt 8, 2005, s. 43.

[19] İlber Ortaylı, "The Policy of the Sublime-Porte towards Naqshbandis and Other Tariqas During the Tanzimat Period", Elisabeth Özdalga (der.), *Naqshbandis in Western and Central Asia, Change and Continuity* içinde, Swedish Research Institute, İstanbul, 1999, s. 69.

[20] Erik-Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Ulusallaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi, 1908-1928*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 68, 70, 71.

[21] Edward Mead Earle, *Turkey, The Great Powers, and the Bagdad Railway*, Russel and Russel, Londra 1923; Sean McMeekin, *The Berlin-Baghdad Express. The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power*, Harvard University Press, Cambridge MA, 2010.

Eğitim alanı da Hamid döneminin bir diğer yüklü yatırım sahnesidir. 20. yüzyıl başında Türkiye'nin fiili sınırları içinde 72 bin 270 öğretmenle 3.217 okul mevcuttur (bunların 363'ü gayri Müslim topluluklara ve 42'si yabancılara aittir). Selanik ve Beyrut gibi birkaç şehir hariç, daha az ayrıcalıklı olan imparatorluğun geri kalanında, 46 bin 332 öğretmenle 1.363 okul sayılmıştır.[25] Kısmen Protestan olan "yabancı" okullar Ermeni ya da Rum Ortodoks topluluklar nezdinde yaygın bir din yayma misyonuna girişirler ama aynı zamanda, imparatorluğun her yerinde, sarayın denetlemeye çalıştığı, dünyaya son derece açık bir aydın kesimin eğitimine de katkıda bulunurlar. "Hamid okulu", vaktiyle devletin desteklediği bu yabancı kurumların nitelik bakımından rakibi olmak ister[26] ve kimi zaman önemli başarılar elde eder. Örneğin, kendini Émile Durkheim'ın öğrencisi ilan edecek ve Türk milliyetçiliğinin bellibaşlı ideologlarından biri olacak düşünür Ziya Gökalp, Diyarbekir'de (Osmanlı okullarında), başkentle neredeyse hiç doğrudan ilişki olmadan, Avrupa'yla çok daha az ilişki içinde yetişir. Vital Cuinet'nin 1891 yılında yürüttüğü incelemeler "Asya Türkiyesi"nin entelektüel manzarasının, devlete idareci sağlayan ve yerel bir basının doğuşuna eşlik eden bu okullarla birlikte nasıl değiştiğini gösterir.[27] Nihayet, Hamid imparatorluğunun modernleşmesinin bir diğer işareti, nüfusunun demografik dokusunu tanıma ve buna hâkim olma iradesinde aranmalıdır: İktidarın istikrar kazanmasından kısa süre sonra uygulamaya konan 1881/1882 sayımı yeni bir kurum tarafından yönetilir. Genel Nüfus İdaresi[28] denen bu kurum, onyıllar içerisinde, bürokrasinin en önemli organlarından biri ve geniş bir demografik mühendisliğin bellibaşlı aktörü olacaktır.

"33 yıllık bir hükümranlık"

II. Abdülhamid'in 33 yıllık hükümranlık dönemi, muhaliflerinin nitelediği gibi hem "kızıl sultan"ın damgasını hem de, onun etrafındaki, Tanzimatçılardan çok farklı edebiyatçıların, memur ve bürokratların damgasını taşır. "Biyografik yanılsama"ya düşmeden, sultanın kişiliğinin hükümranlığının uzunluğunu anlamak için belirleyici olduğunu kabul edelim. Gerçekten de, amcası Abdülaziz'in ölümünü unutmamıştır: Amcasının tahttan indirilmesine izin veren fetvayı ölümünden sonra geçersiz kıldığı gibi,[29] ölümünden sorumlu tuttuklarını da mahkûm ettirmeyi başarır. En başta da Midhat Paşa ölüme mahkûm edilir (sonradan cezası ömür boyu hapse çevrilir, fakat Midhat 1884 yılında Taif'deki zindanında öldürülecektir. Resmî kanıt olmadığından, bu cinayet sultanın kişisel kararına bağlanamamıştır). İnatçı bir hıncı olan II. Abdülhamid bu olaydan özellikle bir başka ders çıkartır: "Türk geleneğinde"[30] devleti sadece sultan temsil eder. Bu temel kabul, çıkarım yoluyla, güven ve bağlılık ilişkileri üzerinde temellenen ve muhaliflerin gözetim altına alınmasını haklı gösteren paralel ve kişisel bir iktidarın yerleşmesini meşrulaştırır. "Bir taraftan liyakat, başarı, gayri şahsilik, teknik bilgi gerektiren modern mekanizmaları kurarken, diğer taraftan bunun tam zıddı ilkelere dayanan bir idare tarzını destekleyerek yönetime şahsi damgasını vurmayı prensip edinmişti. Kısaca bir yandan mektepli subayları teşvik ederken diğer yandan *sadık bendelerinden* meydana gelen paralel bir askerî kumanda yapısı ortaya çıkarmıştı. Sadık bendeler grubuna dahil imtiyazlı kimselerin çocukları da aynı imtiyazlardan faydalanıyordu."[31] Hak edenleri ödüllendiren, –çok sayıda çiftliğin alınması ve kârlı mali işlemler sayesinde büyümüş–[32] kendi kişisel hükümdarlık hazinesinden finanse edilen sivil listesi, herkesin gözü önünde ve bilgisi dahilinde işleyen bu "ikinci devlet"i beslemek için gerekli bütün imkânları ona sunar.

---

[22] Ali Akyıldız, *a.g.e.*, s. 49.

[23] *A.g.e.*, s. 52.

[24] İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 321.

[25] Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 115.

[26] İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1990, s. 80.

[27] Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, cilt 1: *L'Anatolie orientale, Trébizonde, Erzeroum, Bitlis, Van, Diarbékir*, ISIS, İstanbul, 2001 (orijinal baskı, Paris, 1891).

[28] İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyet'in Harcı*, cilt 3: *Modernitenin Altyapısının Oluşumu*, *a.g.e.*, s. 32.

[29] İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 286.

[30] *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, İstanbul, Pınar Yayınları, 1985, s. 81.

[31] Doğan Akyüz, *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi: Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir-Komuta Zincirine*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 27.

[32] François Georgeon, *a.g.e.*, s. 155, 156, 168.

Hudutları belirsiz, hem resmî hem gayri resmî bu devlet, aşırı derece kuşkucu olan (1905 yılında Belçikalı bir anarşist olan Édouard Jorris'in bizzat sultana yönelik giriştiği ve 26 kişinin ölümüne yol açan suikastın gösterdiği gibi kuşkusuz haklıdır), saraydan pek az, olsa olsa haftada bir kez selamlık seremonisi (cuma namazı töreni) için çıkan sultanın her şeyden haberdar olmasını sağlar. Sultan kendi imparatorluğunun baş mahkûmudur, fakat onun hapishanesi olan Yıldız sarayı, yedi eşi ve cariyeleriyle, operasıyla (Yunan, Pers ve Arap kökenli olan ve "uyku getiren" "alaturka müzik"ten hoşlanmadığını, "özellikle opera ve operetlere hayran olduğunu" itiraf eder)[33] ve sinema salonuyla yaşadığı bir dünyadır. Burada vaktini kitap okuyarak geçirir; özellikle de polisiye romanlar okur (1909'dan itibaren ordunun bir villasında sürgündeyken, *Mystères de Paris*'yi [Paris'in Gizemleri] ve *Crime du Moulin-Rouge*'u [Moulin Rouge Cinayeti] okuyarak teselli bulur).[34] Fotoğraf koleksiyonu yapar (30 bin klişe). Böylece, dönüşümünü takip ettiği her şehre dair görsel bilgiye sahip olur. Bu bilgileri aktaran François Georgeon'a göre, sarayda yaşayan ya da girip çıkan insan sayısı 12 bin kişiye kadar varır. Böylece saray, başkentin içinde bir başkent olur. Bu kişiler arasında, sultanın "konukları", yani aslında Kürt ya da Arap aşiret şeflerinin çocukları olan seçkin esirleri, 350 mabeynci, kâtip, yaver, muhasebeci, 60 aydınlatma görevlisi, 20 kahve ikramcısı, bin hizmetçi, 60 doktor ve 30 eczacı, 400 aşçı, 400 şarkıcı, jonglör, akrobat, 50 berber bulunur... Kütüphanecileri de elbette unutmamalı.[35]

II. Abdülhamid paranoyaya olduğu kadar rasyonelliğe de dayalı yeni bir rejim yaratır. Kurduğu sansürün gerçek, hatta hayalî bir tehditle hiçbir bağı yoktur. 1890 yılında sansür komitesi iki ya da üç kişiden ibaretti. Üye sayısı 1902'de 15'e, ardından 1908'de 35'e çıkar. Fakat sansür uygulamasında, Hamid'in "hafiyesi" özden çok ayrıntılara dikkat eder.[36] 1902 yılında, bu komitenin emri üzerine kitap dolu elliden fazla çuval yakılır. 1901-1902 arasında 34 kitap yasaklanır, 104 kitabın bazı sayfaları yok edilir ve 179'unda değişiklikler yapılır. Yasaklanan eserler arasında, her devletin kaçınılmaz sonunu öngören, İbn Haldun'un ünlü *Mukaddime*'si de yer alır. Sultan II. Abdülhamid, gerçekten de, 14. yüzyılın Mağripli düşünürünün karamsarlığını paylaşamaz, çünkü "her imparatorluk iyileşecektir" görüşüne inanır. Onun ardından, vezirlerinden birinin oğlu olan Kamil Bey Oryantalistler Kongresi'nde bir tebliğ sunarak, "ulu hükümdarımız"a övgüler yağdırmayı bitiremez ve şunu ekler: "Devlet doğar, güçlenir, bir rüzgâr esip hasta eder, doktor gelir, tedavi eder; iyileşir."[37]

Sansür her alanı etkiler. Büyük Britanya'dan gelen kibrit kutularının Osmanlı topraklarına girişi yasaklanır, çünkü kırmızı olmalarının ötesinde (kırmızı kanın, dolayısıyla devrimin rengidir), markanın adı da "birlik"tir –muhaliflere verilen işaret– ve amblem olarak da üzerinde kaygı verici bir kılıç vardır. 1901 yılında *Servet-i Fünun*'da Fransız Devrimi üzerine çıkan bir makale, bu derginin kapanmasına neden olur. Belirtilen neden basittir: "[Derginin başyazarları] krallarını idam edecek kadar ileriye gitmiş bir milletin fikirlerini buraya getirerek, halkın duyarlılıklarıyla oynamak istemektedirler."[38] Fransızca bilen sultan, gerçekten de, bu ülkeden gelen her şeyden çekinir. Fakat "Fransız fikirleri" aydınlar arasında öylesine yaygındır ki, çabaları boşa çıkar. Örnek olarak 1989 yılında, müstakbel gazeteci Ali Kemal (1869-1922) ve yoldaşları eğitim bakanı Münif Paşa'nın huzuruna çağrılır ve paşa onlara şöyle hitap eder: "Sizlerin, idari okul öğrencisi beylerin okul dışında buluşmanız ve derslerinizi bırakıp, Jean-Jacques Rousseau gibi birinin tehlikeli kitaplarını, dine ve ahlâka düşman kitapları okumaya girişmeniz münasip midir? Rousseau'nun eserleri nasıl okunabilir? Onlar Avrupa'da bile kötü karşılanmıştır." Bu azar öğrencilerin gülüşmelerine yol açarken, Türkçe deyişle ünlü "Jan-Jak Ruso"nun ilk çevirmenleri arasında bulunan ünlü bakan Münif Paşa da (1828-1910) güler.[39]

Sansür etkili değildir, fakat korunması gereken bir iktidar ilkesidir. Örneğin Ermenistan adı yasaktır ve devlet adamlarına yönelik suikastlarla ilgili her bilgi "yeniden yorumlanır." İstanbul basınına göre, Fransa cumhurbaşkanı Sadi Carnot (1837-1894) kalp krizinden ölmüştür; bir anarşistin öldürdüğü Amerikan başkanı William McKinley (1843-1901) ise ciddi bir hastalıktan ölmüştür. Rusya'da 1905 yılında bir duma meclisinin kuruluşuyla ilgili haber ise, Türk basınında asla yer almamıştır. Özgürlük, vatan, millet, baskı, adalet, kardeş (akıl sağlığı yerinde olmayan ve bir sarayda kapalı tutulan kardeşi Murad'ı hatırlattığından), Reşad (ikinci kardeşi), Yıldız (sultanın sarayı), tepe (saray bir tepe üzerinde bulunduğundan) terimleri, kullanımı geniş Osmanlı toprakları üzerinde yasaklanmış terimlerdir. Aynı zamanda coğrafi bir terim de olan "burun", sultanın epey haşmetli burnuna imada bulunduğundan yasaktır; coğrafi terimin yerine ise *çıkıntı* konmuştur. Kimyada "eritmek" anlamına gelen ama politikada "tahttan indirmek" demek olan *halletmek* yasaktır. Nihayet, bir metnin ya da bir tefrika romanın sonraki bölümünü "devamı var" ibaresiyle belirtmek de yasaktır.[40]

---

[33] Behiye Aksoy, "'Türk Muzıkisinin Kökeni Sorunu' Aşıldı mı?", *Tarih ve Toplum*, sayı 44, 1987, s. 42.

[34] Paul Dumont ve François Georgeon, "La révolution commence à Salonique", Gilles Veinstein (der.), *Salonique, 1850-1918, La "ville des juifs" et le réveil des Balkans* içinde, Autrement, série Mémoires, sayı 12, 1992, s. 243.

[35] François Georgeon, *a.g.e.*, s. 134.

[36] Cevdet Kudret, *Abdülhamid Devrinde Sansür*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977, s. 36. Alpay Kabacalı, "Sansür Tarihiyle İlgili İki Belge", *Tarih ve Toplum*, sayı 66, 1989, s. 9-11.

[37] Kiamil Bey, cinquième secrétaire de SM le sultan, "Vérités sur l'islamisme et l'Empire ottoman", *Actes du Xe Congrès international des orientalistes*, Cenevre oturumu, Imprimerie Ch. Noblet et fils, Paris, 1897, s. 3.

[38] Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt I-IV, TTK Yayınları, Ankara, 1962, s. 12.

[39] Mücellidoğlu Ali Çankaya, "Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikde", *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, ASBF, Ankara, cilt 1, 1968, s. 214.

Fransızca *"journal"* kelimesinden türemiş bir terim olan *jurnal* sistemi, Türkçede "kimliği belirsiz hafiyelik" anlamını kazanarak, imparatorlukta büyük bir zekâyla kullanılarak geniş ölçüde yaygınlaşır. Bu jurnaller konusunda Georges Gualis şöyle yazar: "II. Abdülhamid kendi imparatorluğunu ispiyonlarının binlerce gözünden görüyordu. Dolayısıyla, doğru dürüst göremiyor ve her şeyi bildiğini sandığından, hiçbir şey bilmiyordu. Her gün sarayının adalet bakanlığına ulaşan, mabeyncilerinin, kâtiplerinin ihtiras ve çıkarlarının küçük hesaplarıyla aralarından seçme yaptığı balya balya raporlar arasında yolunu kaybetmemek mümkün müdür?"[41] Fiiliyatta, özel kâtibi Tahsin Paşa'ya göre, sultan bunlara göz bile atmıyordu[42] ve memurların da günlerini bunları inceleyerek geçirdiğine işaret eden hiçbir şey yoktu. Bununla birlikte sistem etkindi, çünkü tek tek herkesin fiilen takip ve kontrol edildiği yanılsaması yaratıyordu. II. Abdülhamid bu hafiyelik tarzını bir Osmanlı geleneği olarak kabul ettiği şeyle haklı gösterir: "Osmanlılarda gelenek şudur: Padişah, bir yandan vali ve kadıları aracılığıyla, başka deyişle hükümet aracılığıyla, diğer yandan tekke şeyhleri aracılığıyla, tebaasının ne düşündüğünü öğrenir ve onların şikâyetlerini bilir ve [bu bilgilere göre] ülkeyi yönetir. Atam sultan II. Mahmud bu sistemi gezgin dervişleri bile kapsayacak şekilde genişletti."[43]

Hamid düşüncesi

Fildişi kulesinde oturan sultan, kimi zaman hızlanmış bir *turn over* [ters dönüş] sağlayarak devlet makinesini döndüren adamları olduğu için etkindir. Onun döneminde sivil bürokrasi yaklaşık yüz bin kişidir. Bu rakam devletin "[gerçek] istihdam kapasitesinin üstünde" gözükür. Sultan, iktidarının 33 yılında 17 kez sadrazam değiştirir, bunlar da en azından 22 kabine kurarlar.[44] Başbakanların ve hükümetlerin değişmesindeki –kriz durumlarıyla açıklanamayacak olan– bu sıklık, sultanın temel iktidar mercii olarak kalmasını sağlar, fakat aynı zamanda bürokrasi içinde zorunlu aracılara bol miktarda sahip olduğunu da gösterir.

---

[40] Cevdet Kudret, *a.g.e.*, s. 26-39.

[41] Georges Gaulis, *La Ruine d'un empire Abd-ul-Hamid, ses amis et ses peuples*, Armand Colin, Paris, 1913, s. 35.

[42] Tahsin Paşa, *Abdülhamit, Yıldız Hatırları*, Ahmet Halim Kitapevi, İstanbul, 1931, s. 26.

[43] *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri* (yay. haz. İsmet Bozbağ), Pınar Yayınları, İstanbul, 1985, s. 81.

[44] Ferdun Ergut, *Modern Devlet ve Polis Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 138.

Sultanın adamları hakkında elimizde pek az araştırma mevcuttur. Bununla birlikte, içlerinden birinin biyografisi yeterince bilinir: Cevdet Paşa, sultanın yakın çevresinde yer almamış ve her zaman onun güvenini kazanamamış olsa da, dönemine damgasını vurmuştur. Hamid döneminin ideal düşünür ve bürokrat tipi olarak hizmet edecek bütün niteliklere sahiptir. 1823 yılında doğan Cevdet Paşa "eski" bir insandır, yani Nizam-ı Cedid ve Tanzimat dönemlerinde yetişmiş, ilk olarak kadılık ve diplomatlık yapmış biridir; daha sonra birçok bakanlıkta bulunmuş ve 1868-1878 arasında *Mecelle*'yi, yani imparatorluğun medeni yasasını hazırlamış olan komisyona başkanlık etmiştir. Bir saray adamı olan ama aynı zamanda kendi kendini yetiştirmiş biri olan Cevdet Paşa, aralarında ünlü "Tarih" (*Tarih-i Cevdet*) kitabının da bulunduğu önemli bir eser bırakmıştır. Tarihçi olarak ne kadar cüretkârsa, politik düşünür olarak da o kadar tutucudur. Tutuculuğu, Tanzimat'a çok eleştirel bir bakış yöneltmesine ve Hamid'in otokrasisini pratikte hiç çekincesiz desteklemesine yol açarken, tarihçilik mesleği gereği, geçmişte kalmış bir Osmanlı çağını restore etmeye yönelik her fikri reddetmeye yönelir. Fransız Devrimi'yle ilgili oldukça bilgili sayfaların gösterdiği gibi, gerçekten de, bundan böyle Avrupa tarihinin ancak bütünleşmiş bir tarih olarak okunabileceğinin bilincindedir. Keza, Osmanlı tarihini de, kendine özgü yanlarını kavramak için bile olsa, Avrupa çerçevesini dikkate almadan düşünmekten kaçınır.

Bir dönem Jön Türk muhalif olan, 1899'da yayımlanan *Genel Tarih*'inde "büyük devrim"e 127 sayfa ayıran Mizan Murad (1853-1912) gibi[45] Cevdet de 1789'dan büyülenmiştir. Jakobenleri barbarlıkla (ve Fransa'ya hâkim olma isteğiyle) suçlarken, Avrupa'da devrimin toplumun iki tabakası arasındaki uçurum tarafından kışkırtıldığını fark eder.[46] Keza, cumhuriyetin, devlet biçimi olarak "her yerde felaketlere yol açtığını"[47] değerlendirir ve bir "sel" gibi, ne engellenebilen ne de denetlenebilen, fakat başlangıçtaki hedeflerinin tam tersine varan ya da –deyim yerindeyse– "tarihin cilvesi sonucu", yok etmek istediği şeyi güçlendiren devrimin sonuçları hakkında kendini uzun uzadıya sorgular. Fransız Devrimi özgürlük isterken zorbalığa varır; cumhuriyet elde etmek için kralı devirmiş ve binlerce yandaşını kurban eder, sonuç ise bir imparatora taç giydirmek olur.[48] Erdemi yüce ilkesi yaparken, sonunda "haytaların" egemenliğini kurmuştur.

Cevdet'in düşünceleri Devrim'in bilançosunun bu olumsuz yargısıyla sonuçlanmaz; Fransız Devrimi aristokrasiyi hedef almışken, İngiliz Devrimi'nin sonucu bu aristokrasinin haklarını garanti altına almak olmuştur.[49] İslâm'ın kabul ettiği bir aristokrasi olmadığından ve eski Osmanlılar saray darbesi dışında bir devrim tahayyül edemez olduklarından, tek başına bu özellikler, Cevdet'in eseri dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçekleştirdiği tarihyazımı devriminin derinliğini açıklamaya yeter. Dönemin Avrupalı entelektüeline dair sonuçta sıradan olan gözlemler, bir âlimden ve bizzat İslâm'ın içinden geldiğinden, hiç de sıradan değildir. Ve yeni bir olgu olarak, Cevdet ve "eski" Osmanlılar, 1789'un sadece dine ve otoriteye karşı bir savaş olmadığının bilincine nihayet varmışlardır. Devrimin derin, hatta haklı ekonomik ve toplumsal nedenleri vardı.[50] Ama bu bir kader miydi? İslâmî gelenek bunu önlemeye yatkın argümanlar ve cevaplar sağlayabilir miydi? Özellikle bu soru Cevdet'in, sultan tarafından lanetlenmiş olan İbn-i Haldun'un modeline geri dönmesini ve açık seçik ve yasalaştırılmış bir Osmanlı-İslâm hukuku oluşturma yönündeki derin çalışmasını teşvik etmiş gözükmektedir.

---

[45] Cemil Meriç, *Mağaradakiler*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1980, s. 159.

[46] Akt. Ümit Meriç, *a.g.e.*, s. 79.

[47] *A.g.e.*, s. 85.

[48] *A.g.e.*, s. 82.

Cevdet, Avrupa'da etkin olan sosyalist ve milliyetçi akımların varlığından da haberdardır.[51] Sosyalist akımlar karşısında acımasızdır ama aynı zamanda analiz araçlarından da yoksundur. Ona göre, "Komünizm olsun, sosyalist ve nihilist doktrinler olsun Mazdek ayininden başka bir şey sayılamaz." Ayrıntıdaki farklılıklara rağmen, "[b]unların arasında, detaylarda ayrılık varsa da emlakta tasarruf hukukunu ve kadınlarda evlenme usulünü kaldırdıklarından temelde hepsi birdir."[52] Bununla birlikte, Osmanlı örneği bu tehlikeli fikirlere bir panzehir sunar, çünkü *kavmiyet* [Arapça *kavmiyye*, "etnik" ya da "ulusal aidiyet"] dinle aynı ve tek bir denklem içine eklemlenir ve her ikisi de düzenin kalıcılığını temin eder. Osmanlıların öncellerinden daha fazla varlık sürdürme ve halifelikle sultanlığı padişahın kişiliğinde başarıyla bir araya getirme yetenekleri buradan kaynaklanır.[53] Bir âlimin (basit bir bürokratın değil), Kuran'ın dışlanmış terimi olan *kavmiyet*'i bu ölçüde öne çıkarması şaşırtıcıdır. Fakat önemli olan başka şeydir: Ulus ile dinin kaynaşması, ona göre, Fransız Devrimi de Avrupa'nın birliğini yok ettiğinden, din ile ulus arasındaki bağı paramparça ederek daha önemli bir koz oluşturur: "Fransız Devrimi'nden sonra Avrupa bölünmüştür" ve "[Avrupa'yı] İslâm'a karşı birleşmiş kabul etmek yanlıştır."[54] Bununla birlikte, geçmişin vakanüvisleri misali, Cevdet Osmanlı hükümdarını herhangi bir Avrupa gücüyle kalıcı ittifaklara karşı uyarır: "Dost devletler vardır ama sadık devlet hiç yoktur."[55]

Cevdet'e göre, İslâm ile Hıristiyanlık arasındaki temel farklılıklardan biri, İslâm'da ruhban olmaması, sadece yargıçlar / yasa koyucular olmasıdır. Bunu göz ardı eden çok sayıda Batılı İstanbul'u Beyoğlu'ndan / Pera'dan yola çıkarak, başka deyişle, Asya'dan değil Avrupa'dan yola çıkarak okur; onların elindeki dürbün çarpıtıcıdır, imparatorluğun gerçeklerini göstermeye elverişsizdir.[56] Daha önemlisi, bu dürbünler Osmanlı devlet adamlarınca getirilmiştir. Cevdet, gerçekten de, imparatorluğun çöküşünün gerekçelerini daha ziyade çelişik bir ifadeyle açıklar: Geleneksel "atalardan kalma yasaya *–kanun-u kadimiye–* muhalefet ve aynı zamanda, dönemin gerekliliklerine uyum sağlayamama. Öyle ki, Osmanlı'nın çöküşü, İbn-i Haldun'un modeline uygun olarak, Muhteşem Süleyman dönemindeki doruk noktasında başlar, çünkü bu nokta bu yarıkların *kanun-u kadimiye*'yi çatlattığı andır.[57] Bu iki çelişik gerekliliği –yani hem kendi olarak kalmak hem de değişmek– eşzamanlı olarak karşılamada yetersiz kalınması, ona göre, Osmanlı İmparatorluğu ile Çarlık Rusya arasındaki her türlü karşılaştırmayı imkânsız hale getirir. Çünkü *Hıristiyan* düşmanda başarılı olan şey *dar'ül-İslâm*'da ancak zarara yol açabilir: "Strelitz [birliğinin] ortadan kaldırılması Rus askeri gücünü arttırdı; yeniçerilerin ortadan kaldırılması bizim gücümüzü azalttı ve İslâm *asabiyye*'sinin (*kuvve-i asabiyye*) gücünü zayıflattı."[58] "İdareciler her yerde [bu şekilde] açılan yarıkları ancak askerî önlemlerle kapatabildiler, bu da sayısız iç reforma yol açtı."[59]

Nihayet, anlaşılacağı üzere, Cevdet Paşa Müslümanlarla gayri Müslimler arasında eşitliğe inanmaz. Ona göre, gayri Müslimlerin askerlik yapmasını kabul etmek sadece orduda papazların ve hahamların varlığını gerekli kılmakla kalmaz, ayrıca her türlü askeri seferberliği de imkânsız hale getirir; "Ehl-i İslâm içün bu bâbda en müessir olan sözler dahi," diye yazar, "'yâ gazâ yâ şehâdet, haydi dîn-i mübîn uğruna çocuklar' kelâmatıdır ki ehl-i İslâm, analarının kucağında iken kulaklarına gazâ ve şehâdet sözleri işlemiş; sonra mektebde dahi gazâ ve şehâdetin ne büyük bir mertebe olduklarını bellemiş olmağla bu gibi tergîbât-ı diniyye anları fedâilik yolunda harekete mecbûr eder..."[60]

---

[49] Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, cilt 6, 1974, s. 230.

[50] *A.g.e.*, s. 238, 257-259.

[51] Cevdet Paşa, *Maruzat*, Çağrı Kitabevi, İstanbul, 1980, s. 114.

[52] Uygur Kocabaşoğlu ve Metin Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 27.

[53] Akt. Ümit Meriç, *a.g.e.*, s. 34.

[54] *A.g.e.*

[55] *A.g.e.*, s. 145.

[56] Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 110.

[57] *A.g.e.*, s. 103.

[58] *A.g.e.*, s. 123, 124.

[59] Ümit Meriç, *a.g.e.*, s. 123, 124.

[60] Suavi Aydın, "Toplumun Militarizasyonu: Zorunlu Askerlik sisteminin ve Ulusal Orduların Yurttaş Yaratma Sürecindeki Rolü", Özgür Heval Çınar ve Çoşkun Üsterici (yay. haz.), *Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 29.

İmparatorluğun "Türk çekirdeği" ve periferisi

Sert yargıçlar gibi Tanzimat döneminin ürünü olan Cevdet ve Hamid devletinin diğer düşünürleri, imparatorluğu, özü giderek daha belirgin bir şekilde Türklük olan Müslüman bir imparatorluk olarak tanımlarlar. Devletin resmî ikonografisi bundan böyle Osmanlıların Oğuz kökenlerine gönderme yapar: "Osmanlı devletinin ilk dönemlerinin 'Türklüğü' üzerinde sultanın ısrarı, [diğer] Türk hanedanlarına yaklaşımında da gözlemlenebilir." Ramazanoğulları bunlardan biridir.[61] Fakat imparatorluğun bu sert Türklük çekirdeği, Arnavut, Arap ve Kürt bir Müslüman periferiyle çevrilidir, hatta bunun tarafından korunur. Devlet de bu periferi karşısında, hem medenileştirici bir misyonla hem de paternalist bir işlevle yüklü, açıkça sömürgeci bir politika benimser.[62] Şükrü Hanioğlu'nun ileri sürdüğü gibi, "dini [Osmanlı] sahnesinin merkezine yeniden yerleştiren rejim, Tanzimatçıların savunduğu kimliklerin sekülerleşmesi yönündeki eğilimi tersine çevirdi. Dahası, Hamid dönemi Osmanlıcılığında, din, etnik ve ulus aşırı kimlikler arasındaki hudutlar bilinçli olarak birbirine katılmıştır."[63]

Hamid rejiminin, merkezileşme bakımından antitezi olduğunu ileri sürdüğü Tanzimat'ın devamına dahil olduğuna hiç kuşku yoktur. Yine de Osmanlıcı bir perspektif içinde değildir ve özellikle "bizi dinamik kılan" İslâm'a vurgu yapar.[64] Müslüman topluluklar karşısındaki bu politika, kimi şahsiyetlerin ayrıcalıklı muhatap olarak seçilmesi ve bu noktaya çıkartılması şeklindeki karmaşık bir oyunla, sarayın yeni bir zımni sözleşme çerçevesine dahil etmeye çalıştığı merkezkaç farklılık ve dinamiklere daha fazla dikkat gösterir. Bu amaçla, mali, sembolik, hatta askerî kaynaklar bütününü seferber eder. Kısmen kendi dinî vakfıyla finanse ederek kurduğu himaye sistemi sayesinde, sultan, Balkanlar'da, özellikle Kosova'da, Arap dünyasında ve Kürdistan'da çok sayıda hayır projesi gerçekleştirir.[65] Fakat politikası kurumsal bir şekilde imtiyaz verme biçimine de bürünebilir. Örneğin son bir Kürt isyanından (1880 yılında Şeyh Ubeydullah isyanı) sonra, Hamidiye denen süvari birliklerinin birçok aşiretten hareketle kurulması,[66] devleti bölgenin bütününde gerçek aracılarla donatır. Sultan, Ermenilerin kıyımına ve Rusya ya da Pers hudut bölgesinin denetimine dahil olan bu gücün oluşumunu, devlete "büyük yarar sağladıkları" gerekçesiyle haklı gösterir.[67] Saray birkaç Alevi aşireti de dahil etmeye çalışsa da,[68] parayla satın alınmış Sünni aşiret reislerinin önderliğindeki bu ordunun kurulması, Kürtler arasında kalıcı bir inanç bölünmesine yol açar. Nizam-ı Cedid ve Tanzimat dönemlerindeki çok sayıda isyanla kendini gösteren Kürtlerin devlete güvensizlikleri, Hamidiyye şefleri ile bundan böyle "Kürtlerin babası" olarak adlandırılan kişi arasında bir bağlılık ilişkisi oluşturur. Bununla birlikte, bu politika, özellikle "medeniyet"le aynı anlama geldiği için zorunlu kılınan askerlik hizmetine karşı çıkan Alevi Kürtlere karşı düzenlenen askerî seferleri asla engellemez.[69] Abdülhamid'in stratejisi Arap dünyasında da belli bir başarı gösterir. Burada sultan, aralarında Yemen'in de bulunduğu isyancı vilayetlerin pasifikasyonunu (önemli tavizler karşılığında da olsa) sağlamayı başarır. 19. yüzyıl Arap *nahda*'sı ("rönesans / uyanış / iktidar ve güç"), en azından Abdülhamid döneminde ayrılıkçı bir talebe dönüşmez.

İtibarlı davetli olarak konuk edildikleri gibi, esir ya da gruplarının sadakatinin teminatı olarak da davet edilen "Arap ve Kürt konukları" Yıldız sarayında hep kabul eden sultan, yine de Arnavutlara "büyük güven" duyar.[70] Arap ve Kürt politikasından daha çok, Arnavut politikası, Abdülhamid iktidarının –kayda değer bir şekilde iyi yönetilen– bütün çelişkilerini ortaya koyar. Bazı tavizlerin ardından gelen 1880-1883 Osmanlı baskısından söz eden Nathalie Clayer şunu vurgular: "Bir Arnavut ulusu savını ve kamusal alanda Arnavutçanın yayılmasını desteklemek [...] daha ziyade, Osmanlı yetkilileri açısından, koşullara bağlı bir politik çizgiden kaynaklanır. Özerklik kararsızlıkları bastırılmıştı. Bir Arnavut vilayetinin kurulması ertelenmişti. Bununla birlikte, sultan Arnavut unsurunu dikkate alıyordu", öyle ki, çok erken bir dönemde, "üst düzey görevliler, Avrupa'daki Osmanlı tahakkümünün temel 'dayanağı' olarak Müslüman Arnavutlardan yararlanmayı önermişti."[71]

---

[61] Selim Deringil, *Well-Protected Domains Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* I.B. Tauris, Londra, 1998, s. 32.

[62] Örneğin bkz. Thomas Kühn, "Ordering the Past of Ottoman Yemen, 1877-1914)", *Turcica*, sayı 34, 2004, s. 189-220.

[63] M. Şükrü Hanioğlu, "Turkism and the Young Turks, 1889-1908", in Hans-Lukas Kieser (der.), *Turkey Beyond Nationalism, Towards Post-National Identities*, I. B. Tauris, Londra, 2006, s. 7.

[64] Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1984, s. 89.

[65] Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 170, 175-178.

[66] David Gaunt, *Katliamlar, Direniş, Koruyucular Birinci Dünya Savaşında Doğu Anadolu'da Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, İstanbul, Belge Yayınları, 2007, s. 68.

[67] Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1984, s. 75.

[68] Şükrü Aslan (der.), *Herkesin Bildiği Sır: Dersim Tarih, Toplum, Ekonomi, Dil ve Kültür*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 260; ayrıca bkz. Janet Klein, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford University Press, Palo Alto, 2011.

[69] Şükrü Aslan (der.), *a.g.e.*, s. 263-264, 321-325.

[70] Tahsin Paşa, *Abdülhamit, Yıldız Hatıraları*, Ahmet Halim Kitapevi, İstanbul, 1931, s. 25, 31.

[71] Nathalie Clayer, *Aux origines du nationalisme albanais La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*, Karthala, Paris, 2007, s. 262.

Panislâmizm

Abdülhamid dönemi genellikle Panislâmizmle birlikte anılır. Bu saptamayı, gerçeklikten çok Avrupalıların korkularını ifade ettiğinden[72] nispileştirmek gerekirken, aynı zamanda, Osmanlı'nın "dönem havası"na bağlı olduğundan, onaylamak da gerekir. Terimin kendine özgü bir tarihi de vardır, çünkü, politik olmadan önce, Jacob M. Landau'nun ileri sürdüğü gibi, Küçük Kaynarca anlaşmasıyla (Bulgaristan, 21 Temmuz 1774) Osmanlı sultanına bırakılan, Ruslara verilen topraklardaki Müslümanları koruma hakkına gönderme yapar. Terim özellikle manevi niteliktedir,[73] fakat en azından Osmanlıların gözünde, halifeliği Rusya'ya karşı teorik olarak bir silahla donatma olasılığını da bir kenara bırakmaz. Dış politikada bir baskı aracı olarak, sultanlık karşısında özerk bir varlığı asla olmamış halifeliğin politik kullanımı etrafında hiçbir konsensüs oluşmaz. Ali Suavi gibi bazı muhalifler, mevcut haliyle Osmanlı halifeliğinin meşruluğunu bile tartışma konusu ederler.[74] Bununla birlikte, doğudaki yayılmacı komşu karşısındaki çatışmalarda Tanzimatçılar da, halifelik argümanına başvurmakta tereddüt etmezler.[75]

Ayrıca şunu da belirtelim ki, halifeliğin politik bir silah olarak kullanımı basit sorununu geniş ölçüde aşan Panislâmizm, ille de saray tarafından kışkırtılmış değildir. Panislâmist duygularından kuşkulanılması güç bir yazar olan ve sürgündeki Jön Türkler'in "liberal" ve Osmanlıcı kanadının başı olan Prens Sabahaddin, bu hareketin "elbette bir mit olmadığını" kabul ederek, şunu belirtir: "Her zaman barışçıl olmamış, hatta kimi zaman saldırgan ve sert olmuş Batı'nın etkisine karşı Doğu'nun tepkisi[nin ifadesidir]. [...] Panislâmist politika, sanıldığı gibi, asla fanatizmin sonucu değildir. Avrupa'nın adım adım istilasına karşı hoşnutsuzluğun ifadesidir."[76] Gerçekte, "100-200 milyon Müslüman"ın varlığından söz ettiği 1872 yılındaki makalelerinden birinin adı "İttihad-ı İslâmî" ("İslâm Birliği") olan Nâmık Kemal başta olmak üzere,[77] Genç Osmanlı entelektüeller II. Abdülhamid'den daha fazla Panislâmistti. 19. yüzyıl sonuna doğru, İslâm'ın birliği fikri Arap dünyasında, Kafkaslar'da ve elbette Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük ölçüde yaygındı, fakat birkaç subay, Kafkaslar'da şurda burda, çabalasa da, önemli bir politik güç halini almamıştı. Nâmık Kemal zihinlerde ve kamuoyunda bu fikrin artan meşruluğunu basit bir hatırlatmayla özetliyordu: Kaşgar'da Müslümanların varlığını vaktiyle kimse bilmezken, "şimdi herkes İslâm'ın birliğini talep etmektedir."[78]

II. Abdülhamid hangi noktadadır? Jacob Landau şunu belirtir: "Daha 1881'de [bu] konu hakkındaki elyazması bir metin, kütüphanesine dahil etmesi için sultana sunulmuş ve ona ithaf edilmişti. Basılı birçok eseri olan Süleyman Hasbi (1827/1908) tarafından kaleme alınan metnin adı *Müslüman Milletinin Mutluluğu İçin Birlik Anlaşması*'dır. Yine de, metnin verildiği kişinin bunu özel olarak kullanmaya karar verdiğini ileri süremeyiz."[79] Kesin olan bir şey vardır: Dış düzlemde, sultanın Panislâmizmi hem gerçeklik hem de yanılsamadır. Gerçektir, çünkü hiç kuşku yok ki, bir vesile çıktığında bir kadeh konyağı reddetmeyen II. Abdülhamid, halifelik sıfatıyla yayılmacı üç gücü –Büyük Britanya, Fransa ve Rusya– korkutmaktan hoşlanır ve Müslüman devlet olarak meşruluğunu hudutlarının çok ötesine yaymaya çalışır. Bunu yapmak için heyetler gönderilmiş, kimi zaman da (1888-1889 yılında halifenin mesajını Asya'daki Müslümanlara götürmesi gereken bahtsız Ertuğrul firkateyninin batması gibi) bu heyetler bahtsız çıkmıştır. Fakat aynı zamanda yanılsamadır, çünkü sarayın iç hazinesinden destek gören bu politikanın, yayılmacı olmakla birlikte, söylemsel bir düzeyin ötesine geçmediği ya da Müslüman dünyaya heyetler ve hediyeler göndererek, protokol düzeyini aşmadığı da gayet iyi bilinmektedir. Gerçekten, sultanın da dediği gibi, hükümranlığı çok hassas koşullarda gelişir, atılan her adım ihtiyat gerektirir. Halifeliğin kuşkusuz potansiyel bir silah olduğunu, fakat iki ucu da keskin bir bıçak olduğunu öncellerinden daha iyi anlamıştır. Halifelik çok sayıda duygusal kazanç sağlasa da, kullanılması son derece risklidir; gerçekten de bedeli büyük olan "iki arada kalma" zorunluluğu bundan kaynaklanır. Sultan düşüncesini şöyle ifade eder: "Kuşkusuz ki, Avrupa devletleriyle bir çatışmaya girecek imkânım yoktu, fakat sayısız Müslüman halkı tahakkümleri altına almış Rusya ya da İngiltere gibi büyük devletler, benim halifelik silahımdan çekiniyorlar. Osmanlıları ortadan kaldırmak için birleşebilirler. Ben, 'günüm' gelene dek bu silahı [imparatorluk] hudutları dışında kullanmamalıyım. Böyle bir kullanım gerçekten de ne din kardeşlerimin ne de ülkemin çıkarına olur."[80]

---

[72] Aldo d'Agostini, "Phénoménologie du discours sur le panislamisme dans les sources françaises à la fin du XIXe siècle (1879-1899)", Aix-Marseille Üniversitesi'ne sunulmuş doktora tezi, 2010.

[73] Jacob M. Landau, *The Politics of Pan-Islam, Ideology and Organization*, Oxford University Press, Oxford, 1994, s. 10.

[74] Ahmed Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 216.

[75] Bkz. Moshe Gammer, "Šamil and the Muslim Powers: The Ottomans, Qağars and Muhammad 'Ali of Egypt", Raoul Motika ve Michael Ursinus (der.), *Caucasia Between the Ottoman Empire and Iran, 1555-1914* içinde, Reichart, Wiesbaden, 2000, s. 11-20.

[76] Sir E. Grey'e 13.8.1906 tarihli mektup, akt. Paul Fesch, *Constantinople aux derniers jours d'Abdulhamid*, Marcel Rivière, Paris, 1907, s. 26.

[77] Jacob M. Landau, *a.g.e.*, s. 27.

[78] Akt. Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 59.

[79] Jacob M. Landau, *a.g.e.*, s. 24.

[80] *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1985, s. 72.

Bu iç dökmenin anlamını kavramak için, II. Abdülhamid'in ülkesini daha o dönemde Avrupa'nın ve uluslararası topluluğun başlı başına bir üyesi yapmak amacıyla ülkenin imajını değiştirmek için sarf ettiği çabaları hatırlamak gerekir. Selim Deringil'in belirttiği gibi, sultan, "yabancı güçlerin temsilcilerinin, bir Türk heyetinin olmadığı ortamda Türk reformlarından söz etmek için İstanbul'da toplandığı 1876 aşağılanmasını" hafızasından atamaz.[81] Bismarck'ın Berlin Kongresi (1878) sırasında[82] –Almanya henüz daha sonra olacağı kadar kesin bir müttefik değilken– Osmanlı İmparatorluğu karşısında gizlemeye bile çalışmadığı küçümsemeyi de unutmaz.

1905 Rus-Japon savaşı sırasında savaşan *iki* tarafa da tıbbi ihtiyaçları için mali yardım göndermesinin gösterdiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu bağımlı konumdan çıkarak, sembolik düzlem de dahil olmak üzere, diğer güçlerin eşiti olmayı hedefler.[83] Bir facia halini alan savaşın ardından, Rusya'yla ilişkileri normalleştirmeyi başarır ve Büyük Britanya ve Fransa'yla yoğun ilişkiler sürdürür. Ama yine de kuşkulu ve ihtiyatlıdır. 1878 yılında Kıbrıs'ı "mülkiyet hakkı"nı devretmeden "kiralık" sıfatıyla bıraktığı Büyük Britanya'yı kötücül bir güç olarak kabul etmekle birlikte, yine de bu ülkeyle işbirliği yapmak zorunda kalır. Cezayir ve Tunus gibi eski vilayetlerinde artık sömürgeci bir güç olan ve özellikle de ateizmin vatanı olan Fransa karşısında da aynı ölçüde kuşkucudur. Anılarında imparatorluğun son dönemini "Fransız yüzyılı"[84] olarak tanımlar, fakat sarayını ve seçkinlerini ele geçirmiş olan bu nüfuzdan çıkmanın imkânsızlığının da farkındadır. Bundan böyle, İstanbul'un her yerinde mevcut olan ama aynı zamanda, Beyrut'tan İzmir'e dek imparatorluğun birçok büyük şehrinde de kök salmış olan Fransız fikirlerinin etkisini Almanya kaynaklı akım aracılığıyla dengelemeye çalışmaktan başka seçeneği yoktur. Avrupa'nın yükselen gücüyle yakınlaşması öncelikle pragmatik olsa da, bununla sınırlı değildir. Örneğin *İkdam* gazetesi, 1898'de "Osmanlılar ve Almanlar neredeyse birbirlerinin aynası gibi yaratılmışlardır," diye belirtir.[85] Askerî eğitim, özellikle de askerî tıbbiye geniş ölçüde Almanlaşmıştır ve Kayzer'in 1898 yılındaki İstanbul ziyareti ve ardından "kutsal toprak"larda kalışı, her iki başkentte bir "zafer" olarak kutlanır.[86]

---

[81] Selim Deringil, *a.g.e.*, s. 172.

[82] François Georgeon, *a.g.e.*, s. 101.

[83] Selim Deringil, *a.g.e.*, s. 144.

[84] Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1984, s. 148.

[85] İlber Ortaylı, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1981, s. 52.

[86] Jacob M. Landau, *a.g.e.*, s. 47.

Ermeni sorunu

Müslüman toplulukların baskılar ve ayrıcalıklarla imparatorluğa entegrasyonu politikası, Hıristiyan inanç kimliklerinin politikleşmesine bir cevap olmanın yanı sıra, devletin gerçek hâkimi olarak kabul edilen, tarihi ve toprağı üzerinde meşru mülkiyet sıfatını elinde tutmaya tek muktedir ve kendi kaderini belirleme hakkının tek sahibi olan Türk ya da Türk-Müslüman bir politik çoğunluk inşaasının da aracını oluşturur. Bu anlamda, Abdülhamid rejimi, Tanzimat sonrası devletin tutucu anlamda, basitçe yeniden merkezileşmesi olarak kabul edilemez. Bu rejim, Müslümanlarla gayri Müslimler, özellikle de Hıristiyanlar arasında bir ayrım yaparak, bu ayrımı yavaş yavaş bir düşmanlığın temel prensibi haline getirir. Devletin "Türk-İslâm"lığı, sembolik bir şablon olmanın ötesinde, gayri Müslimlere karşı aktif biçimde seferber edilen, politik, ardından da askerî terimlerle ifade bulan bir şeydir.

Bu evrim adım adım, aynı zamanda da az çok paradoksal bir biçimde vuku bulur. Midhat Paşa tarafının savunduğu ve sultanın istemeye istemeye kabul ettiği 1877 Anayasası, çelişik ama tamamlayıcı ikili bir süreçte bu bakımdan önemli bir ölçüt oluşturur. Bir yandan, Müslümanlarla gayri Müslimlerin statülerinin eşitlenmesine doğru bir eğilimin doruk noktasıdır; çünkü ırk ve dinî inanç ayrımı yapmaksızın Osmanlılara bir haklar bütünü verilir. Diğer yandan, İslâm'ı açıkça devlet dini olarak tanımlayarak, tarihsel olarak yerleşik bir olguyu resmileştirir ve bu olgu bundan böyle hukuksal terimlerle ifade bulup onaylanmış olur. Liberal esinli bu anayasa, devletle meşru olarak özdeşleşebilecek tek kesim olan Müslüman bir politik çoğunluk ile hukuksal bakımdan özgürleşmiş, fakat *millet-i hâkime*'yle –"egemen ulus"– asla eşitlik talep edemeyecek azınlıklar yaratır. Seçmen listelerinin durumu da aynıdır; gayri Müslimler politik bakımdan temsil edilebilmek için ayrı seçmen topluluklarına bölünürler ve bunun sonucunda inanca dayalı bir sisteme varılır.

Daha önemlisi, Abdülhamid döneminin ilk on yılları boyunca, Hıristiyanlara, özellikle de Ermenilere düşman askerî ya da sivil bir bürokrasi ortaya çıkarken, Trabzon'daki Barutçu[87] misali saygın kişiler de bu bakış açısını paylaşırlar. Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler ("ulusal" talepleri olmamasına rağmen) müthiş bir kültürel hareketlilik yaşarlar. İmparatorluğun, yoğun yatırımlara rağmen bir türlü denklik oluşturamadığı bir okul ağının yaratılması buna kanıttır. Devlet, tıpkı diğer kültür ya da hayır faaliyetleri gibi, bu okulları da yakından gözlemler. İçlerinden birkaç bürokrat, bakan ve diplomat çıkmasına rağmen iktidardan dışlanmış olan bu toplulukların eğitim, yardımlaşma ve hayır faaliyetleri alanındaki üstünlüğünün, üst düzey Osmanlı memurları ve daha genel olarak Müslüman nüfus arasında bir aşağılık duygusu yarattığına kuşku yoktur. Avrupa devletlerinin onlara resmî olarak sağladığı koruma, pratikte ender olarak kendini gösterir ve onları halkın öfkesinin potansiyel kurbanları olmaya mahkûm eder.

---

[87] Güven Bakırezer ve Yücel Demirer, *Trabzon'u Anlamak*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 34.

Gayri Müslim cemaatler arasında en çok Ermeni topluluğu hedef alınır ve İstanbul polis raporlarında "iç düşman" olarak tarif edilir.[88] II. Abdülhamid'e göre imparatorluğun kalbi olan Anadolu'da Ermeni devrimci komitelerinin varlığı, devletin bu halkı neden gerçek ya da potansiyel bir tehdit olarak gördüğünü kuşkuya yer bırakmayacak şekilde açıklar. Dahası, "milliyetçi" olduğu kadar Osmanlıcı bir ideolojinin de öncüsü olan ve giderek daha fazla solculaşan bu komiteler, sürgünde oluşmaya başlayan Jön Türk muhalefetinin içinde göz ardı edilemeyen bir rol oynarlar. Devletin Rumlar ile Ermeniler karşısındaki uygulama farkının nedeni burada yatıyor olabilir. Rum devrimci faaliyetlerine bakıldığında, bunlar daha ziyade, Babıali'nin özellikle Bulgar/Makedon komitacılardan çekindiği Balkanlar'da cereyan eder. Dahası, Rumlar kendilerini, potansiyel olarak, bağımsızlığını İstanbul'un kabul ettiği Yunanistan devletinin koruması altında hissederler. 1890'lı yıllarda Rumların tamamen yerel kalan hareketlilikleri, Aziz Pothinus metropoliten kilisesini ve İzmir'deki 21 diğer tarihsel mekânı kapatma yönünde (sarayın buyurduğu) patriklik kararının geçersiz kılınmasına yol açar.[89] Böyle bir eylem biçimi, bir sonraki bölümde üzerinde duracağımız 1906-1907 yıllarındaki inançlar arası başkaldırılardan önce, Ermeni topluluğu için genel olarak düşünülebilir bir şey değildir. Çarlık rejimine karşı mücadele etmelerinin yanı sıra yine oraya sığınmaları, Rusya'ya hudut bölgede bulunmaları, devletin gözünde, Anadolu'yu yeni bir Makedonya'ya dönüştürme riski taşır.

Başta ünlü Ermeni "toprak sorunu" olmak üzere, birçok unsurun kesiştiği 1890'lı yıllarda, Ermeni devrimci komitelerinin silahlı muhalefete geçişi bu bağlamda meydana gelir. "Toprak sorunu, Ermeni sorununun temel veçhesidir. Merkezileşmiş bir bürokrasi ve yeni bir vergi sistemi, arkaik vergi toplama tarzlarını, 'feodal rant'ı, suistimalleri, yozlaşmayı, vilayetlerdeki anarşiyi ortadan kaldırmadan, vergi baskısını artırmıştır."[90] Açlık, Kafkasya'dan göç eden toplulukların Anadolu'ya yerleşmesi ve –hiç cezalandırılmadan hareket eden– Hamidiye süvarilerine katılmış olan kimi Kürt aşiretlerinin uyguladığı çifte baskı durumu iyice şiddetlendirir ve sosyalist fikirleri geniş ölçüde benimsemiş olan Ermeni örgütlerini radikalleştirir. Bu örgütler, mekân içinde olduğu kadar zaman içinde de mesafelerine rağmen, Anadolu'ya "Bulgar modelini naklederken,"[91] bunun "Balkanlar'daki milliyetçi takvim bağlamında gecikilmiş [ve] Doğu halklarının uyanışı bağlamında erken"[92] olduğunu görmezler.

---

[88] Bkz. Noémie Levy, "L'Ordre dans la ville: İstanbul à l'époque d'Abdülhamid II (1876-1909)", EHESS'e sunulan doktora tezi, 2005.

[89] Hervé Georgelin, *La Fin de Smyrne Du cosmopolitisme au nationalisme*, CNRS, Paris, 2005, s. 154.

[90] Anahide Ter Minassian, *La Question arménienne*, *a.g.e.*, s. 76.

Ermeni silahlı eylemi, sultanın, birkaç yüz Ermeni fedaiden çok daha donanımlı bir orduya sahip olduğu, üstelik korumasını sağlayan Kürt süvarilerini de elinde bulundurduğu Anadolu'da kartların dağılımını değiştiremez. Bununla birlikte, önce baskıcı, ardından canice bir politikanın bahanesini oluşturur. Düzenli olarak ödemek zorunda kaldıkları fidyelere karşı Sason'da 1894 yılında baş gösteren Ermeni direnişi iktidarın gazabına uğrar; Hamidiye birliklerinin kurucusu ve komutanı Zeki Paşa'nın yürüttüğü askeri baskı geniş ölçekli katliamlara zemin hazırlar. Hiç cezalandırılmadan devam eden katliamları protesto etmek için İstanbul'un ortasında 30 Eylül 1895'te düzenlenen Ermeni gösterileri, ardından 1896 Ağustosu'nda Taşnaksutyun militanlarının İstanbul'da Osmanlı Bankası memurlarını rehine alması, bu kez bizzat başkentte örgütlenen pogromlara bahane oluşturur. Ardından, şehirdeki Ermeni işportacıların yerini "Müslüman ve daha çok kendileri ile aynı yöreden gelen Kürt hamallar almıştır."[93] Katliamlar iki yıla yayılarak, 100 bin ile 300 bin arasında kurbana yol açar. Sultanın tanımıyla, bu "halk patlaması"na[94] –aralarında Zeki Paşa'nın da bulunduğu Abdülhamid'in subayları tarafından doğrudan yönetilmediği durumlarda– fiiliyatta geniş ölçüde hoşgörü gösterilir. Zaten bazı subaylar hiçbir önlem alma gereği duymadan tehdit yağdırırlar. 1894 yılında Ermenilere hitap eden Van valisi buna örnektir: "Bir tabur gönderip bütün köyünüzü yıkarım; o zaman da İngiliz ya da Rus konsolosuna ya da kime isterseniz ona gidip yakarın, size yardım edebilecekler mi görürsünüz."[95] Katliamların ertesinde müfettiş olarak Van'a gönderilen (ileriki dönemde paşa olacak) Saadeddin Bey gibi başka subaylar da, "şu an için" şiddete başvurmama öğüdü vermekle yetinirler. Saadeddin Bey anılarında "Kürtleri" (söz konusu durumda Haydaranlı aşiretlerini) ağırbaşlı davranmaya davet ettiğini hatırlatır: "Devlet kuşkusuz Ermenileri terbiye etmek hakkına sahiptir, fakat şu aralık bu hakkı kullanmayacağız." Rahatsız edici uzun bir sessizliğin ardından gelen kaymakam Sultan Bey'in cevabı yine de ikirciklikten uzaktır: "Padişahımızın sarayına saldırmaya cüret eden, Trabzon'da paşalarımızdan ikisini öldürmeye teşebbüs eden ve İranistan'da (*sic!*) Kürt aşiretler içindeki çok sayıda Kürt'ü öldüren şu küçücük millet karşısında ne yapmamız gerekiyordu. Bu pislikler neyi temsil etmektedir? Cüretlerinin bedeli nedir? [...] Aşiretler bu duruma katlanamadılar ve 'Ermeni mallarının meşru olduğunu' işittiklerinde, bu saldırıyı gerçekleştirdiler ve bu [toprak] yayılmasını [gerçekleştirdiler]."[96]

---

[91] Anahide Ter Minassian, *Histoires croisées Diaspora, Arménie, Transcaucasie 1880-1990*, Éditions Parenthèses, Marsilya, 1997, s. 130.

[92] *A.g.e.*, s. 131.

[93] Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 211.

[94] Sultan Abdülhamid, *a.g.e.*, s. 82.

[95] Akt. Fuat Dündar, *Crime of Numbers The Role of Statistics in the Armenian Question (1878-1918)*, Transactions Books, New Brunswick ve Londra, 2010, s. 34.

Bu topluluğun yardımına koşmak için Jean Jaurès ile Georges Clemenceau'nun umutsuz çağrıları,[97] Avrupa'daki Türk ve Kürt mültecilerin rahatsızlığı ve utancı, keza Gustave Meyrier gibi birkaç diplomatın katliam alanındaki kurtarma çabaları hatırlardadır.[98] Fakat "büyük güçler"in harekete geçebilecek durumda olmadığı görülür. Kürt aşiretler Ermeni köylülerine ait ekilebilir yeni topraklara el koydukça ve Anadolu'nun Müslümanlaştırılmasında ilk önemli adım olarak eşi benzeri görülmemiş bir göç başlattıkça, katliamlar Ermeni toprak sorununu iyice şiddetlendirir.

Osmanlı coğrafyasını bir sömürge imparatorluğu olarak tahayyül etmek

20. yüzyılın büyük bölümünde, tarihçiler, imparatorluğun kurbanı olduğu "yarı sömürgeleşme" sürecini tartıştılar. Devletin kendi borcunun idaresi üzerindeki hâkimiyetinin sert önlemlerle azaltılması, gümrük gelirlerini fiilen kontrol eden Kamu Borçları İdaresi'nin varlığı, özellikle demiryolu şirketlerine verilen önemli maden imtiyazları, yüzyıllar boyunca devletin çıkarlarına hizmet ettikten sonra yabancı şirketler yararına bir ayrıcalıklar sistemi halini almış eski kapitülasyonlar, Çin gibi başka ülkelerin de yakın tarihini analiz etmek için kullanılan bu hipotezi doğrular gözüküyordu.

Geçerliliğini kuşkusuz hâlâ koruyan bu tartışmaya girmeden, çok sayıda araştırmacı, yaklaşık son on yıldır dikkatlerini Osmanlı İmparatorluğu'nun II. Abdülhamid döneminde bile beslenen sömürgeci tahayyüle yönelttiler. Bu tahayyül, eski büyükelçi ve Babıali bakanı olan Sadullah Paşa (1838-1891) gibi imparatorluk entelektüellerinin de hissettiği Avrupa'nın çok genel bir arzusundan ayrılamaz:

> Hukuk-i şahs ü tasarruf masun taarruzdan
> Verildi alem-i umrana başka tensikaat
> Ne Amr Zeyd'in esiri ne Zeyd Amr'a veli
> Müessis uss-i müsavata nass-ı mevzuat
> Münevver eyledi ezhanı intişar-ı ulum
> Mükemmel eyledi noksan-ı feyzi matbuat
> Megraib oldu dirigaa metali-i irfan
> Ne kaldı şöhret-i Rum ü Arab ne Mısr ü Herat
> Zeman zeman-ı terakki cihan cihan-ı ulum
> Olur mu cehl ile kaabil bekaa-yi cemiyyat
>
> [Kişilik ve mülkiyet hakları saldırılardan korunmuştur
> Uygar dünyaya yeni bir düzen verilmiştir
> Ne Amr Zeyd'in kölesi, ne Zeyd Amr'ın efendisi
> Eşitlik, açık seçik ve vazgeçilmez bir kuralla temellendirilmiştir
> Bilimin yayılması insanların ruhunu aydınlatır
> Matbaa eksikleri doldurur
> Heyhat! Bilginin ışığı Batı'da beliriyor
> Rum'un ve Arabistan'ın, Mısır'ın ve Herat'ın şanından geriye bir şey kalmadı
> İşte, ilerleme çağı ve bilim dünyası geldi
> Toplumlar cehaletle hayatta kalabilir mi?][99]

Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Müslüman ülkelerin bağımsızlığını dert edinmiş bazı Jön Türklerin İngiltere'nin Mısır'daki uygarlaştırıcı eylemini alkışladıklarını görmek de çarpıcıdır: "Yarın eğer İngilizler Mısır'ı terk ederse, bu yerler geçmişin karanlık despotizmine geri düşeceklerdir."[100] "On yıl içinde İngiltere'nin Mısır'ı nasıl adam ettiğine bakın."[101] Ve sözler bir davetle sona erer: "En iyisi İngiltere'yi Anadolu'ya getirmek ve onun öğütlerine göre işlerimizi küçük küçük yoluna koymaktır [...] Başka çaremiz yok [...] İngilizlerin Mısır'ı yeniledikleri gibi bizim Anadolu'muzda da reformlar yapmalarını ve bizi ilerletmelerini istemekten başka ne arzulayabiliriz [...] İngilizler sayesinde biz Türkler kolaylıkla ve hızla Mısırlıların önüne geçeriz."[102] Bir başka Jön Türk Yusuf Fehmi, 1909 yılında bu uygarlaştırıcı misyonun bundan böyle bizzat Türkler tarafından üstlenilebileceğini ve üstlenilmesi gerektiğini düşünür: "Hangisi olursa olsun Müslüman halkları uygarlıkla özdeşleştirme görevi de yine Türklere düşmelidir: Türkler dışında hiçbir Müslüman güç buna muktedir değildir. Merkezsiz kalan Müslüman yaşamı, manen ve madden çökerek soysuzlaşır. Bugüne dek elde edilen tek sonuç ya devrimci metafizik ya da alkolizm ve geleneklerin yozlaşmasıdır."[103]

---

[96] Sami Önal, *Sadettin Paşa'nın Anıları, Ermeni-Kürt Olayları (Van 1896)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 22.

[97] Jean Jaurès, *Il faut sauver les Arméniens*, Mille et Une Nuits, Paris, 2007; Georges Clemenceau, *Les Massacres d'Arménie Témoignages des victimes*, Éditions du Mercure de France, Paris, 1896.

[98] Gustave Meyrier, *Les Massacres de Diarbekir Correspondance diplomatique du vice-consul de France 1894-1896*, Éditions L'Inventaire, Paris, 2000.

[99] Akt. Bernard Lewis, *Islam et Laïcité*, *a.g.e.*, s. 123.

[100] Mümtaz'er Türköne, *a.g.e.*, s. 224.

[101] Akt. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 216.

[102] Kadri Nasih, akt. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası. II Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990, s. 59.

1884 yılında Berlin'de Afrika'daki nüfuz alanlarının paylaşımı üzerine konferansa katılan Osmanlı bürokratlarının[104] temelde Mısır'daki Britanya seferlerinden başka bir şey düşünmedikleri kesindir; fakat onlar da, Fehmi gibi, ülkelerinin bu misyonu gerçekleştirebilecek durumda olduğu kanısındadır. Saray tercümanı Mehmed İzzed "kara kıta"yı "uygarlaştırmak" için Avrupalıların çabalarından söz ederek, şöyle devam eder: "Avrupa dillerinde 'sömürge' kelimesi bizim kendi dilimizde *müstemleke* ya da *müştemirat* terimleriyle ifade ettiğimiz kavrama denk düşer. Sömürgecilik uygar ülkelerin kendi nüfus fazlalarını, halkın vahşilik ve göçebelik (*hal-ı vahşet ve bedeviyet*) halinde yaşadığı kıtalara doğru gönderme sürecidir. Bunun anlamı, [uygar] ülkenin yeni pazarlar elde etmesi ve sömürgeyi kendi topraklarına katmasıdır."[105]

Devletin Müslümanlık üzerindeki ısrarı, II. Abdülhamid'in kendi imparatorluğunu sömürge imparatorluklarıyla karşılaştırmasını engellemez. Alık değilse de biraz saf bulduğu, temsili meclis seçimleri talep eden muhalifleri konusunda anılarında şöyle yazar: "Osmanlı ülkesinin çok sayıda milletten oluştuğunu düşünmüyorlar mı? [...] İngiliz parlamentosunda tek bir Hintli, Afrikalı, Mısırlı var mı? Ya da Fransız parlamentosunda bir Cezayirli veya Tunuslu var mı? O halde, Osmanlı parlamentosunda Rumların, Ermenilerin, Bulgarların, Sırp ve Arapların olmasını nasıl talep edebiliyorlar?"[106] Burada, sultanın başkalık düzeyine yükselttiği inanç hududunun sınırı görülüyor, çünkü Araplar da gayri Müslimlerle aynı nitelikte muamele görürler.

Gerçekten de, II. Abdülhamid'in imparatorluğu uygarlık kavşağından kademe kademe geçer. Fakat bu durum Avrupa'daki sömürgeciliklerden çok farklı bir çerçevede cereyan eder, çünkü Avrupa'nın "uygarlaştırıcı" modeli, uygarlığı öncelikle toplumun –kırsal ama özellikle kentsel– eşanlamlısı olarak gören klasik İslâm'ın tanımı karşısında dayanaksızdır. Abdülhamid döneminin simgesi olmasına rağmen, Cevdet Paşa bile, uygarlığın bir ideal değil, "toplumsal bir olgu" (*içtimai vakıa*) olduğunu göstermek için, İbn-i Haldun'dan beri geniş ölçüde kabul gören terimin eski anlamını güçlendirmeye çalışır.[107] Avrupa modelinin Osmanlı örneğine "nakli" çok sayıda problemi de beraberinde getirir; çünkü imparatorluk kendi içindeki "azınlık" inançları, yani kendi değerler ölçeğine göre Müslüman Osmanlılardan çok da-

---

103 Youssouf Fehmi, *Histoire de la Turquie*, Librairie académique Perrin, Paris, 1909, s. 341.

104 Selim Deringil, *a.g.e.*, s. 172.

105 *A.g.e.*, s. 148.

106 *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, a.g.e.*, s. 61.

107 Ümit Meriç, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1979, s. 30-31.

ha fazla "uygarlaşmış" gözüken Hıristiyan ve Yahudileri "uygarlaştıramaz." Gerçekten de, bu "azınlıklar"ın, Avrupa'ya derinden entegrasyonun teminatı olarak birçok okula –hem de en niteliklilerine– sahip olduğu nasıl inkâr edilebilir? dolayısıyla, cesaret ve çileci yaşam gibi soylu vahşinin bütün erdemlerinin, aynı zamanda da gerilik anlamında bütün kusurların taşıyıcısı olan "uygarlaştırılacak" öteki, Türk topluluğunun ya da Sünni İslâm'ın periferisinden çıkacaktır. Bu "uygarlaştırma" işlemi sırasında, dogma, inanç ve aşırı incelik anlamındaki İslâm'ı benimsemek, uygarlığa erişmenin koşulu olacaktır.

Bu politikanın ilk hedefi, "kötü Müslümanlar" ya da "Ehl-i Kitap" olmayan gruplardır. Dolayısıyla, İslâm'ı, tercihen de kendini "resmî hukuk ilmi okulu" (*mezheb-i resmiye*) olarak dayatan Hanefi İslâm'ı kabul etme yükümlülüğüdür.[108] Öncelikli olarak "uygarlaştırılacak" grup; Yezidilerden, "iyiyi kötüden ayırt edemeyen basit insanlar"dan ve askerlik yapmayı reddeden vahşilerden oluşur. Abdülhamid'in baskısı öyle boyutlar edinir ki, Musul valisi Aziz Paşa, 1893 yılında bu politikadan hoşnutsuzluğunu belirterek, Yezidilerin barışçı bir topluluk oluşturduğunu vurgular.[109] Alevi Kürtler de bir diğer hassas gruptur. 1896 tarihli bir rapora göre, iyi maaşlarla donatılmış Nakşibendi şeyhlerini göndererek, bu grupları Müslüman yapmak ve uygarlaştırmak gerekir.[110] Abdülhamid iktidarı, Yemen'deki Zeydilerden Irak'taki Şiilere ya da Bedevilere dek, Hıristiyan olmayan başka "periferik" gruplara da özel bir dikkat yöneltir. Bunların arasına iyi yetiştirilmiş, özellikle de cömertçe maaşa bağlanmış hocalar gönderir.[111]

Araplara İslâm'ı götürmek elbette güçtür; yine de bu engel Osmanlı ve –artık– Türk olan İslâm'ın tek *gerçek* ya da sahici İslâm'a dönüştürülmesiyle aşılır. Bundan böyle, İslâm'dan çok uzak olan "Araplara uygarlığı ve ilerlemeyi götürme takıntısı"nın (*ürbanin temeddün ve terakkileri*) ortaya çıktığı görülür.[112] Midhat Paşa'nın etrafındaki insanlar, Harun el-Reşid'in (763-809) muzaffer halifeliği dönemine uzanan Bağdat duvarlarının "çirkinliği" ve (Osman Hamdi'nin babasına özellikle Fransızca yazdığı mektuplarında defalarca kullandığı terim olan) "fakirlerin" arkaizmi karşısında zaten şaşkınlığa kapılmışlardı. Abdülhamid iktidarının terk etmediği bu takıntı hafife alınmamalıdır; çünkü Eldem'in dediği gibi: "Osmanlı oryantalizminin hiçbir biçimi masum ya da kendiliğinden olamaz, çünkü neredeyse kaçınıl-

---

108 Selim Deringil, *a.g.e.*, s. 48.

109 *A.g.e.*, s. 40.

110 Şükrü Aslan (der.), *a.g.e.*, s. 331.

111 Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Modernleşme Döneminde Periferik Nüfus Grupları", *Toplum ve Bilim*, sayı 83, 1999-2000, s. 178-199.

112 Selim Deringil, *a.g.e.*, s. 41.

maz biçimde tepkiseldi ve genellikle Batı'yla çoğu zaman sorunlu bir ilişkiyle koşullanmıştı. Pre-modern Osmanlı imparatorluk ideolojisi ile 19. yüzyılda edineceği sömürgeleştirici biçim arasındaki en büyük kopuş noktasını da bu oluşturur."[113]

Bu uygarlaştırıcı "haçlı seferi" Arap dünyasında ne tür tepkilere yol açtı? Osmanlı sultanı imgesinin Şiilik açısından çok olumsuz[114] olduğu Güney Iraklıların Müslümanlaşma sürecini hızlandırdı mı? Yoksa her zaman için *nahda*'nın ("kültürel rönesans") atılımıyla hareket eden Arap milliyetçiliğinin politikleşmesine mi katkıda bulundu? Derinlemesine araştırma gerektiren bu soruların cevapları, kuşkusuz ki çok ayrıntılı olacaktır. Kurum olarak halifeliğe II. Abdülhamid döneminde hâlâ saygı gösterildiği doğrudur; *nahda*'ya rağmen, Arap milliyetçiliği –Mısır da dahil– kültürel bir özellik olarak kalır. Fakat öte yandan, 1881 yılında Mısır'da yayımlanan bir "Arap Milleti Bildirgesi" imparatorluğun Arap vilayetlerinde bir şeylerin değişmeye başladığını gösterir:

> Ey siz, Müslümanlar! Arap milleti de Hıristiyanlar gibi yüzyıllardan beri Türklerin sultası altında ve bir ıstırap, yıkım ve çöküş dönemi yaşıyor. Araplar Karadağ'a ve Rusya'ya karşı [1877-1878] savaşta Osmanlılar için kanlarını döktüler. Fakat içimizden biri bile general, tuğgeneral ya da albay rütbesine yükseltilme şerefine nail oldu mu? Daha ne zamana kadar cehalet içinde kalacaksınız? Yunan savaşından beri Türklerin artık güçsüz olduğunu bilmiyor musunuz?[115]

---

[113] Edhem Eldem (der.), *a.g.e.*, 2010, s. 50.

[114] Pierre-Jean Luizard, *Comment est né l'Irak moderne*, CNRS Éditions, Paris, 2009.

[115] Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, AUSBF Yayınları, Ankara, 1982, s. 27.

7

TANZİMAT HÜMANİZMASINDAN SOSYAL DARWINCİLİĞE

Türkiye, Avrupa'nın yönetmeyi reddettiği ama kendi kendini yönetmesini de engellediği bir tür Avrupa vilayeti oldu. Türkiye bağımsızlığın diriltici atmosferinden yoksun kalmıştır. Burada yönetim kavramlarıyla isyan kavramları bir aradadır. Kısacası, doğal gelişim keyfiyetin elleriyle kesin olarak durdurulmuştur.

– "Veritatis Vindex", 1877.[1]

Bir yüzyılın bilançosu

Fransız Devrimi'nin olduğu gibi III. Selim'in tahta çıkış tarihi de olan 1789'da gerçek anlamda başlayan 19. yüzyılın bilançosu nedir? "Avrupa'da" yaşanan bu kopuşa Osmanlı'nın tepkisi, tutucu Britanyalı Edmund Burke'ün tepkisine az çok benzer: Anlayışsızlık ve de öfke. Bernard Lewis'in aktardığı bir bildirgede şu okunabilir: "Fransa ulusu (Tanrı evlerini başlarına yıksın ve bayraklarını indirsin, çünkü onlar zorba zındıklar ve tehlikeli muhaliflerdir) gökyüzünün ve yeryüzünün efendisinin biricikliğine, yargı günü şefaat vazifesine inanmıyor. Bütün dinleri terk ettiler, öte dünyayı ve cezalarını inkâr ediyorlar..."[2] Bu metin etkileyicidir, çünkü önde gelen Osmanlıların bu büyük tarihsel olayın *politik* anlamını kavramaktan uzak olduklarını ama buna karşılık, bu olayın teolojik akıldan radikal bir çıkışa damga vurduğunu gayet iyi anladıklarını göstermektedir. "1789"la birlikte, gerçekten de Tanrı, tıpkı kral gibi, insanlar arasındaki hükümranlık sıfatını yitirir.

---

[1] Veritatis Vindex, *That Unconscionable Turk and What to do With Him*, Richard Betly & Son, Londra, 1877, s. 30.

[2] Bernard Lewis, *Comment l'islam a découvert l'Europe?*, *a.g.e.*, s. 185.

Fransız Devrimi'ni izleyen yüzyılda İstanbul (1844'te 356. 653 nüfus; 1885'te 873.575 nüfus)[3] "kafe şantan"ların şehri olur, gençler Pera'daki kitapçılarda buldukları Renan'ın eserlerini yiyip yutarlar ve imkânlar elverdiğinde Avrupai tarzda yaşarlar.[4] 1861'den 1876'ya dek bu başkentte Sultan Abdülaziz adında biri hüküm sürer ve bütün vaktini "gereksiz faaliyetlere ve zevke" (*levk û lub*) ayırır; özellikle Naum tiyatrosunun localarında zaman geçirir.[5] Daha kötüsü, kuşkusuz ki inançtan çok meraktan, 1872 yılında masonluğa kabulünü talep eder. Tarihçi Paul Dumont'un belirttiği gibi: "İnisiye olmak için Fransa'daki bir Büyük Doğu locasını seçmiş olması son derece anlamlıdır: Fransız masonluğuna bel bağlamak o dönemde rasyonalizmi, Voltaire'in anlayışını, Büyük Devrim'in ideallerini tercih etmekti; aynı zamanda Müslüman dünyayı derinden şoke etme riskini de göze almaktı."[6]

Avrupa'ya ilk giden Osmanlı sultanı olan Abdülaziz (Paris, 1867), Fransız Devrimi fikirlerinin ateşli bir yandaşı olmaz kuşkusuz. Fakat sultan ve "aydın" bir Osmanlı olarak bunun anlamını göz ardı edemeyeceğini bilir. Üstelik resmî tartışmalarda pek anılmayan "1789", İstanbul'daki Osmanlı aydınlarının vicdanında ve sürgün dolayısıyla Avrupa'da oluşan "öteki imparatorluk"ta *her zaman* yürürlükte olan bir devrim olarak yaşanır.

Mısırlı yazar Muhammed el-Mavaylihi'nin (1868-1930) "herkesin bir vatanı vardır; Paris ise herkesin ikinci vatanıdır"[7] sözü, Türk, Arap, Arnavut ya da Kürt, bütün Müslüman Osmanlı aydınlarının hayal dünyasını gayet iyi ifade eder. Gerçekten de, Genç Osmanlıların ardından, Jön Türkler de "yığın halinde" Paris'e giderler. Fransız aydınlarıyla ilişkiye giren[8] ya da Fransa ve Fransızca karşısında borçlarını teslim edenler de çoktur. Gazeteci Hüseyin Cahit (Yalçın) anılarında muhtemelen bütün kültürünü Batı'ya, özellikle Fransa'ya borçlu olduğunu yazar.[9] "Papaz okulu"nda eğitim görmüş olan müstakbel romancı ve politikacı Yakup Kadri'nin (Karaosmanoğlu), gençliğinde Türkçe kitap okuması yasaktır;[10] Osmanlı edebiyatını büyük oranda bilmeyen, İslâm'ı ise hiç bilmeyen eklektik yazar Beşir Fuad ise, Fransız edebiyatı üzerine yetkin dersler verebiliyordu. Örneğin Balzac'ı, klasiklerin kurallarına uymasa da olgusal bakımdan gerçekçi bir yazar olarak tarif ederken, Victor Hugo'yu "materyalist okul"un karşıtı, "maneviyatçı okul"un yandaşı olarak, Émile Zola'yı ise "pozitivist Claude Bernard"dan etkilenmiş biri olarak görüyordu.[11]

Paris, oraya yerleşme imkânı bulamayanlara kendini davet ettirmeyi biliyordu. Aydın Jön Türk'ün Fransız kültürüne erişimi, artık kendi dilinin parçası olan kimi terimlerin varlığıyla Osmanlı başkentinde ve çok sayıda taşra vilayetinde kolaylaşmıştı: Sayısız itiraz pahasına kabul edilmiş *statüko* kavramının ardından, *ministr, politik* (Osmanlıcadaki *siyaset*'le alakası yoktur) ya da *diplomasi* gibi başka kelimeler de birbiri ardına benimsenir.[12] Şemseddin Sami'nin Türkçeden Türkçeye sözlüğü olan ve 19. yüzyılın son yıllarında kullanılan *Kamus-i Turki*, Osmanlıcanın uydurma kelimelerinin Osmanlı okurca daha anlaşılır olması için sözlüğe yüzlerce Fransızca (birkaç da İtalyanca ve Yunanca) terim koymuştu.[13] Romantizm, realizm ya da natüralizm gibi "ağır" kavramlar kısa süre içinde Osmanlıca denklerini buluyordu: *mekteb-i hayaliyun, mekteb-i hakikiyun, mekteb-i tabiyyun;* bu üç "okul" da hayal, gerçek ve doğa terimlerinden türemişti.[14] "Pozitivizm" yazar Ahmet Mithat Efendi'nin (1844-1912) dilinde *müspet-i katiyye* (kelime anlamı "kanıtlanmış, onaylanmış gerçeklik") olarak ifade ediliyordu, metafizik ise *mahera-i tabiyye* (kelime anlamı "doğanın ikiye bölünmesi") idi.[15]

Gerçekten de İstanbul Paris saatiyle yaşar ve Fransa'nın başkentinin sahnesi olduğu entelektüel kopmaları teninde hisseder. Tıpkı Arap *alter ego*'su gibi,[16] 19. yüzyılın ilk yarısının Osmanlı entelektüeli de tercüme edilmiş Fransızca eserlerden oluşan koca bir kütüphaneye sahiptir. Tanzimat'tan önce ve sonra oluşmuş bu kütüphane, III. Selim'in hükümdarlığı döneminde basılmış dört yüz kitap arasında yer alan *Ansiklopedi*'yle başlar.[17] Nâmık Kemal'in çevirdiği *Romalıların Azamet ve İnhitatları Hakkında Mülazahat*'ın da aralarında yer aldığı Montesquieu'nün birçok eserinden başka, Osmanlı okur, Voltaire, Fontenelle ve Fénelon'u Abdülhamid'in gelecekteki eğitim bakanı Münif Paşa'nın tercümelerinden,[18] Bernardin de Saint-Pierre'in *Paul ve Virginie*'sini (üç tercüme), *Monte Cristo Kontu*'nu, hatta aralarında –saygıdeğer âlim Hoca Tahsin Efendi'nin çevirdiği– Volney kontunun *Doğal Yasa*'sının da de bulunduğu bütün bir materyalist literatürü okuyabilir. *Sefiller*'e (1862) Fransız okurla aşağı yukarı aynı dönemde erişebilir.[19] *Servet-i Fünûn* süreli yayını, 1891'de yayımlanan ilk sayısından itibaren, Renan üzerine metinleri, Salpêtrière'in son gösterilerini, Émile Zola ya da Goncourt Kardeşler'i yayımlar.[20] Balzac'ı, Cervantes'i, Stendhal'i, Dickens'ı henüz Türkçe'ye çeviren yoktur, fakat Raif Necdet yine de her gencin Stendhal, Balzac, Flaubert ve özellikle Zola okuması gerektiğini belirtir.[21] Kâzım Nami (Duru) bıkmaz usanmaz bir Zola okuruyken, Hüseyin Cahit (Yalçın) *Monte Cristo Kontu*'nu, Gobineau'yu, Fouillée'yi, Pierre Loti ve Maupassant'ı tercih eder.[22] Batılılaşmış milliyetçi Hüseyinzade Ali Bey'in üzülerek belirttiği gibi,[23] tıp fakültesi öğrencilerinin genel kültür alanında *Lecture* dergisinin ya da Petit Larousse'un düzeyini ender olarak aşmayı başardıkları doğrudur, fakat Petit Larousse her Osmanlı entelektüelinin günlük başvuru aracı haline gelir. Ancak 20. yüzyılın başında, "Eksiksiz Osmanlı Kütüphanesi" sadece Fransız referanslarına bağımlılığına son vererek, John Stuart Mill,[24] Fransız İtalyanı Wilfredo Pareto, Herald Hoffding ve Leone Caetani (*İslâm'ın Tarihi*) gibi başka yazarlara da açılır.[25] Ama yine de Fransızca hegemonik statüsünü korur. İngilizce, Almanca ya da İtalyanca referanslara da Fransızca sayesinde erişilir. Rusya'da ulusal sorun ve felsefe üzerine incelemesinde, Alexandre Koyré, Moskova ile Berlin arasındaki en kestirme yolun Paris'ten geçtiğini belirtiyordu. İstanbul'u Berlin'e bağlayan yolun durumu da aynıdır.[26]

---

[3] Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 78.

[4] Ekrem Işın, "Ahmet Midhat Efendi ve Gündelik Hayatın Pratik Bilgisi", *Tarih ve Toplum*, sayı 44, 1987, s. 31-38.

[5] Refik Ahmet Sevengil, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu?*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 164.

[6] Paul Dumont, "La période des Tanzimat (1839-1878)", Robert Mantran (der.), *a.g.e.*, içinde, s. 461.

[7] Akt. Anouar Louca, "Amina Rachid, aux sources du libéralisme égyptien", REMMM, s. 129.

[8] Mizancı Murat hakkında, Erol Birol, *Edebiyatçı Jön-Türklerin Mektupları*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1982, s. 89.

[9] Hüseyin Cahid Yalçın, *Edebi Hatıralar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1967.

[10] Hasan Ali Yücel, *Edebiyat Tarihimizden*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989, s. 24.

[11] Akt. Murtaza Korlaelçi, *Positivizmin Türkiye'ye Girişi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986, s. 231, 166/167-183.

[12] Bkz. Jale Parla, *Babalar ve Oğullar, Tanzimat Romanın Epistemolojik Temelleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

[13] Şemseddin Sami, *Kamus-i Turkî*, Darulsaaded, İkdam Matbaası, 1899-1902.

[14] Mustafa Nihat Özön, *Türkçe'de Roman*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 29-31.

[15] *A.g.e.*, s. 222-223.

[16] Bkz. Samir A. Makdissi, "Les concepts-épithètes de la renaissance arabe", *Dialogue International*, sayı 3, 1989, s. 30, 35.

[17] Bernard Lewis, *Le Retour de l'islam* NRF, Paris, 1985, s. 74.

Doktrin arayışı

Referansların genişlemesi, Tanzimat'a egemen olmuş Aydınlanma açlığının daha aksiyolojik bir düşünceye, bir kurtuluş yolu arayışına; politik, aynı zamanda psikolojik ıstırabı derin olan genç Osmanlı entelektüellerine hem bir doktrin hem de yoğun bir sosyallik ve bir aile ocağı sıcaklığı getiren *Tanrı Kelamı* olmuş bir söz, *Kutsal Kitap* gibi kendini dayatan bir kitap arayışına yerini bıraktığını da gösterir. Avrupa'da oluşan Jön Türk muhalefetinin ana akımının başını çeken Ahmet Rıza, üzüntüsünü anlatmak için vatanına hitap eder: "Bunlar Bay [Pierre] Laffitte denen bir âlimin bilgelik dolu sözleridir ve son altı yılı sürgünde, senden uzakta, üzüntü ve özlem içinde geçmiş hayatımın acısını bu sözler yatıştırmıştır."[27] Jön Türklerin ikinci (azınlık) akımının lideri Prens Sabahaddin ise, Edmonds Demolins'in *Anglosaksonların Esbâb-ı Fa̤ikiyyeti Nedir?*'ini keşfini anlatır: "Maddi ve manevi olarak çok yorgun bir halde Paris'in ünlü sokaklarından birinde dolaşırken" bulmuştur kitabı. Gerçekten de eser onun entelektüel yolunu değiştirir; daha doğrusu, ona bir yol sunar.[28] Tesadüf sonucu keşfedilen *Kutsal Kitap* ya da *Tanrı Kelamı* (Hüseyin Kazım'ın [Kadri] içini kemiren "Yeni-Zelanda cazibesi"nin gösterdiği gibi) zaman içinde, keza mekân içinde ileriye doğru kaçışa verilen tek cevaptır.[29] Bunlar aracılığıyla, romantik çağın bir, hatta birçok kehanetine katılmak mümkün olmuştur.[30]

19. yüzyılın ikinci yarısının ve 20. yüzyıl başının Osmanlı ortamı, Avrupa kıtasının ortamından elbette çok farklıdır. Fakat genellikle Osmanlıların beklentileri, özellikle de birkaç kişinin beklentisi Avrupa'daki muhalif umutlar düzeyindedir. Örnek olarak, önceki bölümde anlattığımız Genç Osmanlı örgütlenmesi, Carbonarilerden esinlenmiştir. O dönemde yaşamış olan Ebuzziya Tevfik, Osmanlı entelektüellerinin Carbonari Cemiyeti'nin eski üyeleriyle buluşmalarından uzun uzadıya söz eder.[31] Nâmık Kemal, Mazzini ve Garibaldi'ye yakın olan ve Osmanlı başşehrinde *Presse d'Orient*'ı, ardından *Courrier d'Orient*'ı yayımlayan "Giampierri"yle (Jean Piétri) kişisel bağları sayesinde, bu radikal Avrupa'yla İstanbul'da buluşmuştur: "Geçen gün Giampierri'yle meşruti monarşiyi tartıştık. Adam [*sic*] iki saat boyunca konuştu. Sonunda meşruti monarşinin bizde de işleyebileceği konusunda beni ikna etti."[32] Pratikte kurulmasını imkânsız gördükleri bir Osmanlı cumhuriyeti fikrine karşı çıkan Genç Osmanlılar, bu saptamanın "bir hak olarak cumhuriyeti[n] [meşruluğu ilkesini] ortadan kaldırmadığı"nı belirtirler.[33]

---

[18] Mehmet Ömer Alkan, "Türkiye'nin İlk felsefe Dergisi: Felsefe Mecmuası", *Tarih ve Toplum*, sayı 66, 1989, s. 50.

[19] Eksiksiz bir liste için bkz. Ahmed Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Yayınları, İstanbul, 1967; Mustafa Nihat Özön, *a.g.e.*

[20] Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1979, s. 135.

[21] Bkz. Necdet Kurdakul, "Raif Necdet (Kestelli)", *Tarih ve Toplum*, sayı 69, 1989, s. 57-64.

[22] Bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 16-19, 36-37.

[23] Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1964, s. 32-33 (İletişim Yayınları, İstanbul, 1983).

[24] Murtaza Korlaelçi, *a.g.e.*, s. 221.

[25] Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.*, s. 137.

[26] Alexandre Koyré, *La Philosophie et le problème national en Russie au début du XIXe siècle*, Gallimard, Paris, 1976, s. 198.

[27] Murtaza Korlaelçi, *a.g.e.*, s. 285.

[28] *A.g.e.*, s. 36.

[29] Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 61.

[30] Paul Bénichou, *Le Temps des prophètes Doctrines de l'âge romantique*, NRF, Paris, 1977.

[31] Ebuziyya Tevfik, *Yeni Osmanlılar*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973, s. 236.

[32] Akt. Tevfik Çavdar, "Türkiye'de Burjuva Demokratik Düzene Yönelik İlk Hareketler. Burjuva Liberal Düşün Akımlarının Doğuşu ve Hayata Geçirilme Savaşımı", *Ülke*, sayı 3, 1978, s. 146.

[33] İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat, Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*, MFV, İstanbul, 1940, s. 853.

İmparatorluğun Batılılaşması

19. yüzyılın uzun on yıllarına şöyle bir göz atıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzyılın beklentilerini ama aynı zamanda –kimi durumlarda doruğa taşıdığı– çelişkileri ne ölçüde paylaştığını görmek çarpıcıdır. Bir yanda, reform süreçlerinin demokratik potansiyelleri önemlidir ve bunlar Hıristiyan ve Yahudi cemaatlerinin temsilî meclislerinin oluşumu gibi bölgesel uygulama alanları bulurlar. Diğer yandan, Tanzimat deneyimi, bürokratların otoriter rejimine, ardından da politik mühendislik terimleriyle etkinlik kanıtı oluşturan II. Abdülhamid'in otokratik ve kalıcı rejimine varır. Eleştirel düşüncenin yaygınlaşması, toplum içinde sağlam temellere dayanan ve geniş ölçüde destek bulan toplumsal bir tutuculukla at başı gider. Keza İstanbul'da, dahası imparatorluk şehirlerinin hemen hemen tümünde, hayat tarzının incelik kazandığı, "geleneklerin yumuşadığı" görülür. Arapça *tamaddun*'dan gelen ve "uygar olmak" anlamındaki *temeddün* terimi, Osmanlı diline girer.[34] Bununla birlikte, yeniçerilerin tasfiyesi, 1860 yılında Lübnan'da (ve Şam'da) yaşanan kanlı pogromlar ve savaşlar ile 1894-1896 yıllarında Ermenilerin geniş ölçüde uğradığı katliamlarla birlikte, imparatorluk, devlet olarak, aynı zamanda da toplum olarak, Avrupa çerçevesinde George Mosse'un sözünü ettiği "toplumların kabalaşması" olgusuna dahil olur.[35] "Uygarlık" bile dayatılması gereken yüksek bir değer halini alır; Yezidi aşiretlerin kıyımdan geçirilmesinin gösterdiği gibi, gerektiğinde sertlik içinde ve sertlikle dayatılmalıdır.

Geri dönüşsüz bir hal alan Batılılaşma sürecinin, tamamen idari düzeyde de olsa, karmaşık, hatta tahripkâr olduğu görülür. Şam'daki bir valinin şikâyetleri bunun ifadesidir: "Ne yapmalıyım? Bir vilayeti yönetiyorum ve başvezir bana savunduğumuz yeni fikirlere uygun bir emir gönderiyor. Şeyhülislâm ise benden şikâyet ediyor, çünkü onun için hâlâ kutsal olan eski yasalara uygun davranmıyorum. Bu iki şeyin bağdaşmadığını söylüyorum ve bana, geleneklerimize uygun hareket etmem ama onlara yeni giysiler giydirmem gerektiği cevabı veriliyor. Kime yüz süreyim bilemiyorum."[36] Süreç, ikili bir Osmanlı-Müslüman kişiliği doğurduğu için de tahripkârdır. İmparatorluğun Batılılaşmasının ürünü olan ilk Türk romanlarının incelikli bir analizi sonucunda, edebiyat tarihçisi Jale Parla, Tanzimat reformlarının, sözel anlatıyı, Kuran ayetlerini ve hadisleri seferber eden "egemen epistemoloji" sayesinde sağlamlaştığını saptar.[37] Sonuçta, Jale Parla'ya göre, Tanzimat, reformları, Osmanlı "erkekliği" ile Avrupa'nın "dişi" inceliğinin düğün töreni olarak kavradı, böylece de mihenk noktalarını karmakarışık etti. Bu evliliğin meyvesi olan Osmanlı entelektüeli, bu entelüktüelin tersine çok sert bir sosyolog ve filozof olan Hilmi Ziya Ülken'e göre, "ya kendi çevresinden tamamen kopuk bir Batı hayranıdır ya da içe dönük ve şekilsiz bir Doğulu kişilik ile içerikten yoksun ve gerçeklikle bağı olmayan Batılı bir kişilik arasında parçalanmış bir varlıktır."[38]

Bununla birlikte, kendi kalmak ve kendi özgünlüğüyle bağ kurmak için, "başkası olma"nın *olmazsa olmaz* koşul olduğu yabancılaşmanın acılı zorunluluğunun basit bir şey olmadığını kabul etmek gerekir. Gerçekten de, Avrupa ve Osmanlı gibi iki coğrafya arasında tuhaf bir senkroni izlenimi yaratan bu yabancılaşma, bu ikisi arasında kurulan öğretmen-öğrenci diyalektiğinin sonuçlarını şiddetlendirir. Örneğin müzebilim, eski nesnelerin korunma ve sergilenme mekânının basitçe inşaasının ötesinde, devletin kendi tarihini kavrama fikrini ifade ederek, Osmanlı miraslarının çatışma sahnesi olur. Sultana ayrılmış olan ilk Osmanlı müzesi, 1807 yılında kurularak 1839 yılında halka açılır. Gayet Avrupai bir gelenek içinde, özellikle Osmanlı İmparatorluğu topraklarında bulunan Yunan ve Roma kalıntıları, evrensel ama yabancı bir mirasın parçaları olarak sergilenir;[39] diğer yandan, devletin özellikle II. Abdülhamid döneminde göklere çıkardığı Müslüman – Türk geleneği tamamen göz ardı edilmiştir. Bu durum 19. yüzyılın ikinci yarısında gelişen dilbilim ve folklor alanında daha da çarpıcıdır.[40] 1910'lu yıllarda tarihçi Fuad Köprülü'nün çalışmalarına dek, nesneye, başka deyişle kendine bakış, sonunda toplumu "yerlileştiren" sömürge etnografisinin bakışı olarak kalacaktır.

Mağlup olmanın koşulu olarak benimsenen Batılılaşma, ya kendinin dolaysızca inkârı biçimini alır ya da toplumsal ve kolektif "kendi"nin bireysel "kendi"ye kesinlikle yabancı hale getirildiği bir başkalık oyununa dönüşür. Batı'nın –dikkatle incelenen ama kaçınılmaz olarak çarpıtılan– uygarlığını ve tarihini entegre etmek için "uygarlık" ve tarih değiştirmekten ibarettir. Başlangıçta geri kalmanın kaynağı olarak görülüp şiddetle horlanan İslâm, "biz" ile "onlar" arasında adım adım bir başkalık ve dolayısıyla kin hududu haline gelmiştir. II. Abdülhamid şöyle açıklar: "İmparatorluğumuz dahilindeki boş araziyi iskân etmek için münasip şekilde muhacerat tedbirine ihtiyaç var. Yabancı dinden olanları, kıymık gibi etimize kendimiz soktuğumuz devirler geçti. Devletimiz sınırları dahilinde ancak kendi milletimizden olanları ve bizimle aynı dinî inançları paylaşanları kabul edebiliriz. Rumelinde ve bilhassa Anadolu'da Türk unsurunu kuvvetlendirmek ve her şeyden evvel de içimizdeki Kürtleri yoğurup kendimize maletmek şarttır."[41] Böylece, Osmanlılığı kimlik haline getiren, bir Osmanlı topluluğunun eylem çerçevesi ve hayatta kalma perspektifi haline getiren Tanzimat politikaları demografik bir mühendisliğe varır –ki Ermeni katliamları (1894-1896) bunun doruk noktasıdır– ve Osmanlı seçkinlerinin sosyal Darwinciliği adım adım benimsemesine yol açar.

---

[34] M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History*, *a.g.e.*, s. 87.

[35] George Mosse, *La Brutalisation des sociétés européennes De la Grande Guerre au totalitarisme*, Hachette, Paris, 2000.

[36] Moche Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1860 The Impact of Tanzimat on Politics and Society*, Oxford University Press, Oxford, 1968, s. 67.

[37] Jale Parla, *a.g.e.*, s. 10.

[38] Hilmi Ziya Ülken, *Millet ve Tarih Şuuru*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1948, s. 24.

[39] Wendy M.K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

[40] Arzu Öztürkmen, *Türkiye'de Folklor ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 31.

Sosyal Darwinciliğin hegemonyası

Alexis de Tocqueville, 18. yüzyıl "*ırkların* çeşitliliğine ama *insan soyunun* birliğine inanıyor" der.[42] Fransız felsefe eserlerinden esinlenen Tanzimat'ın devlet adamları, hatta onların Jön Türk muhalifleri, Avrupa deneyiminden özellikle bu "*insan soyunun* birliği"ni almışlardı. II. Abdülhamid döneminde yetişmiş ve 1890'lı yıllardan itibaren politik bakımdan aktif hale gelmiş Jön Türk kuşağı ise, Auguste Comte'un eserinde izleri yeterince görülen, fakat yankıları 19. yüzyıl sonu pozitivizminde marjinal kalan bu evrenselci mirastan kopar. Ayrıca Jön Türkleri etkileyen pozitivist yazarlardan kimileri pozitivizm ile (ister biyolojik olsun ister sosyal Darwincilikten etkilensin) materyalizm arasında aracılık görevi görüyordu. Ayrıca bu düşünürleri okumak, Comte kadar disiplinli bir zihni okumak kadar güç değildi; bunların eserlerini amentü haline getirmek daha kolaydı. Bunlar arasında, Jön Türkleri gerçekten yoran Renan da yer alır. Nâmık Kemal, Renan'a karşı ciddi bir çürütme kaleme alır.[43] Yine de Renan bazı Osmanlı entelektüellerinin dostudur:[44] "Sevgili kalem dostumuz Bay [Halil] Ganem."[45] Eski bir papaz okulu öğrencisi olan bu Fransız, sosyal-Darwinci olmamasına rağmen, insanların ve ırkların eşitsizliğine inanıyordu. Eserleri, özellikle de *İsa'nın Yaşamı*, İttihatçı dönemde tercüme edilecektir. Bununla birlikte, tek örnek değildir, çünkü

---

[41] Akt. Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 51.

[42] Akt. Hannah Arendt, *Les Origines du totalitarisme. L'Impérialisme* Seuil, Paris, 1984 (1. baskı 1951), s. 100 (*Totalitarizmin Kaynakları Emperyalizm*, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998).

[43] Bkz. Süleyman Hayri Bolay, *a.g.e.*, s. 145.

[44] Sina Akşin, *Jön-Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 76.

[45] Ernest Renan, *Œuvres complètes* (yayıma hazırlayan H. Psichari), Calmann- Lévy, Paris, cilt 1, s. 961.

Hippolyte Taine de ona eşlik eder. Taine'in *İngiliz Edebiyatı Tarihi*[46] ve *Çağdaş Fransa'nın Kökenleri* eserleri ile 1893 yılında İstanbul'da Ahmed İhsan'ın (Tokgöz, 1867-1942) çevirdiği Paul Bourget imzalı bir biyografi, Osmanlı entelektüelleri arasında öfke yaratmıştı. Taine muhtemelen Gobineau'yu bilmiyordu, fakat Darwin'i okumuştu.[47] *İngiliz Edebiyatı Tarihi*'nde, ırkı (doğuştan ve kalıtımsal özellikleriyle birlikte), çevreyi ve zamanı toplumların evrim ölçütü kılarak, her türlü evrensellik fikrini çürütmek ister.[48] Ona göre, "her türlü belirlenimden kurtulmuş" evrensel insan fikri "evrimin bütün evrelerinin [aksine] bir kuruntu idi."[49] Oysa Burke'e olan borcunu kabul eden bu düşünürün eseri, sunduğu aksiyolojik potansiyel bakımından Türkiye'de "devrimci" olarak görülmüştü. Osmanlı kütüphanesinde Taine, belki de haksız yere, Gobineau'ya eşlik etmişti. Müslüman olduktan sonra Mahmud Cemaleddin Paşa adını alan Polonyalı Constantin Borzecki, Gobineau'nun eseri sayesinde Türklerin üstünlüğü tezini geliştirir (1869). Bu üç yazarın önemi, 1908'den 1918'e kadarki İttihat dönemi boyunca giderek artacaktır.

Dönemin Türk politik düşüncesinin vazgeçilmez referansları arasında, özellikle Fransız entelektüel yaşamının iyi bilinen üç ismi olan Ernest Haeckel, Ludwig Büchner ve Gustave Le Bon sayılabilir. Paris aracılığıyla Türklere ulaşan Haeckel, Fransa'ya Marksizm ile Darwinciliği birleştirmeye çalışan ünlü Georges Vacher de Lapouge (1854-1936) aracılığıyla girmiştir.[50] Bu birliğin sonucu olması gereken "biyolojik tarih", hukuk fikrini bir "kurmaca" olarak kabul ediyordu.[51] Ludwig Büchner'in *Güç ve Madde*'si Türkçeye çok erken dönemde tercüme edilerek askerî okul öğrencilerinin ellerinden düşürmedikleri kitap olur; birçok fikir akımının "düşünce ustası" olan Abdullah Cevdet'in (1869-1932) ilk esin kaynağı Haeckel'le birlikte o olur.[52] Nihayet, Gustave Le Bon'a göre, bireyin kendi başına hiçbir değeri yoktur.[53] Le Bon, bütün entelektüel eseri boyunca, "büyük yasalar"ın "ırkın zihinsel oluşumu"ndan kaynaklandığını göstermeye çabalar.[54] "Çevre" ve "kalıtım" bu "yasalar"ın anahtar unsurlarıydı. Ona göre, bir "kalabalığın" ayrılmaz parçasına dönüşen insan, "uygarlık ölçeğinde birkaç basamak aşağı düşüyordu." Le Bon, "fizyolojinin ve deneyimin verilerinin yalanladığı" demokrasi fikrine karşıydı.[55] Okulun temsil ettiği evrenselcilik fikri, Latin halklarını "dekadans"a hazırlıyordu. "Irk, kalabalığın ruhuna hâkimdir,"[56] kalabalık "çevreden vazgeçemeyen bir sürü"dür sonucuna varıyordu Le Bon.[57]

---

[46] Hyppolite Taine, *Histoire de la littérature anglaise*, Hachette, Paris, 1863, 1864.

[47] Zeev Sternhell, *La Droite révolutionnaire Les origines françaises du fascisme, 1885-1914*, Seuil, Paris, 1984, s. 156.

[48] Zeev Sternhell, *Ni droite ni gauche Idéologie fasciste en France*, Complexe, Brüksel, 1987, s. 15.

[49] Bkz. *Les Philosophes du XIXe siècle en France*, Henri Gaston Gouhier'nin sunuş yazısı Slatkine Reprints, Paris ve Cenevre, 1979.

[50] Zeev Sternhell, *La Droite révolutionnaire, a.g.e.*, s. 163.

[51] *A.g.e.*, s. 125.

[52] Serol Teber, "Ludwig Büchner ve Osmanlı Düşünürleri Üstündeki Etkileri", *Felsefe Dergisi*, sayı 2, 1986, s. 10.

[53] Zeev Sternhell, *Ni droite ni gauche, a.g.e.*, s. 60.

[54] *A.g.e.*, s. 47.

1908'den itibaren ülkeyi yönetecek olan İttihatçı seçkinlerin yetişmesinde sosyal Darwinciliğin etkisine bir sonraki bölümde geri döneceğiz. Bununla birlikte, 1900'lü yılların başında, imparatorluğun beylik entelektüel görüşünü oluşturduğunu şimdiden belirtmek gerekir. Sosyal Darwinciliğin Türk öncüleri arasında, Le Bon'u vülgarize eden eserlerin yorulmak bilmez çevirmeni Abdullah Cevdet de ikinci bir vülgarizasyon yapıyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dört kurucusundan biri olan (bkz. 8. Bölüm) Cevdet, genellikle Kemalizmin güçlü reformlarının manevi babası olarak sunulur. Fakat Le Bon'un büyülediği tek düşünür o değildi. Le Bon'un başka parlak Osmanlı yandaşları da vardı. Bunlar arasında yer alan Sati el-Husrî (1882-1968) Osmanlı eğitiminin müstakbel büyük patronu, ardından da müstakbel Irak bakanı olacaktır. Ona göre, "kitlelerin psikolojisi", tarihin belirli dönemlerinde kolektif ama bilinçsiz eylem biçiminde somutlaşıyordu.[58] Sati el-Husrî'ye göre, terimin biyolojik anlamıyla örgütlenme ile toplum aynı olgunun iki veçhesini oluşturuyordu; "organlar" toplumları yaratırken, karşılığında toplumlar da yeni "organlar" yaratıyordu.[59] Öjenist fizyolojist Charles Richet'ye (1850-1935) dayanan yazar, bilimin başarısız kalmadığını, çünkü duygulara dayanan ahlâkın tersine, düşünceyi (*fikr*) temel aldığını açıklıyordu.[60] Bir süre sonra, Mısırlı liberal politikacı ve *Kitlelerin Psikolojisi*'nin Arapça çevirmeni Saad Zaghloul (1859-1927) Le Bon'un fikirlerini çok sayıda Jön Türk mültecinin barındığı Mısır'da yaymıştı. Türkiye'de tarihi disiplin haline getirenlerden biri olan profesör Fuad Köprülü (Türkiye cumhuriyetinin müstakbel bakanı), daha ziyade tarihsel materyalizme yakın biri olmakla birlikte, Le Bon'un da çevirmenlerinden biriydi. Aynı şekilde, Yusuf Akçura, Tekin Alp, Ahmet Ağaoğlu, gelecek bölümde karşılaşacağımız birçok yazar, sosyal Darwinciliğin ve devrimci sağcı fikirlerin etkisine maruz kalmıştı ve hem Türk vakasını hem de Fransız toplumunu analiz etmek için bunları kullanmıştı.

---

[55] Gustave Le Bon, *Psychologie des foules* PUF, Paris, 1983, s. 52.

[56] *A.g.e.*, s. 94.

[57] *A.g.e.*, s. 69.

[58] Bkz. Ziya Gökalp ile Satı el-Husrî [Mustafa Satı Bey] arasındaki tartışma, Ziya Gökalp, *Makaleler, V* içinde, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s. 64.

[59] Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de...*, *a.g.e.*, s. 171.

[60] *A.g.e.*, s. 180-181.

Sosyal Darwinciliğin bir diğer havarisi, elbette Darwin'i ama aynı zamanda Jean-Louis de Lanessan'ın *Yaşam Mücadelesi ve Toplumların Evrimi* (1903) eserini de okuyan Bedii Nurî'ydi (1877-1913). Nurî'ye göre, "toplumsal yetenekler" sadece içgüdüyle ama özellikle yine biyolojiye dayalı bir toplumsal felsefe sayesinde kavranabilirdi. Yazar, örgütlenmeden (toplumsal örgütlenme anlamında değil, terimin biyolojik anlamıyla anlaşılmalıdır) yoksun toplumları ilkel toplumlar olarak tanımlıyordu. Nurî, toplumsal olayları üç kategoride sınıflandıran "mücadele için birleşme kanunu"nu benimsemişti. *Organik* (hissedilmeden vuku bulanlar), *entelektüel-ahlâki* ve *kolektif*ten oluşan bu üç kategori, sonunda organisist okula (*organizm mezhebi*) katılım çağrısıyla sonuçlanıyordu.[61] René Worms (1896-1926) okumalarından, özellikle de *Toplumsal Bilimlerin Felsefesi*'nden (1903-1917) temel bir temayı da korumuştu: "Toplumsal felsefe (*içtimai felsefe*) biyolojinin evladıdır."

Dolayısıyla çok yaygın bir kanaatin tersine, Jön Türklerin bir ulus yaratma ya da onu güçlendirme yönündeki temel kaygısına cevap getiren şey, Comte'un ya da Durkheim'ın pozitivizminden çok, milliyetçilikle, İslâmcılıkla, hatta liberalizmle birleşmeye müsait olan sosyal Darwincilik'ti. Kuşkusuz bu "tehlikesiz" bir doktrin değildi, çünkü birçok Osmanlı entelektüeli, "ayak takımına (*avam*) kan göstermemek, onu uyandırmamak" gerektiği kanısındaydı; "çünkü bu durumda, insanın hayvanlığının sınırı yoktur."[62] Gerçekten de, sosyal Darwincilik, toplumsal "tür" içinde bir savaş başlatıp kargaşanın egemenliğine varma riski taşıyordu. Fakat bunun panzehiri de doktrinde bulunuyordu: Seçkinlerin güçlendirilmesi. Türk milliyetçiliğinin müstakbel ideoloğu Ziya Gökalp, hayatta kalma mücadelesinin savunuculuğunu yapıyor ve en güçlülerin üstünlüğünü kabul ediyordu; bu en güçlüler, temelini oluşturacakları ulusun efendisi olmaya muktedirdiler.[63]

İslâm'ın yeniden tanımlanması

Birçok Osmanlı entelektüelinde (tıpkı tutuculuk ve devrimcilik gibi) hümanizmayla bir arada bulunan sosyal Darwincilik, Alexandre Koyré'nin gözlemlediği Rus adaşı gibi[64] hem aşırı Batılılaşmış hem de Batıcılık karşıtı olan, kusursuzca evrenselleşmiş olmasına rağmen bölgesel bir milliyetçiliğe demir atmış bulunan bu yüzyıl sonu Osmanlı aydınlarının ikiliğini kavramayı sağlar. Osmanlı aydını, sadece her türlü kozmopolitizm fikrini reddetmekle kalmaz (ki bu fikir yine de onun İstanbul'da, özellikle de Paris'te entelektüel olarak yaşam koşuluydu), Rousseauvari bir "iyi insan"ın varlığı üzerinde temellenen toplumsal sözleşme fikrine de şiddetle karşı çıkar.[65] Bununla birlikte, bu aydınlar arasındaki profil çoğulluğu üzerinde durmak için bu sözleri ayrıntılandırmak gerekir. Birçok Osmanlı düşünürü sosyal Darwinciliği eleştirir, fakat "doktrin"e yönelik çürütmeler onu geçersiz kılmaktan ziyade meşrulaştırmaya katkıda bulunur. Gerçekte kaba materyalizme, madde ve güç teorilerine karşı çıkanlar,[66] her türlü tinselliğe, dolayısıyla tanrısal bir ilk nedene ilgisiz materyalist düşünceyi de çürütürler. Bununla birlikte, sosyal Darwinciliğin savunduğu "türler arası mücadele" ilkesine katılırlar. Bu çürütme ve benimseme diyalektiğinin tuzağına, özellikle İslâmcı düşünürler düşer.

---

[61] *A.g.e.*, s. 163.

[62] *Şura-i Ümmet*, akt. Yusuf Hikmet Bayur, Ankara, *Türk İnkilabı Tarihi*, cilt 2, cilt IV, 1991, s. 14.

[63] Ziya Gökalp, *Makaleler IX*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1980, s. 77.

[64] Alexandre Koyré, *a.g.e.*, s. 15.

Bu durumda pek bir paradoks yoktur. 19. yüzyıl başında imparatorluğun (ve Mısır'ın) Arap ve Türk entelektüelleri arasında kısmen kendiliğinden ortaya çıkan İslâmcı akım, imparatorluğun Batılılaşmasının ürünü olduğu kadar buna karşı bir direniş biçimidir de. "İzm" olarak, bir ideolojidir ve Batıcılık ya da milliyetçilik gibi çürüttüğü diğer ideolojilerle karşıtlık, aynı zamanda da etkileşim içinde oluşmuştur. İnancı da başkalık hududunda oluşturduğu için bu ideolojilerle aynı dalga boyunda bulunur (hatta gayri Müslim azınlıklar karşısında Türk milliyetçiliğinden daha hoşgörülü olduğu da görülür), fakat onların teolojik akıl eleştirilerine karşı çıkar. Daniel Rivet'nin bir ifadesini kullanırsak, İslâmcılık kaynaklandığı Batıcılığa yönelik ilk tepkidir.[67] Şerif Mardin'in belirttiği gibi, bu akımla birlikte, "İslâm dini artık bir "kendini Allah'a teslim etme" anlamını kaybetmeye başlamıştı ve bunun sebebi, 19. yüzyılda, kitlelerin, daha geniş bir iletişim sürecine katıldıklarında, İslâm'ı artık sırf kendi mahallî çevrelerini anlamak için değil, daha geniş bir dünya içinde entegre olmak için kullanma zorunluklarıydı."[68] Nadine Picaudou, ayrıca, Arap dünyasından hareketle, 19. yüzyıl sonunun "modernist" dönemecinin dini nasıl bir ideolojiye dönüştürdüğü tespitini de yapar.[69]

Yine de din olarak İslâm'a genel bir kapanma mı söz konusudur? Gerçekte, Tanzimat'ın izinde İslâm, daha önce büyük ölçüde görülmemiş ikili bir anlam edinir: Gördüğümüz gibi, Müslümanları etnik-inançsal bir topluluk

---

[65] Atilla Doğan ve Hüseyin Şadoğlu, "Osmanlı Aydınının Ruousseau Algılaması", Mehmet O. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk, *Mete Tunçay'a Armağan* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 203-220.

[66] Süleyman Hayri Bolay, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1967.

[67] Daniel Rivet, 27 Şubat 2007'de IISMM'de (Paris) düzenlenen "Regards sur le XXe siècle" başlıklı konferans.

[68] Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset. Makaleler 3*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 20.

[69] Nadine Picaudou, *L'Islam entre religion et idéologie. Essai sur la modernité musulmane* Gallimard, Paris, 2010.

olarak birleştirirken, müminler ve "zındık" muhalifler şeklinde kategorilere böler. Gerçekten de, 19. yüzyılın son on yıllarında, din eleştirisi kamunun önünde yapılır ve ateizm açıkça yayılır. Yaşamın ve ölümün değeri de değişir ve "maddiyat"tan hareketle yorumlanır. Entelektüel bir subay olan Beşir Fuad'ın (1852-1887) örneği bu durumu gösterir. Beşir Fuad kendine bilimsel, yani deneysel bir ölüm seçer ve son soluğunu verene dek intiharının evrelerini kaydeder.[70] Kant ve Copernicus'u okumuş, bireyciliğin savunucusu Baha Tevfik'e göre,[71] din ve Tanrı fikri "olgular bakımından sadece bir hipotez" oluşturur ve insanın ölüm karşısında hissettiği korkuyla açıklanır. Bu korkunun egemenliğinde olduklarından, ne tanrısallık ne de semavi kitaplar ahlâkın kaynağı olarak görülebilir.[72] Tanrı –diye sonuca bağlar Tevfik– "kendini açığa vuran ve yücelten insan beni"nden başka bir şey değildir.[73] Özgür düşünceli şair Tevfik Fikret (1867-1915) açısından din, sonuçları yıkıcı, hatta kanlı olan bir ham hayaldir yalnızca:

> [...]
> Kanmıştım senin kandıklarına,
> Bağlanmıştım körü körüne
> Canımı adamıştım dinime canımı.
> [...]
> Beşerin böyle delaletleri var
> Putunu kendi yapar kendi tapar.
> [...]
> Din şehit ister, gökyüzü kurban
> Her yanda durmadan kan akacak,
> Durmadan her yanda kan![74]

Türkiye'de özgür düşüncenin pantheon'una tırmanmış olan Fikret'in görüşünü Batılılaşmış çok sayıda entelektüelin de paylaştığına kuşku yoktur. Fakat onun karşısına Salefi duyarlılıklı Mehmet Akif (Ersoy, 1873-1936) çıkar ve anılarına marş yazdığı öğretmenleri şöyle tasvir eder:

> [...] Şu şarlatanı görmüş olmalısın, öğretmen denen
> Ne oruç bilir ne ibadet
> Camiye gitmektense geberir.[75]

---

[70] Beşir Fuad, *İlk Türk Materyalisti Beşir Fuad'ın Mektupları* Arba Yayınları, İstanbul, tarihsiz.

[71] Süleyman Hayri Bolay, *a.g.e.*, s. 69.

[72] Mehmet O. Alkan, *a.g.y.*, s. 52.

[73] Süleyman Hayri Bolay, *a.g.y.*, s. 62.

[74] Akt. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkilabı Tarihi*, cilt I-II, TTK Yayınları, Ankara, 1963, s. 42.

[75] Akt. Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 129.

Akif, günümüze dek, Türklerin tutucu kampının en büyük şairlerinden biri olarak onurlandırılacaktır. Ayrıca gelecek bölümlerde analiz etme fırsatı bulacağımız, o dönemden beri süren uzun bir din savaşının baş oyuncularından biri olacaktır.

ÜÇÜNCÜ KISIM

İttihatçı ve Kemalist Türkiye

8

“JÖN TÜRKİYE”

> *Müslümanlar ve sevgili Türk vatandaşlar!*
> *Ermeniler devletimizin yüce mercii olan, bütün Avrupa'nın saygı gösterdiği Babıali'ye saldırmaya cüret gösterdiler. Başşehrimizin altını üstüne getirdiler. Ermeni vatandaşlarımızın bu küstah eylemi bizi üzmektedir. Bununla birlikte, fiiliyatta, üzüntü verici ve kederlendirici bu eylemleri doğuran şey, baskı, despotizm ve kötü idaredir. Bizler, Türkler, bütün Osmanlılar gibi, bu despotik yönetimden reformlar ve özgürlük talep ediyoruz. Örgütümüzün hedefleri bunlardır. Ermenilerin peşine düşmeye çabalamak yerine, kötü idarenin, baskı ve despotizmin merkezi olan Babıali'ye, şeyhülislâmın kapısına ve Yıldız sarayına saldırmalıyız ki, buraları despotların başına yıkalım […] Bizim de özgürlüğü sevdiğimizi ve bunu hak ettiğimizi uygar dünyaya gösterelim.*
>
> – Osmanlı İttihat Cemiyeti'nin (Müstakbel İttihat ve Terakki Cemiyeti) ilk bildirisi[1]

> *Aptallaştırma, alışkanlıkla yozlaştırma, ezici bir despotizm; intikamcı ve zorunlu devrim patlak vermiyor.*
>
> – EDMOND FAZY[2]

Müslüman başkaldırıları

Tarihçi François Georgeon'a göre, “1888'de sürgünde ölen Nâmık Kemal ile de bir kahraman vermişti. Nâmık Kemal'in ölümü simgesel anlamda bir muhalefet devrinin, 1860'larda Tanzimatçıların her yeri işgal eden iktidarına hürriyet adına karşı çıkmış Yeni Osmanlılar muhalefetinin kapanışına da işaret eder."[3] Fiiliyatta, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının sona ermesiyle birlikte, sürgündeki Genç Osmanlılar suskunluğa ve marjinalliğe mahkûm edilirler; sultan II. Abdülhamid, geçmişteki ataları olan Tanzimatçıların yok olduğu ve kendini "baba" olarak gördüğü yeni bir kuşak ortaya çıkarken, deyim yerindeyse hiç muhalefetsiz hüküm sürer. Bununla birlikte, daha ileride İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak adlandırılacak *İttihad-ı Osmani Cemiyeti*'nin (Osmanlı Birlik Komitesi) kuruluş tarihi olan 1889'dan itibaren, Abdülhamid imparatorluğu, esasen imparatorluğun periferisinden ya da 19. yüzyıldaki göç dalgalarından kaynaklanan gençleri seferber eden Müslüman bir muhalefetle karşı karşıya kalacaktır. İnanç ayrımını düşmanlık ve kin hududunda billurlaştıran bir imparatorluğun Müslümanları, Hıristiyanlara nefretle, aynı zamanda da imrenerek bakarlar; çünkü herkesi ezen "zorbalığa" onlar silahla karşı koyabilirler. Bu bölümün başında alıntı olarak yer alan komitenin ilk bildirisi hiçbir kuşkuya yer bırakmaz: Kirli çamaşırı ailecek yıkamak ve "baba"nın aileye sürdüğü utancı silmek gerekir.

---

[1] İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kurucusu ve I/I nolu Üyesi İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1987, s. 40, 41.

[2] Edmond Fazy, *Les Turcs d'aujourd'hui*, Paul Ollendorf, Paris, 1898, s. 223.

Avrupa'da Jön Türkler denen çevrelerde yetişen yeni muhalifler ve özellikle temel bileşeni olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, esasen, "hudutların çocukları"dır.[4] Cemiyet, 1889 yılında dört genç askerî tıbbiye öğrencisi tarafından kurulmuştur. Bunlardan biri Arnavut –İbrahim Temo (1865-1939)–, ikisi Kürt –Abdullah Cevdet (1869-1932) ve İshak Sukuti (1865-1902)–, biri ise göçmen bir Azeri'dir – Hüseyinzade Ali (Turan, 1864-1941). Bu ilk halkada Türklerin olmaması çarpıcıdır. Yine de bunlar bir *Osmanlı* muhalefetinin öncüleri olarak, İstanbul'daki öğrenci yaşamının ve Avrupa'daki sürgünün kesişim noktasındadırlar. Paris'te, aynı zamanda Lozan ve Cenevre'de,[5] keza Londra'da bulunduktan sonra, Kahire'ye de yerleşmişlerdir. Muhalefet hareketi içinde Türk olmayanların yoğun varlığı, Türklerin, belli bir politik ve ekonomik istikrar yerleştirmeyi başarmış olan Abdülhamid devletine kapanmasıyla ve merkezle tamamen özdeşleşecek kadar Osmanlılaşmış Türk olmayan Müslümanların hıncının artmasıyla da açıklanır. "Başka yerden gelmiş" bu gençler, imparatorluğun evrimini başka gözlem alanlarından ve başka beklentilerden yola çıkarak da okuyabilmektedirler. Bunları muhalefete itecek kadar içine almış olan Abdülhamid rejiminin inkâr edilemez ama acı başarısını oluşturan eylemleri, imparatorluğun coğrafi uçlarının bundan böyle imparatorluğun evriminde oynadığı giderek büyüyen rolü gösterir (komşu Rusya ve Pers de aynı dönemde benzer bir durumla karşılaşacaktır). Bu periferilerden yola çıkarak, politik kuşku, ardından devrimci bir düşünce, Osmanlı yapısının kaderini değiştirmek üzere Türklere doğru yayılacaktır.

İmparatorluk içinde uçların böyle bir rol oynayabilmesi, belirli sosyallik, tartışma ve eylem yerlerinde, özellikle –ama sadece değil– Osmanlı başkentinde kesişmelerinden ve karışmalarından kaynaklanır. II. Abdülhamid'in "ateist halk" olan Fransızların eserlerinin dolaşımını yasaklayarak gözetim altına almaya çalıştığı askerî tıbbiye, bu mekânların en önemlisidir. Ludwig Büchner'in ve Ernst Haeckel'in[6] kaba materyalizmi kadar, Bedii Nurî ve Sati'den Asaf Nefî'ye dek sayısız kalem ya da kılıç insanını etkilemiş sosyal Darwinciliğin yayılmasının yankı bulduğu yer burasıdır.[7] Her bireyin "asker doğduğu" bir ulus yaratma yönündeki "Darwinci" zorunluluk fikri buradan doğar.[8] Şerif Mardin'in dediği gibi, "Bu itibarla Dr. Abdullah Cevdet gibi Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularından bazılarının bir tür biyolojik materyalizmi savunmuş olmalarını tabii görmek gerekir. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularının hepsinin hayatında biyolojik bilimler, anatomi ve fizyoloji birinci derecede bir yer tutuyordu. [...] İçinde bulundukları toplumun manevi köklerinden kopma, biyolojik dünya görüşüne sahip olma Askeri Tıbbiye'deki hareketin Mülkiye'dekinin aksine, 'ihtilalci' bir niteliği nasıl kazanabildiğini bir dereceye kadar izah eder."[9] İttihatçı Hasan Amca (1884-1961), tıp eğitimi "madde ve somutluk üzerinde temellendiği için bu eğitimi alanlar yanılsamalar [dünyasından] koparak gerçekliğe yakınlaşır," diye belirtir.[10] "Gerçek" karşısındaki bu tapınmada da ham hayaller olacağını ileride göreceğiz.

Sürgünden iktidara: Jön Türk muhalefeti

20. yüzyılın başında Jön Türkler Avrupa'da onlarca cemiyet kuracak, birbirlerine muhalefet edecek, aynı zamanda da ayrılıklarını aşmak amacıyla kongre oluşturacak kadar kalabalıktılar. Tartışma konuları, Abdülhamid rejimine karşı Avrupa'nın müdahalesini talep edip etmeme zorunluluğundan Osmanlıcılığın tanımına kadar çok sayıda maddeyi kapsar. Tarım mühendisi ve İttihatçıların başı olan Ahmed Rıza'nın (1858-1930) dinsel pozitiviz-

---

[3] François Georgeon, *Sultan Abdülhamid, a.g.e.*, s. 254.

[4] Erik-Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi*, Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2005, s. 147, 148.

[5] Hans-Lukas Kieser, *Türklüğe İhtida. 1870-1930 İsviçresi'nde Yeni Türkiye'nin Öncüleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

[6] Serol Teber, "Ludwig Büchner ve Osmanlı Düşünürleri Üstündeki Etkileri", *Felsefe Dergisi*, sayı 2, 1986, s. 5-16.

[7] Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1979, s. 163, 171.

[8] Akt. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön-Türklük*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s. 607.

[9] Şerif Mardin, *Jön-Türklerin Siyasi Fikirleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1964, s. 31.

[10] Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet Bir Devrin İçyüzü, 1908-1918*, Arba Yayınları, İstanbul, 1989, s. 18.

minin benimsenmesi söz konusu durumda sessizce geçiştirilmişse de, sultanın denetiminden kaçarak, babası Damad Mahmud Celaleddin ve kardeşi Lütfullah'la birlikte 1900'de Avrupa'ya giden yeğeni Prens Mehmed Sabahattin'in (1878-1948) projesi muhalifleri böler. Bu saray adamı imparatorluğun âdemimerkezileşmesini ve özel teşebbüsü amaçlar, ki bu iki yönelim de İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından reddedilmiştir. 1902 yılında Paris'te 47 delegenin katılımıyla 4-7 Şubat tarihlerinde toplanan ilk Jön Türk kongresi kaçınılmaz bir yenilgiyle sonuçlanır ve ardından da nispi bir dağılma meydana gelir.

Katılımcıların tamamen imzaladığı birlik bildirisine rağmen, 26-29 Aralık 1907'de toplanan ikinci Jön Türk kongresi, farklı Jön Türk oluşumları arasında birliğin imkânsızlığını kabul eder; fakat ilkinin yarattığı travma yeniden yaşanmaz, çünkü muhtemelen 1906 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle de Balkanlar'ın kalbi olan Selanik'te yeni bir örgütlenmenin kuruluşuyla birlikte bağlam değişmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle birleşerek onun adını, aynı zamanda da yönelimini alacak yeni yapı olan Osmanlı Özgürlük Örgütü'nün liderleri, Avrupa sürgününe alışkın değillerdir, fakat Yunan, Arnavut, Bulgar, Makedon ve Sırp komitacılarına karşı mücadeleye alışıktırlar ve onlarla aynı eylem tarzlarını ve kısmen de olsa, aynı dünya görüşünü paylaşırlar. Her ikisi de askerî okul diplomalı ve sosyal Darwinciliğin ateşli savunucusu olan Doktor Bahaeddin Şakir (1874-1922) ile Doktor Nazım'ın (1870-1926) ya da benzer profillere sahip başka subayların ve birkaç sivilin yönetimindeki yeni İttihat ve Terakki Cemiyeti, sürgünlerin içini kemiren ideolojik belirsizliklerden uzaktır. Nihayet, her türlü yabancı askerî müdahaleye karşı durarak, rejime karşı kendi askerî gücünü kullanmakta tereddüt göstermez. 9 Haziran 1908'de Reval'da Çar II. Nikola ile Kral VII. Edward'ın buluşması panik havasına yakın yoğun bir heyecan uyandırır,[11] çünkü iki güç arasında Osmanlı-karşıtı bir ittifak hazırlığı olarak görülür. Sonuç olarak, Cemiyet süreci hızlandırır ve otuz yılı aşkın süre boyunca askıya alınmış ama kaldırılmamış olan anayasanın resmen ilanını sağlamak ve bir meclisin toplanması için Makedonya'da açık bir isyan başlatır.

"3 Temmuz 1908'den itibaren, ayrılmış olan Osmanlı askerî birliklerinden oluşan ve milli diye adlandırılan taburlar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin komutası altında direniş hareketine başladı ve sarayı tehdit etmek için, 2. ve 3. ordularla birlikte İstanbul üzerinde bir yürüyüşe geçti."[12] Şiddete başvurma, sultanın olay mahaline "müfettiş" olarak gönderdiği yüksek rütbeli bir generalin öldürülmesiyle somutlaşır. Cemiyet, isyanın Enver Bey'le (1881-1922) birlikte önemli iki şahsiyetinden biri olan Niyazi Bey'i (1873-1913) haberdar eder: "Burada, [ayaklanmayı bastırması için sultanın gönderdiği] Şemsi Paşa herkesin gözü önünde öldürüldü. Hayatını tehlikeye atan kahraman [cinayetin faili Atıf Bey] koruma altındadır."[13] Öldürülen kişiler arasında, sultanın hafiyesi olmakla suçlanan eski Manastır müftüsü de yer almaktadır.[14] II. Abdülhamid'in güçleri, Doktor Nazım ile Mehmed Tahir Bey'in (1861-1925) etkisi altında muhalefete katılan ayaklanmayı bastırmak için Anadolu'dan gönderilir. Doktor Nazım ile Mehmed Tahir Bey de onlarla aynı gemiye binerler.[15] Niyazi Bey'in hükümete gönderdiği 5 Temmuz 1908 tarihli telgraf muhalefetteki nitelik sıçramasına işarettir:

> Mevcut hükümetiniz gayri meşrudur, çünkü devletin yasaları hükümetinizin anayasal olmasını gerektirirken, mutlakıyetçi bir biçim almıştır [...]. [İktidardaki] sefiller ve cahiller çetesi bilmelidir ki, Osmanlı hükümeti milletten ve bu milletin temsilcisi olan padişahtan oluşmaktadır. Bu ikisi arasında, ün, rezalet ve kariyer sarhoşluğunun esiri olmuş aşağılık insanlara yer yoktur [...] millet (*ümmet*) ile padişah aracısız buluşacak, birbirini sevecek, saygı ve sevgi içinde kucaklaşacaktır.[16]

23 Temmuz'da, kelimenin gerçek anlamıyla silahsız kalan, politik manevra alanı kalmayan ve paniğe kapılan –muhaliflerinin nitelemesiyle– "kızıl sultan" II. Abdülhamid teslim olur ve imparatorluk tuhaf bir devrimci ortama girer. Şükrü Hanioğlu'nun yorumuyla, "devrim [Makedonya'da] öyle odaklanmıştı ki, haberleri İstanbul'daki kamuoyuna, Asya'daki vilayetlere, hatta Berberistan'daki Trablus'a ancak anayasasın yeniden tesisinden sonra ulaşmıştı. Eğer bir devrim olarak kabul edilebilirse, çok özel bir devrim söz konusuydu."[17] Fiiliyatta, askerlerin eylemi bir darbeden başka bir şey değildir, fakat sultanı –egemenliği altında ikinci kez– anayasa ilan etmeye mecbur bırakmaya yeter. Olayın bir adı olacaktır: "Meşrutiyetin İlanı." İmparatorluk, gerçekten de, çok hoş karşılanan bir "özgürlük sarhoşluğu"na aylarca tanık olur. Birçok şehirde, imamlar, papazlar ve hahamlar, "özgürlüğün gelişi"ni kutlamak için uzun kortejlere el ele öncülük ederler.[18] Onlarca yıl-

---

[11] Mithat Şükrü Bleda, *İmpartorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s. 47.

[12] M. Şükrü Hanioğlu, "The Second Constitutional Period, 1908-1918", Reşat Kasaba (der.), *The Cambridge History of Turkey* içinde, cilt IV: *Turkey in Modern World*, University of Cambridge Press, Cambridge, 2008, s. 62.

[13] Akt. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkilabi Tarihi*, cilt 1, TTK Yayınları, Ankara, 1963, s. 457.

[14] Mithat Şükrü Bleda, *a.g.e.*, s. 38-39.

[15] İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyet'in Harcı*, cilt 1, *a.g.e.*, s. 58.

[16] Akt. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkilabı Tarihi*, cilt 1-I, *a.g.e.*, s. 449.

[17] M. Şükrü Hanioğlu, *a.g.y.*, s. 65.

[18] Bkz. François Georgeon (der.), "L'ivresse de la liberté", *La révolution de 1908 dans l'Empire ottoman* içinde, Peeters, Leuven, 2012.

dır bu anı beklemiş gayri Müslim topluluklar için de bu büyük bir rahatlamadır. Ermeni Taşnaksutyun partisinin yöneticilerinden biri olan Ruben Ter Minassian (1882-1951), anılarında 1908 öncesinde Avrupalı bir muhatabına şunu söylediğini hatırlar: "Her şey Türk unsurun gerici olmasından kaynaklanıyor. Devrimin başına geçmek yerine, gerekli reformları tavsiye etme görevini periferideki vilayetlere bırakıyor. Ermeniler için Türk devrimi [Avrupalı] yedi gücün garantisinin yerine geçecektir."[19] Olan da budur. Ruben gibi, Makedonya-Edirne İç Devrimci Örgütü yöneticisi Yane Sandansky (1872-1915) de, imparatorluğun gayri Müslim azınlıklarını aniden kavrayan olumlu ruh halini ifade eder:

> İmparatorluğun bütün halklarına manifesto
>
> Geçmişte sayısız sınavdan geçmiş olan vatanımız yeniden doğuşunu kutlamaktadır.
>
> Jön Türk kardeşlerimizin devrimci çağrısı bunca ıstırap çekmiş olan halkta sevgi dolu bir yankı buldu.
>
> Türk vatandaşlarım!
>
> Sizler halkın büyük çoğunluğunu oluşturuyorsunuz. Bu nedenle, ortak düşmanımızın baskısından [diğerlerinden] çok siz ıstırap çektiniz. Sizin Türk imparatorluğunuzda siz de Hıristiyan vatandaşlarınız kadar köleydiniz.
>
> Sevgili Hıristiyan vatandaşlar!
>
> Istıraplarınızın kaynağının Türk halkının baskısı olduğunu size açıklayanlar sizi aldattı.[20]

Aynı zamanda hem gizli hem de aleni olan İttihat ve Terakki, Cemiyeti, Selanik'te, aynı zamanda da İstanbul'da muzaffer bir şekilde karşılanırken, siyasal partilere de izin verilir. Aşağı yukarı her yerde, işçi hareketi örgütlenerek grevler başlatılır. Feminist örgütler, etnik cemaatlerin dayanışma kulüpleri, alaycı ve pek cüretkâr hiciv basını... 33 yıllık otokratik bir egemenlikten sonra yeşeren inisiyatifler saymakla bitmez. Bu 33 yıl boyunca, bu otokrasi içinde kendine yer bulamayan toplumsal ve politik aktörler sessizlik içinde, ortaya çıkmıştı. Ardından düzenlenen yasama seçimleri, 17 Aralık 1908'de meclisin açılmasına varmıştı. 226 vekilin bulunduğu ve İttihatçıların çoğunluğu oluşturmaktan uzak olduğu parlamentoda 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 25 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp, 1 Romen bulunuyordu.[21]

---

[19] Rouben Ter Minassian, *Mémoires d'un partisan arménien*, Éditions de l'Aube, La Tour d'Aigues, 1990, s. 141.

[20] Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu. Oluşumu ve 1908'e Kadar Gelişimi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 267.

[21] Bkz. Zafer Toprak, "'İlân-ı Hürriyet'in 80. Yıldönümünde 1908 Seçimleri ve 'Meb'usan Hatıraları'", *Tarih ve Toplum* dergisi eki, İstanbul, 1988.

İmparatorluğun bütününde ve her bir etnik ya da inanç bileşeni için ufkun aniden aydınlanmış gözüktüğü bu hiç beklenmedik ve gerçeküstü dönem, 31 Mart 1909'da (Gregoryen takvime göre 13 Nisan 1909) İstanbul'da rütbeli subayların isyanıyla birlikte yerini fırtınalı bir gökyüzüne bırakır. Hoş karşılanmayan *Volkan* gazetesinin başyazarı Kıbrıslı şeyh Derviş Vahdetti'den (1869-1909) esinlenen dinsel bir tutuculuğun ölçütleriyle yorumladıkları anayasayı tartışma konusu etmeyen askerler, İttihatçı liderleri birkaç gün içinde İstanbul'dan kovmayı başarırlar. İsyan, kimileri uzun süredir hizmet ettikleri orduda yükselmiş olan askerler tarafından ateist olmakla suçladıkları çok genç subaylara, keza kısa süredir komuta kademesinde bulunan İttihatçı kadrolara yönelir. Suskunluğa gömülmüş İstanbul donup kalır; ama özellikle, Meşrutiyet'in İlanı'nın ardından devasa kutlamalara rağmen, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aslında aydınlarla ve politik seçkinlerle sınırlı dar bir toplumsal temele dayandığını gösterir. İsyanın hâlâ tahtta oturan II. Abdülhamid tarafından (İttihatçılar sürgündeyken o kadar hayalini kurdukları gibi "bedenini havaya uçurmaya" cesaret edememişlerdir) desteklendiğini gösteren hiçbir işaret yoktur, fakat bu isyanın kaderi kendinden yana çevireceğini uman yaşlı sultanın beklemeci bir politika benimsediği kesindir.

İsyancılara direnebilecek İttihatçı ya da daha genel olarak "Jön Türk" bir güç olmadığından, Balkanlar'da üslenmiş olan subaylar, bu vesileyle kurulmuş bir "harekat ordusu"nun sancağı altında örgütlenirler; başşehri yeniden ele geçirme misyonu içinde, aralarında Ermenilerin, Rumların, Bulgarların ve Yahudilerin de bulunduğu gönüllülerle omuz omuzadırlar.[22] Mahmud Şevket Paşa'nın komuta ettiği bu birliklerin sağladığı "zafer"den sonraki intikam örnek oluşturacak türdedir. Halka açık idam sahnelerini unutmuş olan şehir bir sabah Beyazıt Meydanı'na kurulmuş darağaçlarının gölgesinde uyanarak,[23] özgürlük döneminin kapandığını ve oyunun kurallarının değiştiğini anlar.

Aniden, bunca uzun süre boyunca esasen zamandan destek almış olan sultan, artık zamanın sahibi değildir. Şeyhülislâm Mehmed Ziyaeddin Efendi, talan edilip yerle bir olmuş Yıldız sarayına zorla götürülür ve sultanın azline izin veren fetvayı imzalaması istenir. Hukuksal-dinsel bu "görüş"ü elde etmek güçtür, çünkü "azilde felaket vardır" diyen din adamı belgeyi imzalamayı reddeder. Sonunda Rusların Konstantinopolis'in kenar mahallelerine karargâh kurduğu 1877 savaşına gönderme yaparak, kâbus gibi anılarını İttihatçılara hatırlatır: "Ben sultan Abdülaziz'in azlinden sonra Müslüman göçmenlerin çocuklarını sırtımda taşıdım. Omuzlarım bu yük altında ezildi." Bu argümanın hiç yararı yoktur; keza evinden çıkmayı reddetmek için ileri sürdüğü ishal bahanesinin de. Sonunda, Cemiyet, reddetmesi durumunda sultanın öldürüleceğini bildirince boyun eğer.[24] Azil fetvası, İslâmî gelenekte görülen en klasik biçimdedir; görevini yerine getirmekte ciddi biçimde başarısız kalmış herhangi bir hükümdarı tahttan indirmenin meşru olup olmadığını sorar. Şeyhülislâm basitçe "evet" diyerek cevap vermelidir, ardından da "daha iyisini Allah bilir," der. Sultan II. Abdülhamid İstanbul'daki varlığının karışıklıklara yol açmasından korkularak Selanik'e sürülür; aynı zamanda, büyük servetinden de yoksun bırakılır.

---

[22] Rıfat N. Bali, *Musa'nın Evlatları, Cumhuriyet'in Yurttaşları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 53.

[23] Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1976, s. 143.

Böylece yaklaşık dört yıllık bir dönem açılır. Bu süre boyunca, "bir mikrop gibi yayılan insan hakları"na tapınma, yerini Cemiyet'in teorisyenliğine yükselen sosyolog Ziya Gökalp'in (1876-1924) selamladığı *zapt-u-rapt*'a ("düzen ve disiplin") adım adım bırakır: "Devrimden önce, doğal haklar felsefesi bizim de ruhumuza egemendi. Devrim bu fikrin etkisi altında cereyan etti. Devrimden sonra vuku bulan kargaşaların nedenlerini ararsak, yine bu fikrin etkisini buluruz. Çünkü herkes, 'Hakkımı istiyorum,' diye bağırıyordu. Heyecan herkesi ele geçirmişti. Bu tehlikeli akımı durdurmak için hukukçularımızın yeni bir hukuk hazırlaması gerekti. Ne yazık ki, bizde milli düşünür yokluğu böyle bir girişimi imkânsız kılıyordu. Düzen (*zapt-ü-rapt*) ancak 'Hak yoktur! Ödev vardır!" sloganını ilke edinmiş savaşçı devlet sayesinde gerçekleşebilmiştir."[25]

Disiplin, Cemiyet tarafından devletin baskı araçlarıyla, fakat kimi zaman da devlete karşı dayatılmıştır. Şoke edici sloganları ("Millet, yüzüne sürülen utancı silmek için hainlerin kellesini uçurmaktan zevk alır")[26] popülerleştiren Cemiyet, fedaisi olan müstakbel bakan Kara Kemal'in "çete"sine başvurarak, muhalif bir örgüt olan *Fedakaran-ı Millet*'in ("Ulusun Hizmetkârları") merkezine saldırtır ve onu yok eder.[27] Yazar Halid Refik (Karay, 1888-1965) muhalefete katıldığında, Cemiyet "tabanca" ya da "hançer" imzalı mektuplarla onu bombardımana tutar.[28] İttihatçı gazetelerin adları da zaten bu türdendir: *Bomba, Süngü, Silah*... Cemiyet ayrıca, seçim hayatını da sıkı sıkıya denetler. Muhalefetin adayı İstanbul'daki kısmi seçimleri kazandığında, seçimler geçersiz sayılır. Cemiyet'in kullandığı yöntemler şiddete dayalı olduğundan, 1912 seçimleri "coplu seçim" olarak nitelenmiştir. 16 kez sürgüne gönderilmiş liberal muhalif Lütfi Fikri'nin (Düşünsel, 1890-1934) gazetesi *Tanzimat* gibi,[29] gazete yasaklarına, aralarında Hasan Fehmi (1874-1909) ile Ahmed Samim'in (1884-1910) de bulunduğu birçok gazetecinin öldürülmesi eşlik eder. Cemiyet fedailerinin eseri olduğuna kuşku olmayan bu cinayetler, bir başka cinayete, Osmanlı Borçları İdaresi'nin (Düyunu Umumiye) denetçisi ve Haziran 1909'da Adana'daki Ermeni katliamlarıyla çok yakından ilgilenmiş bir derginin başyazarı olan Zeki Bey'in öldürülmesine de bağlıdır (bir sonraki bölümde bu katliamlar üzerinde tekrar duracağız).[30] Bu yasadışı eylem tarzları başka subayları aynı modelde örgütlenmeye yöneltir ve *Halaskar Zabitan* ("Kurtarıcı Subaylar") denen gizli bir cemiyet kurularak, çok sayıda bakanı İttihatçı olan Said Paşa hükümetinin devrilmesi sağlanır (17 Temmuz 1912). Birinci Balkan Savaşı sırasında Osmanlı bozgununun ertesinde, Cemiyet yine de İstanbul'da bir hükümet darbesi örgütler ve savunma bakanı Nazım Paşa'yı (25 Ocak 1913) öldürür. Yerine geçen yeni hükümette –Mahmud Şevket Paşa'ya bırakılan başvezirlik hariç– temel mevkiler Cemiyet'in elindedir. Oysa 1909 Harekat Ordusu'nun adamı olan Mahmud Şevket Paşa'nın komiteye hiç güveni yoktur. Meşrutiyetçi olan, fakat İttihatçı subaylara özgü komitacılık mantığından uzak duran bu zat günlüğünde şunları yazar: "Bu İttihatçılar iflah olmaz! Hiçbir şey anlamadıkları askerî işlere karışıyorlar."[31] Hüseyin Cahit (Yalçın) ilave eder: "31 Mart [1909] isyanını bastıran Cemiyet değil, ordudur. Cemiyetle ordu arasında soğukluk yaratan budur."[32] Dönemin Fransız askerî ateşesi "(21. topçu alayının müstakbel yarbayı) komutan Maucorps" 18 Haziran 1910 tarihli resmî yazısında paşa ile Cemiyet arasındaki çatışmayı doğrular: "Orduda iki eğilim de bulunuyor. Genelkurmayın üst düzey liderleri Mahmud Şevket Paşa'nın yanında. Genç subaylar ise Cemiyet'in esinlerinin peşinden gidiyorlar."[33]

11 Haziran 1913'te sadrazamın [Mahmud Şevket Paşa] öldürülmesinin pek az heyecan yaratması da böylece anlaşılabilir. Sac ayağının üçüncü üyesi olarak Enver Paşa ve Cemal Paşa ile birlikte kendini öne çıkaran Talat Paşa, şu yorumla yetinir: "Bu panik niye, yoldaşlar? Unutmayın, kimi olaylar hayırlı olur. Eliniz kolunuz bağlı kalmayın."[34] Mahmud Şevket'in öldürülmesi, gerçekten de, Cemiyet için "hayırlı"dır, çünkü kırılgan politik çoğulculuğa son verilmesini sağlar; bazıları Prens Sabahaddin'in fikirlerini benimseyen muhalefet üyelerinin çoğu öldürülür (bunlar arasında evlilik yoluyla

---

[24] Bkz. Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, Ayyıldız Yayınları, Ankara, 1972, s. 224.

[25] Ziya Gökalp, *Makaleler I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976, s. 156.

[26] Akt. Tevfik Çavdar, *Talât Paşa. Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Dost Kitabevi, Ankara, 1984, s. 149.

[27] Mehmet Şükrü Bleda, *a.g.e.*, s. 26.

[28] Bkz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 58-59.

[29] Tevfik Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü*, Adam Yayınları, İstanbul, 1988, cilt 2, s. 270.

[30] Raymond Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Odile Jacob, Paris, 2006, s. 153 (*Ermeni Soykırımı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015).

[31] Mahmud Şevket Paşa, *Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın Günlüğü*, İstanbul, 1988, s. 54.

[32] Hüseyin Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 127.

[33] MAE, NS, Tur. Pol. Int. Dossier Gen, cilt VII, 1910.

[34] Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1975, s. 23.

sultanın akrabası olan Damad Salih Paşa da bulunmaktadır) ya da sürgüne gönderilir. 20. yüzyılın tek partisinin ilk deneyimlerinden biri, Osmanlı toprağında böylece başlamış olur.

Tutucu bir devrim

Daha ileride göreceğimiz gibi, 1908 devrimi öncelikle Osmanlı koşulları içinde yer alır. Fakat tüm anlamını, Rusya'daki devrimin (1905) ve İran'daki devrimin (1906)[35] otokratik iktidarlara karşı çıkış fikrini ve bir halk temsili talebini meşrulaştırdığı ve hudut aşırı bir mekânı kalıcı bir şekilde hareketlendirdiği daha geniş bir çerçeveden edinir. Aralarında çok sayıda Kafkas ya da Kırım mültecisi bulunan Jön Türk çevreler, Rusya'daki gelişimi dikkatle takip ederler ve Japonların 1905 yılında çar karşısındaki zaferiyle gözleri kamaşır. II. Abdülhamid devrimci fikirlerin Rusya kökenli mülteciler arasında yayıldığının farkında olduğundan bu durumdan kaygı duyar.[36] Bu "mülteciler"in çoğu, örneğin Yusuf Akçura (1876-1935) ya da Zeki Velidi Togan (1890-1970) gibi milliyetçiler,[37] sekülarist ve materyalist bir düşüncenin yayılmasında aracılık ederler. Akçura kendine şunu sorar: "Bizler, Doğulular, bu (devrimci) fırtınanın patlak vermesini arzulamalı mıyız? Kesinlikle evet."[38] Ahmed Rıza'nın Paris'te çıkardığı *Meşveret* dergisi, Rusya sahnesini dikkatle gözleyerek 1905 devriminin yenilgisine üzülür: "Günümüzde Rusya'daki durumdan hoşnut olmak için hiçbir neden yok. Burada gözlemlenen istikrarsızlık ve iç savaş bir felaketin habercisidir. Rusya'da şiddetin doruğuna varmış olan Batı uygarlığının, bizim için hiçbir cazibesi yoktur."[39] Benzer bir saptamadan yola çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı *Şura-i Ümmet* dergisi, askerlerin katılımı sayesinde "kan dökmeyecek" olan "temiz" bir devrimin zorunluluğundan söz eder.[40]

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dört kurucusundan biri olan İbrahim Temo'nun aktardığı gibi, Jön Türkler İran'daki devrimcilerle de temas halindedir: "Bu dönemde, Bahailik yanlısı Mirza Rıza, İran şahını [Nasıreddin, 1831-1896] öldürdü. Reza'yı bana, henüz Kuleli'de [askerî] okuldayken İshak Sukuti [örgütün kurucularından] tanıştırmıştı. Pers gazetelerini bize gizlice ulaştırıyordu. Bu fedai bize pek çok hizmette bulunmuştur. Bükreş'te bulunduğum sırada, idamından önceki son sözlerini [...] yol arkadaşlarından biri bana aktardı [...]: 'Ayaklarım artık toprağa değmediğinde ve başım göğe yükseldiğinde, ülkemin ilerlediğini göreceğim.' Şahın öldürülmesini, Türkiye halkında heyecan uyandırmak ve onu isyana yöneltmek bakımından çok önemli görmüştük."[41] Osmanlı mülteciler ile Tahran arasındaki telgraf akışının gösterdiği gibi, 1906 tarihli İran devrimi onlarda gerçek bir coşku uyandırır. Cemiyetin büyük hatibi Ömer Naci (1878-1916) olayları izlemek için derhal oraya gider.[42] 1906-1907 yıllarında Anadolu'nun birçok şehrinde çeşitli inanç grupları arasında patlak veren ve Prens Sabahaddin'e yakın bir örgüt olan *Canveren*'in de dahil olduğu isyanlar, Rus ve İran ayaklanmalarını takip eder.[43] Bununla birlikte, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Balkanlar'dan yürüttüğü eylemlerin takvimini bu belirlemez.

Jön Türklerin, özellikle de İttihatçıların eylemi, gerçekten de, birçok noktada diğerlerinden ayrılır. En başta da, hem devletin dayanağı hem de bellibaşlı muhalifler olan genç askerler ve entelektüeller arasında doktrin arayışı baskın çıkar. Kuşkusuz, soyutluğa evrilmekten ya da sadece kendi öncülleriyle bir etki uygulamaktan uzak olan ideolojik bağlanma, sosyalliklerden, çok sayıda etkileşim ve aktarımdan olduğu kadar kuşaklar arası kopukluklardan da oluşan bir tarihin parçasıdır. Keza, ayaklanmanın geniş ölçüde sosyalist fikirleri benimsediği yüzyıl başı Rusyası'ndaki, hatta İslâmî duyarlılıklı liberter bir akımın doğduğu İran'daki militan eylemin de ayrılmaz bir parçasıdır. Bununla birlikte, bu iki ülkeyle tezat içerisinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda inançların ayrılık hatlarını büyük ölçüde takip eden doktriner bir bölünme de gözlemlenir: Ermenilerin ve Balkanlar'daki Hıristiyanların hareketleri esasen solda kök salmıştır, ulusal ve evrensel kurtuluş arayışı çeşitli düzeylerde birleşmiştir. Bu topluluklardan doğan ve yüzyıl başında Aydınlanma'nın ve romantizmin etkisine kapılmış aydınların Batılılaşması, Avrupa'nın sunduğu yeni evrensel doktrin olan sosyalizmi benimsemeleriyle sürer. Türk-Müslüman muhalefet ise, birkaç istisnaya rağmen, Avrupa'daki tutucu akımların etkisi altında olup bunları devrimci bir eylemin esin kaynağına dönüştürmüştür. Örneğin, 1906'dan sonra her ikisi de marjinalleşmiş olan Ahmed Rıza ve gazeteci Yusuf Fehmi, Comte'un dinsel pozitivizmine bağlıyken, Prens Sabahaddin Le Play ile Demolins'in toplumsal bilimler okulu çizgisine dahildir. Nihayet Abdullah Cevdet ve başka birçok kişi, sosyal Darwinciliğin kaba bir versiyonunu yayan Gustave Le Bon'un etkisine girmişlerdir. Bu biyolojist doktrin, biri İslâm'ın diline rahatça tercüme edilemeyen, diğeri ise imparatorluğun parçalanmasının potansiyel kaynağı olarak görülen ilk iki okuldan açık ara daha önemli bir etkiye sahiptir. Sosyal Darwincilik tamamen bilimsel, dolayısıyla evrensel ama özellikle de aksiyolojik görünür; çünkü kozmopolitizm, bir "ulus türü"nün başka uluslar karşısındaki savaşta zayıf düşmesi, hatta kalabalıkların "tamamen dişi" duygusallığı, çöküş nedenleri üzerinde etki etmeye elverişlidir. Jön Türk eklektizmi bu doktrini dünya görüşünün dayanaklarından biri yapar ve eyleme rehberlik edecek ilkeleri eylemin içinde bulur.

---

[35] Bu kavram hakkında bkz. M. Şükrü Hanioğlu, *a.g.y.*, s. 66.

[36] Ivar Spector, *The First Russian revolution and its impact on Asia*,Prentice Hall Inc., Englewood Clifs, 1962, s. 64.

[37] Bkz. Zeki Velidi Togan, *Hatıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, Hikmet Gazetecilik, İstanbul, 1969, s. 83, 123.

[38] "Alaim-i İnkilab" (1910) tercüme in François Georgeon, *Aux origines du nationalisme turc (1876-1935* ADPF, Paris, 1980, s. 120.

[39] Akt. A. D. Jeljakov, *Matbaacılığın 250. Kuruluş Yıldönümüne Armağan Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın*, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, İstanbul, tarihsiz [1980], s. 148.

[40] Akt. Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 267.

[41] İbrahim Temo, *a.g.e.*, s. 59.

[42] Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 357-359.

[43] H. Zafer Kars, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, Ankara, Kaynak Yayınları, 1984; Yuri A. Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön-Türkler*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974.

Yine bu noktada, bir yanda Rusya ve İran, diğer yanda Osmanlı İmparatorluğu arasında önemli bir fark vardır. Rusya'daki başkaldırı, işçi liderleri arasında geniş ölçüde yayılmış bir aydın kesim tarafından yürütülür ve saflarını bölen ulusal sorunu es geçmeden, esasen toplumsal talepleri ifade eder. İran'da ise henüz yeterli sayıda olmayan bir aydın kesime dayanır ama yoğun ve karmakarışık bir şehir ağıyla ilişki halindedir; antiemperyalist başkaldırı (bu terim kullanılmasa bile) özellikle temsil sorununu ve hükümdarın yetkilerinin sınırlandırılması sorununu masaya yatırır. Jön Türk devrimi ise, işçi, hatta feminist örgütlerin oluşumu gibi, kendi dışındaki ve özellikle sonradan gelen dinamikleri harekete geçirse de, bir muhtıra biçimindedir; genç subayların ve aydınların sürdürdüğü hareket, toplumsal talepler ifade eden her muhalefeti hızla yasaklar, çünkü devletin ve onun ayrılmaz parçası olan düzenin hayatta kalması sorunu takıntı halini almıştır. Rusya'da gayet başat olan sınıf sorunsalının yerine, "dünyanın her yerinde ezilen ve mâdun Türkler"i koyar.[44] Bu alanlardaki vaat yarışı sonucunda, hızla tutucu bir devrim görünümü edinir.

Çok sayıda Türk entelektüelinin sert biçimde yargıladığı Jön Türklerin eklektizmi,[45] gerçekte onların yönlendirici bir hat çizmelerini sağlamıştır: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tekeline girmeden önce Osmanlı yönetici çevrelerinde geniş ölçüde yaygınlık kazanmış, şeceresi karmaşık bir akım olan Türk milliyetçiliğine bağlılık. Örnek olarak, 1876 tarihli Midhat Paşa'nın anayasası, imparatorluğun tek resmî dili olarak gösterilen Türkçeye hâkimiyeti vekil seçilme koşulu olarak getiriyordu.[46] Daha önce gördüğümüz gibi, Abdülhamid rejimi bağlı olunan inancı etnik hudut haline getirmiş, aynı zamanda Türk-Müslüman "milleti" imparatorluğun egemen unsu-

---

[44] Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, Baha Matbaası, İstanbul, 1956, s. 386, 387.

[45] Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1978, s. 42.

[46] Hüseyin Şadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 99.

ru olarak yeniden tanımlamıştır. Yusuf Akçura'nın Türk milliyetçiliğine dair açıklamalı kronolojisinde analiz ettiği şahsiyetlerin çoğu (Ahundzade Mirza Fethi Ali Bey, Kırımlı Şahabeddin Mercani, Necib Asım...) Abdülhamid döneminde faal kişilerdi.[47] Mehmed Emin (Yurdakul, 1869-1944) de Abdülhamid döneminin ürünüdür. Bu dönem boyunca şu dizelerde özetlediği fikirleri oluşur:

> "En güzel yüz bize çirkin, biz severiz; Türk yüzü
> En iyi öz bize fena, biz isteriz; Türk özü."[48]

David Kushner'in gösterdiği gibi,[49] Abdülhamid rejimi imparatorluğun kalbinin Anadolu olduğuna kanidir. Anadolu, Kürdistan'ı da kapsayacak şekilde genişlemiş olmakla birlikte, Osmanlıca ilk ansiklopedinin yazarı olan Şemseddin Sami (Sami Frashëri, 1850-1904) Kürdistan'ı ayrı bir bölge olarak kabul eder.[50] Hem İslâmî hem de uygarlaştırıcı olarak kavranan Türklüğün merkeziliği fikri, gerçekten de, hem sultanın muhalifleri arasında hem de resmî düşünürler arasında büyük ölçüde yaygındır. Örneğin Namık Kemal, tutucu düşüncesini 6. Bölümde incelediğimiz Ahmed Cevdet Paşa'nın görüşünü benimseyerek[51] şunu sorar: "Dünyada başka hangi millet Osmanlılar gibi ilerlemenin yolunu kılıçla açabilmiştir?"[52] Osmanlı monarşisinin kaynağı olarak bir Orta-Asya Türklüğü fikri Abdülhamid döneminde okul kitaplarına girer. Türkolog Necib Asım (1861-1935) Türkleri imparatorluğun "egemen ulus"u olarak tanımlamaya kadar gider.[53] Bununla birlikte, fazlasıyla İslâmî olmakla ünlenmiş bu sultanın hükümranlığı boyunca, İslâm'ın bütün tarih kroniklerinin tüylerini diken diken eden Atilla gibi Türkçü şahsiyetlerin itibarının iade edildiğine tanık olunur.[54] Bizzat II. Abdülhamid, anılarında "Türk milletini güçlendirme" zorunluluğundan söz ederek, Türk "kan"ının "üstünlüğü"nü belirtir.[55]

Bütün Osmanlılara hitap etme yükümlülüğündeki İttihat ve Terakki Cemiyeti, ilk başta daha kapsayıcı bir söylem geliştirir. Bununla birlikte, Abdülhamitçiliğin imparatorluk içindeki gelişimini örnek alarak, giderek daha az muğlak tavırlara yönelir. Action Française'in Jön Türk çevrelerindeki etkisinden söz eden Şükrü M. Hanioğlu şunu ekler: "Bazı Jön Türklerin 1902 yılında gazetelerini *Türk* diye adlandırma kararı bir dönemeç olarak kabul edilmeli. [Osmanlıcılığa bağlılığını] kanıtlamak için resmî çabalara rağmen, sıradan üyelerinin kültürel milliyetçiliği giderek daha fazla benimsemesi, bütün olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni Türk [milliyetçi] bir yöne itiyor, imparatorluktaki diğer etnik yapıların aleyhine Türk ile Osmanlı arasındaki hudutları karıştırıyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetici üyesi olan Tunalı Hilmi Bey [1871-1928] şunu belirtiyordu: 'Türk ve Osmanlı aynı [anlama gelir].'"[56]

---

[47] Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Kurucuları, 1928 Yazıları*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981.

[48] http://turktarih.net/tarih/176/mehmet-emin-yurdakul

[49] David Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908*, Frank Cass, Londra, 1977.

[50] Bkz. M. Emin Bozarslan (der.), *Tarihteki İlk Türkçe Anskilopedide Kürdistan ve Kürdler*, Deng Yayınları, İstanbul, 2001, s. 45-51.

[51] David Kushner, *a.g.e.*, s. 28.

[52] Nâmık Kemal, *Evrak-ı Perişan*, Tercüman Yayınları, İstanbul, tarihsiz, s. 40.

[53] David Kushner, *a.g.e.*, s. 29.

[54] *A.g.e.*, s. 45.

[55] Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1984, s. 73, 74.

Türklüğün bu açık ifadesi, yıllar içerisinde yöneticilerinin profilinde gözlemlenen değişimlerden kaynaklanır. Gördüğümüz gibi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucu dört üyesinden üçü Türk değildi, dördüncüsü de Azeri'ydi. 1896 yılında, örgütün kuruluşundan yedi yıl sonra, safları iyice şişmişken, büyük ölçüde yenilenmiş bir tabloyla karşılaşırız. O tarihte merkez komite üyeleri ya da bellibaşlı şahsiyetler şunlardır: Mizancı Murad (Dağıstanlı), Çürüksulu Ahmed (Çerkez kökenli), Doktor Nazım (Türk), İshak Sukuti (Kürt), Şerif Mağmumi (Türk), Muhammed Kadri Pajic (Hersekli), Ahmet Rıza (Türk) ve İbrahim Temo (Arnavut). 1907'de önde gelen bütün üyeler Türk'tür ve Türk *Herrvolk* fikrini savunurlar.[57] Gerçekten de, gayri Müslimlerin ve –en azından teoride– Müslüman olmuş Yahudi dönmelerin örgüte üye olması yasaktır.[58] Bir Türk babaya sahip olma ya da "inkâr edilemez biçimde Türk" olma koşuluyla birlikte Türklüğün giderek İttihatçı çevrelere girmenin bir koşuluna dönüştüğü bilinmektedir; örneğin Cemiyet'in İsviçre'deki çevresi böyledir.[59] 1911'den sonra İttihatçıların dar çevresi, bir Kürt olan ve önde gelen ideoloğu ve pan-Turancı bir milliyetçiliğin teorisyeni olacak Ziya Gökalp'i kapsayacak şekilde genişler.

İttihatçı çevreler, Türklüğün çok geniş ölçüde kutsandığı bu ortamda gelişim gösterirler, fakat başka akımlardan da esinlenirler. Bunlar arasında, tarihçi Nizam Önen'in Türk pan-Turancılığıyla kesişen[60] etkileyici bir okumasını yaptığı ve özellikle Macaristan'da görülen yerel bir Turancılık ile pan-Germanizm ve pan-Slavizm belirginlik kazanır ve böylece Osmanlıcılık adım adım geride bırakılırken, Anadolu'dan (Adriyatik Denizi tarafına uzanamadığından) Çin'e, Türklüğün beşiği Orta-Asya'dan geçerek uzanan bir Türk

---

[56] M. Şükrü Hanioğlu, "Turkishness and the Young Turks, 1889-1908", Hans-Lukas Kieser, *Turkey Beyond Nationalism. Towards Post-National Identities* içinde, I. B. Tauris, Londra, 2006, s. 8, 9.

[57] *A.g.e.*, s. 11.

[58] Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1896-1909 Neden Kuruldu? Nasıl Kuruldu? Nasıl İdare Olundu?*, Türdav Ofset, İstanbul, 1983, s. 176-190.

[59] Hans-Lukas Kieser, *Türklüğe İhtida*, *a.g.e.*, s. 110.

[60] Nizam Önen, *İki Turan Macaristan ve Türkiye'de Turancılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

imparatorluğu öne çıkarılır. Bu evrime Turan teriminin yeni bir tanımı eşlik eder. Klasik literatürde İran'ın karşıtı olarak görülen bu terim, II. Abdülhamid'e yakın, Türkçe konuşan ve Türkleri seven, müphem bir kişilik olan Macar Armin Hermann Vambery'nin (1832-1913) eseriyle açıkça ırksal ve anayurt üzerinde hak iddia edici bir boyut edinir.[61]

Türk milliyetçiliği –Prens Sabahaddin etrafındaki âdemimerkeziyetçi akım hariç– Jön Türkler arasında egemen olsa da, asıl kopuş, Rus Tatar mülteci Yusuf Akçura'nın 1904'te yayımlanan *Üç Tarzı Siyaset* adlı yergisinin etkisiyle yaşanır. Bu soğukkanlı ama yine de ender şiddetteki suçlamada, Akçura, "Türklüğün birliği"ni savunmak için, Tanzimat'ın imparatorluktaki "bütün milletlerin iradesine karşı" dayatmak istediği Osmanlılık fikrini açıkça mahkûm eder. Bu kısa metnin bir diğer yeniliği, ırk kavramındaki ısrarı ve "ırka dayalı bir politik Türk milleti" kurma önerisidir.[62] Osmanlıcı deneyimin başarısızlığını kabul eden gazeteci yazar Ali Kemal (1869-1922) Akçura'ya iğneleyici bir karşılık verir: "Allah aşkına, Tatar nüfusuyla birlikte bir anlamda Türk sayılan Kırım'ı koruyacak güçte değilken, nasıl olur da şimdi bütün Asya'daki Türkleri birleştirmeye çabalayabiliriz? Ve bu saf hayal uğruna Türk olmayan vatandaşlarımızı nasıl feda edebiliriz?"[63] Muhaliflerı gerçeklik ilkesine davet etmek için tarihe dayanan bu sert itiraz, kaçınılmaz biçimde Akçura'dan taraf olan dönemin duyarlılığı karşısında ağır basmaz. Gerçekten de, Akçura'nın programı, sosyal Darwincilikten yola çıkarak Türk milliyetçiliğini yeniden tanımlamak için kültürel Türkçülüğün karmaşasından kurtulmuş, "bilimsel" olduğu tasdiklenmiş yanılsama ve heyecanlardan oluşan bir ufku parlak gösterdiği ölçüde baştan çıkartıcıdır:

> Hayat güç sayesinde varlık sürdürdüğüne göre, yaşamın varlığı gücün varlığını gerektirir. Bu, her toplumun çıkarını hayatta, yani güç edinme ve güç artışında bulması anlamına gelir. Bu bakış açısından, varolma arayışı içindeki evrenin bütün bileşenleri arasında olduğu gibi, toplumlar arasında da daimi bir savaş gözlemlenir.[64]

Son olarak, bizzat Avrupa'dan gelen nihai argüman, Ali Kemal'in teşhir ettiği yanılsamanın gücünü göstermek bakımından Akçura'nın ve birçok mültecinin gözünde kesin bir nitelik taşımaktadır:

> Milliyet ilkesi Almanlar tarafından gerçek [*sic*] olgulara daha uygun bir şekilde ırk temelinde yorumlandığında ve sanki bu yorumun üstünlüğünü kanıt-

---

[61] *A.g.e.*, s. 43.

[62] Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara, 1976, s. 20, 33, 23.

[63] *A.g.e.*, s. 40.

[64] *A.g.e.*, s. 25, 26.

> lamak ister gibi, 1870-1871 savaşında [III.] Napoléon ve Fransa İmparatorluğu mağlup düştüğünde, Osmanlı milleti denen politik fikir biricik dayanağını da yitirdi.[65]

Zaman içinde belli bir farklılıkla, Claude Digeon'un analiz ettiği "Fransız düşüncesinin Alman krizi"[66] gerçekten de Jön Türk çevrelerin ve dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişiminde belirleyici bir rol oynayacaktır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti: Sürgünden tek partiye

Türk milliyetçiliğinin örgenci bir versiyonunun uzun vadede hegemonik biçimde yayıldığı görülür; ama muhalefet ile saray arasındaki statükoyu paramparça eden kendine özgü bir kronolojinin sonucu olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin zaferini sadece bununla açıklayamayız. Gerçekten de, on yıllarca süren sürgün boyunca, "Genç-Türkiye" II. Abdülhamid'i pek kaygılandırmamış gibidir; ülke içinde mücadele ederek (birçok muhalif uzak vilayetlere sürülmüştü) ve dışarıda da –yolunu şaşırmış "evlatları"nı Avrupa'da açlığa mahkûm etmemek için– finanse ederek bunları yönetiyordu. Bu "idare" etkili gözükür. Nitekim, sultanla sık sık görüşen Arminius Vambery 1900 yılında şöyle yazar: "Eğer benim fikrimi sorarsanız, ben bu harekete hiç önem vermiyorum, çünkü üyeleri padişahtan bir mevki koparmaya çalışmak dışında bir şey yapmıyorlar."[67] Birkaç yıl sonra ise söylemi bambaşkadır: "Modern kültüre bulaşmış her Türk –ki sanılanın tersine, sayıları epey kalabalıktır– Jön Türkiye partisinin gizli bir sempatizanıdır."[68]

Bir Jön Türk kuşağından fazlasının yaşlanmasına tanık olacak kadar uzun süren Abdülhamid dönemi, gerçekten de, 1905-1906'dan itibaren aniden sonuna gelerek, muhalifler arasında mesleki (subayların yığınsal olarak sahneye girişi), kuşaksal (çoğunluğu ancak otuzlarındadır) ve örgütsel (yeni "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin, 1865 doğumlu İbrahim Temo'nun ya da 1859 doğumlu Ahmed Rıza'nın eski örgütüyle alakası yoktur!) bir nöbet değişimine yol açar. Temmuz ayındaki dramatik olayların ertesinde yazan Muçafir adlı bir gözlemci, 1905 ile 1908 arasında görülen değişimleri dikkat çekici bir açıklıkla kavramıştır: "Kendi gücüne çekilmek zorunda kalan Cemiyet, eğer subaylara yaslanmış olmasaydı uzun süre boyunca gizli cemiyet olarak kalırdı. Şunu söylemek gerekir: Türk Devrimi esasen askerî bir hükümet darbesi olmuştur ve belki tarihte tek örnek olarak, askerlere rağmen liderlerin gerçekleştirdiği bir hükümet darbesidir."[69]

Jön Türk devrimi diye adlandırılan şey, esasen bir aktörü –yeni İttihat ve Terakki Cemiyeti– seferber edici özel koşullarda cereyan etmiştir. Örgütlenmenin eylem alanı Paris'le ya da Kahire'nin kahveleriyle sınırlı değildir, imparatorluğun –Avrupa'ya dahil olduğunu söyleyemesek de– Avrupa'ya en açık bölgesi olan Makedonya'ya da gayet iyi nüfuz etmiştir. Bu vilayetin entelektüel merkezi olan Selanik'te 1901'de modern okullarda 99.691 öğrenci bulunuyordu (buna karşılık medreselere giden öğrenci sayısı yaklaşık 815'ti).[70] Aynı zamanda, Selanik ülkenin ender işçi şehirlerinden biriydi. Fakat günümüzün Makedonya Cumhuriyeti tanımıyla özetlenemeyen bu bölge, 1906 demografik tahminlerinin gösterdiği gibi, özellikle karma niteliktedir:[71]

	Selanik	Kosova	Manastır	Toplam
Müslümanlar (Türkler ve Arnavutlar)	323 bin	752 bin	400 bin	1 milyon Türk 750 bin Arnavut
Rum patriğine bağlı	323 bin	13 bin	291 bin	627 bin
Bulgar vilayetine bağlı	217 bin	170 bin	188 bin	575 bin
Diğerleri (Ermeniler, Yahudiler, Katolikler, Protestanlar)	53 bin			199 bin

Makedonya on yıllar boyunca, Abdülhamid iktidarına meydan okuyan temel bölge olmuştur. 1903 yılında solcu fikirleri benimsemiş bir Bulgar memur olan Yane Sandansky'nin yönettiği İç Örgütlenme'nin, "Utanç ve Sefalet Yetsin Artık!" "Kahrolsun Türkiye ve Zorbalık! Düşmana Ölüm!" sloganlarıyla başlattığı isyan[72] imparatorluk bütçesini çökertir; ancak ardında bıraktığı toprakları yakıp yıkma politikası (200 köy yıkılır, 5 bin köylü öldürülür, 30 bini yerinden edilir) uygulamakta tereddüt göstermeyen Osmanlı ordusu karşısında askerî olarak yenilir.[73] Bu aynı zamanda uluslararası bir fiyaskodur, çünkü büyük Avrupa devletlerinin müdahaleleri ne baskıyı önlemeye yeter ne de gerçek bir reform politikasına varır. Reform projesine Arnavutların muhalefeti[74] ve rakip milliyetçiliklerin (Arnavut, Bulgar, Rum, Sırp ve Osmanlı-Türk) çatışması mevcut ortamı iyice karmaşıklaştırırken, ünlü

---

[65] *A.g.e.*, s. 20.

[66] Claude Digeon, *La Crise allemande de la pensée française 1870-1914*, PUF, Paris, 1959.

[67] Mim Kemal Öke, *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid Dönemi*, Üçdal Yayınları, İstanbul, 1983, s. 115.

[68] *A.g.e.*, s. 121.

[69] Muçafir, *Notes sur la Jeune Turquie* Lib. de la Société du Recueil Sirey, Paris, 1911, s. 23.

[70] İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyet'in Harcı*, cilt 1, *a.g.e.*, s. 32.

[71] *A.g.e.*, s. 35.

[72] Bkz. http://promacedonia.org/en/ban/ls3.html#82

[73] Aykut Kansu, "1903-1908 Yılları Arası Makedonya'da Devrimci Süreç", *Radikal*, 14/08/2008.

[74] Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu. Oluşumu ve 1908'e Kadar Gelişimi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 179.

"Makedonya sorunu"nu da canlandırır. 1908 yılında kısmi bir iç savaşa tanık olunur, çünkü kayıtlara geçen 1.080 kurbanın 649'u Bulgar, 185'i Rum, 130'u Müslüman ve sadece 40'ı subay ve askerdir.[75] Her milletten onlarca devrimci komite (bunların arasında en az 16 tanesi Bulgar komitesi olup Bulgaristan'la sıkı ama kimi zaman da çatışmalı ilişki içindedir)[76] bölgede faaliyet göstermektedir. İttihatçıların isyan sürecini hızlandıran Çar ile Britanya hükümdarı arasındaki Reval buluşması, özellikle imparatorluğa sert reformlar dayatarak bu sorunu çözmeyi hedefler.

1907 yılında imparatorluğun İran'la ve Rusya'yla olan hudut bölgesini sarsmış olan bileşenden tamamen farklı olan İttihatçı bileşenine indirgenmiş olan Jön Türk muhalefeti, bundan böyle bu topraklarda kendini gösterir. Anadolu'daki başkaldırıların tersine, kentlerdeki nüfus bu seferberlikte hiç yer almaz, asi subaylar ise sahnenin neredeyse tamamını işgal ederler. Makedonya'nın kozların çatıştığı alan, aynı zamanda da aksiyolojik – esasen de askerî– dölyatağının kaynağı olmasıyla birlikte, İttihatçılığın komitacılık ve muhalif asker şeklindeki ikili hali, başka eylem tarzlarını gözlerden gizler.

Fakat Makedonya toprağı, Balkan İttihatçılığının evrimini başka bir sıfatla da belirler. Örgütün merkezi olan Selanik, aynı zamanda Mason locaları için de önemli bir yerdir. Rizorta ve Veritas localarının üyeleri arasında Mehmed Talat (müstakbel Talat Paşa, 1874-1921), Midhat Şükrü (Bleda, 1880-1926), Emmanuel Karasu (*nam-ı diğer* İzaac Carasso, 1874-1939) ve İsmail Canbolat gibi müstakbel İttihatçı kadrolar yer alır. Diğerleri, mason locaları modeline göre örgütlenmiş,[77] fakat Şeyh Bedreddin'in (bkz. 2. Bölüm) öğretisinin çizgisini sürdüren Melami tarikatını benimsemiş kişilerdir. Osmanlı döneminde *vahdet-i vücud* ("varlığın birliği") doktrinini[78] yaydığı için genellikle sertlikle bastırılan bu çizgiyi benimseyenler de vardır. Subay (ve müstakbel politikacı) Kazım Nami (Duru, 1876-1967) anılarında bu localarda toplandıklarını anlatır.[79] Kimi bilgilere göre, bir sonraki bölümde karşımıza çıkacak olan telgraf memuru Talat Bey, bir gün, "artık bir örgüt kurarak loca dışında toplanma"yı önerir.[80] Talat, Ömer Naci ve Hüsrev Sami (Kızıldoğan, 1884-1942) tarafından kurulan örgütün adı –onaylanmamış bilgilere göre– *Vatan ve Hürriyet Cemiyeti*'dir. Örgüt hızla İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle kaynaşır ve ardından onun içinde tamamen erir;[81] başka kaynaklar, önce *Hilal,* sonra da *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*'nden söz eder. Erik-Jan Zürcher'e göre, örgütte Talat'tan başka, İttihatçı ya da Kemalist dönemde önemli rol oynayacak üyeler de bulunur: Örneğin Midhat Şükrü (Bleda), Evranoszade Rahmi (Arslan, 1874-1947), İsmail Enver Bey (1881-1922), Ali Fethi (Okyar, 1880-1947), İsmet (İnönü, 1884-1973), Ali (Çetinkaya, 1878-1949), Kazım Karabekir (1882-1948), Kâzım Özalp (1880-1968). Örgütün 1906-1908 yıllarındaki yüzlerce üyesi arasında Mustafa Kemal de bulunmaktadır.[82] Örgütün sadece iki etkin üyesinin –Bahaeddin Şakir (1874-1922) ve Doktor Nazım (1870-1926)– aktif olarak çalışmalarında yer aldığı İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle birleşme, 1907'de meydana gelir.

Genç subayların mason localarına ya da Melami tarikatına katılımı ile eyleme geçişleri arasında bir nedensellik bağı aramak boşuna olur. Bununla birlikte, bu "çevre", İttihatçı çevrelere yok olana dek damgasını vuran gizliliğe ve törensel kurallara (özellikle bayrak ve Kuran üzerine yapılan yemin töreni) tapınmayı, keza komitacılık ruhunu ve içlerinden çoğunun (ille de din karşısında olmasa da) din adamları karşısında ifade ettikleri küçümsemeyi – en azından kısmen– açıklar. Örneğin Talat, 1910'lu yıllarda Amerikan büyükelçisi Morgenthau'ya açıkça itiraf etmiştir: "Bütün papazlardan, hahamlardan ve hocalardan nefret ediyorum."[83]

Çok sayıda çatışmanın yaşandığı Makedonya toprağı, devrimci bir söylemden –Paris'teki sürgünleri sırasında birçok İttihatçı'nın düşlediği– şiddet eylemine geçişi meşrulaştırmaya elverişli görülür. Elbette, eski İttihatçıların bir bölümü –başta da Ahmed Rıza– silahlı seçenekten çekinir, çünkü Osmanlıların gördüğü kötülüklerin sorumluluğunu sultanla eşit düzeyde paylaşan "ayak takımına kan göstermek"ten[84] kaçınmak gerekir. Ahmed Rıza 1908'den sonra bu konuya geri döner: "Soylu bir kadınmış gibi hayal ettiğimiz millet kendi özgürlüğünü kötüye kullanmaktadır [...] Kuşkusuz ki, cemiyetin kusurları inkâr edilemez, fakat yenilgisinin temel nedeni halkın tutumunda yatmaktadır."[85] Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da fikir değiştirmez: "Kuşku ve gericilik ruhu eski rejim tarafından öyle iyi beslenmiştir ki, bizim devrimimizden ve parlamenter rejimin inşasından sekiz ay sonra, karşı devrimciler sokaklarda, 'şeriat isteriz' diye bağırıyorlardı, yani Avrupai kurumlar değil, dinî yasalarımız [uygulansın istiyorlardı]."[86] Bununla birlikte, başka İttihatçılar şiddetten her zaman büyüleniyorlardı ve daha 1896'dan itibaren "kan şenliği" çağrısı yapıyorlardı: "Evet, öleceğiz, öldüreceğiz, keseceğiz, parçalayacağız, yakıp yıkacağız; kimseden korkumuz yok."[87] İbrahim Temo'nun anıları, aşağı yukarı hepsi de sürgün olan "ılımlılar" ile "radikaller"in zamanlarını, ne yapacaklarını bilemeden, güçlü bir devrimci semboliklikle yüklü bomba ya da tabanca edinmeye –bunları patlayıcılara tercih ediyorlardı– çalışmakla geçirdiklerini gösterir. Temiz ve "ıskalamayan" bir cinayet işleme iddiasındaki bu "bireysel" silahın büyüleyiciliği, Jön Türkler ile anarşist akımlar arasındaki ayrım çizgisini oluşturur: "Sadece tabanca ticaretiyle ilgilenelim," der bir Jön Türk. "Bombadan daha etkilidir. Herkes bombayı iğrenç (*menfur*) bulmaktadır."[88] Bununla birlikte, çok sayıda Jön Türk'ün hayal dünyasında bomba da başat bir yer işgal etmeye devam eder. Birçok karikatür bomba kullanımını yüceltir. Bu karikatürlerin birinin altında "ideal tipteki" Jön Türk'ün gizli arzusu kendini gösterir: "Bir bomba atmalı ve Hamid'i parçalamalı ki o [Hamid] bu rüyaya kulak versin [*sic*]."[89] Bir başka karikatür, hevesle beklenen olayı kendince öngörür: "Hamid yönetiminin sonu: Bomba."[90]

---

[75] Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 231.

[76] Ilhan Tekeli ve Selim Ilkin, *Cumhuriyet'in Harcı*, cilt 1, *a.g.e.*, s. 38.

[77] *A.g.e.*, s. 52-54.

[78] Mustafa Kara, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, Sır Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 229.

[79] Kazım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım* Sucuoğlu Matbaası, İstanbul, 1957, s. 14.

[80] Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 175.

[81] H. Sami Kızıldoğan, "Vatan ve Hürriyet", *Belleten*, cilt 1, sayı 3-4, s. 624.

[82] Erik-Jan Zürcher, "Yıkımın ve Yenilenmenin Mimarları: Kemalist Jenerasyon ve Jön-Türklere Dair Bir Grup Biyografisi Denemesi", Mehmet O. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk (der.), *Mete Tunçay'a Armağan* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 547.

[83] Henri Morgenthau, *Mémoires, suivis de documents inédits du département d'État* Flammarion, Paris, 1994, s. 25.

[84] *Şura-i Ümmet*, akt. Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt 2, cilt IV, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s. 14.

[85] Ahmed Rıza, *Ahmed Rıza Bey'in Hatıraları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1988, s. 42.

1905-1906'dan itibaren katılan yeni kuşak olan kuruculardan sonraki üçüncü kuşak için, sonra da Zürcher'e göre imparatorluk içindeki aktif kuşak için,[91] şiddet bir söylem değil, bir gerçeklik, hatta bir meslektir. Sürgünlerin hayal ettiği "bombalar" el altındadır. Bu genç subaylar, yine de, komitacı güçlerle mücadele etmekten sıkıntı duyarlar, bu güçler onların düşmanı olsa da, aynı zamanda suç ortakları ve modeldirler, çünkü Hamid "zorbalığına" karşı dövüşmeyi onlar bilmektedir. Cemiyet'in gelecekteki genel sekreteri Midhat Şükrü (Bleda) şöyle anlatır: "O tarihlerde Selanik, Bulgar, Rum ve Sırp komitacılarının genel karargâhı olmuştu. Bütün cemiyetlerle temas sürdürüyor olsak da, Rum komitacılarla daha iyi anlaşıyorduk."[92] Aynı şekilde, Anadolu'dan uzakta olsalar da, Cemal Paşa'nın (1913-1918 İttihatçı sacayağının üyesi) 1915 Ermeni Soykırımı sonrasında yazılmış anılarında itiraf ettiği gibi, Ermeni fedailerle de ilişkileri vardı: "Ermenileri, özellikle de Ermeni devrimcileri Rumlardan ve Bulgarlardan daha çok seviyorduk, çünkü onlar bu diğer iki unsurdan daha cesur ve kahramandırlar. İkiyüzlülük bilmezler, dostluklarında sadık, düşmanlıklarında kararlıdırlar."[93] Cemiyetin fedai örgütlenmesi doğrudan doğruya Ermeni ve Makedon modelinden esinlenmiştir.[94] "Ermenilerin cesaretini" selamlayan Talat sac ayağındaki arkadaşından farklı bir şey söylemez.[95] Herhangi bir "millet" ya da falanca komite karşısındaki tercihleri ne olursa olsun, yine de kesin olan bir şey vardır: "Hıristiyan" model oluşturmaktadır, fakat bu rahatsız edici bir modeldir; çünkü öncelikle düşmandır, sonra da, Enver Paşa'nın ifade ettiği gibi, devrime "hazırlanmayı" bilmektedir, ki Türklerde hiç görülen bir durum değildir bu.[96]

Bu andan itibaren, milliyetçi bağlanma, devrim aciliyeti ve İttihatçı subayların Balkanlar'daki ya da Ermeni savaşçılar karşısında hissettiği büyülenmeyle karışık nefret arasındaki bir üçgen ilişkisi, birkaç yıl gibi kısa bir sürede kurulur. Bu sembolik üçgenin merkezinde, tutkular, sultanın şahsında somutlaşır. Aynı zamanda da büyüler! Enver Bey, kendisine dair cesur asker imgesinin ardında yatan içsel parçalanmadan içli bir şekilde söz eder: "Bir yandan, kendi kendime, bu sefil istese her taraf cennete döner, diyordum. Ama diğer yandan, onun kan içmeye alıştığını [unutamazdım]."[97] Bahaeddin Şakir'e göre, II. Abdülhamid bir *Übermensch* yapısına sahip tek Türk'tü.[98] Ne yazık ki, ailesini savunmaktan aciz hain babayı temsil ediyordu; onların gözünde, kesin öldürülmesi gereken "kuduz köpek"ti.[99] Cemiyetin iç yazışmaları, özellikle 1906 sonrası, sultana suikast hazırlıklarının fiilen arttığını gösterir.[100] Sorun, bunun nasıl yapılacağıdır. Aralarında müstakbel general Kazım Karabekir'in de bulunduğu kimilerine göre, "bir Türk padişahın Türk olmayanlarca öldürülmesi" kabul edilemez.[101] "Eğer Abdülhamid [eceliyle] ölmezse ne yaparız?" diye sormaktadır Enver Bey. Karşılığında ise, soğukkanlılıkla ve sertçe cevap verir: "Eğer o ölmezse, biz onu öldürürüz."[102] Talat gibi başkaları ise, hükümdar katlinden söz etmeden, bizzat imparatorluk içinde İttihat ve Terakki hesabına Ermenilerin silahlı eylemlerde bulunmasını isterler.[103] Reddedilince de incinirler.

---

[86] Ahmed Rıza, *La Faillite morale de la politique occidentale en Orient*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1990, s. 21.

[87] Atilla Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 198.

[88] İbrahim Temo, *a.g.e.*, s. 90.

[89] Tevfik Ceviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü*, Adam Yayınları, İstanbul, 1988, cilt 1, İstanbul, 1988, s. 294.

[90] *A.g.e.*, s. 298.

[91] Erik-Jan Zürcher, "Yıkımın ve Yenilenmenin Mimarları", *a.g.y.*, s. 539-751.

[92] Midhat Şükrü Bleda, *a.g.e.*, s. 24.

[93] Cemal Paşa, *Hatıralar* Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1977, s. 404.

[94] M. Şükrü Hanioğlu, "İttihatçılık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Dönemler ve Zihniyetler*, cilt 9, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 252.

[95] Ahmed Bedevi Kuran, *İnkilap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki* Tan Matbaası, İstanbul, 1946, s. 196, 197.

[96] İsmet İnönü, *İnönü'nün Hatıraları, Genç Subaylık Yıllarım 1884-1918*, Burçak Yayınları, İstanbul, 1969, s. 114.

[97] Enver Paşa, *Enver Paşa'nın Anıları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 41.

[98] Raymond Kévorkian, *a.g.e.*, s. 244.

[99] Ahmed Bedevi Kuran, *İnkilap Tarihimiz*, *a.g.e.*, s. 99.

[100] Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkilâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, Baha Matbaası, İstanbul, 1956, s. 198, 214, 226.

[101] Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 73, 74.

Hem savaştıkları hem de hayran oldukları komitacılar misali, bu subaylar da gençtir; kahramanlarını onlara eskimiş gelen Osmanlı askerî geleneğinden almaktansa, Avrupa tarafına bakarak, orada –Bir askerî müfettişin deyişiyle– "Napoléon denen Tanrı'nın gazabı"nı bulurlar. "Okuduklarını anlamaktan ya da kendi dillerinde bir mektup yazmaktan aciz bu adamlar, Napoléon modelinden esinlenerek kendi deliliklerini gerçekleştirdiler."[104] Fakat aslında, onların hayal dünyasında, Napoléon bile aşılmıştır. İsmet İnönü cuma akşamları askerî okulda Colmar Freiherr von der Goltz'un ("Goltz Paşa", 1843-1916) *La Nation-Armée*'sini [Silahlı Millet/Ordu millet] tercüme etmek için toplandıklarını hatırlar.[105] Goltz, modern Türk ordusunun kuruluşunda önemli bir rol oynamış bir komutan ve 1897 yılında "Stärke und Schwäche des türkischen Reiches" (Türk İmparatorluğunun Gücü ve Güçsüzlüğü) adlı bir makalenin yazarıdır.[106] Ayrıca bu genç subaylar, gözden düşerek yaşlanmış üst düzey subay kuşağının da doğrudan komutası altındadırlar. William Hale'e göre, 1894 yılında Türk subayların % 85'i askerî okul mezunu değildi. Bazı komutanlar 65 yaşındaydı, 80 yaşındaki binbaşılara rastlanıyordu.[107] Yıllar sonra, Abdülhamid rejimi son soluğunu verirken de durum pek değişmemiştir: 1906 yılında savaş alanına giden Hüseyin Rahmi Apak (1887-1963) ilk askerî komutanını şöyle tarif eder: "50 yaşını aşkın, hastalıklı, okuması yazması olmayan, alaylı ve teğmenlik görevlerini içler acısı bir şekilde yerine getiren biri."[108]

İttihatçı iktidarı

Kendilerini de şaşırtan zaferlerinin ertesinde, Talat itirafta bulunur: "İktidara geldik ama Anadolu [bizim için] bir kara kutudur."[109] Bu kara kutuyu açmak ve ehlileştirmek gerekmektedir. 1908-1913 dönemi Cemiyet için sınav, iktidarın öğrenilmesi, ardından da tekelleştirilmesi yıllarıdır. Anadolu'ya tamamen yerleşebilmesi zaman alacak, hatta bir soykırım gerekecektir, fakat Cemiyet başlangıçta devletin tüm aygıtlarını denetlemiyor olsa da, 1909'daki anayasa değişikliklerinin ardından yetkileri sembolik bir düzeye indirilmiş olan monarşiyi marjinalleştirmeyi başarır.[110] *İrade-makinesi* ("hükümdarlık buyrukları çıkartan makine")[111] olarak tarif edilen sultan ve sadrazam, gizli komuta yapıları başkentte değil, Selanik'te bulunan Cemiyet'in diktası karşısında direniş imkânına pek sahip değillerdir. Rusçuk ayanı Alemdar Mustafa'nın *Nizam-ı Cedid*'i yeni bir hükümdür katli pahasına kurduğu tarih olan 1808'den bir yüzyıl sonra, Balkanlar'dan kaynaklanan dinamikler, giderek daha az Balkanlı olan bir imparatorluğun kaderine yeniden öncülük eder. Dönemin genç subayı İsmet (İnönü) anılarında şunu belirtmektedir: "Gerçekte, ülke yönetimini Selanik'ten [İttihat Terakki] merkez komite[si] sağlıyordu. Ülkedeki en ufak karışıklık Selanik'e bildiriliyor ve bir çare bulması isteniyordu [...]. Devrimin ertesinde kurulan hükümet bir devrim hükümeti değildi. Devrimci komite resmî hükümeti yönetiyor ve kontrol ediyordu."[112] Ve bu komite, İttihat ve Terakki'nin tarihsel komitesine hiçbir şey borçlu olmadığının, kendi tarihinin, keza genel olarak tarihin sıfır noktasını oluşturduğunun bilincindeydi. Örgütün Selanik'teki korkutucu merkezine kabul edilen İbrahim Temo'ya şu ima edilir: "Doktor, bu örgüt sizin kurduğunuz örgüt değil. Onu biz yarattık." Yeni cemiyetin kendine seçtiği ad da onu dehşete düşürür: *Kabe-i Hürriyet*.[113] Enver onaylar: "Hayır! [Yeni cemiyet] [tarihsel] İttihat ve Terakki Cemiyeti değil. Yeni bir örgüt bu. Eskisiyle bağı olmadığından, üyeleri ancak yeminlerini yeniledikten sonra kabul edilebilirler."[114]

Örgüt gizli kalır ve Enver Bey'le birlikte 1908'in medyatik iki şahsiyetinden biri olan Resneli Niyazi Bey (1873-1913) hariç, kimsenin anılarını yazmasına izin verilmez. İttihatçı anılarının çoğu –cemiyetin üç güçlü adamından biri olan Cemal Paşa'nınkiler de dahil– 1913 hükümet darbesiyle birlikte yazılmaya başlayacak ve Selanik yıllarından büyük ölçüde söz edilmeyecektir. Cemiyet'in eylemi çoğulcu bir dönemin başlamasını sağlarken, cemiyet, *ruh-i devlet*'in[115] sahibi olarak tekelci bir bağlılık talep eder ve iktidarı kaybetme varsayımını dışlar. Cemiyetin çekirdeğine çok yakın bir gazeteci olan Hüseyin Cahit (Yalçın), anılarında, "cemiyet iktidardan düşmeyi tahayyül edemezdi, çünkü kendi düşüşünü ülkenin düşüşü kabul ediyordu," der.[116] Yazar Cenab Şahabeddin (1870-1934) Talat Paşa'yı şöyle tasvir eder: "[Özlü sözü] 'devlet başkalarının elinde yaşayacağına benim elimde ölsün' olan korkunç bir komitacı."[117]

---

[102] *A.g.e.*, s. 99, 134.

[103] Talat Paşa, *Talat Paşa'nın Anıları*, Say Yayınları, İstanbul, 1985, s. 58.

[104] Hasan Amca, *a.g.e.*, s. 214.

[105] İsmet İnönü, *a.g.e.*, s. 24.

[106] Colmar Freiherr von der Goltz: *Stärke und Schwäche des türkischen Reiches*, Deutsche Rundschau, cilt XXIV, 1 Ekim 1897.

[107] Akt. Doğan Akyüz, *Askeri Müdahelelerin Orduya Etkisi: Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir-Komuta Zincirine*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 29.

[108] *A.g.e.*, s. 29.

[109] Hülya Küçük, *Kurtuluş Savaşında Bektaşilik*, Kitap Yayınevi, Ankara, 2003, s. 114.

[110] Çetin Özek, *a.g.e.*, s. 435.

[111] Deyim Henry Morgenthau'ya aittir, *a.g.e.*, s. 23.

[112] İsmet İnönü, *a.g.e.*, s. 60.

[113] İbrahim Temo, *a.g.e.*, s. 171-173.

[114] Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 133.

[115] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, 1952, s. 24 (Yeni baskı İletişim Yayınları, İstanbul, 3 cilt, İstanbul, 1998, 1999, 2000).

Gizli komitenin toplumun dinamik bölümüne el koyması neredeyse tamamlanmıştır. 3 Ağustos 1908'de subaylara yemin yükümlülüğü getirilir: "[...] Vatanın özgürlüğünü korumak ve buna karşı harekete geçmeye ya da kompIoda bulunmaya cesaret edecek herkesi öldürmek için Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne son nefesime kadar hizmet edeceğim."[118] Cemiyet'e yemin zorunluluğu ilkokul öğrencilerine de dayatılır.[119] Bununla birlikte, Cemiyet, gizli yapılarını feda etmeden bir kitle örgütü oluşturma zorunluluğunu da kavrar. 1908 yılında 83 seksiyonu ve 2.250 üyesi vardır; 1910 yılında ise 360 seksiyonu 850 binden fazla üyesi bulunmaktadır.[120] O dönemde imparatorluğun nüfusu 26-27 milyondan azdır ve bu nüfus arasında yer alan gayri Müslim milyonlar Cemiyet'e katılamazlar (bununla birlikte, 1911 yılındaki nispi marjinalleşme döneminde şubelerinin ortadan kalktığı görülür). Bu kitlesel katılım, kısmen örgütün halesiyle açıklanırken, aynı zamanda stratejik bir tercihin de sonucudur. Bahaeddin Şakir durumun farkındadır: "Devrimde köylülerden yararlanamayız ama işçilerden, evet!"[121] İmparatorlukta pek az işçi olsa da, ileride görüleceği gibi, özellikle zanaatkârların, tüccarların ve esasen de seyyar satıcıların –bu loncanın kimi üyeleri generallerden çok kazanır–[122] örgüte alınması, 1908-1918 döneminde çok işe yarayacaktır.

İttihatçı iktidarın aygıtları

Devrim sonrasının Fransa ve Rusyası'nda gözlemlenenin tersine, İttihatçıların imparatorluğunda monarşi öylesine savunmasızdır ki, "eski rejim" bir hiçtir; sultan bile hayatta kalabilmek için devrime yol açan söylemi benimser, tek anlam taşıyabilecek söylem budur. Yaltaklanmayı o düzeye vardırır ki, Ahmed Rıza'ya kendi eliyle su getirir; bir yandan da, onun sürgün yıllarında çektiği ıstırabın hikâyesini merhametle dinler. Bununla birlikte, genç subaylar ve aydın tabaka mensupları devrimi ne yapacaklarını bilemezler, çünkü iktidarı ele geçirirken, deneyimli bazı devlet adamlarını sahnenin ön planında tutma tercihinde bulunmuşlardır. Yine de Cemiyet, yasadışı ama son derece meşru bir güç olarak etkin hareket edebilmek için önemli aygıtlarla donanır; gençler nezdinde denge unsuru ve denetim sağlayacak ağırlığı olmayan "yaşlı" avına girişir. Devrimi izleyen yıl içinde yaşlı ya da yıpranmış 27 bin memur[123] emekliye ayrılır. "Gençler", askerler için de zorunlu bir faaliyet yaşı belirleyeceklerdir (generaller için 65 yaş, mareşaller için 68). Birinci Balkan Savaşı sonrasında temizlik harekatı 800 subayın emekli edilmesiyle sürer.[124] Böylece İttihatçı genç subayların askerî hiyerarşide yükselmesi sağlanır. Polis de "rejim muhaliflerini daha iyi bastırmak, aynı zamanda Cemiyet içindeki askerî bürokrasiyi denetlemek için" yeniden örgütlenir.[125] Cemiyet'in parlamento üzerindeki denetimi, "Yok Kanun! Yap Kanun!"[126] sloganının ve sıkıyönetim ilanının[127] özetlediği yeni bir uygulamaya izin verir. Cemiyet eşi görülmemiş bir devlet kültünü teşvik eder. Ziya Gökalp şunu belirtir: "Türkler doğallığında devletçidirler, öyle ki Türkiye'de devrimler bile devlet tarafından yapılır."[128] Gerçekten de, devrim, Cemiyet ve devlet arasında hiçbir sınır yoktur ve kimilerinin oldu bittileri diğerlerinin politikası olur. 1913 yılında, Cemiyet'in başvezir olarak atadığı Said Halim Paşa, fazla genç (32 yaşında) bulduğu Enver'in harbiye nazırlığı [savaş bakanlığı] mevkiine atanmasıyla ilgili çekincelerini belirtir. Bey sıfatını birkaç dakika daha koruduktan sonra paşa olan ilgili şahsın cevabı bütün muğlaklıkları dağıtır: "Hâşa huzurdan, konumumu açıkça ifade edememiş olmaktan çekinirim. Bir İttihat ve Terakki hükümeti olan sizin kabinenizde harbiye nazırlığı mevkiini benim işgal etmeme karar verildi. Bu karar ve bu talep sadece ülke içinde değil, dışarıda da oybirliğiyle kabul edildi ve tanındı. Almanya ve diğer devletler benim atandığımdan çoktan haberdarlar."[129]

Nihayet, son bir aygıttan daha söz etmek gerekir. Bu da iktisattır. Gerçekten de, Cemiyet, günah keçileri olan Ermeni ve Rum tüccar ve girişimcilere karşı koyabilecek bir "ulusal burjuvazi" oluşturmak için bu alanı denetlemenin zorunluluğunu çok erkenden kavrar. Daha 1908'de başlatılan "iktisadi savaş"ın bu boyutu üzerinde gelecek bölümde duracağız. Fakat ikti-

---

[116] Hüseyin Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 132.

[117] Akt. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrıazamlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, s. 954-955.

[118] Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, 1-1, a.g.e.*, s. 75.

[119] Bkz. Hasan Ali Yücel, *Geçtiğim Günlerden*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 149.

[120] M. Şükrü Hanioğlu, "The Second Constitutional Period, 1908-1918", *a.g.y.*, s. 77.

[121] Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, cilt I/I, *a.g.e.*, s. 421.

[122] Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat", 1908-1918*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s. 342.

[123] Carter V. Finley, *Bureaucratic Reform, a.g.e.*, s. 224.

[124] Doğan Akyüz, *a.g.e.*, s. 32.

[125] Ferdun Ergut, *Modern Devlet ve Polis Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 57.

[126] Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlanı*, İstanbul, 1959, s. 40.

[127] *Osmanlı Meclisi Meb'usanında Kuvvetler Ayrımı ve Siyasal İşkenceler*, Ayça Yayınları, Ankara, 1982, s. 93.

[128] Akt. Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet'te Solidarist Düşünce: Halkçılık", *Toplum ve Bilim*, sayı 1, 1977, s. 116.

[129] Mustafa Ragıp Esatlı, *a.g.e.*, s. 179.

sat alanına İttihatçıların dahil olmasını, ardından da kısmi hegemonyalarını açıklayan iki başka neden daha vardır. İlki İttihatçıların entelektüel oluşumuna bağlıdır; ille de Almanca bilmiyor olmalarına ve "Alman modeli"ni öğrenmek için esasen Fransızcayı kullanmalarına rağmen, askerî olduğu kadar iktisadi alanda da Germen hayranıdırlar. Önemli bir istisna olan Cavid Bey hariç, kendilerini Adam Heinrich Müller ve Gustav von Schmoller gibi Alman ekonomistlerin öğrencisi kabul ederler, Friedrich List'i "iktisadın Bismarck'ı" olarak selamlarlar ve Adam Smith, David Ricardo ve Paul Leroy-Beaulieu geleneğinin tersine, organik bir "ulusal" iktisat hayali kurarlar.[130] Tekin Alp'e göre, "devlet bireyin bekçisi (*nigeh-bân*) değil, toplumun düzen ve disiplininin bekçisidir [... ve görevi] sınıflar arasında köprüler kurmak[tan ibarettir]."[131] Ona göre iktisat "Millet adı verilen yer"i oluşturur; dayanışma sayesinde, millet, kalıcılığının bellibaşlı koşullarından biri olan milli bir iktisada sahip olabilir.[132] Burada da zımni referans, "dayanışmanın vatanı" Almanya'dır:

> İttifak ülkelerinin askeri bir devlet olmakla suçladıkları Almanya [...] toplumsal politikası bakımından tüm diğer devletlerden daha ileridedir [...] ve ulusun temelini oluşturan halk sınıflarının mutluluğu ve refahın güvencesi, keza maddi ve manevi yükselmesi alanında baş sırayı elde etmiştir.[133]

İkinci neden, Cemiyet'in güvenilir bir toplumsal tabana sahip olma gerekliliğidir. Örgütün içinde zanaatkâr ve tüccar örgütlenmesinden sorumlu olan Kara Kemal şöyle der:

> [...] İttihad ve Terakki Cemiyyeti ibtida askere, sonra memurlara istinad etti. Askerin siyasetle iştigali doğru bir şey olmadığı bütün cihanca müsellem olduğundan bundan er geç el çekileceği tabiidir. Memurlara gelince: onlara hangi fırka bol maaş ve yüksek memuriyet va'd ederse o tarafı tercih ettiği görülüyor. Askerle memura istinad etmenin mahzuru bu suretle anlaşılınca esnaf cemiyetleri teşkili ile onlardan ahz-ı kuvvet edilmesi düşünüldü. Filhakika bu cemiyetlerin başına ikame edilen kâtib-i mesuller vasıtasıyla esnafı arzu edilen tarafa imâle taht-ı imkâna alındıysa da bir kuru kalabalıktan ibaret olan esnaf ancak, sokak nümayişlerinde işe yaramaktadır. Şu halde bunlardan da İttihad ve Terakki Cemiyyeti istifade edemiyor. Binaenaleyh sâir memâlik-i mütemeddinede olduğu gibi memleketimizde de bir burjuva sınıfı vücûda getirilerek İttihad ve Terakki Cemiyyeti'nin bu sınıf sâyesinde idâme-i mevcudiyyetine çalışmak icab etmekte ve bu maksatla cemiyyet millî şirketler teşkiline, millî bir banka küşadına ve Müslüman esnaf ve tüccarın birer cemiyyet halinde birleşmelerine gayret etmektedir.[134]

İttihatçıların iktidara gelişinden altı yıl sonra başlayan Birinci Dünya Savaşı, onlara bu alandaki tüm özgürlüğü sağlayacaktır. Kurulacak olan İttihatçı iktisadi imparatorluk, Fırıncılar Cemiyeti'nden (100 bin lira sermaye, 10 bin hisse, 1916'da % 34,5 kâr) Ulusal İktisat Bankası'na (1 milyon 500 bin lira sermaye), "Hanımlara" ayrılmış bir mal pazarından Osmanlı Anonim Ticaret Cemiyeti'ne,[135] keza demiryolu vagonlarının çok kâr getirecek şekilde kiralanmasına[136] dek, onlarca işletmeyi kapsayacaktır. Sadece 86 anonim şirketin kurulduğu 1908 öncesi dönemin aksine, 1908-1918 arasında 236'dan fazla şirket kurulur.[137] Savaşın bitiminde, Cemiyet 700 bin lira sermayeli bir girişim ağının başında bulunmaktadır,[138] ki bu ağ ancak 1926'da ortadan kaldırılacaktır.

İttihatçı karşıtı muhalefetlerin sınırları

1908 deneyimi, bir tek parti rejimine varsa da, özellikle Sultan Abdülhamid'in yeğeni olan Prens Sabahaddin'in yakınlarının aktif varlığıyla, belli bir politik çoğulluğa da tanıklık eder.[139] Frédéric Leplay ile Edmonds Demolins'in fikirlerinden esinlenilmiş, âdemimerkeziyetçilik ve özel teşebbüs ilkesini savunan ve kimilerinin Türk liberalizminin babası kabul ettikleri bu politikacı, devrimci bir komitenin iktidarı ele geçirmesinin imparatorluğu despotizmden çıkarmak için yeterli bir kazanım olmadığını vurgular, çünkü reform yoluyla bizzat toplumun yapılarını dönüştürmek gerekmektedir.[140]

İki Jön Türk akımı arasındaki farklılıklar, 1908'den sonra giderek şiddetlenir. Kurulan iki parti de birbiri ardına yasaklanır: Nureddin Ferruh Bey ve Ahmed Fazlı Bey gibi Sabahaddin'e yakın politikacıların yönettiği *Ahrar* ("Liberal Parti") ile Damad Ferid Paşa'nın yönettiği *Hürriyet ve İtilaf*. Üçüncü bir oluşum olan, eski diplomat Kürd Şerif Paşa'nın (1865-1951) *Osmanlı Islahat Fırkası* (Osmanlı Reform Partisi), faaliyetleri esasen Avrupa'yla sınırlı olsa da, bütün İttihat dönemi boyunca faal kalır. Bu örgütler birbirlerinden çok farklı olduklarından, onları göz önünde hareket etmeye mahkûm eden dar manevra alanlarına sıkıştıklarından, bunları Sabahaddin'in politik projesinin temsilcileri olarak kabul etmek güçtür. Fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden birçok noktada ayrılırlar. Öncelikle, yasadışı eylem onlara da cazip gelmekle ve Cemiyet'in eylemlerinin onlara dayattığı bir mantık olmakla birlikte, hegemonik bir örgütlenmenin tahakkümünden kurtulmuş, açık ve rekabetçi bir politik yaşam inşa etmek için mücadele ederler. Bu sıfatla, politika alanındaki her türlü askerî müdahaleye karşı dururlar. İkinci olarak, saflarında, politikacı ve tarihçi Rıza Nur (1870-1942) gibi birkaç Türk milliyetçisi bulunsa da, Türk milliyetçiliğini reddederler; fakat Müslüman olsun olmasın, diğer toplulukların milliyetçiliğini de reddederler. Nihayet, âdemimerkeziyetçi bir imparatorluk fikrini savunuyor olmaları, İttihatçılar için gerçek bir saldırıdır. Gerçekten de daha sürgün döneminden itibaren, Prens Sabahaddin milliyetçi bir politikanın tehlikelerinin bilincindedir:

---

[130] Zafer Toprak, *Türkiye'de, a.g.e.*

[131] Bkz. Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet'te", *a.g.y.*, s. 105.

[132] Tekin Alp, "Le commencement du régime capitaliste", Jacob M. Landau, *Tekin Alp Turkish Patriot 1883-1961*, Nederlands Historisch-Archeologisch Institut, İstanbul, 1984, s. 182.

[133] Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet'te...", *a.g.y.*, s. 117.

[134] Ali Akyıldız, *Anka'nın Sonbaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 159.

[135] *A.g.e.*, s. 162-176.

[136] İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyet'in Harcı*, cilt 2, *a.g.e.*, s. 1-45.

[137] Zafer Toprak, *Türkiye'de, a.g.e.*, s. 57.

[138] İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyet'in Harcı*, cilt 1, *a.g.e.*, s. 362.

[139] Bkz. Hamit Bozarslan, "Le prince Sabahaddin (1879-1948)", *Revue suisse d'histoire*, cilt 53, sayı 3, 2002, s. 287-301.

[140] Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 424.

> Azınlıklar muhaliflerde gerçek bir güç görebilselerdi fikir değiştirirlerdi. Fakat onlar rejimi önemli bir kötülük gücü, muhalefeti ise gelecekle ilgili bir boşluk olarak görüyorlar. Bu yüzden, onların ayrılıkçı bir çözüm aradıklarını görmek şaşırtıcı değildir. Şunu da hatırlamamız gerekir ki, bizler Hıristiyanların ayrıcalıklarını yüzyıllar boyunca hak olarak değil, bahşedilmiş lütuf olarak kabul ettik. Azınlıklardan ayrı olarak yaşadık. Ayrı düşündük. Bizlerin toplumsal perspektiflerini hiçbir şey yakınlaştıramadı. Onların memleketlerini fethetmek için biz sefere çıktığımıza göre, şimdi de onların kalplerini rahatlatması gereken biziz. Görevimiz ve çıkarlarımız bize bunu emretmektedir.[141]

1908 sonrası İttihatçı karşıtı muhalefet büyük çoğunluğuyla bu prensibe bağlı kalır. Muhalefetin liderlerinden biri olan Kürt Mevlanzade Rıfat (1869-1870-1931) görüşlerini şöyle ifade eder:

> Evet, Yalovalı bir Arnavut'la Necefli bir Vahabi'nin, İstanbullu bir efendiyle [aydın, okumuş] Yemenli bir Zeydi'nin, Selanikli bir Yahudi ile Hicazlı bir Bedevi'nin, Konyalı bir Türk ile Süleymaniyeli bir Kürdün, Adalardan bir Yunan ile Vanlı bir Ermeni'nin aynı toplumsal ve ruhsal durumda olmadığını, aynı geleneklere ve hayat tarzına sahip olmadığını görüyorduk. Merkezi idare bu farklı bileşenlere tek bir yasayı aynı güçle dayatarak aynı sonucu elde edecek çapta değildir.
>
> Evet, hukuksal düzenlemelerin bu kavimlerin geleneklerini dikkate alabilmesini, aralarında her daim mevcut olmuş anlaşmazlıkların, tek bir Osmanlılık soylu adı altında sağlam bir şekilde birleşmeleriyle ve vilayet hudutlarının çizilmesiyle, keza onların varlığını dikkate alan yasalarla aşılmasını isterdik.
>
> Evet, her kavmin bu ilkeyi takip ederek özgürleşmesini, kendi ilerleme ve gelişme arzusunu kendi istediği gibi gerçekleştirmesini isterdik.
>
> Evet, ulusal hükümet adına kullanılmış şiddetten ulusu kurtarmak istiyoruz. Çünkü bizim tarihimiz, bize, zor kullanarak fethettiğimiz milletleri ve kavimleri idare etmek için kullanılan [vergi] tahsildarlarının şiddeti yüzünden çok şey kaybettiğimizi öğretiyor.[142]

Milliyetçilik karşıtı bu gelenek, yine de, İttihatçı imparatorlukta güçlükle kök salar. 1908 yılında "Meşrutiyet'in İlanı" sayesinde ilk başta Cemiyet'in yararlandığı hale, ardından 1913 hükümet darbesinden sonra gösterdiği cesaret, harbiye nazırı Nazım Paşa'nın öldürülmesi ve sadrazam Mehmet Kamil Paşa'nın –istifa mektubunda yazmak zorunda kalacağı gibi– "halkın ve silahlı kuvvetleri baskısıyla"[143] düşüşü; bütün bunlar milliyetçilik karşıtı davanın hakkından gelir. Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra bu davaya karşı uygulanan terör, kuşkusuz ki, politik sahneden çekilmesinin temel nedenini oluşturur. Fakat Emin Türk Eliçin'in ileri sürdüğü gibi, bu muhalefet "destekleyecek uygun toplumsal sınıflar bulmayı" da başaramaz.[144] Taşradaki önde gelen kesimlere hitap edemeyecek kadar Batılılaşmış olan muhalefet hareketi, milliyetçi bir aksiyolojik aciliyet hisseden şehirli –özellikle İstanbullu– gençlik karşısında da fazlasıyla uyumsuzdur. İttihatçıların temizlik harekatlarıyla başkalaşım geçirmiş İstanbul'daki siyasi kurumları ikna edemeyecek –orduyu ise hiç ikna edemeyecek– kadar Osmanlıcı olan muhalefet, Ermeni Hınçaksutyun Partisi'yle ve... güçsüz Osmanlı Sosyalist Partisi'yle ittifakına rağmen, Hıristiyan toplulukların çoğunluğunun sempatisini kazanamayacak kadar tutucu gözükür.

---

[141] Paul Fesch (Sabahaddin'in sekreteri), *Constantinople aux derniers jours d'Abdulhamid*, Marcel Rivière, Paris, 1907 s. 50.

[142] Mevlanzade Rıfat'in Anıları, *Hakk-ı Vatan yahud Tarik-i Mücahedede Hakikat Ketmedilmez*, ARMA Yayınları, İstanbul, 1992, s. 20-21.

[143] M. Şükrü Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", *a.g.y.*, s. 82.

[144] Emin Türk Eliçin, *Kemalist Devrim İdeolojisi (Niteliği ve Tarihteki Yeri)*, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, s. 256.

9

1908-1918: SAVAŞLARLA GEÇEN ON YIL

Zulmün topu var, güllesi var, kal'ası varsa;
Hakkın da bükülmez kolu, dönmez yüzü vardır.
Göz yumma güneşten, ne kadar nuru kararsa
Sönmez ebedi, her gecenin sabahı vardır.
– TEVFİK FİKRET, 1908 öncesi.

Elbet bir gün bu memlekette de sabah olur...
– TEVFİK FİKRET, 1908 sonrası.

Balkan fırtınaları

Hatırlayacağımız gibi, Abdülhamid rejimi bir savaş ortamında doğmuştu, fakat 1897-1898 Girit çatışması dışında başka büyük çatışma yaşamamıştı. Osmanlı iktidarı Yemen'i "istikrarlılaştırmayı" ve büyük güçler müdahale etmeden kanla bastırılan 1903 isyanı sonrasında Makedonya'ya hâkim olmayı başarmıştı. İstikrarlı ama atıl Osmanlı iktidarı, düşüşüyle Osmanlı'nın Pandora kutusunu açan bu iktidar, imparatorluğu art arda dış ve iç cepheler arasındaki çizgilerin geçirimli olduğu savaşlara sürükler, iç düşman korkusunu öne çıkartarak dış düşmandan söz eder; böylece milliyetçilik karşıtı akımlar her türlü saygınlığı yitirir, göçmenlerin ve ölülerin sayısı milyonlara varır. Elinizdeki eserin kapsamı, imparatorluğu sarsan Kürdistan'daki, hatta Yemen'deki iç isyanlar üzerinde durmaya imkân tanımıyor. Bununla birlikte, imparatorluktan zaten tamamen ayrılmış olan Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanıyla başlayan, ardından 8 Ekim 1908'de Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek ilhakıyla süren bellibaşlı toprak kayıplarını ve uluslararası kapsamdaki savaşları belirtmek gerekir. Tek yanlı bu iki olay yeni iktidarı önemli ölçüde dayanıksızlaştırır, fakat aynı zamanda görülmemiş güçte ulusalcı tepkilere de yol açarak, çoğul bir imparatorluk fikrini bile tehlikeye atar. İmparatorluğun gerçek politik haritası değişmese de, imparatorluğun Balkanlar'daki topraklarının bir bölümü üzerindeki manevi mülkiyet hakkını hasır altı eden sembolik bir *casus belli* [savaş nedeni] söz konusudur. İstanbul'un Avusturya ürünlerini boykot etmekten başka bu duruma karşı koyma imkânı yoktur. Bu boykot Hıristiyan tüccarları da kapsayacak şekilde genişler. Çeşitli meslek grupları –özellikle de seyyar satıcılar– tarafından bu vesileyle kurulan boykot komitesinin yürüttüğü kampanya, Müslüman –ve kısmen de Hıristiyan– bir kamuoyunun öfke düzeyini ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bunu kendi yararına kanalize etme becerisini gösterir. Gerçekten de 1876'dan beri ilk kez, "sokak", imparatorlukta böyle güçlü bir şekilde kendini göstermektedir. Avusturya-Macaristan'ın elde ettiği çok sayıda, sembolik ama aynı zamanda mali imtiyazlar iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşme sürecini başlatır, fakat boykotun geliştirdiği Türk milliyetçiliğinin radikalleşmesini önlemez.

İki yıl sonra, İttihatçı iktidar imparatorluğunun iki ucunda iki savaşla karşı karşıya kalır. Savaşların biri içeride, Arnavutluk'ta, diğeri ise dışarıda, Libya'nın Trablus bölgesinde İtalya'yla yaşanır. Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'nin belirttiği gibi Arnavutluk, esasen İttihatçı politikalarıyla ve kitlesel seçim dalavereleriyle açıklanabilecek bir isyana sahne olur.[1] 1903 Makedonya isyanıyla, ardından Jön Türk devrimi ve Bulgar bağımsızlığıyla zaten oldukça radikalleşmiş olan bir ortamda Cemiyet'in uyguladığı baskı (kitlesel tutuklamalar, Arnavutça gazetelerin ve eğitimin yasaklanması),[2] sadece tarihsel bakımdan zamansız olmakla kalmaz, ters etki de yaratır. İttihatçı bir müfettiş olan Tahsin (Uzer, 1878-1939) bu olayı kendi tarzında ve kendi dünya görüşüne göre açıklar: "Babıâli'nin Arnavutluk ve ilkel halkların yaşadığı diğer bölgeler için bir idare şekli belirleyen bir programı benimsemesi, bunu uygulayabilecek komutan ve valileri bu bölgelere göndermesi gerekiyordu. Ne yazık ki, Babıâli bunu yapabilecek durumda değildi. Bunun yerine, mantık dışı bir şiddet gösterdi ve hemen akabinde bu şiddetin yol açtığı tepkilerle mücadele etmek zorunda kaldı. 'Bundan böyle yumurtadan da sakaldan da vergi alınacak' şeklinde dedikodular [halk arasında] yayıldı."[3]

Cemiyet'in ne pahasına olursa olsun dayatmak istediği askerlik hizmeti, "Asya vilayetleri"nde dövüşmek istemeyen ve "1908 devrimi" sayesinde genç bir askerî kastın ortaya çıkışını kabul etmekte de zorluk çeken Arnavutlar tarafından reddedildi. Arnavutlar Osmanlı ordusunu görünce şöyle konuşmalar geçiyordu: "Bakın şu iblislere! Paranız onlara gidiyor. Kendilerini besleyip giyiniyorlar. İşkodra için ne yaptılar? Bir subay çevresi oluşturdular. Ülke için de kesinlikle bir şey yapmadılar. Bizler genellikle büyük bir haydut tarafından talan edilmeye alışkındık, şimdi daha berbat olan küçük haydutlar çetesiyle karşı karşıyayız."[4]

Rum vekil, muhalif Yorgo Boşo Efendi, İttihatçı uygulamaların aşırılığından da söz eder. Özellikle bölgeye gönderilen silahsızlanma komisyonunun uygulamalarından: "Komisyon gelir ve bir sayı verir. Örneğin, 150 tüfek teslim edilmesini ister. Eğer köyde bu kadar tüfek yoksa, köylüler eksik miktarı satın alırlar. Bu uygulama artık bir vergilendirme gibi kabul ediliyor. Sadece silah toplama amacıyla on altı taburluk bir ordu oluşturuldu."[5] Prens Sabahaddin de İttihatçı politikasının anlamsızlığını teşhir eder: "Arnavutlar Sultan Hamid'i devirmekte bize yardım ettiler. Ya bugün? Onları kan ve nefret içinde boğmak yerine, belli sınırlar çerçevesinde taleplerini kabul etmek ve akıl yoluyla bunları gerçekleştirmek daha uygun olmaz mı? Çünkü göreceksiniz, her koşulda amaçlarına erişeceklerdir. Günümüzün koşulları bunu gerektiriyor. Geçmiş yolda inatla ayak diremek artık cehalet değil, suç olur."[6]

Emniyet Umumiye Müdürlüğü'nün 1910 yılında hazırladığı rapora göre, Arnavut isyancılar, devrimci savaşlarını haklı göstermek için hayalgüçlerini seferber etmeye ihtiyaç duymuyorlardı, çünkü Abdülhamid rejimine karşı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin silahlı başkaldırı modelinden doğrudan esinlenmişlerdi.[7] Birinci Balkan Savaşı'ndan yararlanarak amaçlarına erişirler ve 28 Kasım 1912'de bağımsızlıklarını ilan ederler.

İtalya'nın Libya'yı işgali sonrasında gerilla savaşı biçimini alan diğer savaş için, 29 Eylül 1911'den 18 Ekim 1912'ye dek, 1908'in kahramanı Enver'den Mustafa Kemal'e kadar çok sayıda genç subay seferber olur. Bu yenilgiyle sonuçlanacağı bilinerek bile girişilen bir savaş olmaya mahkûmdu, çünkü onyıllardır Mısır ya da Mağrib'i elinde tutamayan Osmanlılar, etkin bir eylem yürütmek için geri üsse sahip değildi. Bu mekânsal kısıtlamaya, bir süre sonra, Birinci Balkan Savaşı'nın patlak vermesi eklenir. Bunun üzerine, Libya topraklarına gönderilmiş bulunan İttihatçı müfrezeler buradan ayrılmak zorunda kalırlar.

1912-1913 Balkan Savaşları'nın bilançosu imparatorluk için son derece ağırdır. Özellikle, en büyük şehirlerden biri ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezi olan Selanik kaybedilir. Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve Bulgaristan'ın bir araya geldiği bir ittifakın ilan ettiği Birinci Balkan Savaşı (Ekim 1912-Mayıs 1913), Avrupa'daki Osmanlı varlığını neredeyse sıfıra indirir. İttifakın parçalanmasının ve "herkesin" Bulgaristan'a karşı savaşının sonucu olan İkinci Balkan Savaşı (16 Haziran-18 Temmuz 1913), Osmanlıların eski başkentleri olan Edirne'yi geri almalarını sağlar. Bu zafere rağmen, İmparatorluk bir Avrupa gücü olmaktan kesinlikle çıkmıştır. Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'ye göre, bu savaşlar "kibri sevmeyen"[8] Allah'ın bir cezasıdır ki, kibir İttihatçıların suçlandığı günahtır. Cemiyet'in eski muhalifleri gibi marjinalleşmiş pozitivist "Oussouf Fehmi" (Yusuf Fehmi) öyle şoke olmuştur ki, kendini ifade etmek için doğrudan Auguste Comte'a hitap etmekten başka yol bulamaz: "Ey Comte! Ünlü usta, bu haydutluklara senin adını bile karıştırmak istediler"; "evet, Türkiye'nin bütün vilayetlerine model gösterilen Selanik, genç Türkiye'nin başkenti Selanik, şaşkınlık içindeki ve bir direniş müsveddesiyle bile karşılaşmadığı için aşağılanmış Yunan ordusuna, hiç savaşılmadan, haysiyetli tek bir tavır gösterilmeden, utanç verici bir şekilde teslim oldu."[9]

---

[1] Cemaleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1978, s. 59-64, 76.

[2] Nathalie Clayer, *Aux origines du nationalisme albanais La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*, Karthala, Paris, 2007, s. 630-633.

[3] Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, TTK Yayınları, Ankara, 1980, s. 98, 101.

[4] H. Charles Wood, *La Turquie et ses voisins*, Librairie orientale et américaine, Paris, tarihsiz [1912], s. 104, 105.

[5] Ferdun Ergut, *Modern Devlet ve Polis Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 167.

[6] Akt. Cemal Kutay, *Fethi Okyar Üç Devirde Bir Adam*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1982, s. 129.

[7] Ergun Hiçyılmaz, *Belgelerle Teşkilât-ı Mahsusa ve Casusluk Örgütleri*, Ulusal Yayınları, İstanbul, 1979, s. 44.

Bunca umut doğurmuş olan bir devrimden yaklaşık dört yıl sonra, Balkan Savaşları'ndan kaçınılabilir miydi? Sözü o dönem yaşayan birine bırakalım: "Bana öyle geliyor ki, Makedonya'nın farklı ırklarının başındakiler Jön Türklere uyum sağlama çabalarında –bu vatanseverler memlekette reform yapmak konusunda bir umut olarak kaldıkları sürece– samimiydiler. Eylül 1909'da, çok ılımlı bir insan olan Bulgar anayasacı çevrelerinin liderlerinden biri bana Makedonya sorununun tarihsel bir sorun olduğunu ve eğer anayasa inşa edilirse, nüfusu oluşturan farklı ırklar için mücadele etme gerekçesi kalmayacağını söyledi."[10] Kuşkusuz ki, İttihatçı milliyetçiliğinin saldırganlığı, "Jön Türkiye"nin kibrinin ama aynı zamanda zayıflığının kanıtı olan Arnavut isyanı ve bastırılması, Rusya'nın aleyhine kartları yeniden karan Avusturya-Macaristan'ın Bosna'yı ilhakı, Balkanlar'ın tutuşmasında rol oynamıştır. Bununla birlikte, hem Balkanlar'ın Osmanlı'dan kopmasına hem de "Büyük Sırbistan", "Büyük Bulgaristan" ya da "Büyük Yunan" projelerinin ifade ettiği çeşitli tekelci milliyetçiliklerin taşıyıcısı olan mikro-devletlere bölünmesine yol açan ağır tarihsel süreçler kendi özerk dinamiklerine sahiptir. Balkanlar'da imparatorluk çağı kapanmıştır ama henüz çoklu etnik yapılı ve çok inançlı yeni toplumların da zamanı gelmemiştir.

---

[8] Cemaleddin Efendi, *a.g.e.*, s. 107.

[9] Youssuf Fehmi, *Considération sur la Turquie vaincue* Apostolat des Chevaliers positivistes, Paris, tarihsiz, s. 11.

[10] H. Charles Wood, *a.g.e.*, s. 31.

İki Balkan Savaşı, kısa süre sonra başlayacak Birinci Dünya Savaşı'na hazırlık değildir; fakat zaman içinde geriye gittikçe, çatışmanın süresi ve yoğunluğu (380 bin ölü ve yaralı)[11] başta olmak üzere, müdahil oyuncuların çokluğu ya da sivil halkın ödediği bedel dikkate alındığında, "Dünya Savaşı"na damgasını vuracak kimi eğilimlerin Balkan topraklarında daha o zamanlar gözlemlendiği saptanabilir: 100 bin Bulgar, 100 bin Rum ve esasen Müslümanlardan oluşan 200 bin Osmanlı yerinden olur.[12] Bulgaristan ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki nüfus mübadelesi yüz binlerce insanı ilgilendirir. Ardından da Atina ile İstanbul arasındaki bir diğer mübadele gelir.[13] Bu savaşlar, Balkanlar'da vaktiyle bulunan enternasyonalist sol gücün, askerî seferberlik yaratan –daha sonra Avrupa'da da gözlemlenecek bir olgu olan– milliyetçi tutkular tarafından marjinalleştirilmesine de tanıklık eder. Bu savaşlar, Maria Todorova'nın gösterdiği gibi,[14] parçaladıkları ve "Balkanlar" denen bir bölgeyi oluştururken, imparatorluğun politik haritasını da değiştirir: "Aniden İmparatorluğun kalbi oln Anadolu dışında tek anlamlı genişleme bölgesi, Arap periferisi olur."[15] Nihayet, bir "tokat" gibi çınlayan bozgun, Ziya Gökalp'in şiirinin de tanıklık ettiği gibi, Türk milliyetçiliğini radikalleştirir:

> Vur eski kölesi [Yunan], utandır onu!
> Bırakma, uyusun, uyandır onu![16]
>
> [...]
> Süngün senden baskın umar,
> Atın kişner, ister akın!
>
> Saldır! Saldır! Durma sakın!
>
> Ey Avrupa bu beladan
> Sen nereye kaçacaksın?[17]
>
> [...]
> Yıktın, parçaladın, yaktın
> Ey yüce Hakan [Cengiz Han]... fakat,

---

[11] Klaus Kreiser, *Atatürk. Bir Biyografi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 89.

[12] Yves Ternon, *Empire ottoman Le déclin, la chute, l'effondrement*, Le Félin, Paris, 2005, s. 270.

[13] Murat Koraltürk, "Ekonominin Türkleştirilmesi ve Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin Iktisadi Sonuçları", Mehmet O. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk, *Mete Tunçay'a Armağan* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 608.

[14] Maria Todorova, *Imaginaires des Balkans*, *a.g.e.*, s. 59.

[15] M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* Princeton University Press, Princeton, 2008, s. 173.

[16] Ziya Gökalp, *Ziya Gökalp Külliyatı*, cilt 1, *Şiirleri ve Halk Masalları*, TTK Yayınları, Ankara, 1977, s. 67.

[17] *A.g.e.*, s. 62.

evreni kızıl elmaya dönüştürebilmeliydi,
ateş ve kan.[18]

Panik hali, hatta aşağılanma gerçekten de genel bir haldir. Dönemin bir gazetecisinin sözleri buna kanıttır: "Sırbistan'ı, Bulgaristan'ı, Karadağ'ı, Bosna-Hersek'i ve Girit'i çoktan kaybettik. Şimdi sırada Rumeli var ve iki yıl içinde İstanbul da kaybedilecek. Kutsal İslâm ve saygın Osmanlılık, Kayseri'ye doğru yer değiştirecek. Kayseri başkentimiz olacak, Mersin limanımız, Ermenistan ve Kürdistan komşularımız, Moskovalılar ise efendimiz."[19] Yusuf Akçura, her zamanki soğukkanlılığıyla, aynı saptamayı *Türk Yurdu*'ndaki bir makalede ifade eder:

> [...] Çıplak gerçeği kabullenecek kadar cesur olalım: Bizler bugüne kadar savaşta muzaffer olamadık. Bulgarlar, bu sütçüler, Sırplar, bu domuz tacirleri, hatta şu tavernacı Yunanlılar, beş yüz yıl boyunca efendileri olmuş Osmanlıları yendiler. Eğer henüz tamamen ölmemişsek, kabullenmekte bunca güçlük çektiğimiz bu hakikat gözlerimizi açan güçlü bir tokat olabilir.[20]

Birinci Dünya Savaşı

Son savaş, "Büyük Savaş", aynı zamanda imparatorluğun da nihai savaşıdır. Prens Sabahaddin ya da Şerif Paşa gibi dönemin kimi çağdaşları için olduğu gibi günümüz tarihçileri için de, Osmanlı'nın Almanya'yla ittifak yapması ve 29 Ekim 1914'te Osmanlı ordusunun "satın aldığı" iki Alman askerî gemisi olan *Goeben* ve *Breslau* aracılığıyla Rus sahillerini hiçbir provokasyon yokken bombardımana tutarak tekyanlı savaş açma kararı –Fransa ve Büyük Britanya tarafsızlık çağrılarını giderek artırırken– iyiden iyiye muammalı görünür.. Dahası, 1913'ten bu yana, İstanbul Rusya'yla ilişkilerini önemli ölçüde düzeltmiştir, hatta iki ülke arasında yeniden bir sıcaklık hissedilir.[21] Bununla birlikte, 1913 hükümet darbesinden bu yana Cemiyet'in sac ayağını oluşturan "üç paşa" –bahriye nazırı Cemal, harbiye nazırı Enver, dahiliye nazırı Talat– tarafından alındığı hatırlanırsa, Osmanlı'nın bu kararı daha iyi anlaşılır. Ne sultan ne de asaleten başvezir olan Said Halim Paşa –ve elbette parlamento– durumu incelemiştir, hatta karardan haberdar bile değillerdir.

---

[18] *Türk Yurdu*'nda 5 Mart 1915'te yayımlanmış şiir, akt. M. Ertuğrul Düzdağ, *Türkiye'de İslam ve Irkçılık Meselesi* içinde, Med Yayınları, İstanbul, 1978, s. 236.

[19] Uğur Umit Üngör, "Young Turk Social Engineering. Mass Violence and the Nation State in Eastern Turkey, 1913-1950", Amsterdam Üniversitesi'nde doktora tezi, 2009, s. 89, 90.

[20] Akt. Ali Engin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İmge Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 111.

[21] İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyet'in Harcı*, cilt 1, *a.g.e.*, s. 79-105; Michael A. Reynolds, "The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and Caucasus, 1908-1918: Identity, Ideology and Geopolitics of World Order", Princeton Üniversitesi doktora tezi, 2003.

1926 yılında, on yılı aşkın süre sonra, Mustafa Kemal'e suikastte bulunmakla suçlanan kimi eski İttihatçıların yargılanması sırasında yargıçlar, isnat edilen fiille hiç alakası olmamasına rağmen, bu kararın yasallığı konusunda bu kişileri sürekli sorgulayacaklardır.[22]

Deneyimsiz olmakla birlikte tarihsel bir görev yüklenmiş olduklarını düşünen bu üç adamın gözünde Avrupa'daki karışıklık, zafer anının, dolayısıyla tarihte Türklerin rövanş zamanının geldiğinin işaretidir. Bu sadece Fransa ve Büyük Britanya karşısındaki mali bağımlılığı ya da Ermeni sorununu çözmek için reformlar yapılması yönünde 1913'ten beri Avrupa'nın giderek artan baskılarını sona erdirmenin bir yolu olmakla kalmaz; ülkenin üç efendisi için savaş, 1877-1878 ve 1912-1913 utancını silmenin uzun zamandır beklenen fırsatını da temsil eder. Osmanlı *Harp Mecmuası*, kanının akmasını engellemek için bandaj yapılmasını reddeden bir astsubayın kuşkusuz tamamen kurmaca öyküsüyle bunu hatırlatır: "Ko aksın, Balkan muharebesinin karasını ancak bu kan siler."[23] Fiiliyatta ise, 1912-1913 seferberliklerinden farklı olarak, 1914 seferberliği toplumda coşku ve heyecandan çok korku ve kaygıya neden olur, fakat İttihatçı seçkinler iki olay arasında kozmik bir süreklilik görürler: Osmanlıları yere sermiş olan kader nihayet onlara gülümsemiştir.

"Alman faktörü", Almanya'nın yenilmezliğine inanan sac ayağının kararında güçlü bir şekilde etkili olur. Gerçekten de çok erken dönemde, İttihatçı çevreler, Fransa ile Almanya arasında, daha doğrusu, "Fransız modeli" ile "Alman modeli" olarak kabul ettikleri şey arasında bir karara varırlar. Türk radikal milliyetçiliğinin teorisyenlerinden biri olan Tekin Alp (1883-1961), şunları söyleyip Gustave Le Bon'dan alıntı yapar: "Fransız ideali, dönemimizin ihtiyaç ve koşullarıyla çelişki halindedir: Büyük Devrim'den bu yana millet yüzünü 'özgürlük, eşitlik ve kardeşlik'e doğru dönmüştür. Fransız filozoflar [bu ideali tarif etmek] için özel bir terim icat ettiler: 'İnsancıllık.' Gustave Le Bon şöyle der: 'Fransa'nın en büyük şanssızlığı, bu insancıllığın milli bir ideal olmasıdır. Bu idealin sonucunda kurulan İtalya, Fransa'nın daimi düşmanları arasında yer almıştır. Kısacası, bir Fransız'ın aldığı eğitim milli değil, millet karşıtıdır.'"[24]

Fransız Devrimi'nin kendi anavatanı için bile zararlı olduğunu, yaşayan en büyük düşünür statüsüne yükseltilmiş bir Fransız entelektüeli aracılığıyla gösteren Tekin Alp, Germen İmparatorluğu'na yaramış olan "Alman modeli" üzerine düşünmeye devam eder: "Almanlar kendi ideallerini ulusal marşlarında ilan ederler: *Deutschland, Deutschland über alles*... Her Alman bu marşı çocukluğundan itibaren bilir, ömrü boyunca kulaklarında bu çınlar ve *Deutschland, Deutschland über alles* diyerek ölür. Ve derin gerçeklikte, her Alman, kendi milletinin *über alles*'e yerleştiğini görmek için bütün ruhuyla ve arzusuyla can atar. Bu idealin peşinde, Almanlar öyle büyük ve güçlü bir ulus olmuşlardır ki, bütün saldırgan dünyaya meydan okumaya ve hepsini yenmeye hazırdırlar."[25]

---

[22] Selma Ilıkan ve Faruk Ilıkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Cereyan Eden Su-i Kasd ve Teklib-i Hükümet Davasına Ait Resmi Zabıtlar*, Simurg Yayınları, İstanbul, 2005.

[23] Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) Propagandadan Milli Kimlik İnşasına*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 198.

[24] Tekin Alp, "The Turkish and Pan-Turkish Ideal", *Pan Turkism in Turkey. A Study in Irredentism*, C. Hurst & Company, Londra, 1981, s. 133.

Savaş; Almanya'ya kendi modelinin Fransa modeline üstünlüğünü, o zamana kadar görülmemiş bir ölçekte gösterme ve adaleti sağlama fırsatı verir.

> Kayzer duyurdu halka:
> Kalpleriniz birleşsin, zincir olsun!
> Düşmanı yenmek, Allah'a tapmaktır.[26]

Bu dizelerin yazarı Ziya Gökalp, müstakbel Germen zaferinin sarhoşluğunda yüzen tek kişi değildir. Batı'nın her türden taklidine düşman olan, İslâm'ın peygamberinin modeline koşulsuz geri dönüşün ateşli savunucusu İslâmcı şair Mehmet Akif [Ersoy] da aynı şeyi söyler:

> Alman değil misin sen?
> Anne değil misin?[27]

Alman iktidarı, Osmanlı sultanının elinde bulundurduğu cihad silahı sayesinde, Fransa'nın ve Büyük Britanya'nın Müslüman sömürgelerini ayaklandırmayı ummaktadır.[28] Gerçekten de, Britanyalı ve Fransız birkaç subay Türk donanmasında ve jandarmasında hizmet veriyor olsalar da, Osmanlı ordusunun esasen Alman komutanlarca yetiştirildiğini hatırlamak gerekir. Alman büyükelçi Hans Freiherr von Wangenheim (1859-1915) şunu söylerken haksız değildir: "Türkiye'de orduyu kim kontrol ederse her zaman en güçlü o olur. Eğer biz orduyu kontrol edersek, Alman karşıtı hiçbir hükümet asla iktidarda tutunamaz." 1913 yılında öldürülen kısa süreli başvezir Mahmud Şevket Paşa, diplomatın düşünü umutların ötesinde yerine getirmeye hazırdı, çünkü "orduyu kısmen diktatörce komutanlık eden bir Alman generale emanet etmeyi" öneriyordu.[29] Bu "kısmi diktatör", Liman von Sanders (1855-1929), 13 Aralık 1913'te yanında 52 subayla birlikte İstanbul'a gelir. Mahmud Şevket'in yerine geçen ve "Türkiye'nin Alman zihniyetinde yurttaşlara ihtiyacı var"[30] diye düşünen Said Halim, Büyük Savaş sırasında ikinci defa Türk ordularının genelkurmay başkanı olan von Sanders'in eylem alanını sınırlandırmak için hiçbir şey yapmayacaktır.

Büyük Savaşı yönetmek

Fakat üç adamın kararıyla savaşa giren bu ordu hangi ordudur? 1913'teki İttihatçı darbesinden bu yana, dahiliye nazırlığıyla birlikte, rejimin iskeletini ordu oluşturmaktadır.[31] 1914 yılında, ulusal bütçede harbiye nazırlığına verilen kredilerin toplamı 6 milyon liraya yükselir (dahiliye nazırlığına 1 milyon 50 bin lira, eğitime 500 bin lira ve kamu çalışmalarına 557 bin lira verilmiştir).[32] Fakat ordu tamamen örgütsüzdür, art arda yaşanan bozgunlar ve İttihatçıların temizliği sonucu harap vaziyettedir. 1913 yılında Enver'in harbiye nezaretine atanması ise, darbe içinde darbe olarak görülür. 1844 doğumlu Sultan V. Mehmed ile 32 yaşındaki harbiye nazırı Enver Paşa'nın oluşturduğu görüntü karşısındaki genel hissi Suriyeli bir asker herkesten iyi ifade edebilmiştir: "Bunak bir ihtiyarla bir çocuğun idare ettiği bir ülkenin akıbeti ne olur?"[33]

Almanya (askerî bağış ya da borç biçiminde) yardım yapsa da, 1912 yılında Balkanlar'daki küçük devletler karşısında güçsüzlüğünü göstermiş olan imparatorluk, Avrupa güçlerine karşı yeni bir savaş sürdürecek mali ya da lojistik imkânlara sahip değildir. Örneğin 1914 yılında Almanya 54 bin 400 kilometrelik, Fransa 53 bin 600 kilometrelik demiryoluna sahiptir. Bu iki ülkenin toplamından kat kat geniş yüzölçümlü Osmanlı İmparatorluğu'nda ise sadece 5.937 kilometre demiryolu bulunmaktadır.[34] 1900 yılında Büyük Britanya'da 229 milyon tona, Fransa'da 33,4, Avusturya-Macaristan'da 11 ve Rusya'da 16,2 milyon tona yükselen kömür üretimiyle karşılaştırıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun üretimi en yüksek noktasında 0,6 milyon tondur.[35] Ordunun lojistik sefaleti öyle bir noktadadır ki, Ağustos 1914'te, Osmanlı'nın Berlin büyükelçisi Alman hükümetine yalvararak, acilen 100 bin

---

[25] *A.g.e.*

[26] *Ziya Gökalp Külliyatı, a.g.e.*, s. 90-94.

[27] Burhan Oğuz, *Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler*, Can Matbaası, İstanbul, 1983, s. 233.

[28] Jacob M. Landau, *a.g.e.*, s. 97.

[29] Mustafa Gençer, *Jön-Türk Modernizmi ve "Alman Ruhu". 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 62, 63.

[30] *A.g.e.*, s. 117.

[31] Örgütlenmesi hakkında bkz. Odile Moreau, *L'Empire ottoman à l'âge des réformes. Les hommes et les idées du "nouvel ordre" militaire, 1826-1914*, Maisonneuve et Larose, Paris, 2007.

[32] İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, TODAIE, Ankara, 1979, s. 307.

[33] Klaus Kreiser, *a.g.e.*, s. 111.

[34] Erol Köroğlu, *a.g.e.*, s. 73.

[35] Erik-Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Ulusallaşma. Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi, 1908-1928*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 71.

çift postal, 200 bin çadır, 150 bin mataranın yanı sıra, konserve kutusu ile at nalı göndermelerini ister.[36]

Osmanlı İmparatorluğu'nun dayanma marjı, savaşın çok yıkıcı olduğu Fransa ya da Almanya'nınkiyle kıyaslanamayacak noktadadır. Bilanço korkunçtur: Daha ilk aylarda, Enver'in ordusu, çatışmaya bile giremeden, harbiye nazırının hesaplarında öngöremediği Kafkas kışıyla yere serilerek, Rus cephesinde kırılır. Kimi tanıklıklara göre, 3. Ordu komutanı Ahmed İzzed Paşa (Furgaç, 1864-1937), Rusya'nın atılımını durdurmadan Aralık ayının ortasında Rusya'ya karşı bir harekata girişilemeyeceği konusunda uyarmıştır.[37] Enver Paşa'nın ardına kadar açık olduğunu düşündüğü Turan kapısı, yaklaşık 80 bin ölüyü orada bırakarak üzerine kapanır. Zorba Liman von Sanders'in doğrudan yönettiği daha donanımlı ordu, Çanakkale Boğazı'nda Britanyalılar ve Fransızlar karşısında dayanır ve bu güçler boğazı işgal etmeyi başaramazlar. Fakat Osmanlıların özellikle Süveyş Kanalı'nı fethetmek için Arap topraklarında başlattığı harekâtlar yürekler acısı bozgunlarla sonuçlanır. 1916 Arap isyanı, Arap vilayetlerinin tamamını kaybeden Babıâli'yi iyice güçsüzleştirir. 1918 yılının Ekim ayı sonunda sac ayağının kaçışıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı sona erer. Mondros ateşkesinin (30 Ekim 1918) koşulları gerçekten de zorlayıcıdır: Savaş esirlerinin serbest bırakılmasının dışında, İttifak güçleri Çanakkale ve İstanbul boğazlarındaki, keza doğudaki altı vilayetteki stratejik mevkileri işgal etme hakkını kendilerinde görürler. Toros Dağları'ndaki tünellerin ve gerekli gördükleri bütün demiryolu kavşaklarının denetimini ellerine alırlar. Arap bölgelerinde, İran'da ve Kafkaslar'da üslenmiş olan Osmanlı güçleri teslim olmak ya da geri çekilmekle yükümlüdür; ordu terhis edilir, askerî gemiler durdurulur.

İnsani bilanço da politik bilanço kadar ağırdır: 325 bin asker savaş alanlarında ölür, 385 bini yaralanır, 400 bini hasta düşer ve savaşın sonunda asker kaçaklarının sayısı yaklaşık 500 bindir.[38] Tarihçi Erik-Jan Zürcher, Almanya, Fransa ve Büyük Britanya'da % 2'leri aşmayan, hatta % 1'ler civarında bulunan asker kaçağı oranının Osmanlı İmparatorluğu'nda savaş sonunda % 20 olduğunu belirtir.[39] Anadolu'yu haraca kesen silahlı çetelerin oluşumuyla sistematik olarak sona eren asker kaçaklığı, İttihatçı seçkinler için ama aynı zamanda da onların müttefiki olan yerel eşraf için savaşın doğurduğu ayrıcalıklara bir karşılıktır. Bir firarinin dediği gibi: "Bu kez biz gazi olalım, esnaf ve tüccarlar da şehit."[40]

Anadolu'da sefalet mutlaktır ama bu durum İttihatçıların duyarlılıklarını etkilemez. Bir subay, [Başkatipzade] Kayserili Ragıp Bey anılarında, Osmanlı ordusunun yöntemlerini –şimdiki zamanı kasıtlı olarak kullanarak– anlatır:

> [...] İçinden geçtiğimiz köyleri düşmanın işine yaramasın diye yakıyoruz. Ocaklar, halı ve kilimler, kap kacak, giysiler... halkın göz bebeği gibi koruduğu her şey yok oluyor, gençler canlarını kurtarmak için kendilerini dışarı atıyorlar. Birazdan, mallarının yoğun bir kara duman çıkartarak ateşler içinde yok olup gittiğini görecekler. Geçtiğimiz her köyün, her kasabanın nüfusu aynı kadere maruz kalıyor.[41]

Bir başka kısa anıyı da bize yazar Hüseyin Kazım (Kadri, 1870-1934) bırakmıştır. Halkın içinde bulunduğu sefaleti tasvir eden birçok İttihatçı'ya Cemal Paşa basitçe şu karşılığı verir: "Halkımızın cahil kesiminin ölmesi, bize ancak paha biçilmez bir mutluluk verir. Onlar öldükçe, onlardan kurtuluyoruz."[42] Cemiyet, –ideoloğu Ziya Gökalp'in ifadesini tekrarlarsak–[43] "kahramanların ve dahilerin" temsil ettiği bir millet hayaliyle ve sağlam bir Türk burjuvazisi düşüyle, gerçekten de, üzerinde hâkimiyet kurduğu ama içinden çıkmadığı Anadolu'daki sefil nüfusu ne yapacağını bilemez.

İstanbul, –dört yılda geçim maliyetlerinin 20 misli artmasının gösterdiği gibi–[44] şehirde görülmedik bir pahalılık yaşansa da, Anadolu'nun içinde bulunduğu duruma kıyasla daha korunaklıdır. Sürekli olarak stok eksikliğiyle ve kötü beslenmeyle karşılaşılır. Talat'ın, Eylül 1918'de durumun ciddiyetini açıkladığı ve yeni bir borç bulduğu Berlin ziyareti, nihayet başkentin savaşın son aylarında açlıktan kurtulmasını sağlar.[45] Bakanlıklarını Alman askerlerinin koruduğu[46] İttihatçı iktidarından duyulan nefret, iktidardan düşmüş sultan II. Abdülhamid'e halkın layık gördüğü ve yığınların katıldığı sessiz cenaze töreni sırasında patlak verir.

Yine de, alacakaranlık bir dünyanın bu başkentinde, İttihatçı seçkinler sürekli olarak geleceğe yönelirler. Bir önceki bölümde bu seçkinlerin girişimcilik çılgınlığına kapıldığını ve iktisadi bir imparatorluk kurmayı dert edindiğini gördük. Dilde reform yapmak için projeler başlatırlar, adaleti sekülerleştirirler, coğrafi yer adlarını değiştirirler, Anadolu boyunca ayrıntılı etnografik soruşturmalar yürütürler, folklor derlemeleri hazırlarlar ve üzerinde tekrar duracağımız Ermeni Soykırımı'ndan sonra Anadolu'dan kökü kazınmış olan bu topluluğun iç örgütlenmesini yine de düzenlemek üzere yeni bir iç kurallar bildirgesi (*nizamname*) hazırlarlar. Bu gerçeküstü belgenin gerekçesinde, Ermeni devrimci cemiyetleriyle, aynı zamanda Tanzimat reformlarıyla bir hesaplaşma görülür: "Ermeni devrimci örgütlerinin gelişmesinin ve etkin faaliyetlerinin bellibaşlı nedeni, 1863 tarihli iç nizamnamedir [bkz. 5. Bölüm]. Bütün iktidar seçilmiş topluluk meclisinin elinde toplandığında, dinsel örgütler devrimci örgütlere tabi olur ve din adamlarının hepsi komitacıların aracına dönüştürülür."[47]

---

[36] Klaus Kreiser, *a.g.e.*, s. 95.

[37] Akt. Mustafa Müftüoğlu, *Yalan Söyleyen Tarih Utansın*, Çile Yayınları, İstanbul, cilt 2, 1976, s. 151.

[38] Erik-Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Ulusallaşma*, *a.g.e.*, s. 198.

[39] Erik-Jan Zürcher, "Hizmet Etmeyi Başka Biçimlerde Reddetmek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Asker Kaçakçılığı", Özgür Heval Çınar ve Çoşkun Üsterici (der.), *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 63.

[40] *A.g.e.*, s. 65.

[41] Sait Çetinoğlu, "İttihat ve Terakki'nin Gizli Ajandası", Fikret Başkaya (der.), *Resmi Tarih Tartışmaları-4. 1908 Darbe mi? Devrim mi?* içinde, Özgür Üniversite Kitaplığı, Ankara, 2008, s. 219.

[42] *A.g.e.*, s. 232.

[43] Ziya Gökalp, *Makaleler V*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 36.

[44] Bkz. Hamit Bozarslan, "L'Empire ottoman", Stéphane Audoin-Rouzeau et Christophe Prochasson, *Sortir de la Grande Guerre, Le monde et l'après 1918* içinde, Tallandier, Paris, 2008, s. 329-347.

[45] Faroz Ahmad, *Turkey The Quest for Identity*, Oxford University Press, Oxford, 2005, s. 71.

[46] Michael A. Reynolds, *a.g.e.*, s. 254.

Arap vilayetlerinin yitirilmesi

Savaş, Kürdistan'ın bir bölümü üzerindeki Osmanlı tahakkümünün sonunu belirlediği gibi (son bölümde bu konuya geri döneceğiz), Balkanlar'daki çatışmalardan sonra "imparatorluk" teriminin hâlâ kullanılıyor olmasını haklı gösteren tek yer olan Arap topraklarındaki tahakkümün de sonu olur.

Burada, 1908 devrimi sayesinde radikalleşen ve uç noktalarda bağımsızlıkçı seçeneğe yönelen Arap milliyetçiliğinin öyküsünü anlatacak değiliz. Ömer Kürkçüoğlu'nun belirttiği gibi, Cemiyet'in tekelci bir Türk milliyetçiliğine bağlı kalması, İstanbul ile Arap vilayetleri arasındaki ilişkilerin net bir şekilde değer kaybetmesine yol açar: Türk milliyetçiliği sadece Araplara model olmakla kalmaz, aynı zamanda onlarda "Türkler tarafından terk edildikleri"[48] duygusuna da yol açar. Selanik, İzmir ya da İstanbul'da gözlenen durumun tersine, "özgürlüğün gelişi" Arap vilayetlerinde düğün bayram yapılan gösterilere yol açmaz, hatta kimi zaman açık bir direnişle karşılaşır.[49] Cemiyet ancak "küçük hükümet darbeleri"[50] sayesinde ayakta durmayı başarır. Türkçeyi eğitimin ve adaletin zorunlu dili olarak dayatma yönündeki İttihatçı iradesi, aynı şekilde çok sayıda düşmanca tepkiye yol açar ve komiteyi geri adım atmak zorunda bırakır.[51] Ancak savaşın sonuyla birlikte "geçerli bir seçenek" halini alan politik bir milliyetçilikten henüz söz edilemez,[52] fakat yazılarında "Jön Türk hükümeti"[53] diye açıkça damga basan bir hükümete karşı Arap muhalefetinin en azından sembolik radikalleşme işaretleri, İttihatçıların iktidar yılları boyunca artar.

İttihatçı dönemin Arap dünyası tam bir kaynaşmanın ortasındadır ve İstanbul'dan ya da Anadolu'dan büyük ölçüde bağımsız dinamikleri seferber eder. İstanbul dışında, 46 Türkçe, 5 Yunanca, 14 Ermenice ve 4 de başka dillerde gazete saptanmıştır; buna karşılık, Arapça gazetelerin sayısı en az 115'tir ve bunların 19'u Bağdat'ta, 41'i Beyrut'ta, 26'sı Suriye'dedir.[54] Beyrut Hıristiyan misyonerlik faaliyetlerinin merkezi olarak kendini gösterirken, İstanbul bu faaliyetleri tüm karmaşıklığıyla denetleyebilmekten, hatta anlamaktan uzaktır. Keza, hiçbir politik güç henüz ayrılıkçı bir seçenek talep etmese de, imparatorluğun Arap vilayetlerine geniş özerklik bahşeden bir Osmanlı federalizmi fikri, yine de açıkça tartışılır. Örneğin *Hizb el-Lamarkazia el-Osmani* (Osmanlı Ademimerkezileşme Partisi) ortaya çıkar. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gizli faaliyetlerine son vermesini talep eden ve Macaristan'ın yararlandığına benzer bir "iç bağımsızlığı" Arap vilayetleri için de arzulayan *el-Ahd* ("Pakt/İttifak") gibi başka örgütler de görülür.[55] *Jam'iyyat el-Arabiya al-Fatat*'ın (Arap Gençler Birliği) Paris'te kuruluşundan da söz etmek gerekir.[56]

Mısır ve Mağrip'i Büyük Britanya ve Fransa'ya karşı seferber etme iddiasındaki Cemiyet'in cihat ilanı, İstanbul'un denetimindeki Arap vilayetleri de dahil olmak üzere, tam bir başarısızlıkla sonuçlanır. İslâmcı bir tarihçinin alaycı bir ifadeyle söylediği gibi: "Jön Türk hükümetinin cihat fetvası yoluyla savaşa katmak istediği Müslüman milletlerin [topluluklar] bu hükümeti dinin en büyük düşmanı olarak gördüklerini saptamak kayda değerdir."[57] Fakat Arap başkaldırısı, özellikle savaş sırasında Şam ve Beyrut'ta Cemal Paşa'nın baskıcı politikasıyla 1916 isyanının birleşik etkisi altında yaygınlaşır. Burada, Britanyalıların geniş ölçüde teşvik ettikleri, hatta örgütledikleri "Arap isyanı" üzerinde özellikle durmayacağız. Sadece şunu belirtelim ki, bu isyan "anavatan" Osmanlı ile onun düşmanlarıyla işbirliği yapan Arabistan arasındaki ilişkilerde geri dönüşsüz bir kopuşa damgasını vursa da, ayrıntılı bir inceleme gerektirir. İsyanın elebaşı olan Mekke şerifi Hüseyin ibn Ali (1856-1931), mevcut haliyle sultan-halife'nin otoritesini tartışma konusu etmez; buna karşılık, İttihat ve Terakki hükümetinin din ayrımı yapmaksızın bütün Osmanlılar üzerinde baskı uyguladığını ve Suriye ve Filistin'de yürütülen baskı karşısında Arapların öfkesini ifade eder.[58] 6 Mayıs 1916'da yüksek mevkideki 21 Arap'ın idamının gösterdiği gibi, bu baskı gayet gerçektir. Cemal Paşa hayranı bir valinin yönetiminden söz eden tarihçi Hasan Kayalı, "terörün kitlesel hâkimiyeti" deyimini kullanır.[59]

---

[47] Murat Babiroglu, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnamaleri*, Ohan Matbaacılık, İstanbul, 2003, s. 164.

[48] Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1982, s. 16.

[49] Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks. Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1997, s. 61-63, 73.

[50] Elie Kedouri, *Arabic Political Memoirs and other Studies* 1974, Londra, s. 40, 41.

[51] Hasan Kayalı, *a.g.e.*, s. 92.

[52] *A.g.e.*, s. 13.

[53] Cemaleddin Efendi, *a.g.e.*, s. 64.

[54] Ahmed Emin, *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press*, Columbia University Press, New York, 1914, s. 118.

[55] Hassan Saab, *The Arab Federalists of the Ottoman Empire* Djam-batan, Amsterdam, 1958, s. 230.

[56] George Antonious, *The Arab Awakening. The Story of the Arab National Movement*, Hamish Hamilton, Londra, 1945, s. 111.

[57] Sadık Albayrak, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Meşihat, Şeriat, Tarikat Kavgası*, cilt 3, Mizan Yayınları, İstanbul, 1994, s. 271.

Arap isyanı, Osmanlılar karşısında çok kuşkucu olan Iraklı Şiiler gibi nüfusun bir bölümünün çekincelerine rağmen zaferle sonuçlanır. Fransa-Britanya saldırılarından önce vuku bulan isyan, Arap dünyasında Osmanlıların uzun sürmüş varlığının sonuna işaret eder, fakat 1916 yılında gizlice pazarlığı yapılan Sykes-Picot anlaşmalarıyla Arap dünyasının nüfuz bölgelerine bölünmesine karar veren Paris ve Londra'nın ihanetine uğrar. İmparatorluk içinde her türlü milliyetçi seçeneği çürütmek için Ziya Gökalp'e açıkça karşı çıkan Sati el-Husri gibi,[60] eski Osmanlı Arap entelektüellerinin çoğu kültürel ve politik bir milliyetçiliğin sözcüsü olarak, bu kez bölgedeki Fransız-Britanya egemenliğini hedef alırlar.

İttihatçı milliyetçiliği ve Hıristiyan topluluklar

Ermeni Soykırımı "14-18" arasında Osmanlı'nın ikinci önemli olayıdır; öyle ki, bazı açılardan, "İttihatçı savaşı"nın özünü ortaya koyar ve Anadolu'nun demografik manzarasını tepeden tırnağa değiştirir. Bu konuyu incelemek için İttihatçılık, sosyal Darwincilik ve gayri Müslim azınlıklar üzerine yeni (ve uzun) bir parantez açmak gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunda örgütlü bir antisemitizmden söz edilemese de ve yazar Ebuziyya Tevfik'te (1849-1913)[61] olduğu gibi kenarda bir olgu olarak kalsa bile, Şükrü Hanioğlu'nun yayımladığı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iç yazışması, cemiyetin yönetici çevresinin imparatorluktaki Hıristiyanları iç düşman kabul ettiğini inkâr edilemez biçimde ortaya koyar.[62] Daha önce belirttiğimiz gibi, bu milliyetçilik sosyal Darwinciliğin ve Yusuf Akçura'nın 1904'ten itibaren Osmanlı politik sözdağarına dahil ettiği "doğal ayıklanma" (*istifa*) ve "hayatta kalma mücadelesi" (*cidal-ı hayat*) gibi kavramların damgasını büyük ölçüde taşır.[63] Cemiyetin askerî hekimleri, özellikle –ama sadece onlar değil– Bahaeddin Şakir, Nazım ya da müstakbel Diyarbekir valisi Reşid, insanlık tarihinin "türler" arasında bir mücadeleden başka bir şey olmadığı ve sadece en güçlülerin hayatta kaldığı düşüncesindedirler. Şükrü Hanioğlu'na göre, "birçok Jön Türk'ün rehber olarak seçtiği sosyal Darwinizm, insanların eşitsizliği üzerinde temelleniyordu ve sonuçta, Jön Türklerin gözünde 'en büyük sosyolog' olan Le Bon, seçkinlerin eylemlerini daha iyi kabul ettirebilmeleri için basitçe kitlelerin psikolojisini anlamayı öğütlüyordu."[64]

---

[58] Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 116.

[59] Hasan Kayalı, *a.g.e.*, s. 193.

[60] William L. Cleveland, *The Making of an Arab Nationalist Ottomanism and Arabism in the Life and Thought of Sati 'al-Husri* Princeton University Press, Princeton, 1971.

[61] Bernard Lewis, *Juifs en terre d'Islam*, Flammarion, Paris, 1986, s. 213.

[62] M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, Oxford, 2001.

Bu çevreleri gayet iyi tanıyan Ahmed Bedevi Kuran (1884-1966) bu durumu doğrular: "[İttihatçı] merkez komitenin gözünde Bulgarlar, Sırplar, Rum ve Ermeniler vatanın düşmanıydı; Araplar, Arnavutlar ve Kürtler vatana ihanet etmişti, Türk muhalifler en fazla vaatte bulunana kendini satan aşağılık nesnelerdi."[65] 1908'den 1914'e kadar cemiyet –yasadışı ve yasal– ikili bir varlık sürdürür, bu varlık zorunlu bir Osmanlıcılık ile "sözde gizli ideolojisi" olan Türkçülük arasında gelgit yaşamayı zorunlu kılan gerçek bir şizofreniyle iyice şiddetlenmiştir. "İttihatçıların kendilerinden bile gizledikleri Türkçülük"ten söz eden tarihçi Sina Akşin, bunun, örgütün çekirdeğinin ötesine nasıl bir süratle dayatıldığını gösterir; İttihatçı *Tanin* gazetesinin başyazarı Hüseyin Cahit'in (Yalçın) bir metni, İttihatçıların Osmanlıcı görüşü üzerinde hiçbir kuşkuya yer bırakmaz:

> Osmanlı bileşenlerinin gelecekteki kardeşliği ve birliği için beslediğimiz canlı umutlara rağmen, gözlerimizin önündeki binlerce örnek ve işaret dolayısıyla, devletin ayakta kalmasını bizlerden, yani Müslüman unsurlardan daha fazla kimsenin arzulamadığını biliyoruz. Bunun anlamı, bizlerin, yani Müslüman bileşenin, eğer hayatımızın ülkenin mevcut durumunda güvende olmasını arzu ediyorsak, [kendi] etki[mizi uygulamak için] iktidarı ele geçirmemiz gerektiği ve başka bileşenlerin bu iktidarı almasına izin vermememiz gerektiğidir.

Tekil "Müslüman bileşen" yerine "Müslüman unsurlar"ın geçişi yeterince açıklayıcıdır, fakat bu sadece bir başlangıçtır. Hüseyin Cahit, alttan alta devam eder:

> Hayır! Bu ülke bir Türk ülkesi olacaktır. Biz daima Osmanlı etiketi altında birleşeceğiz, fakat devletin biçimi, Türk milletinin özel çıkarları dışındaki değişimlere asla tabi olmayacak, Müslümanların hayati çıkarlarına aykırı eylem olmayacaktır.

---

[63] François Georgeon, *Aux origines du nationalisme turc Yusuf Akçura (1876-1935)*, ADPF, Paris, 1980, s. 21.

[64] M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution, a.g.e.*, s. 314.

[65] Ahmed Bedevi Kuran, *İnkilap Hareketleri ve Milli Mücadele*, Baha Matbaası, İstanbul, 1956, s. 483.

> Bu ülkeyi Türkler fethettiler. Bunu sağlamak için katlanılan fedakârlıklar, tarihin en büyüleyici, en gurur verici sayfalarını oluşturmaktadır [...]. Türkler, günümüzde, tahakkümleri altındaki ülkelerde, tarihsel bir hakka sahiptirler, yüzyıllarca eskiye uzanan bir fethin hakkıdır bu. Bu ülke, gayri Müslim bileşenlerin çıkarı elinde oyuncak olamaz. Ne denirse densin, bu ülkedeki egemen ulus Türk milleti olacaktır.[66]

Türk Yurdu Cemiyeti'nin (1911), *Türk Ocakları*'nın (1912), *Türk Gücü*'nün (1913) genellikle paramiliter bir mantıkta kuruluşundan Ömer Seyfeddin'in (1884-1920) düzyazısına ya da Mehmed Emin'in (Yurdakul, 1860-1944) şiirine dek her şey, gerçekten de, imparatorluğun "kurucu öğesi"[67] ya da *evlad-ı fatihan* ("fatihlerin çocukları") olan Türklerin üstünlüğünün onaylanmasına gönderme yapar. Cemiyetin ideoloğu Ziya Gökalp daha da açıkça ifade eder:

> Her ferdinde mefkûre bir, lisan, adet, din birdir...
> Mebusânı temiz, orda Boşo'ların [milliyetçilik karşıtı Yunan vekil] sözü yok,
> Hududunda evlâtları seve seve can verir,
> .....
> Bir ülke ki çarşısında dönen bütün sermâye
> Sanatında yol gösteren ilimle fen Türkündür
> Hirfetleri birbirini dâim eder himâye
> Tersâneler, fabrikalar, vapur, tren Türkündür
> Ey Türkoğlu işte senin orasıdır vatanın![68]

"Türk değil Osmanlı"[69] olduklarını her fırsatta vurgulamak zorunda hisseden Ermeni ve Rum vekiller ile çoğunluğu oluşturan ve ülkenin İslâmlığını ve Türklüğünü onlara dayatmak isteyen Türk meslektaşları arasında meclisteki fırtınalı tartışmalar ortalığı kasıp kavurur. Türk milliyetçiliğinin teorisyenleri, Türkleri (ve/veya Müslümanları) Hıristiyan bir "aristokrasi"nin ezdiği "üçüncü tabaka" [halk] olarak niteliyordu.[70] Bu söylem, savaş sonrasının İttihatçı anılarında da sistematik olarak karşımıza yeniden çıkacaktır. Aynı şekilde, yine savaştan sonra kaleme alınmış bir mektupta, Ziya Gökalp topluluk örgütlerinin "azınlık bileşenli özgül bir tür gizli devlet" olduğunu yazar.[71]

---

[66] Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1980, s. 169.

[67] Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği Türk Ocakları (1912-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 108, 109.

[68] Ziya Gökalp, *Yeni Hayat, Doğru Yol*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976, s. 11.

[69] *Osmanlı Meclisi Meb'usanında Kuvvetler Ayrımı ve Siyasal İşkenceler*, Ayça Yayınları, Ankara, 1982, s. 39.

[70] Paul Risal (Tekin Alp), "Les Turcs à la recherche d'une âme nouvelle", Martin J. Landau *a.g.e.*, içinde, s. 66-67.

[71] *Ziya Gökalp Külliyâtı, a.g.e.*, s. LVI.

Cemiyet'in tekelci milliyetçiliği ile Hıristiyan azınlıkların politik duyarlıkları arasında çok net bir farklılık gözlemlenir. Gerçekten de, azınlık hareketleri solcu fikirleri açıkça benimsemişlerdir ve hem milliyetçi bir aidiyetle hem de geniş ölçüde milliyetçilik karşıtı kalan Osmanlıcı bir tutumla kendilerini gösterirler. Örneğin, savaş Balkanlar'daki "ulusal sorun"u sert biçimde çözmeden önce, Makedonya'daki çeşitli topluluklar, Osmanlıcı tutumlara ve bunun ötesinde enternasyonalist tutumlara bağlılıklarını ifade ederler. İmparatorluğun düzenli diplomatik ilişkiler sürdürdüğü Yunanistan'dan ayrılmayan Osmanlı'nın Yunan politikacıları hiçbir ayrılıkçı ve anayurda katılmacı politika ifade etmezler. Bu durum, aydınları kendini Aydınlanma'nın ve mesihçi bir eğilimin,[72] tanım gereği "Osmanlı" bir eğilimin taşıyıcısı olarak kabul eden Ermeni hareketinde daha da açıktır.[73] Radikal reform talepleri etrafında birleşen bu hareket yine de iki akıma bölünür. Cemiyet'in müttefiki olan Ermeni Devrimci Federasyonu (diğer adıyla, Taşnaksutyun) ve muhalefete yakın olan Hınçaksutyun. Bir anlamda, Ermeniler, kendilerini, özgürleşmeleri *ve de* Müslümanları özgürleştirmeleri için dağıtılması gereken "Asya'nın karanlıkları"na yapışıp kalmış Osmanlı evreninin yükünü cılız omuzlarında taşıyan özel bir unsur olarak kabul ederler. Arsen Avagyan ile Gaidz F. Minassian'ın incelemeleri, Sabahaddin ve Şerif Paşa'nın uyarılarını kulak ardı eden en büyük Ermeni oluşumu Taşnaksutyun'un, onların gözünde Cemiyet'in temsil ettiği ilerici, yeni bir ülke idealine nasıl bel bağladıklarını gösterir.[74]

Belirttiğimiz mektupta, Ziya Gökalp gayri Müslim topluluklardan "gizli devletler" olarak söz ediyordu. Bu nitelemeyi doğrulayacak unsurlar nelerdir? *Milletlerin* belli bir özerkliğe sahip olduğu, bunun da temsili topluluk meclislerinde ifade bulduğu doğrudur. Muhatap arayışındaki ama aynı zamanda denetim aygıtı da arayan bir imparatorluk merkezinin dayattığı bu statü, milliyetçiler tarafından her zaman azınlıkların aleyhine kullanılmıştır. Bununla birlikte, bu hıncın ötesinde, imparatorluktaki Hıristiyanlar karşısında güçlü bir aşağılık kompleksi de birçok İttihatçı'yı –ve başkalarını– yiyip bitirir. Prens Sabahaddin gibi kimileri, devletin ezdiği bireysel teşebbüs ruhunu Türklerde serbest bırakmak amacıyla, Türklerin "toplumsal cemaat yapıları"nı dönüştürmek için onları örnek gösteriyordu. Diğerleri ise eğitim alanında, dolayısıyla serbest mesleklerde, hatta ticarette gayri Müslim toplulukların başarısı karşısında inciniyordu. Örneğin İttihatçıların gündelik gazetesi *Tanin*'in yazarı Ahmed Şerif (1883-1927), Anadolu'da gerçekleştirilen uzun bir yolculuk sonunda, Hıristiyanların eğitim görme yönündeki inadıyla Türklerin ve Müslümanların "cehalet içinde kalma" yönündeki sarsılmaz iradesini karşılaştırır.[75] Bu satırların yazarı, Hıristiyan ve Yahudi toplulukların çocuklarının eğitim görmesiyle ilgili karşılaştırmalı verilere sahip değil, fakat eğitim bakanlığının 1913-1914 tarihli resmî bir raporuna göre, bu sayı Müslümanlar için sadece % 20'dir.[76] Aşırı milliyetçi romancı Ömer Seyfeddin de bir "genç Ermeni"nin hayalî anılarında bu nokta üzerinde durarak, 1908 coşkusunun Ermenilerde yerini nasıl kuşkuculuğa, ardından da milliyetçi bağlanmaya bıraktığını gösterir. Bu kaymanın nedenleri arasında, milliyetçi duygulardan yoksun, kendi dillerine hâkim olamayan ve doğru dürüst sahiplenemedikleri Batıcılıkla yozlaşmış Türklerin yeteneksizliği yer alır. Roman, Türklerin "uyanışı"nı kışkırtmak için bir "tokat" olma iddiasındadır.[77]

---

[72] Anahide Ter Minassian, *a.g.e.*, s. 79.

[73] Rouben Ter Minassian, *a.g.e.*, s. 234.

[74] Arsen Avagyan ve Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya*, Aras Yayınları, İstanbul, 2005.

Hıristiyanların varlığının görünür olduğu ama büyük ölçüde de abartıldığı –1911 yılında imparatorluktaki 282 işletmenin % 5'inden azı "azınlıkların" elindedir–[78] iktisadi alan da eğitim alanına benzer ve İttihatçı düşüncenin tüm paradoksunu ortaya koyar. Cemiyet, Türk "ordu-millet" kültünü yayar, çünkü askerlik bütün mesleklerin en soylusudur, fakat aynı zamanda "ordu"yla tensel bağın Türk milletinin iktisadi alanda gelişmesini engellemesinden yakınır. 1908'den itibaren İttihatçılık bir "ulusal burjuvazi" yaratma zorunluluğunu açıkça ifade eder ve Yusuf Akçura, bu vesileyle egemen askerî zihniyetten kurtulma çağrısında bulunur.[79] "İş bitirici" akım, Ziya Gökalp'in örgütün baş ideologluğuna yükselmesiyle atılım gösterir; onun itkisiyle Cemiyet, Hilmi Ziya Ülken'e göre, iktisadi alanda azınlık inançların önemli ölçüdeki varlığını kazımayı hedefleyen "bir burjuva partisi"ne[80] dönüşür.[81]

Panturancılık

Sonuç olarak, kâh İslâm'dan ayrılan, kâh onunla simbiyoz halinde bütünleşen Türk milliyetçiliğinin kendine özgü dinamiklerini hesaba katmak gere-

---

[75] Ahmed Şerif, *Anadolu'da Tanin,* Kavram Yayınları, İstanbul, 1977, s. 146.

[76] Mustafa Gençer, *Jön-Türk Modernizmi ve "Alman Ruhu" 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 119.

[77] Ömer Seyfeddin, *Bir Ermeni Gencinin Hatıra Defteri,* Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2008.

[78] Bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de..., a.g.e.* ve *İttihat-Terakki ve Devletçilik,* Tarih Vakfı, İstanbul, 1995.

[79] Zafer Toprak, *Türkiye'de..., a.g.e.*, s. 18.

[80] Hilmi Ziya Ülken, *Siyasi Partiler ve Sosyalizm,* Anıl Yayınları, İstanbul, 1963, s. 45.

[81] Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu. Bir Toplumsal Hareketin Analizi,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

kir. Hıristiyan nüfusların milliyetçiliklerinden[82] sonra gelen Türk milliyetçiliği, Selçukluların ve Osmanlıların ötesinde, Türk-Moğol diğer tarihsel yapılara doğru genişleyen büyüklüğü içinde ama aynı zamanda 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren art arda gelen yenilgileriyle Türk geçmişinin yükünü taşır. Artık başka egemenlikler altında bulunan Balkanlar'daki ya da Kafkaslar'daki unsurların –esas itibarıyla– taşıyıcısı olduğu sosyolojik bir özellikten beslenmeye devam eden "tüm dünyadan intikam alma" bakışı, Balkanlar gibi toprak kayıplarıyla somutlaşır. Gerçekten de, İttihatçılar Anadolu toprağına yabancıdırlar ama ellerinde sadece orası kalmıştır.

1912-1913 Balkan Savaşları imparatorluk içinde çelişik ikili bir sonuca yol açar. Bir yandan, Ermenilerin Osmanlılaşma sürecini hızlandırır. Balkanlar'da savaşmaya çok sayıda Ermeni gönüllü olarak gider.[83] Balkan yenilgisinin intikamını almak için "taş üstünde taş bırakmama" ve "her toprak parçasını kanla sulama" yemini edenler arasında Talat Bey (müstakbel Talat Paşa), Cemaleddin Arif, Ömer Naci ve... Doktor Pasayan ile Agop Boyacıyan da bulunur.[84] Diğer yandan, İttihatçıların (ve daha genel olarak Türk milliyetçilerinin) gözünde bu savaşlar Hıristiyanları genel olarak düşmana, başka bozgunların, hatta Türklerin Anadolu'dan sürülmesinin potansiyel taşıyıcısı bir "beşinci kol"a dönüştürür.

Bu Hıristiyanlık karşıtı yönelimin tek hedefi kuşkusuz Ermeniler değildi. Daha Balkan Savaşları sırasında Türkiye Rumları tarafından bir zırhlının yardımlaşma yoluyla satın alınması "vatana" karşı düşmanca bir tutum, açık bir hakaret olarak kabul edilmişti, çünkü imparatorluğun genelde deniz gücü yoktu; bu 1913-1914 yılında Rum tüccarlara karşı boykotun başlatılmasında bir bahane oldu.[85] Rumlar karşısındaki baskıcı politika savaş sırasında şiddetlendi; *Alemdar* gazetesi, 15 Mayıs 1919 tarihli sayısında, Cemiyet'in 1913-1919 arasında içlerinden en az 755.823 kişiyi ülkeden sürdüğünü belirtir.[86] Dönemin sorumlularının anıları, örneğin –Taner Akçam'ın alıntı yaptığı– İttihatçı ve ülkenin müstakbel cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın anıları, bu topluluk karşısında çok baskıcı bir politikanın varlığını büyük ölçüde onaylar.[87] Bununla birlikte, "Türklüğü" (Orta Asya'daki mitsel topraklar hariç) sadece Anadolu'ya indirgeyen Balkan Savaşları, Cemiyet'in özellikle Ermenileri iç düzlemde temel stratejik tehdit olarak görmesi etkisini getirir. Avrupa güçlerin ifade ettiği, "Doğu vilayetleri"nde reform yapılması yönündeki ivedi talepler, vaktiyle Makedonya için ileri sürülen talepleri öylesine hatırlatmaktadır ki, İttihatçılar iyice alınganlaşırlar. Talat 1914 yılında şöyle söyler: "Ermeniler reformların gerçekleşmesinin bize bağlı olacağını anlamıyorlar mı? [Aynı yıl atanan yabancı] müfettişlerin önerilerine cevap vermeyeceğiz [...]. Ermeniler yeni bir Bulgaristan yaratmak istiyorlar. Belli ki ders almamışlar. Bizim karşı duracağımız hiçbir çaba başarıya ulaşamaz. Ermeniler bekleyip görsünler. Şans bize gülecektir. Türkiye Türklerindir."[88] Cemiyet'in suçlarını yargılamak için 1919 yılında İstanbul'da oluşturulan mahkeme iddianamesinde, "Ermeni" olayının baştan sona fiilen Cemiyet tarafından üstlenildiğini belirtir. Buna kanıt olarak gösterilen Doktor Nazım'ın sözleri, "Ermeni politikasının, iyice olgunlaştırılmış düşünme süreçlerinin ardından en ince ayrıntılarına kadar tasarlandığı"nı onaylar, çünkü "bu inisiyatif Doğu Sorunu'nu çözecekti."[89]

---

[82] Fatma Müge Göçek (der.), *Social Constructions of Nationalism in the Middle East,* State University of New York Press, Albany, 2002.

[83] Raymond Kévorkian, *a.g.e.*, s. 171.

[84] Ergun Hiçyılmaz, *Cellatları da Asarlar,* Altın Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 41.

[85] Ayhan Aktar, *Türk Milliyetçiliği, Gayrımüslimler ve Ekonomik Dönüşüm,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 59.

[86] Taner Akçam, *'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur' Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 100.

[87] *A.g.e.*

Ermeni Soykırımı, Diyarbekir'in gelecekteki valisi Doktor Reşid gibi çok sayıda İttihatçı'nın özel bir ruh halinde yaşadıkları bir ortamda cereyan eder: "Ya onlar, ya biz."[90] Fakat, suça bu psikolojik hazırlığın ötesinde, hatta onyıllar sonra yapılan araştırmaların kapsamını ortaya koymaya devam ettiği dehşetin ötesinde, soykırım, Raymond Kérvorkian'ın "inşa etmek için yok etmek" olarak tanımladığı bir rasyonelliğe boyun eğer.[91] Aslında bu ikili bir yapım ve rasyonelliktir. Öncelikle demografik ve iktisadi bakımdan Türk ya da hiç olmazsa Müslüman bir Anadolu'nun inşası ve rasyonelliği; ardından, Ziya Gökalp'in, keza harbiye nazırı Enver'in eli kulağında olduğuna inandığı Turan imparatorluğunun inşası ve rasyonelliği. İlki için, hemen belirtelim ki, "terk edilen" Ermeni mallarının tasfiyesi komitelerinin kuruluşu, sürgünle aynı zamanda gerçekleşir; devlet suistimalleri sınırlandırmaya çalışsa bile, kökünü kazıma yoluyla mallara el konulmasından en başta yararlananlar, önde gelen yerel eşrafla birlikte, askerî ve sivil yetkililerdir. Kaçırılan kadınların ve genç kızların durumu da aynıdır. Katliamlardan kısa süre sonra devlet bunlarla evlenmeye izin verir. Mayıs 1915'teki sürgünlerin hemen ardından gelen, Ermeni genç kızlarla Müslümanların evlenmesine verilen izin (18 Ekim 1915), 30 Nisan 1916'da dulları da kapsayacak şekilde genişletilir,[92] ki bu durum, kocaların kaybolduğunun devlet tarafından kabulü anlamına gelir. Grubun başlıbaşına bir varlık olarak yeniden üremesini yasaklayan bu uygulamayla bile, sürgün, 1948 yılında Cenevre konvansiyonunca tanımlandığı haliyle bir soykırımı andırır.

İkinci rasyonelliğe, pan-Turancı bir imparatorluğun kurulmasına gelince, Doktor Bahaeddin Şakir'in Rusya'yla sınır bölgesinde, "Turan yolu buradan geçiyor" pankartıyla karşılandığını hatırlayalım.[93] Enver de ordusunu ölüme yollarken zaferin yakın olduğuna inanır. Fakat karın ve Çarlık ordusunun güçlü biçimde koruduğu sınırın aşılamaz olduğu görülür. Aynı zamanda burada bir Ermeni nüfus da yaşamaktadır. Elbette çoğunluğu oluşturmayan bu nüfus, hâlâ Osmanlıcı olan ama yine de radikalleşmeye çok müsait "alternatif bir milliyetçilik" önerir. Turan imparatorluğunu gerçekleştirmek için etnik temizliğin gerekliliği fikri, aksiyolojik ufuk olarak pan-Turancılığın ortaya çıkışıyla neredeyse eşzamanlı olarak belirir. Ve savaştan sonra da varlığını sürdürür. Yusuf Akçura'nın 1920'li yıllardaki bir metinde söylediği gibi: "[B]ir taraftan deniz, diğer taraftan asıl büyük Turana istinâd edeceğimiz kara tarafı kat edilmek isteniyor, ortaya Kürt anâsırı, İran'ın muhtelif anâsırı, sonra kurûn-ı evvelde mevcûd olup da bugün yeni isimlerini işittiğimiz birtakım anâsırlar ihdâs edilerek diğer taraftaki olan kardeşlerimizle olan alâkamız kat olunmak isteniyor."[94] Akçura'nın adıyla zikretmediği Ermeniler, bu grupların en önemlisini oluşturur.

Ermeni Soykırımı

İttihatçılar, en azından 1908 öncesinde, Ermeni sorununa doğru dürüst hâkim olamazlar, fakat hem düşman hem de müttefik oldukları, onyıllardır bir arada bulundukları Ermeni politik çevrelere dair yakından bilgi sahibidirler. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni devrimci cemiyetleri arasındaki ilişkiler çatışmalıdır. İttihat ve Terakki, iktidarı ele geçirmek için tepeden bir devrimi dayatmak isterken, diğerleri imparatorluğun radikal dönüşümüne imkân tanımak için mevcut haliyle devleti hedef alan bir devrim arzusundadır. 1907 yılındaki İkinci Jön Türk Kongresi sırasında Ermeni delegeler Türk muhataplarına şu karşılığı verirler: "Biz sultanlığın ve halifeliğin haklarını savunmak için değil, ezilen Osmanlıların hakları için burada bulunuyoruz. Padişah paraya, orduya ve korunması için gerek duyduğu ispiyonlara sahiptir. Devrimci bir cemiyette hükümdarın haklarından söz etmek, basitçe, devrim teriminin içerdiği anlamı ve ruhu bilmemektir."[95]

---

[88] Vahakn N. Dadrian ve Taner Akçam, *'Tehcir ve Taktil'. Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları. İttihad ve Terakki'nin Yargılanması, 1919-1922*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 122.

[89] Akt. Taner Akçam, *a.g.e.*, s. 137.

[90] M. Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s. 58.

[91] Raymond Kévorkian, *a.g.e.*, s. 9.

[92] Hamit Bozarslan, "L'extermination des Arméniens et des juifs: quelques éléments de comparaison", H.-L. Kieser ve D.J. Schaller (der.), *Der Völkermord an der Armeniern und die Shoah* içinde, Chronos Verlag, Basel, 2002, s. 317-345.

[93] Erol Köroğlu, *a.g.e.*, s. 178, 179.

[94] Füsun Üstel, *a.g.e.*, s. 198.

[95] Akt. A. Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, Baha Matbaası, İstanbul, 1946, s. 411.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, imparatorluk üzerinde Osmanlı hanedanlığının "haklarını" savunurken, 1890'lı yılların sonundan itibaren,[96] Ermeni örgütlerini kendisinin Abdülhamid iktidarına karşı kullanamadığı bir şiddete itmek için manipüle etmeye çalışır. Talat Paşa anılarında bunu kabul eder: "Ermenilerden, henüz güçsüz olan İstanbul'daki ve Selanik'teki [İttihatçı] çevrelerle işbirliği yapmalarını ve gece vakti, kimsenin canına kastetmeden birkaç bomba atmalarını talep ettik. Böyle bir eylemi ne İstanbul'da ne de Selanik'te yapacak durumda olmalarının ötesinde, Ermeniler bu önerileri prensip olarak reddettiler."[97] Keza, hem iktidardayken hem de sürgündeyken, İttihatçılar Ermeni cemiyetlerini, devrimlerinin özünü oluşturduğuna inandıkları Türk milliyetçiliği davasını savunmaya yöneltmeye çalışırlar. 1906 yılında, Bahaeddin Şakir, Ermeni yöneticilerin Türkçülüğe boyun eğme önerisini kabul etmemelerinden[98] olduğu kadar, "bizim özgürlüğümüz" ve "bizim dinimiz"[99] üzerindeki ısrarlarından da incindiğini belirtir.

1908-1914 yılları, aynı zamanda, katliamların ve ittifakın çelişik süreçlerinin de damgasını taşır. 14 Nisan 1909'da başlayan Adana katliamları (19.850 kurbanın 17 binden fazlası Ermenidir), kuşkusuz bizzat İttihatçılar tarafından örgütlenmemiştir. Üstelik bu olayların arifesinde İstanbul'da patlak veren karşı isyan da İttihatçıları felç etmişti (13 Nisan; eski takvime göre 31 Mart). Yine de bu katliamlar aralarında zanaatkârların, tüccar ve din adamlarının, kuşkusuz Cemiyet'in yerel üyelerinin de bulunduğu, Anadolu'daki belli bir Müslüman nüfusun Ermeni karşıtı radikalleşme derecesini gösterir. Ülke resmî olarak "özgürlük, eşitlik, kardeşlik ve adalet" ortamında yaşarken, Ermenilere karşı böyle bir nefret patlaması, aşırı İttihatçı *Tanin* gazetesinin yazarı Ahmed Şerif gibi bir gazeteciyi bile ürkütür.[100] Bununla birlikte, bu kanlı olaya rağmen, en büyük Ermeni partisi olan Taşnaksutyun'un Cemiyet ile ittifakı savaşa kadar sürer. Ender Müslüman Osmanlı sosyalistlerinden biri olan Rıfat Süreyya, durumun ironikliğini belirtmeden geçemez: "[*Tanin*]'in gülünç cehaletlerinden biri, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nda anarşistlerin varlığını bulup çıkarmak isterken, [kendi] partisinin, sosyalist devrimci olan Ermeni Taşnaksutyun Partisi'yle bir anlaşmanın pazarlığını yapıyor olmasıdır. Fakat, devrimci sosyalist bir partinin, programı sağcı olan bir partiyle anlaşmayı başarmaya çalıştığını görmek de tuhaftır."[101]

---

[96] *A.g.e.*, s. 202.

[97] Talât Paşa, *Talât Paşa'nın Anıları*, Say Yayınları, İstanbul, 1986, s. 58.

[98] Raymond Kévorkian, *a.g.e.*, s. 41.

[99] *A.g.e.*, s. 76.

[100] Ahmed Şerif, *a.g.e.*, s. 189-196, 212, 221-229.

[101] Akt. A. Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, May Yayınları, İstanbul, 1975, s. 74.

Cemiyet, silahlı bir Ermeni militanlığının varlığından kaydı duyar. Enver Paşa, Amerikalı büyükelçi Henry Morgenthau'ya verdiği bir söyleşide, Ermenileri sürgün etme kararını haklı göstererek şöyle der: "Unutmayın ki, devrimimize, 1908 devrimine giriştiğimizde sadece 200 kişiydik; fakat bu az sayıda yandaşa rağmen, sultanı ve kamuoyunu aldatabildik ve gerçekte olduğumuzdan son derece daha kalabalık ve daha güçlü olduğumuza onları inandırabildik [...] Dolayısıyla, Ermenilerden çekinmemize yol açan şey, bizim kendi devrimci deneyimimizdir; 200 Türk, hükümeti devirebilmişse, eğitimli ve zeki birkaç yüz Ermeni benzer bir girişimi başarıyla sürdürebilir."[102] Bununla birlikte, savaştan önce Taşnaksutyun'u Rusya'ya karşı kullanmak umuduyla silahlandıran bizzat Cemiyet'tir. "Devrimci faaliyetlerinden çekinilen bir örgüt"ün askerî bakımdan güçlendirilmesi, keza Taşnaksutyun'un "Osmanlılarla işbirliği"[103] kararı nasıl açıklanır? Bu ikili soruya ikna edici bir cevabımız yoktur. Bununla birlikte, soykırımı okumanın anahtarlarından biri, iki örgüt arasındaki bu paradoksal bağda yatıyor gibidir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ermeni partilerin tamamen boyun eğmesini ve Taşnaksutyun'un (Osmanlılığın değil) Türkçülüğün hizmetinde bir araca dönüşmesini ister. Pan-osmanlı bir perspektife dahil olan Ermeni Devrimci Federasyonu'nun kabul edemeyeceği iki taleptir bu. Son sahne, Bahaeddin Şakir'in Taşnaksutyun'u Sekizinci Kongesi (Temmuz 1914) sonrasında ziyareti sırasında cereyan eder. İttihatçı lider, Ermeni örgütün Rusya'ya karşı Osmanlı ordusunun tarafında yer almasını buyurur. Örgütün red cevabı ise, Cemiyet'in tamamında hem hayal kırıklığına hem de öfkeye yol açar.[104]

Bununla birlikte, ne Balkan Savaşları ve İstanbul üzerindeki her türlü diplomatik baskıyı erteleyen dünya savaşı koşulları ne panturancı boyutu içinde Türk milliyetçiliği ne de Ermeni devrimcileriyle bu hayranlıkla karışık nefret ilişkisi, tek başlarına soykırımı açıklayabilir; çünkü soykırımın tarihi, İttihatçı "merkez komite"ye ve yasadışı uzantısını, hatta gizli hükümetini oluşturan "özel örgütü" *Teşkilat-ı Mahsusa*'ya sıkı sıkıya bağlıdır. Gerçekten de, Osmanlı'nın tımarını oluşturan Selanik'teki Osmanlı varlığına son veren Balkan Savaşları'ndan itibaren, her şey İttihatçı gizli cemiyetin bu ikinci örgütle neredeyse tamamen yan yana bulunduğuna işaret etmektedir. Olayları karmaşıklaştırmak için, fiiliyatta, iç içe geçmiş ama ayrı iki özel örgüt bulunmaktadır. İlki, 1913'te dahiliye nazırı, ardından 1916'dan itibaren sadrazam olan Talat'a ve Doktor Nazım ile Doktor Bahaeddin Şakir'e bağlıdır.[105] 1919 yılında İstanbul'daki askerî mahkeme sorguları, harbiye nazırı Enver'in denetiminde ikinci bir örgütün varlığını ortaya koyar.[106] Talat ile Enver arasındaki belirsiz çatışma, iki gizli örgütün oluşumuna yol açarak, gerçek bir iktidar karteli halini almış olan Cemiyet'in parçalanmasını önler.[107] Talat'ın ve Doktor Bahaeddin Şakir ile Doktor Nazım'ın 1905-1906'dan itibaren edindikleri inkâr edilemez örgütsel yetenekleri karşısında, Enver bir başka koza sahipti: İstanbul mahkemesine sunulan belgelerin de tanıklık ettiği gibi,[108] imparatorluğun savaşlara girmesinin ertesinde yaklaşık 10 bin suçluyu saflarına katarak genişleyen örgüt, korkunç bir vurucu güce sahipti. Anıları 1935'te yayımlanmış dönemin subayı Aziz Semih'e göre, "Enver bu hayta sürüsüne güveniyordu."[109] Ayrı ayrı ya da birlikte, iki örgüt savaş alanında, aynı zamanda da cephe gerisinde hazır ve nazırdı. "*Teşkilat-ı Mahsusa* çetelerine karşı sövüp saymayan komutan hemen hemen yoktu. 9. Ordu komutanı Şerif [İlden] onları zararlı, işe yaramaz buluyor ve en iyi subayların ve Erzurum'un en yiğit [savaşçılarının] Teşkilat'ın hizmetine verilmesinden şikâyet ediyordu. Baki [Vandemir] de Bahaeddin Şakir'in cepheyle ilgili bütün işlere karışmasından şikâyetçiydi."[110] 1919'da İstanbul'da toplanan mahkemede bir subayın itiraf ettiği gibi, genellikle, askerî merciler, açıkça faaliyet yürüten ama ele geçmeyen, kendi kararlarını herkese dayatan, yine de herhangi bir bireysel sorumluluk üstlenmeyen bu iki gizli örgütün kuşatması altındaydı.[111]

---

[102] Henry Morgenthau, *a.g.e.*, s. 298.

[103] Michael A. Reynolds, *a.g.e.*, s. 176.

[104] Vahakn N. Dadrian ve Taner Akçam, *a.g.e.*, s. 365.

[105] Raymond Kévorkian, *a.g.e.*, s. 226.

Bu örgütler, Jay Winter'in[112] ve John Horne'un[113] analizine göre 1915'te ortaya çıkmış "bütünsel savaş" ortamında hareket ederler. İttihatçılar, "14-18"le birlikte savaşın doğasının bile değişerek, bütünsel bir hal aldığının, bütün alanları kapsadığının ve düşman ilan edilen toplulukları etkilediğinin gayet farkındadırlar. Osmanlı ordusunda bulunan Alman subaylar, örneğin 1923 yılında Münih'te Adolf Hitler'in darbe teşebbüsü sırasında öldürülen Max von Schubert-Richter,[114] Türk askerî okullarında olduğu gibi cephede de bütünsel savaş doktrinine aracılık ederler. 1915 yılının başında iki *teşkilat* da serbestçe davranabilir hale gelir; Doktor Adnan'ın (Adıvar) aleyhine olacak şekilde, doktorları bu serbestlikten yararlanarak, özellikle sivil Ermenilere öldürücü aşılar yaparak "tıbbi ölüm"ü deneyimlerler.[115]

Soykırım öncesi ayların kronolojisi iyi bilinmez ve çelişiktir. Sürgün, ardından da 24 Nisan 1915'te İstanbul'daki yüzlerce ileri gelen Ermeni'nin infazı (Türk yazarlara göre 235, Ermeni kaynaklarına göre 500 ile 600 arası) soykırımın resmî başlangıcı olarak kabul edilir. *Sevk ve İskân Kanunu* adlı bir yasanın (yaygın bilinen adıyla *Tehcir Kanunu*) 27 Mayıs 1915'te çıkarılması, yok etme sürecine geçişi temsil eder ve Ermenilere açıkça hiçbir atıfta bulunmasa da, bu imhanın tek yasal belgesidir. Yasa, savaş döneminde "devletin savunmasını ve kamu düzeninin korunmasını" sağlama amacıyla kamu kurumlarının "orduya karşı her direnişi dolaysızca ve şiddetle bastırmasına" ve askerî ihtiyaç durumunda, "ihanet ya da casusluk kuşkusu duyulan şehir ve köy nüfuslarını bireysel olarak ya da toptan başka yerlere yerleştirme ve göndermeye" "yetki verir."[116] Nihayet, erken bir başka tarih de bu açıdan anlamlıdır: 25 Şubat 1915'te, Enver Paşa Ermeni patriğine Ermeni cemaatine mensup askerlerin "fedakârlık ve kahramanlık duygusu" için minnetini ifade ederken, ordu çoktan silahsızlandırılmış işçi taburlarındaki Ermenileri öldürmeye girişmişti bile.[117]

Osmanlı'nın Rusya karşısındaki Sarıkamış yenilgisi (22 Aralık 1914-17 Ocak 1915), orduda ve Teşkilat'ta öyle bir şok dalgası yaratır ki, bu süreçte belirleyici bir rol oynar. Cemiyet'in Ermeni karşıtı radikalliğinin potansiyel yükselişi, ikili bir suçlamadan beslenir: Rusya'yla işbirliği ve sınır bölgesinde Osmanlı karşıtı bir isyan hazırlığı. Çarın tebaası olan Ermenilerin savaşa Rus ordusu askeri olarak katıldıkları tartışmasız bir gerçektir. Rus ordusuna katılmaya çalışan ama devrimci faaliyetlerinden çekinen Moskova tarafından hızla silahsızlandırılan, Osmanlı İmparatorluğu ya da Rusya kökenli belirsiz sayıda Ermeni gönüllü de vardır kuşkusuz.[118] Bir iç isyan hazırlıklarına işaret eden belgelere gelince, Raymond Kevorkian'ın gösterdiği gibi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ermeni militanları şiddet eylemlerine yönlendirmeye çalıştığı dönem olan 1906 metinlerinin "biraz çarpıtılmış" tercümeleridir bunlar. Kevorkian, Bahaeddin Şakir'in özellikle Van'da Ermenilere yönelen baskıyı haklı göstermek için İttihatçı örgütün merkez komitesi nezdinde İstanbul'da bunları nasıl kullandığını açıklar. Cemiyet, bu vesileyle dış cephedeki her türlü faaliyetten kurtularak özellikle "iç düşman"a yönelmiştir.[119] Bu hudut vilayetindeki Ermeniler, sadakatlerini hatırlatmak ve düşman muamelesi görmemek için yalvarmak amacıyla defalarca yetkililere başvururlar. Cevap olarak, topluluk içinde hiçbir yıkıcı faaliyet gözlenmediğini sürekli belirten vali Hasan Tahsin Bey (Uzer, 1878-1939) görevinden alınarak, yerine Cevdet Tahir (Belbez) Bey geçirilir. Ermeniler başlarına kötü bir şey gelmesini önlemek için öz savunmaya geçmek zorunda kalırlar: Cinayet ve katliamlar 24 Nisan 1915'ten çok önce yaygınlaşır. Kafkasya'da Rusya'ya karşı isyan örgütlemeyi reddeden Taşnaksutyun liderleri infaz edilir; Osmanlı ordusunun Kafkaslar'da ya da İran'daki işgal bölgelerinde uyguladığı yakıp yıkarak geri çekilme politikalarının ardından, Kasım 1914'ten Nisan 1915'e dek 22 bin Ermeni hayatını kaybeder.[120] Dolayısıyla Ermenilerin özsavunması hızla parçalanır, fakat bu, İttihatçıların gözünde, onların halk olarak "ihanet"lerinin ne zamandır beklenen "somut kanıtı"nı oluşturur ve o dönemde 30 binden fazla asker, gönüllü ve sabıkalıdan güç alan *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın zaten tasarlamış olduğu önlemlerin uygulanmasını hızlandırır.

---

[106] Vahakn N. Dadrian ve Taner Akçam, *a.g.e.*, s. 92-93, 338.

[107] Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, TTK Yayınları, Ankara, 1980, s. 258.

[108] Vahakn N. Dadrian ve Taner Akçam, *a.g.e.*, s. 267.

[109] David Gaunt, *Katliamlar, Direniş, Koruyucular. Birinci Dünya Savaşında Doğu Anadolu'da Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, Belge Yayınları, İstanbul, 2007, s. 98-99.

[110] Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde Meşahir-i Meçhûleden Birkaç Zat*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001, s. 200.

[111] Cemal Kutay'dan akt. Vahakn N. Dadrian ve Taner Akçam, *a.g.e.*, s. 283.

[112] Jay Winter "Under Cover of War: the Armenian Genocide in the Context of Total War", Jay Winter (der.), *America and the Armenian Genocide of 1915* içinde, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, s. 39.

[113] John Horne (der.), *Vers la guerre totale Le tournant de 1915*, Tallandier, Paris, 2010.

[114] Kevork B. Bardakjian, *Hitler ve Ermeni Soykırımı*, Peri Yayınları, İstanbul, s. 64.

[115] Akt. Vahakn N. Dadrian, "The Armenian Genocide: An Interpretation", Jay Winter (der.), *a.g.e.*, içinde, s. 78, 79.

[116] Mete Tunçay, *Cihat ve Tehcir 1915-1916 Yazıları*, Afa, İstanbul.

[117] Klaus Krieser, *a.g.e.*, s. 121.

[118] Michael A. Reynolds, *a.g.e.*, s. 276-277.

Anadolu'nun bütününü kapsayan ve kademe kademe bütün Ermeni nüfusu hedefleyen kitlesel sürgün politikası artık başlatılabilirdi. Bazı askerî uzmanların yalanlamalarına rağmen sahiciliği kuşku götürmeyen Talat Paşa'nın ünlü "Siyah Defter"ine göre (yakın dönemde popüler bir Türk aşırı milliyetçi tarihçi tarafından yayımlandı), birkaç ay içerisinde 924.158 kişi sürülür.[121] Talat'ın olayı bizzat nasıl takip ettiğini gösteren kendi hazırladığı liste, ne kadar titiz olsa da, Van, Edirne, Kastamonu, Orta Anadolu ve Ege Bölgesi gibi sürgünün ya da yerinde imha politikasının uygulandığı ülkenin önemli bir bölümünü kapsamaz. Sürgünlerin gerçek sayısı bilinmiyor, fakat Talat'ın verdiği bilgilerin çok çok üstünde olduğu kesin.

Sürgün emri yerel yetkililere ya kuryelerle ya da okunduktan sonra imha zorunluluğu getirilen telgraflarla iletilir. İttihatçı sistem, gerçekten de, kusursuz bir şekilde örgütlenmiştir; öyle ki, partiyi devletten ayırmak için başlangıçta atanmış olan *katib-i mesul*'ler ("sorumlu sekreterler") iktidarın her basamağında, devleti özel örgüte tamamen tabi kılmayı başarırlar.[122] Alman büyükelçi Hans Freiherr von Wangenheim, soykırımın komuta zincirini gayet iyi kavrayarak şunu yazar: "Talat ve İttihat ve Terakki'nin diğer yöneticileri, hiç kuşku yok ki, Ermeni sorununu kendi tarzlarında 'çözmeye' çalışıyorlardı. Vilayet valileri ve diğer bölgesel yetkililer hükümetten ziyade Parti'nin merkez komitesinden doğrudan emir almaya alıştıklarından, Ermeni karşıtı politikaya son vermek güçtü."[123] Anadolu'ya gönderilen bu memurlar ya da bu telgraflar ne diyordu? İstisnalar hariç, tam içerik bilinmese de, üst düzey sorumluların çoğu, örneğin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gelecekteki hariciye nazırı Halil Menteş (1874-1948) emri aldıkları korkunç anı şöyle hatırlar: "Ermenilerle ilgili bu telgrafları aldığımda kaygıya kapıldım. Gece uyuyamadım. İnsanın kalbi bu duruma ilgisiz kalamazdı. Doğal olarak, biz başladık. Milletimiz için ölüm kalım meselesiydi."[124]

Daha önce adını andığımız Doktor Reşid (1873-1919) de başka bir şey demez:

> [...] Doktor olmak bana milletimi unutturamazdı. Reşid elbette bir doktordu ve tıbbın gereklerine uygun davranmalıydı. Fakat, öncelikle, Doktor Reşid Türk doğmuştu [...] Senin milliyetin her şeyden önce gelir. [...] Doğudaki Ermeniler [bize karşı] öylesine öfkeliydiler ki, kendi memleketlerinde kalmış olsalardı, tek bir Türk, tek bir Müslüman hayatta kalmazdı [...] Bunun üzerine, kendi kendime şöyle dedim: 'Ey Doktor Reşid, iki ihtimal var. Ya onlar Türkleri temizleyecekler, ya da Türkler onları temizleyecek.' Bu iki varsayım arasında kararsız kalamazdım. Türklüğüm doktorluk niteliğime baskın çıktı. Kendi kendime dedim ki: 'Onlar bizi ortadan kaldırmadan biz onları ortadan kaldırmalıyız.' [...] Tarih bu tutumumdan dolayı bana diş bilerse, kabul ederim. [Fakat] diğer milletlerin hakkımda yazdıklarına ya da yazacaklarına aldırmam.[125]

Ayrıca derinden Yunan karşıtı olan İttihatçılığın bu simgesel şahsiyeti, gerçekten de, Ermenilerin "mikrop" olduğu, organik bir "vücut" olarak kavranan Türk milletini tehdit ettiği görüşündedir.[126] Onun Diyarbekir'e gelişi, sürgüne karşı çıkan Lice kaymakamı Hüseyin Nesimi'nin (1868-1915) öldürülmesine eşlik etmekle kalmaz, Diyarbekir ve Urfa'da şehir milislerinin kuruluşu da bu dönemde olur ve Doktor Reşid burada Kafkas Ahmed Bey ile Halil Bey'le (daha sonra Halil Paşa, Enver'in amcası, 1882-1957) birlikte hareket eder.[127] Onun bölgesindeki sürgün politikası, kendi tahminine göre, 120 bin kişilik kitlesel bir imha ile eşanlamlıdır.[128] Esasen Ermenilerden oluşan bu kitlenin içerisinde Süryani-Keldaniler de bulunur.[129] Bu topluluk karşısındaki baskı, gerçekten de, bu vilayette ama aynı zamanda Hakkari gibi Doğu'nun başka yerlerinde de ölümcüldür.[130]

---

[119] Taner Akçam, *a.g.e.*, s. 151.

[120] Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide Imperialism, Nationalism and Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford University Press, Oxford, 2005.

[121] Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, Everest Yayınları, İstanbul, 2008.

[122] Cemal Kutay, akt. Vahakn N. Dadrian ve Taner Akçam, *a.g.e.*, s. 106.

[123] Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918*, Caravan Books, Ann Arbor, 1989, s. 230.

[124] Sait Çetinoglu, "İttihat ve Terakki'nin Gizli Ajandası", *a.g.y.*, s. 213.

[125] Taner Akçam, *a.g.e.*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 175, 176.

[126] Hans-Lukas Kieser, *A Quest for Belonging. Anatolia Beyond Empire and Nation (19th -20th Centuries)*, ISIS, İstanbul, 2007, s. 179-217.

[127] *A.g.e.*, s. 91-92.

[128] M. Reşid Şahingiray, *Hayatı ve Hâtıraları*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1997, s. 27.

[129] Bkz. Uğur Ümit Üngör, *a.g.e.*

Tarihçiler Almanya'nın soykırımdaki rolünü uzun süre tartışmışlardır. Öncelikle şunu belirtelim ki, çok sayıda Alman diplomat ve subay katliamları durdurmaya çalışmış ve nüfuzunu kullanması için Berlin nezdinde ısrarla müdahalede bulunmuşlardır. Fakat bütün olarak Alman diplomasisi, gayet haberdar olduğu sürgün ve katliamları "askerî zorunluluklar"la haklı göstermiştir. İstanbul'da görevli bir Alman askerî ateşesi şöyle der: "Ermeniler [Ruslarla gizli işbirliklerinin ardından] yok edilme noktasındalar. Bu sert ama yararlı bir önlem."[131] Bununla birlikte, her şey sadece güvenlik alanından kaynaklanmaz. Sosyal Darwinciliğin olduğu kadar İttihatçı *alter ego*'larının da damgasını taşıyan bazı Alman subay ve diplomatlarına göre, Ermeniler "Doğu'nun Yahudileri"dir ve bunlara karşı İttihatçıların aldığı önlemler, "Ermeni ticaret sınıfının parazit sistemine doğal tepki"yi temsil eder.[132]

Aralarında diplomatların, misyonerlerin, keza –Trabzon vekili Mehmed Emin (1874-1926) gibi–[133] Türk politik sorumlularının da bulunduğu çok sayıda tanık, genellikle insanların bulundukları yerde infazıyla sonuçlanmış olan bu "sürgünler"in dehşetini savaştan sonra anlatırlar. Fakat Raymond Kévorkian'ın çalışmaları, Suriye'de gönderildikleri yerlere, özellikle çok olumsuz iklimiyle ün salmış Deyrizor bölgesine[134] "varma"nın, katliamların sonu anlamına gelmediğini gösterir. Muhtemelen, Halep'e varmış olan 200 bin "sürgün" daha sonra ölmüştür.[135] Gerçekten de, hayatta kalanlar ikinci bir sürgüne maruz kalırlar, nitekim 20 Nisan 1916'da Deyrizor'daki İttihatçı bir subay Halep valisine, "Ermenilerin sadece % 10'unu tutup, geri kalanları Musul'a sürme" emri aldığını bildirir.[136] Osmanlı arşivlerinin bir bölümünü tasnif etmiş olan Fuat Dündar, çeşitli yerleşimlere göre değişen yerel nüfusun % 2,5'u ila % 8'inin ötesinde Ermeni varlığını yasaklayan ve bizzat Talat Paşa'nın imzasını taşıyan onlarca telgraf bulmuştur.[137] Açıkça ifade edilen hedef, Anadolu'nun dışı da dahil olmak üzere, önemli bir Ermeni azınlığın oluşumunu engellemekti. Akçam bu konuda şunu söyler: "[Bu telgraflardan] ortaya çıkan tablo şudur: Ermeni nüfus, sürgün[lerin gönderildiği] yerlerde[ki] nüfusun % 10'unu aşmamalıdır, böylece [bütün imparatorlukta] toplam 145 bin ila 200 bin kişi arasında bulunmalıdır."[138] Bu "demografik eşik" Talat Paşa'nın verdiği sürgün sayısının (yaklaşık bir milyon kişi) oldukça altındadır; dolayısıyla, diğerlerini kaçınılmaz biçimde ölüme mahkûm eder. Ülkenin üç güçlü adamından biri olan ve insan hayatlarını kurtarmak için Suriye'de neredeyse eksiksiz bir özerklik uygulayabilecek olan Cemal Paşa, savaştan sonra yazdığı anılarında, kendini suçsuz çıkarmak için, "hiçbir hareket payı bırakmayan" bu emirleri öne çıkartır.[139]

Talat Paşa'nın katili Soghomon Tehlirian'ı [Soğomon Tehliryan] (1896-1957) yargılayan Berlin mahkemesinin (1921) tutanaklarının okunması, savaş sonrası Almanyası'nda katliamların nasıl algılandığı anlamak açısından öğreticidir. Gerçekten de, bu dava, Alman askerî hasta bakıcı Armin T. Wagner'in (1886-1978) tanıklığının gösterdiği gibi, kısa sürede İttihatçılığın davasına dönüşür: "Benzer durumları biliyoruz. Alman ordusunda taraf değiştirmiş Polonyalı ve Çek askerler vardı. Fakat [bu fiiller karşılığında] masumları cezalandırma, Almanya'daki bütün Polonyalıları Baltık kıyısına ya da Avusturya'daki bütün Çekleri Alpler'in yüksek zirvelerine ya da Tirol'un buzullarına sürme fikri kimsenin aklından geçmedi."[140] 23 Kasım 1918'de Ayvalık'taki Rumların kanlı sürgününe katılmış olan Liman von Sanders'in İttihatçılar lehindeki müdahalesi,[141] savunmanın davayı genel olarak militarizm, özel olarak da Alman militarizmi davasına dönüştürmesini sağlar.

Vahakn Dadrian ile Taner Akçam'ın bir araya getirdiği belgeler,[142] politik karar vericilerin ve birkaç milliyetçinin tartışmayı bulandırma ve vahşetin bilançosunu nispileştirme iradesine rağmen, savaşın ertesinde Osmanlıların vicdanında bir uyanmayı da gösterir. Vicdanlar yaralanmış ve utanç içindedir, çünkü bu suçu taşımak imkânsızdır. Vicdanlar kendini suçsuz gösterir, çünkü Türklerin ve Müslümanların onurunu temizlemek için bu canavarlıktan tek başına Cemiyet sorumlu tutulur. Yine de vicdanlar acı çeker, çünkü olguları inkâr etmezler ve Türkiye'de daha sonra kurumlaşacak olan inkârcı politikadan net bir şekilde ayrılırlar. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni sürgünde

---

[130] Bkz. David Gaunt, *a.g.e.*

[131] Donald Bloxham, *a.g.e.*, s. 116.

[132] *A.g.e.*, s. 9.

[133] Yücel Demirel ve Osman Zeki Konur (der.), *CHF Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 34.

[134] Talat Paşa'nın finanse ettiği çalışmalar hakkında bkz. Fuat Dündar, *Crime of Numbers. The Role of Statistics in the Armenian Question (1878-1918)*, Transaction Books, New Brunswick ve Londra, 2010.

[135] Taner Akçam, *a.g.e.*, s. 65.

[136] *A.g.e.*, s. 61.

[137] Akt. Fuat Dündar, *a.g.e.*, s. 114.

[138] Taner Akçam, *a.g.e.*, s. 65.

[139] Bkz. Raymond H. Kévorkian, "Ahmed Djémal Pasha et le sort des députés arméniens de Syrie-Palestine", Hans-Lukas Kieser ve Dominik J. Schaller (der.), *Der Völ kermord an den Armeniern und die Shoah* içinde, Chronos, Zürih, 2002, s. 197-212. Ayrıca bkz. Hikmet Özdemir, *Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler. 4. Ordu'nun İnsani Yardımları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2009.

[140] Doğan Akkanlı, *Talat Paşa Davası Tutanakları*, Belge Yayınları, İstanbul, 2003, s. 11.

[141] *A.g.e.*, s. 87.

[142] Vahakn N. Dadrian ve Taner Akçam, *a.g.e.*

yönetmiş, sonra da ardılları tarafından kızağa çekilmiş olan Ahmed Rıza gibi bazı politikacılar bu suçun ağırlığı altında ezilirler. Onlara göre, sorumluluk sadece üçlü yönetimde değil, bütün ülkededir.[143] Sadrazam Damad Ferid Paşa yaklaşık 800 bin Ermeni'nin yok olduğunu kabul ederken,[144] İttihatçıların suçlarını yargılamak için kurulan mahkeme, özellikle Türklerin suçlayıcı tanıklıklarını kayda geçirir. Savcı, İttihatçı yöneticilerin kaçmasından kısa süre önce Cemiyet'in ve Teşkilat'ın arşivlerinin büyük bölümünün örgütlü bir şekilde imhasını kayda geçirir; yine de önemli miktarda belge göstermeyi ve yerel sorumlulara sözlü olarak verilen imha emirlerini ortaya koymayı başarır.[145] 21 Haziran 1915 tarihinde Bahaeddin Şakir imzalı ve Mamüratulaziz'deki (bugünkü Elağız vilayeti) Cemiyet genel sekreterine gönderilen tek bir telgrafla yetinelim: "Sürgün edilen Ermenileri tasfiye ediyor muyuz? Tehlikeli kişileri ortadan kaldırıyor muyuz, yoksa sadece sürgün etmekle ve uzaklaştırmakla mı yetiniyoruz?"[146]

Bozgun sonrasında tutuklanan az sayıdaki birkaç İttihatçı ise, fiillerinin ciddiyetini inkâr etmeyi bile düşünmeden kendilerini savunurlar. Örneğin Yozgat kaymakamı Kemal Bey (infaz edilmiştir), yargıçlara şunu söyler: "[...] Merkezî hükümetin verdiği bir emir üzerine onları sürdüm; sürgün sırasında bazı trajediler yaşanmış olması muhtemeldir. Fakat bu, Ermenilerin işlediği kanlı suç ve fiillerin ardından Müslüman nüfusun kalplerinde ortaya çıkan intikam duygusunun kaçınılmaz sonucudur."[147] Bellibaşlı İttihatçı yöneticiler, savaştan sonra anılarını kaleme almaya girişirler ve birkaç pişmanlık ve itiraf arasında, vahşeti inkâr etmek yerine, onu milletin hayatta kalma mücadelesi adına üstlenirler. Hatta içlerinden bazıları iyi kurulmuş söylevler bile verir. Örneğin Halil Paşa (Kut) 300 bin Ermeni'nin ölümünü düzenlemiş olmaktan gurur duyduğunu söyler: "Belki daha fazla, belki daha az, aldırdığım yok."[148] Kafkas Ermenilerine de şöyle seslenir:

> Ey Ermeni milleti; baskıcı padişahı [Sultan II. Abdülhamid] devirmek ve özgür ve mesut bir vatan kurmak için sizinle işbirliği yaptım!
>
> Ey Ermeni milleti; SİZİ SON ÜYENİZE KADAR ORTADAN KALDIRMAYA ÇALIŞTIM, çünkü benim vatanım en korkunç ve en acılı günlerini yaşarken onu silmeye ve onu düşmanın esiri yapmaya çalışmıştınız. Türk vatanına sadık kalırsanız, sizin için elimdeki her imkânı kullanırım. AMA EĞER YENİDEN [fiillerinin] BİLİNCİNDE OLMAYAN KİMİ KOMİTACILARIN PEŞİNE DÜŞERSENİZ VE TÜRK VATANINA İHANET ETMEYE ÇALIŞIRSANIZ, VATANINIZI KUŞATAN ORDULARIMA EMİR VERİRİM VE YERYÜZÜNDE TEK BİR ERMENİ BIRAKMAM.[149]

Kemalist yetkililer ise, başlangıçta İttihatçılarla aralarına mesafe koymaya çalışırlar. Bununla birlikte, 30 Mayıs 1926'da Türkiye cumhuriyeti hükümeti, savaştan sonra Ermeni militanların öldürdüğü ya da idam edilmiş İttihatçı "şehitler"in (Talat, Cemal, Said Halim, Bahaeddin Şakir ve Doktor Reşid) aileleriyle bir dayanışma işareti olarak "Ermenilerin terk ettiği gayrimenkulleri ve toprakları" onlara bırakmaya karar verirler.[150]

Onlarca yıl sonra 1915'e geri dönen, Kemalizmin ideoloğu olmuş eski komünist, sonranın da rağbet gören tarihçisi Şevket Süreya Aydemir (1897-1976), 1960'lı yıllarda, "insanlık tarihinin [kimi] sayfalarını unutmak uygun düşer [...] Bu tarihi sonsuza dek unutmak en iyisidir,"[151] diye belirtir. Bu aynı zamanda sessizliğe sığınan kurbanların söylevi de değil midir? İlk başta, kuşkusuz evet; 1920-1940'lı yıllarda hayatta kalanların bireysel ve topluca kat ettikleri yoldaki yaraları kapatmak gerekir. Fakat yaklaşık yüz yıl sonra, soykırımın hayaleti Türkiye'nin üzerinde bunca ağırlık oluşturmaya devam ediyorsa, fiiliyatta, ne kurbanlar ne de cellatlar hiçbir şey unutmadığındandır.

---

[143] Ayhan Aktar, *Türk Milliyetçiliği, Gayrımüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 84.

[144] Taner Akçam, *a.g.e.*, s. 32.

[145] *A.g.e.*, s. 33.

[146] Vahakn N. Dadrian ve Taner Akçam, *a.g.e.*, s. 64.

[147] Necdet Bilgi, *a.g.e.*, s. 116.

[148] Akt. Vahakn N. Dadrian, *a.g.y.*, s. 65.

[149] Halil Kut, "Eylül 1918'de Erivan ve Ermeniler", *Ermeniler Hakkında "Makaleler-Derlemeler"* içinde, Erzurum Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1978, s. 147-165. Büyük harfler yazara aittir.

[150] Vahakn N. Dadrian ve Taner Akçam, *a.g.e.*, s. 76.

[151] Şevket Süreya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1959 ve 1969, s. 130.

10

KEMALİST TÜRKİYE'NİN DOĞUŞU

> *Saydığım anlamda bir değişiklik yapılırken mukavemet ve irtica unsurları, yerine göre elinde silahla veya cebinde kitapla, kafasında eskiye alışmış somurtkanlık, dilinde iğfal ve tehevvürle gelip karşınıza dikilirler. Bunları vurup devirmedikçe inkılâbı yapmanın ve hattâ uzun devirler korumanın imkânı yoktur. Öte taraftan alışan alıştığını bırakıp, alışmadığına girinceye kadar, aklından ve şuurundan gelmese bile, kendi alışkanlık duygularından birçok mukavemetlere maruz kalır. Bu bakımdan da Türk inkılâbı en ziyade zor kullanmayı gerektiren bir hususiyet gösterir.*
>
> – RECEP PEKER (1887-1950), Cumhuriyet Halk Partisi genel sekreteri, İstanbul Üniversitesi Devrim Tarihi kürsüsü sahibi.[1]

Fetret dönemi

Üç İttihatçı yönetici, Cemal, Enver ve Talat ile partinin diğer sorumluları, 1918 yılının Ekim ayı sonunda İstanbul'u terk ederler (onların sonraki maceralarına yeri geldiğinde tekrar döneceğiz). Ahmet İzzed Paşa (Furgaç, 1864-1937) yönettiği yeni hükümet 30 Ekim 1918'de, imparatorluğun tamamen teslimini öngören Mondros mütarekesini imzalar. Bu geçici hükümet anlaşmanın imzalanmasından hemen sonra düşer, ardından Ahmet Tevfik Paşa (11 Kasım 1918 - 3 Mart 1919) ve Damad Ferid Paşa (4 Mart - 30 Eylül 1919) hükümetleri gelir. Bu sonuncu hükümet Aralık 1919'da seçim düzenler ve İttihatçı rejiminde yasaklanmış olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'yla zafer kazanır. Anadolu'nun geniş kesimlerinin Fransa ve İtalya tarafından, ardından İstanbul'un da Fransız-Britanya güçleri tarafından işgali (13 Kasım 1918) ve özellikle İzmir'in ve Batı Anadolu'nun bir bölümünün Yunanlarca işgali (15 Mayıs 1919), bu hükümeti güçsüz düşürür ve bir politik krizin yolunu açar. Art arda gelen kabineler de bu krizi aşamazlar. "Merkezî iktidar", başkent üzerinde nispi bir denetim uygulamayı hâlâ başarıyor olsa da, vilayetlerde genel olarak görülmez. Buralar "direniş" oluşturan silahlı gruplara teslim edilmiştir. Bunun üzerine, İstanbul prestijli generallerinden biri olan ve harbiye nazırlığı mevkiine boş yere göz dikmiş[2] Çanakkale kahramanı Mustafa Kemal'i müfettiş sıfatıyla Anadolu'ya gönderir. 19 Mayıs 1919'da Karadeniz sahilindeki Samsun'da gemiden inen Mustafa Kemal, yerel direniş komitelerinin yönetimini adım adım ele geçirmek için muhalif olduğunu ilan eder.

---

[1] Recep Peker, *İnkılâp Dersleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984, s. 24.

Kimdir bu general? 1881 doğumlu Mustafa Kemal'i, karar ağlarının belirgin biçimde dışında bırakılması hariç, on yıl önce iktidarı ele geçirmiş diğer sayısız İttihatçı'dan ayıran hiçbir şey yoktur. Balkan kökenli, daha kesin olarak, Cemiyet'in merkezinin bulunduğu Selanikli olan Mustafa Kemal, diğer subaylar gibi, hiyerarşideki üstü[3] olan Colmar Freiherr von der Goltz'un *Das Volk im Waffen*'ine ("Silahlı Millet") hayrandır. Yıllar sonra manevi kızı Afet İnan'a yazdıracağı eğitim kitabının esin kaynağı bu olacaktır.[4] Diğer yol arkadaşları gibi o da Gustave Le Bon'dan etkilenmiştir.[5] Gençlik kitaplığı eklektiktir. Dikkatle okunup notlar alınmış Thomas Carlyle'ın yanı sıra Büchner, Platon'un yanı sıra Hobbes, kimi zaman ise açıkça antisemitist ya da militarist vurgulu eserler de bu kitaplıkta yer almaktadır. İstanbul Üniversitesi'nin ünlü profesörü İsmail Hakkı Babanzade'nin (1876-1913) hukuk kitabı bu sonunculara örnektir.[6] Gençliğindeki bu eğitim sayesinde, Ankara'da bir (Montesquieu ile Rousseau'yu karıştırmış olsa da) Fransız heyetine Fransız Devrimi üzerine bir ders bile verebilmiştir .

"Örgüt"e, yani İttihat ve Terakki'ye 1906 ya da 1907'de girer, sonra 1909 isyanını için Selanik'ten İstanbul'a yollanan Harekat Ordusu'na katılır. O da Enver gibi 1911'de Libya'da İtalyanlara karşı *Fedai Zabıt* olarak hizmet etmiştir. Bununla birlikte, İttihatçı liderlerin aksine, 1914 yılında imparatorluğun aceleyle savaşa girmesini arzulamaz, çünkü "hedeflerimizi saptamadan seferberlik ilan ettik. Bu çok tehlikelidir."[7] Fakat II. Wilhelm'in "çağımızın en büyük komutanı" olduğuna o da İttihatçı liderler gibi inanmaktadır.[8]

---

[2] Yusuf Hikmet Bayur, "1918 Barışmasından Az Önce Mustafa Kemal Paşa'nın Başyazar Naci Bey Yoluyla Padişaha bir Başvurması", *Belleten*, cilt XXI, sayı 84, s. 563-564.

[3] M. Şükrü Hanioğlu, *Atatürk. An Intellectual Biography*, Princeton University Press, Princeton ve Oxford, 2011, s. 36.

[4] Klaus Kreiser, *Atatürk Bir Biyografi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 53.

[5] M. Şükrü Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 44.

[6] Gündüz D. Tüfekçi, *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2 cilt, 1983 ve 1985.

[7] Klaus Kreiser, *a.g.e.*, s. 97-98.

[8] Şerif Mardin, *Jön-Türklerin Siyasi Fikirleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1964, s. 187.

Fakat bu ihtiyatlı muhalefetinden ziyade, muzaffer Çanakkale Savaşı'na katılması, onu bellibaşlı İttihatçı liderlerden ayırır. Hayatını defalarca riske attığı bu cephenin ateşi altında kaldığından, Ermeni Soykırımı'nın sürdüğü topraklara karışmamıştır. Fakat başlangıçta, katliamları "utanç verici bir fiil"[9] olarak tanımlasa da, özünde İttihatçıların Ermeni karşıtı söylemini paylaşır. Örneğin 28 Aralık 1920'de şöyle der: "Ülkemizin gayri Müslim bileşeninin maruz kaldığı durum, yabancı komplolar tarafından kullanılmış olmalarıyla, ayrıcalıklarını kötüye kullanmalarıyla ve sert bir ayrılıkçı politikaya teslim olmalarıyla açıklanır."[10] Simgesel şahsiyeti haline geldiği bağımsızlık savaşı buna indirgenemese de, Doğu cephesinde ve Güney cephesinde Ermenilere karşı açık bir düşmanlığa bağlı kalır. Doğu'da Mustafa Kemal'in güçleri, (bir süre sonra Sovyetler'e katılacak olan) geçici Ermeni Cumhuriyeti üzerinde sürekli bir askerî baskı uygularken,[11] Güney'deki Kilikya bölgesinde 1920 ile 1921 arasında Fransız ve İtalyan güçlerinin kademeli ayrılışından sonra buraların yeniden ele geçirilmesine, acılı bir yeniden iskân deneyimine kalkışmış soykırımdan hayatta kalan Ermenilerin sürülmesi eşlik eder.[12]

Osmanlı Meclisi'nin müttefik kuvvetler tarafından işgali (16 Mart 1920) ve İttihatçı yanlısı üyelerinin (örneğin, Cemiyet'in diğer yöneticileriyle birlikte kaçmayı reddetmiş olan Ziya Gökalp) Malta'ya sürülmesi, Osmanlı başkentinin merkezinde gerçek bir iktidar boşluğu yaratırken, bu durum Mustafa Kemal'e yeni bir ulusal meclisi toplantıya çağırma (23 Nisan 1920) ve Ankara'da bir karşı-hükümet kurma fırsatı verir. Sèvres Anlaşması, o zamana dek sadece Moskova'nın tanıdığı Ankara'daki hükümetin meşruluğunu önemli ölçüde güçlendirir. 10 Ağustos 1920'de imzalanan anlaşma, Türkiye'nin Britanya, Fransız ve İtalyan nüfuz bölgelerine bölünmesini, Çanakkale ve İstanbul boğazlarının uluslararası denetimini, Türkiye Trakyasının (Yunanistan'a bırakılan bölüm) askerden arındırılmasını, bir Ermenistan'ın ve potansiyel olarak bir Kürdistan'ın kurulmasını ve İttifak devletlerinin savaş tazminatlarından vazgeçmeleri karşılığında kapitülasyonların yeniden oluşturulmasını öngörmektedir. Anlaşmaya göre, Fransa aralarında Anteb (Ayıntab), Urfa ve Mardin'in de bulunduğu birçok şehri ele geçirirken, Yunanistan İzmir bölgesini işgal eder ve nihai aidiyete karar vermek için bir referandum düzenlenmesi kararlaştırılır. Anlaşmayı reddeden Ankara hükümeti kısa süreli bir gerilla savaşının ve çetin pazarlıkların ardından, Fransız ve İtalyan kuvvetlerinin geri çekilmesini sağlamak amacıyla, bütün Anadolu'da oluşmuş milis güçlerini ortadan kaldırarak ya da kendine katarak bir orduyu adım adım yeniden örgütleyecektir. Ermenistan'ın "Sovyetleşmesi"nin (2 Aralık 1920) ardından, Ankara Doğu cephesindeki güçlerini Batı'ya yönelterek, Yunan ordusu üzerindeki baskıyı artırmak ister. Ardından da, Londra Konferansı'na (Şubat 1921), İstanbul'un aleyhine, Osmanlı İmparatorluğu'nun tek meşru temsilcisi olarak kabul edilir. 1921 yılındaki birçok muzaffer muharebenin (Ocak ve Mart aylarında Eskişehir vilayetindeki İnönü'de ve Ağustos-Eylül'de Sakarya'da) ardından, Kemalist güçler son bir askerî sefere kalkışırlar (26 Ağustos 1922 tarihli "Büyük Taarruz"), 9 Eylül 1922'de İzmir'e girerler ve Yunan işgaline son verirler. 19 Ekim 1922'de, müttefik güçler, çatışmasız bir şekilde İstanbul'u ve Çanakkale'yi boşaltırlar.

---

[9] Bkz. Taner Akçam, *A Shameful Act The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsability*, Constable, Londra, 2007.

[10] M. Çağatay Okutan, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 106.

[11] Bkz. Anahide Ter Minassian, *a.g.e.*

[12] Vahé Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie. Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1934)*, Karthala, Paris, 2004.

1920 yılında İstanbul'daki Meclis'in –feshinden önce– benimsediği ve Kemalist iktidarın da yol haritası olarak kabul ettiği Misak-ı Milli [Ulusal Ant], Irak ve Suriye'deki manda güçleri olan Büyük Britanya ile Fransa'ya düşmüş belli topraklar üzerinde Osmanlı egemenliğinin restorasyonunu da öngörüyordu. Gerçeklik ilkesinden yola çıkan Mustafa Kemal bu yönelimden sapar ve Misak-ı Milli'nin hudutlarının "kendi güçlerimizle saptayabileceğimiz" hudutlar olacağını değerlendirir.[13] Mudanya Mütarekesi (Bursa'nın bir bölgesi, 11-14 Ekim 1922) İstanbul üzerinde egemenlik kurmasını ve şehrin kurtarılmasını sağlayınca, Mustafa Kemal, Türkiye'nin Suriye ile hududunu belirleyen, Fransa ile imzaladığı Ankara Anlaşması'nı (20 Ekim 1921) tartışma konusu etmemeye ve Irak'taki manda gücü olan Büyük Britanya ile toprak anlaşmazlıklarının çözümünü ertelemeye karar verir (1926 yılında iki ülke arasındaki sınırların mevcut çizimini onaylayan Milletler Cemiyeti'nin hakemliğini kabul edecektir).

Manevra alanından tamamen yoksun olan fakat milliyetçiler tarafından Britanyalılarla işbirliğine girmekle lanetlenen son sultan Mehmed Vahdettin (VI. Mehmed, 1861-1926) bir İngiliz firkateynine binerek ülkeden kaçar. Fiilen hükümsüzleşen saltanat 1 Kasım 1922'de ortadan kaldırılır. Aylarca süren pazarlıklar sonucunda Ankara, Yunanistan'la ve Avrupa güçleriyle Lozan anlaşmasını (fiiliyatta, "anlaşmaları"nı) imzalamayı başararak, Türkiye'nin bugünkü toprakları üzerindeki egemenliğini yeniden tesis eder ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalmış dosyaları, yani Osmanlı borçlarını ve kapitülasyonları tasfiye eder (24 Temmuz 1923). 29 Ekim 1923'te cumhuriyetin ilanı, ardından 3 Mart 1924'te halifeliğin kaldırılması, Osmanlı İmparatorluğu'nu kesin olarak tarihe gömen son önemli olaylardır.

---

[13] Sadi Borak, *Atatürk'ün Meclisin Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1977, s. 281-283.

Kemalist direnişin dinamikleri

Birinci Dünya Savaşı'nın sonu, on yıl boyunca hemen hemen tek başına egemen olmuş İttihatçıların da sonunun habercisi olur. Savaştan çıkışı boğucu bir sıkıntı içinde yaşayan entelektüel çevreler, üstlenilmesi çok ağır olan bu yakın geçmişe bir anlam vermeye çalışırlar ve "İttihatçı doktrin"in milliyetçi, bilimci ve örgenci ölçütlerinin yok olmasından kaynaklanan belirsizliklerden ıstırap duyarlar. Tartışmalar ateşlidir: Kimi yazarlar, Cemiyet'in kaba materyalizminin şiddetle eleştirdiği Bergson'u keşfederken, diğerleri Ziya Gökalp'in çok sevdiği bir tema olan *muassırlaşma* ("çağdaşlaşma") buyruğuna saldırırlar. Sahneye "yeni çıkan" sosyalizm, Spartakistçilikten İslâmî-komünizme dek bütün biçimleriyle, karmaşa içindeki bu seçkinler arasında büyük bir cazibe oluşturur.[14]

Mustafa Kemal'in Anadolu'da başlattığı bağımsızlık savaşı birçok açıdan İttihatçılıktan çıkışı belirse de, onunla belli bir süreklilik içindedir. "İttihatçı seçenek" bütün politik güvenilirliğini yitirmiş olsa da hemen yok olmaz. Kaçak üçlü, mağlup olduklarını itiraf etmezler ve ülkenin geleceğine ipotek koymaya devam ederler. İttihatçılar, Cemiyet'in resmî mirasçısı olan ve Mustafa Kemal'in yakını Fethi Bey'in yönettiği *Teceddüt* ("Yenilenme") partisi aracılığıyla İstanbul'da hâlâ gerçek bir nüfuza sahiptirler. Bu bölümde yeniden karşımıza çıkacak olan bu parti, Tevfik Rüşdü (Aras, 1883-1972) ya da Yunus Nadi (1897-1941) gibi ikinci plandaki bazı İttihatçı şahsiyetleri bir araya getirir. Bununla birlikte, bellibaşlı İttihatçı yöneticilerin faaliyetleri sürgünde devam eder. 19 Mayıs 1919'da Talat, Enver'e şöyle seslenir: "Seninle aynı fikirdeyim. İntihar etmektense, postumuzu pahalıya satalım."[15] İttihatçı yetkililer, yeni bir politik eylemi Avrupa'dan örgütlemeye çalışırlar. İstikrarsızlığın pençesindeki Kafkaslar'a[16] güç yığarak, ardından Anadolu'da kök salmayı düşünmektedir (Enver'in kardeşi Nuri Paşa [Killigil] (1881-1949) bu operasyonu yürütmek için 30 bin Azeri gönüllü bekler, ancak sadece 37 kişi gelir!).[17] Cemiyet keza, Talat'ın Mustafa Kemal'e gönderdiği mektupların gösterdiği gibi, Hindistan'daki Müslümanların ve Arap topluluklarının Büyük Britanya'ya ve

---

[14] Birçok metin hakkında bkz. Mehmet O. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk (der.), *Mete Tunçay'a Armağan*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

[15] Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, Everest Yayınları, İstanbul, 2009, s. 154.

[16] Erol Akal, "İttihatçıların İrredentist Politikalarına Bir Örnek-Olay: Kafkas İttihad Terakki Fırkası-1918", Mehmet O. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk, *Mete Tunçay'a Armağan* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 345.

[17] Michael A. Reynolds, "The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and Caucasus, 1908-1918: Identity, Ideology and Geopolitics of World Order", Princeton Üniversitesi doktora tezi, 2003, s. 45.

Fransa'ya isyanını kışkırtma, böylece bu iki güçten rövanşı alma düşünü besler.[18] Son olarak, sürgündeki İttihatçılar kendilerini gerçek antiemperyalistler olarak gösterecek kadar Bolşeviklere yakınlaşırlar,[19] çünkü böylelikle, genç bir cumhuriyetin yerleşmeye çalıştığı "Ermenistan'ı ezmeyi" umarlar.[20] Enver, Nuri ve Teşkilat üyeleri toplanırlar ve özel örgütün yerini almış olan Karakol örgütü adına, Moskova'yla pazarlık yaparlar.[21] Mustafa Kemal de, fazla öne çıkmamakla birlikte, onları bu yönde teşvik eder,[22] çünkü İttihatçıların Kafkaslar'da tükenmesi Anadolu'da onun elini serbest bırakır.

Bu "İttihatçı" soluk kısa süreli olacaktır: Talat (Berlin, 15 Mart 1921), Cemal (Tiflis, 21 Temmuz 1922), 1914-1916 arası başvezir olan Said Halim (Roma, 4 Aralık 1921) ve Bahaeddin Şakir (Berlin, 27 Nisan 1922) soykırımdan kurtulmuş Ermeni militanların kurşunlarıyla ölür. Enver ise Türk İmparatorluğu düşlerini gerçekleştirmeye çalıştığı Belcivan'da, başlangıçta flört ettiği Kızıl Ordu'yla bir çatışma sırasında (Tacikistan, 4 Ağustos 1922) ölecektir.[23] Az çok özerk bir güç olan İttihatçılar tamamen yok olmazlar. 12-13 Nisan 1923'te eski maliye bakanı Cavid Bey'in evinde bir kongre toplarlar.[24] Fakat Kemalist iktidarla rekabet edebilecek, ayakta kalabilir bir politik yolu temsil edebilecek bir örgütü diriltmeyi başaramazlar.

Mustafa Kemal'in İttihatçılar hakkındaki asıl görüşünün ne olduğu yönündeki siyasi bakımdan hassas soru, hâlâ bütünüyle cevapsızdır. Bütün milliyetçi (hatta milliyetçi olmayan) güçlere ihtiyaç duyduğu bu mücadele yıllarında, Mustafa Kemal'in İttihatçı liderleri açıkça teşhir edemeyeceği ve onları Anadolu'dan uzaklaştırmak için bile olsa, onlarla nazik ilişkiler sürdürmesi gerektiği açıktır. Bununla birlikte, kendisi henüz "direnişçi" değilken, kargaşa içindeki İstanbul'da bir Amerikalı gazeteciye verdiği bir söyleşide, öfkesini gizleme ihtiyacı duymaz: "İttihatçılar bize ihanet etti. Enver, Talat, Cemal ve yandaşları ölüme mahkûm edilmelidir. [İttifak devletleri yetkililerinin] onları idam etmekte neden geciktiklerini anlamıyorum. Almanlarla ittifaka girmek bir delilikti. Savaş sırasında Almanların gerçek doğasını tanıdık ve içimize biz Türklerin Alman ırkından nefret ettiği hissi yerleşti. [Vicdanen] onları müttefik olarak kabul edemedik."[25]

Bu sözlerin, işgal altındaki başkentte bir bakanlık mevkii arayışındaki bir generalden gelmesi şaşırtıcı değildir. Fakat Mustafa Kemal, Anadolu'ya ayak basınca da İttihatçılardan ayrılmaya çalışır ve *Heyet-i Temsiliye*'yi (tekrar üzerinde duracağımız Erzurum Kongresi'nden doğan "temsilî heyet") 11 Eylül 1919 tarihli şu kararı benimsemeye mecbur bırakır: "İttihatçılığın ve İttihatçı fikirlerin dirilmesi son derece tehlikelidir, çünkü İttifak devletleri ve gayri Müslim tebaa bu örgüte ve fikirlerine karşıdırlar. Böyle bir senaryonun ulus için felaket olacağı ve [Barış] konferansı üzerinde çok olumsuz bir etkisinin olacağını delegeler oybirliğiyle belirtirler."[26] Anadolu'da toplanan çeşitli ulusal kongrelerin katılımcıları da, üyesi oldukları İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni "diriltmeme" konusunda hemfikirdirler.

Bununla birlikte, direniş yönetimi açısından ağır sonuçlar taşıyan bu açıkça ilan edilen kopuşa rağmen, Mustafa Kemal'in bağımsızlık savaşı da İttihatçıların bir savaşı olarak, hatta yeniden biçimlendirilmiş bir İttihatçılık olarak görülebilir. Gerçekten de, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Kemalizm arasında organik olduğu kadar ideolojik de olan süreklilik konusunda tarihçiler arasında konsensüs vardır. Mustafa Kemal'e yakın romancı Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun söylediği gibi: "Türkiye'de, son inkılâp senelerinde beli kayışlı, başı kalpaklı ve ayakları çizmeli yeni bir millî "tip" belirdi. Bu "tip" on iki yıl içinde içe ve dışa karşı iki büyük ihtilâl çıkardı, üç büyük muharebe idare etti. [...] Ne taraftan bakılsa Türk milletinin biricik işleyen uzvu o idi."[27] Eski İttihatçı subay Mustafa Kemal, tanım gereği, bu "organı" temsil eder; zaten hepsinin İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olduklarını, direnişi başlatan çekirdekler olan *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*'nin (ARMHC) ise sonradan üyesi olduklarını belirtir.[28] Politikacı ve diplomat Memduh Şevket (Esendal, 1883-1952) ise, "işgal edilmemiş bölgelerde bulunan 197 kaymakamlığın 163'ünde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin panosunun yerine bir başka pano asıldı" diye ekler; bu pano, ARMHC'nin panosudur.[29] Keza tarihçi Ahmet Demirel'e göre, Kemalist güçler ile İttihatçı Karakol örgütü arasındaki çatışma, sadece aşırı yakınlıklarıyla açıklanır: "Her iki hareket de, gücünü aynı bölgesel hareketlere dayandırmaya, bunları merke-

---

[18] İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyet'in Harcı*, cilt 1, *a.g.e.*, s. 125.

[19] Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde. Meşahir-i Meçhuleden Birkaç Zat*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001, s. 212.

[20] Stephanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri, Ekim Devrimi'nden 'Milli Mücadele'ye*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979, s. 203-255.

[21] Ali Birinci, *a.g.e.*, s. 207. Ayrıca bkz. Ahmet Demirel, *İlk Meclis'in Vekilleri. Milli Mücadele Döneminde Seçimler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

[22] Stephanos Yerasimos, *a.g.e.*, s. 111.

[23] Shunaz Yılmaz, "An Ottoman Warrior Abroad: Enver Pasa as an Expatriate", Sylvia Kedouri (der.), *Seventy-Five Years of the Turkish Republic*, Frank Cass, Londra, 2000, s. 40-69.

[24] Erik-Jan Zürcher, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Siyasal Muhalafet: TCF (1924-1925)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 46.

[25] Akt. Tevfik Çavdar, "1915-1923 Döneminde *New York Times*'de Yayınlanan Türkiye'ye İlişkin Haber ve Yorumlar", *Ülke*, sayı 9, 1979, s. 185.

[26] Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, TTK Yayınları, Ankara, 1974, s. 28.

[27] Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ergenekon Milli Mücadele Yazıları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973, s. 84 (İletişim Yayınları, İstanbul 2010).

[28] Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981, s. 36.

[29] Akt. Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 55.

zileştirmeye çalışıyordu. Bir başka deyişle, gerek Mustafa Kemal Paşa ve çevresinin, gerekse Karakol Cemiyeti'nin önderliğini ele geçirmeye çalıştığı iki farklı hareketten söz edilemez. Mustafa Kemal Paşa ve çevresinin önderliğine talip olduğu ulusal hareketin esas itibariyle İttihatçı girişim ve örgütlenmelere dayalı oluşu ve bu nedenle İttihatçıların potansiyel bir tehlike oluşturması, iktidar mücadelesinde İttihatçılık adına hareket eden Karakol Cemiyeti'nin tasfiyesini zorunlu kılmıştı."[30]

Kemalizm ve İttihatçılık

Mustafa Kemal neden Anadolu'daki İttihatçı aracılara kitlesel olarak yaslanır? Bunun nedeni, direnişi taşıyabilecek bir "halk gücü"nün yokluğunda yatmaktadır. Mustafa Kemal'in yakın çalışma arkadaşı ve ardılı İsmet İnönü, onlarca yıl sonra yazdırdığı anılarında bu gerçekliği hatırlatır: "Korteji durdurdum ve subayları topladım: Durumu iyi saptayın, dedim onlara. Ve subay olarak sorumluluğunuzu üstlenin. Padişah bizim düşmanımız. Bütün dünya düşmanımız. Şunu unutmayın, kimse bizi anlamıyor, millet bizim düşmanımız."[31] Kemalist bir tarihçi, yeni bir askerî birliğin oluşumundan önce Ankara'nın silahlı kolu olan Kuvayı Milliye'nin milis görünümünde olduğunu belirterek bu olguyu kabul eder: "[Bağımsızlık savaşı] bir halk kurtuluş savaşıdır ama fiiliyatta, halkla pek bir ilişkisi yoktur. Kuvayı Milliye halkı ürküttü, boyun eğmeye zorladı, soydu ve kötü muamele etti."[32]

Halkın seferberliği olmadığından, direniş, tek örgütlü ve hazır güç olan İttihatçı ağlar aracılığıyla sürdürülür. Kuşkusuz ki, üçlü yönetimin kaçışı bu aracıları kendi yerlerine geri çekilmek zorunda bırakır ama yine de buralarda gerçek bir denetimleri yoktur. Dahası, Mustafa Kemal'in potansiyel yükselişine eşlik eden kademeli yeniden merkezileşme, onlara, yeni bir milliyetçi eğilimin, "yeni bir politik anlam"ın sözcüsü olmak için daha geniş bir toprak sahasında serpilip gelişme olanağı sunar. Eski İttihatçı kadrolar, dünya savaşından ve Ermenilerin yok edilmesinden yararlanmış olan eşrafla, subay ve bürokratlarla ve silahlı çetelerle tamamen uyum sağlarlar. Konya'da olduğu gibi, toprağa bağlı olsun ya da olmasın, eşraf, Anadolu vilayetlerini kendi aralarında paylaşır ve buralardaki kaynakların hemen hemen hepsini denetler.[33] İşgal altındaki bölgelerde de senaryo aynıdır. Örneğin Ege'de Yunanlara karşı "İlk Kurşun"u sıkan gazeteci Hasan Tahsin (1888-1919) İttihatçı'dır; keza silahlı direnişi finanse eden büyük hanedanlık olan eşraftan Moralızadeler de İttihatçı'dır.[34] Soykırım sırasında gayet sadık bir şekilde hizmet eden ve bütünüyle Cemiyet'in atamış olduğu sivil bürokrasi de yerel ölçekte askerî yenilginin sonuçlarına direnir. Sivil bürokrasi, gerçek otorite uygulamak için –mütevazı da olsa– mali imkânlara (kurtuluş savaşının bir valisi bir generalden beş kat daha fazla kazanır)[35] ve gerekli teknik donanıma sahiptir. Nihayet yenilgi sonrası kurulan silahlı çeteler, örneğin özel örgütün eski üyesi Çerkes Ethem'in (1886-1948) çetesi, ilk başta, Doğu'daki 3. ordu hariç, tek silahlı gücü oluşturur; bu çeteler halkı talan etme politikası sayesinde varlık sürdürebilirler. Kısacası direniş ya doğrudan doğruya eski İttihatçılardan ya da Cemiyet'in atadığı yüksek bürokrasiden beslenir, veyahut da Cemiyet'in egemenliği altında zenginleşmiş tabakalardan ve Cemiyet'in düşüşünden hemen sonra oluşmuş silahlı aktörlerden.

Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılışıyla kurumsal biçimini almadan önce, direniş, özellikle Edirne, Balıkesir, Nazilli ya da Alaşehir'de yerel kongreler biçiminde örgütlenir. Fakat Mustafa Kemal'in geniş ölçüde egemen olduğu en önemli kongreler, Erzurum'da (23 Temmuz - 7 Ağustos 1919), ardından Sivas'ta (4-11 Eylül 1919) gerçekleşir. Erzurum Kongresi'nde 32 delege toplanır. Bunların 17'si çiftçi ve tüccar, 6'sı din adamı, 6'sı asker, 5'i öğretmen, 4'ü gazeteci ve 3'ü de eski bakandır.[36] Sivas'ta toplanan ikinci kongre "7 general ve subay, 7 devlet memuru, 6 çiftçi ve tüccar, 4 hukukçu, 3 öğrenci, 2 din adamı ve 2 eski vekil"den[37] oluşur. Böylece, hareket içinde askerî ve bürokratik yapıların başatlığı sağlanır. Bu kongreler ARM-HC'nin kuruluşuna varacaktır. Mustafa Kemal'in yönettiği ve 16 üyeli ARM-HC, Anadolu'da "Rumluk ve Ermenilik teşkili"ni önlemeyi ve "İslâm'ın halifeliğini ve Osmanlı sultanlığını" savunmayı hedef olarak belirler.[38] Bu çekirdek yapı, seçimler ve üye almalar yoluyla genişleyerek Ankara'daki "Büyük Millet Meclisi"nin kuruluşuna varacaktır.

Ankara'daki Millet Meclisi

23 Nisan 1920'de toplanan millet meclisi tartışmasız biçimde Mustafa Kemal'in damgasını taşır; zaten yürütmenin başı olan Mustafa Kemal, bu yasama birliğinin de başı ve ordusunun başkomutanı olur. Meclisin diğer üyelerine gelince, içlerinden 36'sı Osmanlı meclisinin eski vekilidir ve 133'ü yeni seçilmiştir. Son on yılda gözlemlendiği üzere seçkinlerin hızla

---

[30] *A.g.e.*, s. 78.

[31] *Ulus*, 17/5/1968.

[32] Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 125.

[33] Bkz. Kamil Erdeha, *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1974, s. 22.

[34] Nail Moralı, *Mütarekede İzmir Olayları*, TTK Yayınları, Ankara, 1973, s. 45, 51, 58, 59.

[35] Kamil Erdeha, *a.g.e.*, s. 22.

[36] Sabahattin Selek, *a.g.e.*, s. 275.

[37] Ahmet Demirel, *a.g.e.*, s. 23.

[38] *A.g.e.*

yenilenmesiyle tezat oluşturacak şekilde, sadece % 29'u 40 yaşın altındadır. 22 vekil (% 13) askerî okul mezunudur ve % 31,4'nün yüksek öğrenim diploması vardır. Bu veriler, meclisin seçkinci yanına kanıttır (buna karşılık, içlerinden sadece 22'si, yani % 13'ü dinî bir okuldan mezundur); 27 vekil meslekten askerdir, diğer 27'si ise içişleri bakanlığından, 20'si adalet bakanlığından, 13'ü eğitim ve 8'i de dışişleri bakanlığından gelmedir.[39] Kurtuluş Savaşı sırasında taşrada iyice yerleşmiş olan eşraf parlamentoda çok az temsil edilir. Ritüel düzlem de dahil olmak üzere dinsel bir meşruiyet arayışındaki meclis kendini bir *meşveret* (Müslüman hukukçuların salık verdikleri danışma meclisi) olarak gösterse de, din adamları çok az temsil edilmiştir.[40]

Cemiyet'in suçlarını yargılamak için İstanbul'un kurduğu mahkemeleri ortadan kaldırma kararının gösterdiği gibi,[41] Büyük Millet Meclisi kendini ister istemez İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mirasçısı olarak ilan eder. Zaten vekillerin çoğu da Cemiyet üyesidir. Fakat, Mustafa Kemal'in başkanlık ettiği yürütme karşısında gerçek bir özerklik marjı elde etmek amacıyla, kendini yürütme organı olarak da göstermek ister. Bu meclisin, çelişik tartışmalara –hele ki yürütmenin eleştirisine– hiç yer bırakmayan geçmişteki İttihatçı meclislerinden ve gelecekteki Kemalist meclislerden birçok açıdan daha demokratik olduğuna ise kuşku yoktur. Gerçekten de, 1920-1923 meclisinin birçok vekili İstiklal Mahkemeleri'ni açıkça eleştirme –kendileri kurmuş olmasına rağmen– cesaretini gösterirler. Gerçek birer terör makinesi olan, örneğin Amasya'da 38 masumu,[42] sadece 5 Ekim 1920 ile 19 Şubat 1921 arasında Eskişehir bölgesinde en az 671 kişiyi idam eden[43] bu baştan savma mahkemelerin uygulamaları, keza ordunun, "Ermenilerin kaderi"nden kurtulmak ve özerklik elde etmek için Alevi Kürtlerin isyan ettikleri Koçgiri'de 180 köyü ve 2 bin evi imhası,[44] vekillerin öfkesine yol açar. Bazı parlamenterler ordunun ve örgütlü çetelerin Pontus Rumlarına karşı yürüttüğü pogromlardan da kaygı duyarlar. Bu pogromlar, "11.108 Pontus Rum'unun ölü ya da diri ele geçmesi" ile sonuçlanır.[45] Kimilerinin Mustafa Kemal'in lanetli ruhu olarak kabul ettikleri Pontus silahlı çetelerinin lideri Topal Osman (1883-1923), İttihatçı rejimin eski muhalifi olan ve kısa bir süre bakanlık yapmış Rıza Nur'dan (1879-1942) "Pontus'u temizleme"ye devam emri alır.[46] Bu buyruk vekillerin öfkesinin etkisini azaltsa da, bu kişilerin müdahaleleri meclis tutanaklarında gereğince gibi kayıtlara geçmiştir.

Kemalist iktidarın kuruluşu, Yunanistan'a karşı elde ettiği başarılar sayesinde mümkün olmuştur, fakat aynı zamanda 1920-1922 arasında Mustafa Kemal'e eşlik eden ön plandaki şahsiyetlerin ve düzensiz kuvvetlerin adım adım marjinalleştirilmesi de bu süreçte rol oynamıştır. Düzensiz kuvvetlerin yola getirilmesi, önce isyana itilen, ardından da Ocak 1921'de Yunanistan'a sığınmaya çalıştığında son derece aşağılanmış olan Çerkes Ethem ordusunun ezilmesiyle başlar. 1922 yılında Mustafa Kemal (kötü donanımlı ve eğitimsiz olsa da) artık 380 bin kişilik bir orduya sahiptir; otoritesini potansiyel olarak tehdit eden bu çetelere ihtiyacı yoktur. Topal Osman'ın ortadan kaldırılması, bu kuvvetlerin dağıtılmasındaki bir diğer önemli mihenk noktasıdır. Mustafa Kemal'in kişisel muhafız komutanı olan Osman, açıkça anti-Kemalist vekil Ali Şükrü Bey'in (1884 - 27 Mart 1923) öldürülmesinin zanlısı olarak bilinmektedir. Onun infazı, ardından kellesi koparılmış cesedinin bir hafta boyunca Ankara'da teşhiri, silahlı çeteler döneminin geride kaldığını açıkça ortaya koyar.[47]

Yine de Şevket Süreya Aydemir'in tarif ettiği gibi,[48] Mustafa Kemal'in "Tek Adam"lığa yükselmesinin tek engeli paramiliter güçler değildir. Kendi yol arkadaşlarını da marjinalleştirmesi gerekir. Bunlar arasında, bir süre Ankara hükümetinin başbakanlığını yapmış olan Rauf (Orbay, 1881-1964), Doğu ordusunun güçlü komutanı Kazım Karabekir (1882-1948), eski Moskova büyükelçisi Ali Fuat (Cebesoy, 1882-1948), işgal kuvvetlerinin ayrılmasından sonra İstanbul'un "kurtarıcısı" ve valisi Refet Bele (1881-1963) gibi önemli askerî liderler vardır. Mustafa Kemal'in, bağımsızlık savaşına birlikte başladığı, kendine benzer bir yoldan geçmiş kendi kuşağından subaylara karşı yürüttüğü bu ikinci mücadele, birçok evreden geçer. En başta da, ARMHC adı verilen parlamento grubunun 10 Mayıs 1921'de kurulması gelir. Bu grup Mustafa Kemal'in direnişin *primus inter pares* [eşitler arasında birinci] lideri olduğu görüşünü dayatır. Bu komite mecliste "Birinci Grup" olarak bilinecek ve başkomutanlık yasası çerçevesinde, Kemal'in uyguladığı çok sert yetkilere karşı çıkan parlamenterleri uzaklaştıracaktır. İttihat ve Terakki'nin eski merkez komitesi misali, bu kez sadece şefin "yakın koruma"sındaki[49] gizli bir çekirdek grubu kapsar. Bu "Birinci Grup"un oluşumuna tepki olarak, anti-Kemalist ya da sadece marjinalleştirilmiş vekillerin bir kısmı, resmen kopmayı göze alamayarak, Temmuz 1922'de "İkinci Grup"u oluştururlar. Savaştan sonra, Birinci Grup 8 Nisan 1923'te "Dokuz Umde"sini (Dokuz İlke) önererek emellerini ortaya koyar. Bu ilkeler, halkın egemenliği ve saltanatın kaldırılmasının onaylanması, tarım, askerlik hizmeti, bürokrasi ve daha genel olarak, ülkenin yeniden inşasıyla ilgilidir. Mustafa Kemal'in meclisin feshi iradesine topluca katılırlar. 11 Ağustos 1923'te toplanan yeni mecliste savaşının prestijli kurtuluş komutanları koltuklarını korusa da, bu meclis muhaliflerden kesin olarak temizlenmiştir. Çoğunluğu oluşturmasından güç alan Mustafa Kemal, Halk Fırkası'nı kurar. Parti, daha sonra, Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) adını alacaktır (9 Eylül 1923). Mustafa Kemal'in kendisi askerî görevlerinden istifa etmezken, çevresindeki generalleri ordu ile politik yaşam arasında tercih yapmaya zorlar. Kazım Karabekir'in istifayı seçmesi "bomba etkisi" yapar.[50] Diğer generaller de onu takip eder. Birlikte geçici bir parti kurarlar: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF, 17 Kasım 1924). Kazım Karabekir'in başkanlığındaki parti kurulduğunda 32 vekili vardır.

---

[39] Ahmet Demirel, *a.g.e.*, s. 64-67.

[40] Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923). Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 48.

[41] Rıdvan Akın, *a.g.e.*, s. 153.

[42] *A.g.e.*, s. 86.

[43] Ahmed Nedim, *Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtları*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1993, s. XVIII.

[44] Rıdvan Akın, *a.g.e.*, s. 301.

[45] *A.g.e.*, s. 315.

[46] Güven Bakırezer ve Yücel Demirer, *Trabzon'u Anlamak*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 155-160.

[47] Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)*, Dilmen Yayınevi, İstanbul, 1984, s. 132.

[48] Şevket Süreya Aydemir, *Tek Adam*, 3 cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1963-1965.

[49] Ahmet Demirel, *a.g.e.*, s. 126.

Kemalist parlamenter sistemin bu ikinci partisi âdemimerkeziyetçiliği savunurken, kuşkusuz ki, toplumsal bakımdan Mustafa Kemal'den daha tutucu bir formasyondadır. Fakat iki parti toplumsal ya da politik programlarından ziyade, sosyolojik profilleriyle birbirlerinden ayrılırlar: TCF daha ziyade yerel eşrafa dayanırken, CHF daha o dönemden bir "devlet partisi" olarak kendini gösterir. Mustafa Kemal'in partisi yeniden şekillendirilen devlet yapılarıyla neredeyse bütünüyle kaynaşmış olduğundan, ikisi arasındaki mücadele çetin ama eşitsizdir. Batılı tarzda şapka giyme zorunluluğu gibi ilk büyük Kemalist reformlara yönelik kitlesel başkaldırıların öncesinde ya da sonrasında gelen 1925 tarihli Kürt isyanı, iktidarın muhalefeti *irticayla* suçlamasına bahane olur, ardından da parti yasaklanır. (3 Haziran 1925). Bu vesileyle İstiklal Mahkemeleri'nin yeniden faaliyete geçmesi etkili görülür, başkanın eski yol arkadaşları sessizliğe mahkûm edilirler ya da Rauf Bey misali sürgüne gitmeye mecbur kalırlar. 1926 yılında İzmir'de Mustafa Kemal'i karşı bir suikast teşebbüsü, ikinci bir baskı dalgasını başlatır ve –başkalarının yanı sıra– eski özel örgütün Bahaeddin Şakir'le birlikte anahtar isimlerinden Doktor Nazım'ın ve eski İttihatçı bakan Cavid Bey'in idamıyla sonuçlanır. Bu kişilerin komployla alakası olmadıkları ortadadır; hiçbir politik ağırlığı olmayan bu iki şahsiyetin ortadan kaldırılması, yine de, yeni rejimin Cemiyet'ten, aynı zamanda da Osmanlı geçmişinden kopuşunu kesin olarak ortaya koyar. Nihayet CHF kongresi (15-20 Ekim 1927) başkanın yaklaşık bin sayfalık uzun bir nutuk vereceği uygun tribünü sunar. Mustafa Kemal bu konuşmada eski yol arkadaşlarını kesin olarak mahkûm eder ve bağımsızlık savaşına dair kendi okumasını dayatır. Basın tarafından Türklerin "Kutsal Kitabı" olarak selamlanan, derhal Almancaya, İngilizceye ve Fransızcaya tercüme edilen *Nutuk* anında ülkenin yakın tarihinin tek meşru yorumu olur.[51]

---

[50] Erik Jan Zürcher, *a.g.e.*, s. 71.

Kemalist bir Türkiye

Georges Simenon'un *d'Avrenos'un Müşterileri* romanında (1935) kederli bir çekicilikle ortaya koyduğu Kemalist Cumhuriyet, on yıllık bir savaşın harabeleri üzerinde, çok kan kaybetmiş bir halde doğrulur. 1912'den 1922'ye dek nüfus 3 milyon azalmıştır.[52] 1927 yılında bile 13 milyon 500 bin kişiyi ancak geçer. İstanbul'da yaşayanların sayısı 1912'de 1 milyon 200 binden on yıl içinde 674 bine düşer.[53] 1921 ile 1939 arasında yaklaşık 800 bin göçmenin ülkeye yerleştirilmesi[54] bunca ağır demografik kayıpların etkilerini dengelemeye yetmez. Cumhuriyetin diğer istatistikleri de aynı derecede mütevazıdır. İçlerinden yalnızca biriyle yetinirsek, 1923-1924'te sadece 341.941 öğrencisi olan 4.894 ilkokul ve sadece 10 bin 52 öğrencisi olan 64 lise bulunmaktadır. 1931-1932 yılında ilkokul sayısı belirgin biçimde yükselerek 6.713'e (523.611 öğrenci) erişirken, liseler 80'i geçmez (30.316 öğrenci).[55] Sanayi neredeyse hiç yoktur, Ermenilerin yok edilmesinin ve Rumların sürülmesinin ardından zanaatkârlık büyük ölçüde cılızlaşmıştır, savaş yıllarından ve hayatta kalma ekonomisinden sonra tarım felç halindedir.

Kemalist cumhuriyet, bir Türk burjuvazi yaratarak kendi ekonomisini canlandırmaya çalışır. Yabancı sermayeye yasak konulmayan hissedarlarından biri Mustafa Kemal olan İş Bankası'nın kuruluşu, buna örnektir (26 Ağustos 1924). Demiryolu ve sanayi sektörlerinde toplu kamu yatırımları bu konudaki ikinci eylem aygıtını oluşturur. 1927 ve 1929 yıllarındaki gibi birçok yasa, kamu sübvansiyonları yoluyla sanayileşmeyi teşvik etmeyi hedefler ve küçük bir sanayi dokusunun oluşumunu sağlar. Daha ileride, 1950-1960'lı yılların kalkınmacı politikaları bunlara dayanacaktır.

1929 ve İkinci Dünya Savaşı krizleri, yine de bu çabaları çetin bir sınavdan geçirir. İlki, kırsal kesimde gerçek bir yoksullaşmaya neden olur. Buralarda yaşayanlar kimi zaman "ot yemeğe"[56] mecbur kalırlar. Keza şehirlerde de yoksulluk görülür. Her türlü sendikal örgütlenmeyi yasaklayan ve sınıfsız bir toplum kurmayı arzulayan korporatist Kemalist Türkiye, resmî basına göre "serserilik mikrobu"nun[57] kurbanı on binlerce sokak çocuğu ve evsizle karşı karşıya kalır. Onları şehirlerden kovarak ya da ırkçı fikirleriyle ve Cesare Lombroso'nun (1835-1909) kriminel antropoloji okuluna bağlılığıyla bilinen öjenist psikiyatr Mazhar Osman Uzman'a emanet ederek hizaya getirmeye çalışır: Mazhar Osman'ın yönettiği psikiyatri hastanesindeki "hasta"ların % 27'si 1928'de ölür, daha sonra ölüm oranı % 27 ile % 35 arasında gidip gelir, ardından bir azalma görülür (1934'te % 23, 1936'da % 12, 1937'de % 21).[58] İkinci Dünya Savaşı'ndan kaynaklı ikinci kriz, 1938-1945 arasında gayrisafi milli hasılanın % 23,7 oranında kümülatif düşüşüne yol açar. Tarımdaki düşüş daha da şaşırtıcıdır: % 35. Bu dönemde yeni yasalar çıkartılarak çalışma süresi uzatılır, tatiller ve bayram günleri azaltılır ve kadınlarla çocukların –kimi zaman mecburi– işe alınması teşvik edilir. 1937-1945 arasında 12-18 yaşındaki işçilerin oranı % 23,34'ten % 51,87'ye çıkar.[59]

---

[51] Bu süreç hakkında bkz. Hakan Özoğlu, *From Calipahte to Secular State. Power Struggle in the Early Turkish Republic*, Praeger, Santa Barbara, 2011.

[52] Andrew Mango, "Atatürk", Reşat Kasaba (der.), *The Cambridge History of Turkey*, cilt IV: *Turkey in the Modern World* içinde, University of Cambridge Press, Cambridge, 2008, s. 159.

[53] İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyet'in Harcı*, cilt 2, *a.g.e.*, s. 74.

[54] Soner Cağaptay, "Kemalist Dönemde Göç ve İskân Politikaları: Türk Kimliği Üzerine bir Çalışma", *Toplum ve Bilim*, sayı 93, 2002, s. 223.

[55] Füsun Üstel, *'Makbul Vatandaş'ın Peşinde II Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 128.

Muhalefetsiz bir iktidar mı?

Arnold J. Toynbee'nin belirttiği gibi, 1925 yılında kitlesel tepkilere yol açan şapkanın dayatılması bir yana, "Kemalist reformlar" hiçbir önemli muhalefetle karşılaşmaz.[60] 1922 yılında ortadan kaldırıldığında, saltanat içi boş bir kabuktur; 1924 yılında ortadan kaldırılan halifeliğin durumu da aynıdır. Halifeliğin Türkiye'deki son savunucuları, önde gelen ateist bir milliyetçi olan Hüseyin Cahit (Yalçın) ile dinî inancı olmayan liberal bir politikacı/hukukçudur. Bu kurumu savunarak, giderek daha da otoriterleşen Kemalist rejime karşı, hayalî de olsa bir karşı iktidarı sürdürmeyi arzulamaktadırlar. Devletin bütün eğitim kurumları üzerindeki denetimini sağlayan ve medreseleri yasaklayan eğitimin birliği yasası [Tevhidi Tedrisat Konunu] (1924) ya da tarikatların yasaklanması (1925), Kürdistan dışında pek muhalefetle karşılaşmaz. Nihayet, İtalyan ceza yasasının ve medeni yasanın benimsenmesi

---

[56] Ahmed Hamidi Başar, *Atatürk'le Üç Ay*, Tan Matbaası, İstanbul, 1945, s. 24.

[57] Ayşe Buğra, "Devletçi Dönemde Yoksulluğa Bakış ve Sosyal Politika", *Toplum ve Bilim*, sayı 99, 2003-2004, s. 75-97.

[58] F. Cengiz Erdinç, *Overdose Türkiye. Türkiye'de Eroin Kaçakçılığı, Bağımlılığı ve Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 82.

[59] Ahmet Makal "65. Yılında Milli Koruma Kanunu, Çalışma İlişkileri ve İş Mükellefiyeti Üzerine bir Araştırma", *Toplum ve Bilim*, sayı 102, 2005, s. 55-91.

[60] Arnold J. Toynbee, *Survey of International Affairs. 1925 - The Islamic World Since the Peace Settlement*, Oxford University Press, Oxford, 1927, s. 58.

(1926) ya da anayasada devlet dini olarak İslâm'a yönelik her ibareyi ortadan kaldıran, haftalık tatil gününü cumadan pazara çeken ve Latin alfabesini getirerek, Türkçe için Arap alfabesinin kullanımını suç sayan 1928 tarihli sert önlemler de açık bir muhalefet doğurmaz.

Bir toplumun dayandığı mihenk noktalarının hemen hemen tamamını bir iktidarın direnişle karşılaşmadan sadece dört yıl içinde değiştirme yeteneği nasıl açıklanır? Yanıt basittir: Kemalistler "halkın" kendilerinin yanında olmadığını bildikleri gibi, açık düşmanlık gösterebilecek durumda olmadığını da bilirler. 1928 yılında Türk Ocakları'nın kongresine katılan delegelerden Hüseyin Enver (Sarp) durumun berrak bir tablosunu çıkartır: "Hayallerle kendimizi uyutmayalım, yoldaşlar! Gerçekleştirdiğimiz bu devrim halk tarafından henüz gerçekten sindirilmedi. Heyhat! Halk içinde bulunduğu cehalet durumuna terk edildi. Hızlı bir tempoda birbirini izleyen bu reformlar karşısında halkın başı dönüyor; halk kayboldu gerici hareketlere düşüncesizce atılıyor. Şapka giymesi mi emrediliyor? Kabul edip, şapka giyiyor. Siz belki isteyerek yaptığını sanıyorsunuz? Hayır, yoldaşlar! Halk bugün şapka giymeye karşıdır."[61] "Seçkinler" de reformları gerçekten "özümsememiştir": İstanbul'da 1927 yılında bir derginin, "Sizin için en kutsal şey nedir?" sorusu sorulan gençlerin % 2'si "İnsan hakları ve enternasyonalizm", % 2'si "bir ideal", % 40'ı "şeref", % 40'ı "din ve Kuran" cevabını verirken, sadece % 5'i "vatan" ve % 10'u da "millet" cevabını verir.[62]

İdris Küçükömer'in 1969 yılında belirttiği gibi, Kemalist iktidarın gücü "bürokrasinin askerî ve dinî tabakalarını kazanma" ve bunları "hiyerarşik bir komuta zinciri çerçevesinde" evcilleştirme yeteneğinde yatar. İkinci olarak, Yunanistan karşısındaki askerî zaferi, özerk bir varlığa hiçbir zaman sahip olmamış "bu hiyerarşiyi kolayca kırma"[63] özgürlüğünü Kemalist iktidara vermiştir. Böylece Mustafa Kemal, hegemonik bir blok inşa etme, ardından da –kimi zaman hoşnutsuz ama manevra alanı olmayan boynu büküklere terk etme pahasına da olsa– bu bloğu yok etme kapasitesiyle, çifte galip olarak kendini dayatır. Örneğin tarikatların yasaklanması, Sufi İslâm ile ulema arasındaki dengeyi, Osmanlıların ulema lehinde sürdürmeye çalıştığı bu dengeyi kesin olarak bozmuştur. Birçok ulemanın, diğer reformlara olduğu gibi, tarikatların yasaklanmasına da karşı koyduğuna kuşku yoktur; fakat 1924'ten itibaren diyanet işleri başkanlığı çerçevesinde Kemalist iktidar tarafından memurlaştırıldıklarından karşı koyacak güce sahip değillerdir.

---

[61] Akt. François Georgeon, *Des Ottomans aux Turcs. Naissance d'une nation*, ISIS, İstanbul, 1995, s. 98.

[62] *Resimli Ay* dergisinin soruşturması, akt. in Abdurrahman Dilipak, *Bir Başka Açıdan Kemalizm* içinde, Beyan Yayınları, İstanbul, 1988.

[63] İdris Küçükömer, *Bütün Eserleri 3. Sivil Toplum Yazıları*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994, s. 106.

Kemalist seçkinler özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden, hatta Teşkilat-ı Mahsusa'dan gelmektedir. Örneğin Kel Ali (Ali Çekinkaya, 1878-1949), Enis Avni (Aka Gündüz, 1886-1958), Kazım Özalp (1882-1968), Memduh Şevket (Esendal, 1883-1952), Mustafa Abdülhalik (Renda, 1881-1957), Mazhar Müfit (Kansu, 1873-1948) ve çok sayıda başkaları.[64] Asker kökenli vekillerin oranı 1922-1927 arasında % 25'tir, ardından 1935-1943 arasında kademe kademe % 16'ya düşer.[65] İttihatçı geçmişi olan ve olmayan devlet kadrolarının başatlığı zaten her alanda gözlemlenir. François Georgeon, 1928 yılında Türk Ocakları'nın sosyolojik profilini çıkartarak, partinin bu kitle örgütlenmesinin % 14,2'sini 68 delegeyle öğretmenlerin oluşturduğunu gösterir; ardından, doktorlar, tüccarlar ve küçük memur ve görevliler gelir. Bu kategorilerin her biri 60 delegeyle (% 12,5) temsil edilir. Diğer vekillerin büyük bölümü kaymakam, üst düzey memur, okul müdürü, yargıç ve savcı ya da subaydır. Hepsi de memur olarak devlete bağlıdır. Geri kalan 69 kişinin aidiyetleri bilinmemektedir. Ancak örneklemenin bütününde sadece 9 köylü bulunur ve hiç işçi yoktur.[66]

Gerçekten de Kemalist dönem popülizminin "popüler" olmadığını vurgulamak önem taşımaktadır; çünkü Türk Ocakları başkanı Hamdullah Suphi'nin (Tanrıöver, 1885-1966) belirttiği gibi, bu popülizm 1925 yılında bilinçli ve öncü seçkinler fikrini açıkça yüceltir: "Beyler [...] Yerimizin kitlelerin arkasında değil önünde olduğunu ileri sürüyoruz. Kitleler bizi peşlerinden sürükleyemez. Aldığımız 20-25 yıllık eğitimin bize sağladığı hakla, ve bu ulusta değil ama başka ülke ve uluslarda sahip olduğumuz deneyimler sayesinde, çevremizdekilere yol gösterme hakkını kullandık. Benimsediğimiz dinden dünyanın bütün devrimlerine dek, nüfusun cahil kesimi olan kitlelerin yeni fikirlerin inisiyatifine sahip olduğu tek bir hareket gösterebilir miyiz?"[67]

Geçmişteki İttihatçı iktidar misali, yenilenmek ve homojenleşmek için temizlik aygıtından kitlesel olarak yararlanan yeni cumhuriyet, bu "seçkinler" arasındaki yerini korumak için çetin bir mücadele verir. Örneğin 1920'li yıllarda, yaklaşık 3.900 memur "ihtiyaç olmadığı"[68] gibi basit bir nedenle kapıya konulur. Bu temizlik dalgalarından bağımsız olarak, 1923 seçimleri meclisin % 62,5'inin yenilenmesini sağlar. 1927-1946 arasındaki diğer seçimler de, vekillerin % 31,9'uyla % 38,3'ünü etkileyen önemli değişimler getirir.[69] Nihayet "parti müfettişleri" mekanizması da bir iç denetim unsurudur ve özellikle 1930 krizinden (bkz. ileriki bölümler) sonra, parti üyeleri arasındaki kitlesel temizliklerden sorumludur.[70]

Tek partinin bürokrasi içinde kök salması, devlete çok geniş bir özerklik sağlarken, Ellen Kay Trimberger'in önerdiği bir modele göre, Kemalizmi "yukarıdan" devrimler arasına yerleştirir: Yöneticileri, toprak, ticaret ya da sınai "egemen sınıflar"ından değil, "devletin nispeten özerk bürokratik aygıtı"ndan gelmektedir. Sınıf mücadelelerinde yer alsalar da, bunu "başka sınıfların aygıtı olarak değil, özerk bir güç" olarak yaparlar.[71] Tek partinin, "parti" *ve* "devlet" olarak topluma kendini dayatmak için toplum üstü bir statüden yararlandığına hiç kuşku yoktur. Gerçekten de, Mustafa Kemal'in önerdiği ve açık oylamayla (ama gizli sayımla) seçilen vekilliklere gösterilen tek adayla, tek parti bütün olarak politik hayata egemendir. 1927-1943 arasında meclis bütün kararları % 93,6 ile % 98,9 arasında değişen hatırı sayılır bir çoğunlukla onaylar.[72]

Bununla birlikte, bu özerklik Kemalist iktidarın toplumdaki hegemonyasının eşit olduğu anlamına gelmez. Bölük pörçük bazı bilgilerden bilinmektedir ki, kuşkusuz Kemalizm yerel dinamikleri göz ardı etmemiştir ve bunlarla birleşemese de, bunları kendi yapılarına dahil etmeye sık sık çalışmıştır. Örneğin, dinî tarikatların yasaklanması, bazı tarikat şahsiyetlerini ayrıcalıklı muhatap olarak kabul etmesini, hatta içlerinden bazıları vekil olarak atamasını asla engellememiştir.[73] Darende örneğinden yola çıkan Fulya Atacan, yerel yetkililerin bazı şeyhleri aralarına katmaya nasıl kararlı olduklarını gösterir.[74] Fakat genel olarak, Kemalist iktidar cılız bir toplumsal yoğunluğa sahipti ve bürokrasiye aşırı yatırım yoluyla bu durumu aşmaya çalışıyordu.

Bunca kararlılıkla kendini gösteren bir tek parti rejimine karşı, muhalifler açıkça kendilerini ifade etmeye son vererek yeraltına geçtiler; bir iç sürgüne kapanma, iktidarın asla kontrol edebilecek konumda olmadığı sosyallik ve dayanışma biçimlerinin icadıyla bir aradaydı. Bu reformların bir teki, alfabenin değişimi, bir kuşakta geri dönüşsüz etkiler yarattıysa da, diğerleri her zaman dayanıksız kaldı. Örneğin (hep yürürlükte olan) 1925 yasaklarına rağmen, tarikat ve medreseler yasadışı bir şekilde varlık sürdürdüler; örneğin bir Kürt din adamı olan Said-i Nursi'nin (diğer adıyla, Said-i Kurdî, 1878-1960) kurduğu düşünce okulu ve örgüt olan ünlü Nurculuk gibi, diğer dinsel hareketler de Anadolu'nun birçok şehrinde kentsel mekânı yapılandıran unsurlar oldu. Orta sınıflar arasında güçlü temelleri bulunan bu hareketin ötesinde, 1920'li ve 1930'lu yılların Anadolusu, yasadışı dinî toplantılardan "sosyal haydutluğa",[75] devlet kurumlarının boykotundan imzalı ya da imzasız, bireysel ya da kolektif dilekçe göndermeye dek, iktidarı gerilim altına alan[76] ama ender olarak açıkça politik bir görünüm edinen çok sayıda "gündelik" direnişin sahnesi olur.

---

[64] Ali Sait Çetinoğlu, *Varlık Vergisi, 1942-1943. Ekonomik ve Kültürel Jenosid*, İstanbul, Belge Yayınları, 2009, s. 43; ve Sait Çetinoğlu Vartkes Yeghiayan, *Malta Belgeleri, İngiltere Dışişleri Bakanlığı "Türk Savaş Suçluları" Dosyası* içinde, Belge Yayınları, İstanbul, 2007.

[65] Kurt Steinhause, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, İstanbul, Sander Yayınları, 1973, s. 111, 306.

[66] François Georgeon, *Des Ottomans aux Turcs*, *a.g.e.*, s. 79.

[67] Yusuf Bayraktar, *Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları* T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 149.

[68] Cemil Koçak, *Belgelerle Heyet-i Mahsusalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 20.

[69] Ahmet Demirel, "Tek Parti Döneminde Değişim ve Yerellik", Mehmet O. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk (der.), *Mete Tunçay'a Armağan* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 641, 642.

[70] Cemil Koçak, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 237-239.

[71] Ellen Kay Trimberger, *Revolution from Above Military Bureaucracy and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru*, Transaction Books, New Brunswick, 1978, s. 4-5.

[72] Meral Demirel, "'Oybirlikli Demokrasi' Açısından 1920-45 Arasında TBMM'nde Oylamalar", Mehmet O. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk (der.), *Mete Tunçay'a Armağan* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 725-750.

[73] Örnekler için bkz. İsmail Beşikçi, *Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu*, Yurt Yayınları, Ankara, 1991.

[74] Fulya Atacan, "A Portrait of a Naqshbandi Sheikh in Modern Turkey", Elisabeth Özdalga (der.) *Naqshbandis in Western and Central Asia, Change and Continuity* içinde, Swedish Research Institute, İstanbul, 1999, s. 147-157.

Tek parti rejimi

Kemalist iktidar politik çoğulculuktan hoşlanmadığını derhal ifade eder. Daha 1923 yılında "bu millet politik partilerden çok çekti" diyen Mustafa Kemal bu konuda kesindir. Batı'daki partilerin kendi varlıklarını çelişik çıkarları olan sınıfların varlığıyla meşrulaştırdıklarını vurguladıktan sonra, şunu ekler: "Oysa biz Halk Fırkası'ndan söz ettiğimizde, bir katmandan değil, bütün olarak milleti temsil etmesinden söz ediyoruz."[77] Kemalist günlük gazetelerden birinin başyazarı ve cumhurbaşkanına çok yakın biri olan Yunus Nadi daha açık seçik ifade eder, çünkü ona göre, "bizde muhalefet, şaşmaz bir şekilde, ihanet düzeyine iner."[78] Zaten rejimin resmî muhalifleri çok enderdir. 1925 yılında yasaklanan TCF'nin yöneticilerini saymazsak, topu topu "150 kişi"dirler. Bunlar iktidarın gözünde ya eski rejimin temsilcileridir ya da işgal güçleriyle işbirliği içine girmiş ve ülkeden sürülmüş kişilerdir; Rauf Bey ve birçok entelektüel, keza Mustafa Kemal'in eski sağlık bakanı Abdülhak Adnan Adıvar ve karısı ünlü romancı Halide Edip çifti gibi birçok politikacı sürgüne gönderilir. Arnold Toynbee bu çiftle çok sık görüşmüştür. Türkiye'deki diktatörlüğün kökenleri üzerine Halide Edip'in büyük bir bilinç berraklığı taşıyan kitabının gösterdiği gibi, çift, geçmişteki milliyetçi yanılgılarından vazgeçmiştir.[79] Britanyalı tarihçi anılarında onların yalnızlığına tanıklık ettikten sonra şunu belirtir: "Türkiye'nin yurttaşlık duygusuna sahip, dürüst ve yetenekli yurttaşlarının her birine ihtiyaç duyduğu bir dönemde, Atatürk –kendisi hariç– bunların neredeyse tümünden Türkiye'yi yoksun bırakmıştır ve eylemiyle, kurbanlarının kanıtladığı gibi, bir yurttaşlık anlayışının eksikliğinden sorumlu ve suçludur [...] Atatürk diktatörlerin meslek hastalığına tutulmuştu: Eşitleriyle işbirliği yapma beceriksizliği; bunun bedelini de sürgünler öder."[80]

Hıyanet ("ihanet") nosyonu da Kemalist politik sözdağarında merkezî bir yer işgal eder ve kendi kendine yeterli bir semantik ve hukuksal kategori olarak benimsenir. Bununla birlikte, bu nosyonun içeriği dönemlere göre değişir. Ulusal ihanet üzerine ilk yasa (*Hiyanet-i Vataniye Kanunu*), kurtuluş savaşı sırasında Büyük Millet Meclisi tarafından benimsenir ve adına direniş yürütülen sultana/halifeye karşı çıkanları hain olarak niteler. Bu yasanın son versiyonu 25 Şubat 1925'te Şeyh Said isyanının ve TCF muhalefetinin ortasında benimsenir ve bambaşka bir ihanet tanımı ortaya koyar: "Dini veya mukaddesat-ı diniyeyi siyasî gayelere esas veya âlet ittihazı maksadiyle cemiyetler teşkili memnudur. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dahil olanlar haini vatan addolunur."[81] 1925 yılında, özellikle Erzurum, Rize, Giresun, Maraş, Sıvas ve Kayseri gibi birçok şehirde patlak veren "şapka karşıtı" başkaldırıların tutanakları bu bakış açısına örnek oluşturur. Bu vesileyle yargılanan "gericilere" yöneltilen kanıtlar genellikle cumhuriyet öncesi döneme tarihlenir ya da teğet geçerler, protestolarla hiç alakası yoktur; genellikle, sanıkların suçluluğu üzerine yargıçların kanaatleri onların ölüme mahkûm edilmesine yeterlidir (toplam olarak yüz kişi kadar). Hepsi de Ankara İstiklal Mahkemeleri'nin kararıyla, 25 Aralık 1925'te idam edilen 25 mahkûm bunlara örnektir.[82]

1930 sınavı

Arnold Toynbee'nin 1926-1927'de ileri sürdüğü gibi, Kemalizm çağdaşlarını büyüler: "1926 yılında değerlendirilebileceği gibi, Türk devrimi sadece Türkiye için değil, Müslüman dünya için de istisnai bir olaydır; döneminin uluslararası olaylarında önemli ve ilginç bir yer tutar."[83] Fakat ne kadar istikrarlı olsa da, bu cesur rejim 1930 yılında içeride, doruğa çıkmasına bizzat katkıda bulunduğu kitlesel bir muhalefetle karşılaşır. 1930 genç cumhuriyet için güç ve dönüm noktası niteliğinde bir yıldır. Yine bir Kürt isyanının patlak vermesi ve İzmir'e iki adım mesafedeki Menemen'de mesihçi bir olay yaşanması sınavlarndan geçer. Ülkenin esasen tarım ürünleri ihracatına dayanan ekonomisini dünya krizi önemli ölçüde dayanıksızlaştırır. Bu ürünlerin fiyatı % 20'den % 60'a düşerken, bunun sonucunda vergi baskısı da artar. Liberal bir ekonominin yandaşları ile devletçi seçenek taraftarları arasındaki iç tartışmalarla sarsılan iktidar, bütünleşmiş bir muhalefet olarak hizmet etmeye yatkın ikinci bir partiye izin verme zorunluluğu hisseder. Bu görev, Mustafa Kemal'in eski dostu, bu bölümün ilk sayfalarında sözü edilen *Teceddüt* partisinin eski lideri, cumhuriyetin Paris büyükelçisi Fethi'ye (Okyar) emanet edilir. Cumhurbaşkanı, "milliyetçi-liberal" Ahmed Ağaoğlu gibi birçok yakınının SCF (*Serbest Cumhuriyet Fırkası*, 12/8/1930 - 17/11/1930) adlı yeni partiye katılmasını ister (ya da onları mecbur eder).

---

[75] Gavin D. Brockett, "Collective Action and the Turkish Revolution: Towards a Framework for the Social History of the Atatürk era, 1923-1938", Sylvia Kedouri (der.), *a.g.e.*, içinde, s. 44-66.

[76] Yiğit Akın, "Ana Hatları ile Cumhuriyet Döneminde Beden Terbiyesi ve Spor Politikaları", *Toplum ve Bilim*, sayı 99, 2002, s. 98-128.

[77] Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 77.

[78] Ahmet Demirel, *a.g.e.*, s. 605.

[79] Halide Edip, *Conflict of East and West in Turkey*, Maktaba Jamia Millia, Lahor, 1935.

[80] Arnold J. Toynbee, *Les Massacres des Arméniens. Le meurtre d'une nation (1915-1920)*, Payot, Paris, 2004, s. 280.

[81] Erik-Jan Zürcher, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında*, *a.g.e.*, s. 173.

[82] Sadık Albayrak, *Meşihat, Şeriat, Tarikat Kavgası*, Mizan Yayınevi, İstanbul, cilt 3, 1994, s. 257.

[83] Arnold J. Toynbee, *Survey of International Affairs, 1925*, cilt 1: *The Islamic World since the Peace Settlement*, Oxford University Press, Oxford, 1927, s. 70.

Bununla birlikte, liberal parti hızla Kemalist iktidarın dışladığı taşra eşrafının birleştirici unsuru haline gelir.[84] Nüfusun diğer kategorilerinin de sempatisini kazanır: 1924 yılında zorunlu nüfus mübadelesine maruz kalmış Yunanistan Müslümanları, Ermeni, Rum ve Yahudi azınlıklar, keza din adamları. Tek partinin bürokratik ve ideolojik çerçevesi içinde kendini göremeyen bütün bir Türkiye, yeni oluşumun bayrağı altında seferber olur. "Bütünleşmiş muhalefet" olan Okyar'ın partisi, birçok kişinin gözünde iktidara gerçek bir cevap olur. Fethi Bey her yerde bir mesih gibi karşılanır. Özellikle İzmir'de "100 bin kişilik kalabalıklar" kendilerini "kurtarmasını" talep ederler. Polisle çatışmalar sırasında ölen bir genç, "şehit" statüsüne çıkartılır.[85] Buna karşılık, Mustafa Kemal'in yolculukları Anadolu'da soğuk karşılanır. Özellikle "vatanı kurtarmaya" başladığı şehir olan Samsun'da bu kez bir "işgal ordusu generali" gibi karşılanır.[86] SCF belediye seçimleri sırasında birçok yerleşimde, özellikle Ege bölgesinde –ender görülen şiddette bir medyatik karşı kampanyaya rağmen– göz ardı edilemeyecek sonuçlar elde eder. Seçmenlerin iktidarın baskılarına direnebilecek maddi imkânı olmadığında, çekimser kalmayı tercih ederler. Örneğin İstanbul'da muhalefet partisi sadece 12.888 oy alarak, 35.942 oy alan Mustafa Kemal'in partisinin çok gerisinde kalır. Oy kullanmayanların oranı ise 250 bine yükselir.[87]

Devletin öngöremediği bu başkaldırıya cevabı esasen söylemsel olur. Düşmanlık ve ihanet sözdağarını harekete geçirir.[88] Ancak işi, kendi kurmuş olduğu bir partiye karşı İstiklal Mahkemeleri'ni canlandırmaya kadar vardırmaz (fakat Menemen'deki "mesihçi olay"a katıldıklarından kuşkulanılan –bazıları hakkında hiçbir kanıt olmayan– 29 kişi idam edilir). Yine de, SCF (ve belediyelerdeki ekipleri) üç ay varlık gösterdikten sonra kendini lağvetmek zorunda kalır.

---

[84] Cem Erence, *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 139, 140.

[85] Şevket Süreya Aydemir, *Tek Adam*, İstanbul, Remzi Kitabevi, cilt III, 1966, s. 394.

[86] Ahmet Hamdi Başar, *a.g.e.*, s. 36-37.

[87] Kurtuluş Kayalı, *Ordu ve Siyaset 12 Mayıs-12 Mart*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 54.

Rejim ülke içinde tecridi için önlem alır ve durumu üstünkörü onarmaya çalışır. Güçlerini devrimci bir deneyimden alan iki diğer ülkeye, İtalya ve Sovyetler Birliği'ne, devrimi "halka" nasıl kabul ettirip içselleştirdiklerini öğrenmek üzere özel heyetler gönderilir. Sonunda iktidar devrime dair seçkinci bakışının sınırlarını açıkça kabul eder. Bu tarihten itibaren alınan önlemlerin bir bölümü üzerinde sonradan tekrar duracağız. Şimdilik, Kemalist deneyimin nev-i şahsına münhasır ve diğer devrimlerden özerk bir devrim olarak sunulduğunu, fazlasıyla atıl olarak değerlendirilen Türk Ocakları yerine cömertçe finanse edilen bir kitle örgütünün ("Halk Evleri") kuruluşunu, 1931 yılında Kemalizmin ilkelerini temsil eden "Altı Ok"un (milliyetçilik, cumhuriyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve devrimcilik) benimsenmesini, Kemalizmin el kitabının hazırlanmasını, nihayet ekonomik liberalizmin aleyhine devletçi yönelimin resmileşmesini belirtelim.

Rejimin devletçi yönelimi, özerklik kırıntısı göstermeye yatkın bütün mesleklerin rejime bağlanması yönünde açıkça belirtilen iradeyle de ifade bulur. İç işleri bakanı Şükrü Kaya, 1934 yılında, basının "bazı ülkelerde [aldığı biçimlerin] gazetelerin ve gazeteciliğin bugünkü gibi kalmaya devam edemeyeceklerini göster[diğini]" belirtir ve devam eder: "Zaten matbuat yaşadığı muhitin siyasi rejimine de intibak eder. Her rejim kendine muvafık bir vatandaş tipi aradığı gibi bir matbuat tipi de arar. Esaslı inkılap yapan memleketler gazetelerini de inkılaplarının yürüyüşüne ve ahengine uydurmağı, inkılaplarının yerleşmesi ve bütünleşmesini bir zaruret addediyorlar. Gazeteler de bu ahenge uymağı milli bir vazife sayıyorlar. Dahili ve harici siyasette inkılap ülküsünü elbirliği ile ilerletmeğe çalışan veyahut o gayeye imale edilen matbuatın son misalleri Rusya'da, İtalya'da ve çok yakın zamanlarda Almanya'da görülmektedir."[89] Avukatların durumu da aynıdır. İtalya'daki meslektaşları gibi, onların da "devrimi" desteklemesi buyrulur.[90] Bu sistemin son evresi, 1935 yılında duyurulan ama ancak 1937'de gerçekleştirilen tek parti ile devletin tamamen kaynaşması olacaktır. Parti genel sekreteri Recep

---

[88] Cemil Koçak, *Belgelerle İktidar, a.g.e.*

[89] Uygur Kocabaşoğlu, "Tek Parti Döneminin 'Matbuat'ı Üzerine Gözlemler", Mehmet O. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk (der.), *Mete Tunçay'a Armağan*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 599, 600.

[90] Mete Tunçay, *a.g.e.*, s. 172.

Peker, 1935 yılında düzenlenen Dördüncü Kongre'de şunu belirtir: "(...) yeni programın göze çarpan ve kendini duyuran başlıca farikası yeni Türkiye'de zaten baştanberi devletle bir ve beraber çalışan Cumhuriyet Halk Partisi varlığının, devlet varlığı ile birbirlerine daha sıkı bir surette yaklaşmasıdır."[91]

Gerçekten de bu kongre, resmî ideoloji olan "Kemalizm"in etrafında tek parti sistemini tamamlaması bakımından önemlidir. Kuşkusuz ki, 1935 ile Mustafa Kemal'in 1938'deki ölümü arasındaki dönem önemli olaylardan yoksun değildir. İşte düşündürücü bir örnek: Meclis'in 1934 yılında Atatürk adını vereceği Kemal (Arapça "olgun, erdemli"), ona göre tamamen Türkçe bir terim olan ve "ordu/kale" anlamına gelen "Kamâl" (uydurma kelime) olacak[92] ve akabinde yeni bir imza benimseyecektir. Keza, partinin Altı Ok'u da anayasaya yazılacaktır. Tekin Alp'in taklit edilemez bir dilde yazdığı gibi, 1935 kongresiyle birlikte,

> "[...] partinin en yetenekli yöneticileri [...] Kemalist devrimin en temel hedeflerine artık eriştiğini ve ana hatları bütün olarak ve kesin biçimde belirlenmiş ilerleme yolunu takip etmekten başka bir şey kalmadığını ilan ettiler [...] Kemalizm artık devletin ve Türk milletinin geleceğine öncülük eden ideolojidir."[93]

Böylece, Ziya Gökalp'in "doğada bile güçler birliği vardır"[94] görüşüne inanan Mustafa Kemal'in ve organik birliği arzulayarak her türlü güçler ayrılığı fikrinden nefret eden adalet bakanı Mahmud Esad Bozkurt'un dilekleri, açıkça otoriter olarak kendini sergileyen bir devletle birlikte artık yerine gelmiştir. Tekin Alp, "Çok güçlü bir disiplinin yandaşı olan Kemalizmin çok otoriter bir rejim olduğu kimse için bir sır değildir,"[95] diye vurguladıktan sonra ekler: "Gerçekte, klasik demokrasi tarzının artık aşılmış olduğundan kuşku duyulamaz. Klasik demokrasiyi terk ederek, mutlakıyetçilik ya da diktatörlük gibi yeni biçimleri benimseyen en eğitimli milletler çok sayıdadır." Sonuç olarak, yeni Türkiye, "devletin mutlak otoritesi, birey disiplini [...] ve Türk milletinin, eski Türklerin kutsal bir güç atfettiği yönetici olan 'Ata'ya bağlılığı" üzerinde temellenen "yeni bir demokrasi"dir.[96]

---

[91] Murat Yılmaz, "Recep Peker, CHF ve Bürokrasi Kazım Dirik Örnek Olayı Üzerinden 'Parti-Devlet' Uygulaması ve 'Faşist Propaganda'", Mehmet O. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk (der.), *Mete Tunçay'a Armağan*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 697.

[92] Bkz. *Ulus* gazetesi, 4/2/1935, r in http://www.ahme-takyol.net/index.php?ption=com_content&task=view&id=2534&Itemid=45

[93] Tekin Alp, *Kemalizm*, Cumhuriyet Gazete ve Matbaası, İstanbul, 1936, s. 4, 18, 19.

[94] Ahmet Demirel, *a.g.e.*, s. 209.

[95] Tekin Alp, *a.g.e.*, s. 200, 201.

[96] *A.g.e.*, s. 206.

11

DEVRİMCİ VE MİLLİYETÇİ CUMHURİYET

Artık bütün dünya bilmektedir ki Türkler, eğer ihtiyaç olursa, medeniyeti ve özgürlüğü diğer milletlere süngüyle ve kılıç gücüyle öğreteceklerdir.
– *Ülkü*, Halk Evleri dergisi[1]

Hangi Kemalist ideoloji?

Tekin Alp'in sözünü ettiği bu "kesin" ideoloji nedir? Ya da daha genel olarak, bir "Kemalist ideoloji"den söz edebilir miyiz? Toplum bilimlerinde kullanımının ne kadar sorunlu olduğu bilinen bu kavramın tanımına burada girmeyeceğiz. Sadece şunu belirtelim ki, Kemalist iktidar, faşist İtalya'yla ya da Sovyetler Birliği'yle aynı kaynaklara sahip olmasa da, cumhuriyetin ilk yılları boyunca bir ideoloji arayışındadır ya da basitçe *ideolojik arayış* içindedir. Gerçekten de, bu rejimlerle karşılaştırıldığında, uzun süre uzak durduğu şeye geri döner; bağımsızlık savaşı bağlamında benimseyemediği bir Batılılaşma ve İttihatçılık sürecinin mirasçısı olarak, başlangıçta, Türk entelektüel camiasının bütünü gibi, el yordamıyla ilerler. 1919-1922 arasında, aralarında Kör Ali Bey'in ("sol İttihatçı")[2] de bulunduğu birçok eski İttihatçı Sovyetler Birliği'nden gelen mesaja duyarlıdırlar. Çok sayıda İttihatçı Bakü'de toplanan Doğu Halkları Kongresi'ne (1-8 Eylül 1920) katılır ve Cemal Paşa kendisi hakkında, "Hint devrimi fikrinden beslenen bir başıbozuk" demekte tereddüt etmez.[3] Karl Radek'in, özellikle de Manabendra Nath Roy'un (1887-1934) metinlerinin gösterdiği gibi, 1919-1921 yıllarında III. Enternasyonal,

---

[1] K. Naci, "Türk Devletinde Halkçılık", *Ülkü*, 3 Nisan 1933.

[2] İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyet'in Harcı*, cilt 1: *Köktenci Modernitenin Doğuşu*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 374.

[3] *A.g.e.*, s. 397.

Doğu'yla ilgili bir strateji oluşturmaya çalışır; açık seçik bir yönelimin yokluğunda, eski İttihatçılarla işbirliği olasılığını dışlamaz. "Dünya devrimi"nin organı, Panislâmizmi müttefik bir devrimci güç olarak görür[4] ve başlangıçta Kemalizme daha ziyade olumlu bir gözle bakar, daha sonra ise "Ankara'daki Türk hükümeti"ni "askerler ve entelektüellerle sınırlı bir kast" olarak teşhir eder.[5]

Gazeteci ve romancı Refik Halid (Karay, 1888-1965) bu çılgın dönemi yorumlamak için, "Lenin! Ey, Lenin!" diye haykırır. "Lenin!, Lenin! senin bize bir zararın da bu oldu! Anadolu'yu dostluğunla, İstanbul'u ise düşmanlığınla perişan ettin. Anadolu'ya 'yoldaş', İstanbul'a 'Haraşo' kelimelerini öğrenmek pek pahalıya maloldu."[6] Gerçekten de İstanbul sürgün Beyaz Ruslarla dolup taşarken, Ankara da sol devrimci bir atılımın etkisi altındadır. Mayıs 1920'de Yeşil Ordu'nun kuruluşu bu bakımdan önemlidir. Örgütün merkez komitesinde Şeyh Servet (Akdağ), Abdülhak Adnan [Adıvar], Hakkı Behiç (Bayıç), Eyüp Sabri (Akyol), Yunus Nadi, Hüsrev Sami (Kızıldoğan), İbrahim Süreya, Reşit (önceki bölümde karşılaştığımız ünlü Çerkes Ethem'in kardeşi) yer alır. Tarihçi Mete Tunçay'ın dediği gibi, "Yeşil Ordu Cemiyeti, hükûmet resmî bir beyanname vererek kurulmuş olmadığına göre, gizli bir örgüttü ama Mustafa Kemal Paşa'nın bilgisi dışında değildi, zaten onun yakın çevresinden gelen kimseler tarafından kurulmuştu. Fakat Çerkes Ethem'in Çapanoğlu ayaklanmasını bastırmaya giderken veya dönüşünde, Ankara'da bu örgüte katılmasıyla Yeşil Ordu'nun eline ciddî bir silâhlı kuvvet geçmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyeti durdurmak için ortaya çıkmasını gerektirmiştir." Tunçay, bize Çerkes Ethem'in gazeteci Arif Oruç'la birlikte yayımladığı yayın organının adını da verir: *İslâm Bolşevik Gazetesi*.[7] Yine bu yıllar boyunca, bağımsız Komünist Parti'yi (ki liderleri büyük olasılıkla Ankara'daki yetkililerin emriyle ya da en azından suç ortaklığıyla 29 Ocak 1921'de Topal Osman tarafından öldürülür) engellemek için Ankara tamamen kendine bağlı resmî bir "Komünist Parti" kurar.

Gerçekten de, 1921 yılına dek Kemalist iktidar ne hoşgörü gösterebildiği ne de başından atabildiği bu "komünizm" hayaletiyle yaşar. Araştırmacı Taha Akyol'un yaptığı bir sayıma göre, 1919'dan Mart 1922'ye dek Mustafa Kemal en az 150 kez "sol yananlamlı" kelime ("proletarya", "işçiler", "burjuvazi", "emperyalizm", "kapitalizm") kullanırken, bu terimler Mart 1922 ile Kasım 1929 arasındaki nutuklarında sadece dokuz kez tekrarlanır.[8] Kuşkusuz, bütün direniş güçlerini seferber etme zorunluluğu onu pragmatizme iter ve eklektik politik sözdizimini açıklar; fakat, birçok başka kişi gibi onun da bozguna uğramış İttihatçılığın yerine geçebilecek bir "doktrin" arayışında olduğu varsayımında bulunmak mümkündür.

Eylül 1922'de Yunanistan karşısındaki nihai zaferle birlikte, ardından da saltanatın kaldırılmasıyla (ki bu durum toplumda hiçbir önemli tepkiye yol açmaz) birlikte, "Kemalizm" nihayet kendini başlı başına devrimci bir ideoloji olarak ilan edilebilir ve bu sıfatla, başta 1789 Devrimi olmak üzere, diğer muzaffer devrimlerin soyuna dahil olur. "Kemalizm", bağımsızlık savaşını –terimin tam anlamıyla– lanetlenmiş ve suçlu gösterilen "eski rejim"in yıkılmasıyla sonuçlanan devrimci bir evre olarak kabul eder; fakat bu dönemin devrimci emelleri henüz iki eksenle sınırlıdır: İrticayla ve dolayısıyla Osmanlı geçmişiyle mücadele etmeyi sağlayan uygarlık ve Türklüğün Anadolu üzerinde egemenliğin başka talipleri karşısındaki nihai zaferinin simgesi olan milliyetçilik. Devrimin düşmanları bu iki buyruktan yola çıkarak belirlenmiştir.

Kemalist entelektüeller, İtalyan faşizmiyle yakından ilgilenirler (özellikle 1925-1927 arasında Komünist Parti'ye yönelen baskıdan sonra cazibesini yitiren Bolşevizmden daha fazla ilgi gösterirler); 1924 yılında yarı resmî gazete olan *Hâkimiyeti Milliye* Mussolini'yi över.[9] *Milliyet* gazetesi de birkaç yıl sonra onun peşinden gelir: "Faşizm İtalya'da ulus üzerinde ağırlık oluşturan tehditlere cevap olarak, günümüzde birçok kuşaktan insanın taşıdığı kurtarıcı bir ideal olmak için doğdu. Türk vatanı da Türk gençliğini mihrabı önünde aynı heyecanla tutuşturan fikir hareketlerinin sahnesi oldu."[10] Bununla birlikte, Kemalizmi uluslararası düzlemde Sovyetler Birliği ve İtalya'yla aynı seviyeye yükseltecek kendine özgü bir doktrin arayışı, Kürt isyanının, ekonomik krizin ve Menemen'de "Cumhuriyet öldü!" diye bağıran kalabalığın gözleri önünde bir astsubayın boğazlandığı mesihçi bir olaya sahne olan 1930'tan sonra aciliyet kazanır. Bu arayış İtalya'ya ve Sovyetler Birliği'ne inceleme heyetlerinin gönderilmesi ve Komünist Parti dönekleri tarafından *Kadro* adlı son derece "doktriner" bir derginin çıkarılmasıyla ifade bulur.[11] Tek partilerin yönetimindeki bu iki ülkeye gönderilen

---

[4] Bir seçki için bkz. *Komintern Belgelerinde Türkiye Kurtuluş Savaşı*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985.

[5] 30 Eylül 1922 tarihli, 74 no'lu Enternasyonal yazışması.

[6] Uygur Kocabaşoğlu ve Metin Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 185.

[7] Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, cilt 1: *1908-1925*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 290, 291.

[8] M. Şükrü Hanioğlu, *Atatürk An Intellectual Biography*, Princeton University Press, Princeton ve Oxford, 2011, s. 110-111.

[9] Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981, s. 148.

[10] Milliyet, 5 Şubat 1930.

[11] Özellikle bkz. Mustafa Türkeş, "The ideology of the Kadro (Cadre) Movement: A Patriotic Leftist Movement in Turkey", Sylvia Kedouri (der.), *Turkey before and After Atatürk Internal and External Affairs* içinde, Frank Cass, Londra, 1999, s. 92-119.

"heyetler"de Parti'nin genel sekreteri Recep Peker ve *Kadro* dergisinin bellibaşlı katılımcılarından biri olacak yazar Falih Rıfkı (Atay, 1894-1971) yer alır. Moskova ve Roma'dan geri dönüşünde, Falih Rıfkı, Kemalist devrimin özgünlüklerini vurgular ve Türkiye için Avrupa'nın geri kalanıyla ilgilenme zorunluluğunu ifade eder:

> [...] Gezegenin altıda birini temsil eden Rusya'yı ya da Akdeniz'in ikinci büyük devleti İtalya'yı, Bolşevik yada faşist propagandasını [ülkemizden] uzak tutma bahanesiyle göz ardı etmemiz, şeflerimizin doğasını, karakterlerini, zihniyet ve ruhunu kendimizden uzaklaştırma riskini göze almak demektir."[12]

Yazar, Kemalizm ile bu devrimler arasında bir dizi farklılık saptarken, bunlar arasındaki "iç" karşılaştırmalardan da uzak durmaz: "Kemalizm ile faşizm arasındaki kendine özgü yakınlık, her ikisinin de devleti, bireyi ve yabancı sermayeleri[n varlığını] kabul etmesidir. Kemalizmi Leninizme bağlayan ise, her iki ülkenin de halk kitlelerinin, ekonomik gelişmeleri dolayısıyla, Batı'yla aralarındaki derin mesafeyi kısa sürede kapatmak zorunda olmalarıdır."[13] Stalin'e ve "çocuğun sorumluluğunu doğar doğmaz üstlenen" faşist modele güçlü övgülerin ardından, yazar Kemalizmin özgünlüğüne geri döner: "Kemalizmin uluslararası bir değer taşıdığına kuşku yoktur. Kemalizm sömürge ya da yarı sömürge ülkeler için kurtuluş yöntemi, felsefesi ve modelidir. Tarihte, ezilen insanlığa vermek zorunda olduğumuz hizmet olarak kalacaktır."[14] Bu fikirler *Kadro* dergisi tarafından geniş ölçüde yaygınlaştırılacak ve geliştirilecektir. 1932 yılında başbakan İsmet İnönü'nün sunuşuyla yayına başlayan dergi, üç yılın sonunda dergiyi fazla radikal bulan iktidar tarafından yayından kaldırılır. Dergi Kemalizmi, antiliberal olarak müjdelediği ve arzuladığı bir dünyanın üçüncü dayanağı olarak sunar. Bolşevik ve faşist devrimlerin öğretilerinden gücünü alan ve aralarında Şevket Süreya Aydemir (1897-1985), Vedat Nedim Tör (1897-1976), Burhan Asaf Belge (1899-1967), Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun (1889-1974) bulunduğu *Kadro* yazarları, Kemalizmi başlı başına bir doktrin olarak radikalleştirir ve katılaştırırlar.

1930 yılı Cumhuriyet Halk Partisi'nin yeniden örgütlenmesinde de bir dönemeç olmuş; seçkinci olan parti, bundan böyle kapsayıcı olmayı hedeflemiştir. On yılın sonunda, tek parti, kendi ileri sürdüğüne göre, yaklaşık iki milyon üyeye sahiptir (Cemil Koçak'ın tahminlerine göre 1 milyon 700 bin).[15] Bu sayı, 1935 yılında 16.158.018'e yükselen nüfusun onda birinden fazlasıdır. 1938 yılında benimsenen partinin yeni iç tüzüğü, partiye katılan "kitleler"in etkisini dengelemek için, örgütün gerçek çatısı olarak piramit şeklindeki şeflik sistemini resmileştirir.[16] Aynı süreçte, eski Türk Ocakları'nın yerine Halk Evleri geçer ve bunların örgüt ağları hızla yoğunlaşır (478 Halk Evi ve 4.322 "Oda").[17] Bunlar devletten büyük miktarda destek görürler.[18] Kemalist doktrini halkın içinde yayma misyonunun ötesinde, cumhuriyetçi mimarinin gelişiminde de temel bir rol üstlenirler: Kütlesel ve standartlaşmış yapıları her şehrin "Cumhuriyet Meydanı"na hâkim olur. Ateşli bir okuma yazma kampanyasına ve halka açık kitap okuma toplantılarına girişirler. Yine de kimi ihtiyatlı tutumlar görülür. Raflarındaki yasak kitaplar listesinde, "dinsel nitelikte ya da Türk Devrimi'nin ideolojisine denk düşmeyen ya da yabancı ideolojileri temsil eden, batıl inançlardan ya da geri kalmış veya gerici zihniyetlerden beslenen, kabul edilmiş ya da gerçekçi ulusal bakış açılarının dışında duran, tembelliği öğütleyen veyahut intihar gibi [korkunç şeyleri] tasvir eden, erotik arzuları körükleyen ya da gençliği sağlığıyla bağdaşmayan davranışlara iten" başlıklar yer alır.[19]

Kemalist cumhuriyet ve düşmanı: "Osmanlı geçmişi"

1930 öncesinin ve sonrasının Kemalizmi, hem iç sürekliliklerin hem de iç kopuşların sahnesidir. Tarih, sürekliliğin güçlü bir şekilde kendini gösterdiği temel alandır. İktidar, Türk milletinin "özüne" "daha iyi sadık kalmak" amacıyla, Osmanlı geçmişini, bu ihanet dönemini reddeder. "Kemalist devrim geçmişi süpürdü ve ulusun ilerleme hareketine engel oluşturan her şeyi yok etti; fakat fiiliyatta, Türk olan hiçbir şeye, Türk kanında, Türk ırkında barınan hiçbir şeye dokunulmadı,"[20] der Tekin Alp ve ardından, Kemalizmle birlikte, "Kızıl Elma"nın, yani Türk İmparatorluğu idealinin gerçekleştiğini ekler.[21] Başka yazarlar da bu bakış açısını daha sofistike argümanlarla paylaşırlar. Örneğin yazar Celal Nuri'ye (İleri, 1882-1938) göre, Devrim "Türk ulusunu Osmanlılıktan kurtarma"yı hedefler.[22]

Mustafa Kemal'in daha 1922'de "ulusun egemenliğini gasp etmek"le suçladığı Osmanlılar, böylece, kısmen Türk karşıtı bir etnik yapıya dönüştürülür; onların ortadan kaldırılması, henüz kimsenin tarihleyemediği, ama müzikten beden eğitimine dek hayatın her alanında yeni ulusa model olarak hizmet eden tarih öncesi altın çağa geri dönüşü sağlayacaktır. Türk klasik müziği yozlaşmış ve Türk karşıtı ilan edilir, çünkü Osmanlılar aracılığıyla Bizans'tan gelmiştir.[23] 1926 yılında bu müziğin öğrenimi yasaklanır, ardından da 1934 yılında radyoda yayın dışı bırakılır. "Bu geleneksel müzik," der Tekin Alp, "o zamandan beri, fes, peçe, çarşaf, tekke ve medreseyle birlikte tarihin tozlu sayfalarında unutulmaya terk edilerek, Osmanlı dilinin ve tarihinin yanına yerleşti."[24] (Bu yasak 1943 yılında kalkacaktır.)[25] Onun yerine rejim, Mustafa Kemal'in onuruna oratoryoları, hatta operayı teşvik eder. İlk opera olan *Öz Soy*, Turan ile İran arasındaki dostluğa bir övgüdür.[26]

---

[12] Falih Rıfkı, *Moskova-Roma*, Muallim Ahmet Halit Matbaası, İstanbul, 1932, s. 4.

[13] *A.g.e.*, s. 16.

[14] *A.g.e.*, s. 20.

[15] Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, İletişim Yayınları, İstanbul, cilt 1, 1996, s. 158.

[16] *A.g.e.*, 166.

[17] Neşe G. Yeşilkaya, *Halkevleri, İdeoloji ve Mimarlık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

[18] Ali Sait Çetinoğlu, *Varlık Vergisi, 1942-1943 Ekonomik ve Kültürel Jenosid*, Belge Yayınları, İstanbul, 2009, s. 37.

[19] Neşe G. Yeşilkaya, *a.g.e.*, s. 103.

[20] Tekin Alp, *Kemalizm*, Cumhuriyet Gazete ve Matbaası, İstanbul, 1936, s. 318.

[21] *A.g.e.*, s. 35.

[22] Celal Nuri, "Türk İnkılabı", *Toplum ve Bilim*, sayı 9, 1984, s. 57.

Beden de Kemalizmin geçmiş ile gelecek zaman arasında tarihsel mücadeleyi sürdürdüğü bir alandır. Cumhuriyetin beden politikasını belirleyen bizzat Mustafa Kemal'dir. Daha 1926 yılında, ziyaretine gelen bir spor heyetine, bedeni kemiren "çürüme"den şikâyet eder: "Türk ırkında, geçmişin uğursuz, olumsuz ve saçma izleri varlığını sürdürmektedir," dedikten sonra, "artık evrenin efendisi olan bu engin Türk ulusu"nun mevcut kuşaklarını "biraz dayanıksız, hasta ve çocuksu" bulduğunu ekler.[27] Parti bu konuyu 1935 yılında "sıkıca kavrayıp" ele alacak ve 19. yüzyıldan sonra, "art arda gelen kuşakların vücudu içten içe çürüdü," diye belirtecektir; "Cumhuriyet devriminin ortadan kaldırdığı Anadolu'daki saltanat döneminin mirası olan düşman, ardında, malaryanın kurbanı olmuş, çürümüş ve sağlıksız vücutlar bıraktı."[28] Buna çare bulmak için, Parti 12-30 yaş arası kadınlar ile 12-45 yaş arası erkekler için sporu zorunlu kılar; Kürt bölgesi hariç.[29] Kürt bölgesinde ince ve kaslı vücutların ortaya çıkışını özellikle engellemek gerekir.

Devrim, yeni insan ve "beton kafalar" inşası

Değişimlere gelince, bunlar Kemalizmin zaman içinde devrimi tanımlayışında gözlemlenir. İlk başta, "ihanet"in teşhirinin ve iç düşmana karşı güç göstermenin eşanlamlısı olan "devrim", özellikle 1930'lu yıllarda, geçmişten toplumsal, politik, kültürel anlamda radikal kopuş içindeki "yeni insan"ın yaratılması buyruğuna gönderme yapar. Hatırlayacağımız üzere *Kadro* dergisinin temel şahsiyetlerinden biri olan Vedat Nedim (Tör), 1970'li yıllarda bu soruna geri döner: "Bu ülke, gelişmek için "Osmanlı"dan farklı yeni tipte bir "Türk"e ihtiyaç duymuştu. Bütün yeni rejimler, kökleşebilmek amacıyla, kendi insan tiplerini "inşa etmek" için bir savaş yürütür. Komünizm, faşizm, nazizm, siyonizm, hepsi de kendi insan türlerinin oluşumuna birinci planda önem atfetmişlerdir."[30]

1922-1927 arası yıllarda, devrim, Kemalist iktidarın geri dönüşsüzlüğünü göstermek için, aynı zamanda da Mustafa Kemal'in, meşrutiyetçi-tutucu muhalefetten kopmayı teşvik edeceği korkusuyla göze alamadığı için, bağımsızlık savaşı sırasında yönetmek zorunda kalmış olduğu can sıkıcı bir yığın anlaşmazlığı çözmek için neredeyse sadece güç kullanmaya bel bağlıyordu. Zaferden sonra üslup değişir. 1922 yılında saltanatın kaldırılmasından önce Mustafa Kemal'in saltanatın tek tük kalmış son savunucularına yönelik uyarısı buna kanıttır: "Şu an, ulus isyan etti ve egemenliği uygulamayı kendi üstlenmeye karar verdi. Hiçbir şeyin karşı koyamayacağı bir oldu bitti söz konusudur. Bu meclisin her bir üyesinin, doğal hak üzerinde temellenen bu bakış açısına katılması uygun olur. Tersi durumda, kaçınılmaz gerçekliğin olguları değişmez, fakat kellelerin düştüğü görülebilir."[31] 1923 yılında, "devrim yasası mevcut tüm yasaların üstündedir," diye hatırlatır.[32] 1924'te, saltanat olmadan halifelik olamayacağını ileri süren bir muhalife karşılık verir: "Tabii eğer birkaç kelle koparılmazsa."[33] Devrimci iktidarın, "kelle" simgesiyle belirlenen bu zora dayalı bakış açısı, rejimin iki numarası olan İsmet İnönü tarafından da paylaşır. İnönü, acımasız olma zorunluluğunu, "vatan için dövüşmüş" iki gönüllü karşısında okunan ölüm cezasının onaylarken bir savaş anısıyla açıklar.[34] Ona göre devrim, kimilerinin anladığı gibi, kargaşa demek değildir; "anarşi"yi önleyebilecek tek koşul olan düzen demektir.[35] 1925 yılında *Takrir-i Sûkun Kanunu* ("Düzenin Yeniden Kurulması Yasası") olarak adlandırılan, özellikle özgürlükleri yok eden ve İstanbul basınına diz çöktürten bir yasanın resmen ilanı, doğrudan doğruya, "disiplinli" bir devrimci toplum inşa etme yönündeki bu buyruktan kaynaklanır.

---

[23] Klaus Kreiser, *Atatürk. Bir Biyografi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 248.

[24] Tekin Alp, *a.g.e.*, s. 183.

[25] Gönül Tunçay Paçacı, "Müzikte Yasak Olur mu?", Mehmet O. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk (der.), *Mete Tunçay'a Armağan* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 651-673.

[26] Orhangazi Ertekin, "Öz-Soy Operası: Kayıp bir Destan, Kayıp bir Tarih", *Toplum ve Bilim*, sayı 102, 2002, s. 142-167.

[27] Yiğit Akın, "Ana Hatları ile Cumhuriyet Türkiye'sinde Beden Terbiyesi ve Spor Politikaları", *Toplum ve Bilim*, sayı 103, 2003, s. 60.

[28] Neşe G. Yeşilkaya, *a.g.e.*, s. 99.

[29] Yiğit Akın, *a.g.y.*, s. 68, 69.

[30] Vedat Nedim Tör, *Kemalizmin Dramı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1980, s. 20.

[31] Akt. Paul Dumont, *Mustafa Kemal invente la Turquie moderne* içinde, Complexe, Brüksel, 1983, s. 132.

[32] Akt. Faruk Alpkaya, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Doğuşu (1923-1924)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 26.

[33] Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)*, Dilmen Yayınevi, İstanbul, 1984, s. 58.

[34] Yücel Demirel ve Osman Zeki Konur (der.), *CHF Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 82.

[35] *A.g.e.*, s. 93.

Baskıcı yöntemlere sembolik olarak –ama kimi durumlarda gerçek– başvurmak, Kemalist iktidarın, devrimci düzenin savunulması ile ulusal sorun arasında bir özdeşlik bağı oluşturarak, devrimi toplumsal sorundan ayırmasını sağlar. Onun gözünde, iktidara karşı çıkmak, mevcut haliyle ulusa karşı çıkmak anlamına geliyordu. Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) 1925 yılında şapkanın kullanılmasına itiraz eden kitleler konusunda şöyle der: "Bunları sadece gerici (*mürteci*) olarak nitelemek doğru değildir. Bunlar vatana ve millete ihanet etmişlerdir. Çünkü dünyanın hiçbir yerinde devrim ve yenilenme hareketi, bizdeki gibi ülkenin geleceğine bu kadar doğrudan bağlı olmadı. Aşağı yukarı bütün ülkelerde devrimciler ve tutucular, laikler ve ruhbanlar bir arada var olabilmiştir ve bu durum ortak kaderleri üzerinde bir etkide bulunmamıştır. Oysa bizde devrimi bağımsızlık ve kurtuluş mücadelesinden ayırmak imkânsızdır."[36]

1930'lu yıllarda iktidar, ihanete ya da düşmanlara karşı şiddet kullanma zorunluluğuna odaklanan gözde terimlerini terk etmez, fakat devrim teması, geçmişte görülmemiş boyutlar edinen Atatürk kültüyle giderek daha sıkı bir şekilde kaynaşır. Şair Yusuf Ziya Ortaç'ın *"Atatürk Ekber, Atatürk Ekber!"* ("Atatürk Büyüktür, Atatürk Büyüktür!") dizeleriyle selamladığı "ebedi şef", Cumhuriyet'in oluşturmak istediği yeni kişiliğin kaynağını, modelini ve ufkunu temsil eder.[37] Tarih ve dil kongresi sırasında övülen "mutlak bilimsel hakikat"in kökeni, "toplumsal bilinci dejenere olmuş hainler"e karşı "kalıtımsal deha"nın cisimleşmiş halidir.[38] Kemalizmin bu ikinci dönemi boyunca devrimci söylem derinleşir ve kendine özgü bir "devrimci teori"ye, İtalya'da ve Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi gerçek bir amentüye dönüşür. Gördüğümüz gibi, *Kadro* dergisi bu evrimde merkezî bir rol oynar ama sadece o yoktur. Kemalist adında Fransızca bir dergisi de bulunan *La Turquie kémaliste* Türkiye, bundan böyle *kendi* devrimine adanmış bir kürsüyle ve rejimi sağlamlaştırmak amacıyla olduğu kadar "Kemalist yeni insan" yaratmayı da hedefleyerek kitapçı raflarına yığılmaya başlayan "Kemalist devrimin el kitabı"yla gururlanır.

Parti'nin genel sekreteri ve kemalist devrimin ilk el kitaplarından birinin yazarı olan Recep Peker, aynı vesileyle, heyecanla karşılanan bir devrimden soğukkanlı ve planlı bir değişim vizyonuna geçişin işaretini de verir: "İnkılâp; bir sosyal bünyeden geri, eğri, fena, eski haksız ve zararlı ne varsa bunları birden yerinden söküp onların yerine ileriyi, doğruyu, iyiyi, yeniyi ve faydalıyı koymaktır. Fakat arkadaşlar, koymak yeterli değildir. Onları öylece koyduktan sonra büyük bir sıcaklıkla davaya yapışıp sökülen şeylerin geri dönmemesini, konan şeylerin yaşamasını, yerleşmesini temin edecek bir sistem kurmak ve işletmek de inkılâbın değişmez şartıdır."[39] Aynı zamanda, devrimler için, özellikle de Kemalist devrim için, şiddete başvurmanın gerekliliğini de ekler.[40] Böylelikle, Mustafa Kemal'in eski bir sözünü hatırlatır: "Kanla yapılan devrimler daha sağlamdır."[41]

Nihayet, devrimlerin "başyapıtı" olan[42] ve ilk başta "dünya için bir ışık oluşturan çok şiddetli Fransız Devrimi"[43] geleneğine dahil olan Kemalizm, 1930'lu yıllarda Fransız Devrimiyle alakasız, hatta bu devrim güdük kalmış bir deneyim olduğundan onun "antitezi" olarak algılanır.[44] Türk devriminin gücü, ideologlarına göre, bireyler üzerinde uygulayabildiği çalışmanın sonucu olan geri dönüşsüzlüğünden kaynaklanır. Gazeteci Peyami Safa, devrim el kitabında şöyle der: "[Kemalizm] bu ülkeyi kurtardıktan ve birliğini sağladıktan sonra, Türk toprağını ve kafasını betondan inşa etti. Kemalizm, ahşaptan derme çatma binaların ve ahşap kafaların yıkılıp betonlaştırılmasıdır."[45]

Nazizmle buluşmalar

Almanya'da Nazizm'in yükselişi, faşizmi, Bolşevizm'i ve Kemalizm'i aynı antiliberal olgunun çeşitli değişik halleri olarak kabul eden rejim ideologlarının üçgen modelini tartışma konusu haline getirir. Gerçekten de, nasyonal-sosyalizm, Kemalistlerin ideologları arasında eski komünistlerin varlığı sayesinde tanıdığı ve çekincelerine rağmen saygı duyduğu Sovyet modeline tamamen karşıdır ama aynı zamanda İtalyan faşizminden de son derece daha radikal-milliyetçi ve ırkçıdır. Onun yükselişi, kendini özerk bir model olarak dünya çapındaki devrimci rejimler sahnesine fırlatan Kemalizm'i zayıflatırken, aynı zamanda da onu birçok konuda radikalleşmeye iter.

Gerçekten de, Nazi Almanyası, (ille de Mustafa Kemal üzerinde olmasa da) Kemalist seçkinler üzerinde büyük bir büyülenme yaratır. 1937 yılında Türkiye'de o tarihten itibaren "liberalizmin yasaklanması"na sevinen[46] Parti'nin genel sekreteri Recep Peker, öncesinde, daha 1934 yılında, yeni Alman iktidarını över: "Ben Devrimden önce Almanya'daydım, oradaki sefaleti kendi gözlerimle gördüm. Bu sefalet sadece maddi değil, aynı zamanda ahlâkiydi de. İnsanlar ahlâken ezilmişti [...]. Uzun süre önce Münih'te Hitler'i dinlemeye gitmiştim ve nutku beni heyecanlandırmıştı. Devrimin işleyişinin tatmin edici olduğu konusunda sizi temin ederim. Almanya'nın bu çabalarla birlikte doğru yolda olduğu kesindir."[47] Türk ordusunda Alman subay sayısı bu tarihten itibaren artarken,[48] Türk ekonomisinin bütün sektörlerinde de Almanya'nın ağırlığı artar.[49] Tek bir veriyle kendimizi sınırlandırırsak, 1930'lu yılların başında Almanya'nın Türkiye'nin ihracatında % 31'i, ithalatında ise % 35'i temsil ettiğini, bu oranların 1934-1938 arasında sırasıyla % 43 ve % 44 olduğunu belirtelim.[50]

---

[36] Sadık Albayrak, *Meşihat, Seriat, Tarikat Kavgası*, Mizan Yayınları, İstanbul, cilt III, 1994, s. 191.

[37] Sevan Nişanyan, *Yanlış Cumhuriyet Atatürk ve Kemalizm üzerine 51 Soru*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 115.

[38] M. Saffet Engin, *Kemalizm İnkılabının Prensipleri. Büyük Türk Medeniyetinin Tarihi ve Sosyolojik Tetkikine Medhal*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1938, s. 93-96.

[39] Recep Peker, *İnkilap Dersleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984, s. 10.

[40] *A.g.e.*

[41] Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması, a.g.e.*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981, s. 149.

[42] Recep Peker, *a.g.e.*, s. 13.

[43] *A.g.e.*, s. 50, 51.

[44] Şevket Süreya Aydemir, *İnkilap ve Kadro*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 172.

[45] Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar (Cumhuriyet'in 15. Yılı Münasebetiyle)*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1938, s. 199.

[46] Murat Yılmaz, "CHP İlkelerinin 1937'de Anayasa'ya Girişi ve Liberalizmin Yasaklanması", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, cilt 7 içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 197-204.

Fakat özellikle, Nazizm hayranlığı, kendilerine görev çıkaran Kemalistlerin sesiyle olduğu kadar, bizzat politik sorumlular eliyle de açıkça basında ifade bulur. Daha 25 Haziran 1931'de, başka deyişle Hitler'in zaferinden önce, *Vakit* gazetesi şöyle yazar:

> [...] Bütün dünya bunu biliyor: Bizler ırk ve renk nefretlerinden çok uzaktayız. Bize ihanet edenlere karşı kendimizi savunma zorunluluğuyla karşı karşıya bulduk kendimizi. Almanya'daki antisemitizmin gerçekten de bu türden bir savunma zorunluluğu oluşturup oluşturmadığını değerlendirmeye gelince, buna karar vermesi gerekenler, dünyanın en büyük halklarından ve en büyük devletlerinden birinin kaderini ellerinde tutan insanlardır.[51]

Führer'in iktidara gelişinden sonra, *Birlik* gibi bazı gazeteler 1933 yılında düzenlenen kitap yakma eyleminin hiç de bir "barbarlık" eylemi olmadığını belirtirken,[52] *Cumhuriyet* gibi başka gazeteler ise, Hitler'i "Atatürk'ü anlamış tek lider"[53] diye tanımlayarak iki rejim arasında bir soy zinciri kurar. Adalet bakanı Mahmud Esad Bozkurt, aynı öğretiyi İstanbul Üniversitesi'ndeki öğrencilerine aktarır ve Ebedi Şef'in ölümünden sonra yayımlanacak Kemalist devrim el kitabında şöyle yazar: "Hitler Kemalizmi bir model olarak kavradığını söyler. Tamamen haklıdır. Bu çok doğru bir fikirdir. Kemalizm köklerini halktan alan otoriter bir demokrasidir. Türk ulusu bir piramide benzemektedir. Bu piramidin temelini halk oluştururken, zirvesini de halktan gelen ve bizim Şef dediğimiz lider oluşturur."[54]

Tarihçiler acele etmemek gerektiğini bilir kuşkusuz: Özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin evriminde önemli sonuçları olacak Nazizm'e duyulan hayranlık, iki rejim arasındaki temel farklılıkları ortadan kaldırmaz. Fakat Nazizm'in, dolaylı bir etkiyle, Kemalist devrim düşüncesinin çekirdeğini oluşturan Türk milliyetçiliğinin bayağılaşmasını ve radikalleşmesini sağladığı da göz ardı edilemez. Türk Tarih Kurumu (1931 yılında kurulmuş ve 1935 yılında da şu anki adını almıştır) ile Türk Dil Kurumu'nun (1932) 1930'lu yılların başında oluşturdukları Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi, bu koşullarda devlet dogması olarak gelişir. Zaman, bütün dünya tarihini Türkleştirilme zamanıdır; bütün antik uygarlıklar "Türkler tarafından kurulmuştur" ve dünyanın bütün dilleri "Türkçenin basit türevleri"dir. Örneğin Türk Tarih Kurumu'nun yayımladığı prestijli dergiye Atatürk'ün verdiği ad *Belleten*'dir. Neden *Bülten* değil de *Belleten*? İlk sayıdaki başyazıya göre, "usta, öğreten" anlamına gelen bu terim hem Türkçedir hem de Fransızcadaki "bülten" kelimesinin kökenidir. Başyazı, "dilbilim dünyası"na bir çağrıyla son bulur: "Dilinizi öğrenmek için anadilinizi öğrenmelisiniz. Anadiliniz ise, ölmemiş ve sonsuza dek canlı kalacak bir dil olan Türkçeden başka bir şey değildir."[55] Bu teorileri sessizce – ya da ölümlerinden sonra yayımlanmış yazılarda– eleştirenler çoktur. Örneğin Fuad Köprülü şöyle der: "Büyük Atatürk'ü bir tarihçi ve dilbilimci olarak kabul etmenin hep ona karşı bir saygısızlık olduğunu düşündüm."[56] Fakat bu kişilerin kendi yöntemsel titizliklerini ve tereddütlerini susturmaktan başka seçenekleri olmaz.

Nazi etkisi, "Türkiye'nin ve burada yaşayan *herkesin* ezelden ebede Türklüğü"nü saptamayı hedefleyen bu teorilerden Türk ulusunun saf anlamda ırkçı, dolayısıyla tekelci bir tanımına geçmeyi sağlar. Kan, kafatası ve kemik örneklerinden yola çıkarak geniş antropometrik soruşturmaların hazırlanması, Türk fiziksel antropolojisinin, alanın önemli şahsiyeti Prof. Şevket Aziz Kansu'nun (1903-1983) rehberliğinde ırkçılığa sapışını gösterir.[57] 2.200 Rum, 1.600 Ermeni, 1.340 Yahudi, 720 Lövanten ve diğer cemaatlerden numuneler içeren bir başka karşılaştırmalı inceleme, –sonuçları ortaya koyan makalenin adıyla– "Türk ırkı ile Anadolu'da yaşayan diğer ırklar" arasındaki farkları listeler.[58] Mustafa Kemal'in manevi kızı ve İsviçreli antropolog Eugène Pittard'ın (1867-1962)[59] öğrencisi olan Afet İnan'ın anketi ise, en az 64 bin kişiyi kapsar.[60] 1937 yılında toplanan Üçüncü Tarih Kongresi'ne sunulan birçok bilimsel tebliğ, büyük şefler ve devletler doğurabilen "büyük ırk" olan Türklerin özgünlüğü üzerine vurgu yapar.[61] Nihayet, 1930'lar Türkiyesi'nde ırkçı düşüncenin yayılmasının son göstergesi olarak, rejimin fiilen üç numarası olan Recep Peker "Volk und Staatwerdung" (Ulus ve Devlet Olmak) adlı bir makale yazar. Nazilerin yayın organı *Europäische Revue*'de yayımlanan makale derhal Türkçeye çevrilir.[62]

---

[47] Laurent-Olivier Mallet, *La Turquie, les Turcs et les juifs*, *a.g.e.*, s. 266.

[48] Liste için bkz. Afif Büyüktuğrul, *Büyük Atamız ve Türk Denizciliği*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1969, s. 118; İsmet İnönü, *İnönü'nün Hatıraları*, Burçak Yayınları, İstanbul, 1969, s. 253.

[49] Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, *a.g.e.*, s. 475.

[50] Yahya Sezai Tezel, "1923-1938 Döneminde Türkiye'nin Dış İktisadi İlişkileri, *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları*, ITIAMD, İstanbul, 1977, s. 205.

[51] *Vakit*, 25/6/1931, akt. *Türk Basın Bülteni*, sayı 85, 21/6-1/8/1931.

[52] M. Çağatay Okutan, *Bozkurt'tan Kur'an'a Milli Türk Talabe Birliği (MTTB), 1916-1980*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 41.

[53] Cemil Koçak, *Türkiye' de Milli Şef Dönemi*, *a.g.e.*, s., 601.

[54] Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk, İhtilali*, Altın Kitap Yayınevi, İstanbul, 1967, s. 137.

[55] *Belleten*, cilt 1, sayı 1, 1937, s. 5, 9.

[56] Fuad Köprülü, *Demokrasi Yolunda*, Mouton & Cpi, Leiden, 1964, s. 114.

[57] Ahmet Yıldız, "Ne Mutlu Türküm Diyene" *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 187-196.

Kemalist milliyetçilik

İttihatçılığa özgü irredantist politikaları reddetse de (yine de, 1937-1938 arasında İskenderun *sancağını* "yeniden fethetmek" için Fransa'yla çatışmaktan kaçınmayıp galip çıkan) Kemalist iktidar, Cemiyet'in birçok milliyetçi sembolüne bağlı kalır. Bunların başında, Bozkurt[63] ve Türk milletinin mitsel doğum yeri olan Ergenekon gelir. Fakat Osmanlı'nın yenilgisi ve Sovyet devrimiyle Turan'ın kapılarının kapanmasının ardından "ulusal topraklar" "yeni Ergenekon"un tek inşa yeri olur ya da Tekin Alp'in ifadesini kullanırsak, Kızıl Elma ütopyasının gerçekleşebileceği tek vatan olur. Daha önce defalarca adı geçmiş olan adalet bakanı Mahmud Esad (Bozkurt) (1892-1943), bu Türkiye'nin sadece Türklerin hâkim olması gereken bir odak olduğunu belirtir: "Türk Devrimi saf Türklerin elinde kalmalıdır. Başkasının yardımıyla gerçekleşen devrimler başkasına borçlu kalır. Bu borç ödenemez. Türklerin en kötüsü, Türk olmayanların en iyisinden daha iyidir."[64] Bir başka metinde bakan şöyle der: "Benim fikrim şudur: Dost düşman herkes ve dağlar bile bilmelidir ki bu ülkenin efendisi Türk'tür. Saf Türk olmayanların Türk vatanında tek bir hakları vardır: Hizmetkâr olma, köle olma hakkı. Biz dünyanın en özgür ülkesinde yaşıyoruz ve bu ülkenin adı Türkiye'dir. Vekillerin

---

[58] Nazan Maksudyan, *Türklüğü Ölçmek Bilim-Kurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Çehresi*, Metis Yayınları, İstanbul, 2005, s. 93.

[59] Bkz. Hans-Lukas Kieser, *Türklüğe Ihtida 1870-1930 Isviçresi'nde Yeni Türkiye'nin Öncüleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

[60] Afet İnan, *Türk Halkının Antropolojik Karakterleri ve Türk Tarihi-Türk Irkının Vatanı Anadolu*, TTK Yayınları, Ankara, 1947.

[61] S. Maksudi Aral, "Beşeriyet Tarihinde Devlet ve Hukuk Mefhumu ve Müesseselerinin İnkişafında Türk Irkının Rolü", *İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 20-25/9/1937 Kongreye Sunulan Tebliğler* içinde, TTK Yayınları, İstanbul, 1943, s. 1079-1081.

[62] Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 207.

[63] Bkz. Günay Göksu Özkaya, *'Turan'dan 'Bozkurt'a Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

[64] Mahmud Esat Bozkurt, *a.g.e.*, s. 353, 354.

en gizli fikirlerini ifade edebildiği bundan daha uygun hiçbir yer yoktur. Ben de duygularımı gizlemeyeceğim."[65]

Kurtuluş Savaşı'nı izleyen ilk yıllarda bu milliyetçilik özellikle Yunan karşıtıdır; iktidara yakın bir gazetenin belirttiği gibi: "Yunanlarla barışılabilir, fakat Osmanlı Rumlarıyla değil."[66] Sayısal bakımdan hâlâ önemli tek azınlığı temsil eden ve Batı Anadolu'nun işgalinden sorumlu tutulan Rumlar, Türkiye'de Kızıl Elma kurma projesinin asıl kurbanı olacaklardır. 1922 yılında İzmir'in geri alınması, yaklaşık 300 bin Pontus Rumunun, aynı zamanda Ege bölgesindekilerin de –çoğu zaman korkunç koşullarda– gitmesine neden olur.[67] Rumlara gönderilen mesaj gerçekten güçlüdür: Rumlara karşı yürütülen operasyonları sürdüren kişi, 1921 yılında Koçgiri Kürt isyanının sert bir şekilde bastırılmasının müsebbibi olan ve Mustafa Kemal'in bir yakını tarafından "dar kafalı, baskıcı ve tiran"[68] olarak tanımlanan Nureddin Paşa'dır (Konyar, 1873-1932). Herkesin ortak görüşüne göre, şehrin metropolitinin infazından, daha doğrusu linç edilmesinden sorumlu olan odur. Keza, şehrin *Gavur İzmir* olarak adlandırılan kesimini, Türklerin yeniden ele geçirmesinin ertesinde, aralarında 21 kilise, 32 okul ve 5 konsolosluğun da bulunduğu 50 binasıyla birlikte yiyip yutan "İzmir yangını"nın da sorumlusu odur.[69] Ankara, 200 bin kişinin evsiz kalmasına da neden olan bu fiilin sorumluluğunu resmen üstlenmez. Fakat, ikinci baskısında sansürlenen Falih Rıfkı'nın (Atay) anıları, Nureddin Paşa'nın intikamcı politikası konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmaz: "İzmir'i neden yakmıştık?" diye kendine soran Falih Rıfkı şu cevabı verir: "Kordon konakları, oteller ve gazinolar kalırsa azınlıklardan kurtulamayacağımızdan mı korkuyorduk? Birinci Dünya Harbi'nde Ermeniler tehcir olunduğu vakit Anadolu şehir ve kasabalarının oturulabilir ne kadar mahalle ve semtleri varsa gene bu korku ile yakmıştık. Bu kuru kuruya tahripçilik hissinden gelme bir şey değildir. Bunda bir aşağılık duygusunun da etkisi var."[70]

Etnik temizlik politikasının ikinci evresi, Türkiye'nin ısrarcı talebi üzerine iki ülke arasında çok geniş çaplı bir nüfus mübadelenin örgütlenmesidir. Kapsamlı bir demografik değişime –ama sadece gönüllülük temelinde– girişme fikri, 1923 tarihli Lozan Konferansı'ndan önce geniş bir şekilde tartışılmıştı. Ancak Ankara'daki yetkililer bunun zorunlu olması için ısrar ederler ve hatta Ermenileri de kapsamasını talep ederler (Lozan'daki Kemalist delege olan İsmet İnönü, bu vesileyle, Ermenistan'ın Sovyetikleştiğini hatırlatır; bu durum Türkiye'de hayatta kalan Ermenilerin varlığına rıza göstermekten başka seçenek bırakmaz).[71] Değişim programı, nihai şeklinde, (Yunanca konuşanlar da dahil) yaklaşık 500 bin Müslüman'ın, yaklaşık 900 bin Ortodoks Rumuyla (Türkçe konuşanlar da dahil) değiş tokuş edilmesini kapsar. Sadece Batı Trakya'daki Müslümanlar ile İstanbul'daki Rumlar bu programın dışında kalır. Operasyon, Türkiye'deki nüfusun homojenleşme sürecinde önemli bir adımı oluşturur, fakat Ankara açısından kelimenin tam anlamıyla bir felaket olur. "Çıkarcı" memurları ve eşrafı kontrol edemediği gibi, Rumluların mallarına el koyan sıradan insanları da kontrol edemez. Böylelikle, istekleri hilafına göçe zorlanmış ve sefalete teslim edilmiş Yunanistan Müslümanlarının kabulü imkânsız hale gelir.[72]

---

[65] Mahmud Esat'ın açıklaması, *Milliyet*, 19/9/1930.

[66] *Akşam*, 28/5/1922, akt. *Türk Basın Bülteni*, sayı 22, 2/4-6/6/1922.

[67] Ayhan Aktar, *Türk Milliyetçiliği, Gayrımüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 113.

[68] Falih Rıfkı Atay, akt. Klaus Kreiser, *a.g.e.*, s. 209.

[69] Hervé Georgelin, *La Fin de Smyrne*, *a.g.e.*, s. 215.

[70] Klaus Kreiser, *a.g.e.*, s. 210.

1927 yılındaki nüfus sayımı, o tarihte artık Türkiye'de önemli azınlık inançlarının kalmadığını, varlıklarının yıllar içerisinde giderek azaldığını gösterir. 1927-1935 arasında Rumların sayısı 111.822'den 108.725'e, Ermenilerin sayısı 64.345'ten 57.599'a, Yahudilerin sayısı ise 68.900'den 56.846'ya düşer.[73] Ermeniler ve Rumlar artık ülkenin sessiz azınlıklarını oluştururlar ama yine de iç düşman statüsünden kurtulamazlar. Mahmud Esad [Bozkurt] 1922 yılında, "memleketin hukukan, tarihen, siyaseten sahibi Türkler olduğu gibi iktisaden de bu memleketin hakiki sahipleri olduklarını göstermişlerdir,"[74] der. Mustafa Kemal'in bir yıl sonra Adana'daki açıklamaları daha da barizdir. Halka açık bir toplantıda söz alan birinin konuşmasına tepki göstererek şöyle der: "Arkadaşımız, aralarında Ermenilerin de bulunduğu farklı grupların sanatsal odakları işgal ettiklerini ve sanki bu ülkenin sahipleriymiş gibi davrandıklarını söyledi. Bundan daha büyük bir adaletsizlik ve daha büyük bir küstahlık hayal edilemeyeceği kuşkusuzdur. Bu müreffeh ülkede Ermenilerin hiç hakları yoktur. Bu ülke sizindir, siz Türklerindir. Bu ülke tarihte Türk'tü, şu an da Türk kalmakta ve sonuç olarak ebediyen Türk kalacaktır ve bir Türk ülkesi olarak yaşayacaktır. Ülke nihayet gerçek sahiplerinin eliyle kurtarıldı. Ermenilerin ve diğerlerinin burada hiç hakları yok. Bu verimli topraklar kütlesel olarak ve özü gereği bir Türk memleketidir."[75]

---

[71] Ayhan Aktar, *a.g.e.*, s. 108.

[72] Kemal Arı, *Büyük Mübadele. Türkiye'ye Zoraki Göç (1923-1928)*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.

[73] Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında, a.g.e.*, s. 539.

[74] Murat Koraltürk "Ekonominin Türkleştirilmesi ve Türk-Yunan Nüfus Mübadesinin İktisadi Sonuçları", Mehmet O. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk (der.), *Mete Tunçay'a Armağan* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 637.

[75] Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında, a.g.e.*, s. 234.

Fakat tehdit olarak gösterilenler sadece Rumlar ve Ermeniler değildir; sayısal olarak pek önem taşımayan, İttihatçı milliyetçiliğinin büyük ölçüde hoşgörülü davrandığı Yahudi cemaati de Cumhuriyet'in düşmanları arasında yer alır. Bununla birlikte, iktidarla hiç uyuşmazlığı olmayan ve hiçbir ulusal talebi de bulunmayan Yahudiler rejime bağlılıklarını, hatta katılımlarını giderek daha fazla belli ederler ve "hain Hıristiyanlar"dan ayrı, "sadık" tebaa örneği olurlar.[76] Örneğin eğitimci, politikacı ve cemaatin önde gelen kişisi olan Avram Galanti (Bodrumlu, 1873-1961) Türklüğün ve Kemalizmin ateşli bir savunucusudur. Yazılarında kullandığı Tekin Alp adıyla defalarca karşımıza çıkan Moïse Kohen, İttihatçı dönemdeki Türk aşırı milliyetçilerinin en radikal teorisyenlerinden biridir ve (Türkçe ve Fransızca) bir eserini adadığı Kemalizm'in savunucusudur. (Türkiye'nin 1918'den beri hiç ilişkisinin olmadığı) Filistin'deki Siyonist davaya cemaatin duyarlılığı orada burada alçak sesle ifade bulsa da, Cumhuriyet'e ve kurucusuna bağlılıklarının samimiyetinden hiç kuşku duyulmaz. Bununla birlikte, bu açıkça ifade edilmiş desteğe rağmen, 1920'li yılların başından itibaren, "kan emicilik"le[77] suçlanan, bunu da "damarlarında tek damla Musevilik bulunmayan Türkler"e[78] karşı uyguladığı ileri sürülen Yahudilere karşı şiddetli bir antisemitizm görülür.

1930'lu yıllarda Nazi baskısından kaçan Alman Yahudisi birçok profesörün (matematikçi Richard Courant, fizikçiler Max Born ve James Franck, filozoflar Ernest von Aster ve Hans Reichenbach ya da hukukçu Carl Ebert) ülkeye kabul edilişi, şiddetli antisemitist bir Avrupa'da Kemalist cumhuriyetin hoşgörü işareti olarak sıklıkla hatırlatılır. Kapsamı burada asla inkâr edilmeyecek olan bu konukseverlik, yine de, hem resmî, devletin üstlendiği, hem de yarı resmî, başka deyişle açıkça üstlenilmeden hoşgörü gösterilen bir antisemitizmin varlığıyla kafa kafaya gider. Resmî boyut, başka şeylerin yanı sıra, Mahmud Esad'ın (Bozkurt) söylemlerinde ifade bulur. Bozguncu bir sosyal Darwinci yerginin yazarı olan, Kemalizmin müstakbel, bakanı daha 1917 yılında, "bizim paramızla bizi uşak gibi kullanan Yahudiler"i teşhir ediyordu.[79] 1923 yılında, "Yahudi işgali"ne karşı İzmir'deki iş adamlarının seferber edilmesini talep eder, çünkü Musevilik, "yok edilmesi gereken yeni bir tehlike"yi temsil etmektedir.[80] Bu dönemin basını Yahudileri işgal yıllarında Rumlarla işbirliği yapmakla da suçlar.[81] Daha 1923'te, Yahudilerin

---

[76] Leyla Neyzi, *"Ben Kimim?" Türkiye'de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznellik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 53.

[77] *Birlik*, akt. Çağatay Okutan, *a.g.e.*, s. 52.

[78] *A.g.e.*, s. 58.

[79] Hans-Lukas Kieser, *Türklüğe Ihtida. 1870-1930 İsviçresi'nde Yeni Türkiye'nin Öncüleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 185.

[80] Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında, a.g.e.*, s. 43.

[81] *A.g.e.*, s. 46.

Türkiye'de izinsiz dolaşmasına yasak getirilir[82] ve 1924'ten itibaren hahambaşılığa karşı çok baskıcı bir politika yerleşir. Kemalist iktidar, halifelik ortadan kaldırılmışken hahambaşılığın varlığına izin verilemeyeceğini bildirir.[83] Bu durum, sonuç olarak, özerk bir inanç yapısının varlığı için geçerli bütün nedenleri ortadan kaldırır. *Akşam* gazetesinin tanınmış başyazarı Necmeddin Sadak (1890-1953) 16 Eylül 1925'te Yahudilere açıkça imada bulunarak şunu yazar: "Dinlerinden ya da ırklarından bağımsız olarak, Türkiye'de yaşamak ve hayatlarını kazanmak isteyenler Türkler gibi düşünmek, Türkler gibi konuşmak ve Türkler gibi yaşamak zorundadırlar."[84]

Yarı resmî antisemitizm ise, 1933 yılında Franz Werfel'in (1890-1945) *Musa Dağı'nda Kırk Gün*'ünün yayımlanması sırasında, ardından aynı yıl bu romandan esinlenen bir filmin çekim projesi sırasında görüldüğü gibi, olaylar düzeyinde kendini gösterir. Bunun üzerine, basın hep bir ağızdan, "Ermeni-Yahudi komplosu"nu teşhir eder.[85] "Vatandaş, Türkçe konuş!" afişlerinin ülkenin dört bir yanına asıldığı ve belediyelerin başka dilleri konuşanlara ceza kestiği bir ortamda, dil sorunu da antisemitizmin yayıldığı simgesel bir dolayım halini alır. 1937 tarihli bir karikatür hüküm süren ağır atmosferi anlatır. İstanbul belediye başkanı, şehri geliştirmek için uygun bir gelir kaynağı bulduğu söylentisine dair görüşünü soran bir gazeteciye şu karşılığı verir: "Evet... Türkçe konuşmayanlara ceza keseceğiz."[86] Birçok yasa tüccarların ticari sözleşmelerinde sadece Türkçe kullanma yükümlülüğü getirir; yabancı işletmeler, 1923'ten itibaren sadece Türkleri çalıştırmak zorunda kalır.[87] Dönem dönem "Türk tüccarlardan" sadece "Türk mallarını" satın alma kampanyaları düzenlenir.[88] Dilin "ulusu" birleştirdiği ve ülkeyi böldüğü bir ortamda, Yahudilerin Judeo-İspanyol diline [Ladino] bağlılığı ihanete, "nankörlük"e yorulur[89] ve hiç gecikmeden tutuklanmalarına yol açar.[90] İzmir'de Yahudiler sadece Türkçe konuşacaklarını yükümlülük altına alan bir belge imzalamak zorunda kalırlar.[91]

Fakat bir Yahudi'nin Türkçe konuşmasına izin verilebilir mi? 1920-1923 arasındaki Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından generalliğe atanan Osmanlı subayı Cevat Rıfat Atilhan (1890-1967) buna karşı çıkar: "Yahudi'nin Türkçe konuşması bir lütuf değil dünya kadar güzel dilimize ve tatlı şivemize bir tecavüzdür."[92] Artık emekli olan Atilhan, aralarında ünlü ırkçılık teorisyeni Alfred Rozenberg'in (1893-1946) ve *Der Stürmer* dergisinin yazarlarının da bulunduğu Nazilerle görüşür. Atilhan'ın yayımladığı *Milli İnkilap* adlı dergi neredeyse büyük oranda antisemitist temalara ayrılmıştır ve başkalarının yanı sıra, Türk aşırı milliyetçiliğinin önemli kalemi romancı Peyami Safa (1890-1961) ve antisemitist karikatüristler de dergide yer alırlar. Faaliyetleri, basın üzerinde katı bir disiplinci rejim hüküm sürdüren iktidar tarafından hiçbir şekilde engellenmeyen bu yarı resmî çevreler, 1934 yılında Trakya Yahudilerine yönelik eşine ender rastlanan şiddette antisemitist kampanyalar başlatırlar. Propaganda, afişlerle ("Yahudileri istemiyoruz!", Hadi, Yahudi yağmasına!") ve Yahudilerin ev ve iş yerlerinin işaretlenmesiyle ifade bulur. Bu propaganda, bölgedeki Yahudilerin "büyük ayrılış"ını[93] kışkırtacak, devlet ise iş işten geçtikten sonra müdahale edecektir. Şiddet eylemlerini teşhir etmeyen ama bunların sorumluluğunu da üstlenmeyen iç işleri bakanı Şükrü Kaya (1883-1959), 1935 yılında şunu söylemekle yetinir: "Trakya'yı güçlendirmek zorundayız. Trakya bizim için hem İstanbul hem de Boğazlar anlamına gelir. Trakya'yı, İstanbul'u ya da Boğazları kaybedersek, Türkiye Afganistan gibi bir ülke olur."[94]

İkinci Dünya Savaşı yılları

Resmî olarak yansız olan Türkiye, Atatürk'ün ölümünden (10 Kasım 1938) sonra başlayan İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesini büyük bir kaygı içinde karşılar ve en azından başlangıçta, iki tarafa da eşit mesafede kalmaya çalışır. Nazi sempatizanlıkları yine de açıkça ya da dolaylı yollarla ifade bulur. Almanlarda Türk kanı bulunduğuna dair çarpıcı bir metin buna örnektir. Türk Tarih Kurumu'nun resmî dergisi *Belleten*'in yayımladığı bu metin, iki "ırk" arasında bir kardeşlik bağının, hatta babalık ilişkisinin varlığını "kanıtlar."[95] Özellikle Barbarossa Operasyonu'ndan (22 Haziran 1941) itibaren bütün ülke Nazi saatine göre yaşar. Almanya'nın Ankara büyükelçisi Franz von Papen (1879-1969), Türk iktidarının merkezinde çekirdek bir partizan kadroya sahiptir.[96] Bu yıllarda önemli politik mevkileri işgal etmiş olan bir tanığın ifadesini kullanırsak, savaşın sonuna dek korunan tarafsızlık görünümünün ardında, "bütün kalpler Almanya'nın zaferi için çarpıyordu."[97] Ege bölgesindeki *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın eski sorumlularından biri olan General Pertev Demirhan (1871-1964), Fransızlar karşısında duyulan nefretin Almanlar arasındaki birleştirici unsur olduğu söyleyerek, Almanya'nın ülke için birkez daha model olduğunu yazar:

---

[82] *A.g.e.*, s. 45.

[83] *A.g.e.*, s. 60, 61.

[84] *A.g.e.*, s. 66.

[85] Rıfat N. Bali, *Musa'nın Evlatları, Cumhuriyet'in Yurttaşları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 111-112, 120.

[86] Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında, a.g.e.*, s. 278.

[87] *A.g.e.*, s. 209.

[88] *A.g.e.*, s. 224.

[89] *A.g.e.*, s. 77-88.

[90] *A.g.e.*, s. 140, 141.

[91] *A.g.e.*, s. 159.

[92] Rıfat N. Bali, *Musa'nın Evlatları, a.g.e.*, s. 236.

[93] Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında, a.g.e.*, s. 247-249.

[94] *A.g.e.*, s. 253-254.

[95] Dr R. Özdem, "Almanlarda Türk Kanı", *Belleten*, cilt 3, sayı 10, 1939, s. 357.

[96] Günay Göksu Özdoğan, *a.g.e.*, s. 159.

> Adolf Hitler, özellikle [Almanya'nın] başına geldiğinden beri, gençliğin ahlâkına son derece dikkat gösterdi ve ulusu maddi ve manevi olarak büyütmeye devam etti. Ulus daha savaşın başlangıcından önce her türlü yoksunluğa ve güçlüğe katlanmaya alışmıştı! Nihayet, zincirlerini kırma ve bildiğimiz durumu yaratma vakti geldiğinde, tek bir insan gibi isyan etti.[98]

Solcu (ama aynı zamanda "Kemalist" ve vatansever) bir entelektüel olan ve yazılarını F. [Faris] Erkman mahlasıyla imzalayan Reşad Fuat Baraner (1900-1968) tarafından yazılan 1943 tarihli bir broşür, "savaş canlı varlıkların sıradan işlevidir" ve "iyi ırkları kötü ırklardan ayırır, ırkları yetkinleştirir ya da ortadan kaldırır" diye öğreten sosyal Darwincilikle ya da "ulusal politika"yla aynı anlama gelen savaş savunuculuğunu ve ırkçı propagandanın kapsamını ortaya koyar.[99]

Nazi Almanyası'na duyulan sempati, Atatürk'ün ardılı İsmet İnönü'nün azınlık politikasını önemli ölçüde radikalleştirir. İnönü tarafından itibarı iade edilen ve 1939 yılında vekilliğe atanan (birkaç yıl sonra da meclis başkanı olan) eski muhalif Kazım Karabekir, yönetici çevrelerde hüküm süren ortamı şöyle ifade eder: "Yoldaşlar, şunu unutmayın ki, nerede Türk olmayan biri varsa, orada bir casus yuvası bulunur."[100] Tek partinin bir raporu da onu izler: "Bu ülke, bütün şeref ve nimetin Türklere ayrılmış olduğunun bilinciyle kendini Türk hissedenlere, Türklükten [*sic*] başka hiçbir ulusa bağlılık borcu olmayanlara aittir."[101] 31 Ocak 1941'de bir kararname, "yaşam ve dolaşma özgürlükleri ikâmet ettikleri ülkelerle sınırlı olan yabancı Yahudilerin konaklamasını" yasaklar.[102] Bu kararnamenin yayımlanmasından önce bile Ankara, güvertesinde 800 Çek Yahudi'nin bulunduğu *Parita* gemisine Türk limanlarında demirleme izni vermeyi reddetmiştir. Bununla birlikte yetkililer geminin erzak ihtiyacını karşılamayı kabul ederler, sonra da bu "serseri

---

[97] Cemil Koçak, *Türkiye'de, a.g.e.*, s. 600.

[98] Pertev Demirhan, *Türk Milletinin İstikbali (Gençlik Bir Milletin Istikbalidir)*, Ankara Kitabevi, İstanbul, 1943, s. 14.

[99] F. Erkman (Reşat Fuat Baraner), "En Büyük Tehlike. Milli Türk Davasına Aykırı bir Cereyanın İçyüzü", *Ülke*, sayı 1, 1977, s. 221-257.

[100] Akt. Rıdvan Akar, *Aşkale Yolcuları. Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*, Bilgi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 173.

[101] *A.g.e.*, s. 185.

[102] Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında, a.g.e.*, s. 345.

Yahudiler... nihayet gider."[103] Romen Yahudisi 780 yolcusuyla *Struma* gemisinin yazgısı ise farklı olur. Ankara bu gemiye Türk limanlarına geçici olarak demirleme hakkı vermeyi kesin olarak reddeder. Gemi Karadeniz'de uzun süre dolandıktan sonra, 1942 Şubatı'nda resmî olarak kimliği saptanamayan denizaltılar tarafından batırılır. Başbakan Refik Saydam (1881-1942) bu trajedi için üzüntülerini belirtirken, hükümetinin tutumunu da doğrular: "Türkiye, başkalarının kabul edilmez ilan ettiği insanların vatanı olamaz."[104] Fakat Türk uyruklu Yahudiler de Ankara'nın yeni politikasından etkilenirler. Gerçekten de, 1939-1944 arasında Türkiye Yahudi uyruklu vatandaşlarının bir bölümünü yurttaşlıktan çıkarma politikasını özellikle Avrupa'da uygulamaya koyar. 1939 yılında içlerinden 729'u, 1941'de 716'sı, 1942'de 703'ü, 1943 ve 1944'te yaklaşık 2 bini Türk pasaportlarından olurlar. Her türlü korumadan bu şekilde yoksun kalan bu Yahudilerin bir kısmı Nazi toplama kamplarında ölecektir.[105]

Azınlıklara karşı uygulanan politika 1942-1943 yıllarında "varlık vergisi"nin yerleşmesiyle doruğa çıkar. Özellikle gazeteci Ahmet Emin Yalman'ın (1888-1972) başlattığı ve spekülatörleri teşhir eden basın kampanyası,[106] milliyetçi gazeteci Orhan Seyfi Orhon'un (1890-1972) de talep ettiği bu yeni verginin habercisidir: "Ben kelle istiyorum! Bir pilicin bile başının koparılmasına bakamayan, karınca ya da sinek bile öldüremeyen ben, kelle istiyorum! Yumruklarım sıkılı, dişlerim kenetli, Hipodrom meydanında kazan deviren yeniçeriden daha öfkeli bir ses tonuyla kelle istiyorum! Spekülatörlerin kellesini."[107] Spekülatörler özellikle gayri Müslimlerdir; Türkleri azınlığa indirgemiş ülkenin "gerçek sahipleri"dir. Milliyetçi şair ve gazeteci Yusuf Ziya Ortaç (1895-1967) şöyle der: "Çanakkale, Sarıkamış, Sina Çölü ve Dumlupınar [Yunan ordusuna karşı 26-30 Ağustos 1922 tarihli savaş] dışında, Türk, ister restoranda olsun, ister barda, kulüpte, plajda, yazlıkta ya da [lüks] apartman dairelerinde, hep azınlıktır."[108] Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun (1887-1953) belirttiği gibi, varlık vergisini getiren yasa, Türkleri "azınlık kılmış" bu grupların sahip olduğu varsayılan ekonomik gücü parçalamayı hedefler: "Bu yasa aynı zamanda bir devrim yasasıdır. Ekonomik bağımsızlığımızı kazanma fırsatını yakaladık. Böylece bizim pazarımıza hâkim olan yabancıları ortadan kaldırıp bu pazarı Türklere vereceğiz."[109]

---

[103] Cemil Koçak, *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 344.

[104] Rıfat N. Bali, *Musa'nın Cocukları, a.g.e.*, s. 361.

[105] Corinna Görgü-Guttstadt, "Depriving Non-Muslims of Citizenship as Part of the Turkification Policy in the Early Turkish Republic: The Case of Turkish Jews and its Consequences during the Holocaust", Hans-Lukas Kieser (der.), *Turkey Beyond Nationlism. Towards Post-National Identities* içinde, I.B. Tauris, Londra, 2006, s. 53-55.

[106] Ali Sait Çetinoğlu, *Varlık Vergisi, 1942-1943. Ekonomik ve Kültürel Jenosid*, Belge Yayınları, İstanbul, 2009, s. 72.

[107] *A.g.e.*, s. 64.

[108] *A.g.e.*, s. 100.

11 Kasım 1942'de Meclis'in 350 vekilinin oy birliğiyle benimsenen yasa, genel olarak yabancılardan çok "içerideki yabancılar"ı hedef alır. Gerçekten de, vergi mükelleflerini dört kategoriye ayırır ve vergilerini ödemeleri için on beş gün süre tanır: M, Müslümanlar; GM, gayri Müslimler; D, dönmeler (inanç değiştirmiş Yahudiler); E, *ecnebiler*, yani yabancılar. GM kategorisi, 1935 yılında –çocuklar dahil- 223.170 kişi olarak tahmin edilen toplam Ermeni, Rum ve Yahudi nüfusun çeyreğini kapsar ve bu sıfatla, çok mütevazı koşullarda yaşayan birçok işçi ve seyyar satıcıyı da etkiler. Verginin kategorilere göre dağılımı, hedeflerini ortaya koymaktadır.[110]

Köken	Vergi mükellefi sayısı	Vergi mükellefi yüzdesi	Ödenecek miktar	Ödenecek miktarın yüzdesi
Müslüman	4.195	7	25.600.000	7
Gayri Müslim	54.377	87	289.656.246	83
Yabancı ve dönme	4.003	6	34.226.764	10
Toplam	62.575	100	349.483.419	100

100 kişi üzerinde yapılan bir araştırma, vergi mükelleflerinin sahip oldukları mevcut sermaye karşısında talep edilen miktarın oranını saptamayı da sağlar:[111]

Etnik köken	Sermaye / vergi oranı (% olarak)
Ermeni tüccarlar	232
Yahudi tüccarlar	179
Rum tüccarlar	156
Müslüman-Türk tüccarlar	4,94

Vergi mükelleflerine dair basının verdiği imge en azından tezatlar taşır. *Cumhuriyet* gazetesinin 14 Ocak 1943 tarihli sayısında, "vergilerini ödemek istemeyen iki Yahudi sınırda tutuklandı" diye öğrendikten sonra, vergi mükellefi bir Müslüman'ın dokunaklı portresini okuyabiliriz: "Vatansever Türk yurttaş vergisini şöyle ödüyor: Milaslı Emin Sağır talep edilen miktara denk düşen 2 bin lirayı hazırladı. Sonra namazını kıldı. Vergiyi ödedikten ve makbuzu cebine koyduktan sonra, vatana, millete ve kahraman orduya dua ederek hazineden ayrıldı."[112] Vergiyi ödemeyi "reddedenler" Aşkale'deki (Erzurum'un ilçesi) bir toplama kampına gönderilerek, zorunlu çalışmaya tabi kılınırlar (kimileri bir daha geri dönmeyecektir) ve el konulan malları da açık artırmada satılır. Bu malların % 67,1'i Türklerin olur. Basın da bu durumu selamlar: "Böylece, bu güzel ev de ulusallaştırıldı."[113]

---

[109] Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında, a.g.e.*, s. 478.

[110] Rıdvan Akar, *a.g.e.*, s. 87.

[111] Ali Sait Çetinoğlu, *a.g.e.*, s. 129.

[112] Rıdvan Akar, *a.g.e.*, s. 95.

Bu yasanın ruhunu şu anekdot gayet iyi özetler:

Salomon dostlarına sorar:

> "Sen ne kadar ödedin, Mişon?"
> "9.575 lira, 67 kuruş."
> "Ya sen, Yorgo?"
> "15.487 lira, 98 kuruş."
> "Fena değil, fena değil. Ya sen, Agop?"
> "21.332 lira, 15 kuruş."
> "Fena değil, fena değil. Ya sen, Mehmet Efendi?"
> "2 lira, 16 kuruş."
> Salomon ellerini göğe kaldırıp şöyle der: "Ey büyük Atatürk, 'Ne mutlu Türküm diyene!' derken ne kadar haklıymışsın."[114]

Yasa 15 Mart 1944'te yürürlükten kaldırılır, ancak kurbanlarına tazminat ödenmez. İnönü'nün başkanlığı döneminin bu azınlık karşıtı, özellikle de antisemitist dönemi ise, Ağustos 1944'te Ankara radyosunun bir anonsuyla kapanır: "Türk hükümeti Yahudi göçmenlere yardıma her zaman hazırdır."[115] Birkaç ay sonra, 23 Şubat 1945'te Ankara Nazi Almanyası'na savaş ilan eder.

Cumhuriyetin Kürt ve Arap politikası

Yunan ordusu üzerindeki zaferden kısa süre sonra, Kemalist iktidar Türk olmayan Müslümanları, özellikle Kürtleri Türklerden ayıran sınırları yeniden belirleme işine girişir. Bu sınırlar İttihatçı rejim döneminde büyük ölçüde flu kalmıştı. İttihatçıların Kürtlerin varlığına ve Kürt sorununa dair keskin bir bilinci vardı. Talat Paşa'nın savaş döneminde gönderdiği telgraflar, ittihatçıların, Kürt göçmen ve mültecilerin sayısının, yeni yerleştikleri yerlerde "nüfusun % 5'ini" aşmamasını arzuladıklarını ve özellikle "şeyh, imam ya da yöneticileri"nin birbirleriyle temasını engellemek istediklerini gösterir.[116] Bu önlemler "önleyici"ydi, çünkü 1914'te Kürt milliyetçiliğinin, Bitlis'te ve

---

[113] *A.g.e.*, s. 147.

[114] *A.g.e.*, s. 192.

[115] Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında, a.g.e.*, s. 367.

[116] Taner Akçam, *'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur'. Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 55.

Barzan bölgesinde (bugünkü Irak Kürdistanı) özellikle yerel isyanlarla ifade bulan belli bir politikleşmesi gözlemlenebilse bile, Kürt ileri gelenlerinin çoğu için, eski Hamidiyye süvarilerinin şefleri, aşiretlerin büyük bölümü ve din adamları için İslâm kendi topluluklarıyla Türkler arasında sağlam bir bağdı. Mustafa Kemal'in bu ileri gelenlere gönderdiği ve 1927 tarihli *Nutuk*'unun sonuna ek olarak konulan mektuplar, bunların her türlü ayrılıkçı seçeneği reddettiklerini gösterir.

Bununla birlikte, daha 1924 yılında cumhuriyetin tekelci bir milliyetçilik temelinde yeniden merkezileşmesine tanık olunur. Bu milliyetçilik, Müslüman olmanın ötesinde, Türklüğü, yeni rejimin yurttaşlığının temeli yapar. Türk Ocakları başkanı Hamdullah Suphi (Tanrıöver) doğrudan adlarını anmadan Arapları ve Kürtleri kastederek, "Doğu ve Güney Anadolu'da ulusal kültüre düşman iki egemen dilin varlığı"nı teşhir eder.[117] Dış işleri bakanı Tevfik Rüşdü (Aras, 1883-1992) ise Britanyalı meslektaşına şu açıklamada bulunur: "Türk hükümeti, Kürtlerin asla asimile edilemeyeceği ve [Türkiye'den] kovulmaları gerektiği sonucuna vardı. Modern Türkiye kıyımlar üzerinde inşa edildi ve acımasız olmalıdır. Rumlardan ve Ermenilerden kurtuldu, bir sonraki hedefi Kürtlerden kurtulmaktır. Bu yalnızca onların değişmez zihniyetinden dolayı değil, aynı zamanda Anadolu'nun doğu bölgelerinin Akdeniz ve Karadeniz sahil şeridinden sonra en verimli yerler olmasındandır ve Türklerin iskânı için en gerekli yerler olmasından dolayı da kaçınılmazdır [...]." Britanyalı diplomata göre, Ankara, "Kürtlerin büyük çoğunluğunun sürüldükten sonra İran'a gideceğini umut ediyordu; hiç kuşku yok ki, bazıları Rusya'ya, Irak ve Suriye'ye gidecektir. Her koşulda, Türkiye onları bir daha asla kabul etmeyecek..."[118]

Ankara'nın milliyetçi politikası, Kürtleri iyice radikalleştirir. Zaten Kürtler Musul vilayetinin (Irak Kürdistanı) fiilen terk edilmesini, Kürt bölgesinin iç sınırına asker yerleştirilmesini ve halifeliğin kaldırılmasını, Kemalistlerin kendi vaatlerine ihaneti olarak kabul ederler. Bundan böyle, ikili bir Kürt muhalefeti ortaya çıkar. Biri, tarikat şeyhleri ve önde gelen geleneksel şahsiyetlerin yöneticiliğinde olup Kemalizm'i "zındık" bir rejim olduğu için reddederken, diğeri rejimin Türklük niteliğini reddeden aydınların idaresindedir. Cumhuriyetin ilk on beş yılı boyunca bu iki muhalif akım kesişerek genişler. Burada ayrıntılı olarak incelemeyeceğimiz sonuç, bir dizi isyanın patlak vermesi olacaktır. Özellikle adını Nakşıbendi tarikatından bir şeyhten alan 1925 tarihli Şeyh Said İsyanı, 1927-1930 arasındaki Ağrı İsyanı ve 1937-1938 tarihli Dersim İsyanı bunlardandır. Sert bir şekilde bastırılan bu isyanların her biri, on binlerce ölüme yol açar. Özellikle 1935 yılında yüzyıllık bu "apse"yi patlatmayı öngören bir yasanın[119] benimsenmesinin ardından başlayan Dersim direnişinin ezilmesi ender görülen bir sertlikte cereyan eder; öyle ki, 2000 yılında başbakan Recep Tayyip Erdoğan tarafından insanlığa karşı bir suç olarak tanımlanır.[120] "Dersim operasyonu" sırasındaki bombardımanlara aktif katılımıyla, Türk ordusunun ilk askerî kadın pilotu Sabiha Gökçen (1913-2001), manevi babası Atatürk'ün deyişiyle, "artık gerçek bir asker" olur.[121] Sabiha Gökçen'in adı 2001 yılında açılan İstanbul'un ikinci havaalanına verilecektir.

1925 yılında Ankara'nın hazırladığı "Doğu reformu planı," özellikle Kürtleri açıkça bir iç tehdit olarak kabul eder; cumhuriyetin stratejik hedefi Fırat Nehri'nin doğusunda bulunan bölgeyi Türkleştirmek ve batı bölgesinin Kürtleşmesini önlemektir.[122] Bu gizli plan, Kürt sorununun idaresinde Kemalist iktidarın gerçek yol haritasını oluşturur. Kuşkusuz, Balkan nüfusunun Kürdistan'a yerleştirilmesi politikası iflas eder ve sürgün yoluyla özellikle Kürtlerin yeniden iskânı için çıkartılan yasalar ancak çok cılız sonuçlar verir.[123] Yine de, Dersim bölgesi bu konuda bir istisnadır: 98.172 kişilik nüfusu 13 bin kişiye iner.[124]

Bu dönemin Kürdistan'ı, genel müfettişlikler biçiminde örgütlenmiş istisnai bir rejimin yönetimindedir (bu dört müfettişliğin üçü, gerçek valilerin yönetiminde, bu bölgede bulunur, dördüncüsü ise Doğu Trakya'dadır). Cumhuriyetin ilanından on beş yıl sonra, tek parti buraya yerleşmek konusunda hâlâ kararsızdır.[125] Bölgeye her türlü sanayinin girmesine ordu karşı çıkarken, cumhuriyetin birçok yasası, örneğin sporu zorunlu kılan yasa, bazı yazarların bir sömürge olarak gördükleri bu bölgede uygulanmaz.[126] Türklüğü, devrimi ve uygarlığı tek ve ayrılmaz olarak düşünen cumhuriyete göre, Kürt direnişi hem

---

[117] Hamdullah Suphi Tanrıöver, *Dağ Yolu*, cilt 1, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1987, s. 2.

[118] H. Dobbs, "Note on conversation with R Rushtu Bey at dinner at Angora on 23r November 1926", in Sir G. Clerck'ten O. Lancelot'a not, İstanbul, 20/12/1926 (özel), FO E 7086/6677/44.

[119] İsmail Beşikçi, *Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1990. Ayrıca bkz. Martin van Bruinessen, "Genocide in Kurdistan? The suppression of the Dersim rebellion Turkey (1937-1938) and the chimical war against the Iraqi Kurds (1988)", Martin van Bruinessen, *Kurdish Ethno-Nationalism versus Nation-Building States* içinde, ISIS, İstanbul, 2000, s. 67-96.

[120] "Erdoğan: Dersim'le İlgili Devlet Adına Özür Dilenecekse Ben Dilerim", *Zaman*, 23/11/2011.

[121] Nazan Aksoy, *Kurgulanmış Benlikler Otobiyografi, Kadın, Cumhuriyet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 146.

[122] Belge için bkz. Mehmet Bayrak, *Kürtlere Vurulan Kelepçe: Şark Islahat Planı*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 2009.

[123] Soner Cağaptay, "Kemalist Dönemde Göç ve İskân Politikaları: Türk Kimliği Üzerine Bir Calışma", *Toplum ve Bilim*, sayı 93, 2002, s. 228.

[124] Bkz. Şükrü Aslan (der.), *Herkesin Bildiği Sır: Dersim Tarih, Toplum, Ekonomi, Dil ve Kültür*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 406.

[125] Cemil Koçak, *Türkiye'de, a.g.e.*, s. 157.

[126] H. F. Alasya akt. İ. Basgöz, H. E. Wilson, *T.C.'de Eğitim ve Atatürk*, Dost Yayınları, Ankara, 1968, s. 215.

"milliyetçilik karşıtı" hem de "feodal" ve "devrimcilik karşıtı"dır. Yunus Nadi 1925'te şöyle yazar: "Kim ki Türklerin düşmanlarının safına katılırsa, karşısında Türk'ün kılıcını, Türk'ün darağacını bulacaktır. Kim ki 20. yüzyılda Ortaçağda yaşama şerefsizliğini göze alır, karşısında Cumhuriyetin son derece bilinçli cezasını bulacaktır."[127] Fakat bu Cumhuriyet, sorunun "Ortaçağ barbarlığı"ndan[128] kaynaklanmadığını da bilir; "Kürt isyanı"nın hazırlandığı yerler olan tekke ve medresenin ardında bir başka gerçeklik gizlidir: "Türk devrimi"nin karşısına dikilen "Kürt devrimi." 1925 yılında Şeyh Said ile arkadaşlarını idama mahkûm eden İstiklal Mahkemesinin belirttiği gibi:[129]

> Ebedi Türk vatanının Doğu vilayetlerinde patlak veren son isyanın nedenleri ve kökenleri, çok uzak olmayan bir geçmişte, üç tarafı Türk olmayan ve gayri Müslim ırklarla çevrili Bosna ve Hersek'te patlak vermiş isyanlarla, beş yüzyıllık bir kardeşliğe rağmen Arnavutları, hemşehrilerine her zaman çok büyük bir şefkat göstermiş Türkleri sırtından vurmaya yöneltmiş isyanlarla aynıdır [...]. Kürt devrimini yaratmış olan ideal ve hedef, Suriye'yi ve Filistin'i karıştırmış olanlarla aynıdır.
>
> İçlerinizden bazıları bencilliğinizin kurbanı olarak, bazılarınız ise yabancı propagandanın ve politik ihtirasların öğütlerine uyarak ama hepiniz bir noktada, yani bağımsız bir Kürdistan'ın inşasında birleşerek, harekete geçtiniz. Harap olmuş ocakların, dökülen kanın bedelini darağacında ödeyeceksiniz.[130]

Nihayet, cumhuriyet bir "Arap sorunu"da olduğu da görüşündedir. Mütevazı bile olsa, Araplar herhangi bir talep ifade edilmiş değildir, fakat ne kadar ağırbaşlı olsalar da Arap toplulukların varlığı bir problem ve potansiyel bir tehdit olarak algılanır. Mustafa Kemal'in 1924 yılındaki Adana konuşması bunu belirtir: "Dil ulusun temel özelliklerinden biridir. Kendinin Türk ulusuna mensup olduğunu söyleyen kimse, öncelikle ve kesinlikle Türkçe konuşmalıdır [...]. Oysa Adana'da Türkçe konuşamayan 20 binden fazla yurttaş vardır. Şimdi en azından yüz yıldır süren bu durum, eğer Türk Ocakları, Türk gençliği ve politik ve toplumsal kurumları buna bir çare bulmazsa daha yüzyıllarca sürecektir. Sonuç ne olur? Başka bir dil konuşan bu insanlar, güç bir durumda, başka diller konuşan başka insanlarla işbirliğine girebilir ve bize karşı harekete geçebilirler."[131]

---

[127] Sadık Albayrak, *a.g.e.*, s. 210.

[128] Mete Tunçay, *a.g.e.*, s. 129.

[129] Sadık Albayrak, *a.g.e.*, s. 210.

[130] *Les Massacres des Kurdes en Turquie*, Fransızcaya çeviren Khoybun, Khoybun, Kahire, 1927.

[131] *Cumhuriyet*, 19/2/1931, akt. Mehmet Önder, *Atatürk'ün Yurt Gezileri* içinde, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1975, s. 19.

1926 yılında, Türk Ocakları kongresine katılan Mersin delegesi Nazım Bey bu soruna eğilerek, elde edilen sonuçların cılızlığına işaret eder: "Güney Anadolu'da, Yahudi ve Fellahların iktisâdî nüfuzunun arttığına işaret etmekte, çeşitli resmî dairelere, sokaklara asılan 'Vatandaş Türkçe konuş" biçimindeki levhalara, Türk Ocakları ve Ticaret-i Hariciyye Müdüriyeti'nin işbirliğine karşın Arapça konuşulmasının engellenemediğini belirtmektedir."[132]

---

[132] Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği Türk Ocakları (1912-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 202.

DÖRDÜNCÜ KISIM

Günümüz Türkiyesi

12

ÇOĞULCU REJİM

> *[Cumhur]başkanı olacağını düşünen profesör [Başgil] Kurtuluş Savaş'ı sırasındaki askerî hizmetlerini ve komutanlığını anlatıyordu. Sözünü kestim: "Şimdi, burada sana karşı samimi olacağım," dedim. "Seni götürecek olan cip hazır. Seni bu cipe bindirecekler ve yukarı [Ankara'nın tepelerine] götürecekler. Orada başına ne gelir bilinmez. Belki de Etlik'te senin mezarını çoktan kazmışlardır."*
>
> – General SITKI ULAY, 1961 cumhurbaşkanlığı seçimleri anısı.[1]

Politik çoğulculuk ve askerî rejimler

Kemalist cumhuriyet 1945 yılında radikal bir virajdan geçmeden önce, 1938 Kasımı'nda şefini yitirmesiyle birlikte –rejim artık onun adında simgeleşmiştir– ilk kez ölür. Rejim büyük bir istikrar göstermekte ama aynı zamanda atıldır, çünkü parti ile devlet arasındaki organik kaynaşma ve 1937 yılında Altı Ok'un anayasaya yazılması, Kemalizmi doktrin ve devlet modeli olarak tamamlamış ve ona son şeklini vermişti. Tek partinin genel sekreteri Recep Peker, yönelimleri kesin olarak saptanmış, son derece antiliberal bir devletin kuruluşuyla birlikte, bir anlamda, devrimin tamamlandığını belirtir.

Mustafa Kemal'in başkanlığının son yıllarının kronolojisi hiç olaysız değildir, fakat son derece donuktur. Vaktinden önce yaşlanmış "Ebedi Şef" 1937 yılında başbakanı İsmet İnönü'den ayrılır; iki adam arasındaki dargınlık, on beş yıl sürmüş bir ortak yaşamın bıkkınlığıyla olduğu kadar İnönü'nün kırgınlığıyla da açıklanır. İnönü, önemli kararların, Çankaya (Ankara) ve Dolmabahçe (İstanbul) saraylarındaki arkadaş gruplarının egemenliğindeki, bolca içkiyle sulanan bitmek bilmez geceler sırasında alınmasına katlanamaz. 1960'lı yıllara tarihlenen anılarında düşüncelerini açık eder: "Son seneleri Atatürk'ün çok zor olmuştu. Gece alkol tesiri ile alınan teşebbüsleri, ertesi gün dâimâ iptâl etmek, bir eski âdetimiz idi. Son seneler bu âdet kalkmaya başladı. Hele nihâyete doğru (1936-37 vuzuh ile hatırladığım seneler), gece arzu veyâ teşebbüs ettiği bir işi, ertesi gün tamâmen sâkin ve tamam iken de iltizam ve tâkip etmeye başladı. Sıhhatinde bu tebeddülü fark ettiğim andan itibâren korkum çok arttı."[2] Mustafa Kemal'in, devletin ikinci adamını eski İttihatçı, *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın Ege bölgesi sorumlusu Celal Bayar'la (1883-1986) değiştirme tercihi yeni bir dinamizm yaratma iradesinden de kaynaklanır. Ancak parti-devlet, daha önce gerçekleştirdiği şeyi tehlikeye atmadan evrim geçiremeyen, hantal bir bürokratik organa dönüştüğünden, bu boşuna bir çabadır. 10 Kasım 1938'de ölümüyle, eski Osmanlı generali, mirasçılarına, demografik yapılarından hukuk sistemine, takvimden alfabeye ve dile dek (1930'lu yılların sonunun standardı olan *Öz Türkçe* eski kuşaklar için anlaşılmazdır) tamamen değişmiş bir ülkenin yanı sıra, ancak kendi kendine dolgu yaparak hayatta kalmış bir devlet de bırakır.

---

[1] Mehmet Ali Birand, Can Dündar, Bülent Çaplı, *İhtilalin Pençesinde*, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s. 31.

Başlangıçta her şey, önde gelen askerlerin onun yerine geçecek kişi için tercihlerinin, genelkurmay başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'a yöneldiğine işaret eder. Ardından, o reddedince, İsmet İnönü tercih edilir.[3] Piramit şeklindeki "parti-devlet" bu süreçte askerî hiyerarşi tarafından tamamen kuşatılır. Tarihe "Ebedi Şef" olarak geçen Mustafa Kemal'in anısına gölge düşürmemek için "Milli Şef" mertebesine çıkarılan İnönü, yeni bir başbakan –Refik Saydam (25 Ocak 1939 - 8 Temmuz 1942)– atamak ve banknotların üzerine selefinin yerine kendi portresini koydurmak dışında, sistemde hiçbir büyük değişikliğe girişmez. İktidardaki bu ilk yılları boyunca faaliyetlerinin özü dış politikaya yöneliktir. Resmî bir tarafsızlık politikasını korurken,[4] özellikle Barbarossa Operasyonu sonrasında Almanya'ya yaklaşır, bakanları SSCB'nin ortadan kalktığını görme dileklerini defalarca ifade ederler.[5] Tek bir örnekle yetinirsek, İnönü'nün ikinci başbakanı Şükrü Saraçoğlu (9 Temmuz 1942 - 7 Ağustos 1946) 27 Ağustos 1942'de Ankara'daki Nazilerin büyükelçisi Franz von Papen'le görüşmesinde "sade bir Türk vatandaşı olarak" Almanya'nın "Rus sorununu ancak Rusların yarısını katlederek, ulusal azınlıkların bölgelerini Rus etkisinden kesin olarak kurtararak ve onları Mihver ülkelerinin müttefiki ve Slavların düşmanı olarak eğiterek" çözebileceğini

---

[2] Cemil Koçak, *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir, a.g.e.*, s. 50.

[3] Hikmet Özdemir, *Ordunun Olağandışı Rolü*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 121, 122.

[4] Bkz. Selim Deringil, *Denge Oyunu. İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.

[5] Cemil Koçak, *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir, a.g.e.*, s. 413-437.

açıklar. "Rusya'nın imhasını şiddetle" arzular ve "Führer [bu düşü] gerçekleştirirse, yeni bir çağ açar," diye ekler.[6]

Savaşın sonu Türkiye'yi SSCB karşısında savunulamaz bir duruma sokar, fakat aynı zamanda Amerika Birleşik Devletleri'yle şaşırtıcı bir yakınlaşma gerçekleştirmesini de sağlar. Bu yakınlaşma, 23 Şubat 1945'te imzalanan bir yardımlaşma ve işbirliği anlaşmasıyla ifade bulur. Daha önemlisi, Türk iktidarının okşadığı liberalizm karşıtı dünya düşlerine son veren Nazizmin yenilgisi, böylece, Kemalist iktidarın ikinci ölümüne işaret eder. 12 Haziran 1945'te tek partinin dört parlamenteri, eski başbakan Celal Bayar, Refik Koraltan (1890-1974), Adnan Menderes (1899-1961) ve Fuâd Köprülü (1890-1966) bir önerge (*Dörtlü Takrir*) vererek, serbest seçimler, cumhurbaşkanlığı ile parti başkanlığı arasında vekillik ayrımı ve üniversitelerin özerkliğini isterler. İlk "muhalif manifesto" olan bu metnin tek parti liderliğince reddinden sonra, kovulan imzacılar Demokrat Parti (DP) adında yeni bir oluşum kurarlar (7 Haziran 1946). Parti-devlet bir yıldan kısa süre daha yaşar. CHP bu şekilde harekete geçen dinamiklere hâkim olacak konumda değildir. Kuşkusuz dalavereler, açık oy ve gizli sayım üzerinde temellenen seçim sistemi, DP'nin 1946 seçimlerini kazanmasını engeller; DP oyların sadece % 13'ünü alırken, CHP % 85 oyla yeniden iktidara gelir. Fakat 1950 yılında, DP oyların % 52,67'siyle mutlak çoğunluğu ele geçirir (CHP: % 39,45), böylece cumhurbaşkanını istifaya zorlar. Celal Bayar cumhurbaşkanlığına atanırken, Ege bölgesinin toprak eşrafından gelen Adnan Menderes de hükümetin başı olur. Demokratlar bu başarıyı 1954 ve 1957 seçimlerinde de tekrarlar. Mutlak çoğunluğa dayalı bir sistemde bu başarı onlara skorlarının çok ötesinde, üstelik de etkileyici bir parlamenter temsil sağlar (1954 yılında % 57,1, 1957'de % 47,87).

27 Mayıs 1960 darbesiyle ani bir kesintiye uğrayan 1950'li yılların "demokrat on yılı" Kemalist entelektüellerin çoğu tarafından bir karşı devrim dönemi olarak kabul edilir. Üzerinde tekrar duracağımız gibi, fiiliyatta, Türkçe ezan gibi Kemalist "reformlar"ın çoğu bizzat İsmet İnönü tarafından terk edilmişti; dahası Atatürk'ü koruma yasası denen ve 2000'li yıllar Türkiyesi'nde hâlâ yürürlükte olan yasayı (daha açık ifadeyle, "Atatürk'e karşı işlenen suç ve cürümlere yönelik yasa") 31 Temmuz 1951'de çıkartan Demokratların hükümetidir. Fakat üyeleri eski tek partiden gelen Demokrat Parti'nin iktidara gelişi, Kemalizm'in, resmî doktrin düzeyine çıkartılmış ve özel bir yasayla korunur olsa da, bundan böyle "uygulanamaz" olduğunu gösterir. Yine de, önceki onyıllardan radikal bir kopuş söz konusu mudur? Yeni yöneticilerin politik profili ihtiyatlı olmayı gerekir. Bayar, Menderes ve bu

---

[6] Bu belgeler için bkz. Ministry of Foreign Affairs of the USSR, *German Foreign Office Documents. German Policy in Turkey (1941-1943)*, Foreign Languages Publishing House, Moskova, 1948.

eserde defalarca adını andığımız tarihçi Fuad Köprülü, eski tek partinin, hatta İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin saf ürünleridir. 1937-1938 Dersim Kürt-Alevi bölgesindeki yıkımın sorumlusu olan Bayar, 1975 yılındaki bir söyleşi sırasında İsmet İnönü'yle bağlarından söz ederken, her ikisinin de, "devletin çelik kasalarına bile emanet edilemeyecek sayısız sırrı paylaştıklarını" açıklar.[7] Bu muhalefetin aniden ortaya çıkışından etkilenen basın, eski İttihatçılar yeniden örgütlenmeye mi çalışıyorlar sorusunu sorar,[8] çünkü içlerinden bazılarının, bizzat Bayar'ın da, otuz yıl önce yok olmuş bu oluşumla bağları olmuştu. Bir anlamda, onların hükümranlıkları, bir CHP ve yine aynı modelde hareket eden çeşitli silahlı fesat hareketleriyle birlikte, bu kez çoğulcu bir politik sistemde fiilen *komitacılık* ruhunun yeniden canlandığının kanıtıdır.

"Devletçiliğin" lanetlenmiş sosyalist rejimlere özgü gözüktüğü bir dünyada ve Türkiye'de tamamen hükümsüzleşmiş 1930'lu yılların Kemalist politikalarıyla tezat içinde, Demokrat Parti aşırı liberal bir ekonomik perspektif benimser (kamu sektörü işletmelerinde iş dağıtarak kendine bir seçmen çevresi geliştirmekten ise geri durmaz). Keza, 1945-1950 yıllarında İsmet İnönü'nün atılımı üzerine, dinsel alan üzerindeki baskıları önemli ölçüde azaltır: resmî olsun ya da olmasın, Kuran kurslarının sayısı artar, imam hatip ilkokulları açılır, resmî olarak hâlâ yasak olan tarikatlar birinci sırayı işgal ederken, Nurculuk gibi dinsel akımlar da büyük bir görünürlük kazanırlar. DP için bu sadece Kemalizm'den kopuşun aktörünü bulduğu aşırı tutucu bir Anadolu'ya hitap etmek değildir; DP'nin dinsel politikası Soğuk Savaş koşullarıyla da açıklanır. Bu koşullarda, İslâm, iktisadi liberalizmle birlikte Ortadoğu'da komünizmin önündeki iki temel engelden biridir. Gerçekten de DP hükümeti, Kore savaşına (19501953) katılarak ve NATO'ya girerek (1951) Türkiye'yi açıkça Amerikan yanlısı kampa demirler.

Toplumu sağdan liberalleştiren DP, sol karşısında, ardından da adım adım, çoğunluk seçim sisteminin geniş ölçüde gözden düşürdüğü CHP muhalefeti karşısında simetrik olarak çok otoriter kalır. 1954 yılında, Menderes'in partisi 4 milyon 100 bin oyla 488 milletvekili kazanırken, CHP 3 milyon 500 bin oyla 31 vekil çıkartır[9] (bununla birlikte, bu seçim sisteminin 1950 yılında CHP tarafından getirildiğini hatırlamak gerekir).[10] Fakat başbakan kendini meşrulaştırmak için seçmenlerin oyuna gerçekten ihtiyaç duyuyor mudur? Sorunun cevabı, Konya vekili Himmet Ölçmen tarafından verilir: "Bu milletin başında Peygamberin ve Allah'ın seçtiği bir adam bulunuyor. Bu adamın adı Menderes'tir."[11] Başbakanın, sayısız adli takip, hatta yasak tehdidi altındaki CHP'ye karşı 1958 yılında oluşturduğu, gerçek bir savaş makinesi olan *Vatan Cephesi* aracılığıyla sürdürdüğü politik mücadelede de Tanrı tanık gösterilir. Muhalifleri vatan haini olarak gösteren bu Cephe'nin kurulması, politik bölünmeleri, iki büyük oluşum arasındaki her türlü uzlaşmayı yanılsama haline getirecek kadar şiddetlendirir. Ülkenin 1959 yılında karşılaştığı ekonomik kriz, yabancı yatırım ve yardımlardan destek alan on yıllık büyümenin sonunun geldiğini geçici olarak ama sert bir şekilde gösterir ve Menderes'in baskıyı giderek artıran iktidarının dayanıksızlaşmasına katkıda bulunur. 1959'dan itibaren, yeni bir tek parti sisteminin inşaası hipotezini kimse göz ardı edemez.

Bu politika gençliği muhalefete iter. Başta Arap ülkeleri olmak üzere, tüm dünyada ortaya çıkan sol ayaklanmalarla radikalleşmiş aydınların bir kısmı muhalefete katılır. 1959'dan itibaren, öğrenciler ile güvenlik güçleri arasında yer yer çatışmalar görülür ve 28 Nisan 1960'da 20 yaşındaki Turan Emeksiz kurban edilerek anında şehit mertebesine çıkartılır. DP'nin belirgin tecridi, aşırı milliyetçilerden Kemalist bir restorasyonun savunucularına dek uzanan az çok karşıt görüşlü sayısız küçük grubun faaliyet yürüttüğü ordu içindeki muhalefeti de güçlendirir. "Devrimci seçenek" artık açıkça tartışılır. Yaşlı İnönü bile bu durumdan kaygı duyarak, 18 Nisan 1960'ta iktidarı ama aynı zamanda da radikal muhalifleri uyarır: "Koşullar bir araya geldiğinde, devrim [halklar için] meşru bir hak olur. Fakat devrim bir ulusun arzulayamayacağı ağır ve tehlikeli bir operasyondur."[12]

27 Mayıs 1960'ta, kara kuvvetleri komutanı orgeneral Cemal Gürsel'e komutayı emanet eden birçok muhalif subay bu "operasyon"u üstlenir. Kendini bir devrim olarak gösteren ve şerefe her yıl bayram düzenlenen hükümet darbesi, öğrenci gençliğin ve entelektüellerin büyük bölümünün, özellikle de Ankara ve İstanbul'daki üniversite öğretim görevlilerinin desteğini alır. Askerler, radikal sağın ele başı olacak Alparslan Türkeş gibi en radikal ya da aşırı milliyetçi unsurlardan temizlendikten sonra, daha ziyade liberal bir anayasa hazırlarlar. Bununla birlikte, diğer yandan, generaller eski başbakan Adnan Menderes'i, Hasan Polatkan'ı (1915-1961, maliye bakanı) ve Fatin Rüştü Zorlu'yu (1910-1961, dış işleri bakanı) ölüm cezasına çarptırmayı, ardından da idam ettirmeyi başarırlar. Tehditle kendi adayları Gür-

---

[7] Akt. Süleyman Kocabaş, *Türkiye'de Şiddetin Perde Arkası (1876-1996), 20. Yüzyıl Türk Siyasi Tarihi*, Vatan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 26.

[8] Cemil Koçak, *Türkiye'de, a.g.e.*, s. 523.

[9] Şevket Süreya Aydemir, *Menderes'in Dramı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969, s. 257.

[10] Ali Eşref Turan, *Türkiye'de Seçmen Davranışı Önceki Kırılmalar ve 2002 Seçimi*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 33.

[11] Akt. Doğan Durmuş, *Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık*, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 1999, s. 49.

[12] Sabahat Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü: Konuşmaları, Demeçleri, Mesajları, Sohbetleri ve Yazılarıyla*, İstanbul, 1962, s. 63.

sel'i cumhurbaşkanlığına aday gösterirler, darbe yapanlara senatoda bir kontenjan yaratırlar ve yaşlı İsmet İnönü'yü başbakanlığa önerirler; onların egemenliği toplumun büyük bölümü tarafından bürokrasinin halk üzerindeki rövanşı olarak algılanır. Askerlerin diktası altında, aralarında İnönü'nün de bulunduğu birçok politik parti başkanının 24 Ekim 1961'de imzaladığı protokol, ordunun, ülkenin nihai politik mercii olduğunu gayet açık ifade eder: Siviller cumhurbaşkanlığına aday göstermemeyi, orduyla ilgili hukuksal düzenlemeleri tartışma konusu etmemeyi ve DP'nin hapse atılmış politikacıları için af talebinde bulunmamayı taahhüt ederler.[13] Askerî komitenin düşmüş üyesi Sıtkı Ulay'ın (1907-1997), boğaza dayanan bıçakla elde edilmiş bu oybirliğini parçalamaya cesaret edebilmiş tek sivil olan Ali Fuad Başgil'in adaylığı konusunda anlattığı öyküyü bölümün başında gördük. Ulay'ın, kendini katmadan muhatabına aktardığı ölüm tehdidinden sonra, ünlü hukuk "profesör"ü hemen o gece Türkiye'yi terk eder ve İsviçre'ye sığınır.[14]

Sırasıyla DP baskısının kurbanı Turan Emeksiz'in ve askerlerin kurban ettiği Adnan Menderes'in temsil ettiği iki Türkiye bundan böyle bir arada yaşamaya mahkûmdur. 1961'den itibaren onları karşı karşıya getiren parlamenter oyun, kendini neredeyse açıkça DP'nin devamı olarak ortaya koyan AP'nin (Adalet Partisi) seçmenler arasında hâlâ koruduğu etkiyi gösterir. 1961 yılında, askerî yetkililerin resmî desteğine rağmen % 36,7'de kalan CHP'nin ardından, AP oyların % 34,7'sini elde etse de, 1965 yılında % 52, 89'la kendini kabul ettirir. On beş yıl içinde ikinci kez İnönü'nün partisi rakibi karşısında başarısız kalır ve 1969 yılında AP oyların % 46,63'üyle yeniden iktidar olur.

İki partili politik bir oyunun restorasyonu, ardından AP etrafında net bir parlamenter çoğunluk oluşmasını sağlayan 1965 ve 1969 yasama seçimleri, yine de, ülkede istikrarı sağlamaya yetmez. Öncelikle, hükümet darbesi orduyu kurumsal bir politik aktör haline getirmiştir ve ordu ulusun ve devletin cisimleşmesi olarak kendini dayatır. Subaylar ünlü OYAK'a (Ordu Yardımlaşma Kurumu) da sahiptirler. OYAK, kademe kademe, ülkenin en büyük iktisadi güçlerinden biri olacak ve bu "profesyonel yapı"yı geçmişte sahip olmadığı "üretim araçları"yla donatacaktır.[15] Böylece subaylar, hem kamusal hem de özel bir ranttan beslenen kısmi bir "sınıf" halini alırlar. İkinci olarak, hem "modern" (Amerika Birleşik Devletleri'nde yetişmiş, "Amerikalıların adamı" kabul edilen) hem de devletçi ve popülist genç bir mühendis olan Süleyman Demirel'in (1924 doğumlu) yönetimindeki AP, eski DP'nin otoriterliğini en baskıcı yanlarıyla restore eder. Güçlü devletin savunucusu olan Demirel son derece anti-komünisttir ve özgürlükleri ortadan kaldıran yeni bir anayasa talebini sürekli yineler. Popülist biri olarak, dinsel karta oynadığı birçok taşra vilayetinde elinden geleni yaparken, militan anti-komünizmi ise, ordunun bir bölümünün desteğiyle, onu, giderek radikalleşen sol karşısında fazlasıyla zorlayıcı uygulamalara yöneltir. Üçüncü olarak, programdan tamamen yoksun olan, hatta aşılmış bir Kemalizm programı bile bulunmayan CHP, yaşlı muhafızından ayrışmayı ve bürokrasinin partisi imajını parçalamayı başaramaz.

Fakat iki partili sistemin askerî dikişe rağmen tutunamamasının nedeni, Avrupa'ya, aynı zamanda da dünyaya hiç olmadığı kadar açılmış, toplumsal ve iktisadi değişimlerin ortasındaki bir Türkiye'nin gerçeklerini yansıtmamasıdır. 1960'lı yılların başına dek, iki partili dikotomi, seçilmişler ile bürokratlar arasındaki bir mücadelenin zımni ilkesiyle meşrulaşıyordu; oysa, on yılın ortasına doğru, AP giderek Anadolu'dan kopan bir İstanbul burjuvazisinin ve "anti-komünist" mücadelenin bulanıklaştırdığı devlet bürokrasisinin önemli bir bölümünün partisi halini alır.[16] Parti dikotomisi ikinci bir nedenle de işlevsiz kalır: Ülkedeki sosyopolitik bölünmeler şiddetlenirken, baş oyuncular, zaten bloke edilmiş, "komünist ve ayrılıkçı [Kürt] tehditler"i takıntı haline getirmiş bir sisteme entegre olamaz. Bu duruma karşı koymak için AP, keza ordu komutanlığı en berbat çözümden yana tercihte bulunarak, sağcı bir radikalizmi teşvik ederler ve bu radikalizmi asla denetleyecek güçte olamazlar. Gerçekten de, çok erkenden, radikal sağ iki partinin her türlü denetiminden kurtularak 1940'lı yıllarda Nazi yanlısı sempatileriyle tanınan bir albayın önderliği altında toplanır: Alparslan Türkeş (1917-1997). Yasal düzlemde Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi aracılığıyla –1969 yılında Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) adını alacaktır– aktif olan, yaz kamplarında eğitilen "komandolar"ın oluşumuyla da illegal faaliyet yürüten hareket, kendini ulusun savunucusu olarak gösterir. Bu milliyetçi sağ karşısında ortaya çıkan sol, ilk başta Kemalizm ile sosyalizm arasında bir sentez gerçekleştirmeye çalışır. Solun temel partisi olan yasallık yanlısı Türkiye İşçi Partisi (TİP) birkaç seçim başarısı kazanır. Fakat Avrupa ve Türk "Mayıs 68"inin birleşik etkileri, solun çok sayıda kurban vermesine yol açan radikal sağın giderek kitleselleşen saldırıları ve polis baskısı, solu söylemsel düzlemde olduğu kadar aksiyolojik düzlemde de radikalleştirerek, on yılın sonunda silahlı mücadeleye yöneltir. Yaygınlaşan bir işçi hareketinin de sempatisini kazanır. Esasen sendikal biçimde örgütlenen bu hareket, İstanbul'daki 15-16 Haziran 1970 ayaklanması sırasında görüldüğü gibi isyancı bir veçhe edinmeye de hazırdır. Solun Kürt nüfustan kaynaklı bir bölümü de aynı radikalleşme sürecini izleyerek Devrimci Doğu Kültür Ocakları'nı (DDKO) kurar. Nihayet, birçok şehirde AP'nin önderliğinde örgütlenen İslâmcı çevre, 60'ların ikinci yarısında özerkleşerek kendi partisi olan Milli Nizam Partisi'ni (MNP) kurar, ancak şiddete –marjinal olaylar dışında– başvurmaz. Bir iktidar alanı olarak anlaşılan devlet bu radikalizmlere bağışık değildir. Kemalizmin düşman haline getirdiği Kürt ve İslâmcı çevreler, askerler arasında uygun yankılar elbette yaratamasa da, yerel ölçekte, sivil bürokrasi arasında mevcutturlar. Radikal sağ ve sol ise, kimsenin tanımlayabilecek durumda olmadığı doktrin olan Kemalizmle "uyumlu" olduklarını göstermeleri koşuluyla, bizzat ordunun içinde inkâr edilemez bir etkiye sahiptir.

---

[13] Süleyman Kocabaş, *a.g.e.*, s. 113.

[14] Mehmet Ali Birand, Can Dündar, Bülent Çaplı, *a.g.e.*, s. 31.

[15] İdris Küçükömer, *Yön ve Ant Yazıları Cuntacılıktan Sivil Topluma*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994, s. 158.

[16] Kurtuluş Kayalı, *Ordu ve Siyaset, 17 Mayıs-12 Mart*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 85.

Hem askerlerin hem de AP ve CHP yöneticilerinin arzuladığı gibi milliyetçi ve Kemalist bir paktla birleşmiş bulunan, popülist tutucu bir partiyle seçkinci "Batıcı" bir partiyi seçim sandıklarında karşı karşıya getiren politik formül, bundan böyle varlığını sürdüremez. Politik yönetemezlik, 1960 hükümet darbesine yol açana benzeyen yeni bir iktisadi krizle ve ordu içinde bölünme riskiyle şiddetlenerek, askerî hiyerarşiyi sistemin vasisi bir merciye dönüştürür. Ordu, hakemlik rolünden efendiliğe geçerek 12 Mart 1971 tarihinde politikacılara bir ultimatom verir ve "Atatürkçü reformlar" gerçekleştirmeyi, istikrarı dayatmayı ve Kemalizm'in ilkelerini onarmayı buyurur. Kurtuluş Kayalı'nın belirttiği gibi, bu hükümet darbesi, devletin "bahşettiği özgürlükler"in yine devlet tarafından geri alınabileceğini ve bunun da halkta ille de tutarlı bir tepkiye yol açmayabileceğini göstermektedir.[17] AP hükümeti istifasını verir, eski CHP milletvekili, hukuk profesörü Nihat Erim'in (1912-1980) başkanlık ettiği yeni bir hükümet kurulur. "Düzen", bitmek bilmez iç krizler pahasına dayatılır ve sırasıyla Ferit Melen (1906-1988) ve Naim Talu'nun (1919-1980) yönettiği iki hükümetin daha kurulmasına, radikal solun üç liderinin (25 yaşındaki Deniz Gezmiş, 25 yaşındaki Yusuf Aslan ve 23 yaşındaki Hüseyin İnan) idamına, (Mahir Çayan –1945-1972– ve İbrahim Kaypakkaya –1948-1973– gibi) onlarcasının öldürülmesine, binlerce entelektüel ve sendikacının tutuklanmasına varır. Buna karşılık, Kemalizm'in restorasyonu giderek karmaşıklaşır; çünkü ordu içindeki hiçbir grup –ne de siviller– Kemalizm'i, her anlama gelebilecek birkaç kelimenin ve giderek estetikleştirilen bir ikonografinin ötesinde bir içerikle donatabilecek durumda değildir. İki yıldan kısa sürede askerler soluğu tüketir ve 1972 Sonbaharı'nda, cumhurbaşkanlığı adaylığına kendi şefleri Memduh Tağmaç'ı (1904-1978) dayatmakta başarısız kalarak, mutlak itaatin dışına çıkmaya çalışan bir parlamento karşısında yenilirler. Ekim 1973 seçimleri, ordunun politik yaşam üzerindeki üstünlüğüne en azından bir süreliğine son verse de, Türk politik sisteminin yapısal krizlerini aşmayı sağlamaz.

---

[17] *A.g.e.*, s. 205.

Bu seçimler sırasında, AP öncelikle kendisini devirmiş olan hükümet darbesinin bedelini, sonra da askerî rejim boyunca generallere neredeyse tamamen itaatinin bedelini öder. Erdoğan Teziç'in dediği gibi, "fiiliyatta, 12 Mart rejimi parlamentodaki temel desteğini AP'den alır. AP'nin anayasaya dahil etmek istediği değişiklikler ara rejim döneminde daha kolaylıkla yapılır ve AP'nin [parlamenter] çoğunluğu ile 'ultimatomcu' [askerler] arasında bir anlaşma sağlar."[18] Tersine, 1971 hükümet darbesinden itibaren yeni bir başkanı (gazeteci, şair ve eski bakan Bülent Ecevit, 1925-2006) olan CHP, bir yandan, askerî baskıların kurbanı bir solun popülaritesini sermayeye dönüştürmeye çalışırken, diğer yandan, "ortanın solu" doktriniyle aynı hareketi engellemeye çabalar. Sol sendikaların desteğini alarak, nihayet yalnızca geçmişten değil, eski politik sistemden kopuşuda temsil ediyor görünür. Ekim 1973 seçimleri sırasında nispi bir çoğunluk elde eder (% 33,29), ancak tek başına hükümet kuramaz. İktidarı AP'ye ve potansiyel müttefikleri olan DP'ye (Ferruh Bozbeyli'nin Demokrat Parti'si, % 11,89), CGP'ye (Turan Feyzioğlu'nun Cumhuriyetçi Güven Partisi, % 5,26) ve MHP'ye (% 3,37) bırakmamak için, ilk İslâmcı parti MNP'nin yasaklanmasından sonra kurulan Necmettin Erbakan'ın Milli Selâmet Partisi'yle (MSP, % 11,80) ittifak kararı alır.

Mustafa Kemal'in kurduğu bir parti ile "Ebedi Şef"in bunca nefret ettiği İslâmcıların melez koalisyonu olan Ecevit hükümeti, politik mahkûmları da kapsayan bir af çıkarmayı ve Türkiye'nin Avrupa'daki imajını yeniden yaldızlamayı başarır. "Anti-emperyalist" olarak göstermeyi başardığı eşi görülmemiş bir milliyetçilik dalgasıyla sürüklenerek, Yunanlı albayların Kıbrıs'ta düzenledikleri hükümet darbesine, resmî olarak "Türk cemaati korumak" için denen askerî bir müdahaleyle cevap verir. Ordunun "Atilla Operasyonu", hükümetin ise "Barış Operasyonu" adını verdiği müdahale, iki evrede (20-22 Temmuz 1974 ve 13-16 Ağustos 1974) gerçekleşir. Adayı ikiye bölen (yaklaşık % 40'ı Türk ordusunun denetimindedir) müdahalenin bilançosu ağırdır: 2 bin Yunanlı kayıp olarak kayıtlara geçer, 142 bin Yunanlı ve 60 bin Türk yerinden edilir. Yerinden edilen Yunanlıların mallarına el konulur, Türklerinki ise, mülkiyet haklarını yitirmeden, "dondurulur."[19] Étienne Copeaux ile Claire Mauss-Copeaux'nun çalışmaları,[20] Türk müdahalesinin, özellikle Yunan mezarlıklarının yıkımıyla, mekânı nasıl kökten dönüştürdüğünü gösterir.

---

[18] Erdoğan Teziç, *100 Soruda Siyasi Partiler*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1980, s. 305.

[19] Ayhan Aktar, *Türk Milliyetçiliği, Gayrımüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 151.

[20] Bkz. Étienne Copeaux ve Claire Mauss-Copeaux, *Taksim! Chypre divisée*, Adelsa Éditions, Lyon, 2005 (*Taksim! Bölünmüş Kıbrıs 1964-2005*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009).

Türkleri zaferi eksiksizdir ama Pyrrhusvari bir zaferdir. Popülaritesinden güç alan Ecevit, genel seçimlere yol açma umuduyla, 17 Kasım 1974'te istifasını verir. Fakat MSP, uzun bir krizin sonunda, AP'yle ittifak yaparak, diğer iki sağ parti olan CGP ve MHP ile birlikte, "Milliyetçi Cephe" denen bir koalisyon kurarlar. Bu, cehennemî bir döngünün başlangıcı olur. Art arda yapılan seçimler ve kimi milletvekillerinin partiden ayrılmasıyla ittifaklardaki değişimler, Demirel'i ya da Ecevit'i art arda iktidara taşırken, bu döngü aşılamaz. İktisadi çöküntü politik istikrarsızlığın sonuçlarını önemli ölçüde şiddetlendirir. Ülkenin sonuçlarını bütünüyle hissettiği 1973 petrol şokundan sonra, Batı'nın silah ambargosu iktisadi krizi hızlandırır ve bu on yılın sonunda, dört nala giden bir enflasyonla (yıllık yaklaşık % 100), art arda yapılan ağır devalüasyonlarla (Ocak 1980'deki sonuncu devalüasyon % 48'dir) ve % 20'lere varan bir işsizlikle birlikte denetlenemez bir hal alır. Kriz, en yoksul kesimlerin net gelirlerinde baş döndürücü düşüşlere yol açarken,[21] grevlerin sertliğinin de gösterdiği gibi işçi muhalefetini radikalleştirir.

Demirel'in tanımıyla, "70 *cent*'e muhtaç" bir ülkede, 1971 askerî müdahalesiyle kesintiye uğramış şiddet, radikal sol ile sağ arasında yeniden başlar ama aynı zamanda sivil ve topluluklar arası (Sünni-Alevi, Kürt-Azeri göçmen) bir boyut da edinir ve birçok yerde mahallelerin bölgelere ayrılmasına ve pogromlara varır. Bunların en dramatiği, Maraş'ta yüz kadar ölüme yol açar. 1975-1980 arasında 5.713 ölü ve 18.480 yaralı kayıtlara geçer. 12 Eylül 1980 darbesinden önce günlük ortalama 15 ile 20 arasında ölüm yaşanır.[22] İki büyük oluşum arasında hiçbir ittifak mümkün değildir; yeni cumhurbaşkanını aylarca seçemezler. Türkiye'nin üzerinde bir hükümet darbesi tehdidi gezinir. Bazı politikacılar da bunu az çok arzularlar. Demirel, Ecevit'in 1979 yılındaki kısa süreli hükümeti döneminde bunu ifade eder: "Bunların gidişi Allende gidişi. Allende de Şili'yi aynen böyle idare etti. Ho Şi Minh'in, Mao'nun, Castro'nun durduğu kapı önünde biz de duruyoruz. Acaba kapıyı kırmadan tokmağı çevirerek içeri girilebilir mi, bunu bekliyoruz... Bunlar ne yapmak istiyor, rejimi tahribe mi çalışıyorlar?"[23]

Çok sayıda gözlemcinin, radikal sağın ve bölünmüş olan, çoğunlukla da birbirleriyle çatışan radikal sol örgütlerin bir iç savaş bekledikleri ortamda, 12 Eylül 1980 tarihinde genel kurmay başkanı Kenan Evren'in hükümet darbesi, kuvvet komutanlarının bir araya geldiği bir askerî konseyin ve eski deniz kuvvetleri komutanı Bülent Ulusu'nun (1923 doğumlu) yönettiği bir hükümetin desteğiyle gerçekleşir. Bu, önceki askerî müdahalelerden çok daha sert ve yıkıcıdır: Büyük çoğunluğu solcu, 50 militan idam edilir (en genci reşit değildir). 400'den fazla solcu militan vurulur, işkencede ölür ya da kayıp olarak kayıtlara geçer. 600 binden fazla kişi gözaltına alınır, bunların 85 bini kimi durumlarla 10 ya da 15 yılı aşkın sürelerle hapiste kalır. Siyasi partiler yasaklanır (ardından feshedilir), yöneticileri yurttaşlık haklarından yoksun bırakılır, sendikalar ve meslek örgütleri –özellikle solcu olanlar– dağıtılır, basın yola getirilir. Solu olduğu kadar radikal sağı ve Kürt milliyetçiliğini de tedavi edilmesi gereken patolojiler olarak kabul eden Kenan Evren rejimi, Kemalizm'i restore etmeyi hedefler. Evren'in Kemalist olsa da aşırı-tutucu fikirleri, askerî müdahalesinden önce de biliniyordu; 27 Aralık 1979'da şu açıklamayı yapmıştı: "Ulusumuz, anayasamızın verdiği büyük özgürlükleri suistimal ederek, ulusal marşımız yerine komünist *Enternasyonal*'i söyleyenlere, şeriata dayalı bir devlet kurmak isteyenlere ya da demokratik rejimin yerine faşizmi, anarşiyi, yıkıcılığı ve bölücüğü koymak isteyenlere daha fazla hoşgörü gösteremez." Birkaç hafta sonra, kendi programını çizer: "Dış düşmanlara karşı değil, iç düşmanlara karşı savaşıyoruz. Sıkıyönetime rağmen onları neden yenemiyoruz? Çünkü kan aksın istemiyoruz. Bu riski göze alırsak, bu sorunu bir ayda çözeriz."[24]

12 Eylül generallerinin toplumsal itaat ve bağlılık yaratmak için basit bir ilkeleri vardır: Onlara göre, ülkedeki bütün kötülükler Kemalizm'in öğretilmesindeki yetersizlikle ve yozlaşmış politik seçkinlerin Kemalist "düşünce"ye bağlılıklarının zayıflığıyla açıklanır.[25] Sonuç olarak, bütün kurumlarıyla birlikte devleti ve "onun" toplumunu, Kemalist temelde yeniden yapılandırmak gerekir. Oysa, General Evren ve yol arkadaşları, lanetledikleri politikacılarla aynı sorunla karşı karşıyadırlar: Hangi Kemalizm? Çok sık çıktığı seyahatlerinde Kuran okumaya hazır, bütün Alevi köylerinde bir cami inşaatını uygulamaya koyan ve derinden dindar bir Kemalist gençlik oluşturmaya kararlı Evren'le birlikte, 12 Eylül generallerinin Kemalizmi radikal sağla ve dinsel tutuculukla büyük ölçüde yoğrulmuştur. 1981 tarihli "Askerin Din Eğitimi El Kitabı", "yurttaşların devlet karşısındaki görevleri"nin "yasalara uymak ve Tanrı'nın buyruklarını yerine getirmek"ten ibaret olduğunu belirtir ve şöyle devam eder: "Yasalara ve düzene aykırı hareket edenler bu dünyada olduğu kadar Kıyamet Günü'nde de cezalandırılacaktır."[26]

---

[21] Mustafa Sönmez, *Türkiye Ekonomisinde Bunalım*, Belge Yayınları, İstanbul, s. 40.

[22] Semih Vaner, "Violence politique et terrorisme en Turquie", *Esprit*, Ekim-Kasım 1984, s. 79-104; H. Bozarslan, "Le phénomène milicien: une composante de la violence politique en Turquie des années 70", *Turcica*, sayı 31, 1999, s. 185-244.

[23] Ümit Cizre, *AP-Ordu İlişkileri Bir İkilemin Anatomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 187.

[24] Akt. *İnfo-Türk*, sayı 47, 1980, s. 5.

[25] 28/12/1981 tarihli konuşma, *Kenan Evren, T.C Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Söylev ve Demeçleri (12 Eylül 1981-12 Eylül 1982)* içinde, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1982, s. 143-144.

[26] Akt. Serdar Sen, *Cumhuriyet Kültürünün Oluşum Sürecinde Bir İdeolojik Aygıt Olarak Silahlı Kuvvetler ve Modernizm*, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1996, s. 85.

Askerî rejim, 1960-1970'li yılların bütün entelektüel atmosferinden beslenen "Türk-İslâm sentezi"ni benimser ama esin kaynağını özellikle düşünür Seyyid Ahmed Arvasi'nin (1932-1988) eserinden alır. Arvasi'ye göre, "Hıristiyan Roma, Kızıl Moskova, kinci Fransa, kurnaz İsrail, sabırlı Yunanistan, Türk-Müslüman dünyayı yıkmak ve İslâm'ı sömürgeleştirmek için el birliği etmektedir."[27] Ziya Gökalp'in 1910'lu yıllarda Türklük, İslâm ve çağdaşlık arasında oluşturduğu sentezi hatırlatan bu "sentez", Aydınlar Ocağı denen ve kimilerinin Türkiye'nin Opus Dei'si olarak niteledikleri,[28] 1970 yılında Prof. İbrahim Kafesoğlu (1914-1984) tarafından kurulan bir dernek tarafından sistemleştirilir ve yayılır. Sola ve "materyalizme" radikal biçimde karşı olan, "evrene düzen"[29] getirme tarihsel misyonununu "Türk"e veren dernek, 1980 askerî rejimi koşullarında altın çağını yaşar. 1982 anayasasının hazırlık sürecindeki tartışmalarda dernek sözcüleri sık sık müdahalelerde bulunurlar. "Türk geleneğinde devlet kutsaldır. Anayasanın temelini bu çıkış noktası oluşturmalıdır," diye yazan bir teorisyenleri, ardından şunu ekler: "Ferdi hak ve hürriyetler ile ferdi menfaatler putlaştırılmamalı, millet ve devlet menfaatlerini aşmasına mahal verilmemelidir."[30] Ocağın düşünce ustalarından biri olan Prof. Süleyman Yalçın'a göre, "ulusal kültür politikamız çerçevesinde, tarihimizden gelen yönetici hattın dışında yer alan fikir ve inançları kabul etmek mümkün değildir. [Ulusal kültür politikamız] ancak Türk-İslâm sentezi çerçevesinde belirlenebilir. 55 milyonun 26-28 milyonu istiyor gibi basit bir nedenle [bu konudaki] ulusal konsensüs değiştirilemez. Toprak altında yatan milyonlarca Türk'ün bu konsensüs konusunda söyleyecek sözleri yok mudur?"[31] "Ulusal kültür politikası" başlıklı ve 1983 tarihli son derece resmî belge doğrudan doğruya bu sentezden esinlenerek, dini "kültür"ün merkezine yerleştirir ve evrim teorisi gibi "yozlaşmış ve yanlış" fikirlere savaş ilan eder.[32] Süngü ucuyla dayatılan ve % 92 oy alan 1982 anayasası, hem bu ideolojinin hem de kalıcı bir otoriter rejim dayatma iradesinin işaretlerini taşır. Geçici maddelerinde, Kenan Evren'in yedi yıllık bir süre boyunca cumhurbaşkanlığına atanmasını benimseyerek, cumhurbaşkanının ve neredeyse sadece askerlerden oluşan Milli Güvenlik Kurulu'nun sistemdeki ağırlığını güçlendirir.

---

[27] Bkz. Étienne Copeaux, "Ahmed Arvasi Un idéologue de la synthèse turco-islamique", *Turcica*, sayı 30, 1998, s. 220.

[28] Tanıl Bora ve Kemal Can, *Devlet, Ordu, Dergâh. 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 137.

[29] *A.g.e.*, s. 146.

[30] Yüksel Taşkın, *Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına Milliyetçi-Muhafazakâr Entelijensiya*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 258.

[31] Vecdet Timuroğlu, *Türk-İslam Sentezi*, Başak Yayınları, Ankara, 1991, s. 65.

[32] *A.g.e.*, s. 91.

Aradan on yıllar geçmiş olmasına rağmen, tarihçilerin bu askerî rejimin sona erdiği bir tarih ileri sürmeleri güçtür. Akılda tutulabilecek ilk tarih 6 Kasım 1983'tür. Seçimlerin yapıldığı bu gün, seçimlere katılmalarına izin verilen üç oluşumdan biri olan askerlerin partisi MDP (Milliyetçi Demokrasi Partisi) büyük ölçüde yenilgiye uğrar. Eski bir asker olan Turgut Sunalp'in (1917-1999) yönettiği MDP oyların sadece % 23,27'sini alarak, Turgut Özal'ın muhafazakâr partisi ANAP'ın (Anavatan Partisi, % 45,15) ve Necdet Calp'ın (1922-1998) "sosyal demokrat" Halkçı Parti'sinin (% 30,27) çok gerisinde kalır. Anlamlı olabilecek ikinci bir tarih ise, 9 Kasım 1989'da Turgut Özal'ın cumhurbaşkanlığına yükselişidir. Bu seçim anlamlıdır, çünkü öncelikle, artık devletin hiçbir aygıtını kontrol edemeyen "Kenan Evren sayfası"nın çevrilmesini sağlar, sonra da Türkiye tarihinde ikinci kez bir sivili cumhurbaşkanlığına çıkarır. Nihayet, üçüncü bir tarihten daha söz edilebilir: 12 Eylül 2010. Hükümet darbesinin yıldönümü, seçim takvimi tarafından, 1982 anayasasının kimi maddelerinde değişiklik yapmaya yönelik bir referandum düzenlemeye tek uygun gün olarak saptanmıştır. % 57,9 oyla benimsenen değişiklikler kurumlarda cumhurbaşkanının ağırlığını azaltır ve 12 Eylül 1980 generallerinin mahkemeye çıkarılmasının yolunu açar.

Turgut Özal'dan Recep Tayyip Erdoğan'a (1983-2012)

1983'ten 2011'e dek Türkiye neredeyse onar yıl sürmüş üç dönem geçirir. Bunların her biri kendine özgü bir politik kuşağın ve özelliklerin damgasını taşır. İlki, kısmen Nakşibendi tarikatı çevresinde yetişmiş mühendis Turgut Özal'ın[33] ve iş çevrelerinden gelen ya da bu çevrelere yakın, dünya ağlarının parçası olan ama daha ziyade muhafazakâr, "prensler" denen teknokratlarından oluşan (örneğin danışmanı Adnan Kahveci (1949-1993) ya da dış işleri bakanı, ardından başbakanı Mesut Yılmaz (1947 doğumlu)) ANAP'ın damgasını taşır. İlk başta, zorunluluktan ama aynı zamanda da inanç gereği, 12 Eylül generallerinin dayattığı çok dar çerçevelere ve doğallığında doktrin olarak hizmet eden "Türk-İslâm Sentezi"ne bağlı kalan bu yeni politik seçkinler, orta sınıfların potansiyeline, özel teşebbüs yoluyla iktisadi gelişime ve Arap dünyasına yönelik ihracatları teşvik eden bir sanayi politikasına bel bağlarlar. Basın ve can çekişen sol muhalefet üzerindeki baskı biraz hafifletilir, fakat askerî rejimden miras yasakların çoğundan –özellikle de yurttaşlık haklarından yoksun bırakılmış eski siyaset yöneticilerini ilgilendirenlerden– yarar sağlanır. Nihayet, Yücel Taşkın'ın belirttiği gibi, Özal "ulusu" ikiye bölmektedir: bir "orta direk", yani orta sınıflar ve "dışlanmışlar." Bu ikincisi, darmadağınık bir halde, radikal solu, kentlerin ve kırsal kesimin yoksullarını, Alevileri, Kürtleri kapsar: "Özal'ın 'başarısı', birinci ulustakilerin refah ve istikrarlarının karşısına bu muğlak ikinci ulusu koyabilmesinde aranmalıdır. Birinci ulusun huzuru adına, ikinci ulusa baskı uygulanabilirdi. Bu kesime yönelik şiddeti alkışlayabilen bir 'ortadirek', Özal'ın eseridir."[34]

---

[33] Korkut Özal, "Twenty Years with Mehmed Zahid Kotku: A Personal Story", in Elisabeth Özdalga (der.), *Naqshbandis in Western and Central Asia, Change and Continuity*, Swedish Research Institute, İstanbul, 1999, s. 159-185.

Bununla birlikte, Turgut Özal, özellikle 1989'da cumhurbaşkanı seçildikten sonra ve çoğu zaman her şeylerini ona borçlu olan partisinin baronlarına karşı, şunu ilk anlayan kişi olacaktır: Türkiye'yi görülmemiş bir iktisadi liberalizmin deneme tahtası yapan politikası, eğer askerî rejimden miras kalan otoriter çerçeveyle sınırlı kalırsa, kendi geleceğini uzun süre garanti edemeyecektir. Meşruluk kaynağı olan anti-komünizmin de sonunu belirleyen Soğuk Savaş'ın sonu, 1979 İran Devrimi'nin ardından oluşan bölgesel *statüko*'nun dayanıksızlığını gösteren 1990-1991 Körfez Savaşı, 1987'de düzenlenen bir referandum sayesinde eski parti yöneticilerine yurttaşlık haklarının iadesi, toplumun birçok kesiminden yükselen demokratikleşme talepleri... bütün bunlar yepyeni bir durum yaratır. Dahası, Abdullah Öcalan'ın PKK'sinin (Kürdistan İşçi Partisi) 15 Ağustos 1984'te başlattığı gerilla hareketi Kürt gençliği için referans oluşturur ve bu mücadele, karşılığında uygulanan toprakları ve yaşam alanlarını yakıp yıkma politikasına, özellikle 1987'den itibaren bir olağanüstü hal rejiminin kurulmasına rağmen gelişir, daimi bir istikrarsızlık kaynağı oluşturarak politik bir çözümü gerekli kılar.

1991'den 2002'ye dek uzanan ikinci dönem, kronik bir politik istikrarsızlığın damgasını taşır. Ama özellikle 1980 öncesinin eski parti liderlerinin geri dönüşüne şahit olunur: Demirel, Erbakan, Ecevit ve Türkeş. 1991 seçimleri Türkiye'nin demokratikleştirilmesini ağızlarından düşürmeyen iki partinin koalisyonunu iktidara taşır: Eski "Milli Şef"in oğlu Erdal İnönü'nün (1926-2007) yönettiği ve CHP'nin vasiyetine sahip çıkan –birkaç yıl sonra CHP adını geri alacak– Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) ile ülkenin yeniden başbakanı olan Süleyman Demirel'in yönettiği AP'nin son hali olan Doğru Yol Partisi (DYP). Demirel Türk tarihinde ilk kez "Kürt realitesi"ni tanır. Her şey SHP listesinden parlamentoya giren "Kürtçü" vekillerin biraz hareket alanı bulacaklarına işaret eder. 1992 yılında Newroz şenliklerinin (Kürt yeni yılı, 21 Mart) sert bir şekilde bastırılması ve yüz kadar sivilin kurban gitmesi, yine de, özerkliğin sınırlarını olduğu kadar yeni hükümetin reform iradesini de gösterir. Özal, cumhurbaşkanı sıfatıyla, PKK ile pazarlıkları başlatmak için *solo* oynamaya karar verir ve ilk başta bir ateşkes elde eder. Fakat 17 Nisan 1993'te Özal'ın ani ölümü –kimilerince cinayet olarak nitelenmektedir–, ardından da bir PKK komutanının emriyle 33 askerin öldürülmesi, bu açılım dönemine sert bir şekilde son vererek, güvenlikçi seçeneğin savunucularına yetki verir.

Özal'ın yerine cumhurbaşkanı olan Demirel'in boşalttığı başbakanlığa, bilimsel çapı pek büyük olmasa da modern bir Türkiye imajının taşıyıcısı ekonomi profesörü Tansu Çiller (1946 doğumlu) geçer. Demirel ve veliahtı birçok konuda çatışırlar, fakat Kürt sorununun idaresini orduya ve güvenlik organlarına bırakma ve görünüm bakımından modern ama daha da etnisist bir Türk milliyetçiliğini savunma konusunda anlaşırlar. 1993'ten itibaren ölüm mangaları Kürt bölgelerinde terör saçar ve resmî tahminlere göre, çoğunlukla PKK'yle hiç ilişkisi olmayan 2 binden fazla politikacı, entelektüel ve işadamı kurban edilir. Kürt partisi olmakla birlikte kendini bu "etnik" etiketle sunamayan DEP (Demokrasi Partisi), vekillerinden Mehmet Sincar'ın (1953-1993) ve yüzden fazla üyesinin öldürülmesiyle ağır bedel öder.[35] Diğer vekillerinin parlamenter dokunulmazlığı medyatik bir linç kampanyasının ardından kaldırılır (2-3 Mart 1994); içlerinden çoğu, Hatip Dicle (1954 doğumlu) ve Avrupa Parlamentosu Sakharov ödüllü Leyla Zana (1961 doğumlu) on yıldan fazla süre hapiste kalacaklardır. Kürt milletvekillerinin hapse atılması, biçimsel bir demokrasinin kurumsal yapılarını tartışma konusu etmese de, politik oyuna dolaylı askerî müdahale olarak kabul edilebilir.

Fakat 1980 ve 1990'lı yıllarda yaklaşık 40 bin kişinin ölümüne yol açan bu çatışma, artık geniş ölçüde orduya bağlı olan Türk politik arenasını yeniden şekillendiren tek unsur değildir. 1994 belediye seçimleri Necmettin Erbakan'ın eski partisi MSP'nin kötü yontulmuş bir hali olan Refah Partisi'nin, uzun süre "sol"un alanı olarak kabul edilen İstanbul'un ve başkent Ankara'nın da aralarında bulunduğu birçok şehirde yükselişine tanıklık eder. 1995 yılında, Refah Partisi oyların sadece % 21,32'siyle, paramparça bir mecliste birinci parti olur. Bütün seçim kampanyasını İslâmcılığa karşı laikliğin savunmasına dayandırmış olan Çiller, iktidarda kalabilmek için Refah Partisi'yle ittifaka karar verir, ancak Erbakan'ın yerine başbakanlık koltuğuna geçmek konusunda askerlerin baskısına güvenebileceğini umar.

Ancak politikanın kartları değişmiştir: 1993'ten 1995'e dek askerlerin pek sevdiği Çiller, askerler ve Demirel'le kurmuş olduğu hegemonik ittifaktan artık dışlanmıştır. Cumhurbaşkanının eksiksiz suç ortaklığıyla, ordu kendini biricik politik aktör olarak dayatarak, koalisyon üzerinde büyüyen bir baskı uygular ve bu kez İslâmcılara karşı "yeni kurtuluş savaşı" tehdidini savurur.[36] Gerçekten de, örneğin kara kuvvetleri komutanı gibi birçok asker,

---

[34] Yüksel Taşkın, *a.g.e.*, s. 299.

[35] Bkz. Aydın Bolkan, *Faili Meçhul Bir Milletvekili Cinayetinin Öyküsü Mehmet Sincar*, Aram Yayınları, İstanbul, 2005.

[36] "Military Document: "New War of Liberation Against Islamists"", *Turkish Daily News*, 9/1/1999.

Batılı devletlerin "haçlı zihniyeti" sonucunda, "ayrılıkçı terörizm" ve "irtica" şeklindeki iki cepheden birden Türkiye'ye saldırdığına inanır.[37] Askerî brifingler sırasında, ordunun iki numarası Çevik Bir (1939 doğumlu) ya da yüksek rütbeli diğer generaller, İslâmcı bir tehdidin eli kulağında olduğunu, tabloların, istatiktiklerin, organigramların desteğiyle ısrarla vurgularlar; sansasyon basını da hükümete karşı gerçek bir medyatik savaşa girişir. 28 Şubat 1997'de, ülke aylardır Susurluk skandalı denen ve aşırı sağcı kimi militanlarla güvenlik organlarının ve "çevreler"inin bağlarını ortaya koyan olayla çalkalanırken, büyük oranda askerlerin egemen olduğu Milli Güvenlik Kurulu, hükümeti, az çok kendi kendini batırmak anlamına gelen bir protokol imzalamaya zorlar. Cumhurbaşkanının da desteklediği ordunun talepleri arasında, tarikatlara bağlı dinî okulların denetimi ve bunların kademeli olarak kamu güçlerine devri, eğitimin birliğine dair 1924 yasasının uygulanması, çocukların dinî okullara girişini engelleyecek şekilde zorunlu eğitimin sekiz yıla çıkartılması, kılık kıyafet alanını düzenleyen yasaların uygulanması, eğitim sisteminde Kemalizm'in güçlendirilmesi ve ordudan atılan subayların sivil kamusal görevlerde işe alınmasının yasaklanması ve bu sivil kamusal alanlara "İslâmcı çevreler"in sızmasını engellemek amacıyla askerlerin katı rejimine uymaya davet edilmesi yer alır. Çiller, yeni hükümeti kurma görevinin kendisine verileceği umuduyla koalisyonu bozar; ama onun yerine, rakibi ve ANAP yöneticisi Mesut Yılmaz görevlendirilir. Ne var ki siyasiler, yasadışılığa geçmiş radikal sağcı militanlar, istihbarat servisleri ve mafya yapıları arasındaki gizli işbirliğini ortaya çıkaran yeni skandalların ardından, Özal'ın veliahtı kısa süre sonra istifa etmek zorunda kalır. 2 Aralık 1998'de 74 yaşındaki Bülent Ecevit, sistemin son çaresi olarak, yeni başbakan olur.

Birkaç ay sonra, 18 Nisan 1999'da, partisi DSP yasama seçimlerinde % 21,71 oy alır ve ülkenin birinci partisi olarak kabul görür. Bu başarı, pinpon Ecevit'in 1970'li yıllardan bu yana büyük ölçüde yitirdiği kişisel karizmasına değil, başka iki olguya bağlıdır: Anayasa Mahkemesi'nin Refah Partisi'ni yasaklaması –partinin yeni hali olan Fazilet Partisi % 15,41 oy almış olsa da– İslâmcılara ağır bir darbe indirmiştir; özellikle de PKK lideri Abdullah Öcalan'ın Kenya'da –Amerikalı meslektaşlarının desteğiyle– Türk ajanlar tarafından yakalanması, ardından İmralı adasındaki bir tecrit hapishanesine nakli, yaşlı politikacının prestijini önemli ölçüde artırır. 1997 yılında ölen Alparslan Türkeş'in yerine geçen Devlet Bahçeli'nin (1948 doğumlu) MHP'siyle –ki bu parti de milliyetçi dalgadan geniş ölçüde yararlanmıştır (% 15,41)– ve bir gölge konumuna düşmüş olan Turgut Yılmaz'ın ANAP'ıyla (% 18,03) oluşturduğu koalisyon yine de kırılgandır. Bakanlarının çoğunu lekeleyen rüşvet olaylarının, 20 bin kişinin kurban verildiği Marmara depreminin (17 Ağustos 1999) sonuçlarının idaresindeki facianın, radikal sol militanlar karşısındaki son derece baskıcı politikanın ve nihayet, 2000 Kasımı'nda patlak veren ülke tarihinin en ciddi ekonomik krizinin birleşik etkisine dayanamaz.

Bir yıl sonra Türkiye, sağlığı için tehlikeli olduğunu düşünen eşinin bakanlar dahil her türlü ziyareti yasaklayarak tedavi etmeye çalıştığı hasta bir adamın yönettiği paramparça bir hükümete sahiptir. DSP içindeki istifalar artarken, ufukta hiçbir politik çözüm belirmez. Öne alınan 2 Kasım 2002 seçimleri, bütün politik sınıfı tek bir aktörün lehine ezerek, krize son verir: Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP ya da AK-Parti). AKP, yasaklanmış İslâmcı parti olan Fazilet Partisi'nden sadece altı ay önce ayrılmış olup, eski İstanbul belediye başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın (1954 doğumlu) yönetimindedir ve % 34,26 oy alır. Beş yıl sonra performansını artırır (% 46,47) ve iktidardaki onuncu yılı olan 2011 yılında % 49,9'luk oy oranına erişir.

AKP'nin kalıcı başarısı, öncelikle, ordunun egemenliğinde olan ve siyasilerin açıkça tabi kılındığı güvenlikçi bir sistemin tükenişine bağlıdır. Semih Vaner'in belirttiği gibi, "1999 seçim ortamı, özellikle 28 Şubat süreci diye adlandırılan şeyle birlikte, askeri partinin gölgesini taşıyordu."[38] Fakat sonuçta, 1998-2002 arasında genelkurmay başkanı olan Hüseyin Kıvrıkoğlu'na (1934-) göre "bin yıl sürmesi"[39] gereken bu "süreç", seçmenin büyük bölümünün genelkurmay başkanının ve cumhurbaşkanının militarist-bürokratik devletine karşı soğukkanlı öfkesini güçlendirmekten başka bir işe yaramadı. Gerçekten de, onların sistemi, İslâmcı bir oluşumdan muhafazakâr bir partiye dönüşmeyi başarmış, böylece zaten oldukça muhafazakânr olan bir toplumun taleplerine cevap veren bir örgüt karşısındaki sınırlarını görmüştür. Tıpkı Özal gibi, orta sınıflara ve bir taşra burjuvazisinin entegrasyonuna bel bağlayan parti, gerçekten de, bir "pasif devrim" gerçekleştirir.[40] Fakat başarısını, başta parti başkanı Recep Tayyip Erdoğan olmak üzere, yeni kişiler ortaya çıkarmasına da borçludur. Mütevazı bir çevreden gelen, imam hatip lisesinde, ardından İstanbul'daki bir üniversitenin iktisadi ve ticari ilimler bölümünde eğitim gören, sonra da kırk yaşında İstanbul belediye başkanlığı yarışına atılan, hiçbir yabancı dil bilmeyen, ancak uluslararası sahnede boy gösteren, Türkiye'nin büyüklüğünü ve imparatorluk geçmişini takıntı haline getirecek kadar milliyetçi ama Kürt sorununda az çok açık biri olan başbakan figürü, 1980-1990 yıllarının erkek ve kadın politikacılarıyla tezat oluşturur.

---

[37] Akt. Faik Bulut, *Ordu ve Din Devlet Gözüyle İslamcı Faaliyetler (1829-2007)*, Berfin Yayınları, İstanbul, 2007, s. 39.

[38] Semih Vaner, "La démocratie et l'autoritarisme vont de pair", Semih Vaner (der.), içinde, *a.g.e.*, s. 158.

[39] Bkz. Faik Bulut, *a.g.e.*; Ali Bayramoğlu, *28 Şubat Bir Müdahelenin Güncesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

[40] Bkz. Cihan Tuğal, *Passive Revolution Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism*, Stanford University Press, Stanford, 2010.

AKP'nin gelişi Kemalist kampta bir düşmanlık dalgası başlatır. "Cumhuriyeti savunmak için" basın kampanyalarına ve birçok şehirde düzenlenen çok büyük gösterilere, cumhuriyet savcısının ifade ettiği partinin yasaklanma talebi, CHP'nin yönettiği muhalefetin hükümet kararlarını geçersiz kılmak için Anayasa Mahkemesi'ne sistematik başvurusu, AKP'nin adayı Abdullah Gül'ün (1950 doğumlu) 2007 cumhurbaşkanlığı seçimlerine adaylığını engellemek için ordunun kendi internet sitesinde yayımladığı ultimatom biçimindeki doğrudan müdahalesi, nihayet sayısız darbe teşebbüsü eklenir. Başarısız kalan bu projeler, yine de, arkalarında, yazılı, keza görsel-işitsel binlerce belge bırakmış ve üst rütbeli askerlerin ilk kez bu ölçekte tutuklanmasını sağlamıştır (2011 yazında 14'ü görevli, 49 general hapisteydi).

Özellikle Kürt sorununun idaresinde her zaman güvenlikçi ayrıcalıklardan destek alan ordu, 2010'lu yılların başında politik sistemi kendine tabi kılacak durumda değildir. Ne var ki, devletin bütün aygıtlarını kontrol eden, bütün vali ve kaymakamlarını, bütün polis ve güvenlik organı şeflerini, kamu hizmet ve işletmelerinin bütün yöneticilerini, kısa süredir de bütün diplomatları atayan (ki bunların kimileri, üzerinde duracağımız Fethullah Gülen cemaatine mensuptur) AKP'nin tek başına tahakkümü, henüz değerlendirecek durumda olmadığımız yapısal politik etkiler meydana getirir.

1945-2012: Süreklilikler ve kopuşlar

Bu kronolojik mihenk noktaları, hem Türkiye'nin yakın tarihini oluşturdukları için hem de geçmişin çatışmalı anılarını da doğurdukları için anlamlıdır. Bu tarihsel olaylar, anmalar aracılığıyla zaman içinde yeniden hatırlanma ve toplumu kendi zamansallıklarının çok ötesinde kutuplaştırma yeteneğine sahiptir. 1960, 1971, 1980, 1994, 1997 ve 2007'deki sert ya da "yumuşak" askerî müdahalelerin yol açtığı bölünmeler, her seferinde, sisteme belli bir sertlik dozu getirmiştir. Bu müdahalelerin her biri, bir süreci kesintiye uğratarak, darağacını, cinayeti, en iyi durumda hapishaneyi (1994, 1997) ve yönetilemez bir gerilimi (2007) kısmen ya da tamamen parti rekabetlerinin yerine geçirmiştir. Bu darbelerin kurbanları on binlerle hesaplanır. Bunların, örneğin 1970'li yılların başındaki radikal sol yöneticiler ya da "Newroz ateşini diri tutmak" için askerî bir cezaevinde kendilerini yakarak ölüme gitmiş olan ilk kuşak PKK militanları gibi bazıları simgeleşmiştir. İki devlet adamı da, Adnan Menderes ve Turgut Özal, toplumun bir bölümünün kolektif belleğinde kurban statüsüne erişmiştir. İlki idam edilmiştir; ikincisinin de bir cinayete kurban gittiğini (muğlak işaretlerin desteğiyle) düşünenlerin sayısı çoktur.

Ancak altmış yılı aşkın bir zaman dilimini kapsayan bu mihenk noktaları, Türk politik sistemindeki süreklilikleri ve süreksizlikleri düşünmek açısından da önemlidir. Bu sıfatla, 1945-1946 yılında Kemalist parti-devlet sisteminden çıkış, dünya savaşı sonrası ortamında kaçınılmaz olduğu kadar radikal de olduğundan ve 20. yüzyılın ikinci yarısından günümüze dek Türkiye'nin oluşumunu belirlediğinden başlı başına anlamlıdır. Bu çıkış, sadece, tarihçi Cemil Koçak'a göre cumhurbaşkanı İnönü'nün denetleyecek güce sahip olamadığı bir sürecin sonucu olan çoğulcu sisteme geçişle ilgili değildir. Koçak'ın argümanını sürdürürsek, gerçek kopuşun, parti-devletin aşırı-otoriter, hatta savaş yıllarında açıkça antisemitist bir doktrini, "demokratik" ve Batı yanlısı bir söylem lehine terk edişiyle tamamlandığını ekleyebiliriz: "Seçkinler şu ikilemle karşı karşıyaydılar: Ya kendi ideolojilerini terk etmeyeceklerdi, ki bu durumda iktidarlarını kaybedebilirlerdi ya da [komutayı] elde tutabilmek için sevgili doktrinlerinden kısmen ya da tamamen kopacaklardı. Zorunluluk sonucunda ikinci yolu seçtiler. Zaten bu yeni rejimi istikrarlı kılmanın tek çözümüydü." Yazara göre, tek partiden çok partililiğe geçiş, aynı zamanda, "amorf", kaçınılmaz olarak eklektik bir ideolojik arayış zamanıdır.[41]

Bu eklektiklik, kısmen "eskinin" artık işlememesiyle, hareket kabiliyetini kaybetmesiyle ve –devletin zirvesi de dahil, hatta özellikle devletin zirvesini– ikna etmemesiyle açıklanır. Fakat, CHP yöneticilerinin, en başta da İnönü'nün, 1922-1945'teki toplum üstü tavırdan yola çıkarak iktidarda kalmanın imkânsızlığının bilincinde olduğu da açıktır. Bu tarihten itibaren, yöneticilerin "amorf" arayışları, yeni bir hegemonik blok inşa etme zorunluluğuyla ifade bulur. Bu bloğun inşası için, geçmişte olduğu gibi devletin bürokratik kaynakları yeterli değildir. Rejimin ayakta kalmasının gerektirdiği yeni politik dayanağı inşa etmeyi tek sağlayabilecek olan şey, devletin dışındaki unsurlardır; hatta iç düşman olarak belirledikleridir. İsmet İnönü, aralarında Rauf Orbay'ın da bulunduğu sürgünlerin geri dönüşünü kabul ettiğinde ve TCF'nin eski şahsiyetlerinin itibarını iade ettiğinde (Kazım Karabekir meclis başkanı olur) böyle bir açılımın gerekliliğini çoktan hissetmişti. 1945'ten sonra açılım başka bir yönde sürerek, tarikatları ve en tutucu dinsel çevreleri içine alır. Kuzey Afrika kökenli ve açıkça anti-Kemalist olan Ticani tarikatının lideri Kemal Pilavcıoğlu, CHP vekili olmak için adaylığını koyar.[42] CHP'nin dışladığı toplumsal çevrelerle eklemlenmesinin bir diğer örneği, parti içinde dinsel duyarlılığıyla tanınan Şemseddin Günaltay'ın (1883-1961) 1947 yılında başbakanlığa atanmasıdır.[43] Zaten Günaltay bu ayrımdan dolayı gururludur ve 1949 yılında şunu belirtir: "Ben, ilkokula din eğitimini sokmuş ve Müslümanlara nasıl dua edildiğini ve ölülerin nasıl gömüldüğünü öğretmek için imam hatip [yetiştirme] dersleri açmış bir hükümetin başbakanıyım."[44] O tarihten sonra, Kemalizm'i sürdürmeyi ya da restore etmeyi hedefleyen sivil ya da askerî hiçbir rejim, bu "açılım" mekanizmasından kaçamayacaktır ve sonunda her zaman, kamusal yatırım yoluyla ve kontrol edebilme umuduyla, toplumun dinsel kutbunu güçlendirecektir.

---

[41] Cemil Koçak, *Türkiye'de, a.g.e.*, s. 31.

[42] Kadir Dede, "İnönü'den Bayar'a Gericilik: Çok Partili Hayata Geçiş", Fikret Başkaya (der.), *Resmi Tarih Tartışmaları*, 7 içinde, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2009, s. 108.

[43] M. Asım Karaömeroğlu, "Globalizm ve Türkiye'de İslâm", *Mürekkep*, 1995, s. 65.

Bazen az bazen de çok sert askerî müdahaleler de "sistem"i zaman içinde şekillendiren ve düzenleyen politik bir "mekanizma" oluşturur. Enver'in güç gösterisinde bulunduğu 1913'ten 1950'li yıllara dek, askerî gövde "darbeci" bir mantık içinde olmamışsa, bunun nedeni politik ve askerî iktidarların neredeyse organik olarak üst üste binmesidir; Enver ve Cemal Paşa (Talat Paşa'yı da kapsayarak), ardından Mustafa Kemal ve İsmet İnönü, bu meslekten askerler, her iki alanda da bütün aygıtları denetlerler. 1950'li yılların çoğulcu ortamı, bir yanda, kalıcılığı ordu, sivil ve hukuksal bürokrasinin bir kısmı ve Kemalist aydınlar tarafından sağlanan ebedi ulusu temsil eden ebedi bir varlık olarak kabul edilen devlet ile, diğer yanda, belirlenimsizliği ve sapmaları içinde, seçimler dolayısıyla söz sahibi olan "halk"ı temsil etmekle görevli hükümet arasındaki ayrımla, bu iki güç arasındaki rolleri yeniden tanımlar. "Halk"ı temsil edenler, devlet ve ordu-millet kültünü yücelten milliyetçi bir perspektife dahil oldukları ölçüde daha büyük oranda içselleştirilen bu rol dağılımı, askerlere, prensip olarak hakem ve sansürcü rolü atfeder. Fakat 1950'li yıllardan 2000'li yıllara dek, kurumsal bir düzenek haline gelmiş olan bu güç bölüşümü, ordunun doğrudan ya da dolaylı dönemsel müdahalelerine varır.

1960, 1971 ve 1980'deki ilk üç müdahale, kimi zaman eşzamanlı olarak doruğa taşınmış üç dinamiğin üstüste binmesinden kaynaklanır. Bunların başında, sivil iktidarın politik, ekonomik ve güvenlikle ilgili keskin bir krizi aşmayı becerememesinden kaynaklanan yönetim sorunu gelir. İkinci dinamik, iç işleri bakanlığı aracılığıyla güvenlikçi aygıtı denetleyen ve toplumun çeşitli sektörlerinde geniş bir yandaş ağını yöneten sivil iktidarın özerkleşmesidir. Nihayet, ordunun toplum-üstü tutumundan uzaklaşmasını ve bu durumun sonunda onu politik, toplumsal ve ekonomik çatışmalara sürükleyerek kendi içindeki bağlılığı tehlikeye düşürmesini ya da radikalleşme noktasına varılmasını da belirtmek gerekir. Orduya vatanı ya da rejimi koruma misyonu yükleyen "Kemalizm", bundan böyle hem meta-referans olarak hizmet eder (ki bu sıfatla hiçbir aktör ona itiraz edemez ve ordu da kendini meşrulaştırma ihtiyacı duymaz), hem de "restore edici" bir eylem ufku oluşturur.

---

[44] Kadir Dede, *a.g.y.*, s. 107.

Bu üç dinamiğin etkileşim içine girdiği özgül konfigürasyonlar, 1960, 1971 ve 1980 hükümet darbelerinin, üçü de yönetemezlik koşullarında meydana gelmelerine rağmen, birbirlerinden neden bu kadar ayrı olduğunu açıklar. Gerçekten de, en genç üyesi olan Muzaffer Özdağ'ın henüz 27 yaşında olduğu askerî bir komiteyi iktidara getiren ilk darbe, ordunun güçlü kuşaklararası çatışmalara sahne olduğu ve fazla ideolojikleşmiş sayısız yasadışı örgütün faaliyet yürüttüğü bir ortamda cereyan eder. Bu darbe, öğrencilerin, aynı zamanda da üniversite öğretim görevlilerinin başkaldırısıyla radikalleşmiş subayların bir bölümünü seferber eder ve askerlerin, bu aydın kesimle bağ kurma noktasına varacak kadar toplum üstü tavırlarından uzaklaşmalarına yol açar. Sonuçları bakımından 1950'li ve 1960'lı yılların Arap askerî darbelerinden çok farklı olmakla birlikte, bu darbe her şeye rağmen Türkiye çerçeveyi aşan genelleşmiş toplumsal ve politik muhalefet sürecinin ürünüdür. Kendine özgü kuşaksal boyutu, aynı zamanda, Atatürk'ün kült kitabı Grigori Spiridonovia Petrov'un (1866-1925) *Beyaz Zambaklar Ülkesinde*'sini ya da Eleanor H. Porter'ın (1868-1920) *Polyanna*'sını hayranlıkla okuyan olan bazı subayların romantik düşleriyle de ifade bulur. Üyeleri orta ya da alt sınıflardan gelmektedir; asker ya da memur ailelerinin kesin bir üstünlüğü vardır.[45] Hem kuşak hem sınıf bakımından bu ikili boyut ordu içindeki kitlesel temizlikleri (genelkurmay başkanı ve yüksek rütbeli 3.500 subay) olduğu kadar, üniversitede (402 eğitmen) ve adalet sisteminde de görülen (520 hâkim) temizlikleri açıklar.

İkinci hükümet darbesi olan 1971 darbesi de yönetim boşluğu koşullarında meydana gelir. Ama bu kez, "sistem"in kaldıramadığı toplumsal ve politik başkaldırılardaki artışa bağlıdır. Genelkurmay başkanı Memduh Tağmaç (1926-1978) bu durumu özlü ve açık terimlerle ifade eder: "Toplumsal uyanış, iktisadi gelişmenin önüne geçti."[46] Ordunun müdahalede bulunmak için CIA ve NATO'nun desteğini alıp almadığını, Demirel hükümetinin dışişleri bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in (1908-1993) iddia ettiği gibi, bunların Demirel hükümetine "öldürücü darbe"yi indirip indirmediklerini bilmek güçtür.[47] Bununla birlikte, kesin olan bir şey vardır: Darbe, hem birleşik hem de parçalı bir askerî güç tarafından gerçekleştirilmiştir. Birleşiktir; çünkü 1960'taki aykırı bileşenler, örneğin Albay Türkeş gibi onu aşırı-milliyetçi bir eyleme yöneltmek isteyenler ya da Talat Aydemir (1917 doğumlu, 1964'te idam edildi) gibi sol yönde radikalleştirenler elenmiştir. Cevdet Sunay'ın cumhurbaşkanlığı (1966-1973) orduyu yeniden kurumlaştırır ve sağa demir attırır. Fakat yine de parçalıdır; çünkü genç subaylar *Yön* ya da *Devrim* dergilerinin taşıdığı güçlü bir sol akımın çekimindedirler. Bu dergiler öyle etkilidir ki, Süleyman Demirel bunları 31 Mart 1909 öncesinin *Volkan* dergisiyle (bkz. 8. Bölüm) karşılaştırır.[48] 1930'lu yıllarda *Kadro* geleneğine dahil olmuş "Kemalist sol"un birçok düşünürü, başta da Doğan Avcıoğlu (1926-1983) ve Prof. Mümtaz Soysal (1929 doğumlu) genç subaylar arasında zaten giderek artan bir etkiye sahiptir. Avcıoğlu'ndan söz etmişken, General Celil Gürkan'ın (1918 doğumlu) tanıklığına kulak verelim: "[Avcıoğlu'nun] *Türkiye'nin Düzeni* eseri, silahlı kuvvetler için öyle büyük ve öyle yaygın bir ilgi uyandırmıştı ki, elden ele dolaşan bir referans olmuştu. Asla unutmayacağım, bir sohbet esnasında, General [Ömer Faruk] Gürler (1914-1975) bana şöyle demişti: 'Celil, *Türkiye'nin Düzeni*'ni okumamış bir subayı eğitimini henüz tamamlamamış kabul ederim.'"[49]

---

[45] Doğan Akyüz, *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi: Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir-Komuta Zincirine*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 132-137.

[46] Akt. Emin Değer, *CIA, Kontr-Gerilla ve Türkiye* içinde, Ankara, 1978, s. 175.

[47] İsmail Cem, *12 Mart*, Cem Yayınları, İstanbul, 1973, s. 299, 314.

Bu subaylar 9 Mart 1971'de kendi darbelerini örgütlemeye çalışırlar. Sola karşı açıkça düşmanlık dolu müdahalesini üç gün sonra gerçekleştiren askerî hiyerarşinin buna cevabı, orduyu toplum-üstü bir yapı olarak yeniden oluşturmaktan ve yeniden dayatmaktan ibarettir. Solun "kafasına bir balyoz" gibi inmeye kararlı ve onu gerçekten de ezen[50] hükümet darbesi, Kemalizmin Türkiye'de ortaya temel sorunu bir süreliğine çözer. Bu sorun askerlerin başbakanı Nihat Erim tarafından şöyle ifade edilmiştir: "Herkes Atatürkçü. Atatürk [prensiplerine uygun] reformlar hangileridir? Uygun olmayanlar hangileridir? Bu bulmacayı nasıl çözeceğiz? Ya kendi kendine çözülür ya da yumruğu güçlü biri, 'benim yorumum tek Atatürkçü yorum' der ve herkes de 'evet, efendim,' der ve işin içinden çıkarız."[51]

Nihayet 12 Eylül hükümet darbesi, birçok kişinin demokratik çerçevede aşılamayacağına inandığı, şiddetin ve ekonomik krizin şiddetlendirdiği yönetilemezlik durumunda örgütlenmiştir. Banka sektörünün çıkarlarının temsilcisi Ziya Hatiboğlu, "gelecek kuşakları yaşatabilmek için, Türkiye'deki 44 milyon insanı yoksullaştırmak gerek"[52] dedikten sonra şöyle devam eder: "Durum o vaziyette ki, karma ekonominin prensiplerini koruyarak demokratik rejim nasıl yaşatılabilir bilemiyorum."[53] Fakat hükümetin güçlü bir toplumsal meşrulukla özerkliğini korumayı başaramaması, ülkenin tek toplum-üstü gücü olarak kendini dayatması için orduya her türlü serbestliği sağlar ve dolayısıyla da hükümet darbesini mümkün kılar. Demirel hükümetinin cılız toplumsal temelleri, onu, radikal sağın MHP'si ve İslâmcı MSP karşısında giderek artan bir bağımlılığa mahkûm eder. Bu iki parti de Demirel hükümetini baskı altına alır ve her türlü manevra alanından yoksun bırakarak onun su yüzünde kalmasını sağlar. Krizin yarattığı kısa vadeli politik ranttan en başta yararlananlar onlardır. Demirel onların himayesinden kurtulup baş rakibi Ecevit'le koalisyon koşullarının pazarlığını yapmayı reddeder. O andan itibaren hükümetin, seçmen kitlesi nezdinde ama özellikle de iktidarı almaya açıkça çağrılan ordu nezdinde kendini gösterecek hiçbir eylem imkânı kalmaz. Bu özel konfigürasyon, ordunun kendini toplum üstü ama politik sistemin zorunlu aktörü olarak dayatma yeteneğini açıklar. Polis iyi kötü radikal bir sağ ve sol olarak bölünmüşken (kamu kurumlarındaki diğer yapılardan hiç söz bile etmiyoruz), ordu ülkeyi sarsan çatışmaların nispeten uzağında kalır. Genelkurmay başkanı etrafında yapılanmış olan ordu, "halk"ın seçilmişlerinin "sapmalarına" son vermek üzere harekete geçmek zorunda olan, devletin ve ulusun cisimleşmiş hali olarak kendini gösterebilir. Ordunun, sosyolojik bir analizle yine de ciddiyetle ayrıntılandırılması gereken bu, ustaca öne çıkarılmış olan toplum üstü tavrı, en ufak toplumsal tepkiye yol açmadan müdahale edebilmesi için gereken bütün meşruluğu sağlar.

Sırasıyla 1994 yılında Kürt vekillerin dokunulmazlığının kaldırılmasına, 1997 yılında Erbakan hükümetinin devrilmesine ve 2007 yılında Erdoğan iktidarının baskı altına alınmasına –ama düşürülemez– varan ordunun diğer üç müdahalesi, "yumuşak" olarak nitelenebilir. Bunlar aynı zamanda yeni bir politika mühendisliğinden de kaynaklanırlar. 1997 müdahalesinin mimarlarından General Erol Özkasnak, bu müdahaleyi "postmodern" olarak nitelendirir,[54] çünkü bir darbenin ağır mekanizmasının seferber edilmesine yol açmadığı gibi bunu gerektirmez de. "Ulusun, vatanın" ve "laik rejim"in hayatta kalmasını sağlayacak güçlü bir toplumsal talep yaratmak amacıyla politik sınıfın bir bölümünden, medya ve kamuoyundan oluşan hegemonik bir blokun inşaasıyla ordunun manevra alanları genişletilir. Düşmanlık ve ihanet temaları etrafında yapılandırılan, medyanın bütün iletişim alanını dolduracak kadar geniş çapta yaydığı yeni bir politik sentaks ve milliyetçi ya da "laikçi" bir seferberlik, devasa gösterilerin doruğuna varıncaya kadar yükselerek, sistemde önemli bir aktör olarak ağırlık oluşturmaya yeter. Böylece demokrasinin kurumsal biçimi korunur, çünkü askerler mevcut hükümeti doğrudan devirmezler; bununla birlikte askerlerin müdahalesini *talep eden* kamuoyunun *talebiyle* kuşatılmıştır. Ordu bundan böyle müdahalesini *hem* kurumsal demokratik çerçeveye saygı gösterme yükümlülüğüyle, *hem de* rejimi düşmanlarından kurtarma yükümlülüğüyle meşrulaştırabilir. 2007 yılında ordunun Erdoğan hükümetini teşebbüsünün yenilgisi, yine de, 1990'lı yıllar boyunca gayet iyi işlemiş olan bu stratejinin sınırlarını gösterir.

---

[48] Nazlı Ilıcak, *Demokrasinin Sırtındaki Hançer, Elyazısı İtiraflarla 12 Mart Cuntaları*, İstanbul, 1986, s. 95.

[49] Mehmet Ali Birand, Can Dündar, Bülent Çaplı, *a.g.e.*, s. 175.

[50] Nihat Erim, akt. İsmail Cem, *a.g.e.*, içinde, s. 434.

[51] Doğan Avcıoğlu, *Demokrasi ve Devrim Üzerine*, Tekin Yayınları, İstanbul, 1997, s. 106.

[52] *Banka ve Ekonomi Durum*, sayı 11, cilt 14, 1977, s. 13.

[53] *Banka ve Ekonomi Durum*, sayı 5, cilt 14, 1977, s. 17.

[54] Bkz. Hulki Cevizoğlu, *Generalinden 28 Şubat İtirafı: "Post-Modern Darbe"*, Ceviz Kabuğu, Ankara, 2001.

Nihayet, bu yumuşak müdahalelerin kısa öyküsü, 1980'den 2000-2010'lara dek, nasıl yeni bir iç tehdit tanımına geçildiğini gösterir. Gerçekten de, bütün Soğuk Savaş boyunca tehdit solla özdeşti; "Kürtçülük" ve "İslâmcılık" hayaletleri de elbette yok olmamıştı. Buna karşılık 1990-2000 yıllarında, devletin bu iki "düşman"ı, artık "stratejik tehdit" olarak tanımlanır. Ordu, özellikle Milli Güvenlik Kurulu'nun –2004'ten sonra adım adım sivillerin denetimine geçer– uyguladığı yetkiler dolayısıyla ve hakikaten "devletin gizli anayasası" olan "Kırmızı Kitap"ın direktifleri sayesinde, buna karşı koyabilecek son derece çeşitli araçlara sahiptir. 1960'lı ve 1970'li yıllarda geniş ölçüde öğretilen isyan bastırma teknikleri, provokasyonlara ve ölüm mangalarına başvurmak da dahil, yasadışı eylemi de içine katarak, bu "düşmanlar"a karşı sergilenir. Bu dönemin Türk politik arenasını analiz eden birçok yazar, "yüzyıl sonu" otoriterliğinin özgül biçimi olan "ulusal güvenlik rejimi" nosyonunu kullanmakta tereddüt etmezler.[55]

---

[55] Bkz. Ahmet İnsel ve Ümit Kıvanç, *Ergenekon'a Gelmeden... Türkiye'de Devletçi Zihniyet*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2008.

13

DEMOGRAFİK, İKTİSADİ VE TOPLUMSAL DOKU

[İstanbul]
Ey bin kocadan arta kalan bîve-i bâkir,
....
Milyonla barındırdığın ecsâd arasından
Kaç nâsiye vardır çıkacak pâk u dirahşan?
....
Ey debdebeler, tantanalar, şanlar, alaylar;
Kaatil kuleler, kal'alı zindanlı saraylar;
....
Ey gayret-i milliye ki mebgûz u muhakkar;
Ey seyf ü kalem, ey iki mahkûm-ı siyâsî;
– TEVFİK FİKRET[1]

Ankara İstanbul'a karşı: İmparatorluktan kopuş

Cumhuriyet Türkiyesi İmparatorluğun sürekliliğine dahildir, fakat 1960'lı yıllardan itibaren bu mirası üstlenmeden önce, bundan radikal anlamda sapar. Değişim ("Türkiye" terimi Avrupa'da yüzyıllardır yaygın olarak kullanılmasına rağmen) sadece isimden kaynaklanmaz, aynı zamanda başkent İstanbul'un "steplerde bir çekirdek"[2] olan Ankara lehine terk edilmesine de dayanır. Kemalist iktidar, 1920'li yılların başında yaklaşık 30 bin nüfuslu bu uzak şehirde kurulmuştur; dış saldırı halinde sadece sahillerden uzak bir merkezin korunabileceğine ikna olunmuştur. Fakat, imparatorluk şehri Mustafa Kemal'in 1922'den 1927'ye dek yaptığı gibi boykot edilecekse, bu şehri yeniden fethetmek için neden bunca mücadele edilmiştir? Kozmopolit şehirlerin başı olmakla birlikte, gençliklerinin Selanik'inden çok farklı olan İstanbul, hem milliyetçi seçkinlerin gururudur –çünkü onun Bizans geçmişine ve kozmopolitizmine karşı Türklüğünü kanıtlamak gerekir– hem de bir ahlâk bozukluğu ve sadakatsizlik şehri olarak öne çıktığından kuşku kaynağıdır. "Ülke dışındaki efendileri için çalışıp duran Galata" semti oradadır; "[...] 'millet ötesine' hayranlığının ardında, çarşafın altında *Mecelle* [Abdülhamid'in medeni hukuk kanunu] taşıyan ya da silindir şapkanın altında kapitülasyonların büyük sevincini gizleyen bir Osmanlılığı" barındırır.[3] Fakat İstanbul, aynı zamanda, en azından potansiyel olarak, asi bir şehirdir; Kemalist seçkinlerin milliyetçiliğinin cazibesine kolayca kapılmaz. O dönem yaşayan birinin söylediği gibi, "Ankara [seçiminin gerçek nedeni], hükümetin Konstantinopolis'te her zaman var olmuş ve her an büyüyebilecek problemlere ve güçlüklere karşı koyma yetersizliğinin farkında olmasıdır. Boğaz kıyısında yaşayan bakanların ve subayların halktan ve mevcut rejimin sürmesine güçlü biçimde karşıt dinamiklerden etkilenmemesi imkânsızdır." Dahası, başkenti Avrupa'ya açık mekân olan İstanbul'da tutmak, "milliyetçilerin politika ve pratiklerini temelli ya da temelsiz bir eleştiri salvosuna maruz bırakma" riskini göze almak anlamına gelir.[4]

---

[1] Akt. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 34.

[2] Kemal Tahir'in bir romanının adıdır, *Bozkırdaki Çekirdek*, Remzi Kitabevi, Ankara, 1967.

Yeni bir başkent, aynı zamanda, yeni bir politik harita anlamına gelir ve Ankara Anadolu'nun diğer şehirleri üzerinde herhangi bir üstünlük iddiasında bulunması için gereken coğrafi merkeziliğe sahip olur.[5] Cumhuriyetin başkenti, Osmanlı tarihinde Sultan Bayezid'in Timurlenk karşısındaki yürekler acısı yenilgisine (bkz. 1. Bölüm) tanıklık ettiğinden, bu operasyon kolay olmaz. Fakat Osmanlı geçmişine kulak asmayan Kemalist iktidar açısından, bu tarihsel derinlik eksiği daha ziyade bir kozdur. Tarihsiz Ankara, kendini geçmişle her türlü soy ilişkisinden bağışık kabul eden yeni bir deneyimin yansız coğrafi merkezi olur. Bu tarihsel "anlam boşluğu", kuşkusuz ki, Kemal Karpat'ın toplam ülke nüfusunun % 40 ile 50'si arasında değerlendirdiği Balkan ve Kafkas kökenli göçmenlere de uygundur.[6] İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde, ardından da Teşkilat-ı Mahsusa'da fazlasıyla temsil edilen bu göçmenler, aynı zamanda Kemalist seçkinlerin de iskeletini oluşturur. Erik-Jan Zürcher'e göre, "Türklerin gerçek anavatanı olarak benimsenen Orta ve Doğu Anadolu, Ankara'daki CHP lider kadrosuna 5'ten fazla üye sokamadı. Jön Türk liderlerinin yarısı 1911-1913 yılları arasında kaybedilen topraklardan imparatorluğa gelmişlerdi. Böylece her ne kadar bu terim Türkiye'nin seçkin zümresinin üyeleri için kullanılmıyor olsa da teknik olarak muhacir konumundaydılar"[7] Kemalist iktidar, tarihteki köklerinin vazgeçilmez kıldığı, yoğun olarak Türk bir mekândansa, Türkleştireceği ve "sıfır noktası"ndan yeni bir çağa taşımak için mitsel bir geçmişle ve parlak bir gelecekle donatacağı "kısmen olmayan bir mekân"a ihtiyaç duymuştur. Ankara'yı merkez alan, Hititlerin de aralarında bulunduğu Anadolu'nun bütün tarihöncesi uygarlıklarını Türk kabul eden Türk tarih tezi, Osmanlı başkenti olan İstanbul'unkinden üstün, yeni başkente odaklanmış ulusal bir şecerenin yerleşmesini kolaylaştırabilirdi.

Cumhuriyetin politik-coğrafi hazırlığının ikinci evresi, yeni bölgelerin hudutlarını çizmekten ve bunları adlandırmaktan ibarettir. Bu süreç, 1941 yılında toplanan Birinci Coğrafya Kongresi'yle tamamlanır.[8] Anadolu terimi bile anlam değiştirir: "Bugün," der Stéphane Yérasimos, "Özellikle Karadeniz, Boğazlar, Ege ve Akdeniz arasındaki yarımada kısmına denk düşen Küçük Asya'nın tersine, Anadolu *a posteriori* Cumhuriyet'in hudutları olarak tanımlanmıştır."[9] Hiçbir tarihselliğe dahil olmayan bu bölgelerin çizilmesi, her zaman için doğu-batı gradyanlarına uyan büyük demografik ve iktisadi dinamikleri de dikkate almaz.[10] Ülkeyi yedi bölgeye (Marmara, Ege, Karadeniz, Akdeniz, Orta Anadolu, Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu) bölme kararı başka ölçütlere dayanır. Bunların başında gelen ölçüt, özellikle Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde Cumhuriyetin merkeziyetçi mantığını tehdit edebilecek bölgesel birimleri parçalamaktır. Devlet iç belgeleri Fırat'ı takip eden bir Kürt-Türk sınırı saptasa da,[11] ulusal coğrafya büyük çoğunluğu Kürt olan, süreklilik taşımakla birlikte ayrı da olan, aynı zamanda Kürt olmayan şehirleri de içeren iki bölge yaratır. Yeni bölgelerin yaratılmasının temelindeki ikinci ölçüt, Ankara ile doğrudan bir bağlantı kurulmasına bağlıdır. Doğu Anadolu kaçınılmaz biçimde bir sınır bölgesine bitişik olsa da, diğer beş bölge, şu ya da bu şekilde, merkezi Ankara olan Orta Anadolu'yla temas halindedir.

Bu hazırlığın üçüncü evresi, yeni şehirlerin ve idari merkezlerin kimi za-

---

[3] *Kadro* dergisi başyazısı, sayı 14, 1933, s. 4.

[4] H. Charles Woods, "Turkey Under the Nationalists", *The Contemporary Review*, sayı 719, 1925, s. 585.

[5] Kemalizmin kartografik imgelemi hakkında bkz. Hande Özkan, "Türkiye'de Tek Parti Döneminde Coğrafya ve Mekân Anlayışları: Yatay bir Dönemlendirme Denemesi", *Toplum ve Bilim*, sayı 94, 2002, s. 143-174.

[6] Bkz. K.H. Karpat'ın giriş yazısı (der.), *Ottoman Past and Today's Turkey*, Brill, Leiden, 2000, s. XVI.

[7] Erik-Jan Zürcher, "Yıkımın ve Yenileşmenin Mimarları: Kemalist Jenerasyon ve Jön-türklere Dair bir Grup Biyografisi Denemesi", Mehmet O. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk (der.), *Mete Tunçay'a Armağan* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 554.

[8] Klaus Kreiser, *Atatürk. Bir Biyografi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 225.

[9] Stéphane Yérasimos, "L'obsession territoriale ou la douleur des membres fantômes", Semih Vaner (der.), *a.g.e.*, içinde, s. 43.

[10] Marcel Bazin, "Diversité ethnique et disparités régionales", Semih Vaner (der.), *a.g.e.*, içinde, s. 389-428.

[11] Mehmet Bayrak, *Kürtlere Vurulan Kelepçe: Şark İslahat Planı*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 2009.

man eski temelde tanımlanmasına dayanır; bunların sayısı zaman içinde değişerek 1960-1970 yıllarında 67 olarak belirlenir, ardından 1990-2000 yıllarında 82'ye çıkar. Son olarak da, iktidar yer adlarında toplu olarak değişikliğe gider. Bu operasyon daha İttihat rejiminde başlamış, ancak savaş gereklilikleri yüzünden durmuştu.[12] Değişiklik özellikle Kürdistan'daki binlerce adı kapsar ama aynı zamanda, özellikle 1960'lı yıllarda, Ermenice, Rumca, Arapça adları da dönüştürmeyi ya da onlara Türkçe bir tını vermeyi de hedefler.[13]

Bir kent toplumunun doğuşu

Türkiye 1912-1922 arası savaşlardan kan kaybederek çıkar. Bursa gibi birçok şehir canlılığını yitirmiştir. 1889-1923 yıllarında bu şehrin ticaret odasının 750 üyesinin 437'si (% 58,3) gayri Müslimlerden oluşuyordu. Savaş, soykırım ve nüfus mübadelesiyle birlikte bu oran % 25'ten % 3,2'ye düşerken, bu durum yerel ekonominin iflasına yol açar. Balkanlar'dan kitlesel olarak Müslüman göçüne rağmen (34.823 kişi), şehir nüfusu 63.265'ten (1895) 1927'de 61.687'ye düşer.[14] 1912 yılındaki 1 milyon 200 bin kişilik nüfusu on yıl sonra 674 bine düşerek nüfusunun yarısını kaybeden İstanbul dışında,[15] sadece İzmir'de 100 binden fazla (157.845) kişi yaşar. 1930'lu yıllara doğru, dört başka şehrin daha nüfusu 40 bini aşar Ankara (74.784), Adana (72.652), Bursa (47.286) ve Konya (47.286).

1927 yılında ülkenin toplam nüfusu, 13 milyon 648 bin 270 kişiye yükselir (bunun 13 milyon 269 bin 606'sı Müslümandır). Türkçe 11 milyon 770 bin 810 kişinin belirttiği konuşma dilidir. Ardından gelen Kürtçe 1 milyon 184 bin 446 kişi tarafından konuşulur (bununla birlikte, her türden Kürtlük ibaresinin suç sayılmasının çok sayıda Kürtçe konuşanın beyanını engellediğini akılda tutmak gerekir). Ülke büyük oranda bakımdan kırsaldır: 4 milyon 368 bin kişi tarım sektöründe çalışırken, yaklaşık 300 bin kişi sanayide ve 300 bini biraz aşkın kişi de ticaret ve serbest mesleklerde çalışmaktadır.[16] 10 kişiden fazla istihdam eden işyeri sayısı 1883'te 4.452'den

---

[12] Bu Türkleştirme kampanyalarının kökenleri hakkında bkz. Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 83.

[13] Mefahir Behlügil, *İmparatorluk ve Cumhuriyet Dönemlerinde İllerimiz*, İstanbul, 1992, s. 174; Sevan Nişanyan, *Adını Unutan Ülke, Türkiye'de Adı Değiştirilen Yerler Sözlüğü*, Everest Yayınları, İstanbul, 2010.

[14] Ayhan Aktar, *Türk Milliyetçiliği, Gayrımüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 230-239.

[15] İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyet'in Harcı*, cilt 2, *a.g.e.*, s. 74.

[16] Cavit Orhan Tütengil, "1927 Yılında Türkiye", *Türk Tarih Kurumu, Atatürk'ün Büyük Söylevinin 50. Yılı Semineri. Bildiriler ve Tartışmalar*, TTK Yayınları, Ankara, 1980, s. 55-70.

1921'de 11.633'e yükselmişken, 1938'de 5.327 olarak saptanmıştır.[17] 1920 ve 1930'lu yılların Türkleştirme politikası çerçevesinde Türk olmayan tüccarlara ve serbest meslek sahiplerine verilen izinlerin geri alınması,[18] iktisadi dinamizmden geriye kalanı da iyice ezer.

Cumhuriyetin 90. yıldönümü arifesinde çizilebilecek tablo çok farklıdır. Ülke nüfusu artık 74 milyondur (neredeyse tamamı Müslüman), % 76,3 oranıyla büyük çoğunluk kentlidir (bu oran 1960'lı yıllarda % 25,2'ydi); bir megapol olan İstanbul'un nüfusu 15 milyondan fazladır. Nüfusu "çok milyonlu" birçok başka şehir vardır: Ankara (4 milyon 771 bin), İzmir (3 milyon 948 bin), Bursa (2 milyon 605 bin), Adana (2 milyon 850 bin), Konya (yaklaşık 2 milyon). On dört şehrin nüfusu 950 bin ile 2 milyon kişi arasında değişmektedir (Antalya, Mersin, Gaziantep, Sakarya, Diyarbakır, Kocaeli, Hatay, Manisa, Samsun, Kayseri, Balıkesir, Maraş, Van ve Aydın). Farklı idari yapılara sahip olmalarına rağmen, bu şehirlerden bazıları, örneğin Adana ve Mersin ya da Aydın ve İzmir, pratikte tek ve aynı kentsel birliği oluşturmaktadır. Kuşkusuz ki, ülke her zaman 35 binden fazla köye sahip olmuştur.[19] Bunların çoğu 19. yüzyıldaki ve 20. yüzyılın başındaki hareketliliklerin ve göçlerin ardından kurulmuştur.[20] Fakat 1960-1980 arası yılların kırsal göçü, ardından da 1990'lı yılların "kirli savaş"ı sırasında yaklaşık 4 bin Kürt mezra ve köyünün ortadan kaldırılması,[21] ekonomide ve siyasal hayatta kırsal kesimin ağırlığını önemli ölçüde zayıflatmıştır.

Şehir merkezleri, neredeyse hiç istisnasız, yoğun bir medyatik ve kültürel faaliyete sahne olur. Bu olgunun kökenleri 1960'lı yılların başına uzanmakta olup, söz konusu yıllarda yayımlanan 1.658 süreli yayının 650'si ülkenin üç büyük şehrinin dışında faaliyet gösterir. Yine 1960 yılında, Diyarbakır gibi nispeten kıyıda kalmış bir şehirde 13 matbaa, 15 gazete ve 2 dergi mevcuttur.[22] Bugün resmî süreli yayınlar listesinde görüldüğü gibi,[23] her şehirde en az bir günlük gazete ve çok sayıda internet sitesi bulunmaktadır. Fakat taşradaki hareketlilik, aynı zamanda, sayıları on yıllar içerisinde artarak 1929'da 467'den 1947'de 544'e, 1956'da 862'ye, 1965'te ise 1.062'ye ulaşan belediyelerin canlılığıyla da açıklanır.[24] Belediye personellerinin durumu da aynıdır. 1932'de 5.180 olan bu sayı 1964'te 45.132'ye ulaşarak,[25] 1970'li yıllarda gerçek bir patlama yaşar. (Kayseri'de 1.923 belediye işçisi, İzmir'de 9 bin, Gaziantep'te 2.300, Konya'da 1.667... "Beyaz yakalılar"ı ise saymıyoruz).[26] Bugün belediyelerde 260 bin 970 kişi istihdam edilmektedir; merkezî idarede ise 2 milyon 29 bin 185 kişi (450 bin kişiden biraz fazla kişinin çalıştığı devlet işletmeleri bu sayının dışındadır).[27] 1960-1980'li yıllarda yerel iktidarlar "sivil toplumun temel birimi olarak"[28] kendilerini kabul ettirememiş olsalar da, 1980-1983 yıllarındaki reformlardan itibaren ve sayıları 16'yı bulan büyük şehir belediyelerinin kuruluşuyla birlikte, bunlar, büyük miktarda bütçe sahibi gerçek özerk yapılar halini almıştır (örneğin, İstanbul'un bütçesi 6 milyar 700 milyon TL, Bursa'nınki 842 milyon, Manisa'nınki ise 136 milyon TL'dir). Gerçek bir âdemimerkeziyetçiliğin olmaması, belediyeleri hem Ankara'nın hem de vali ya da kaymakamın vesayeti altına yerleştirir ve manevra alanlarını büyük ölçüde azaltır. Bununla birlikte, belediyeler politik yaşamın üretilip yeniden-üretildiği ve hayır işleri de dahil olmak üzere, kaynakların yeniden dağıtıldığı *yerler* haline gelmeyi başarmışlardır.[29] Özellikle Kürdistan'daki durum budur. Burada yerel seçilmişlerin art arda tutuklanmalarına, kurallara uygun olmasına rağmen kamu sübvansiyonlarının ödenmesinin reddinden bütçenin onaylanmamasına dek uzanan valilerin ya da merkezin sayısız baskısına rağmen, belediyeler Kürt politik hayatının temel iskeletini oluştururlar. Kürt partisinin belediyelerin ve belediye meclislerinin büyük bölümünü silip süpürdüğü 2009 seçimleri, ayrı bir Kürt bölgesinin sınırını belirlediğinden, pratikte referandum değeri taşır.

---

[17] Ayhan Aktar, *a.g.e.*, s. 199-200.

[18] *A.g.e.*, s. 203.

[19] Selçuk Yalçındağ, *İlçe özel Yönetimi. Kırsal Yöreler İçin Bir Demokratik Yerel Yönetim Birimi Denemesi*, TODAE, Ankara, 1977, s. 29.

[20] Suraiya Faroqhui, *Approaching Ottoman History. An Introduction to the Sources*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, s. 129.

[21] Ayhan Kaya, *Türkiye'de İç Göçler Bütünleşme mi? Geri Dönüş mü? İstanbul, Diyabakır, Mersin*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 69.

[22] Cavit Orhan Tütengil, *Diyarbakır Basını Bölge Gazeteciliğimiz*, IÜIFGE Yayınları, İstanbul, 1966, s. 51-53.

[23] http://www.binbirkanal.com/BolgeBasini/Kocaeli-YerelGazeteleri.aspx?i=41

Ülke, 405 büyük holdingiyle (bunların sadece 20'si 1950'den önce kurulmuştur),[30] aynı zamanda özellikle Anadolu'da yeşeren sayısız küçük ve orta ölçekli sanayi ve işletmeler sayesinde büyük ölçüde sanayileşmiştir. 1. Dünya Savaşı sırasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yatırımları ve Ermeni mallarının tasfiyesi ya da bunlara vahşice el konulmasını sağlayan cemiyetler aracılığıyla[31] servet aktarımları, "ulusal burjuvazi" oluşumunun temelinde yatmaktadır. Soykırım sonrası sanayinin güç kaynakları hem içe hem de dışa dayanır. İçe dayanır, çünkü –Ayşe Buğra'nın gösterdiği gibi– 1950'li yıllarda özellikle Çukurova yaylalarındaki tarım rantı fazlasının şehirlere ve dolayısıyla sanayiye aktarımına tanık olunur. Aynı zamanda dışa da dayanır; çünkü Türkiye Marshall Planı'ndan, ardından da 100 milyon dolarlık bir askerî yardımdan, keza Amerikan yatırımlarını ülkeye çekme ve savaş sonrası Avrupa ekonomisine dahil olma olasılığında somutlaşan Truman Doktrini'nden (Temmuz 1947) yararlanmıştır. Nihayet, ilk başlarda *komprador* olarak niteleyebileceğimiz yeni burjuvazi, art arda gelen hükûmetlerden güçlü bir destek görmüş, karşılığında da bu burjuvazi tam bir itaate mahkûm edilmiştir. İdris Küçümömer bu burjuvaziyi devlete bağımlı "rantiye" olarak nitelerken haklıydı.[32] Doğan ve Uzan gibi, ilki medya imparatorluğuyla, ikincisi ise siyasi partisiyle AKP'ye açıkça kafa tutan iki büyük ailenin aleyhine yaşanan süreçte görüldüğü gibi, şirket dünyası ile politik iktidar arasında bir bağımlılık ilişkisi her zaman gözlemlense de, işadamlarının (ve giderek de işkadınlarının) özerkleşme süreci inkâr edilemez. Ayrıca İstanbul bölgesinin ve Çukurova düzlüğünün 1960-1980 yıllarında Türk sanayi ortamında uyguladıkları hegemonya, günümüzde ülkenin geri kalanında ortaya çıkan tutucu bir taşra burjuvazisinin hedef tahtasıdır. MÜSİAD'ın (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği) ve USİAD'ın (Ulusal Sanayici ve İşadamları Derneği) sultası altında örgütlenmiş bu burjuvazi, İstanbul'daki işinsanlarını temsil eden TÜSİAD'la (Türk Sanayici ve İşadamları Derneği) rekabet ederek, Erdoğan'ın partisinin zaferinde anahtar aktörler olarak yer almıştır. Nihayet, yıllara göre, bazen faaliyetlerin % 50'den fazlasını temsil eden, son derece yaygın kayıt dışı ekonomiyi de belirtmek gerekir.[33]

Tarım kayıtlı işgücünün % 25,2'sini istihdam ederken, sanayi % 19,9'unu, inşaat % 6,33'ünü ve hizmet kesimi ise % 48,6'ya yakınını istihdam eder (2010 yılının resmî rakamları). Bu durum, yirmi yıl içerisinde bir tüketim toplumunun ortaya çıktığını gösterir. Fakat, "üçüncü sektör"ün artan önemi, genişlemekte olan bir iç pazarın canlılığıyla olduğu kadar, Türkiye'nin bölgesel bir kavşak oluşturan konumuyla da açıklanır. Gürcistan ya da Irak Kürdistanı gibi periferik bölgelerde yerel ekonominin "Türkleşmesi" buna kanıttır.

1961'den günümüze dek bir diasporanın doğmasına yol açmış olan göç dinamiğini de vurgulamak gerekir. Özellikle Avrupa'ya yerleşmiş bulunan bu diaspora, Türkiye'nin on yıllar boyunca demografik atılımın ve kırsal göçün etkilerini yönetmesini sağlayan supaplardan biri oldu. Ülkenin toplam nüfusunun % 5'ten fazlasını (74 milyonun 4 milyondan fazlası) temsil eden bu "öteki Türkiye", kâh ekonomik krizlere bağlı yoksullaşmanın sonuçlarına geçici çareler sağlayarak önemli bir iktisadi rol oynadı, kâh özellikle 1980 askerî darbesinin ertesinde, Türkiye'de her türlü politik faaliyet yasaklanmışken, ciddi bir politik rol üstlendi. 1980-1990 yıllarında Kürtlerin seferberliğinde de bellibaşlı itici güçlerden birini oluşturdu.

---

[24] A. Şeref Gözübüyük, *Türkiye'de Mahalli İdareler*, TOADIE Yayınları, Ankara, 1967, s. 32.

[25] *A.g.e.*, s. 60.

[26] Yıldırım Koç, "1974-1980 Döneminde Belediyelerde İşçi-İşveren İlişkileri", *Toplum ve Bilim*, sayı 17, 1982, s. 89.

[27] Jean-François Pérouse, *La Turquie en marche. Les grandes mutations depuis 1980*, Éditions de la Martinière, Paris, 2004, s. 223.

[28] İdris Küçükömer, *Bitmemiş Son Eser Halk Demokrasi İstiyor mu?*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994, s. 239.

[29] Élise Massicard, "L'islamisme turc à l'épreuve du pouvoir municipal: production d'espaces, pratique de gouvernement et gestion des sociétés locales", *Critique internationale*, sayı 42, s. 21-38.

[30] Bkz. Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

[31] Ayhan Aktar, *a.g.e.*, s. 15-16.

[32] İdris Küçükömer, *a.g.e.*, s. 58.

[33] Teoman Pamukçu ve Ahmet Haşim Köse, "L'économie grise", Semih Vaner (der.), *a.g.e.*, içinde, s. 470.

Günümüzde göç baskısı içeride de dışarıda da artık zayıftır. Uzmanlar, ülkenin demografik değişimin güçlü büyümenin görüldüğü onyıllardan sonra başladığı görüşünde; 1976'da 6,8 olan doğum endeksi 2003'te 2,6'ya[34] ve 2008'de 2,1'e düşmüştür. Kuşkusuz, güncel demografik yapılar (nüfusun % 31,5'i 15 yaşın altındadır, 13 milyonu ilköğretim okullarına ve 1 milyon 664 binden fazlası üniversitelere gitmektedir)[35] gelecek yıllar için de hâlâ belirgin bir büyüme öngörmeyi mümkün kılar.[36] Bununla birlikte, zaman içerisinde toplumun "genç kutbu"nun ağırlığını azaltmak gerekecektir: Çocuk ölüm oranının yüksekliğine rağmen (ülkenin batısında binde 39, doğusunda binde 100), yaşam süresi 2000 yılında 68,5 yaştan 2005 yılında 70 yaşa yükselmiştir.[37] Bu durum, yakın bir gelecekte, "yaşlı kutbun" öneminin giderek artacağına işarettir.

Ekonomi hem gelişmekte hem de neredeyse onar yıllık aralarla nüksеden kronik bir kriz yaşamaktadır. 2000'li yıllarda yaşanan sonuncusu, on yıl sonunda dünyadaki ekonomik çöküntüye rağmen, yerini güçlü bir büyümeye bıraktıysa da, ülke önemli bir ticaret açığı nedeniyle borca batmıştır: 2010 yılında, ithalat yaklaşık 185 milyar 500 milyon dolara yükselirken, ihracat 114 milyar dolar civarında duruyordu.[38] Keza ekonomik alanın bütünü bir "spekülatif para"nın rehinidir ve uluslararası büyük parasal baskılara her an maruz kalabilir. Bu kırılganlığa rağmen, kişi başına düşen gelir, daha on yıl önce birkaç bin dolar civarındayken, bugün artık on bin dolarlardadır ve bu durum, Türkiye'yi, yıllara göre, dünya ekonomisinin 16. ya da 17. sırasına yerleştirmektedir; ne var ki bunun bedeli servet bölüşümündeki ciddi bir eşitsizliktir.[39]

---

[34] Jean-François Pérouse, *a.g.e.*, s. 17.

[35] *A.g.e.*, s. 92.

[36] Ayhan Kaya, *a.g.e.*, s. 18.

[37] Jean-François Pérouse, *a.g.e.*, s. 19, 20.

[38] *Star*, 29/1/2011.

[39] Bkz. Mustafa Sönmez, *Gelir Uçurumu, Türkiye'de Gelirin Adaletsiz Bölüşümü*, OM Yayınları, İstanbul, 2001.

Toplumun aynası: Dernekler dünyası

Toplumda önemli olan resmî ya da "politik" Türkiye'nin ötesinde, feminist çevrelerin, entelektüel kulüplerin ve bilim insanı cemiyetlerinin, "ülke" derneklerinin, dinsel ya da solcu duyarlılıklı STK'ların, medyanın ve angaje, hatta itaatsiz bir "entelektüel sınıf"ın ifade sahası olan dernekler dünyasında ortaya çıkan "sosyal Türkiye"yi de dikkate almak gerekir.[40] Siyasal çoğulculuğa geçişle birlikte, ülke gayrî resmi ama aynı zamanda da kayıtlı dernek sayısında düzenli bir artışla karşılaşır: 1938 yılında 205 ve 1950'de sadece 2.011 olan kayıtlı dernek sayısı, 1960'ta 18.958 ve 1971'de 40.170'tir. Askerî rejimin baskısı ardından 1973 yılında 18.958'e düşen bu sayı, 1980'de 54.144'e çıkar, ki bunların 3.816'sı sportif dernektir.[41] 2000'li yıllarda 80.700 derneğe ilaveten yaklaşık 3 bin vakıf[42] sayılır (daha yakın dönemde, 2010 tarihli tahminlere göre, bu rakamlar, sırasıyla, 86.031 ve 4.547'dir). Bunlara genellikle büyük konfederasyonlarda birleşmiş olan 1.200 sendikayı da eklemek gerekir.

2010 yılında Fransa'da bulunan bir milyon dernek,[43] Türkiye'de bu alanın henüz düşük yoğunluklu olduğunu, karşılaştırma yoluyla göstermeye yeter. Daha önemlisi, bu yapıların % 42'si, nüfusun yaklaşık % 40'ını temsil ettiği kesin olan ülkenin beş büyük şehrinde bulunur. Bunların % 18,1'i dinsel faaliyetlere, % 14,3'ü spora ayrılmıştır, % 13,7'si yardımlaşma ağıdır, % 9,5'i gelişme projeleri sürdürür ve % 10'u meslekidir. Faal nüfusun % 4,5'i, şu ya da bu sıfatla, "sosyal" amaçlı bir derneğe, % 5,3'ü siyasi bir derneğe üyedir. Bu yapıların % 44,6'sı 10 bin liranın altında bir bütçeye sahipken, sadece % 8,8'inin bütçesi 200 bin liranın üzerindedir ve bu onların büyük çaplı faaliyetler yürütmesini sağlar.[44]

Bu derneklerin ve genel olarak sivil inisiyatiflerin özerkliğinden ne ölçüde söz edebiliriz? Green Peace ya da demokrasi mücadelesine katılmış "Genç Siviller" gibi bazı inisiyatifler Türkiye'de özerk bir eylem alanının varlığını gösterir. Diğer yandan, uzun vadede feminist çevrenin gözlemlenmesi bu özerkliğin sınırlarını gösterir; güçlü olmasına, birçok ağ halinde örgütlü olmasına rağmen, sınırlı bir etkiye sahip olan, sadece bir halkasını kadın sorununun oluşturduğu politik bir ajandaya bağlı olan bu hareket, kendine özgü bir kimlik edinmeyi başaramaz. "Milli şair" Mehmet Emin Yurdakul'un ifadesini tekrarlarsak, 1910'lu yılların milliyetçiliği "kadını vatan ocağına bağlamak" istiyordu.[45] Keza Kemalist iktidarın kadın politikası da utangaçlığını koruyordu: "Her ne kadar Türk modernleşmesinin bireyi temel almadığı söylenirse de, kadınlardan beklenen şey onların bireyleşmesi değildir; yenileşme sürecinin başlangıcında kadınların da ilk özlemi bireyleşmek olmasa gerekti. Kadın özgürlüğünü asıl tehdit eden şey, yeni bir ulus inşa edilirken ihtiyaç duyulan milliyetçi söylemin "eril" bir ulusal kimlikle yönlendirilmek istenmesidir."[46] Sosyolog Şirin Tekeli'nin analizleri de aynı yöndedir: "[Atatürk] kadınlara yönelik söyleminde, 'kadınların en kutsal görevi annelik görevidir' diye güçlü bir şekilde vurguladı. Ne fedakârlık modeli olarak idealleştirilen Anadolu'nun köylü kadınları ne de seçkin sınıfa mensup çalışan kadınlar bu analık buyruğundan kaçabilmiştir. Böylece, Kemalist mesaj muğlaklaştı, hatta paradoksallaştı: Annelik rolünü yüceltmek amacıyla, sadece gayet eski geleneklere çağrı yapmakla kalmıyor, ideolojik söylem ve pratiklerle bunları güçlendirmeye de çalışıyordu. Alışıldık rollerinden çıkmaya teşvik edilen kadınlar, erkeklerin bir adım gerisinde kalmak için çalışma alanında daha az ihtiraslı olmalıydılar."[47]

---

[40] Bkz. Vincent Duclert, *L'Europe a-t-elle besoin des intellectuels turcs?*, Armand Colin, Paris, 2010.

[41] Fikret Toksöz, "Dernekler", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 365-386.

[42] Jean-François Pérouse, *a.g.e.*, s. 230.

[43] http://www.associations.gouv.fr/IMG/pdf/dp-conf-vie-associative_230106.pdf

[44] TÜSEV, *Türkiye'de Sivil Toplum: Bir Dönüm Noktası. Uluslararası, Sivil Toplum Endeksi Projesi Türkiye Ülke Raporu*, TÜSEV-CIVITAS, İstanbul, 2011.

"Ebedi Şef"in ölümünden yetmiş yıl sonra, feminist çevre, Kemalist "modernite"nin, tutucu "otantikliğin", "Türklüğün", veyahut "Kürt ulusal kurtuluşu"nun kefili olarak "kadın"ın angajmanını, bedenini, "ahlâkını" dönüştüren projeler arasında dağılmıştır. Bu politik ipoteğin ağırlığı, feminist derneklere katılmış kadınların manevra alanını ortadan kaldırmasa da, bu kadınlar genellikle sadece kendi davalarını savunmaktan daha "soylu" görülen toplumsal ya da ulusal bir "mücadele"ye tabi kılınmıştır. Dahası, kadın kurtuluşu ile ulusal buyruk arasındaki bu bağımlılık ilişkisinden yola çıkarak, özellikle Kürt bölgesinde bir devlet feminizminin geliştiği görülür. Meslek hayatına katılabilmeleri için kadınlara Türkçe öğreterek onları eğitme zorunluluğundan yola çıkan bu feminizm, Kürt sorununu depolitize etmeye çalışır ya da "feodal ve geri Kürt kimliği" karşısında "yüksek" bir Türk kimliği tanımlar.[48]

Onyıllar içerisinde edinilmiş olan toplumsal meşruluğa rağmen, feminist mücadele kadınların toplum içindeki yerini güçlendirmeyi de başaramaz. Güçlü bir yatırım ve güçlü bir kültürel sermaye gerektiren mesleki hayatın

---

[45] Nazan Aksoy, *Kurgulanmış Benlikler Otobiyografi, Kadın, Cumhuriyet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 77.

[46] *A.g.e.*, s. 76.

[47] Şirin Tekeli, "Les femmes: le genre mal-aimé de la République", Semih Vaner (der.), *a.g.e.*, içinde, s. 266.

[48] Bkz. Rojda Alaç, "Stratégie de vie et récréation de 'foyer': le cas de déplacés forcés en espace urbain dans la région kurde en Turquie depuis la période du régime d'exception dit OHAL (Olağanüstü Hal)", EHESS, doktora tezi, 2011.

üst düzeylerinde kadınlar her yerde mevcut olsa da, alt basamaklarda neredeyse tamamen görünmez olurlar. Faal yaşamda kadınların oranı 2000 yılında % 30'u aşmaz.[49] Politik yaşamda da sayıları artma eğilimi gösterse de (1995'te 13, 1999'da 23, 2002'de 24), pek az mevcutturlar. 2007 yılında parlamentoda 50 kadın vardı (toplamın % 9'u), 2011'de ise 75 (% 14), ki bunların 11'i toplam 35 vekille temsil edilen Kürt listesindendir.

Feminist hareket, inkâr edilemez özgünlüklerine rağmen, genel olarak dernek faaliyetlerinin sınırlarının gözlemlendiği bir ayna oluşturur. Bu dernekler, ister "ulus"u ya da çeşitli politik akımları ilgilendiren diğer "kitle" olan gençliği seferber etsinler, isterse de "yetenekleri gereği fail" konumunda olan entelektüelleri, hatta baroları ya da politizasyon düzeyi kendilerine belirledikleri ya da dayatılan "ulusal misyon" seviyesinde olan meslek odalarını seferber etsinler, eylem alanları sınırlıdır.

---

[49] Şirin Tekeli, *a.g.y.*, s. 268.

14

DEVLETE AİT ALANLAR VE POLİTİK GERÇEKLİKLER

Bir benzetme yaparak anlatmak gerekirse, Türkiye Cumhuriyeti devleti bir anonim şirkettir, şirketin hisselerinin yüzde 51'i zinde güçlere aittir. Onların onaylamadığı hiçbir adım atılamaz, kritik dönemlerde onlar ne derse o olur...

– MEHMET AĞAR, eski iç işleri bakanı[1]

Bakanlar Kurulu siyasî bir müessesedir. Ama Millî Güvenlik Kurulu devlettir.

– SÜLEYMAN DEMIREL, eski cumhurbaşkanı[2]

Türkiye'de devleti tanımlamak

İmparatorluktan günümüze Türkiye'de devlet doktrini, zaman içinde hem önemli sabitlikler hem de önemli değişimler gösterir. Klasik devlet tanımı, devleti teokratik bir yapıya dönüştürmese, de Müslüman hukukçuların itiraz etmedikleri bu tanım, Tanrı'nın karar verdiği ve Tanrı eliyle verilen bir egemenliğe gönderme yapar; böylece tanımlanan iktidar, basitçe var olduğu için başlı başına meşrudur.[3] Dinsiz bile olsa, hükümdara itaat, *fitneyi* ("anlaşmazlığı") önlemenin tek koşulu olan toplumun Müslümanlığını garanti etmesi koşuluyla, müminlere dayatılmış bir zorunluluktur. Bu "politik felsefe", tüm güçlüklere rağmen yüzyıllarca ayakta kalabilmiş Osmanlı hanedanının kalıcılığını büyük ölçüde açıklar.

---

[1] Ali Bayramoğlu, *28 Şubat. Bir Müdahelenin Güncesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 281.

[2] Akt. Ahmet İnsel ve Ümit Kıvanç, *Ergenekon'a Gelmeden... Türkiye'de Devlet Zihniyeti* içinde, Birikim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 13.

[3] Cemil Oktay, *"Hum" Zamirinin Serencamı*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1991, s. 80.

Bununla birlikte, Tanzimat'la birlikte bu bakış açısından uzaklaşarak, devlet, fiili varlığıyla değil, yönetme sanatına hâkimiyetiyle ve kişisellikten uzak bir adalete bağlılığıyla kendini meşrulaştırması gereken bir organ olarak tahayyül edilir. Tanzimat düşüncesi, hükümdarın kişiliğini kutsal kabul etse bile, ayrı ve özerk bir gövde olarak hükümetin sorumluluğu fikrini de getirir. Bu sonuncusu "halk"tan kaynaklanmaz ve bu anlamda hiç de temsil edici değildir, fakat adil kararlar almak amacıyla yetkin kabul edilen önde gelen kişilere düzenli olarak danışma zorunluluğu vardır. Avrupa'daki uygulamalardan olduğu kadar İslâm'dan da esinlenen ve adaleti kült haline getiren Genç Osmanlılar, son dönemini yaşayan Tanzimat'a ateşli bir şekilde muhalefet ederek, kendi açılarından, "milletin temsili" üzerinde ısrarla dururlarken, bazıları Tanrı'nın egemenliğinin "halk"a aktarılması fikrine karşı görüş belirtirler. İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle birlikte yeni bir kopma meydana gelir. Cemiyet, bir yandan seçkinlere tarihsel bir misyon düştüğüne inanan bilimci bir tarih felsefesinden, diğer yandan insanın güzergâhını "kader kuyusu" ile açıklayan derin bir mistisizmden hareketle iktidarın uygulanma biçimini yeniden tanımlar. Eğilim ile kader arasında sıkışıp kalan insan ("İttihatçı yönetici" diye anlayabiliriz bunu) tarihin çağrısına tam anlamıyla cevap vermek zorundadır ama fiillerinin sonuçları karşısında da tamamen sorumsuz kalır. Nihayet Kemalizm, devleti, tarihin bir kurtarıcı seçmesi fikriyle ve Türklerin her kriz anında, kaçınılmaz biçimde kutsal bir devleti kolektif olarak inşa etme yeteneğiyle tanımlar. Gerçekten de Kemalist iktidar şanslı bir ortamda doğmuştur: Türkleri "ebediyete" dahil edebilecek "devletçi" ruhun canlı kanıtı olmanın yanı sıra, ulusu tehdit eden tehlikeler biriktiğinde hazır bulunan kurtarıcı insanı da -kendi şefinin şahsında- yüceltme imkânı vardır.

Daha önce belirttiğimiz gibi, 1950'li yıllardan itibaren, kendi kendilerini "cumhuriyetçi" ilan eden seçkinlerin iktidara dair algısında gerçek bir yarılmaya tanık olunur: Ordu, bürokrasi ve "zinde kuvvetler"in temsil ettiği ebedi ulusun cisimleşmiş hali olan devlet, hükümetten temelde farklı bir merci olur ve hükümet, ideolojik şaşkınlıkları ve seçim sapmaları içindeki "halkın" yaşadığı tesadüflere kendini bırakarak evrilir. Bu zamandışı tanımdan yola çıkan devlet, çok partili sistem boyunca "bir teori, bir proje, hatta toplumsal ve politik bir davranış hattı" olmaktan çıkarak, kendisini, dönemin ihtiyaçlarına göre "Ebedi Şef"in ve "Atatürk'e layık sözler endüstrisi"nin[4] önerdiği yeni ürünlerin herhangi bir özlü sözünden beslenerek bir "vizyon"a[5] dönüşen Kemalizm'in bekçisi olarak dayatır. Ulusun "zinde kuvvetler"i, yani subaylar, yargıçlar, aynı zamanda da Kemalist aydınlar, özellikle 2000'li yıllarda AKP'ye karşı "cumhuriyet mitingleri" sırasında, devletin "mülkiyet" belgesini seçilmişlerin değil, kendilerinin ellerinde bulundurduğunu belirtmeyi ihmal etmemişlerdir.

---

[4] Ümit Kıvanç, "Beşinci Kol", *Birikim*, sayı 53, 1993, s. 55.

[5] Cemil Koçak, *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 47.

1990'lı yıllarda (2000'de de)[6] bu "zinde kuvvetler", "kendi devletleri"ni koruma "görev"lerini üçlü bir dolayımla uyguladılar. Bunlardan ilki, ordu içine "çalışma grupları" yerleştirmekten ibaretti. 1997 "28 Şubat süreci"nin (bkz. 12. Bölüm) kökenindeki "Batı Çalışma Grubu" irtica dosyasını takip etmekle görevliydi; "Doğu Çalışma Grubu" olarak adlandırılanı Kürt sorunuyla ilgileniyordu. "Güven Çalışma Grubu" Kıbrıs ve Avrupa dosyalarını inceleme altına almıştı.[7] İkinci dolayım, Kemalist STK'ların yerleştirilmesiyle "sivil toplumu örgütlemek"ten kaynaklanıyordu.[8] Gérard Groc'un belirttiği gibi, "yeni bir olgu olan 1990'lı yılların sivil fenomeni, göründüğü kadarıyla, devletin kendi nüfuz alanını geri kazanma kapasitesini çok kolaylıkla gölgede bıraktı. Dinselliğe karşı cumhuriyetçi değerlerin korunmasını öngören askerî müdahale, unutulmuş politik bağdaşıklığı, devlet ve yüksek çıkarları şeklinde tanımlanmış bir kutup etrafında restore eder ve bu restorasyonun aktörlerini yeniden merkez olarak alınan bir karar sürecinin etrafında yeniden gruplandırır."[9] Nihayet, aralarında ünlü gazeteciler Mehmet Ali Birand ile Cengiz Çandar'ın da bulunduğu liberal entelektüellere karşı, sahte belgelerin ya da PKK'yle işbirliği tanıklıklarının desteğiyle düzenlenen şiddetli medyatik kampanyalar da son dolayımı oluşturuyordu.[10]

1990-2000'li yılların siyasi mühendisliğinin bu kısa dökümü doktriner dispozitifleri ama aynı zamanda, politik arenanın çeşitli başoyuncularının kendilerini konumlandırışını, güçler dengesini tehlikeye atmamak için nereye gitmemeleri gerektiğini ya da tersine, devletin zirvesindeki bir çatışmada uçlara varmak için nereye kadar gitmek gerektiğini bilerek bir çatışmaya girmelerini sağlayan aksiyolojik aygıtları değerlendirebilmek için yeterlidir. Keza, kriz anlarında şu ya da bu tarafın "pazarlık edilemez" tutumlara kapanma mantıkları konusunda da bizi aydınlatır. Örneğin AKP'yi oyların % 34,26'sından yaklaşık % 47'ye taşıyan 2007 seçimleri ertesinde vurgulanan "Millet Meclisi ulusu temsil etmiyor" sloganı, "kefene sarınmış politikacı", başka deyişle, orduyla çatışmaya girişmiş Erdoğan'ın bayrak ettiği davası uğruna ölmeye hazır politikacı imgesi kadar anlamlıdır. İki baş oyuncu da çatışmayı klasik yollarla çözemiyordu. Ne ordunun kendi meşruiyetini aldığı "toplum-üstü" ne de Erdoğan'ın sembolik rezervuarı olan "bütün toplum" baskın gelecekti. Yine de bu ikinci senaryo gerçekleşir.

---

[6] Mehmet Ali Kışlalı, "Koşaner 'Andıç'ı 'Onay' Yaptı", *Milliyet*, 13/08/2011.

[7] Baskın Oran (der.), *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar Belgeler Yorumlar, cilt 1: 1919-1980*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 87.

[8] Necmi Erdoğan, "Kemalist Non-Governmental Organizations: Troubles Elites in Defense of a Sacred Heritage", Stéphane Yérasimos, Günter Seufert ve Karin Vorhoff (der.), *Civil Society in the Grip of Nationalism* içinde, Orient-Institute, İstanbul, 2000, s. 251-282.

[9] Gérad Groc, "Démocratie et société civile", Semih Vaner (der.), *a.g.e.* içinde, s. 215.

[10] Belgeler hakkında bkz. Nazlı Ilıcak, *Sert Adımlarla Her Yer İnlesin! 28 Şubat'ın Perde Arkası*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2001.

Bu hem teorik hem de operasyonel çerçevenin ötesinde, başka yerde olduğu gibi Türkiye'de de devletin ne tamamen toplum üstü bir organ, ne monolitik bir blok ne de Weberci sosyolojinin öğrettiği şiddet araçlarının tekeli olduğunu vurgulamak önemlidir. Gerçekten de, devletin sosyolojisi üzerine genel bir tartışmaya burada girmeden, Türkiye'de devletin, zor kullanmanın tanım gereği egemene özgü alanı da dahil olmak üzere, özel ya da "devlet-yanlısı" aktörleri kimi zaman kendini riske ve tehlikeye atma pahasına içine katma kapasitesi ve yükümlülüğüyle, kendi iç bölünmeleriyle uzun vadede yeniden üretildiğini saptamak gerekir. 1990'lı yıllarda yaklaşık 100 bin kişilik Kürt "korucuların" ve yarı özerk istihbarat servislerinin, "üniformalı çeteler"in, ölüm mangalarının oluşumu, devletin kendini çevreleyen alanlara ne ölçüde hoşgörü göstermek zorunda kaldığını gösterir. Genellikle mahkemeler tarafından değil gayri resmî hakemlik mekanizmalarıyla yerine getirilen adalet alanından, kimi zaman açıkça dini özel vakıf ve şirketlerin esasen faaliyette bulunduğu eğitime dek, diğer alanların durumu da böyledir.

Kalitatif ya da dizisel çok sayıda veriden beslenen bu saptamalar, Türkiye sosyolojisi üzerine tartışmalara genellikle egemen olmuş güçlü devlet sorununu "gözden geçirmemizi" de sağlar.[11] Kaynağının yeni politik gramerlerle kendini sürekli yeniden meşrulaştıran uzun bir gelenekten alan devletin kutsallığı, siyaset bilimci Ali Kazancıgil'in sözünü ettiği devletin sosyolojik "yoğunluğu" ile at başı gider.[12] Bu konuya geri döneceğiz: Devlet toplumsal, ekonomik, politik ve güvenlikçi büyük bir müdahale kapasitesini korur, uzun vadede toplumsal itaat üretmeyi ve –gerektiğinde kitlesel bir zor içinde ve bu zor aracılığıyla– müdahale alan ve zamanlarını kendi seçerek yenilenmeyi başarır. Diğer yandan da, dogma haline getirilmiş bu kutsallıkla ve sonuçlarıyla tezat içinde olsa da, uzun vadede yeniden üretimini koşullandıran iç çatışmaların da alanı olur.

Bu anlamda, "doktrin"in savunduğu toplum-üstü ve "ebedi" devlet idealine, az da olsa, sadece 1925-1945 Kemalist dönemi denk düşer. Tek parti yönetimini seferber eden Kemalist iktidarın, Osmanlı ve Türk tarihinde eşi görülmemiş bir merkezileşme ve yoğunlaşma deneyimi gerçekleştirmeyi başardığı doğrudur. Fakat tarihsel bakımdan sınırlı olan bu başarı, kullanılabilir çok cılız ekonomik ve politik kaynakların neredeyse tamamının toplum karşısında çok güçlü bir Leviathan'ın tekelleşmesine neden olan çok uzun bir yapı çözüm döneminden çıkışla ifade bulan güçlü bir iktidara yönelik toplumsal taleple açıklanır. Bununla birlikte, Kemalist deneyim sadece biricik değildir, aynı zamanda görecelileştirilmesi de gerekir; iktidar iç çatışmalarla sürekli sarsılırken, Cumhurbaşkanı bunları olayların ve kendi mizacının akışına göre, terfiler ve kızağa almalarla, bol bol içki içilen yemekler sırasında çözümler. İki kez, 1930 ve 1937'de, bir iç muhalefetin oluşumu, ardından da İnönü'nün kızağa çekilmesi sırasında, bu çatışmalar bizzat devlet örgütlenmesinde önemli değişimlerle ifade bulur. Cumhuriyet Halk Fırkası, böylece otoriter bir tek parti olmaya devam ederken, bir anlamda da koalisyon oluşturuyor gibi gözükür ve bu koalisyon 1945 yılında muhalif bir parti kurulmasına yol açan ayrılığın lehine parçalanır. Keza, tek partinin, ardından da vilayetlerin yönetim merkezleri ve yaklaşık 600 kaymakamlık ölçeğinde parti-devletin yapılanışı üzerine derinlemesine incelemeler olmamasına rağmen, elimizdeki bazı veriler, resmî olarak aşiret karşıtı ve tarikat karşıtı bir politika sürdüren Kemalist iktidarın, Kürt tarikat şeyhlerinin ve aşiretlerinin bir bölümünü yerel, hatta ulusal aygıtları içine nasıl dahil ettiğini gösterir. Belediyelerin ve Halk Evleri'nin halka halka birbirine eklenmesinin, Ankara karşısında belli bir özerkliğe sahip çok sayıda aktörün entegrasyonunu sağladığı hipotezi de aynı şekilde ileri sürülebilir.

İttihatçı dönemde, ardından da kurtuluş savaşı sırasında gözlemlenen, devlet içindeki aktörlerin ve (sivilleri de kapsayan) "üniformalı çeteler" biçimindeki örgütlenmelerin özerkleşme mantığı, 1950'li yıllardan itibaren baskın çıkar. 1908-1918 yıllarında komitacıların devlete açıkça el koyduğu söylenemese de, "demokrasiyi bir oyun olarak"[13] kabul eden ve bu oyunu keyiflerince durdurabileceklerini düşünen, rekabet halinde çok sayıda askerî cemiyet ortaya çıkar. Bu eğilim 1960'lı yıllarda silahlı kuvvetler içinde az çok özerk cemiyetlerin yerleşmesiyle sürer. Zirvedeki iç çatışmalar, kara kuvvetleri ile hava kuvvetleri arasında bir savaş başlatmaya hazır en az beş grubun oluşumuyla şiddetlenir.[14] 1962 ve 1963'te Talat Aydemir'in (1964'te idam edilir) başarısız kalmış darbe teşebbüsleri,[15] askerî komuta içindeki iç bölünmenin son tezahürleri değildir. 12. Bölüm'de belirttiğimiz gibi, 12 Mart 1971 askerî müdahalesi, aynı zamanda, ordu içindeki diğer darbeci unsurlara kurumsal bir cevaptır.[16] Benzer bir olgu sonraki yıllarda da gözlemlenir.

---

[11] Bkz. Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, The Eothen Press, North Humberside, 1985.

[12] Ali Kazancigil, "L'État, figure centrale de la modernité turque", Semih Vaner (der.), *a.g.e.* içinde, s. 120.

[13] Doğan Akyüz, *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi: Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir-Komuta Zincirine*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 174.

[14] Kurtuluş Kayalı, *Ordu ve Siyaset, 17 Mayıs-12 Mart*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 75.

[15] Doğan Akyüz, *a.g.e.*, s. 204.

[16] *A.g.e.*, s. 313-320. Ayrıca bkz. Nazlı Ilıcak, *Demokrasinin Sırtındaki Hançer, Elyazısı Itiraflarla 12 Mart Cuntaları*, İstanbul, 1986.

1978 yılında radikal sağa yakın darbeci kara kuvvetleri komutanı Namık Kemal Ersun'un (1915-1988) kızağa çekilmesi buna örnektir.

Bu çatışmalar, 1980-1990 yıllarında MİT'in (Milli İstihbarat Teşkilatı) hükümet karşısında aşırı özerkleşmesiyle ve iç anlaşmazlıklarıyla, keza JİTEM (Jandarma İstihbarat ve Terörle Mücadele Teşkilatı) gibi yeni istihbarat organlarının ve içişleri bakanlığına ya da başbakana karşı sorumlu birçok bağımsız istihbarat biriminin kurulmasıyla giderek büyür. Hava kuvvetleri komutanı Tahsin Şahinkaya (1925 doğumlu) ile mafya çevreleri arasındaki bağları gün ışığına çıkaran bir raporun patlak vermesiyle, MİT 1987 yılında ordunun bir bölümüne savaş ilan eder. Bu durum, silahlı kuvvetleri büyük ölçüde aşan gerilimlerin yansımasıdır. Çeşitli istihbarat servisleri kendi ölüm müfrezelerini radikal sağdan devşirir, Kürdistan'daki savaşın ve uyuşturucu ticaretinin doğurduğu rantı paylaşırlar ve aynı yetki ihlalinde bulunurlar; bunların mücadelesi özellikle 1990'lı yıllarda ölümcül olur. Devletin zirvesinde adam kaçırma, işkence ve infazlar görülür. Gayet iyi belgelenmiş olan[17] ve birçok resmî soruşturma komisyonunun kabul ettiği, devlet organları, "Bozkurtların" bir bölümü ve "mafya" arasındaki üçgensi ilişkiler, 1996 yılında gün ışığına çıkar. Olay, berraklığıyla zihinlere kazınmıştır: Sayısız cinayetten ve 1981 yılında Papa II. Jean-Paul suikastine katılmaktan aranan Abdullah Çatlı (1956-1996); İstanbul'un üst düzey emniyet görevlilerinden Hüseyin Kocadağ (1944-1996) ve DYP milletvekili, hükümet yanlısı bir Kürt milisinin başı olan Sedat Bucak'la (1960 doğumlu; araçtan tek sağ kurtulandır) birlikte, Susurluk'ta geçirdikleri bir trafik kazasında ölür.[18] Çatlı'yla aynı profile sahip bir "Bozkurt" olan, sayısız cinayetten ve mafya ilişkilerinden dolayı Fransa'da tutuklanan Alaattin Çakıcı (1953 doğumlu) vakası da yeni bir skandala yol açarak, onu korumuş olan başbakan Mesut Yılmaz'ı 1997 yılında istifaya mecbur bırakır. 1990'lı yıllar, Kürdistan'daki savaşın doğurduğu güvenlikçi ranta ya da uyuşturucu üretim ve transiti geçişinin gayet bol yasadışı kârlarına resmî mevkiler sayesinde erişim mücadelesine özellikle tanıklık eder. El konulan uyuşturucuların çok büyük bir bölümü Türkiye'nin payına düşer (1997 yılında dünya miktarının % 10,6'sı, 1999'da % 14,1'i, 2000'de % 10 ve 2002'de sadece % 5).[19] Susurluk skandalı üzerine geniş literatürün gösterdiği gibi, bu uyuşturucunun bir bölümü askerî helikopterlerle nakledilmiştir.[20]

Bu uzun on yıl boyunca, jandarma kuvvet komutanı Eşref Bitlis (1933-1993) gibi üst rütbeli çok sayıda asker muğlak koşullarda ölü bulunur. Nihayet 2000'li yıllarda, genellikle (Kemalist uydurmaca *ulus* kelimesinden) *ulusalcı* olarak tanımlanan sivil çevrelere bağlı askerî cemiyetlerin ve darbe teşebbüslerinin çoğaldığı görülür. Her şey, AKP iktidarı döneminde ordu, polis ve istihbarat dünyası arasında yeni güç üçgenlerinin güç kurulup çözüldüğüne işaret etmektedir. Susurluk skandalını aydınlatmak için çok çalışmış olan, fakat güvenlik organlarında Fethullah Gülen'in dinsel duyarlılıklı örgütünün varlığını teşhir eden bir kitapla ortalığı kasıp kavuran Hanefi Avcı'nın (1956-) tutuklanması,[21] devletin zirvesindeki mücadelenin 2010'lu yıllara kadar sürdüğünü göstermektedir.

Yerel ölçekte devlet, ulusal ölçekte devlet

Devletin taşra ölçeğinde sahip olduğu özerkliğe ve kâh yaratıcısı ya da hakemi, kâh rehinesi olduğu çatışmalara dair güvenilir pek az bilgiye sahibiz. Şunu gördük: Osmanlı bürokrasisi, ardından da İttihatçı bürokrasi sayısal olarak zayıftı; keza Kemalist bürokrasi de öyle. 1931 yılında bile, kamu hizmetindeki personel toplam nüfusun sadece binde 7'sini, Mustafa Kemal'in öldüğü yıl olan 1938'de sadece binde 8'ini temsil ederken, 1966'da binde 12'ye, 1970'te binde 19'a çıkar. O yıl memurların % 21'i 24 yaşın altında, % 35,7'si 25-34 yaş arasında ve % 24,9'u 35-44 yaş arasındadır. Bu durum, mesleği "beşikten" öğrenmelerine rağmen (bu görevlilerin % 38,38'i baba mesleğini seçmiş; % 36,74'ü memur kızıyla evlenmiştir), bütün olarak bu yapının ne kadar genç ve deneyimsiz olduğunu gösterir.[22] Yerel ölçekte kamu görevinin içinde hareket ettiği "otarşi" onu nispi bir homojenlikle, dolayısıyla yerel çatışmalar karşısında bir bağışıklıkla donatır ama aynı zamanda onu büyük ölçüde etkisiz kılan dışsal bir konuma da yerleştirir.

1990-2000'li yıllarda durum aynı değildir: Avrupa ülkelerindeki rakamların çok gerisinde kalsa da, devlet artık 1 milyon 769 bin kişi istihdam etmektedir.[23] Bunun yaklaşık 600 bini eğitim alanında, 243 bini sağlıkta ve yaklaşık 207 bini güvenlik alanındadır (Jean-François Pérouse ise, memur sayısındaki artışı yeniden değerlendirerek, kamu görevinin tamamında 2 milyon 29 bin 185 kişinin bulunduğunu belirtir).[24] Valiler ve kaymakamlar üzerine bir inceleme kaleme alan Mustafa Tamer, bu üst düzey görevlilerin yarısının 25 yaşın altında olduğunu belirtir; % 85'i gelirlerinin düşüklüğünden, parçası olamadıkları yerel bir topluluk içindeki güçsüz konumlarından ve bir idareciden ziyade toplum mühendisi rolü oynamaktan ibaret görevlerinden şikâyet etmektedir.[25] Geçmişte olduğundan çok daha akışkan bir hale gelmiş toplumda, bu aracılar eşrafla simbiyoz halinde gelişim göstermeye mahkûmdurlar; onlar olmadan, kendilerine emanet edilmiş olan idari bölgede hiçbir manevra payları yoktur.[26]

---

[17] Frank Bovenkeik ve Yücel Yesilgöz, *Türkiye'nin Mafyası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

[18] Hamit Bozarslan, *Network-Building, Ethnicity and Violence in Turkey*, ECSSR, Abu Dhabi, 1999.

[19] F. Cengiz Erdinç, *Overdose Türkiye. Türkiye'de Eroin Bağımlılığı, Kaçakçılığı ve Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 399.

[20] Bkz. Hamit Bozarslan, *a.g.e.*

[21] Bkz. Hanefi Avcı, *Haliç'te Yaşayan Simonlar*, Angora Yayınları, İstanbul, 2010.

[22] Ömer Bozkurt, *Memurlar Türkiye'de Kamu Bürokrasisinin Sosyolojik Görünümü*, TODAIE, Ankara, 1980, s. 53, 54, 71.

[23] Jean-François Pérouse, *a.g.e.*, s. 223.

[24] http://www.ekonomistim.com/devlet-memuru-sayisi/

Nihayet, bürokrasinin partizan bir yandaşlık oyununa ve kısmen örtülü bir sızmaya sıkı sıkıya bağlı olduğunu da belirtmek gerekir. 1950-2000 arasında Türkiye dört kez sağlam bir parlamenter çoğunluğa sahip partiler tarafından yönetildi (1950-1960 arasında DP, 1965-1969 arasında AP, 1983-1991 arasında ANAP ve 2002'den bu yana AKP). Bu dört dönem, geniş ölçüde seçilmiş ve/veya uzatılmış olsa da, iktidarın otoriter yönde değişimine tanık oldu. Bu konuda elimizde çalışmalar olmamakla birlikte, tek bir partiden bürokrasiye adam alma politikasını sürdürmek için, çok partili dönemin yarısını kapsayan bu yıllardan geniş ölçüde yararlanıldığı biliniyor. Başka dönemlerde, çoğu zaman güçlü iç çatışmalarla karşı karşıya kalmış olan koalisyon hükümetleri, partilere ayrılmış bakanlıklara bağlı olarak kamu hizmetinin bölümlenmesi ilkesinden yola çıkarak adam alma politikaları geliştirdiler. Örneğin, 1975-1980 yıllarında sağlık kesimi genellikle MHP'ye ayrılmışken, sanayi MSP'ye bırakılmıştı. "Devletin bu paylaşımı", Süleyman Demirel'in başbakanlığındaki koalisyonların hayatta kalma koşuluydu.

Bu öğeler, bütün politik aktörlerin beslediği, güçlü, hatta kutsal bir devlet imgesi ile zaman ve mekân içinde devletin somut gerçeklikleri arasındaki tezadı kavramamızı sağlar. Bununla birlikte, "imgesel" demek asla "hayalî" demek değildir; çünkü devlet, sürekliliği, eğitim sistemi ve askerlik hizmetiyle, kısacası, zecri uygulamalarıyla aynı zamanda gerçeği de üretir ve gerçekten de, devlete egemen olan otoritelerin ajandasına bağlı olarak uygun zamanda "toplum üstü" olabilir. Örneğin, 1999 yılında Ecevit hükümetinin hapisteki radikal solcu militanlara yönelik başlattığı ve içlerinden 35'inin yargısız infazıyla sonuçlanan "Hayata Dönüş" operasyonu, "devletin" sinik bir sözdağarını nasıl seferber edebildiğini, aynı zamanda da muktedirin eline keyfi olarak verilmiş ayrıcalıkların tek sahibi olduğunu nasıl altını çize çize vurguladığını gösterir. Bu tür eylemler, otuz yıldır sayıları onlarla ifade edildiği için "istisnai" olsa da (AKP hükümeti koşullarında hâlâ kitlesel olarak güncelliğini koruyan, Profesör Büşra Ersanlı (1950 doğumlu) ya da yayıncı Ragıp Zarakolu (1948 doğumlu) gibi solcu entelektüel ve muhaliflerin keyfi tutuklanmasından söz bile edilmez), devletin toplum üstü eylem marjlarına sahip olmasını, kendi düşüncesine göre kendini kutsallaştırmasını, keza devleti

---

[25] Mustafa Tamer, *Bölge Valiliği*, Tamer Ofset, Ankara, 1994, s. 113, 127.

[26] Muharrem Varol, *Yerel Siyasetin Demokratikleşmesi*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1989, s. 104.

yönetenlerin ve düzenleyenlerin tavırlarından yola çıkarak kendini yeniden tanımlamasını sağlar. Böylece güçlü devlet imgelemi, Demirel'den Erdoğan'a dek, art arda gelen genel kurmay başkanlarından geçerek, keza bakanlar kurulu danışmanlarından Milli Güvenlik Kurulu'nun içindeki *think-tank*'e dek, ideolojik angajmanlarına ve çıkarlarına bağlı olarak, hepsi de Türk devletinin tarihini belirlemiş olan çok sayıda aktör için eylem ve referans çerçevesi işlevi görür. Devlet, somut pratiği içinde, potansiyel olarak, hatta gerçek anlamda kanlı iç gerilimlerin, keza yandaşlık ağlarının, çoğul dinamiklerle kaynaşmalı bağların, güçlü devlet imgesinin zaman içinde kök salması açısından bir araya geldiği iktidar alanı olarak kendini gösterir.

Siyasi arenanın oluşumu

Belirginleştirebileceğimiz bir diğer analiz alanı, 20. yüzyıla damgasını vurmuş parti kurumları ve düşünce akımları olarak anlaşılan siyaset alanıdır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden günümüze dek Türkiye, gerçekten de, genellikle açıktan açığa çatışan, yine de içsel akışkanlığı engellemeyen ya da İslâm'dan yola çıkarak Türklüğün tanımı gibi bazı ortak paydaları silmeyen, Batıcı, milliyetçi/devletçi, tutucu/İslâmcı ya da solcu, çok sayıda ideolojik ve politik eğilimin sahnesi oldu. Fakat "politika"dan "yasal olmayan" bir angajman ve eylem düzeyini de anlamak gerekir. 1975-1980 arasında kısmi bir iç savaşa girişmiş sağcı ya da solcu birçok radikalizm ya da 1990-2000 yıllarında şiddete başvurmuş çeşitli İslâmcı akımlar, bu alanda ifade bulmuştur. Nihayet, ister yasal bir tabelası olsun, ister yasadışı (yine de tamamen görünür) faaliyet göstersin, siyasi aktörleri, bölgesel, etnik ya da inançsal aidiyetlerini, keza sınıf ve kuşak bakımından profillerini dikkate alan bir sosyolojik yaklaşımla analiz etmek gerekir.

1945'ten önce çoğulcu bir politik ortamdan söz edilemez. "Muhalefet", İttihatçılık ve Kemalizm koşullarında bellibaşlı kişilerin kimi zaman hayatlarını tehlikeye atarak deneyimledikleri tehlikeli bir meslek olarak görülür. Parti yaşamını 1945'ten itibaren tarif etmek de kolay bir iş değildir: Gerçekten de, hükümet darbeleri mevcut süreçleri çoğu zaman parçalamış ve politik arenayı bölerek yeniden şekillendirmiştir. Doğrudan askerî rejimlerin yokluğunda, Anayasa Mahkemesi bir parti yasaklama mercii olarak işler; 1946'dan 2009'a dek en az 56 parti feshedil. Bu eserin siyasi partilere dair bir soykütük ağacı çıkarılmaması yönündeki tercihi buradan kaynaklanır: Ya fazla basitleştirici olur ve dolayısıyla gerçeğe ihanet eder ya da eksiksiz olur ama çok fazla sayfa ve –az çok okunabilir olması için– epey bir hayalgücü gerektirir.

Bu engellere rağmen Türkiye'nin siyasi sistemini tarif etmek istersek, beş büyük eğilimli "çok kutuplu" bir model önerebiliriz. Bu "grup portresi"nde, öncelikle, –göreceğimiz gibi çoğunluk oluşturan– tutucu bir kutuptan ve 1970'li yıllardan beri kendini, milliyetçi dememek için "ulusal sol" etiketiyle tanıtan Kemalist bir kutuptan oluşan bir ikili bulunur. DP, AP, ANAP ve 2001'den bu yana AKP birinci kutbu temsil eder; CHP (ve 1980 ve 1990'lı yıllardaki değişik görünümleri) ikinci kutbu temsil eder. Her ikisinde de bir iç parçalanma süreci işleyerek birçok azınlık partisi doğurur. Ayşen Uysal ile Oğuz Topak'a göre bu iki kutup, sağcı ve solcu eski radikal militanlıklardan da beslenir.[27] İslâmcı olan üçüncü kutup ise, uzun süre boyunca Necmettin Erbakan (1926-2010) tarafından temsil edilmiştir; 1995 seçimlerinin birinci siyasi gücü olan Erbakan'ın "Milli Görüş" hareketi, parçalanmalar ve yasaklamalarla çeşitli partiler doğurdu. Bunların sonuncusu olan Saadet Partisi ağırlığını büyük ölçüde kaybederek, kurucusunun mirasından net biçimde ayrılmış olan AKP'yi güçlendirmiştir; 2000'li yıllardaki oy oranı % 4'ün altındadır. Dördüncü kutup olan radikal sağ, 1970-1990'lı yıllar boyunca Alparslan Türkeş (1997'de öldü) tarafından temsil edilmiş olup, "devrimci" Kemalist milliyetçilerin tersine, aşırı milliyetçi ve tutucu bir geleneği temsil eder. Uzun süre azınlıkta kalan bu kutup, 1990'lı yıllardan itibaren seçmenlerin % 10 ile % 15'inin desteğini elde eder. Nihayet, 1970-1980'li yılların militanlıkları temelinde 1990'lı yıllarda doğan son kutup, açıkça özerklik yanlısı Kürt politikacılarından oluşur. Bunlar, 1990'lı yılların başında kurulmuş olan HEP'in (Halkın Emek Partisi) bilmem kaçıncı hali olan BDP (Barış ve Demokrasi Toplum Partisi) etrafında toplanmışlardır. Parlamentoya giriş barajının % 10'u olduğu bir seçim sisteminde, bu çevre % 6,5'inden fazlasını alamasa da, Kürdistan'daki belediyelerin çoğunu denetiminde tutar.

En azından bu satırların yazarı için karanlık kalan nedenlerle, 1960-1970'li yıllarda belli bir hareketlilik göstermiş olan Türkiye'deki seçim ve parti sosyolojisi, uzun bir durgunluk döneminden geçerek, birkaç genç araştırmacının çabaları sayesinde mütevazı da olsa yeniden hareketlendi. Bu zayıflık Ankara'daki, keza taşra ölçeğindeki siyaset oyununun kavranışını bulandırmaktadır. İki genç siyasetbilimcinin, Ayşen Uysal ile Oğuz Topak'ın gerçekleştirdiği soruşturmalar, yine de bazı eğilimleri ortaya çıkarmıştır. Bunların başında, "1978 kuşağı" denen kesimin (yani, Türk siyasi dilinde, 1958 civarında doğmuş, dolayısıyla 1948 doğumlu olan "1968 kuşağı"ndan farklı) Türkiye'deki siyasi alan üzerinde sahip olduğu hâkimiyet gelir. Öncellerinden daha eğitimli olan (197 kişiyi kapsayan örnekleme göre % 58'i bir üniversite ya da bir yüksek öğrenim kurumu diploması sahibidir)[28] bu politikacılar, toplumda daha yüksek mevkilere erişmişlerdir, çünkü içlerinden % 43'ü kendi hesabına çalışmaktadır ve % 34'ü "patron" statüsündedir.[29] Fakat bu kuşaksal nöbet değişiminin bunca geç meydana gelmesi (Avrupa'daki deneyimler karşısında da gecikmiş olması), "hayatta başarılı olma"dan önce, politik sorumluluk taşıyan bu insanların radikal bir deneyimden geçtiği, bunun bedelini kimi zaman ağır ödedikleri, 1970'li yıllardaki mücadelelerde ya da 1980'li yıllardaki askerî rejim sırasında hapse girdikleri ya da bir yakınlarını kaybettikleri anlamına gelir. Uysal ve Topak, Ankara'daki parti aygıtlarının, en radikal unsurları marjinalleştirerek, nasıl nöbet değişiminin etkisini azaltmaya çabaladığını göstermektedir.[30] Bununla birlikte, bu kuşak üyelerinin, bundan böyle, daha gençlerin yükselmesine ya da her koşulda aşırı politikleşmesine engel oluşturabilecek "deneyimli bir kast" olduğu düşünülebilir. Bu bakış açısından, Kürt politik alanı Türkiye'nin geri kalanından farklılaşır. Bu alan, politik yapının net bir şekilde gençleşmesiyle (politikacıların çoğu 30 yaş civarındadır), (Uysal ve Topak'ın ileri sürdüğü gibi, büyük partilerin "vitrine" birkaç kadın koyma stratejileriyle tezat oluşturacak şekilde) kadınların sayısındaki hızlı artışla ve birçok militan kuşağın bir arada varlığıyla kendini gösterir. Türkiye, bütün olarak, politik bakımdan radikal iki kuşak –1968 ve 1978 kuşakları– tanımışken, Kürdistan 1988, 1998 ve de kuşkusuz 2008 kuşaklarının militanlığının sahnesi durumundadır.

Politikanın bu seçkinleri ülkenin iktisadi ve mesleki seçkinleri karşısında bir özerkliğe sahip midir? Bu sorunun cevabı bir yığın nüans içerir. Örneğin Bandırma'da (Marmara bölgesindeki Balıkesir'in taşrası) iktisadi kadrolar, politik çevreler karşısında belli bir çekince gösterirler ya da en azından partiler üstü bir eylem kapasitesini korumaya çalışırlar.[31] Kuşkusuz, 1970'li yıllarda bölgede özellikle canlılığını koruyan radikal sağcı militanlık, politik bir renk altında kendini göstermekte tereddüt eden iktisadi yaşamın birçok aktörünü politikadan soğutmuştur. 1970'ten önce parti kadrolarının % 27,2'sini ve belediye meclisi üyelerinin % 17,5'ini temsil ederlerken, bu rakamlar 1970-1984 dönemi için –sırasıyla– % 11 ve % 6'ya düşer.[32] 1992 yılında Keçiören'de, Ankara gibi daha ziyade "tarafsız" bir şehrin mahallesinde, tutucu ve/veya milliyetçi partiler arasında gerçekleştirilen başka soruşturmalar ise, tersine, "meslek topluluğu" ile "politik topluluğun" çok büyük ölçüde yan yana durduğuna işaret eder. Kimliğini gizleyerek konuşan bir belediye başkanı bu durumu açıkça ifade eder: "Bugün, şehrin yarattığı kârları, hatta rantı cebe indiren insanların çoğunlukta olduğu belediye meclisleri görüyoruz. Bu meclisler şoförler cemiyeti temsilcilerinden, un toptancılarından, müteahhitlerden, toprak spekülatörlerinden ve belediye yatırımlarından yararlanan beş, on kişiden oluşuyor."[33] Bu iki topluluğa, aynı şehirde ya da aynı bölgede doğanlar arasındaki dayanışma bağları üzerinde kurulu *hemşehrilik* topluluğunu da eklemek gerekir.[34]

---

[27] Ayşen Uysal ve Oğuz Topak, *Particiler Türkiye'de Partiler ve Sosyal Oyların İnşası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 78.

[28] *A.g.e.*

[29] *A.g.e.*, s. 48.

[30] *A.g.e.*, s. 78.

[31] Muharrem Varol, *a.g.e.*, s. 165-171.

[32] *A.g.e.*, s. 294.

Politik ve toplumsal tutuculuğun kaynakları

"Politik Türkiye"ye dair ifade edebileceğimiz bir diğer saptama, 1950'den bu yana gözlemlendiği gibi, toplumun tutuculuğa kök salmasıyla ilgilidir.[35] Bu tarihten 2010'a dek, sadece iki kez, 1973 ve 1977'de, kendini "merkez sol" ya da "sosyal demokrat" bir parti olarak gösteren Bülent Ecevit'in CHP'si seçimlerde birinci gelir. Genellikle tutucu partiler -ki bunun son hali AKP'dir– "sol" rakipleri karşısında çok büyük seçim farkları elde etmişler, bazı vilayetlerde ezici zaferler kazanmışlardır (örneğin Trabzon'da 1977'de % 72 olan sağcı partilerin oyları 2002'de % 82'ye, 2007'de % 89'a yükselmiştir).[36]

Bu kalıcı başarıyı açıklamak için, özellikle ülkenin azgelişmişliğini teşhir etmekle meşgul bir sol karşısında, tutucu partilerin, vatanın ve –Kemalizm'in derinden küçümsediği– tarihinin "büyüklüğünü" savunmayı vaaz ettiklerini ve bitmek bilmez bir sembolik ranta dönüştürdüklerini hatırlamak gerekir. Türkiye'nin Batı karşısındaki, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri karşısındaki -yine de nispi olan– bağımlılığını onlar karşısındaki bir "kölelik" bağı olarak değil, "bu dünyanın kudretlilerinin" gösterdiği bir minnet işareti olarak sunmayı da başardılar. İktisadi krizleri, özellikle 1960'lı, 1970'li ve 1980'li yılların başlangıcında yaşananları yönetmekte başarısız kalmış ve zarara uğramış olsalar da, başka dönemlerde bolluk yıllarından yararlanmayı bildiler. 1950'li yıllarda DP dönemi, 1960'lı yıllarda AP dönemi, 1980'li yıllarda ANAP dönemi ve özellikle 2000'li yıllardaki AKP dönemi buna örnektir. Böylece iktisadi kaynakları önemli ölçüde yeniden dağıtabilecek rahatlığa sahip olabildiler. Bunu yaparken, bir başka klasik iktidar doktriniyle kendilerini meşrulaştırabildiler: Herkesin *hakkına* ve *rızkına* saygı gösteren asgari bir sözleşmeden yararlanmanın karşılığı olarak, "halk"ın yükümlülüğü "hükümdar"a itaat etme, hatta onu göklere çıkarmaktır. Halkın içeceği çorbadan kömüre dek temel ihtiyaç maddelerinin, öncellerinin neoliberal iktisadi politikalarını sürdüren AKP belediyeleri tarafından dağıtılması, bu diğer iktidar tahayyülünün 2000-2010 yılları Türkiyesi'nde ne ölçüde verimli olduğunu gösterir.

Keza, tutucu partiler, "sahici ulusal değerler"e bağlılıklarını vurgulamak için, başaktörleri olmalarına (ve hâlâ da böyle olmasına) rağmen Batılılaşma sürecini eleştirmişlerdir. Onların pedagojisi, zaten büyük ölçüde inanç değiştirmiş bir halka, Tanzimat'tan 1970'li yılların sol hareketlerine dek seçkinlerin nasıl "ihanet ettiğini" vaaz etmekten ibaret oldu.[37] Radikal sağın düşünürlerinden birinin dediği gibi, onlar kendilerini, tutucu şair Mehmet Akif'in (Ersoy) bir şiir derlemesini ithaf ettiği oğlu Asım'ın soyundan gelenler olarak kabul ederken, karşılarında da yine şair babası (Sultan II. Abdülhamid'e karşı düzenlenmiş başarısız suikastı öven ateist düşünür) Tevfik Fikret'in bir derlemesini adadığı Haluk'un soyundan gelenleri görürler (bkz. 6. Bölüm).[38] Kozmopolitizmle ve yabancılaşmayla suçlanan Batılılaşmış seçkinin yaşam tarzının reddi, toplumda tutucu düşüncenin yayılmasında daima motor bir rol oynar.

Sahnenin önüne çıkarcı ve/veya entelektüel seçkinleri yerleştirmiş olan Kemalist iktidar, Asım ile Haluk arasındaki çatışmayı aşamadan üstünü örtmekle yetinir. DP'nin 1950'de iktidara gelişini karşı devrim olarak kabul etmiş bir "Kemalist kuşak" oluşturduğu inkâr edilemese de, büyük bir toplumsal tecrit içinde yaşar. Gazeteci ve hukukçu Eşref Edip Fergan (1882-1971) Kemalist tek partiyi "samimi uçarılar"ın bir oluşumu olarak tanımladıktan sonra şunu ekler: "Yaşadığı döküntülerin içine gizlenmiş halk, kürkler ve redingotlar giyinmiş bu yeni sınıfı sadece dansa giderken görebiliyordu."[39] Gerçekten de, her şey bu seçkinleri barındıran ve "kravatsızlar"ın giremediği "Yeni Şehrin", Ankara'nın geri kalanından tamamen kopuk olduğuna işaret ediyordu.[40] Kemalist söylem, "barbarlığın" eşiğinde yaşayan "ortaçağdan kalma" "gerçek halk"tan iyice nefret etmek için "saf" bir soyut halkı yüceltiyordu. Kemalist ideologlar gerektiğinde "süngü gücüyle" uygarlığı dayatma zorunluluğuna ikna olmuşlardı. İktidarın neyse ki bu aygıta başvurma gereği hissetmediği anekdot niteliği taşıyan bir olay, halkın bu uygarlaşma programını nasıl karşıladığını gösterir: "Cumhurbaşkanlığı filarmoni orkestrası

---

[33] Ruşen Keleş, *Yerinden Yönetim ve Siyaset*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 374.

[34] Ayşe Kurtoğlu, *Hemşehrilik ve Şehirde Siyaset Keçiören Örneği*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 386.

[35] Andrew Finkel ve Nükhet Sirman, "Introduction", A. Finkel ve N. Sirman (der.), *Turkish State and Turkish Society* içinde, Routledge, Londra, 1990, s. 1.

[36] Güven Bakırezer ve Yücel Demirer, *Trabzon'u Anlamak*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 14.

[37] Bu yaklaşımın kült kitabı için bkz. D. Mehmet Doğan, *Batılılaşma İhaneti*, Beyan Yayınları, İstanbul, 7. baskı, 1986.

[38] Necmettin Hacıeminoğlu, *Milliyetçilik, Ülkücülük, Aydınlar*, Töre-Devlet Yayınları, Ankara, 1975, s. 128.

[39] Ahmet Yücekök, *Dinin Siyasallaşması Din-Devlet İlişkilerinde Türkiye Deneyimi*, Afa Yayınları, İstanbul, 1997, s. 43.

[40] Bülent Batuman "Mekân, Kimlik ve Sosyal Calışma; Cumhuriyet'in Kamusal Mekânı Olarak Kızılay Meydanı", Güven Arif Sargın (der.), *Başkent Üzerine. Mekân-Politik Tezler Ankara'nın Kamusal Yüzleri* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 48.

Batı müziğini sevdirmek ve halk arasında yaymak için Anadolu şehirlerinde konserler verir. [Halk üzerinde] kuşkusuz biraz baskı uygulayarak Anadolu sinemasının salonu doldurulur. Birkaç saat süren çok başarılı bir konserden sonra orkestra şefi sokakta rastladığı birine bu yükümlülük hakkında ne düşündüğünü sorar. Aldığı cevap şu olur: 'Size yemin ederim, beyefendi... Sivas Timur döneminden beri böyle bir baskı görmedi.'"[41]

Buna karşılık, bu "halk" kendi "seçkin"ini yabancılaşma ve dekadansla, yolu üzerindeki "ulusal", "soylu" ve "özgün" olanı da yok eden bir "ahlâk bozukluğu"yla bağdaştırır. Yazar ve hukukçu Mithat Cemal Kuntay'ın (1885-1956) imzasını taşıyan ve saz ile cazı müziğini karşılaştıran 1945 tarihli bir metin bu bakış açısından anlamlıdır:

> [...] Dünkü nesil sazla aşık oluyordu, bugünkü nesil cazla. İki musikiyi yan yana düşünmeme sebep geçen gün gazetelerde okuduğum bir havadistir: Bir kız sevdiği erkeği kaçırmış! (abç) Bu kız, cazın kızıdır. Sazın kızını erkek kaçırırdı. Saz, ferdin sinirlerinde mevzun bir sarsıntı idi. Fakat caz, cemiyetin yıkılırken çıkardığı sestir. Erkeğin kızı kaçırması, iki ferdin evlerinin hususi bir zelzelesiydi. Kızın erkeği kaçırmasıydı cemiyetin yer deprenmesi.[42]

Atatürk'ten sonra CHP'nin başına geçen ikinci kişi olan Bülent Ecevit, "halk" ile "seçkinler" arasındaki bu çatışmayı hatırlatarak 1969 yılında şöyle yazar: "Marx Türkiye'de doğmuş olsaydı, proletaryayla burjuvaziyi değil, halkla entelektüelleri karşı karşıya getirirdi."[43] Toplumun bu kurucu bölünmesi Kemalizm'den sonra yok olmaz. İlk başta esin kaynağını "Ebedi Şef" modelinde aramış olan sol, entelektüel ve bürokratik seçkinlere sırtını iyiden iyiye dayayarak, işi bu seçkinlerin sözcüsü olmaya kadar vardırır. Örneğin, çok partili Türkiye'nin ilk sol yayın organlarından biri olan ve 1961 yılında yayına başlayan *Yön* dergisinin manifestosunun 1.402 imzacısı arasında sadece 96 sendikacı ve 47 işçi bulunur, diğerleri ise entelektüel ve bürokratlardan oluşur.[44] "Seçkin-halk" çatışması 1980-2000 yıllarına da damgasını vurur ve "laikler" (ya da "çağdaş yaşamcılar") ile "İslâmcılar", daha genel olarak "tutucular" karşı karşıya gelirler. "Laikler" kendilerini eğitimli, uygar tavırlı, statülerinin gerektirdiği mali başarı imkânları arayışı içindeki *Beyaz Türkler* olarak, *karşılarındakileri* ise *ötekiler*, yani kendi şehir "alanlarını" "işgal etmiş" Anadolu köylüleri olan *Siyah Türkler* şeklinde tanımlama eğilimindedirler. Bu olgudan söz eden entelektüel Tanıl Bora, Batılılaşmış ve hali vakti yerinde seçkinlerin, onlarla eşit yurttaşlık talep edemeyecek –"dağlılar"la değilse de– köylülükle özdeşleştirdikleri kitleler karşısındaki "neoliberal şovenizmi"nden söz eder.[45] Kısmen kurumsallaşmış olan bu damgalama, 2000'li yıllarda AKP'nin seçim sandıklarını kendi lehine doldurmasını sağlayan toplumsal bir "tutucu refleks"in[46] kurumsallaşmasında önemli rol oynar.

"Beyaz" Kemalist seçkinler, tutucu dalga karşısında tarihsel marjinalleşmelerinin nedenini anlayabilecek konumda değildir. Radikal Kemalist tutumlarıyla bilinen General Nevzat Bölügiray (1952 doğumlu) 1990'lı yıllarda –kuşkusuz biraz abartılı bir anlatımla– 600 İslâmcı yayın organının varlığından şikâyet ederek, şunu ekler: "En trajiği, 3 bin adet basılan Atatürk ya da laiklik üzerine kitaplar tozlu raflarda müşteri beklerken, üretim maliyeti milyonlarca liraya ulaşan bazı İslâmcı eserlerin 50 bin ya da 70 bin adet satmasıdır. Bu durum, laiklik savunucularının içinde bulunduğu cehaleti de ifade etmektedir."[47] "Cehalet." Bu terim, *Beyaz Türk* "sınıfı", tarihin, AKP'nin ihtiyaç duyacağı kadro rezervini oluşturan *Siyah Türkler* içinde (Avrupai anlamda "Batılılaşmış" olmaktan ziyade) entelektüel olarak Amerikanlaşmış ve ekonomik bakımdan tuzu kuru seçkinleri sessizce ama hızlı bir tempoda hiç şaşmadan yarattığını kavramadığı için, gayet yerindedir. Bundan böyle Anadolu vilayetlerinde egemen olan, zengin ve püriten bu karşı-seçkinlerle birlikte, tutuculuk, "Kemalistler"in rekabet edebilecek durumda olmadıkları yeni bir toplumsal temele kavuşur. Üstelik, bu yeni tutuculuk, birçok şehirde giderek artan bir toplumsal denetimin güvencesi olurken, dinî eğilimli edebiyatın gelişiminde gözlemlendiği gibi, bireyleşme sürecini de dışlamaz.[48]

Nihayet, Türkiye'deki ana akım tutuculuğun bir diğer kozu, 1961 yılında Adnan Menderes'in idamından 2000'li yıllarda AKP karşıtı kampanyalara dek, göstermeyi bildiği tahammüldür: Türkiye'de özellikle "İslâm toprağı"nda şiddet kullanımını yasaklayan Said-i Nursi tarafından savunulan gayet sağlam bir gelenekle, katlanılan muhaliflik hali ile isyan arasına bir hudut çizmiş, soyut bir yapı olan devletin ya da "peygamber beşiği" olarak gö-

---

[41] Nevzat Kösoğlu, "Milli Kültür, Mozaik ve Etnik Emperyalizm", Türk Ocakları Genel Merkezi, *Tartışılan Değerler Açısından Türkiye (Sempozyum, 16-18 Haziran 1995)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s. 199.

[42] Levent Cantek, *Cumhuriyet'in Büluğ Çağı, Gündelik Yaşama Dair Tartışmalar (1945-1950)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 231.

[43] Akt. İdris Küçükömer, *Bütün Eserleri 2 - Sivil Toplum Yazıları*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994, s. 81.

[44] Hikmet Özdemir, *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı Yön Hareketi*, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1986, s. 51.

[45] Tanıl Bora, "Nationalist Discourses in Turkey", *The South Atlantic Quarterly*, sayı 102/2-3, 2003, s. 433-452.

[46] Ahmet İnsel, *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 11.

[47] Nevzat Bölügiray, *Doruktaki İrtica*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 71.

[48] Kenan Cayır, *Türkiye'de İslamcılık ve İslami Edebiyat Toplu Hidayet Söyleminden Yeni Bireysel Müslümanlıklara*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

rülen ordunun her türlü eleştirisinden kaçınır. Kemalist iktidar koşullarında ama aynı zamanda askerî rejimler sırasında ya da 28 Şubat 1997 protokolü ertesinde, bir Arap özlü sözüyle özetlenen sabır felsefesine sığınır: "Eğer halife adilse, bütün şeref onun hakkıdır, sanaysa sadece minnetini ifade etmek kalır; adil değilse, bütün günah onundur, sana da sabretmek düşer."[49] Bu sessiz tahammül yine de mutlak itaat demek değildir. Gerçekten de, 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan günümüze, devleti (ve orduyu) "bu milletin insanlarına" –Menderes, Özal ve Erdoğan– emanet etmek amacıyla, halka "ihanet edenlerin" elinden "kurtarılmasını" talep etmek için, ancak seferberlik mümkün olduğunda açıkça başkaldırılmıştır. Çok sayıda soruşturmaya dayalı Ali Bayramoğlu'nun çalışmaları, "güç-adalet-rehberlik" üçgeninin Türkiye'deki yoksul sınıfların ama aynı zamanda orta sınıfların tahayyülünde nasıl merkezî bir yer işgal ettiğini gösterir.[50]

Uçlarda siyaset: Radikal akımlar

Türk siyasi arenasını oluşturan bir diğer unsur, 1960-1970'li yılları büyük oranda belirlemiş olan sağcı ve solcu politik radikalizmler alanında gözlemlenir. Militanlarının çoğunu ya hapishanede ya sürgünde yakalamış olan Sovyet blokunun sonu, radikal solun (birçok örgüt hâlâ aktif olsa da) zayıflamasına yol açarken, radikal sağ günümüz Türkiyesi'nde önemli bir politik güç oluşturmaya devam etmektedir.

1970'teki ayaklanmalar sayesinde sendikal hareket içerisinde önemli aracılara sahip olsa da, radikal sol, 1920 yılında bastırılan, sonra da uzun süre sürgüne mahkûm edilen Mustafa Suphi'nin Türkiye Komünist Partisi'nden radikal sol pek az beslenmiştir. Radikal solun hareketliliğinin nedenlerini, bir yandan İkinci Dünya Savaşı sonrasında Asya, Latin Amerika, Afrika ve Arap dünyasında ortaya çıkan muhalif hareketlerin etkisinde, diğer yandan birçok entelektüelin –özellikle 1960'lı yıllarda– Kemalizme dair antiemperyalist yorumunda aramak gerekir. Gerçekten de, bu dönemin solu Kemalizm'i, bağımsızlık elde etmiş ve bir "halk ordusu" yaratmış, sonra da Mustafa Kemal'in ardından gelenlerce durdurulmuş, peşinden de ihanete uğramış, başarısız kalmış bir ulusal devrimle bağdaştırır. Bu sol, 1968-1970'li yıllara dek iki akım arasında bölünmüştü: Bu akımlardan biri, özellikle hümanist hukukçu Mehmet Ali Aybar'ın (1908-1995) yönettiği, (Komünist Parti'yle alakası olmayan) Türkiye İşçi Partisi'nce temsil edilir ve parlamenter yoldan sosyalizme geçişi kendine hedef olarak belirlerken, bir parti yapısına sahip olmayan diğeri, sosyalist bir devrimin önkoşulu olarak "milli demokratik devrim"i öngörür. Gençliğin içinde, keza ordunun içinde iyice yerleşmiş olan bu ikinci akım, Mihri Belli (1915-2011) gibi, geçmiş bağlılıklarını onurlandırmak için "eski tüfek" diye adlandırılan tarihsel şahsiyetler tarafından temsil edilir.

Parlak başarıları "eskiler"in aşılmış söylemleri karşısında kökten bir tezat oluşturan Castroculuğun ya da Maoculuğun cazibesine kapılmış olan "1968 kuşağı"nın gerçekleştirdiği "aksiyolojik kopuş"la birlikte, bu iki "ekol" az çok kullanım dışı kalır. Dönemin militanlarından biri olan Fahri Aral (1947 doğumlu) şöyle anlatır: "Bütün cumhuriyet dönemi boyunca 'rejimin teminatı' olarak görülmüş ve böyle hareket etmiş olan gençlik, dolaylı yoldan da olsa, rejime ve kurumlarına karşı bir muhalefet geliştirmeye başlıyordu. Bu nokta bence çok önemlidir, çünkü resmî ideolojiden, devletin egemen ideolojisinden kopuşun başlangıcına işaret eder. Bu nedenle, '68' [başkaldırısı] temel hedef olarak kendine toplumsal değişimi belirlemiştir."[51]

Gerçekten de, silahlı mücadeleye geçiş, Kemalizm'le sosyalizmi evlendirme yönündeki her çabayı "demode kılan" çok daha belirgin bir ideolojik arayışa eşlik eder. Çoğunluğu 25 yaş civarında olan bu solun liderleri, 1971-1973 askerî rejimi koşullarında idam edilmiş ya da öldürülür. İçlerinden üçü, Deniz Gezmiş, Mahir Çayan ve (aylarca işkence gördükten sonra yargısız infaz edilen) İbrahim Kaypakkaya "1978 kuşağı" denen ve bu "şehit-peygamberler"den çok daha radikal ve çok daha halktan olan kuşağın simgesel figürleri olurlar. Kırıp geçiren 12 Eylül 1980 darbesine kadar silahlı mücadeleye girişen, ayrıca da sayısız iç çatışmayla sarsılan bu sol, kimi durumlarda, belediye seçimlerini kazandığı Fatsa'da[52] (Karadeniz bölgesinde) ya da İstanbul'daki "1 Mayıs" mahallesinde[53] (Ümraniye) olduğu gibi, gerçek bir toplumsal taban oluşturmayı başarır. 1995 yılında 25 kişinin ölümüne yol açan sert polis baskısını ertesinde bu solun İstanbul Gazi mahallesindeki belirgin varlığı, Soğuk Savaş sonrası Türkiye'sinde bazı yerel aracıları hâlâ elinde tuttuğunu gösterir.

Diğer yandan, radikal sağ yerleşik bir geleneğin parçasıdır ve radikal solun hayal bile edemeyeceği aracılara sahiptir. İdeolojik olarak, devlet ve tek şef kültünden yola çıkarak yeniden tanımlanmış olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne özgü panturancılığa ve milliyetçiliğe bağlıdır. 1930 ve 1940'lı yıllarda devletin gösterdiği hoşgörüden yararlanmış, sonrasında ise Nazilerin yenilgisi cumhurbaşkanı İnönü'yü başta albay Türkeş olmak üzere, hareketin bellibaşlı şahsiyetlerini "panturancı komplo" gerekçesiyle tutuklatmaya yöneltmiştir. Kuşkusuz ki kurucu nitelikteki kısa 1944-1945 döneminde radikal sağ, görevlerine geri döndükten sonra, 1960 hükümet darbesine katılan Türkeş'e odaklanmış özgün bir tarihle donanır. Türkeş, neden düşmanı İnönü'yü iktidara geri getirecek olan subayların tarafını tutmuştur? "Tarafsız kalan bertaraf edilir," diye açıklar kararını haklı göstermek için.[54] Bununla birlikte, özellikle askerî hiyerarşinin faşizan bulduğu[55] "İdeal ve Kültürel Birlik" üzerine programının ilanından sonra, fazlasıyla radikal görülerek yönetici çevrelerden uzaklaştırılır. Atılım gücü olmayan bir partinin (Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi) yönetimini ele geçirerek tecridi aşar ve bu partiyi 1969 yılında Milliyetçi Hareket Partisi'ne (MHP) dönüştürür. Onun gücü, şiddetli antimüslüman "şamanistler" ve dinî duyarlılıklı militanlar arasında bölünmüş aşırı milliyetçi çevreleri birleştirme, dahası, bazı üyelerini kendi parti yapılarına kattığı NAZİ (Nasyonal Aktivite ve Zinde İnkişaf)[56] grubu gibi en radikal ve en antisemitist akımları marjinalleştirme kapasitesinden kaynaklanır. Devletin solcu militanlara karşı açıkça desteklemese de hoşgörü gösterdiği "komandolar"ı, cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın (1899-1982) onlara gösterdiği saygının tanıklık ettiği gibi,[57] sağın 1960'lı yıllarda bilinçli olarak kullanılan vurucu gücünü oluşturur.

---

[49] Ahmet Yücekök, *a.g.e.*, s. 25.

[50] Ali Bayramoğlu, *"Çağdaşlık Hurafe Kaldırmaz" Demokratikleşme Sürecinde Dindar ve Laikler*, TESEV, İstanbul, 2006, s. 19.

[51] Alev Er'le söyleşi, *Bir Uzun Yürüyüştü 68*, Afa Yayınları, İstanbul, 1988, s. 49.

[52] Pertev Aksakal, *Bir Yerel Yönetim Deneyi*, Simge Yayınevi, İstanbul, 1989.

[53] Şükrü Aslan, *1 Mayıs Mahallesi. 1980 Öncesi Toplumsal Mücadeleler ve Kent*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

1970'li yıllarda zafer, yani iktidarın fetih anı yakın gözükür. Bu yıllarda MHP hükümete katılır, Türkeş Türkiye'deki ve (faaliyetlerine Hıristiyan sağın hoşgörü gösterdiği ama Uluslararası Af Örgütü'nün kaygı duyduğu)[58] Almanya'daki Türk topluluğu içindeki yüz binlerce sempatizanı tarafından Başbuğ olarak övgülere boğulur. Mussolini modelinden açıkça esinlenen korporatist bir perspektif içinde, parti bu yıllar boyunca "hiçbir işçiyi örgütsüz bırakmamak için"[59] sendikal bir konfederasyon kurar. Militanları sola karşı şiddete kitlesel olarak katılmış bu oluşumun faaliyetleri, yine de 1980 askerî rejimi tarafından durdurulacaktır.

Kemalizm'den kopuş gerçekleştirmeyen Türkeş, Türk milliyetçiliğinin son derece güçlü, İslâmlaşmış ve sonuç olarak Batıcılık-karşıtı bir versiyonunu temsil eder. Daha 1969 yılında parti "Tanrı Dağı kadar Türk, Hira Dağı kadar Müslümanız" sloganını[60] ve Dokuz Işık (milliyetçilik, ülkücülük, ahlâkçılık, ilimcilik, toplumculuk, köycülük, hürriyetçilik ve şahsiyetçilik,

---

[54] Doğan Akyüz, *a.g.e.*, s. 104-105.

[55] Kurtuluş Kayalı, *Ordu ve Siyaset, 17 Mayıs-12 Mart*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 75.

[56] Turan Feyzioğlu, *Fırtınalı Yıllarda Ülkücü Hareket*, Ozan Yayıncılık, 2000, s. 33.

[57] *A.g.e.*, s. 42, 60.

[58] Amnesty International, "Avrupa'daki Türk Sağı", *Ülke*, sayı 9, 1979, s. 79-110.

[59] Bkz. Yüksel Akkaya, "Milliyetçi/Ülkücü' İşçi Hareketi", Seyfi Öngider (der.), *Milliyetçilik, Faşizm ve MHP* içinde, Aykırı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 131-198.

[60] Tanıl Bora, *a.g.e.*, s. 45.

gelişmecilik ve halkçılık, endüstricilik ve teknikçilik) denen doktrini benimser. "Biz bu mücadelede yenilmiş olmayacağız," der Türkeş, "çünkü Tanrı Türk'ü yenilsin diye değil, kazansın diye yarattı. Kader, bize emanet edilmiş olan tarihsel misyonda [...] bizi büyük bir görevle görevlendiriyor, büyük Türk devletini, milliyetçi Türkiye'yi kurma görevidir bu. Ben, soylu kanları [sayesinde] ülkülerini anlamış bütün Türkleri, bütün inançlı Türkleri büyük Türkiye'yi inşa etmeye çağırıyorum. Bizim cephemiz, 100 bin kişilik gelişmiş bir Türkiye'dir. Bu cephede bencil çıkarlı oportünistlere, ödleklere ve satılmışlara yer yoktur."[61]

Bu Türkiye, aynı zamanda, tarih karşısında bir rövanştır: "312 yıl önce, 12 Eylül 1683'te Viyana'da maruz kaldığımız felaketten bu yana," diye yazar Türkeş, "ulusumuz ikili bir düşman saldırısıyla karşı karşıya. Görünür olan ilki askeri ve iktisadidir. İkincisi ise, yani çıplak gözle görülemeyen saldırı, günümüzde hâlâ sürmekte olan yabancı inanç ve maneviyatın bitmek bilmeyen saldırısıdır."[62] "Ey Büyük Türk Milleti, seni anlamamış olan aydın türü, bizi de anlamadığı gibi,"[63] bu ikinci saldırının içteki aracısı olarak, "tek kalp, tek kafa ve tek kan"ı olan ve Başbuğ'una sadık, "örgütlü ve askerî" bir milletin ortaya çıkışını engeller.[64]

1980 askerî darbesi, radikal sağ için hem bir sınav anı hem de radikal sağın tarihinde yeni bir olay olur. Tutuklanan liderleri –Agâh Oktay Güner (1937 doğumlu) gibi–, "fikirlerimiz iktidarda biz hapisteyiz" diye yakınırlar.[65] Partinin dokuz "Bozkurt"u ya da "ülkücü"sü idam edilerek şehitler listesine katılırlar; radikal sağ, Soğuk Savaş çerçevesinde kendilerini kullanmış olan "sistem"in ihanetine uğramanın hıncını açıkça ifade eder.[66] Bu "ülkücüler"in bazıları –örneğin Abdullah Çatlı– askerî rejim tarafından seçilip alınmış ve "Ermeni teröristlerle mücadele" için Avrupa'ya gönderilmiş, daha sonra da Kürt militanlara karşı ölüm mangalarına dahil edilmiştir. Hapse atılan liderlerinin yokluğunda merkezi yapısız kalan, fakat sağlam iç dayanışma ağlarından destek bulan diğerleri ise, "ülkücü mafya"yı oluştururlar ve dürüst olmayan borçlular üzerinde baskı aracı olarak ya da 1980'li yıllarda iş dünyasını sarsan gayri resmî borçları kapamada kullanılırlar. 1970'li yıllarda "Bozkurtlar"ın efsanevi lideri Muhsin Yazıcıoğlu (1954-2009) gibi kimi militanlar radikal sağa bağlı kalarak hareketten ayrılırken, diğerleri de

---

[61] Alparslan Türkeş, *Dokuz Işık*, Bursa, Burçuk Ltd. Sirketi, 1994, s. 213.

[62] Cemal Anadol ile söyleşi, *Olaylar, Belgeler, Hatıralar Alparslan Türkeş, MHP ve Bozkurtlar*, Kamer Yayınları, İstanbul, 1995, s. 190-191.

[63] Turan Feyzioğlu, *a.g.e.*, s. 196.

[64] Alparslan Türkeş, *a.g.e.*, s. 223.

[65] Tanıl Bora ve Kemal Can, *Devlet, Ocak, Dergâh 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 107.

[66] Ferruh Sezgin, *Sistemin İntikamı Bir 12 Eylül İncelemesi*, Yeni Düşünce Yayınları, Ankara, 1990.

İslâmcılığa yakınlaşırlar.[67] Askerî rejimin hapishanelerinde "vahşice işkence gören" eski mahkûmlar arasında, önemli mevkiler elde etmek için "sistem"le işbirliğine gitmiş "ülkücüler"den (örneğin üniversite rektörü olan Profesör Halil Cin (1942 doğumlu))[68] duyulan nefret doruğa ulaşarak radikal İslâm'a geçişi hızlandırır.

Bu kitlesel istikrarsızlaşmaya rağmen, MHP 1985 yılında liderinin serbest bırakılması sayesinde yeniden yapılanır. 1987 yılında yurttaşlık haklarını elde eden lideri, SSCB'nin çökmesi, bir "Türk dünyası"nın doğuşu ve içerideki milliyetçi dalgaların kışkırttığı heyecan üzerinde yeniden hareket alanı bulur. MHP 1995'ten itibaren önemli bir seçim gücü haline gelir ve aynı süreçte, politik cinayetten mahkûm edilmiş çok sayıda eski militan Millet Meclisi'ne girer.[69] Genişlemenin ortasında, parti ikili bir "boşluğa düşüş" yaşar; öncelikle "Türk dünyasının Sovyet sultasından kurtuluşu"yla, ardından 1997 yılında liderlerinin ölümüyle. 1991'in son günlerinde, aniden, "100 milyon Türk'ün köleliği"nden sorumlu olan komünizme karşı mücadele bütün anlamını yitirir. Fakat Türkiye'nin, hatta Orta Asya'daki Türki cumhuriyetlerin hiçbir rolünün olmadığı SSCB üzerindeki "zafer", bunca hayali kurulan panturancı imparatorluğu inşa etmenin imkânsızlığıyla sonuçlanır. "Bozkurtlar"ın Azerbeycan'ın içişlerine karışması ve başkan Haydar Aliyev'e (1923-2003) karşı bir hükümet darbesine girişmeleri, sonunda, bu ülkeden sürülmelerine varır. Ayrıca Orta Asya'da bile, Sovyet döneminin eski liderleri sırasıyla kendi "ulus"larının "babaları" olarak kendilerini kabul ettirmek için topraklarını sağlam bir şekilde denetlerler ve program ya da slogan olarak panturancılığa hiç ihtiyaç duymazlar. Türkeş, 1970'li yıllarda tahminlerinin geleceğin gerçeklerine yönelik olduğuna yandaşlarını ikna etmeye çalışıyordu: "Türk Birliği ülküsü, dünyadaki bütün Türkleri tek bir devlette ve aynı bayrak altında bir araya getirmektir. İlk bakışta bu Birliğin gerçekleşmesi kimilerine imkânsız gelebilir; hatta kimileri bunu tatlı bir düş, ütopya olarak bile niteleyebilir. Fakat her gerçekliğin önce bir düş olarak başladığını unutmamak gerekir."[70] Oysa MHP'ye yakın bir akademisyen olan Orhan Türkdoğan'ın 1993'te yaptığı anketlere göre, Uzbeklerin sadece % 1,7'si, Kırgızların % 1,4'ü ve Kazakların % 2,3'ü kendilerini Türk olarak görür (bu oran Azerbeycan'da % 26,9'a yükselir).[71] Turancı atılımlar

---

[67] Tanıklıklar için bkz. Tanıl Bora ve Kemal Can, *a.g.e.*

[68] Akt. Tanıl Bora ve Kemal Can, "12 Eylül'ün Resmi İdelojisi, Faşist Entelijensiya ve 'Türk-Islam Sentezi'", *Birikim*, sayı 18, 1990, s. 36.

[69] Erbil Tuşalp, *Bozkurtlar "Töreden Partiye"*, Donkişot Yayınları, İstanbul, 2001, s. 174.

[70] Alparslan Türkeş, *Milli Doktrin-Dokuz Işık 2 - Ülkücülük*, Dokuz Işık Yayınevi, İstanbul, 1977, s. 28.

[71] Orhan Türkdoğan, *Güneydoğu Anadolu Kimliği, Aşiret, Kültür ve İnsan* Türk Ocağı Bolu Şubesi, Bolu, 1995, s. 59.

soluksuz kalmıştır. Bu çevrenin radikal kalemi Necdet Sevinç (1944-2011) 12 Mart 1992'de şunu yazabilmiştir: "[Ermenistan'a karşı bir savaşta] bire bir gitse, biz 53 milyon kalırız, Ermenistan yok olur. Dünya haritası üzerinde sinek pisliği kadar küçük bir yer işgal eden ve 260 milyon Türk ile 6 Türk cumhuriyetinin ortasında kısılıp kalmış olan Ermenistan benimle iyi geçinmezse yok olacağını bilmelidir."[72] Oysa petrol geliri sayesinde eski SSCB'nin en zengin ülkelerinden biri olan, üstelik Ankara'nın da desteğini alan Azerbaycan karşısında askerî üstünlük kuran bu "Ermenistan"dır. Bu "Türk Birliği ideali"nin son sahnesi 2000'li yıllarda "Kürtlerin baskısı altındaki" "Türk" vilayeti Kerkük'te oynanır. Bu şehirdeki Türk azınlık MHP'yi, orduyu, keza Türk diplomasisini büyük hayal kırıklığına uğratarak, anayurda katılma seçeneğini benimsemeyi reddeder, Türkiye yanlısı parti Irak ölçeğinde % 1 civarında ve yerel seçimlerde de % 16,4 oy alır, ardından da her türlü itibarını yitirir.

İkinci sınav olan Türkeş'in ölümü ise, parti içinde önemli bir krize yol açar. Aradan geçen on beş yıla rağmen bu kriz yatışmış değildir. Karizmasız bir üniversite öğretim görevlisi olan ama yine de kendini kabul ettirmeyi başaran Devlet Bahçeli'nin karşısına (1948 doğumlu) Türkeş'in ailesini çıkartan miras krizi, aralarında Musa Serdar Çelebi (1952 doğumlu) gibi kişilerin de yer aldığı "ülkücülüğün" çok sayıda tarihsel şahsiyetinin ayrılmasına yol açar. Bununla birlikte, dışarıdaki Türki zeminin tükenmesinin sonuçlarına ve yeni liderinin belirgin çap düşüklüğüne karşı koymak durumunda kalan parti, tarihsel yurtluğu olan Orta Anadolu'daki geleneksel seçmenlerinin desteğini sağlama almak için ve yirmi yıldan beri önemli bir Kürt göçüne sahne olan sahil bölgelerine yerleşebilmek için tamamıyla anti-Kürt bir politika benimser. Ülkü Ocakları ağı (1000 kol, 20 bin aktif üye, 100 bin "sempatizan"),[73] partinin "Türk sokağı" örgütlemesini sağlar; Kürt-Türk toplulukları arasına önemli miktarda şiddet dozu katarken, denetimi asla elinden kaçırmayacak şekilde bu "sokağı" hem harekete geçirir hem de ketler.

Nihayet, tutucu/İslâmcı tavrıyla kendini gösteren MHP'nin Türkiye'nin tek aşırı milliyetçi hareketi olmadığını da belirtelim. Kendini *ulusalcı* olarak tanımlayan ikinci bir akım sol bir söylemden olduğu kadar İttihatçı milliyetçilikten ve Kemalist Batıcılıktan da beslenir. Bu akımın bazı şahsiyetleri –örneğin Doğu Perinçek (1942 doğumlu)– 1970'li yılların Maoculuğundan gelmekte olup, bagajlarında, etnik çatışma ortamına aktarılmış bir sınıf mücadelesi söylemi de bulunur: Örneğin Türkler etnik yapı *ve* sınıf olarak, "emperyalist güçler"in hizmetinde bulunan ve aralarında gayri Müslimlerin ve/veya Kürtlerin de yer aldığı başka etnik yapı ve sınıflar tarafından ezilmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, ardından da Kemalist iktidarın yürütmek zorunda kaldığı mücadelelerin devamında yer alan Türklerin yeni bağımsızlık mücadelesi, bundan böyle hem ulusal hem de sınıfsal, ikili bir nitelik taşıyacaktır. 1990'lı yılların sonunda anekdot niteliği taşıyan ve tarihsel idolünü Talat Paşa'da bulan (bazı sözcüleri "Talat Paşa Komitesi" kurmuşlardır) bu ideoloji, o zamandan beri doğal doktrin olarak ordu içerisinde geniş ölçüde yayılmıştır. Bununla birlikte bu akım, 2007-2012 arasında üyelerinin çoğunun tutuklanmasının ardından zayıflar.

---

[72] Tanıl Bora ve Kemal Can, *Devlet ve Kuzgun, a.g.e.*, s. 224.

[73] Kemal Can, "Youth, Turkism and the Extreme Right: The Idealist Heards", Stéphane Yérasimos, Günter Seufert ve Karin Vorhoff (der.), *Civil Society in the Grip of Nationalism* içinde, Orient-Institute, İstanbul, 2000, s. 335.

15

DİNÎ OLGULAR; AZINLIK ALANLARI

> *Reformların ilerleyebilmesi için eski dönemin insanlarını ortadan kaldırmak gerekir. Ben bu yönde bir broşür yazıp Atatürk'e sundum. Bana şöyle dedi: "Kendini sıkıntıya sokma. Ben bu mücadeleye yeşil sarıklı hocalarla başladım. Etrafımda kimseyi bulamadım. Hocaların benimle birlikte gelmesini istedim. Geldiler mi? Evet. Bana sadakatle hizmet ettiler mi? Evet. Halifeliği ve saltanatı bile şeyhlerin fetvalarıyla kaldırdım.*
>
> – YAKUP KADRI KARAOSMANOĞLU[1]

> *Şerif'in [Mardin] önerdiği psikolojik bir açıklama beni etkiledi. Vaktiyle her Türk kalbinin iki ruhu olduğunu gözlemlememi sağladı: Biri maço, diğeri sufi. Kemalizm sufiyi yok etmek için elinden geleni yaptı; şimdi bedelini ödeyerek maçoyla mücadele etmesi gerekiyor.*
>
> – ERNEST GELLNER[2]

Sünni dinî alan

Arap dünyasındaki İslâmcılıktan farklı bir şeceresi olan Türkiye İslâmcılığının analizi, hem –bu iki olgu iç içe girdiğinden– Sünni alanın evrimine özel bir dikkat gösterilmesini hem de –bunların dahil olduğu süreçler karmaşık ve genellikle çelişik olduğundan– her türlü aceleci çözümlemeden kaçınmayı gerektirir.

Tarihsel olarak, Türkiye'de Sünnilik dikotomik bir model sunmayan iki aktör etrafında yapılanmıştır: Ulema ve dinî tarikatlar. Ulema, 15. yüzyıldan itibaren, terimin gerçek anlamıyla bir devlet aygıtı oluşturur; bununla birlikte, iktidara sistemli bir muhalefet oluşturmaya da devam eder. Cumhuriyet bu kuralın istisnası değildir. Batıl inançlarla birlikte görülen tarikatlar karşısında çok çekinceli olan, üstelik "dinî tepki"den, ünlü irticadan nefret eden Mustafa Kemal, ulemayla –suç ortaklığının izini taşıyan düşmanlık şeklinde– karmaşık ilişkiler sürdürür. Cumhurbaşkanının bir agnostik olduğuna hiç kuşku yoktur, fakat çok sağlam bir kitabi dinî kültürü olduğu da kesindir.[3] Ernest Gellner'in belirttiği gibi, sahip olduğu devrimci imgelem dünyası, onun, dinin semantik ve sembolik kategorilerini kütlesel olarak "ulus"a nakletmeye girişmesini engellemedi.[4] Ayrıca 1920-1923 arasında, dindarlığından olmasa da dinî referanslara dikkat çekici hâkimiyetinden ustalıkla yararlandı. Keza, saltanatın ve halifeliğin ortadan kaldırılmasını teolojik olarak haklı göstermeye de çalıştı; Osmanlı halifeliğinin kesinlikle meşru olmadığını göstermesi için radikal bir dinci olan adalet bakanı Mehmed Seyyid Bey'i (1873-1925) özellikle görevlendirdi: "Beyler, yanılmayalım, çünkü sayısız âlimin bulunduğu Müslüman dünyasını da yanıltamayız. Onlar bizlerden çok daha bilgilidir. İslâm'ın kitapları onlardadır. Müslüman halifeliğinin ne anlama geldiğini onlar bilmiyorlar mı? Hint'teki âlimler, Mısır'dakiler, Yemen'dekiler, Necef'tekiler, Kürdistan'dakiler [...]. Buralardaki hiçbir âlim dinsel açıdan bizim sultanların halifeliğini kabul etmiyor."[5]

---

[1] *Milliyet*, 28/10/1973, akt. İdris Küçükömer, *Bütün Eserler IV. İdris Küçükömer'le Tartışmalar*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994, s. 95.

[2] Erenst Gellner, *Encounters with nationalism*, Blackwell, Oxford ve Cambridge, 1994, s. 87.

Gerçekten de her şey, Mustafa Kemal'in, ulemadan çekiniyor olsa da, onlarla konuşmayı ve onlara değer vermeyi bildiğini gösterir. 1920'den Ocak 1923'e dek, "Tanrı", "Müslüman", "İslâm", "din adamı" terimlerine 792 kez gönderme yapar ("Muhammed"e ise sadece 12 kez); bu "sıklık" 1923-1929 arasında bile yüksek kalır (Peygamberin adı bir kez anılırken, diğer terimler 362 kez geçer).[6] Keza, 1920-1930 yıllarının güçlü laikleştirme adımları asla "ruhban"a karşı bir savaş boyutunu almaz; bölüm başında alıntı yaptığımız Yakup Kadri Karaosmanoğlu gibi sistemin radikal bazı unsurlarının arzusu ise bu yöndedir. Tersine, laik cumhurbaşkanı, yıllar içerisinde cumhuriyetin en büyük kurumlarından biri haline gelen diyanet işleri başkanlığını kurar (1927 yılında 7.172 memurdan gücünü alan bu kurum, 2008 yılında, 3.719'u kadın 84 bin asil görevliyi ve 4.500'den fazla sözleşmeliyi istihdam eder ve 65 bin cami ile 7.036 kuran kursunu yönetmekteydi).[7] Devlet, bu organ aracılığıyla, sadece dinsel alanı doğrudan kendi denetimine almakla kalmaz, aynı zamanda gıyabeden *ve* tercihen Sünni İslâm bir dini de oluşturur ve böylece diğer dinler ve inançlar karşısındaki her türlü eşit mesafeli tavırdan uzaklaşır.

Gerçekten de, 1928'den itibaren anayasasında dine her türlü referansı yasaklayan cumhuriyetin beslediği laiklik ideali ne olursa olsun, devlet öncelikle Müslümandır ve İslâm'ı ulusal kimliğin kurucu öğesi ve dolayısıyla başkalık hudutlarının ilki olarak kabul eder. *Laik* devlet olarak, bireylerin inançlı olmama hakkını güvenceye alıp, hatta zaman zaman bu yönde teşvik ederken, *Müslüman* devlet olarak, bir inanç ve bir kimlik olarak görülen İslâm'dan ayrılmayı yasaklar. Buna paralel olarak, inançsal *ve* ulusal aidiyetleri yan yana koymayı hedefler; böylelikle inanç aidiyetinin İslâm içi diğer dayanışmalara yönelmesini engeller. Böylece dolaylı olarak, ulusu, hudutları sadece Türkiye'yle sınırlı, dayanışmacı bir *ümmet* haline getirir.[8] Bu durumda, Kemalizm'in 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras aldığı, "dinin seküler terimlerle ifade edilebildiği, keza sekülerliğin de dinsel motifler kullandığı" bir toplumla karşı karşıya buluruz kendimizi.[9]

Kemalizm, (ileride üzerinde duracağımız) Alevi sorunu karşısında sessiz kalır. Şimdilik şunu belirtelim ki, nüfusun yaklaşık % 15 ile 20'sini oluşturan bu topluluğu İslâm'a asimile eder ve kültürel tezahürlerine hoşgörülü olsa da, Alevi sıfatını tanıma anlamında hiçbir özel kabul göstermez. Buna karşılık, diğer tektanrıcı dinlere –söz konusu durumda, Hıristiyanlığa– geçiş yoluyla ulusal sınırın ihlaline karşı çok daha uyanıktır. Örneğin, anayasada devlet dinine her türlü göndermenin kaldırıldığı yıl olan 1928'de Bursa'daki Amerikan Koleji'nde okuyan dört genç kızın Protestan olması, iktidarın ve kemalist basının şiddetli tepkilerine yol açar; MTTB'nin (Milli Türk Talebe Birliği) yayın organı olan *Birlik*, yabancı okulların daha sıkı denetlenmesini talep eder.[10] Milli Eğitim Bakanlığı Tâlim Terbiye Dairesi başkanı Mehmet Emin (Erişgil, 1891-1965), bu vesileyle yetkililerin resmî tutumunu açıklar: "Belki de sorun nerede diyeceksiniz? Laik bir cumhuriyette din sorunu olabilir mi? Gerçekten de, yetişkin bir Türk arzu ettiği dini seçebilir, Katolik olabilir, Budist olabilir, Müslüman kalabilir ya da bütünüyle inançsız olabilir. Fakat her dinin aynı zamanda bir ideal olduğunu ve her idealin de ancak tatmin edildiğinde yok olup giden bir sevgi olduğunu unutmayalım. Protestan olmayı seçmiş bir Türk genci, ruhunun açlığını Türk toplumunda gideremeyeceğinden gözlerini büyük Protestan toplumlarına çevirecektir. Oysa, genç Türklerin bakışlarının bizim toplumumuza dönmesi gerekir; verdiğimiz eğitimin amacı budur."[11]

---

[3] Bkz. Abdurrahman Kasapoğlu, *Atatürk'ün Kur'an Kültürü*, İlgi Yayınları, İstanbul, 2006.

[4] Hamit Bozarslan, "Un bienheureux malentendu: Ernest Gellner et la Turquie", F. Pouillon, A. Udovitch, H. Kazdaghli ve diğerleri, *Lucette Valensi à l'œuvre* içinde, Bouchene, Paris, 2002, s. 243-256.

[5] Akt. M. Emin Bozarslan, *Hilafet ve Ümmetçilik Sorunları* içinde, Ant Yayınları, İstanbul, 1968, s. 184.

[6] M. Şükrü Hanioğlu, *Atatürk An Intellectual Biography*, Princeton University Press, Princeton ve Oxford, 2011, s. 112-113.

[7] İştar Gözaydın, *Diyanet. T.C.'de Dinin Tanzimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 107.

[8] Şerif Mardin, *Din ve ideoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 109.

[9] Selim Deringil, *Well-Protected Domains. Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, I. B. Tauris, Londra, 1998, s. 176.

[10] M. Çağatay Okutan, *Bozkurt'tan Kur'an'a Milli Türk Talebe Birliği (MTTB), 1916-1980*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 57.

Devletin "ulusal" olmasını istediği bu resmî İslâm, her şeye rağmen, onu kendi kolunu kanadını kesmeye yöneltecek kadar korkutur ve bu konuda belirgin bir başarı kazansa da, zaman içinde sınırlı kalır. Gerçekten de, ehlileştirilmiş bile olsa "din" her zaman için bir karşı-model önermek ve referansı, basın tarafından anında Türklerin "Kutsal kitabı" mertebesine çıkarılan 1927 tarihli ünlü *Nutuk* olan cumhuriyetinkinden farklı bir referansı gösterme gücüne sahiptir.[12] Dinî aygıtın yeniden üretimi alanında iktidarın aldığı sert önlemler de buradan kaynaklanır. 1923-1924 tarihlerinde, dinî memur yetiştirmekle görevli olan ve 2.258 öğrencinin eğitim gördüğü 29 imam hatip okulu sayılır. 1928-1929 yılında, kapanmalarından bir yıl önce, sadece 100 öğrencinin gittiği iki okul kalmıştır. Dini eğitimin kısıtlanması politikası, Mustafa Kemal'den sonra ancak bir on yıl kadar sürer. İnönü'nün selefinin mirasından gecikmiş kopuşunun işareti olarak, 1948 yılında 10 yeni okul açılır; bu okulların sayısı 1953-54 öğrenim yılında 15'i geçer, 1969'da 79'u bulur, ardından 1990'da 500'e yaklaşır. Elli yılda bu okullarda 1,5 milyon öğrenci yetişir.[13] 12. Bölüm'de üzerinde durduğumuz ve sekiz yıllık kesintisiz eğitim ilkesini getiren 28 Şubat 1997 protokolü, bu okulların öğrenci sayısında belirgin bir düşüşe yol açsa da, bu kısa süreli olur. 2000'li yıllardan itibaren, kayıt taleplerinde yeniden bir "patlama"ya tanık olunurken, 2010 yılında bu okulların ülke çapındaki kapasitesi 240 binle sınırlıdır.[14] Basına göre, bu okulların kapasitesi 2011 yılında 290 bine çıkarılmıştır.

Şeceresi zamanın içine kök salmış Sünni alanın ikinci aktörü olan tarikatlar, 19. yüzyılda, özellikle Mevlana Halid'in (1777-1826) damgasını taşıyan Nakşibendi Halidiyye, Kürdistan'dan Batı Anadolu'ya ve Sultan II. Abdülhamid'in sarayına defalarca girebildiği İstanbul'a yayıldığında, zafer vaktinin geldiğini anlarlar. Şerif Mardin'in belirttiği gibi, Nakşibendiliğin gücü dinsel bilgiyi yeniden örgütleme, dönüşüm halindeki bir toplumda yeni operasyon kodlarını öğretme ve yayma, toplumsal çatışmalara hakemlik etme, nihayet, Osmanlı İmparatorluğu'nda, aynı zamanda da Cumhuriyet döneminde iktidarın yerel ölçekteki boşluğunu doldurma kapasitesinden kaynaklanır.[15] Toplumda güçlü biçimde kök salmasını sağlayan bu işlevler sayesinde, Nakşibendilik, 1925 yılında Kemalist iktidar tarafından tarikatların yasaklanmasına Kürdistan'da silahla, başka yerlerde de kararı yok sayma stratejisiyle direnebilir. Fakat, Nakşibendilik tek değildir; birçok dala bölünmüş olarak, bütün 19. yüzyıl boyunca kayda değer bir hareketlilik gösteren başka tarikatlarla da –örneğin Kadirilik (11. yüzyılda kurulmuştur)–[16] birlikte var olur.

Ulemayı doğrudan devlete dahil eden ve 1925 yılında tarikatları yasaklayan Kemalist iktidar, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm engellere karşın bu ikisi arasında koruyabildiği hassas dengeyi parçalar; ama bunu yaparken, tarikat alanını yasadışılığa itme riskini ve özellikle, asla kontrol edemediği kendiliğinden dinsel ifade biçimlerinin patlak verme riskini de göze alır. 1930'lu yıllarda komünist entelektüel Hikmet Kıvılcımlı'nın (1902-1971), dönemin basınını dikkatle inceleyerek hapishaneden kaleme aldığı bir inceleme, gerçekten de, Anadolu'da, aynı zamanda da Trakya'da, gizli ibadetlerin, hatta, köylere kapanan ama yine de –subaylar da dahil olmak üzere– mürit toplamaya devam eden tarikatların ne ölçüde barındığını gösterir.[17]

1950-1960 yıllarında, hâlâ yasak olan tarikatların önemli bir bölümü barınacak alan ve yerel dinî inisiyatif elde ederler. Bunlar kimi zaman ulemadan ya da herhangi bir tarikat liderinden destek görürken, genellikle esnaf ve tüccarlar, hatta önde gelen yerel kişilerce bir bölgeye yerleştirilir ve çoğalırlar. Dernekleşmenin yeni çerçevesi, bunların yasallaşmasını ve Kuran kursu öğrenimi vermelerini mümkün kılar.[18] Keza, bambaşka genişlikte imkânlar gerektiren cami yapım ve bakımını amaçlayan derneklerde ülke genelinde gelişir. Bunlar, 1946 yılında derneklerin % 1,3'ünü ve 1950'ye kadar sadece % 7,1'ini temsil ederken, 1968 yılında % 28,4 oranına erişirler. Orta Anadolu'daki Nevşehir gibi bazı yerleşimlerde, toplam derneklerin % 41'i bunlardan oluşur.[19] 1960'lı yıllarda, sosyolog Ahmet N. Yücekök araştırmasını sürdürürken, Kocaeli'de 40, Çankaya'da (Ankara) 30, Türkiye'nin birçok şehrinden daha tutucu olarak bilinen Mardin'de ise sadece 1 dinî dernek vardır.[20] Bu farklılığın nedeni ikilidir. Öncelikle, Kürdistan'da birçok medrese gizlilik içinde faaliyetini sürdürür ve dinsel yaşamın sürekliliğini böyle sağlar. Diğer yandan, hızlı şehirleşme, büyük şehirlerdeki birinci kuşak göç topluluklarında dayanışma ve gençler üzerinde toplumsal denetim yapıları ihtiyacı yaratırken, Kürt bölgesinde bu baskı son derece daha azdır.

---

[11] *A.g.e.*, s. 55.

[12] Onlarca metin ve şiir için bkz. Abdurrahman Dilipak, *Bir Başka Açıdan Kemalizm*, Beyan, İstanbul, 1988.

[13] Mehmet Ali Gökaçtı, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam-Hatipler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 142.

[14] "İmam Hatip Liselerinde Talep Patlaması", *Yenişafak*, 08/08/2011.

[15] Şerif Mardin, "Operasyonel Kodlarda Süreklilik, Kırılma ve Yeniden İnşa", *Doğu-Batı*, sayı 31, 2005, s. 42-43.

[16] Bkz. Thierry Zarcone, *La Turquie moderne et l'islam*, Flammarion, Paris, 2004.

[17] Hikmet Kıvılcımlı, *Yol*, cilt 5: *Müttefik: Köylü*, Arşiv Yayınları, Stokholm, 1980, s. 205.

[18] Ahmet N. Yücekök, *Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968)*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1971, 167.

[19] *A.g.e.*, s. 136.

[20] *A.g.e.*, s. 30.

Yücekök'ün, Marmara bölgesinin sanayi şehri olan Kocaeli'ye dair verdiği rakamlar bir başka açıdan da önemlidir; 1950 yılında 42.917 kişi başına bir cami inşaatı derneği düşerken, bu sayı 1955'te 3.870 kişi, 1968'de ise 1.518 kişidir; bu derneklerin kurucularının % 39'u zanaatkâr ve tüccar, sadece % 17'si din adamıdır. İki kategori arasındaki mesafe (Kocaeli vilayetinin ilçesi olan) Gölcük'te daha büyüktür: % 51'e karşılık % 19. Bu kurucuların büyük bölümü eğitimsizdir ya da düşük dereceli diplomaya sahiptir ve % 87 ile % 96 arasında değişen oranlarda, Türkiye için en büyük tehlikenin yabancı fikir ve etkilerden kaynaklandığını, gençliğin din yoluyla disiplin altına alınması gerektiğini, çocukların büyüklerine itaat etmesi gerektiğini ve yalnızca "cesur, dürüst ve kararlı" yöneticilerin ülkenin gelişimini sağlayabileceğini düşünürler.[21] Bu anketlerden kırk yıl sonra, tam da imam hatip okulu diplomalı Recep Tayyip Erdoğan bu modelin ete kemiğe bürünmüş hali olarak ortaya çıkar.

Bir "Kuran kursu"nun ve dahası, tanımı gereği kutsal olan ve bu sıfatla "sonsuza dek" kutsanan bir caminin kuruluşu, kent mekânında dayanışma ve sosyalleşme ağları içinde toplanmış, zamanlarını ve kaynaklarını "vermeye" hazır bölge sakinlerinin müdahalesi anlamına gelir. Jenny B. White, bütün Türkiye'de cami başına düşen kişi sayısının 1980'den 1988'e 1.500'den 857'ye düştüğünü saptar.[22] Görünürlük alanının bu "İslâmileşmesi" uygulamadaki İslâmileşmeyle hangi ölçüler içerisinde at başı gitmektedir? Eksiksiz veriler olmadığından, sosyolog Mübeccel Kıray'ın soruşturmalarından destek alarak, 1960-1970'li yıllarda nüfusun ancak çeyreğinin ibadet ettiği saptamasını yapabiliriz. Söyleşi yapılan kişilerin neredeyse tamamı faizi yasak kabul eder ama kimse bireysel olarak reddetmez ve sadece % 49'u çıplak kadın fotoğraflarına bakmayı günah sayar.[23] Başka soruşturmalar, yirmi yıl sonra, 1990'lı yıllarda, (Necmettin Erbakan'ın partisi) Refah'ın seçmen kitlesinin ANAP'ınkinden daha fazla ibadet etmediğini ve kimilerinin özü gereği İslâm karşıtı, hatta dejenere olarak değerlendirdiği arabesk müziği onlar kadar dinlediklerini gösterir.[24] "Samimi" soruşturmaların bugün başka sonuçlar vereceğine işaret eden hiçbir şey yoktur. Fakat, bu hassas alandaki ifade sınırlarının o zamandan beri daraldığı, kimilerini araştırmacılarla ya da gazetecilerle buluşmalarda daha "çekinceli" davranmaya ittiği ve artan bir toplumsal denetimin içki içmeyi ya da ramazanda oruca açıkça uymamayı artık güçlükle göze alınabilir kıldığı neredeyse çıplak gözle görülebilir.

Devlet ile dinsel aktörler arasındaki karşıtlık ve ittifaklar

İskilipli Atıf Hoca (1875-1926) gibi din adamlarının idamıyla ya da Menemen'deki mesihçi olayın ardından büyük saygı duyulan Nakşibendi şeyhi Esad Efendi'nin (1847-1931), bu olayla hiç ilişkisi olmamasına rağmen hapiste ölümüyle (ve olaya aynı ölçüde yabancı olan oğlunun idam edilmesiyle) ifade bulan Kemalist baskı politikasının birçok İslâmcı düşünürü, aynı zamanda da sıradan müminleri, Kemalist iktidarı baskının ve yalanın hükümranlığı,[25] hatta *deccal*'ın hükümranlığı olarak kavramaya ittiğine hiç kuşku yoktur. Bununla birlikte, İttihatçı-Kemalist seçkinler tarafından Türkiye'nin demografik olarak İslâmileştirilmesinin ve İslâm'ın resmî kimliğin bileşenlerinden birine dönüştürülmesinin, iki başoyuncu arasında bir suç ortaklığı ilişkisi yarattığı saptanır; bu ilişki, cumhuriyetçilik/milliyetçilik kadar İslâm'dan da oluşan "gizil tek ideoloji"yi doğurmuştur.[26] Michael E. Meeker analizinde daha da öteye giderek bir "Kemalist İslâmcılık"ın varlığından bile söz eder.[27]

İki akım arasındaki her türlü boşanmayı yasaklayan bu kaynaşma son derece çatışmalıdır ve zaman içerisinde, 1930'lı yılların Kemalizmi'nde esin kaynaklarını tüketen "püriten" Kemalist kamptan çok dinî kampa yaramıştır. Gerçekten de, ister ulema isterse de tarikatlar söz konusu olsun, "din adamları" maruz kaldıkları baskıyı daha iyi teşhir edebilmek için devlet karşısındaki sadakatlerini öne çıkarmayı bilmişlerdir. Kemalist kamp bunların tarihî anlatısına karşı koymak için her zaman 31 Mayıs 1909 isyanına (bkz. 8. Bölüm) ve "Ebedi Şef"in din alanındaki güçlü politikasını aklayan 1930'daki Menemen mesihçiliğine gönderme yapar; fakat hakikati de kabul etmek zorunda kalır: Kendi kendine yeterli ve toplum-üstü semantik ve sembolik kayıt olan "devrim", "Milli Şef" İsmet İnönü döneminde büyük ölçüde tükenmiştir.

1945 sonrası koşullar, gerçekten de, iktidarı, zaman aşımına uğramış bazı bileşenler aleyhine diğerlerini teşvik etmek için Kemalist yapı içinde sert bir ayıklamaya girişmeye mecbur ediyordu. Post-Kemalist Türkiye'nin yöneticileri, başta da İnönü, Kemalist doktrinin ana eksenlerinden biri olan milliyetçiliği, politik olarak ve seçmen kitlesi açısından verimli kaldığı sürece güçlendirmeye çabalarlar. Fakat devrimci "sekülerliğin" durumu böyle değildir; siyasiler, hatta ordu, kamuoyunun duyarlılıklarını göz ardı edemezdi; keza, Anadolu'daki derin tutuculuğu da dikkate almak zorundaydı. Aynı şekilde, tarihçiler bir yana, hiçbir öğrenciyi bile artık ikna etmeyen Türk Tarih Tezi'nin terk edilmesi (bkz. 11. Bölüm), Osmanlı tarihiyle yeniden bağ kurmayı kaçınılmaz kılıyordu. Oysa, bu geçmişi çok etnik yapılı ve çok inançlı boyutları içinde üstlenmenin imkânsızlığı, art arda gelen iktidarlara, bunu aşırı-Türkleştirmekten, dolayısıyla aşırı-İslâmileştirmekten başka pek bir seçenek bırakmıyordu.

---

[21] *A.g.e.*, s. 184-221.

[22] Jenny B. White, "Islam and Politics in Contemporary Turkey", Reşad Kasaba (der.), *The Cambridge History of Turkey*, cilt 4, 2008, s. 363.

[23] Mübeccel Kıray, *Toplumbilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 74.

[24] Mümtazer Türk'öne, *Modernleşme, Demokrasi ve Laiklik*, Ark Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 71.

[25] Özellikle bkz. Necip Fazıl Kısakürek, *Son Devrim Din Mazlumları*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 1992; Hüseyin Durukan, *Türkiye Nasıl Laikleştirildi?*, Çıdam Yayınları, İstanbul, 1991; Mustafa Müftüoğlu, *Yalan Söyleyen Tarih Utansın*, cilt 5; Sadık Albayrak, *İrticaın Tarihi*, Araştırma Yayınları, İstanbul, cilt 5, 1989.

[26] Richard Tapper ve Nancy Tapper, "Religion, Education and Continuity in a Provincial Town", in Richard Tapper (der.), *Islam in Modern Turkey. Religion. Politics and Literature in a Secular State* I. B. Tauris, Londra, 1991, s. 80.

[27] Michael E Meeker, *A Nation of Empire. The Ottoman Legacy of Turkish Modernity*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 2002, s. 51.

Sırasıyla MNP, MSP ve Refah içinde, kısmen de –Türk İslâmcılığının tutucu virajı dönmesini sağlamış olan– AKP'de cisimleşen "ulusal vizyon" geleneği, Kemalizm'i devrimci ikileminden çıkartmayı başarır. Bu partilerin büyüyen başarısı, gerçekten de, Kemalist milliyetçiliğin, aşırı sekülarizmi terk etme pahasına, ancak tutucu bir versiyon içinde toplumda yuva yapabileceğini gösterdi. Toplumsal tutuculuktan yola çıkarak tanımlanan milliyetçilik, düzenin yeniden üretimine,[28] dolayısıyla bizzat devletin güçlendirilmesine katılmayı arzulayan "toplumun periferisindeki gruplar" için entegrasyon üssü olarak hizmet edebilirdi. Fakat bu "yeniden merkezleşme", yekunu sıfır olan bir oyun olamazdı. Gerçekten de, çoğulculuğa geçişten yarım yüzyılı aşkın süre sonra, bir yanda, sekülarist Kemalist seçkinlerin marjinalleşmesi ile diğer yanda, yeni bir devlet düşüncesine, başka bir tarihsel okumaya, aynı zamanda da geleceğe yeni bir projeksiyona, yeni bir hegemonik bloğa varan toplumun "marjlarının" politik mekâna müdahalesi arasında bir nedensellik ilişkisinin varlığı fark edilir.

Doğrusal olmaktan uzak olan bu sürece, politik, sembolik ve ekonomik çetin mücadeleler eşlik eder. 1960'lı yıllarda, Almanya'da eğitim görmüş parlak mühendis Necmettin Erbakan, ulus ile dini birleştirmeyi, her ikisini birbirinin koşulu kılarak, ikisini de devletin çimentosu haline getirmeyi başarır. Onun "Milli Görüş" hareketinin temelinde, 1960-1970'li yıllar Türkiyesi'nin bir diğer simgesel mühendisi olan "mason" Demirel'in yönettiği, sağda kendini göremeyen, tarihsel olarak yoksun bırakılmış taşradaki orta sınıfların muhalefeti vardır.[29] Erbakan, Türk "ekonomik mekanizması"nın, "evlatlık" muamelesi gören "Anadolu tüccarları"nın aleyhine büyük şehirlerdeki büyük tüccarları teşvik ettiğini belirterek, bu "sınıf-içi" boyut üzerinde durur.[30] İpek

---

[28] Akt. Leyla Neyzi, *"Ben Kimim?" Türkiye'de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznellik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 51.

[29] Mehmet Ali Ağaoğulları, *L'Islam dans la vie politique de la Turquie*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1982, s. 291.

[30] Doğan Duman, *Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1999, s. 73.

Gencel Sezgin'in çalışmaları[31] sayesinde, bu "sınıf" boyutunun taşra ölçeğindeki dinsel sosyalleşme çevreleri tarafından savunulan değerler kaydıyla nasıl eklemlendiğini biliyoruz. Şerefin ve erkekliğin savunulması, "şehit kanıyla sulanmış bu topraklarda Türk kadınının soyunması"ndan[32] rahatsız olan MNP (Milli Nizam Partisi) kurucuları tarafından güçlü bir şekilde ifade edilmiştir. Bu İslâmcılık antikomünist ve kutsallıkla yeniden tanımlanmış bir aşırı milliyetçiliğe bağlı olduğundan, kendi tarzında, radikal sağla aynı topraklarda avlanır. "Uyanış mitingi" sırasında, ateizmle suçlanan sola karşı şu slogan atılır: "Cellat Ali [Türkiye'de cellatlara verilen türsel ad]! Senin de zengin olacağın gün yakındır."[33] Nihayet, zamana yayılmış bir antisemitizm de kendini gösterir. 1992 yılında, bu akımın uzantılarından biri olan "Milli Görüş" örgütünün başkanı Şevki Yılmaz (1955 doğumlu), "Yahudiler Türkiye'yi hapishaneye çevirdiler!" diye bağırır.[34]

Erbakan'ın başarısı, siyasi partisini kurmak için tarikat çevrelerinin –özellikle saygın şeyh Mehmed Zaid Kotku'nun (1897-1980)– desteğini[35] alabilmesinde ve politik sistemin tek "sahici" tutucu kutbu olarak kendini benimsetebilmek için de, tanınma arayışında olan Kürt vilayetlerinin bir bölümünün ve Orta Anadolu'nun güvenini kazanma yeteneğinde yatar. 1970'li yıllarda "sosyal-demokrat" CHP'yle olduğu kadar "liberal" AP'yle de koalisyon ortağı olan MSP (Milli Selamet Partisi), yine de Türkiye'yi ikna etmekten uzaktır ve kitleleri "100 bin tank, 100 bin uçak inşa etme" projeleriyle ve ekonomik krizi aşmaya yardım etmesi için Suudi Arabistan'dan Türkiye'ye "İslâmî" dolar viyadüğü oluşturma projeleriyle etkiledikten sonra, seçmen kitlesinin büyük bölümünü birkaç yıl içinde yitirir. İslâmcı bakanların da bulunduğu hükümetler döneminde erotik sinema en büyük başarılarını yaşarken, "müstehcenliğe" karşı tavizsiz mücadele programı birçok mizahçının yüzünü güldürür. Erbakan'ın 1973'teki ve 1980'deki söylemleri konusunda Türker Alkan'ın analizi, İslâmcı lider için gerçeğin sınavının ne kadar sert geçtiğini ve onu ille de dinsel olmayan, ideolojik abartı yoluyla semantik bir şekilde "yeniden odak belirlemeye" zorladığını gösterir: 1973'teki konuşmalarının her yerinde sanayileşmeye ve dine bağlı temalar görülürken (sırasıyla, 308 ve 112 defa), 1980'de bunlar neredeyse tamamen yok olur (27 ve 16 kez). Buna karşılık, antisemitist ve/veya antisiyonist terimler ile Batı'nın kültürel hâkimiyetini teşhir eden terimler (1973 yılında, sırasıyla, 0 ve 8 kez) 1980'de patlama yapar (87 ve 86 kez).[36] Yıllarca her tür politik faaliyeti yasaklayan 1980 hükümet darbesi, gözden düşmüş "Milli Görüş" akımının bir anlamda yeniden itibar kazanmasını, 80'lerin sonuna doğru yeniden sözü dinlenebilir olmasını sağlar. Gerçekten de, ancak 1980'li yıllarda Ortadoğu'da egemen muhalif ideoloji halini alan İslâmcılığın altından kalkabileceği, yoksa hiçbir partinin taşıyabilecek konumda olmadığı bir toplumsal adalet talebinin kökenindeki radikal ekonomik ve toplumsal dönüşümlere, ertelenmiş bu politik dönem eşlik eder. Türk İslâmcılığı askerî rejim döneminde solun üzerine çullanan baskıdan yarar sağlayanların başında yer almanın ötesinde, radikal sağın birçok eski militanını da kendine çekmeyi başarır.

---

[31] İpek Gencel Sezgin, "Political Engagement Patterns of Islamist Movements: The Case of the Nizam/Selamet Movemen", Bilkent-EHESS tez, 2011.

[32] Doğan Duman, *a.g.e.*, s. 74.

[33] *A.g.e.*, s. 246.

[34] Elisabeth Özdalga, *İslamcılığın Türkiye Seyri. Sosyolojik bir Perspektif*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 106.

[35] *A.g.e.*

Askerî rejim sonrası İslâmcılık, aynı zamanda, "çok-kesimli" bir hal alır. "Adil Düzen" programıyla yoksullara hitap edebildiği gibi, politik düzenin temel direkleri olarak ahlâka ve disipline vurgusuyla, Anadolu'nun ya da İstanbul'un yeni zenginlerine de hitap eder. Sosyolog Nur Vergin'e göre, Erbakan'ın kurduğu üçüncü parti olan Refah Partisi'nin belediye seçimlerinde İstanbul ve Ankara'yı kazandığı yıl olan 1994'te: "İslâm [sadece] Türkiye şehirlerinin umutsuzlarına çare olmaktan çıktı. Onlarca yıldır evlerin odalarında kapalı kalmış din, apartmanların üst katlarına doğru yükselmeye başladı."[37] Nilüfer Göle de İslâmcılığı yeni bir politik mantık içine dahil edecek derin bir dönüşümün 1980'li yıllarda meydana geldiğini tespit eder: "İslâm, bir yandan, kurucu kimlik olarak, toplumsal dünyada yeni tabakaların ortaya çıkması için gereklidir. Diğer yandan, bu, Müslüman çoğunluğun [ya da] 'halk'ın uyguladığı 'geleneksel' İslâm değildir artık. Özünde, yoksul kitlelerin rövanşıyla sık sık özdeşleştirilen İslâm'ın radikalleşmesi, bu siyasi anlamın berisinde, sadece mesleki ve politik eklemlenme biçimiyle değil İslâm'ı benimseme tarzıyla da halktan ayrılan Müslüman seçkinlerin oluşumunu gizler."[38] Bir başka sosyolog, Ali Yaşar Sarıbay da tamamlayıcı bir unsur getirir: "Refah, 'dinî' bir ideolojisi olduğundan kazanmadı. Tam tersine hareketli bir toplumda, kent yaşamı ideolojisine uygun bir yeri kendine sağladığı için kazandı. Seçim sonuçları, yükselenin politik İslâm değil, popülist İslâm olduğunu göstermektedir."[39]

Gerçekten de, 1980-1990 arası yıllarda "İslâmcılık" terimi bile son derece çokanlamlı idi. Recep Tayyip Erdoğan'ın AKP'si bu çokanlamlılığın olanakları sayesinde 2000'li yılların başında "İslâmî" olmaktan çıkarak, kâh bireyci kâh toplulukçu yeni bir politik sentaks aracılığıyla kendini meşrulaştırdı; hayırseverlik programı çerçevesinde halka dağıttığı erzak toplumsal sorunu depolitize ederken, ülkenin büyüklüğünü sağlayan vatansever bir kapitalizm övgüsü, taşra burjuvazisini kendine çeker. AKP eski tek partinin ve askerî rejimlerin baskısını teşhir eden komünist şair Nazım Hikmet'e (1901-1963) ya da Paris'te sürgünde ölen solcu şarkıcı Ahmet Kaya'ya (1956-2000) gönderme yapmaya kadar varan bir söylem kullanmaktan çekinmez, fakat ender görülen şiddette Ermeni karşıtı kampanyalar başlatmak için İttihatçı "atalarımız"ı da yüceltir. 20. yüzyıl İslâmcılığının büyük referansları olan Seyyid Kutb ya da el-Mevdudi'ye referansta bulunmuyorsa, bu, Amerikalı yeni tutuculara çağrışımı güçlendirmek ve böylece "düzen" ve "ahlâk" vaaz etmek içindir. Ülkenin politik haritasını da basitleştirir. 1970'li yıllarda, 1971 hükümet darbesinin ardından sol belli bir başarı gösterirken, şehirlerin boyutlarından yola çıkarak karmaşık bir seçim sosyolojisi yapılabiliyor ve örneğin CHP'nin özellikle büyük şehir merkezlerinde kendini gösterdiği, AP, MSP ve MHP'nin ise küçük şehirlerden oy aldığı gözlemlenebiliyordu.[40] 2000'li yıllarda ise Kürt şehirleri, İzmir ve sahil şeridindeki birkaç büyük merkez hariç, kütlesel olarak AKP'yi destekleyen katılmış bir ülke söz konusudur.

Bu evrim AKP'nin, terimin cihatçı ve devrimci anlamında İslâmcı olmasına son vermeyi sağlamakla kalmadı, önemli ölçüde sertleştirmek için yeniden tanımladığı bir tutuculuğun sürekliliğine dahil olmasını da sağladı. Menderes'in klasik tutuculuğu (1950-1960), püriten bir İslâmcılık karşısında üstlenilen sapmalarla at başı gidiyordu; kuşkusuz samimi bir dindar olduğu herkesçe bilinen Özal'ın tutuculuğu (1983-1993) alkollü içeceklere belirgin bir eğilimi engellemiyordu. Erdoğan'ın "pasif devrim"i[41] ise, klasik tutuculuğu bu "sapmalar"dan kurtararak, toplumun büyük bölümünün ifade ettiği yaygın bir denetim, disiplin ve ahlâklılık talebine kenetlenir. Bu değerler, ancak her alanda düzeni savunan, ulusa dahil olmanın koşulu olarak her kadının "en az üç çocuk doğurması"nı istemeye varan bir "lider baba" tarafından sağlanabilir.

Bu süreçte AKP, 1990'lı yıllarda ünlerinin doruğuna erişen tarikatları marjinalleştirerek, Said-i Nursi'nin (Said-i Kurdi, 1878-1960) mirasından esinlenen Nurcu akımdan kaynağını alan din adamı Fethullah Gülen (1941 doğumlu) cemaatine yaslanmayı da başarır. "Fethullahçılık" ya da "Gülencilik", devlet ve ordu kültünün yanı sıra "kültürler ve dinler diyaloğu"nu da savunan modern bir tutuculukla nitelenir. "Gülen cemaati", hakkında yeterince güvenilir unsura sahip olunmayan opak bir örgütlenme olarak kalsa da, or-

---

[36] Türker Alkan, "The National Salvation Party in Turkey", Metin Heper ve Raphael Israili, *Islam and Politics in the Modern Middle East*, St. Martin's Press, New York, 1984, s. 87.

[37] Nur Vergin, "Mülakât", *Türkiye Günlüğü*, sayı 27, 1994, s. 7.

[38] Nilüfer Göle, "Ingénieurs islamistes et étudiants voilés en Turquie", Gilles Kepel ve Yann Richard (der.), *Intellectuels et militants de l'islam contemporain* içinde, Seuil, Paris, 1990, s. 191.

[39] Ali Yaşar Sarıbay, "Refah Partisi'nin Ardındaki Sosyo-Politik Dinamikler", *Türkiye Günlüğü*, sayı 27, 1994, s. 21.

[40] Bkz. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *1973 ve 1977 Seçimleri. Seçim Coğrafyası Üzerine Bir Deneme*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1978.

[41] Bkz. Cihan Tuğal, *Passive Revolution. Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism*, Stanford University Press, Stanford, 2010.

ta sınıflardan ve dünya çapındaki okullarında eğitim gören yoksul çocuklardan kitlesel katılım sağladığı bilinmektedir. 2000'li yılların başında ordunun gözünde laiklik için "en büyük tehlike" olan Fethullah Gülen, New Jersey'de ustaca düzenlenmiş bir "sürgün"de yaşar, fakat çok sayıda yandaşı AKP hükümeti döneminde devletin kilit mevkilerine erişebilmiştir. Bu akım, özellikle Filistin sorunu konusunda çok radikal bulduğu Erdoğan'ın ve partisinin gölgesinde gelişmeye devam etmeyi kabul edecek midir? Erdoğan da, belli bir anda manevra alanlarını ciddi biçimde daraltma riski taşıyan Gülen'in toplumsal tabanına, medya imparatorluğuna ve idari ağına daha uzun süre bağlı kalmaya razı olacak mıdır? Bugünün tarihçisi bu soruları kendine sorabilir, cevap bulma çabasını ise "arkamızdan gelecek" meslektaşlarına bırakır.

Azınlık alanı

Önceki bölümler boyunca Türkiye'nin, bazı sağcı düşünürlere göre *asli kitle*'sini oluşturan "Türk-Sünni" bileşeniyle sınırlı olmadığını satır aralarında gördük. Gerçekten de, "azınlık alanları"nı unutmamak gerekir. Bu terimin bizce uygun olması, bu alanı oluşturan toplulukların sayısal olarak azınlık olmasından değil, tarihsel bir süreç boyunca azınlığa düşürülmelerinden ve bugün, Türklerin ve/veya Sünnilerin yararlandığı haklardan ya da statüden yoksun olmalarından dolayıdır.

Bu kategori, öncelikle gayri Müslimleri kapsar. Bunlar, 1923 tarihli Lozan anlaşmasıyla azınlık olarak kabul edilmeleriyle bile, öncelikle Müslüman olarak tanımlanan Türk *ulusundan* dışlanmışlardır. Fakat Kürtler (nüfusun % 15'i olarak tahmin edilirler) ve Aleviler (yine % 15 olarak görülürler), yani Müslüman ya da asimile olmalarına rağmen özgül haklardan yararlanamayan bir dil topluluğu ile İslâmî bir inanç topluluğu da bu kategoriye dahildir. Böylece *doğal* din ya da başkalık sınırı olan İslâm, bir grubu dışlamak için ya da tersine zorla içine katmak için ikili müdahalede bulunur. Bu şekilde kapsanan gruplar arasında, Manici bir geleneği sürdüren Yezidileri, Arapları, bir Kafkas dili konuşan Lazları, Kafkas uyrukluları ya da son yıllarda "siyaseten doğruculuk" adına artık Romanlar diye adlandırılan gezgin insanları sayabiliriz...

Rumları, Ermenileri, Yahudileri ve Süryani-Keldani gruplarını kapsayan gayri Müslim topluluklar, genellikle Cumhuriyet döneminde iç düşman olarak tanımlandılar ve 1940'lı yıllardaki ayrımcılık politikaları sonucu ağır bedel ödediler. Bir suskunluk dönemi geçirdikleri de,[42] "evrensel kurban" sıfatıyla solun saflarında "aşırı yatırım" yaşadıkları da oldu.[43] "Hain" Ermeniler hakkında okul kitaplarının verdiği imaj, Türklere ya da Müslümanlara karşı "Ermeni mezalimi" konulu kurumlaşmış ulusal "kompozisyon yarışmaları",[44] Cumhuriyet döneminde ve AKP iktidarı altında geçen yıllarda bu topluluğun ne ölçüde damgalandığını gösterir. Fakat Ermeni topluluğundan çıkan kimi entelektüeller sayesinde (örneğin Etyen Mahçupyan, Rober Koptaş, Nazan Maksudiyan ya da *Agos* gazetesinin yayıncısı Hrant Dink (1954-2007)), toplumda görünmez olmak için kendine dayattığı "1915 tabusu"nu kırmayı bugün başarmıştır. Kürt sorunundan İslâm politikasına dek çok sayıda tartışmaya girişmiş olan bu yeni kuşak, Türkiye'deki entelektüel manzaranın yenilenmesine büyük ölçüde katkıda bulunur. Hrant Dink'in simgesel şahsiyetinde, bu cesaretin bedeli de pahalı ödemiştir. Ekonomik refah üzerine, "ülke büyüdü ama biz küçüldük" yorumu unutulmayacak olan,[45] Dink cinayetinin çok karmaşık dava dosyasının analizi, devletin birçok merciinin Ermeni karşıtı kampanyalara, keza bu cinayete nasıl dahil olduğunu gösterir.[46] Dink'in 1990-2000'li yıllarda gösterdiği cesaret, zorla Müslümanlaştırılmış çok sayıda Ermeni'nin ya da soykırım sırasında kaçırılmış Ermeni kadınların soyundan gelenlerin trajedilerini kamusal alanda haykırmasını da sağlamış, dolayısıyla, bizzat Cumhuriyet Anadolusu'nun inşa edilirken boyun eğdirilmiş ve sessizliğe mahkûm edilmiş bu Ermenistan'ın ne kadar belirleyici olduğunu göstermiştir.

Yunanistan ile Türkiye arasındaki çatışmaların rehinesi olan Rum topluluğu, Atatürk'ün Selanik'te doğduğu evin kundaklanmasıyla ilgili sahte dedikodulardan sonra düzenlenen 6-7 Eylül 1955 pogromlarının baş kurbanı olmuştur (dönemin sorumluları bu dedikoduların Türk istihbarat servislerince yayıldığını sonradan kabul ederler).[47] Bu iki karanlık gün boyunca çekilen yüzlerce fotoğraf, aralarında takım elbiseli, kravatlı sayısız gencin ve şık kadının da yer aldığı, yıkıma ve talana kalkışan kalabalığın kitlesel katılımına dair bir fikir verir.[48] Bununla birlikte, kalabalık, fazla kişi öldürmeden her şeyi yok etmeyi bilecek kadar "denetim altında"dır (on kişi ölmüştür). Daha sonra, Türk pasaportuna sahip olmayan Rumlar 1964 yılında dalga dalga ülke dışına atıldılar;[49] bu durum, Türk vatandaşı olanların da gitmesine yol açtı. Nihayet Kıbrıs Adası'nın % 40'ının işgaliyle sonuçlanan 1974 Kıbrıs krizi, bu topluluğun varlığının sonuna geldiğinin haberci olur. Günümüzde sayıları 3 bin kişiden azdır.

---

[42] Bkz. Rubina Peroomian, *And Those who Continued Living in Turkey After 1915 The Metamorphosis of the Post-Genocide Armenian Identity as Reflected in Artistic Literature*, Armenian Genocide Museum Institute, Erivan, 2008.

[43] Bkz. Vartan İhmalyan'ın anıları, *Bir Yaşam Öyküsü*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989.

[44] Jennifer M. Dixon, "Education and National Narrative: Changing Representations of the Armenian Genocide in History Textbooks in Turkey", *IJMES*, özel sayı, 2010, s. 103-126.

[45] Günay Göksu Özduyan, Karin Karakaş, Füsun Üstel, Ferhat Kentel, *Türkiye'de Ermeniler Cemaat-Birey-Yurttaş*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 159.

[46] Belgeler için bkz. Nedim Şeker, *Dink Cinayeti ve İstihbarat Yayınları*, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2010.

[47] Bkz. Anna Theodarides, "Le croquis, un nouvel outil interprétatif", http://www.massviolence.org/All-Contributions?id_rubrique=8

[48] Bkz. Dilek Güven, *6-7 Eylül Olayları: Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında*, Tarih Vakfı, İstanbul, 2005; Fahri Çoker Arşivi, *6-7 Eylül Olayları Fotoğraflar-Belgeler*, Tarih Vakfı, İstanbul 2005.

Yahudi cemaati 1960-2000 yıllarında antisemitist kampanyaların, 1986'da *Fetih Devrimci Şura*'nın (Abu Nidal [1937-2002] denen Sabri Halil el-Banna'nın kurduğu örgüt), ardından 2003'te *el-Kaide*'nin suikastlarının hedefi olur. Türkiye, "dünya çapında faaliyet gösteren gizli hükümet" üzerine eserler olan[50] ve başbakan Erdoğan'ın geçmişte andığı *Sion Bilgeleri Protokolleri*'nin sık sık yeniden basımlarıyla, 2004-2005 yıllarında çoksatar olan Adolf Hitler'in *Kavgam*'ıyla, yoğun bir antisemitist yayıncılık faaliyetinin yeri olur ve hâlâ da öyledir. Gazze'ye bir Türk filosunun gönderilmesiyle ve İsrail ordusunun saldırısıyla (2010 yılında *Mavi Marmara* gemisi mürettebatından 9 ölü) sonuçlanan İsrail'le kronik kriz de, entelektüel bakımdan çok faal olan fakat politik bakımdan sessizliğe mahkûm edilmiş bu topluluğu etkiler.

Alevilik

Aleviler, Türkiye'nin Sünni olmayan ve çoğunluğu Türk en önemli inanç topluluğunu oluştururlar; nüfusun yaklaşık % 15'ini temsil ettiklerine kuşku yoktur.[51] *Vahdet-i vücud* ("varlığın birliği") felsefesi temelinde, Ali'ye ve on iki imama ibadet şeklindeki Alevilik, Ahmet Yaşar Ocak'a göre, 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na karşı çıkan ulu Türkmen kişilerin inisiyatifiyle doğar ve kendine özgü dinsel hiyerarşi mercilerine –*seyyid* ya da *dede*– bağlı "ocaklar" biçiminde örgütlenir.[52] *Vahdet-i vücud* doktrini Alevi literatüründe sıklıkla ifade edilir. Harabi'nin (1853-1917) şiiri buna örnektir:

> Daha Allah ile cihan yok iken
> Biz ani var edip ilan eyledik
> Hakk'a hiçbir layık mekân yok iken
> Hanemize aldık mihman eyledik
>
> Kendisinin ismi henüz yok idi
> İsmi şöyle dursun cismi yok idi

---

49 Bkz. Samim Akgönül, *Les Grecs de Turquie*, L'Harmattan, Paris, 2005.

50 Rfat N. Bali, *Musa'nın Evlatları, Cumhuriyet'in Yurttaşları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 274-275.

51 Bkz. Altan Gökalp'in klasik eseri, *Têtes rouges et Bouches noires et autres écrits*, Paris, CNRS, 2011; Élise Massicard, *L'autre Turquie. Le mouvement aléviste et ses territoires*, PUF, Paris, 2005.

52 Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam, Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 49.

> Hiçbir kıyafeti resmi yok idi
> Şekil verip tıpkı insan eyledik.[53]

Topluluk, Osmanlı geçmişinden travmalı bir okumayı muhafaza eder; sürekli baskıyla geçmiş yüzyılları hatırlatan kendi tarihyazımı da bu travmayı büyütür.[54] Fiiliyatta, dinî muhaliflerin infazının isyan dönemleri dışında kurumlaşmış olduğuna işaret eden hiçbir şey olmasa da, Osmanlı devleti bu "sapkınlık" karşısında "uyanık" kalmayı sürdürmüştür. Bağnaz şeyhülislâm Ebusuûd Efendi (1490-1574) her köye bir cami kurulmasını, böylece camiye gitmeyen "sapkınların" köyden kovulmasını talep etmiştir. 1787'de İstanbul'un, İslâm'ın ilk üç halifesi olan ve Ali'yi de kutsallarına dahil eden Alevi geleneğin gaspçı kabul ettiği Ebu Bekir'e, Ömer ve Osman'a "küfredenleri" idam emri verdiği bilinmektedir.[55]

20. yüzyıl Aleviliği, baskı ve muhalefetten oluşan bu geçmişi yeniden yorumlayarak yenilenir ve kriz dönemlerinde militan bir biçim alabilen eskatolojik kurtuluş beklentisini canlı tutar. Alevilerin radikalleşmesi sadece –şu an için gerçekleşmemiş olan– bir kabul ve özgürleşme arayışıyla açıklanamaz; bu radikalleşme, esasen, topluluğun İslâm'a asimile edilmiş olsa da açıkça ya da zımnen –iç tehdit olarak görülmediğinde– bir nifak unsuru olarak kabul edilmesine bağlıdır. "Egzotik" topluluk sıfatıyla yarattığı büyülenme, Alevileri I. Selim'in Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Safevi İranı'yla özdeş gören devletin kuşkularını gidermeye yetmez. Örneğin 1910'lu yıllarda, İttihatçılar Anadolu'da kütlesel bir Alevi varlığını fark ederler; onların gözünde Aleviler, umutsuzca ihtiyaç duydukları ülkenin "sahici" Türklüğünü temsil ederler. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Bektaşi-Alevi sorunu üzerine uzmanı Baha Said Bey (1882-1935) Cumhuriyet döneminde de faaldir. 1926 yılında şöyle yazar: "Sonuçta, Yavuz Selim kadar baskıcı bir komutan [...] Şah İsmail'i maddi olarak yenebildi, fakat [taşıyıcısı olduğu] mesajı asla yenemedi."[56] Diğer yandan İttihatçılar, artlarından gelen Kemalistler gibi, Ermenilerle sıkı ilişkiler geliştiren bu topluluktan çekinirler;[57] öyle ki General Kazım Karabekir, Kürt-Alevi toprağında Müslümanlar sadece birkaç gün hayatta kalmayı başarırken, "Hıristiyanlar aylarca kalabiliyor" diye öfkelenir.[58]

---

53 Akt. Hüseyin Bal, *Alevi-Bektaşi Köylerinde Toplumsal Kurumlar Burdur ve Isparta'nın İki Köyünde Karşılaştırmalı bir Araştırma* Ant Yayınları, İstanbul, 1997, s. 78.

54 Bkz. Faruk Bilici, "Alevisme et bektachisme: alliés naturels de la laïcité en Turquie", Michel Bozdemir, *Islam et Laïcité. Approches globales et régionales* içinde, L'Harmattan, Paris, s. 191-214.

55 Ahmet Hezarfen ve Cemal Şener, *Osmanlı Belgelerinde Dersim Tarihi (Osmanlıca-Türkçe 50 Adet Belge)*, Etik Yayınları, İstanbul, 2003, s. 57, 66.

56 Akt. Nejat Birdoğan, *İttihat ve Terakki ve Alevilik Araştırmaları (Baha Sait Bey)*, İstanbul, Berfin, 1995, s. 20.

57 Klaus Kreiser, *Atatürk Bir Biyografi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 56.

58 Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, Emre, İstanbul, 1994, s. 88.

Kemalizm'in Türk Alevilere bakışını değerlendirecek fazla veriye sahip değiliz, fakat 1930'lu yıllarda Kemalist bir subayın kaleme aldığı Dersim üzerine gizli bir rapor, "Yavuz Sultan Selim'in müthiş öfkesi olmasa" Türkiye asla var olamazdı, diye belirtir.[59] Rapor, ayrıca, bu bölgedeki Alevilerin Sünnileri *Rumi* diye adlandırdıklarını da gösterir; açıkça küçümseyici olan bu terim, devleti ve çoğunluk inancını gayri Müslim bir imparatorlukla özdeşleştirir.[60] Belli derecede özerkliğe sahip bir Kürt ve Alevi bölgesi olan ve anılan belgeyle sonu hazırlanan Dersim, gerçekten de, Kemalist iktidarın otoritesine meydan okuyan ve "medeniyetin" girişini engelleyen son toprak kabul edilir.[61] 1937-1938 yılının başbakanı Celal Bayar'a göre "Dersimliler" tek bir şey arzularlar: "Haydutluk yapmak."[62] Gördüğümüz gibi, bu bölgede uygulanan baskı, Aleviler arasında olduğu kadar devlette de kalıcı bir travma bırakır.

Politik ve toplumsal seferberliklere pek elverişli olan 1960'lı yıllar bağlamında, topluluğun mahkûm edildiği görünmezliği parçalamaya, aynı zamanda da gerçek bir özgürleşmeye erişmeye çalışan bir Alevi "canlanma"sına tanık olunur. Devletin cevabı ise külliyen rettir; zira, 1966 yılında bu konuda görüş belirten Diyanet İşleri Başkanlığı'na göre: "Alevilik diye adlandırılan şey, bir din olmanın ötesinde, tarihteki Şah İsmail olayına uzanan politik bir bakıştır. Alevilik uzun süre önce yok olduğundan, örgütümüz içindeki hiç kimse bunun tanınmasını talep etmemektedir."[63] Bu on yıl boyunca, Alevi bir oluşum olan Mustafa Timisi'nin (1936 doğumlu) Birlik Partisi, topluluğun bir kesiminin sözcüsü olur. 1969 yılında Türkiye ölçeğinde oyların % 2,8'ini elde etmiş olsa da, yerel olarak önemli bir başarı kazanarak, Alevi yoğunluğun güçlü olduğu şehirler olan Malatya'da oyların % 20'sini, Elazığ'da % 15,9'unu, Hatay'da 16,7'sini ve Tunceli'de 16,9'unu, Maraş'ta ise % 30'dan fazlasını elde eder.[64] 1970'li yılların radikallik ortamı yine de bu partiye hiç şans bırakmaz; sol ile Kemalizm'in kesişme noktasında ayakta kalmaya çalışan bu partiyi iç çatışmalar içeriden kemirir. 1970'li yılların şiddet dönemi boyunca Alevi gençlik radikal solun saflarına kitlesel olarak katılırken, topluluk, bütün olarak, Çorum'dan Sivas'a ve Maraş'a dek "Bozkurtlar"ın saldırılarının hedefi olur. Sivas'ta 22 Eylül 1978 tarihli ve "Müslüman gençlik" imzalı bir bildiride şu okunur: "Aleviler, dikkatli olun! Alet olmayın! Tarihi hatırlayın. Geçmişte, 'Şah! Şah!' diye bağırıyordunuz. Şimdi şaha doğru değil, komünizme yöneliyorsunuz. Yolunuza kesinlikle engel olacağız."[65] Bir caminin bombalandığı, "ölüler olduğu" dedikoduları bu şehirdeki pogromların çıkış noktasını oluşturur.[66]

2 Temmuz 1993'te Sivas, Alevi karşıtı yeni bir pogroma tanık olur. İslâmcı ve/veya radikal sağcı militanlar, Salman Rushdie'nin *Şeytan Ayetleri*'nin çevrilmesinin hukuki sorumlusu olan ünlü mizahçı Aziz Nesin'in (1915-1995) çağrısıyla çoğunluğu Alevi olan solcu entelektüellerin toplandığı bir oteli yakarlar. İçlerinden 33 kişinin ölümünü İslâmcı bir yayın organı şöyle haklı gösterir: "Sivas'ta halkımız yargılama ve cezalandırma hakkını kullandı. Yargılama ve cezalandırma hakkı sadece Müslümanlara aittir."[67] Bu olay sırasında devlet organları pasif kalır. Başbakan Tansu Çiller, "Oteli kuşatan yurttaşlarımızdan hiçbiri zarar görmedi," demekle yetinir.[68]

1990'lı yıllarda devlet, özellikle Sivas yangınından ve İstanbul'daki Gazi mahallesinde yaşanan sert baskıdan sonra Gazi'de bir kahvede Alevileri hedef alan yaylım ateşini protesto etmek için toplanmış Alevilere polis saldırır; 25 kişi kurban verilir. Topluluğa yumuşama, hatta anlayış sinyalleri göndermeye başlar. O dönemde temel hedef, milliyetçi radikal sağın düşünürlerinden Orhan Türkdoğan'ın deyişiyle, şunu göstermektir: "Alevilik-Bektaşilik bir Türk heterodoksisidir ve ortodoks İslâm'la uyumlu kılınmalıdır."[69] Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, topluluk tarafından ermiş ve ata olarak kutsanan Hacı Bektaş Veli (1209-1271) anmalarına resmî olarak katılır. Fakat tarihin resmî ve muhalif iki bakışı açıkça çatışmaya devam eder. Örneğin 1994 yılında Erzincan valiliği tarafından yayımlanan tamamen resmî bir kitapta, I. Selim'in "sapkınlar" üzerinde yürüttüğü katliamlar konusunda, "Osmanlı ordusu, sonuna dek ölüm saçmaya devam eden kudurmuş Alevileri öldürdü. Savaş esirlerini de bulundukları yerde infaz etti," denir.[70] Aynı yıl olaya dair bir edebiyatçılar derneğinin yaptığı okuma bambaşkadır: "Selim, geri dönüşünde, Anadolu Aleviliğine karşı bir soykırım düzenledi."[71]

Erdoğan hükümeti bu topluluğa yıllardır "açılım" işaretleri verse de, en fazla, kültürel ya da folklorik bir grup olarak kabul edilirler, Aleviliğin inanç olarak resmî kabulü ve "özgürleşmesi" ise hedeflenmez. Dedelerin varlığı üzerinde temellenen hiyerarşik yapıları artık işlemeyen ya da çok güçlükle işleyen Alevi topluluğu,[72] kökenlerinin olduğu bölgelerden, esasen de Orta Anadolu'dan devlet baskısıyla sökülmenin, keza geçmiş on yıllardaki kırsal göçün etkilerine doğrudan maruz kalmaktadır. Solun yok olması Alevi topluluğunu öksüz bırakırken, topluluğu yapılandıracak politik aktörün yokluğunda, din, kültür ve dernek faaliyeti alandaki zengin varlığı sayesinde hayatta kalmaya mahkûm eder.

---

[59] İzeddin Calışlar, *Dersim Raporu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 50.

[60] *A.g.e.*, s. 53.

[61] Bkz. Naşit Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2007.

[62] Cemil Koçak, *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 214.

[63] Akt. Lütfü Kaleli, *Kimliğini Haykıran Alevilik*, Habora Yayınları, İstanbul, 1990, s. 187.

[64] Sabir Güler, *Aleviliğin Siyasal Örgütlenmesi. Modernleşme, Çözülme ve Türkiye Birlik Partisi*, Dipnot Yayınları, İstanbul, 1980, s. 90.

[65] Zeki Coşkun, *Aleviler, Sünniler ve ... Öteki Sıvas*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 289.

[66] *A.g.e.*, s. 294.

[67] *A.g.e.*, s. 358.

[68] *A.g.e.*, s. 374.

[69] Akt. Tanıl Bora ve Kemal Can, *Devlet ve Kuzgun*, *a.g.e.*, s. 194.

[70] Ersan Yavi (der.), *Doğu Anadolu Bölgesinin Geri Kalmışlığı Üzerine Bir Deneme - Doğu Anadolu ve Erzincan*, T.C. Erzincan Valiliği, Ankara, 1994, s. 63.

[71] Atilla Aşut (der.), *Sivas Kitabı Bir Toplu Öldürmenin Öyküsü*, Edebiyatçılar Derneği, Ankara, 1994, s. 79.

Kürt sorunu

Kemalist iktidar koşullarında Kürt sorununun evrimi üzerinde durma fırsatı bulmuştuk; 1938-1939'dan sonra askerî operasyonların sonuyla birlikte, 1943 yılında İran'la kaçakçılık yapmakla suçlanan 33 Kürt köylüsü General Mustafa Muğlalı'nın (1882-1951) kişisel kararıyla bir çırpıda öldürülse de, nispi bir yatışmaya tanık olunur. 2010'lu yıllardaki dönemeçten önce Türkiye'de yargılanıp mahkûm edilen (ama anında idolleştirilen) ender subaylardan biri olan bu generalin askeri menkıbesine göre bu karar tamamen doğrudur: "Onlar yurttaş olarak tanımlanamaz. Dahası, içlerinden çoğu fiilen yurttaş değildi. Sadece talan yapmakla yetinmiyorlar, aynı zamanda kaçakçılık da yapıyorlardı. Vatanı mı düşünmek gerekirdi, yoksa bu tür yurttaşları mı?"[73]

Bu olaydan sonra Kürtlerin tüm haklara sahip yurttaşlar olarak kabul edildiklerine işaret eden hiçbir şey yoktur. Yine de Kürdistan'da kademe kademe bir yatışmaya tanık olunur; bu yatışma, kısmen, neredeyse kesintisiz on beş yıllık direnişten çok zayıflamış çıkan Kürt isyanının tükenmesine, kısmen de, Kürdistan'daki şehirlerin ve yolların neredeyse tamamını kontrol eden İnönü rejiminin İkinci Dünya Savaşı yıllarında Kürtlerle bir anlaşma ilan etme kararına bağlıdır. 1945-1946 yılında politik çoğulculuğa geçiş, aralarında 1925 yılında idam edilen Şeyh Said'in torunu Abdülmelik Fırat (1934-2009) ya da Mustafa Remzi Bucak (1912-1995) gibi "Kürtçü"lerin de bulunduğu çok sayıda Kürt ileri geleninin parlamentoya girmesini sağlar. Manevra alanları kuşkusuz dar olan bu kişiler kendilerini Kürt diye ortaya atamazlar, fakat onların entegrasyonu yine de Kürdistan'daki durumun "normalleşmesine" işarettir.

Bununla birlikte, 1958'den itibaren Kürt sorunu Türkiye'de yeniden yüzeye çıkar. 1958 yılında mitsel Kürt yönetici Mustafa Barzani'nin 1946 yılında başlamış Sovyet sürgününden Irak'a geri dönüşü, Kürt sahasını Ortadoğu ölçeğinde canlandırır ve Türkiye'de de yeni bir "Kürtçü" kuşağın doğumuna yol açar. 1960'lı yıllarda güçlenen sol çevre de adım adım özerkleşen bir Kürt muhalefetin başlatıcısı olur.

1959 yılında, aralarında daha ziyade tutucu olan birkaç "eski"nin de bulunduğu ama özellikle sol duyarlılıklı çok sayıda gencin yer aldığı 49 Kürt entelektüelinin tutuklanması, devletin Kürt "uyanışı"nın ilk işaretlerinden ne kadar kaygılı olduğunu gösterir. General Cemal Gürsel, bu sorunu, 27 Mayıs 1960 hükümet darbesinden sonra kurduğu askerî rejimin karşılık vermesi gereken en kaygı verici sorun kabul eder.[74] Kürt ağalarını on beş yıllığına Sivas'a sürme kararına başbakanı İnönü itiraz ederek şu açıklamada bulunur: "Geçmişte daha önce denenmiş bu çözüm iyi değildir, çünkü halkın ağalara bağımlılığını güçlendiriyor." Bunun yerine, başbakan, önde gelen Kürtleri Türklüğe asimile etme gerekliliği üzerinde durur,[75] ki bu çözüm de vaktiyle başarısız kalmıştır. Yine de askerî yetkililerin talebi üzerine önde gelen kişilerin küçük çaplı sürgünü, gerçekten de, geri dönüşsüz olan "Kürt canlanması"nı önlemeyi başaramaz. Bu durumda, Kürt hareketi hem yasadışı olarak (fakat ilk dönemde her türlü askerî eylemi reddederek), hem de DDKO (Devrimci Doğu Kültür Ocakları) aracılığıyla yasallıkta örgütlenir. Diyarbakır cezaevini gerçek bir politik üniversiteye dönüştüren 1971-1973 askerî rejiminin baskısının tek sonucu ise, hapse atılan entelektüelleri ve militanları daha da radikalleştirmek olur.

Irak-İran-Türkiye sınırında bir Kürt "üçgeni"nin oluşmasından giderek daha fazla kaygı duyan Ankara, 1980'li yılların başında esasen baskıcı bir politika sürdürür;[76] bu politika özellikle görülmemiş kapsamdaki askerî manevralarla ifade bulur. Türkiye'deki şiddet olgusu, 1975 yılında Mustafa Barzani'nin (1903-1979) Kürt isyanının yenilgisi ve erken dönemde politize olmuş bir gençlikle yaşanan kuşak çatışmasıyla iyice gerilen bu ortamda, yeni Kürt örgütleri ortaya çıkar. Abdullah Öcalan'ın (1948 doğumlu) kurduğu ve başlangıçtaki projesi Kürdistan'ı bölgesel ölçekte bir sosyalist devrimin köprü başı yapmak olan PKK (*Partiya Karkeran Kurdistan*, Kürdistan İşçi Partisi), çok sayıda militanı 1980'deki yeni askerî rejim koşullarında ölen bu oluşumlardandır. Özellikle Lübnan'daki iç savaşın damgasını taşıyan bu on yılda, Ortadoğu'nun çok özel koşulları sayesinde, hükümet darbesinden önce Türkiye'yi terk etmiş olan Öcalan PKK'yi Lübnan'daki Bekaa Vadisi'nde yeniden örgütleyerek 1984 yılında gerilla hareketini başlatır. "Kirli savaş"ın birinci evresi, Öcalan'ın Suriye'den sürülmesinin, ardından Roma'da gösterişli bir şekilde kaldıktan sonra sığındığı Kenya'daki Yunan büyükelçiliğinden 1999 yılında kaçırılmasına kadar devam eder ve geride ağır bir bilanço bırakır: 40 bin ölü (bunun yaklaşık 30 bini PKK savaşçısıdır), yaklaşık 4 bin köy ve mezranın imhası, 2 binden fazla faili meçhul infaz. Parti, 2000 ile 2005 arasında silahlı mücadeleyi durdurur; anlık ateşkeslerle kesintiye uğrayan başkaldırının ikinci evresi, bu satırlar kaleme alınırken sürmektedir. Kürdistan'da referans aktörleri olarak işlev gören PKK'ye ve mitleşmiş şefine paralel olarak, 1980'li yılların sonundan itibaren, art arda kurulan partilerinin yasaklanmasına rağmen yasal olarak örgütlenmiş yeni bir Kürt politik sınıfı doğar. Bu oluşumların sonuncusu olan DTP (Demokratik Toplum Partisi) esasen Kürt belediyelerini denetler ve parlamentoda 36 milletvekili bulunur (içlerinden biri mahkûm olduğundan vekilliği düşmüş, diğer beşi ise vekilliğini yitirmeden hapse atılmıştır). Bitmek bilmeyen hukuki yasaklara rağmen, parti artık açıkça Kürdistan'da politik ve idari özerkliği talep edebilmektedir.

---

[72] Benoît Fliche, *Odyssées turques. Les migrations d'un village anatolien*, CNRS, Paris, 2007, s. 86.

[73] Kenan Esengin, *Orgeneral Muğlalı Olayı 33 Kişinin Ölümü*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1974, s. 21, 22.

[74] Şevket Süreya Aydemir, *İhtilalin Mantığı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973, s. 90.

[75] Metin Toker, *İsmet Paşa'yla 10 Yıl*, cilt 4, Burçak Yayınları, İstanbul, 1969, s. 79.

[76] Cüneyt Arcayürek, *Cüneyt Arcayürek Açıklıyor*, cilt 8: *Müdahalenin Ayak Sesleri, 1978-1979*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1985, s. 85.

Bu savaşın önemli sonuçlarından biri, Kürdistan ile Türkiye'nin geri kalanı arasında, Kürtlerle Türkler arasında giderek belirginleşen bir kopuşu kışkırtmış olmasıdır. 1970'li yıllara dek Kürt solu Türk soluyla süreklilik içindeydi ve Kürt politik sınıfı büyük Türk partileri içinde faaliyet yürütüyordu. Günümüzde AKP Kürt şehirlerinde belirgin bir varlık gösterse de ve İstanbul'daki Kürtler arasında kuşkusuz birinci parti olsa da, "Kürtlük" bundan böyle Kürdistan'da temel politik meşruiyet kaynağı olarak kendini dayatır. Askerî rejim baskısı ortamında, ardından savaş koşullarında doğmuş ya da büyümüş birçok Kürt politikacı, kendini artık "üniter devlet" Türkiyesi'nin mensubu olarak görmez.

Kürt seferberliğine Türk milliyetçi sağının toplaşması karşılık verir. Bu toplaşma yer yer görülen topluluklar arası çatışmalarla olduğu kadar, futbol maçlarında[77] ya da başka yoğun sosyallik anlarında ifade bulur. Türk toplumunun bu savaş için ödediği bedel gerçekten de büyüktür: "Aşağılanmak pahasına erkekleşen"[78] genç askerlerin korkusu bu toplumu parçalarken, "kendi ülkelerinde köleye dönmüş", dışarıdan kuşatılmış ve içeriden de "hainlerin", Kürtlerin, keza liberal entelektüellerin[79] sızdığı "ezilen Türkler"in savunulmasını talep eden sivillerin trajik tahayyülü, toplumsal demokrasiyi tehlikeye düşürmektedir.

---

[77] Ferhat Kentel, "Şiddet Oyununun Dışında Aktör Olmak", *Birikim*, sayı 38, 39, 1992, s. 75.

[78] Pınar Selek, *Sürüne Sürüne Erkek Olmak*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 13.

[79] Bkz. Ferhat Kentel, Meltem Ahıska ve Fırat Genç, *Algılar ve Zihniyet Yapıları, Demokratikleşme Sürecinde Parçalanan Milliyetçilik(ler)*, TESEV Yayınları, İstanbul, 2007.

SONUÇ YERİNE

2010'LU YILLARIN BELİRSİZLİKLERİ

> *Rüyasında, rüyanın hemen başlarında, padişah Sultan Abdülhamit'i gördü. Koyu kırmızı büyük bir salonda, bir divanın üstüne, Sultan Abdülhamit, elbiseleriyle uzanmıştı. Başında kırmızı bir fes, parlak siyah redingotunun üstünde de ucuna bir nişan asılmış kalın ve sarı bir kurdelâ vardı. Divanda ipekli bir örtü Sultan'ın hemen yanıbaşında duruyordu. Abdülhamit bu örtüye yer yer sarınmıştı. Tıpkı anlatıldığı gibi ufak tefek, koca burunlu ve kara sakallıydı. Turgut, Sultan'a bu kadar yakın olmaktan biraz mahçup ve ürkek, konuşmadan Abdülhamit'i seyrediyor, bir yandan da kendine cesaret vermeye çalışıyordu: ben Cumhuriyet çocuğuyum, ben Cumhuriyet çocuğuyum. Bir ilk okul öğrencisi gibi hissediyordu kendini: neden korkacakmışım Abdülhamit'ten? Fakat, hiç konuşmayan bu küçük adamda ürkütücü bir otorite vardı. Başıyla Turgut'a işaret etti. Turgut da divanın yanındaki sandalyeye oturdu.*
>
> *[...]*
>
> *Oda kararmıştı, divanı göremiyordu artık. "Üçüncü Cumhuriyeti de kurduğum halde, bunlara neden mi engel olmuyorum?" Duyduğu bu yeni sese çevirdi başını. "Gücüm yetmiyor," dedi ses. Oda biraz aydınlandı: Turgut'un karşısında Mustafa Kemal duruyordu. Onu resimlerinden tanıyan biri için kim olduğunu anlamak çok güçtü; fakat Turgut tanıdı. Mustafa Kemal çok şişmanlamıştı. Saçlarının hemen hepsi dökülmüş, sırtı kamburlaşmıştı. Sesi yorgun çıkıyor, konuşurken dudaklarının arasından altın dişleri görünüyordu. Buruşuk yüzü beyaz kıllarla kaplıydı. Eski bir ropdöşambr giymişti.*
>
> *Turgut, bütün gücünü toplayarak konuşmaya çalıştı: "Nasıl olur? Siz idare etmiyor musunuz? Nasıl engel olamazsınız?" Mustafa Kemal, çaresizliğini gösteren bir hareket yaptı. Turgut, ona doğru ilerlerken ter içinde uyandı.*
>
> – OĞUZ ATAY (1934-1977), *Tutunamayanlar*, 1971-1972[1]

Yüzyılları kapsayan bu soruşturmanın sonunda, görülmemiş bir politik ve toplumsal bağlam içinde her seferinde yeniden oluşan üç gerilimin Osmanlı tarihini, ardından Türkiye tarihini uzun vadede nasıl belirlediğini saptamak gerekir. Bu gerilimlerden ilkinin, Osmanlı ve Türk toplumsal ve siyasi üretim aygıtına birlikte katkıda bulunan merkezileşme ve parçalanma dinamiklerini karşı karşıya getirdiği görülür. 14. yüzyılda Balkan periferilerine yerleşmesinden 19. yüzyıl ortasındaki büyük reformlara dek, gerçekten de, "merkez", etkin idari çerçeve olarak kendini dayatmayı, idari ve politik bir kültürü, kendine özgü yaşam tarzlarına ve kültürel normlara dek kendi izinde yerleştirmeyi, böylece kentsel alanı yeniden biçimlendirip kısmen tektipleştirmeyi başardı. Tanzimat'tan bu yana girişilen reformlar bu gelişimi teşvik ederek, "merkezin", toplum üzerinde homojen denetim aygıtları ve gövdeleriyle donatılmasını sağladı. Geniş mekânlarda –önce Osmanlı, ardından Anadolu– serpilip gelişme kapasitesini kanıtlamış olan İttihatçı ve Kemalist rejimler, zaten merkezileşmiş bir idarenin varlığından, subaylardan ve memurlardan oluşan toplumsallaşma ağlarından, iletişim imkânlarından ve politik, toplumsal, hatta demografik mühendislikten yararlandılar. Yine de, bu merkezileştirici yetenek, merkezkaç güçlerin ya da özerk mekânların varlığıyla ifade bulan –toprağın da dahil olduğu– bir bölünmeyi önlemeye asla yetmedi. Tamamen emperyal olan geleneksel bir idareye uygun olarak, Osmanlı iktidarı bunların varlığını, kimi zaman resmen tanıyarak, kimi zaman ise konjonktürel çıkarlarına bağlı olarak zecri yöntemlerle ortadan kaldırmaya çalışarak kabul etti. Birey-yurttaşlardan oluşan tektipleştirilmiş ve birleşik bir ulus üzerinde ısrar eden söylemlerine ve başarılı sonuçlar veren zecri ve idari araçları kullanmasına rağmen, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Cumhuriyet'in, kimi zaman bu dirençli alanların "çevresinde dolanmak"tan ve/veya bunların temsilcilerini ayrıcalıklı muhatap olarak entegre etmekten başka seçeneği olmadı.

---

[1] Oğuz Atay, *Tutunamayanlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 82, 83.

İkinci gerilim, devleti, hatta hükümdarın kişiliğini kutsayan politik bir imgelem ile çok sayıda iç çatışmanın alanı olan iktidarın gerçekliği arasında gözlemlenir. Devlet, yararlandığı toplum üstü dokunulmazlığına ve büyük eylem özerkliğine rağmen, kendisinin dışındaki ekonomik, toplumsal, politik aktörleri, hatta dönem dönem askerleri de entegre ederek kendini yeniden üretmek zorunda kalır. Toplumun içine kök salmasının ve zaman içinde yeniden üretiminin koşulu olan bu "yayılma", önemli miktarda "fail" ("devletsel", yani bürokratik "failler"; "yönetimsel", başka deyişle seçilenler tarafından ayrımcı olarak atanmış "failler"; "devlet yanlısı", yani genellikle her türlü yasal çerçevenin dışında seçilmiş "failler") arasında sembolik ve maddi bir rantın yeniden bölüştürülmesi için mücadeleleri büyütür yalnızca. Bu çatışmalar, devletin etkinliğini ille de azaltmasa da, devleti, bizzat toplumdan gelen politik ve toplumsal şiddete eklemlenen kronik bir iç şiddet alanına dönüştürür.

Nihayet İttihatçı, Kemalist ve post-Kemalist rejimlere damgasını vuran üçüncü gerilim, devletin uygulamaya çalıştığı ve dayattığı resmî kimlik ile bu kimliği dayanak alarak "toplum yaratmayı" hedefleyen her tür projenin imkânsızlığı arasında doğar. Devletle yekvücut olacak bir ulus inşa etmek için varılacak üç ufku, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teorisyeni Ziya Gökalp'ten daha iyi kimse ifade etmemiştir: Zaman içinde ulusun özünün yeniden üretimini sağlayan Türkleşme; toplumsal bağdaşıklığa gereken ahlâkî normların yerleşmesi demek olan Müslümanlaşma; Türklerin, her dönemde, mevcut uygarlıkların en başarılısını benimseme yeteneğine tanıklık eden Çağdaşlaşma.[2] 1918'de Birinci Dünya Savaşı'nın çözülmesinden kısa süre önce saptanmış olan bu hedeflerin devletin bir "ulus"la, başka deyişle, Türk, Sünni ve Batılılaşmış bir çekirdekle donanmasını fiilen sağladığı, onun, tarihsel öyküsünün ve gelecek projeksiyonların etrafında birleştiği saptanabilir. Fakat, ülke içinde kalmış Hıristiyan toplulukların kitlesel olarak sürülmesiyle ve İslâmcı akımın marjinalleşmesiyle son bulan bir imparatorluk "krizi"ni yönetmek için açıkta çözüm bulmak isteyen "Gökalp denklemi", Cumhuriyet bağlamında, şiddetli çatışmalara yol açar. Etnik-dilsel olan ilk çatışma, Türklükle özdeşleşmeyi reddeden Kürt isyanıyla ifade bulur; etnik-inançsal ikinci çatışma, ifadesini Alevilerin özgürleşme taleplerinde ve bu topluluğu hedef alan sistemli ya da münferit şiddette ifade bulur; "uygarlıkla ilgili" olan üçüncü çatışma ise, orduyu ve bunun ötesinde devleti mürtecilerle –"dinsel gericilik yandaşları"– karşı karşıya getiren yoğun antagonizmalar sırasında doruk noktasına varıp 2010'lu yılların başında belli bir statükoya erişen çatışmadır.

Son onyıllarda doruğa erişmiş olan bu gerilimler, Türkiye'nin Avrupa ve Ortadoğu'daki çevresi karşısındaki özgüllüklerini de açıklar. Nazi Almanyası'na sempatilerini hiç gizlemeyen bir tek parti rejiminden Batı yanlısı çoğulcu bir sisteme geçişe tanıklık etmiş olan İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren, ülke, askerî rejimlerin geçici olarak kesintiye uğratabildiği biçimsel bir demokrasinin kurumsal çatısıyla donandı elbette; sonuçları politik başoyuncular tarafından (neredeyse) hiç tartışma konusu edilmeyen seçimler düzenli olarak yapıldı. Toplum çeşitlenmiş, basın büyük ölçüde özgür ve yoğun "entelektüel sınıf" dünyaya açıktır. 2011 yılındaki devrimci başkaldırılardan sonra bile Ortadoğu'daki politik sistemlerin büyük bölümünde bulunmayan bu kozlar, Türkiye'yi inkâr edilemez biçimde Avrupa demokrasilerine yakınlaştırır. Diğer yandan, önemli bir eylem özerkliğinden yararlanan devlet, güvenlik konusunu hukuksal, zecri, hatta doktriner düzeneklerinin merkezine yerleştirir. Organik bir ulus ilkesini canlı tutar ve bunu, Kürt olgusunun birkaç yıldır tanınmasına rağmen yapar ve gayri Müslim topluluklar karşısında geçmişin yıkıcı şiddetlerini mahkûm etmeyi reddeder. Sosyal Darwinci gönül bağlarıyla dolu, İslâm'ın izini taşıyan (ya da taşımayan) Türk milliyetçiliğine bağlılığı ve güç kavramına aşırı tapınması, günümüz Türkiyesi'ni, kimi zaman, İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupası'na değil, 1920-1930 yıllarının Avrupası'na yakınlaştırır.

---

[2] Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muassırlaşmak*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976.

Avrupa'yla ilişkilerin, özellikle 2004-2005 yıllarında, yirmi yıllık baskıdan çıkışı ve bireysel özgürlüklerin yaygınlaşmasına yönelik birçok önemli reformun yerleşmesini kolaylaştırdığına hiç kuşku yoktur. Bu olgu olmasa, muhalif tarihçilerin İstanbul'un göbeğinde "1915" üzerine bir konferans düzenleme ve bu konferans sırasında ünlü "G-Word"un ("soykırım") telaffuz edilme olanağı asla olmazdı. Almanya'da Sosyal Demokratlarla Yeşiller koalisyonunun varlığından Yunanistan'daki Kostas Smitis hükümetinin meslektaşıyla ilişkileri normalleştirme iradesine dek, Ankara ile Brüksel'in birbirine ısınmasını sağlamış istisnai koşullar üzerinde uzun uzun durmanın ya da herhangi bir Avrupa başkentinin, veyahut bizzat Türkiye'nin bu özel adaylığın idaresindeki samimiyeti ya da sinizmi üzerine polemiğe girişmenin yeri burası değildir. Biz bu satırları yazarken (2012 İlkbaharı), başlangıçtaki takvime göre 2014 yılında sonuna varması gereken Avrupa'ya entegrasyon sürecinin ölü noktada olduğunu, ne Brüksel'in ne de Ankara'nın bu süreci hızlandırabilecek durumda olduklarını, hatta bunu yapma arzularının bile olmadığını saptamak gerekir. Daha önemlisi, 2004 yılında "sorun oluşturan" dosyalar bütünü, açıkça zikredilse de ya da büyük ölçüde "satır aralarında" belirtilse de, Türkiye'nin ve dolayısıyla, Türk-Avrupa ilişkilerinin geleceğini ipotek altına almaya devam etmektedir. Askerlerin politik iktidarı gerçekten de aşınmış olmakla birlikte, kanlı çatışmaların ve toplumdaki büyüyen gerilimin kaynağındaki Kürt sorunu çözülmekten uzaktır. Ankara'nın 2004'teki vaatlerine rağmen birliğini kabul etmeyi reddettiği ülke olan Kıbrıs, Avrupa Birliği'yle gerilimlerin kaynağıdır; Avrupa Birliği, hoşnutsuzluğunu belirtmek için birçok "başlık"taki görüşmelerin açılmasını engellemiş, böylece Türkiye'nin katılma sürecini tehlikeye atmıştır. 10 Ekim 2009'da açıkça imzalanmış (fakat parlamentodan onay almamış) bir anlaşmaya rağmen Türkiye'nin Ermenistan'la bağların normale dönmesini ve "1915"e dair resmî bakışı değiştirmeyi reddetmesi, Ankara'yı 2015 yılında soykırımın yüzüncü yıl anmalarının ufkunda en azından hassas bir duruma sokmaktadır. Türkiye, İttihatçı ideolog Ziya Gökalp'in şiirsel estetiğe bir katkısının ifade ettiği gibi,[3] artık "dünyayı titretmek" istemese de, 2009'dan beri dışişleri bakanı olan Ahmet Davutoğlu'nun davranış çizgisine göre, özellikle eski Osmanlı coğrafyasında bölgesel bir güç olarak kendini dayatmayı yine de hedeflemektedir. Fakat art arda gelen krizlerin ve bölgesel isyanların etkisi altında, bu uluslararası ilişkiler profesörünün savunduğu bölge devletleriyle "sıfır sorun" politikası, yerini İsrail'le, Arap dünyasıyla ve İran'la yığınla soruna bırakarak, Tel-Aviv - Ankara eksenini ve de Suriye ve İran'la Kürt karşıtı statükoyu sarsmıştır.

---

[3] Murat Belge, *Genesis "Büyük Ulusal Anlatı" ve Türklerin Kökeni*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 145.

Daha da önemlisi, resmî doktrinden vazgeçilmediğinden, 2010'lu yılların başındaki Türkiye, entelektüel hayatın milliyetçi, İslâmcı, Batıcı ve liberal akımlar arasında bölündüğü, liberal akımın İmparatorluğun aniden yükselen âdemimerkeziyetçileşme zorunluluğuna ve özel teşebbüsün önemine vurgu yaptığı 1910'lu yıllardaki kadar karmaşık ve parçalayıcı bir kimlik sorununu ve bir ideolojik arayışı yönetmek zorundadır. Osmanlı liberalizminin fiziksel bakımdan yok edilmesi pahasına Ziya Gökalp'in ilk üç akım arasında gerçekleştirdiği –daha önce sözünü ettiğimiz– "sentez", yaklaşık bir yüzyıldır hayatta kaldığını kanıtlayarak, az çok şanslı bir şekilde, devletin doğal ideolojisi olan Kemalizm'e eklemlenmiştir. Gerçekten de, sağcı partilere, aynı zamanda 12 Eylül askerî rejiminin yetkililerine, inanç olarak, etnik sınır, hukuksal doktrin, toplumsallaşma mekânı, toplumsal denetim tarzı olarak anlaşılan İslâm'ı kendi meşrulaştırma dispozitifleri içine dahil etme imkânını bu "sentez" sağlamıştır. 1990'lı yıllarda, bürokrasinin, adaletin ve "entelektüel sınıf"ın ancak bir bölümünü seferber edebilmiş askerî hiyerarşinin irticaya karşı şiddeti, orduya bağımlı bir "kartel"e dönüşmüş olan "geleneksel" politik sınıfın dağılması,[4] ekonomik, politik ve entelektüel yeni seçkinlerle zenginleşmiş tutucu bir seçmen kitlesinin dayanıklılığı bir araya gelerek AKP'yi kalıcı biçimde iktidara taşımış, böylece "Kemalizm"i çekim gücünün büyük bölümünden yoksun bırakmıştır. Ordunun politik bakımdan marjinalleşmesi zirvedeki iktidar ilişkilerini, siyasetbilimci Ahmet İnsel'in "pretoryen Türkiye Cumhuriyeti" diye adlandırdığı şeye dönüştürerek,[5] aynı süreçte "Kemalizm"i de asıl yeniden üretim alanından yoksun bırakmıştır. Yeni tutuculuğundan ve neoliberal bir ekonomiye bağlılığından artık çok uzak gözüktüklerinden Hasan el-Banna ya da Seyyid Kutb gibi İslâmcılığın klasik referanslarının adını anamayan AKP, öncellerinin çoğu gibi Ziya Gökalp'in sentezine kapanmaktan ve hem Türklüğünü, hem İslâmcılığını, hem de Batıcılığını üstlenmekten başka çare bulamaz.

Hiç kuşku yok ki, 2002'den 2012'ye götüren ve "devlet karşıtı" bir güçten aynı devletin hâkimine dönüşmesini sağlayan süreç boyunca, Recep Tayyip Erdoğan, Osmanlı'nın tarihsel büyüklüğüne olduğu kadar geleceğin vaat ettiği Türk gücüne de dayanan yeni bir resmî düşünce oluşturmayı da başardı. AKP aracılığıyla generallerin radikal Kemalizmi'nden rövanş alan Gökalp'in

---

[4] Bkz. Ümit Cizre, *Muktedirlerin Siyaseti*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

[5] Ali Bayramoğlu ve Ahmet İnsel (der.), *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 45.

"sentez"inin, 2010'lu yıllar Türkiyesi'nde başarı şansı var mıdır? Gökalp'in bu "kimlik formülü"nü oluşturduğu dönemde, aşiret ve tarikatların ileri gelenleri kadar Kürt ileri gelenleri de İslâm'ın ve halifeliğin sancağı altında kitlesel olarak yer alıyorlardı. Günümüzde Kürt toplumu geniş ölçüde kentleşmiş ve aşiretlerden kuruludur; uzun bir başkaldırı geleneğiyle, tarihsel bir öykü, coğrafi bir imgelem, güçlü ulusal semboller ve bunları yayacak iletişim araçları ve paralel medyalar bakımından zengindir. Böylece çoğul ama Türk merkezli bir İslâm içinde "eritilme" yönündeki her teşebbüsü yenilgiye mahkûm eder. Keza (1910'lu yıllarda) Gökalp ve (günümüzde) Erdoğan tarafından "ulus"un zorunlu kimliği ve değerler sistemi, devletin doğal dini olarak tahayyül edilen "İslâm", sembolik uzlaşmaların niteliği ne olursa olsun, Alevileri entegre edemez. 1920'li yılların başında hâlâ kendi kırsal yapılarına kapanmış olan bu topluluk, günümüzde, Dersim bölgesinin imhasından 1970'li yıllardaki pogromlara dek önemli travmaların damgasını taşıyan Cumhuriyet'in onlarca yılının ağırlığını omuzlarında taşımaktadır. Özerk bir politik alana sahip olmasa da, Kürt grubu gibi belli bir toprağa kök salmış olmasa da, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve modern Türkiye'nin Türklük-Müslümanlık eksenindeki devletinin tarihsel söyleminin tam tersi kendine özgü tarihsel bir söylem burada da işlemektedir. Bu topluluğun büyük çoğunluğu AKP'yi egemen Sünnilikle birlikte görür. Batılılaşmanın ya da Ziya Gökalp'in ardından Mustafa Kemal'in tarif ettiği gibi, "muasır medeniyetler düzeyini yakalama" hedefinin durumu nedir? 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda "reform karşıtlığı"nın güçlü motoru olan ve şimdi de toplumun içinde geniş ölçüde yaygın Batı karşıtı bir milliyetçilikten beslenen toplumsal tutuculuk, 1990'lı ve 2000'li yıllar boyunca askerlerin zorlayıcı Kemalist laikliğine karşıt olanlar için bir geri çekilme ideolojisi olarak hizmet etti. Söylemsel radikalliği ne olursa olsun, şu an için Amerika Birleşik Devletleri'nden ve NATO'dan kopuş stratejisini benimseyebilecek durumda olmayan AKP'nin "Batıcılığı"nın karşısına bu toplumsal tutuculuk en azından potansiyel olarak çıkartılabilir. Nihayet vaktiyle Ziya Gökalp'in pek sevdiği ve Erdoğan'ın da "Biz bir kabile devleti değiliz, imparatorluğun mirasçısıyız"[6] sloganıyla benimsediği büyüklük ve güç kültü, 20. yüzyıl boyunca aşağılık kompleksinden bunca ıstırap çekmiş bir seçmen kitlesini tatmin etmekten geri kalmaz, fakat değişken bir Ortadoğu'da gerçeğin sınavına sürekli çarpabilir ve Ankara'nın hâkim olamayacağı etkiler yaratabilir.

Seçmenlerin % 50'sinin gösterdiği güvenden güç alan, "insan Erdoğan"ın gücünden AKP rejimine bir tahayyül naklinin esiri olmuş hegemonik bir iktidarın yönettiği 2010'lu yılların Türkiyesi, karşı-iktidarsız, yürütme, yasama ve yargı organlarının ayrı ayrı kurumsal varlığından daha fazlasını gerektiren denetim ve denge mekanizmalarından yoksun bir haldedir. Örneğin, mahkemelerin kuşkusuz gerçek olan bağımsızlığı, kafasından bir türlü atamadığı "terörizm" hayaletine göre yasaları yorumlamakta tez davranan aşırı-politikleşmiş bir yargı aygıtı tarafından, entelektüellerin keyfi tutuklanmasını engelleyemez. 11 Eylül saldırılarından bu yana "terör suçu" nedeniyle bütün dünyada mahkûm edilen 35.117 kişinin 12.897'sinin, az çok "uçlarda İslâmcı" olsa da, bir "Müslüman demokrasi"nin ilk talihli modeli olarak gösterilen AKP Türkiyesi'nde bulunmasına şaşmamak gerekir.[7] Erdoğan'ın partisini destekleyen Fethullah Gülen topluluğunun medya gücü (bkz. 14. Bölüm), bu karşı iktidar yokluğunu kısmen açıklar. Aşırı milliyetçiliğin ve/veya savaşçı bir laikliğin cazibesine teslim olan diğer partiler, sağcısı da solcusu da, her türlü almaşıklık perspektifini engelleyen kalıcı bir politik marjinalliğe mahkûmdurlar. Bu politik boşluk, AKP'nin tekrarlanan zaferlerinin gösterdiği gibi, istikrar taşıyıcı olsa da, paylaşımsız bir iktidarın yolunu döşeyen, her muhalefette, her eleştiride yeni bir "ihanet" tezahürünü, daha kötüsü, "terörizm"in yeni bir şeklini potansiyel olarak gören yeni bir otoriterliğin kaynağı olarak da görülebilir.

Bu sonuç bölümünün başında alıntı yaptığımız romancı Oğuz Atay, ürkütücü ama güven uyandırıcı otokrat II. Abdülhamid ile alacakaranlıkta ortaya çıkan, güçsüz diktatör Mustafa Kemal arasında sıkışmış Türk entelektüelini *Disconnectus erectus* olarak, yani hiçbir yere tutunamayan, dolayısıyla düşmeye mahkûm tuhaf tür olarak niteliyordu. Hayatının baharında yitirdiğimiz romancıya göre, bu entelektüelin düşüşü, ilk tezahürlerinden biri olduğu toplumun düşüşünü hızlandırır. Bu uçurum melankolisine kapılmadan, günümüzde AKP'nin uyguladığı politik hegemonyanın, bütün bu sayfalarda hatırlatılan Türkiye'nin yapısal krizlerini –"ideolojik" krizler de dahil– derinleştirdiğini kabul etmek gerekir. Ne Kemalizm'in yerine adının anılmadığı bir Gökalpçiliğin geçmesi ne Mustafa Kemal'in kozmik kopuşunun yerine Osmanlı'nın büyüklüğünün ikâmesi; etnik-dilsel ve etnik-inançsal parçalanmaları, radikal toplumsal ve siyasi başkaldırıları ya da ülkenin sahne olduğu bürokratik, askerî, adli, entelektüel iç çatışmaları aşabilir. Türk-İslâm "organik" bir toplum ütopyasını gerçekleştirmeye ise hiç yetmez. Türkiye'de "toplum yaratmak", geçmişteki İttihatçı teşebbüslerin yenilgisini kabul ederek, etnik, inançsal, politik ve "uygarlıksal" çoğulculukların meşruluğunu – bunların güncel kamusal sahnede ifade ettikleri kopukluklarla birlikte– nihayet kabul etmeyi gerektirir. Türkiye'nin, bütün 19. ve 20. yüzyıllar boyunca sıklıkla ve şiddetli bir şekilde zemini olduğu radikal başkaldırıların yeni dalgalarını önlemesini, biçimsel kurumsal çerçevelerin ötesinde, sadece radikal biçimde yeniden tanımlanmış bir demokrasi sağlayabilir.

---

[6] Örnekler için bkz. (inceleme tarihi: 25/11/2011): http://www.sitemedya.com/ 56810 / http://www.youtube.com/watch?v=garpaLaQcBc

[7] http://demokrathabertr.wordpress.com/2011/09/05/en-fazla-teror-mahkumu-turkiyede/ (inceleme tarihi: 25/11/2011).

Bu dalgaların biri Kemalizm'in *ulusalcı* versiyonundan doğabilir. 1920'li yılların uydurma *ulus* kelimesinden türeyen bu terim, aşırı milliyetçilik ile aşırı laikçiliğin bir bileşimi olarak, gençliği "damarlarında akan asil kan"dan beslenmekle görevlendirerek, "istilacıların çıkarları" hizmetinde "gaflet, delalet, hatta hıyanet"le suçlanan "iktidar sahipleri"ne karşı "bağımsızlığı ve cumhuriyeti" savunmakla yükümlü kılar.[8] Gerçekten de, tarihçi, her politik hegemonyanın sonsuzluğa değil verili bir zamansal çerçeveye kayıtlı olduğunu bilir; çoğu zaman, bu hegemonya, onu daha iyi yenebilmek için aynı aksiyolojik dölyatağını paylaşan rakip konumundaki başka projelerden –istemese de– beslenir.

---

[8] Kemal Atatürk, *Nutuk*, cilt 2, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1972 (birinci baskı, 1927), s. 898.

HARİTALAR

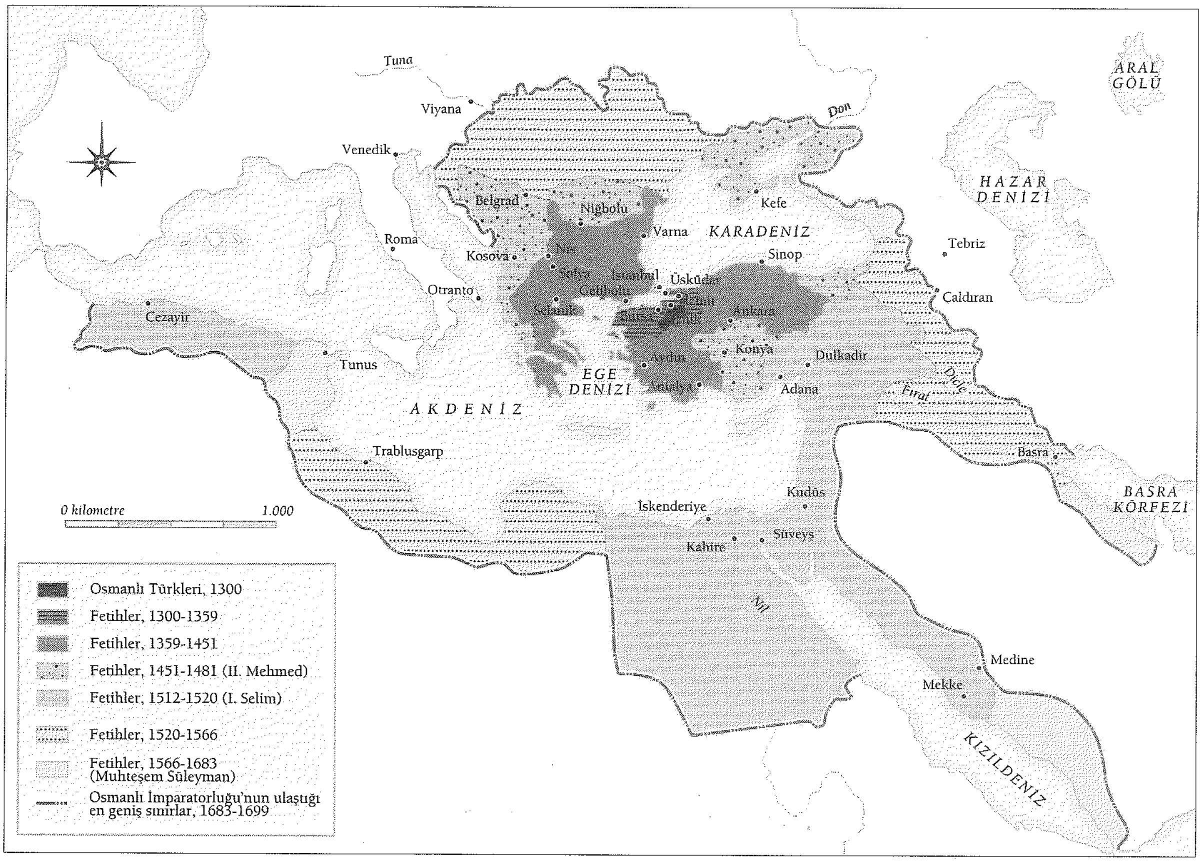

Tuna
Viyana
Venedik
Don
ARAL GÖLÜ
HAZAR DENİZİ
Belgrad
Niğbolu
Kefe
Varna
KARADENİZ
Sinop
Tebriz
Roma
Kosova
Niş
Sofya
İstanbul
Üsküdar
Gelibolu
İzmit
Çaldıran
Otranto
Selanik
Bursa
Ankara
Cezayir
İznik
Konya
Dulkadir
Aydın
Tunus
EGE DENİZİ
Antalya
Adana
Dicle
Fırat
AKDENİZ
Trablusgarp
Basra
BASRA KÖRFEZİ
Kudüs
İskenderiye
0 kilometre
1.000
Süveyş
Kahire
Nil
Medine
Mekke
KIZILDENİZ
Osmanlı Türkleri, 1300
Fetihler, 1300-1359
Fetihler, 1359-1451
Fetihler, 1451-1481 (II. Mehmed)
Fetihler, 1512-1520 (I. Selim)
Fetihler, 1520-1566
Fetihler, 1566-1683 (Muhteşem Süleyman)
Osmanlı İmparatorluğu'nun ulaştığı en geniş sınırlar, 1683-1699

1. *Osmanlı İmparatorluğu*

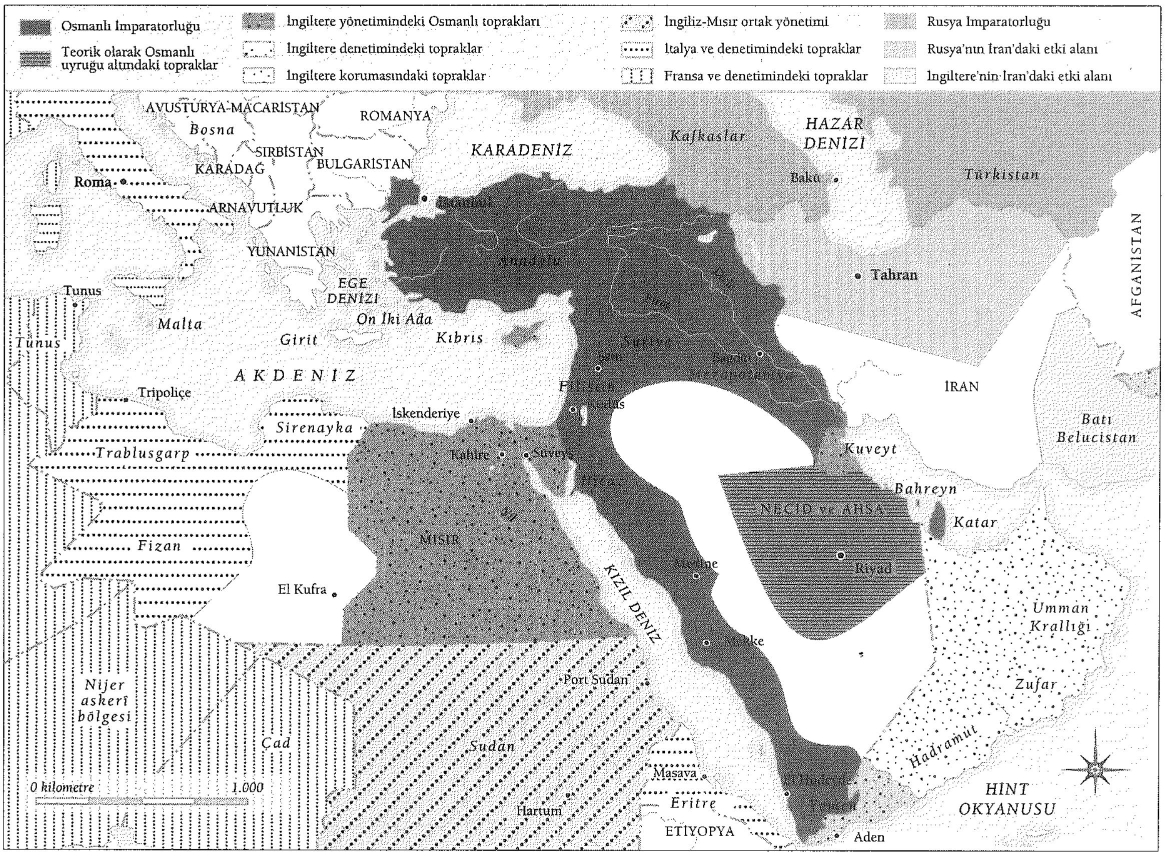

Osmanlı İmparatorluğu
Teorik olarak Osmanlı uyruğu altındaki topraklar
İngiltere yönetimindeki Osmanlı toprakları
İngiltere denetimindeki topraklar
İngiltere korumasındaki topraklar
İngiliz-Mısır ortak yönetimi
İtalya ve denetimindeki topraklar
Fransa ve denetimindeki topraklar
Rusya İmparatorluğu
Rusya'nın İran'daki etki alanı
İngiltere'nin İran'daki etki alanı
AVUSTURYA-MACARİSTAN
ROMANYA
Bosna
SIRBİSTAN
KARADAĞ
BULGARİSTAN
KARADENİZ
Kafkaslar
HAZAR DENİZİ
Bakü
Türkistan
Roma
ARNAVUTLUK
İstanbul
Anadolu
YUNANİSTAN
Tahran
AFGANİSTAN
Tunus
EGE DENİZİ
Dicle
Fırat
Malta
On İki Ada
Tunus
Girit
Kıbrıs
Suriye
Şam
Bağdat
Mezopotamya
AKDENİZ
İRAN
Tripoliçe
Filistin
Kudüs
İskenderiye
Batı Belucistan
Sirenayka
Kahire
Süveyş
Kuveyt
Trablusgarp
Hicaz
Bahreyn
Nil
NECİD ve AHSA
Katar
MISIR
Fizan
Medine
Riyad
El Kufra
Umman Krallığı
KIZIL DENİZ
Mekke
Port Sudan
Zufar
Nijer askerî bölgesi
Çad
Sudan
Hadramut
0 kilometre
1.000
Masava
El Hudeyde
Yemen
HİNT OKYANUSU
Eritre
Hartum
ETİYOPYA
Aden

2. *1914 yılında Osmanlı İmparatorluğu*

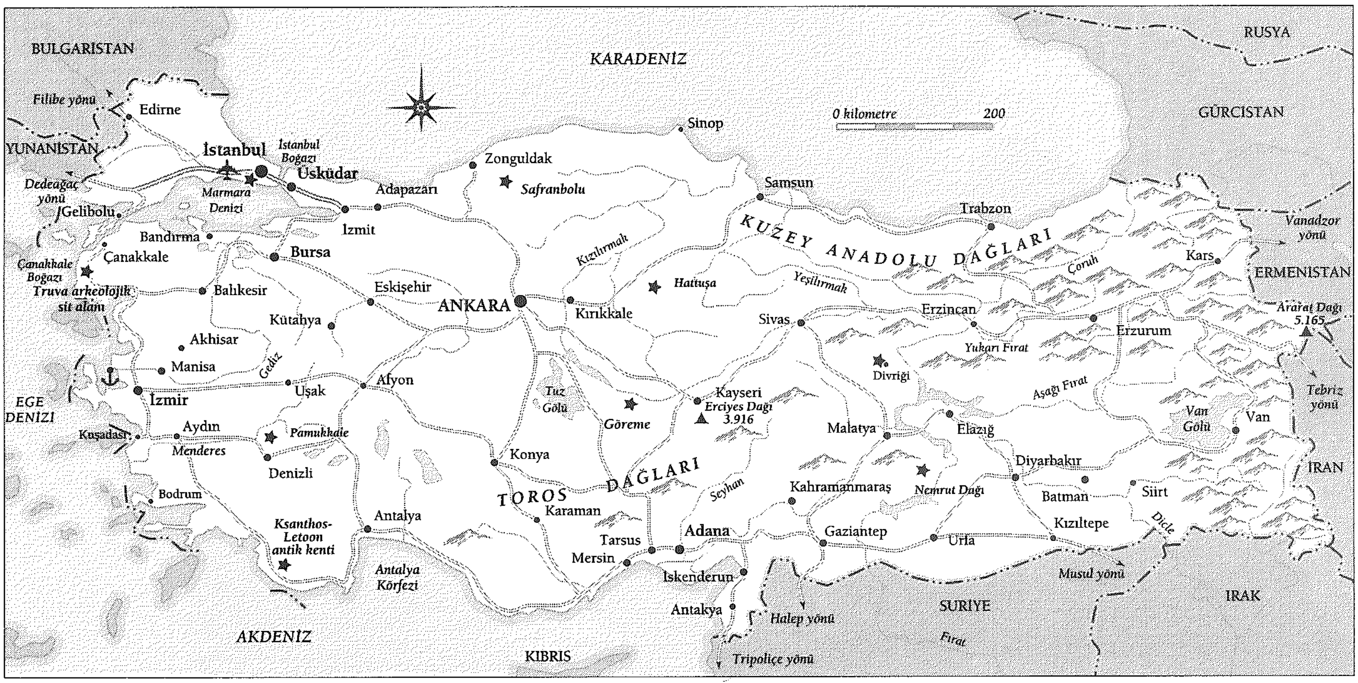
BULGARİSTAN
KARADENİZ
RUSYA
GÜRCİSTAN
Filibe yönü
Edirne
YUNANİSTAN
İstanbul
İstanbul Boğazı
Üsküdar
Dedeağaç yönü
Marmara Denizi
Gelibolu
Adapazarı
İzmit
Zonguldak
Safranbolu
Sinop
0 kilometre 200
Samsun
Trabzon
Vanadzor yönü
Bandırma
Çanakkale
Çanakkale Boğazı
Truva arkeolojik sit alanı
Bursa
Balıkesir
Kütahya
Eskişehir
ANKARA
Kırıkkale
Kızılırmak
Hattuşa
KUZEY ANADOLU DAĞLARI
Yeşilırmak
Çoruh
Kars
ERMENİSTAN
Ağrı Dağı 5.165
Erzincan
Erzurum
Sivas
Yukarı Fırat
Akhisar
Manisa
Gediz
Uşak
Afyon
İzmir
EGE DENİZİ
Kuşadası
Aydın
Menderes
Pamukkale
Denizli
Tuz Gölü
Göreme
Kayseri
Erciyes Dağı 3.916
Divriği
Aşağı Fırat
Tebriz yönü
Van Gölü
Van
Malatya
Elazığ
Konya
TOROS DAĞLARI
Seyhan
Kahramanmaraş
Nemrut Dağı
Diyarbakır
İRAN
Bodrum
Ksanthos-Letoon antik kenti
Antalya
Karaman
Batman
Siirt
Tarsus
Mersin
Adana
Gaziantep
Urfa
Kızıltepe
Dicle
Antalya Körfezi
İskenderun
Musul yönü
Antakya
Halep yönü
SURİYE
IRAK
Fırat
AKDENİZ
KIBRIS
Tripoliçe yönü

3. *Günümüz Türkiyesi*

4. *Türkiye ve Yakın Doğu'daki Kürt nüfuz bölgeleri*

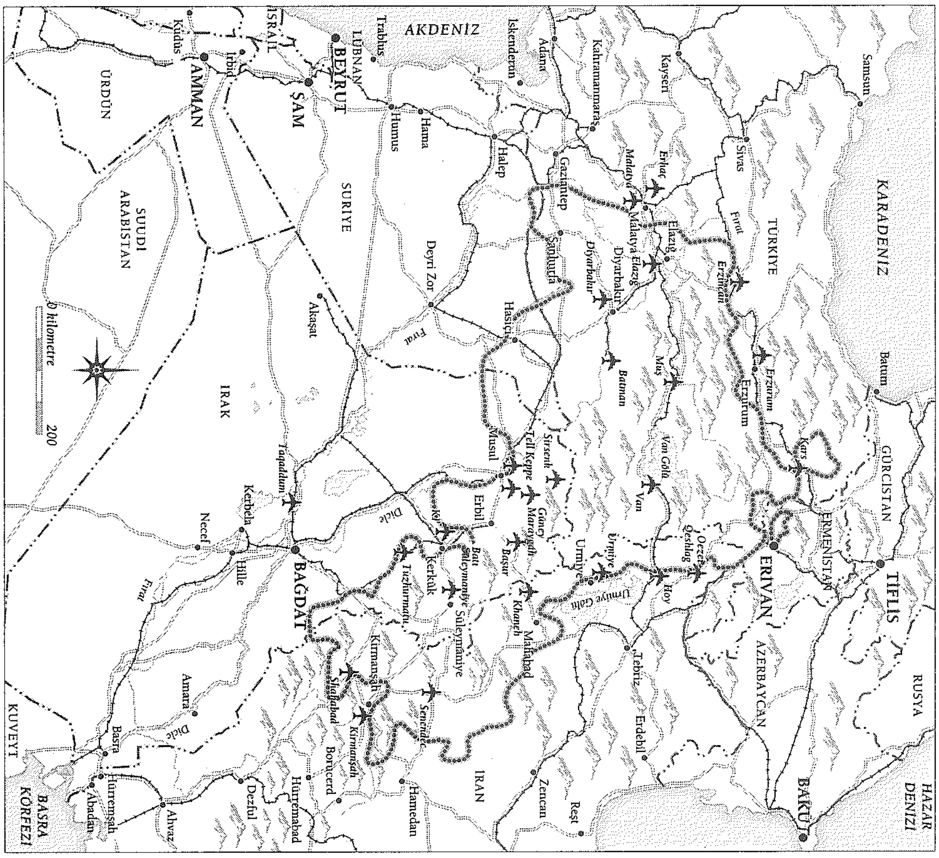
AKDENİZ
KARADENİZ
HAZAR DENİZİ
TÜRKİYE
GÜRCİSTAN
RUSYA
ERMENİSTAN
AZERBAYCAN
İRAN
IRAK
SURİYE
LÜBNAN
İSRAİL
ÜRDÜN
SUUDİ ARABİSTAN
KUVEYT
BASRA KÖRFEZİ
Samsun
Batum
TİFLİS
ERİVAN
BAKÜ
Kars
Erzurum
Sivas
Kayseri
Erhaç
Malatya
Elazığ
Diyarbakır
Batman
Muş
Van Gölü
Van
Urmiye Gölü
Urmiye
Hoy
Tebriz
Erdebil
Reşt
Zencan
Hamedan
Mahabad
Sakız
Senendec
Kirmanşah
Boruccerd
Hürremabad
Dezful
Ahvaz
Abadan
Hürremşahr
Basra
Amara
Dicle
Fırat
Kerbela
Necef
Hille
BAĞDAT
Tuzhurmatu
Kerkük
Süleymaniye
Erbil
Musul
Zaho
Tell Kepe
Sincar
Hasiçi
Deyr Zor
Akaşat
Halep
Hama
Humus
Trablus
BEYRUT
ŞAM
AMMAN
İrbid
Kudüs
Gaziantep
Adana
İskenderun
Kahramanmaraş
Şanlıurfa
0 kilometre 200

EKLER

KRONOLOJİ

Dönemler	Osmanlı İmparatorluğu - Türkiye	Ortadoğu - Müslüman dünya	Avrupa ve Dünya
1290-1389	Selçuklular sonrası Anadolu on kadar beylik arasında paylaşılır. Dulkadiroğulları, Karamanoğulları, Saruhanoğulları, Aydınoğulları, Menteşeoğulları'nın aralarında bulunduğu bu beyliklerin ilişkileri çoğu zaman çatışmalıdır. Osmanlı beyliği (1299) Batı Anadolu'daki ve özellikle Balkanlar'daki fetihlerini I. Orhan'ın (1320-1359; ölüm tarihi 1362) ve I. Murad'ın (1362-1389) egemenliğinde sürdürür ve özellikle Sırbistan istila edilir. I. Murad 1389 yılında Kosova'daki simgesel değer taşıyan savaş sırasında Sırplı bir subay tarafından öldürülür. Ardından gelen I. Bayezid (1389-1402) Bulgaristan'ı işgal eder.	İslâm'ın yayılmasının ve Selçuklu İmparatorluğu'nun (1307) kökeninde yer alan Arap imparatorluklarının ardından Müslüman dünya kendini birçok hanedanlık arasında parçalanmış bulur (Hafsiler, Meriniler... Mağrip'te, Memlükler Mısır ve Suriye'de, Türk-Moğollar Orta Asya ve Pers'te).	İç çatışmaların ("Yüz Yıl Savaşı", 1337, "Büyük Parçalanma", 1378-1417) sarstığı Avrupa bölünür. Giderek küçülen Bizans İmparatorluğu şiddetli iç çatışmalarla dayanıksızlaşır.

Dönemler	Osmanlı İmparatorluğu - Türkiye	Ortadoğu - Müslüman dünya	Avrupa ve Dünya
1389-1451	I. Bayezid'in 1402 yılında Ankara'da Timur karşısındaki bozgunu bir istikrarsızlık dönemi ve "fetret" denen bir kardeş kavgası başlatır. Bu dönem 1413 yılında I. Mehmed'in zaferiyle sona erer. Şeyh Bedreddin isyanı (1416-1420?), mesihçi bir beklentiyle ifade bulan güçlü toplumsal ve politik çatışmaların varlığını ortaya koyar.	Tarihçi ve düşünür İbn Haldun 1406 yılında Kahire'de ölür.	
1451-1512	II. Mehmed'in (egemenliği 1451-1481) 1453 yılında Konstantinopolis'i fethi, Bizans İmparatorluğu'nu sona erdirir. Trabzon'daki Rum Pontus imparatorluğu 1461'de ortadan kaldırılır, Bosna 1462'de ilhak edilir.	1492 yılında İspanya'nın Katoliklerce "yeniden fethi", Müslüman ve Yahudilerin ülkeden kovulmasıyla sonuçlanır ve bunların bir bölümü Mağrip'e ya da Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşir. II. Bayezid'in egemenliği (1481-1512), Memluklarla ve Venedik'le savaşın damgasını taşır.	Yüz Yıl Savaşı 1453'te sona erer. Laurent de Médicis yönetimindeki Floransa, Rönesans'ın önemli yerlerinden biri olur. Türk kökenli Safevi hanedanlığı (1501) Şiiliği İran'ın resmî inancı haline getirerek, Anadolu'daki Türkmen topluluklar arasında mesihçi bir kurtuluş beklentisine yol açar.
1512-1556	I. Selim (1512-1520) Safevi Pers'ini Çaldıran'da mağlup eder (1514), Suriye ile Mısır'ı fetheder ve o zamana kadar Memluk sultanlarının elinde bulunan halifelik sıfatını alır. Muhteşem Süleyman'ın egemenliği ("Kanuni", 1520-1556) özellikle Rodos ve Bağdat'ın fethinin ve Macaristan'ın ilhakının damgasını taşır. 16. yüzyıldan 19. yüzyıla dek Osmanlılar için "referans çağı" oluşturur.	Şah İsmail 1508 yılında Bağdat'ı ele geçirir. İspanyolların Mağrip sahillerini işgal teşebbüsleri (1505-1515).	Luther'in 1521'de kiliseden kovulması, ardından Calvin tarafından bir reform kilisesinin kuruluşu, Avrupa Hıristiyanlığı'nda yeni bir bölünmeye yol açar. Korkunç İvan'ın otokratik yönetimi başlar (1547). Johannes Gutenberg 1452'de Kutsal Kitap'ı her sayfada 42 satır olmak üzere basar. Matbaa Osmanlı İmparatorluğu'na 16. yüzyılda girecektir, fakat İslâm'ın dilinde kitaplar yayımlanma izni ancak 1729'da verilecektir. Amerika'nın (1492) ve Hint yolunun keşfi (1498) dünyanın politik haritasını değiştirerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun "merkeziliğini" yitirmesine yol açar.

Dönemler	Osmanlı İmparatorluğu - Türkiye	Ortadoğu - Müslüman dünya	Avrupa ve Dünya
1566-1656	II. Selim hanedanlığında (1566-1574) İnebahtı bozgunu (1571) Osmanlı gücünü sarsmaz, fakat imparatorluk iç krizler sahne olur ve bunlar Celali denen isyanlarla (yakl. 1550 - yakl. 1610), 1622 yılında Genç Osman da denen II. Osman örneğinde olduğu gibi, sultanların kimi zaman kanlı bir şekilde tahttan indirilmesiyle ifade bulur.	Osmanlı İmparatorluğu ile Şah İsmail İranı arasında yeni bir savaş (1606) patlak verir. 1623 yılında Pers güçlerinin Bağdat'ı ikinci kez alır.	Avrupa'nın bir bölümü din savaşlarına sahne olur. Bu savaşlar Fransa'da Saint-Barthélemy katliamıyla (1572) ve Nantes Fermanı'yla (1598) başlar. Westphalen Anlaşması (24 Ekim 1648) Otuz Yıl Savaşları adıyla bilinen (1618-1648) yeni bir politik kargaşa ve dinsel çatışma dönemine son verir. Politikanın din üzerindeki üstünlüğü ilan edilirken, kıtanın toprak bölünmesi kabul edilir, böylece ulus devletlerin inşasının yolu açılır.
1656-1703	Bu dönem, sultan IV. Mehmed'in (1648-1687), II. Süleyman'ın (1687-1691), II. Ahmed'in (1691-1695) ve III. Mustafa'nın egemenliklerinden ziyade, Sokullu hanedanının başvezirliğinin damgasını taşır. İçeride iktidarın restorasyonu 1683 yılında Viyana bozgunuyla ve 1699 yılında Karlofça Anlaşmasıyla at başı gider. Osmanlılar özellikle Macaristan ve Transilvanya'yı kaybederler. "Lale Devri" denen III. Ahmed dönemi (1703-1730), imparatorluğun Batılılaşmasının ilk evresini oluşturur. Patrona Halil'in yönetimindeki bir yeniçeri isyanının ardından sultan devrilir. I. Mahmud (1730-1754), III. Osman (1754-1757), III. Mustafa (1757-1774) ve I. Abdülhamid (1774-1789) dönemleri, Avusturya ve Rusya'yla savaşların damgasını taşır. Küçük Kaynarca Anlaşması'yla birlikte (1774) imparatorluk Kırım'ı kaybeder. 1783 tarihinde Rusya'nın ilhak ettiği Kırım, Karadeniz'in ana deniz gücü olur.		II. Charles'ın hükümdarlığı (1660-1685) İngiltere'de cumhuriyete son verir; Colbert Fransası (1665-1683, XIV. Louis dönemi) yeni bir iktisat politikasının deneme sahası olur. Büyük Petro (1682-1725) döneminde Rusya kendini bir Avrupa gücü olarak dayatır ve Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan eder.

Dönemler	Osmanlı İmparatorluğu - Türkiye	Ortadoğu - Müslüman dünya	Avrupa ve Dünya
1789-1839	1793 yılında "Yeni Düzen"e (*Nizam-ı Cedid*) geçiş, eski "evrensel düzen"den gerçek bir kopuş oluşturarak III. Selim'in (1789-1808) reformlarının hızlanmasını sağlar. Kabakçı Mustafa'nın devirdiği III. Selim'in yerine, Rusçuk ayanı Bayraktar Mustafa'nın müdahalesiyle tahta erişen II. Mahmud geçer (1808-1839). "İttifak Sözleşmesi" (*Sened-i İttifak*, 1808) taşra ayanlarının meşruluğunu kabul eder. Toprak kayıpları yaşanır. Özellikle Napoléon birliklerinin işgal ettiği (1798-1801), ardından hidiv yapılan eski Osmanlı valisi Muhammed Ali'nin yönettiği Mısır kaybedilir. Yunanistan bağımsızlığını kazanır (1821-1829).	Bonaparte Mısır seferini yapar (1798). 1801 yılında Fransız birliklerinin ayrılışı ertesinde Mısır'da Muhammed Ali'nin egemenliği başlar. Memluk güçlerini yok ettikten sonra (1805) güçlü bir modernleşme politikasına girişir ve Osmanlı İmparatorluğu'nu defalarca tehdit eder. Fransa, Osmanlı sultanına bağlılık sözü vermiş bir naibin yönetimindeki Cezayir'e çıkartma yapar. 1847 yılında isyan eden Emir Abd el-Kadir (1808-1883) on beş yıl süren bir direniş örgütler. 1861 yılında Tunus'ta anayasanın ilanı (dört yıl sonra askıya alınır).	Avrupa Fransız Devrimi'ne, ardından devrimci savaşlara ve Napoléon savaşlarına sahne olur. Fransa'da Restorasyon dönemi başlar (1814), politik karışıklıklar yaşanır ve Louis-Philippe'in egemenliği hüküm sürer; İngiltere'de Victoria'nın egemenliği (1837-1901) nüfuz alanını 19. yüzyıl başından itibaren Asya'da yayar.
1839-1876	Abdülmecid'in egemenliği (1839-1861), Tanzimat denen radikal reformların yanı sıra, Kırım Savaşı'nın (1853-1856) damgasını taşır. Rusya'yla uzlaşma politikası benimseyen Abdülaziz (1861-1876) tahttan inmek zorunda kalır. Genç Osmanlı denen politik bir muhalefet doğar.		Avrupa'da "halkların baharı" (1848) yaşanır. Fransa'da 1852 yılında İkinci Cumhuriyet'in ardından İkinci İmparatorluk gelir. Kırım Savaşı (1853-1856) bütün Avrupa'yı kapsayarak, Fransa, Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'yla karşı karşıya getirir. 1870-1871 savaşı, Fransa'da Üçüncü Cumhuriyet'in ve Almanya'da, 1862'den beri Prusya başbakanı olan Bismarck'ın egemenliğindeki imparatorluğun ilanına varır.
1876-1908	1876 yılında "akıl hastalığı" nedeniyle tahttan indirilen V. Murad'ın yerine II. Abdülhamid geçer. Bir anayasanın ilanı ve parlamentonun toplanması Rusya'yla savaşı önlemeye yetmez (1876-1878). Balkanlar'da (Sırbistan, Romanya, Bulgaristan, Bosna-Hersek) ve Kafkaslar'da önemli toprak kayıpları yaşanır. Osmanlı İmparatorluğu'na yeni reformlar dayatan 1878'deki Berlin Kongresi, savaşın ardından imzalanan San Stefano Anlaşması'nın kimi düzenlemelerini değiştirir ve Balkanlar'daki devletlerin oluşum sürecini durdurur. 1881 yılında kurulan İmparatorluk Genel Borç İdaresi (*Duyun-i Umumiye*) Osmanlı maliyesini vesayet altına alır. Ermeni nüfus üzerindeki katliamlar (1894-1986) Anadolu'nun tamamen Müslümanlaştırılmasında önemli bir adım oluşturur. 20. yüzyılın arifesinde Jön Türk muhalefeti doğar.	Süveyş Kanalı açılır (1869). Fransa'nın işgaliyle birlikte Tunus bir protektora halini alır (1881) ve Büyük Britanya Mısır'ı işgal eder (1882). İran'da Şah Nasıreddin öldürülür (1896). Kafkasya 1905 Rus devrimiyle sarsılırken, İran da 1906 yılında anayasal bir devrime sahne olur.	Afrika'daki sömürge bölgelerinin Avrupa güçleri arasında paylaşılması üzerine Berlin Konferansı toplanır (1884-1885). 1882 yılında İtalya'yla birlikte "Üçlü İttifak"ı imzalayan Almanya ile Avusturya arasındaki yakınlaşmaya Fransa ile Büyük Britanya arasındaki yakın ittifak karşılık verir (1904). II. Wilhelm imparator olarak kutsanırken, Bismarck iktidarı terk eder (1890). Almanya II. Abdülhamid'in Osmanlı İmparatorluğu'yla görkemli bir yakınlaşma gerçekleştirir. Japonya karşısında Rusya'nın yenilgisi 1905'teki ilk Rus devriminin başlangıcı olur.

Dönemler	Osmanlı İmparatorluğu - Türkiye	Ortadoğu - Müslüman dünya	Avrupa ve Dünya
1908-1923	Temmuz 1908 Jön Türk devriminin ardından Bulgaristan bağımsızlığı, Bosna-Hersek Avusturya-Macaristan tarafından ilhakı, 31 Mart 1909’da İstanbul’da karşı isyan, II. Abdülhamid tahttan indirilmesi, İtalya Trablus’u işgali (1911), Arnavutluk’un bağımsızlığı ve iki Balkan savaşı (1912-1913) gelir. Balkanlar’daki çatışmaların ardından bir Avrupa gücü olmaktan çıkan İmparatorluk, İttihatçı üç paşanın –Cemal, Enver ve Talat– yönetiminde Büyük Savaş’a girer. 1915-1916 Ermeni Soykırımı’nın ve Arap vilayetlerinin kaybının damgasını vurduğu savaşın ardından, İstanbul, İzmir ve Anadolu’daki bazı yerleşimler İtilaf devletlerinin ya da Yunanistan’ın işgaline uğrar. Anadolu’nun paylaşılmasını ve bölünmesini öngören Sèvres Anlaşmasını reddeden Kemalist direniş (1919-1920) Eylül 1922’de zafere erişir. 1922 yılında saltanat kaldırılır, Lozan Anlaşması imzalanır (23 Temmuz 1923) ve 29 Ekim 1923’te Cumhuriyet ilan edilir.	Fas’ta Fransız protektorası devreye girer (1912). 1916 yılındaki Arap isyanı Osmanlı ordusunu önemli ölçüde zayıflatır; aynı yıl Fransa ve Büyük Britanya, Arap dünyasının paylaşılmasını öngören Sykes-Picot Anlaşmalarını görüşürler. Arap vilayetlerinde Osmanlı egemenliğinin son bulmasının ardından 1918 yılında Britanya’nın (Ürdün, Filistin, Irak) ve Fransa’nın (Suriye, Lübnan) manda rejimleri kurulur. Mısır’da (1919) ve Irak’ta (1920) sömürgecilik karşıtı isyan yaşanır; Suriye’de Fransa karşıtı ilk protestolar görülür.	Almanya ile Avusturya’nın yenilgisiyle sonuçlanan Birinci Dünya Savaşı Rusya’da Bolşevik bir devrimin (1917) ve İtalya’da Mussolini’nin iktidara el koymasının (1922) koşullarını yaratır. Versailles Anlaşması’nın imzalanması (1919) ve Milletler Cemiyeti’nin kurulması (1920).
1923-1945	Kemalist tek parti rejimi radikal reformlara girişir (1924 yılında halifeliğin kaldırılması, 1925’te dinî tarikatların yasaklanması, 1928’de Latin alfabesinin benimsenmesi) ve sert bir azınlık karşıtı politika uygular (1924 yılında Yunanistan’la nüfus mübadelesi ve özellikle 1934’teki antisemitist kampanyalar). Kürdistan’da isyan ve baskılar yaşanır (özellikle 1925, 1930 ve 1936-1938). Mustafa Kemal Atatürk’ün 1938’deki ölümünün ardından yerine geçen İsmet İnönü, Nazi Almanyası karşısında teveccüh gösteren bir yansızlık politikası benimser ve özellikle gayri Müslimleri etkileyen bir “gelir vergisi” getirir (1943).	1921 yılındaki hükümet darbesini yapan Rıza Han 1925 yılında İran’ın yeni şahı olarak tahta çıkar. Kemalist Türkiye’nin hayranı olan şahın otoriter hükümranlığı döneminde sert reformlar uygulanır. Arap dünyası sağcı ve solcu radikalizmler tarafından sarsılır; Arap-Yahudi gerilimleri ve Filistin’de isyanlar yaşanır.	SSCB’de Stalin rejimi sağlamlaşır, Almanya’da Adolf Hitler iktidara gelir (1933) ve Avrupa’da ve dünyada sağcı radikalizmler yayılır. İkinci Dünya Savaşı başlar; Yahudi Soykırımı gerçekleşir (1939-1945).
1945-1980	Çoğulculuğun benimsenmesi 1950’de Celal Bayar ile Adnan Menderes’in Demokrat Partisi’nin zaferiyle birlikte iktidar partisinin değişmesine yol açar; 1960 yılında Cemal Gürsel’in hükümet darbesi ve 1961 yılında Menderes’in idamı yeni bir istikrarsızlık dönemi açarak, (sağcı) Süleyman Demirel’in tahakkümünün ve politik şiddetin damgasını taşır. Özellikle sol karşısında baskıcı olan yeni bir askerî rejim (1971-1973), (ortanın solu) Bülent Ecevit’in iktidara gelmesinin koşullarını yaratır. 1974 yılında Kıbrıs’ın yaklaşık % 40’ının işgalinin ardından, Türkiye özellikle şiddetli bir istikrarsızlık dönemine girer ve bu süreç 1980 yılında Kenan Evren’in hükümet darbesiyle kapanır.	Arap dünyası, özellikle 1948 yılında İsrail devletinin kurulmasından sonra, solcu milliyetçi bir muhalefet dalgasına tanık olur ve Mısır’da, Irak’ta, Suriye’de ve Libya’da “sosyalist Arap rejimleri”nin iktidara gelişiyle, Filistin silahlı eylemi ve Yemen’deki iç savaşla ifade bulur. Arap-İsrail savaşları (1967, 1973), Lübnan iç savaşı (1975-1989) olur. 1979 yılında Afganistan’ın SSCB tarafından işgali ve İran devrimi Ortadoğu’da solun bitiş çanını çalarak, İslâmcılığı Ortadoğu’nun temel politik muhalefeti haline getirir.	Soğuk Savaş (1945-1989) yaşanır. Mao Çin’de (1949) ve Castro Küba’da (1961) zafer kazanırlar. Asya’da (özellikle Vietnam’da), Mağrip’te (özellikle Cezayir’de) ve Afrika’da bağımsızlık ve sömürgecilikten kurtuluş savaşları verilir. Yunanistan’da, Portekiz ve İspanya’da otoriter rejimler sona erer (1974-1975). 1960’lı ve 1970’li yıllarda Latin Amerika’da birçok “antikomünist” askerî rejim kurulur.

Dönemler	Osmanlı İmparatorluğu - Türkiye	Ortadoğu - Müslüman dünya	Avrupa ve Dünya
1980-2002	Solu ezen askerî rejim devleti tamamen yeniden yapılandırır, fakat 1983 seçimlerini kaybeder. Turgut Özal'ın başbakan olarak egemenliği (1983-1989) özellikle Abdullah Öcalan'ın PKK'sinin gerilla savaşının damgasını taşır (1984-2012). Eski ve yeni politik şahsiyetlerin (Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan, Tansu Çiller, Mesut Yılmaz, Devlet Bahçeli) egemenliğindeki 1990'lı yıllar, ordu ile İslâmcı partiler arasındaki gerilimlere ve istikrarsızlığa tanıklık eder. 1997 yılında ordu İslâmcı Erbakan'ın yönettiği koalisyonu istifaya zorlar.	Ortadoğu'da İran-Irak Savaşı (1980-1988), Lübnan iç savaşı (1975-1989) ve Suriye ile Türkiye arasındaki gerilimler zemininde Kürt muhalefeti büyür. Saddam Hüseyin rejimi Kuveyt'i işgal eder ve Körfez Savaşı (1990-1991) yaşanır. Irak'ta özerk Kürt bölgesi kurulur (1991). "Oslo süreci"nin (1993) yenilgisinin ardından Filistin'deki ikinci İntifada (2000), 11 Eylül suikastleri ve Afganistan'daki "kalıcı özgürlük" operasyonu (2001), bölge ölçeğinde genelleşen bir güvensizlik ortamı yaratır.	1980'li yılların ilk yarısında Latin Amerika'da askerî rejimler çöker. Doğu Avrupa'daki komünist rejimler çöker ve SSCB'nin parçalanmasıyla (1898-1991) Soğuk Savaş'ın sona erer. Ortadoğu'da ve Afrika'da genel bir demokratikleşme beklentisi ortaya çıkar.
2002-2012	Eski bir İslâmcı partiden – Fazilet– doğan tutucu AKP, çeşitli hükümet darbesi teşebbüsleri düzenleyen askerlerin muhalefetine rağmen, 2002, 2007 ve 2011 seçimleriyle birlikte politik sistemdeki hegemonyasını sağlamlaştırır. Dünya ekonomisinin 17. gücü olan AKP Türkiyesi, önde gelen bölgesel aktör olarak kendini gösterir, fakat özellikle yaygın ve radikal Kürt muhalefetine karşı koymak durumundadır. 2004 yılında Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne adaylığının kabulü büyük umutlar doğurur; bununla birlikte, Kıbrıs'ın bütünlüğünü tanımayı reddeden Ankara ile Brüksel arasındaki ilişkilerin neredeyse tamamen durağanlaşmasına tanık olunur.	2003 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin ve müttefiklerinin Irak'ı işgali ve bunun ardından başlayan iç savaş, Afganistan ve Pakistan'da Taliban'ın gerilla savaşı, Lübnan'da "33 Gün Savaşı", Gazze savaşı (Aralık 2008 - Ocak 2009), keza bölgede ve kimi Avrupa şehirlerinde (Madrid, Londra) suikastlerin artması 21. yüzyılın ilk on yılına damgasını vurur. 2005 yılında İran'da Mahmud Ahmedinejat'ın iktidara gelişi Tahran ile Batılı başkentler arasındaki gerilimi şiddetlendirir. 2009 yılında hileli cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ertesinde muhalifler kanla bastırılır. Tunus, Mısır, Libya, Suriye, Yemen ve Bahreyn'deki devrimci ayaklanmalar (2011-2012), bölgedeki birçok ülkede rejim değişikliklerine ya da çok baskıcı politikaların yerleşmesine varır.	Tek parti yönetimindeki Çin dünyanın ikinci ekonomik gücü olarak kendini dayatırken, Rusya 2000 yılında iktidara gelen Vladimir Putin yönetiminde devletin otoriter bir restorasyon sürecinden geçer. Amerika Birleşik Devletleri'nde iki kez seçildikten sonra (2000-2008) George Bush Jr.'ın egemenliği sona erer. Barack Obama'nın başkanlığı yeni bir Müslüman politikası geliştirmeye çalışır. Amerika Birleşik Devletleri'nde ve Avrupa'da ekonomik kriz patlak verir (2008-2012).

SEÇİLMİŞ KISA BİYOGRAFİK NOTLAR

Abdülaziz (1830-1876): Bu adı taşıyan tek Osmanlı sultanı. İmparatorluğu Avrupa'ya açar, fakat Rusya'yla uzlaşma politikası nedeniyle tahttan feragat etmek zorunda kalır. İntihar olarak gösterilen ölümü, (neredeyse) hemen ardından tahta çıkan II. Abdülhamid tarafından "hükümdar katli" olarak nitelenir.

II. Abdülhamid (1842-1918): Amcası Abdülaziz'in tahttan feragatinin ve kardeşi V. Murad'ın tahttan indirilmesinin ardından Rusya'ya karşı yeni bir savaşla birlikte tahta çıkan otokratik sultan, Tanzimat döneminin sonuna işaret eden sert bir "restorasyon" politikası benimser. Hükümranlığı, 1894-1896 arasındaki Ermeni katliamının ve Jön Türkler denen muhalefetin doğuşunun damgasını taşır. 31 Mart 1909'da İstanbul'daki karşı isyanın ezilmesinden sonra tahttan indirilir.

I. Abdülmecid (1823-1861): Yetkileri Babıali bürokrasisinin potansiyel yükselişiyle önemli ölçüde kısıtlanmış sultan. Egemenlik dönemi, Tanzimat'ın ilanına, modernleşmeye, kurumlara, Balkanlar'daki ayrılıkçı hareketlere ve ilk olaylarından biri Kırım Savaşı (1853-1856) olan "Doğu Sorunu"nun ortaya çıkışına tanıklık eder.

Ahmet Ağaoğlu (Agayev, 1869-1939): Azerbaycan kökenli Rus. Paris'te Uygulamalı Yüksek Öğrenim Okulu'nda (EPHE) ve Yaşayan Doğu Dilleri Okulu'nda öğrenim görür. Fransa cumhurbaşkanı ile İran şahının 1889 sergisi vesilesiyle bir araya gelişini "özgür bir ulusun" yöneticisi ile "bir despot"un buluşması olarak tasvir eder. Taine, Renan ve Gaston Paris'ten etkilenir ve düşünür Cemaleddin el-Afgani (1838-1897) ile tanışır. Ateşli bir Türk milliyetçisi ve İttihatçı olarak 1919 yılında Britanyalılar tarafından Malta'ya sürülür, ama yine de 1930 yılında geçici olarak kurulan liberal partinin önde gelen yöneticilerinden biri olur.

Yusuf Akçura (1876-1935): Rusya kökenli düşünür ve siyasetçi. Paris'te, özellikle "Saint-Guillaume Sokağı'ndaki gösterişsiz şu okul"da sağlam bir eğitim görür. Türk milliyetçiliğinin ilk teorisyenlerinden biri olur. Joseph Arthur de Gobineau, Albert Sorel, Charles Renouvier, Lucien Lévy-Bruhl ve Franz Brentano'dan etkilenerek, çok sayıda eser yazar. *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk milliyetçiliğinin kurucu metinlerinden biridir. Batı uygarlığına erişmeyi sağlayan bir devrim fikrini savunur. Milliyetçi örgütlerde çok sayıda mevkide yer alır ve yeni bir Türk tarihyazımının kuruluşunda aktif olarak yer alır.

İskilipli Mehmet Akif (1876-1926): Medrese ve üniversite eğitimi almış İslâmcı düşünür. Abdülhamid döneminde sürgüne gönderilir. Çok sayıda felsefi metin kaleme alır, 31 Mart 1909 olaylarından sonra yeniden sürgün edilir, Mustafa Kemal'in "şapka reformu"na karşı koyduğu için idam edilir.

Mehmet Akif Ersoy (1873-1936): Arnavut kökenli reformcu İslâmcı düşünür ve şair. Veterinerlik eğitimi görür. Ateşli milliyetçilik karşıtı, "[Muhammed] Abdul tarzı devrim" (Mısırlı "Selefiyyeci" düşünür ve gazeteci, 1849-1905) hayali kurmakla birlikte, Birinci Dünya Savaşı yıllarında İttihatçı hükümeti ve Almanya'yı destekler. Kurtuluş Savaşı (1919-1922) sırasında Türk ulusal marşını kaleme alır, sonra da Mustafa Kemal'in din politikasına karşı protesto olarak kendini Mısır'a sürer. Ölümünden kısa süre önce Türkiye'ye döner.

Mehmet Emin Ali Paşa (1815-1871): Tanzimat reformlarının öncülerinden biri. Müslümanlarla gayri Müslimlerin eşitliğini ilan ederek reformları ilerleten. 1856 tarihli saray fermanın mimarıdır.

Tekin Alp / Moïse Cohen (1883-1961): Gazeteci ve denemeci. Selanik'teki *Alliance Israélite*'te eğitim görür. 1917 yılında Dünya Siyonist Kongresi'ne başkanlık eder. Dindaşlarına, "hem Yahudi hem de Osmanlı vatandaşı olarak çalışmayı" ve "iyi Osmanlılar olmayı" önerir. İttihatçılarla yakınlık kurar ve pantürk, ardından da Kemalist milliyetçiliğin ateşli savunucusu olur.

Hasan Amca (1884-1961): Kafkas kökenli yazar. Askerî okulda eğitim görür. Jön Türk olur ve İttihatçı deneyim karşısında çok kısa sürede hayal kırıklığına uğrar. 1913 yılında, Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinin ardından tutuklanır. Geride İttihatçı dönem üzerine önemli anlatılar bırakır.

Mustafa Kemal Atatürk (1881-1938): Selanik kökenli, Osmanlı ordusunda general, Türk cumhuriyetinin ve tek parti rejiminin kurucusu, kültürel, dilsel ve dinsel alanda radikal reformların mimarı.

Cevat Rıfat Atilhan (1890-1967): Kurtuluş Savaşı sırasında general olur. *Milli İnkılâp* dergisinin başyazarı, Almanya'daki Nazi çevrelere çok yakın, Kemalist dönemde antisemitizmin önde gelen şahsiyetlerinden biri.

Devlet Bahçeli (1948-): Akademisyen ve ekonomist. MHP'nin Ülkü Ocakları'nın kurucularından. Alpaslan Türkeş'in 1997 yılındaki ölümünün ardından onun yerine geçer ve 1999 yılında Bülent Ecevit'le bir koalisyon hükümetin kuruluşunun pazarlığını yapar.

Celal Bayar (1883-1986): Teşkilat-ı Mahsusa üyesi, ardından vekil ve Mustafa Kemal'in başbakanı, Demokrat Parti'nin kurucularından. 1950 yılında İsmet İnönü'nün yerine cumhurbaşkanı olur. 1960 hükümet darbesinin ardından tutuklanır, yaş gerekçesiyle ölüm cezası müebbet hapse çevrilir. 1964 yılında serbest bırakılır.

I. Bayezid (1360-1402): Yıldırım lakabıyla tanınır. 1389 ile Ankara Savaşı'nda Timur (1336-1405) karşısında yenildiği 1402 arasında hüküm sürer. Esir edilmesi, ardından ölümü, siyasi bir istikrarsızlığa ve on yıl kadar sürecek bir kardeş kavgasına neden olur.

Şeyh Bedreddin, Simavneli (1359 ? - 1420 ?): Osmanlı kadısı ve "varlığın birliği" doktrinini savunan "muhalif" din düşünürü. Kendi adını taşıyan isyanın baş kişisi.

Çevik Bir (1939-): Aşırı Kemalist general. 1990'lı yıllarda ordunun iki numarası. İslâmcı Refah Partisi'nin başkanı Necmettin Erbakan hükümetinin istifasına yol açan 28 Şubat 1997 darbesiz askerî müdahalesinin gerçek mimarı.

Mahmud Esad Bozkurt (1892-1943): Hukuk profesörü ve Mustafa Kemal döneminde ekonomi bakanı, ardından adalet bakanı, aşırı milliyetçi ve otoriter bir politikanın savunucusu. İstanbul Üniversitesi'nde Türk Devrimi kürsüsü sahibi.

Hüseyin Cahit (Yalçın, 1875-1957): İttihatçılığın bellibaşlı gazetecilerinden. Aşırı Türk milliyetçisi. Renan'dan ve özellikle Taine'den etkilenerek, *Histoire de la littérature anglaise* kitabını çevirir. 1930'lu yılların sonunda, *Kavgam*'ın Türkçedeki ilk tercümelerinden birine girişir.

Fevzi Çakmak (1876-1950): Osmanlı ve Türk mareşali. Mustafa Kemal döneminde genel kurmay başkanlığı yapar ve Kemalist iktidarın Kürt politikasının yerleşmesinde önemli bir rol oynar.

Abdullah Çatlı (1956-1996): Radikal sağcı militan, çok sayıda politik cinayetin suçlusu. 1981 yılında Papa II. Jean-Paul'e karşı düzenlenen suikaste katılır. "Ermeni terörizmiyle mücadele" için Avrupa'ya "devlet tarafından gönderilir." 1990'lı yıllarda ölüm mangalarına katılır. İstanbul polisinin üst düzey görevlilerinden biri olan Hüseyin Kocadağ'la (1944-1996) birlikte bir trafik kazasında ölür.

Mehmet Cavid Bey (1875-1926): Selanikli bir tüccarın oğlu. İktisatçı. İttihatçı hükümetlerin maliye bakanı. Yine de iktisadi görüşleri bakımından liberallere yakındır ve Fransa ile ilişkilere önem verir. Cumhurbaşkanına karşı bir komploya katılmakla suçlanarak, 1926 yılında Kemalist iktidar tarafından idam edilir.

Ahmet Cemal Paşa (1872-1922): General. Talat ve Enver'le birlikte, İttihatçı sac ayağının üçüncü üyesidir. İlk dönemde, polis şefi olduğu İstanbul'daki, ardından Birinci Dünya Savaşı sırasında Suriye'deki baskıcı politikasıyla tanınır. Tiflis'te bir Ermeni tarafından öldürülür.

Halit Efendizade Mehmed Cemaleddin (1846-1917): Medrese eğitimi almış, İttihat Terakki Cemiyeti'ne muhalif şeyhülislâm. Türk milliyetçiliğini sert bir şekilde eleştirir ve İslâm'ı savunur. Şultanın yetkilerinin sınırlandırılmasına da karşıdır. Kahire'de ölür.

Çerkes Ethem (1880-1950): Birinci Dünya Savaşı sırasında Teşkilat-ı Mahsusa üyesi. Çerkes kökenli güçlerin desteğiyle 1920-1921 arasında Anadolu'da Yunan işgal ordusuna karşı direnişte merkezî bir rol oynar. Silahlı çeteleri yola getirmeye kararlı Kemalist hükümet tarafından "vatan haini" ilan edilince, birçok akrabasıyla birlikte Yunanistan'dan siyasal sığınma talebinde bulunur, daha sonra da Amman'a yerleşir.

Abdullah Cevdet (1869-1936): İttihatçı ve Kemalist dönemin en önemli entelektüellerinden. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dönüşecek olan İttihad-ı Osmani Cemiyeti'nin dört kurucusundan biri. Holbach, Isnard ve özellikle Le Bon'dan etkilenir. Pareto'nun anladığı anlamda bir seçkin tabaka oluşturmayı arzular. "Amansız ilerleme"nin savunucusu olarak, Büchner, Karl Vogt, Haeckel, Spencer okur ve Alfieri'nin eserlerini (*Zorbalık Üzerine*), Dozy'nin İslâm üzerine çok eleştirel el kitabını ve özellikle Le Bon'un eserlerini (esasen *Kitleler Psikolojisi*) tercüme eder.

Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895): Osmanlı âlimi ve din adamı. Çok sayıda önemli mevkide bulunur, Osmanlı yasalarının derlenip düzenlenmesi çalışmalarına öncülük eder ve aralarında 12 ciltlik bir *Tarih*'in de bulunduğu çok sayıda eser bırakır. Batı düşünce ve hukukunun meydan okumalarına bir Osmanlı-İslâm yanıtı oluşturmaya çalışır.

Tansu Çiller (1946-): İktisatçı ve akademisyen. 1993 yılında cumhurbaşkanı seçilen Süleyman Demirel'in yerine başbakan ve DYP (Doğru Yol Partisi) yöneticisi olarak geçer. Kürt sorununun idaresini orduya vekâlet ederek, 1996 yılında Necmettin Erbakan'la ittifakı sonrasında tüm politik güvenilirliğini yitirir ve 2002 yılında siyaset hayatından çekilir.

Ahmet Davutoğlu (1959-): Üniversite profesörü, uluslararası ilişkilerde "stratejik derinlik" teorisyeni. 2009 yılında Recep Tayyip Erdoğan hükümetine dışişleri bakanı olarak atanır. Bölgedeki diğer devletlerle "sıfır sorun" şeklinde tanımlanan başlangıçtaki politikası, yerini yavaş yavaş, İsrail'le, Suriye ve İran'la anlaşmazlıkların –kimi zaman sertlikle– idaresine bırakır.

Süleyman Demirel (1924-2015): Mühendis, 1960-1970 yıllarında defalarca iktidar olan Adalet Partisi'nin (AP) yöneticisi. 1980'li yılların bir bölümünde yurttaşlık haklarından mahrum kalır, 1991 yılında yeni partisi DYP'yi iktidara taşır. 1993 yılında cumhurbaşkanı seçilir, 2000 yılında görevi sona erene dek güvenlikçi ve asker yanlısı tutumlarıyla kendini gösterir.

Hrant Dink (1954-2007): Ermeni entelektüel, mütevazı tirajına rağmen Türkiye'deki kamusal tartışmada bir referans oluşturan *Agos* gazetesinin kurucusu. Çok sayıda davanın ve medyatik linç kampanyalarının kurbanı olur, 19 Ocak 2007'de 17 yaşında milliyetçi genç bir militan tarafından öldürülür.

Lütfi Fikri Düşünsel (1872-1935): Osmanlı liberalizminin önde gelen şahsiyetlerinden. Yayınları ve çıkardığı gazeteler sık sık yasaklanmıştır. İttihatçı sıkıyönetimin ve diktatörlüğün sıradanlaşmasını eleştirerek, kendini Sieyès'le karşılaştırır ve yapıcı bir politik rol oynamak için "özgürlük rejimi"ni beklemeye hazırlanır. Taine ve Spencer'i "çok erken" okuduğuna pişman olan bu ısrarlı Guizot okuru, halifeliğin kaldırılmasını eleştirdiği için Kemalizm koşullarında hapse atılır. 1909 yılında Selanik'te verdiği konferans, Osmanlı liberalizminin anahtar belgesi olarak kabul edilir.

Mehmed Ebusuûd Efendi (1490-1574): Devletin resmî doktrini olarak Sünni dinsel bağnazlığın kurumlaşmasına katkıda bulunmuş olan şeyhülislâm. Özellikle "sapkın" olarak nitelediği yorumların bastırılmasını savunmuştur.

Bülent Ecevit (1928-2006): Şair, gazeteci ve İngiliz edebiyatı uzmanı. 1960'lı yıllarda İsmet İnönü'nün yanına katılarak, CHP'nin başındaki uzun bir çatışmanın ardından onun yerine geçer. 1974 yılında başbakan seçilir, Kuzey Kıbrıs'ın işgalinde ön safta rol oynar. 1990'lı yıllarda Türk politik arenasının belirleyici şahsiyetlerinden biri olur. 1997-2002 arasında yeniden başbakan seçilir. Kendini ortanın solunda ya da "milliyetçi demokratik" bir lider olarak sunar, özellikle kariyerinin sonuna doğru, uzlaşmaz bir Türk milliyetçiliğini savunur.

İsmail Enver Paşa (1881-1922): General, 1908 Jön Türk hükümet darbesinin ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni yeniden iktidara getiren 1913 güç gösterisinin mimarlarından. İttihatçı sac ayağının üyesi, Napoléon hayranı. Turan'ı fetih projeleri Birinci Dünya Savaşı sırasında Türklerin en büyük askerî yenilgilerinden birine yol açar (Sarıkamış Savaşı, 1915). Orta Asya'da Bolşeviklere karşı bir savaşta öldürülür.

Necmettin Erbakan (1926-2011): Mühendis, Türk İslâmcılığının tarihsel şahsiyeti ve Milli Görüş denen akımın kurucusu. MNP'yi (Milli Nizam Partisi, 1970), ardından MSP'yi (Milli Selamet Partisi) kurar, 1974-1977 arasında birçok hükümete katılır. 1980 askerî rejimi sırasında hapse atılır, ardından çeşitli partiler kurar ya da perde arkasından yönetir: Refah Partisi (1996-1997 arasında iktidarda kalmıştır), Fazilet Partisi ve –ilk ikisinin yasaklanmasından sonra kurulan– Saadet Partisi.

Recep Tayyip Erdoğan (1954-): İmam hatip okulu, ardından bir iş yönetimi ve ticaret fakültesi mezunu. 1994 yılında İstanbul'un belediye başkanı olur. 1999 yılında Ziya Gökalp'in "İslâmcı" bir şiirini okuduğu için dört ay hapis yatar, 2001 yılında Necmettin Erbakan'ın "Milli Görüş" akımından koparak Adalet ve Kalkınma Partisi'ni (AKP) kurar. Milletvekili seçilir, 2003 yılında başbakan olur. Dinsel duyarlılıklı hükümeti, toplumsal tutuculuğa ve neoliberalizme bağlılığını açıkça ifade eder. 2014 yılında cumhurbaşkanı seçilir.

Nihat Erim (1912-1980): Hukuk profesörü ve politikacı, CHP üyesi, 1971-1973 askerî rejiminde başbakan. Sol karşısındaki çok baskıcı politikasıyla tanınır, 19 Temmuz 1980'de radikal solcu militanlarca öldürülür.

Evliya Çelebi (1611-1682): Kısmen saray okulunda eğitim görür. Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli vilayetlerindeki kırk yıl süren yolculuklarına dair etkileyici anlatılar bırakmıştır.

Kenan Evren (1917-2015): Genelkurmay başkanı. Türkiye'nin politik manzarasını yeniden şekillendiren 12 Eylül 1980 hükümet darbesini gerçekleştirir. 1982 yılında zorla dayattığı anayasanın geçici maddeleri, yedi yıl boyunca devlet başkanı olarak atanmasını ve askerî rejiminin bellibaşlı sorumluları için hukuksal dokunulmazlık öngörür. 1989 yılında onun yerine cumhurbaşkanlığına Turgut Özal geçer.

Mustafa Fazıl Paşa (1829-1875): Tahttan düşmüş "Mısır Prensi" ve defalarca Osmanlı bakanı, Genç Osmanlı muhalefetinin önemli şahsiyetlerinden biri olur. Sultan Abdülaziz'e yazdığı devrimci ve milliyetçi üsluptaki mektubuyla gelecek kuşaklara kalır.

Hasan Fehmi (?-1909): Gazeteci, *Ahrar* partisi üyesi. Jön Türk muhalefeti sırasında Ahmed Rıza'nın *Meşveret* gazetesine yazar, anayasanın ilanından sonra *Serbesti* adlı gazeteyi çıkarır. Muhtemelen İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından düzenlenen öldürülmesi, 31 Mart 1909 isyanını başlatan unsurlardan biri olur.

Tevfik Fikret (1867-1915): Şair, Servet-i Fünûn edebiyat akımının kurucusu, ateist ve tanınmış liberter. Sultan II. Abdülhamid'in "despotizmi"yle karşılaştırdığı İttihatçı iktidar karşısında hayal kırıklığına uğrar.

Beşir Fuad (1852-1887): Subay ve düşünür. Türkiye'de pozitivizmin öncülerinden. Büchner ve Rilot (*Beynin Fizyolojisi*) okuru. Bir Voltaire biyografisi yazar. Georges Henry Lewis'in (*Felsefe Tarihi*), John Mass ve Émile Zola'nın (özellikle *Thérèse Raquin*) eserlerini çevirir. "Bir lokma ekmeğe vicdanını satmış" olmakla suçladığı Rousseau'dan nefret eder. Victor Hugo karşısında da çok küçümseyicidir ve bu konuda diğer Osmanlı yazarlarıyla çok sayıda polemiğe girer. Ölürken izlenimlerini not aldığı intiharı Osmanlı entelektüel çevrelerinde gerçek bir skandala yol açar.

Mehmed Fuad Paşa (1815-1869): Tanzimat reformlarının başını çeken şahsiyetler arasında yer alan devlet adamı. 1837 yılında Tercüme Odası'na girer, Osmanlı elçisinin Londra'daki tercümanlığını yaptıktan sonra dış işleri bakanlığı mevkiine gelir.

Ziya Gökalp (1876-1924): Askerî lisede eğitim görür ve gençliğinde hem materyalist biyoloji öğretmeni Yorgaki Efendi'den hem de bir din adamı olan Hoca İzzet Efendi'den etkilenir. Diyarbakır'ın önde gelen kişilerinden biri olarak, anayasanın ilanından kısa süre önce Jön Türklerin faaliyetlerine katılır ve 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde önemli bir yer işgal eder. Kendini Durkheim'ın öğrencisi ilan ederek, kısa süre içinde Cemiyet'in en önemli ideoloğu olur. Sosyal Darwincilikten de etkilenir. Öğrencilerinin Türkiye'yi terk etmesini yasaklayarak, 1919 yılında Britanyalılar tarafından tutuklanır ve Malta'ya sürgüne gönderilir. Hızla Kemalist olarak, hem edebi hem de sosyolojik çok sayıda eser bırakır. Türk milliyetçiliğinin kurucu babalarından biri kabul edilir.

Sabiha Gökçen (1912-2001): Mustafa Kemal'in evlatlık kızı. Kaynaklara göre Müslüman ya da Ermeni öksüzü. Kemalist Türkiye'nin ilk kadın askerî pilotu olur ve 1937-1938 yılında Dersim'deki Kürt-Alevi bölgesinin bombalanmasına aktif olarak katılır. İstanbul'daki ikinci havaalanına adı verilir.

Abdullah Gül (1950-): İktisat öğrenimi ve tezinin ardından Suudi Arabistan'daki Islamic Development Bank'ta çalışır, sonra da 1991 yılında Necmettin Erbakan'ın Refah Partisi'nin listesinden milletvekili seçilir. Türk İslâmcılığının bağrındaki bölünme sırasında Recep Tayyip Erdoğan'ın peşinden giderek, 2003-2004 AKP hükümetinin başbakanı, ardından dış işleri bakanı olur. 2007 yılında cumhurbaşkanı seçilir.

Fethullah Gülen (1941-): Meslekten vaiz, kendini Said-i Nursi'nin öğrencisi ve takipçisi olarak tanımlar. 1990'lı yıllarda ordu tarafından baş "stratejik tehdit" ilan edilir ve devlete sızma politikası yürütmekle suçlanır. İç yapıları gizli kalan örgütü çok sayıda okula sahiptir ve buralarda orta ya da yoksul sınıflardan gelen bir seçkin kesim yetiştirilir. 1999 yılından beri Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşamaktadır.

Şemsettin Günaltay (1883-1961): Dinsel duyarlılıklı tarih profesörü. Osmanlı parlamentosunda eski İttihatçı vekil. 16 Ocak 1949-22 Mayıs 1950 arasında İsmet İnönü'nün sonuncu başbakanı olur.

Cemal Gürsel (1895-1966): 1960 yılında Menderes hükümetini deviren subayların en kıdemlisi. Liberal bir anayasayı benimserken, devlette ordunun başatlığını dayatır ve baskı altındaki siyasal partilerin kabul ettikleri bir ultimatomun ardından cumhurbaşkanı olur.

Said Halim Paşa (1863-1921): Mısırlı Mehmed Ali'nin torunu. İsviçre'de siyasal bilgiler eğitimi görür. 1888'den itibaren devlet konseyi üyesi, 1905'ten itibaren de Rumeli beylerbeyi olur. "İslâmcı" duyarlılıklı, Kant ve Spencer okurudur. Gustave Le Bon'la tanışır. 1913-1916 yıllarında Osmanlı devleti hükümet başkanı olur. Roma'da bir Ermeni tarafından öldürülür.

Sati El-Hüsri (1880-1968): Halep kökenli üst düzey memur, İttihat döneminde eğitim ve pedagojinin önemli ismidir. Bonisse, Le Tourneau, Charles Richet, Renan, Heider, Fichte, Arndt okur. *Terbiyye* adlı dergiyi yayımlar. Ziya Gökalp'le çok sayıda polemikte bulunur ve "Alman tarzı" bir milliyetçilik fikrini reddeder. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Mısır'da, ardından Irak'ta bakan olur ve panarapçılığın kurucularından biri kabul edilir.

Afet İnan (1908-1985): Mustafa Kemal Atatürk'ün evlatlık kızı ve İsviçreli antropolog Eugène Pittard'ın (1867-1962) öğrencisi. Milliyetçi tarih ve dil teorilerinin hazırlanmasında ve Kemalist Türkiye'de ırkçı bir antropolojinin benimsenmesinde önemli rol oynar.

İsmet İnönü (1884-1973): İttihatçı subay, bağımsızlık savaşının askerî komutanlarından biri, 1925-1937 arasında Türkiye'nin başbakanı. Mustafa Kemal'in 1938'deki ölümünün ardından cumhurbaşkanı olarak kendini "Milli Şef" ilan ettirir. Demokrat Parti'nin (DP) zaferinden sonra 1950 yılında iktidarı terk etmek zorunda kalır, 1961 ve 1965 arasında yeniden başbakan olur. Başta himaye ettiği Bülent Ecevit karşısında 1972 yılında yönetim kavgasını kaybedince partisinden istifa eder.

Kazım Karabekir (1882-1946): Türk ordusunda general. Tarihe dair dinsel ve ahlâkçı bakışına rağmen, 1789 deneyiminden büyülenerek, Balkanlar'daki Jön Türk subayların faaliyetlerinde önemli bir rol oynar. Kurtuluş Savaş'ı sırasında Türklerin başarılarının mimarı ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı (TCF) kurar. Cumhuriyetin ilanından sonra Mustafa Kemal tarafından uzaklaştırılır.

Kâtip Çelebi (Mustafa bin Abdallah, nam-ı diğer Hacı Halife ya da Hacı Kalfa, 1609-1669): Osmanlı bilgini. Osmanlı sisteminin ataletini teşhir eden ve cüretkâr bir reform politikası savunan birçok risalenin yazarı.

Şükrü Kaya (1853-1959): İttihatçı iktidar döneminde Aşiretler ve Göçmenler İdaresi'nin başı, ardından Cumhuriyet Türkiyesi'nde içişleri bakanı. 1910-1930'lu yılların Ermeni ve Kürt politikalarının belirlenmesinde aktif olarak yer alır.

Ali Kemal (1867-1922): Profesör, gazeteci, İttihatçı rejime muhalif, Fransız Devrimi hayranı. Düşmanla işbirliğiyle suçlanır, Kemalistler tarafından linç edilir.

Nâmık Kemal (1840-1888): Genç Osmanlı kuşağının en önde gelenleri arasında yer alan bu entelektüel, Bektaşi bir ailede doğar ve masonluğa büyük bir ilgi gösterir. Fransız Devrimi'nin hayranı olarak, özgürlük ve İslâm üzerine çok sayıda metin yazar ve Türkçe tiyatroyu başlatır. Volney'in çevirisini yapar ve Renan'ı çürüten bir metin kaleme alır.

Mustafa Koçi Bey (? - 1650 ?): Sistemin krizini, özellikle sipahi ile reaya arasındaki ayrım üzerinde temellenen başlangıçtaki modelden uzaklaşılmasıyla açıklayan risaleleriyle bilinen Osmanlı devlet adamı.

II. Mahmud (1784-1839): Reformcu sultan III. Selim'in ölümünün ardından 1808 yılında tahta çıkarak, imparatorluğu merkezileştirecek güçlü bir politika sürdürür. Tanzimat reformları onun hükümdarlığı döneminde hazırlanarak, ölümünden sonra ardılı I. Abdülmecid tarafından ilan edilir.

II. Mehmed / Fatih Sultan Mehmed, (1432 ? - 1481): 1452 yılında Konstantinopolis'i fethederek Doğu Roma İmparatorluğu'nun, başka deyişle Bizans'ın devamlılığı içinde yer alan "imparatorluğun" gerçek kurucusu olur. Büyük Türk hanedanlıklarının ağırlığını hiçe indirerek, kulluk sistemini iktidarının dayanağı yapar ve imparatorluğu yeni İslâmî kurumlarla donatır, birçok dinsel şahsiyet karşısında çok baskıcı bir politika benimser.

Adnan Menderes (1899-1961): 1946 yılında Demokrat Parti'nin kurucularından. Başbakan olarak 1950'li yıllara damgasını vurur. 27 Mayıs 1960 hükümet darbesi tarafından kurulan Cemal Gürsel'in askerî rejimince 17 Eylül 1961'de idam edilir.

Ahmet Şefik Mithat Paşa (1815-1884): Devlet adamı, Niş vilayetinin, ardından Tuna ve Bağdat vilayetlerinin valisi. 1876 sonrasında sadrazam olur, anayasanın ilanının mimarıdır. Abdülaziz cinayetine suç ortaklığından tutuklanıp yargılanır. Taif'te hapishanede ölür (öldürülür?).

Mehmet Murad, Mizancı Murad (1853-1912): Dağıstan kökenli gazeteci ve tarihçi. Yıllarca Jön Türk muhalefetinin başını çeker. Sultan II. Abdülhamid'le bir anlaşmanın ardından Osmanlı İmparatorluğu'na geri dönüşü, yol arkadaşlarınca ihanet olarak kabul edilir. Hem meşrutiyetçi hem devrimci, Fransız Devrimi hayranı olarak, liberal muhalefetle işbirliği yapar.

Alemdar (ya da Bayrakdar) Mustafa (1765-1808): Rusçuk (Bulgaristan) ayanı. 1808 yılında Kabakçı Mustafa isyanı sayesinde tahta çıkmış olan III. Mustafa'yı deviren askerî karşı seferberliğin gerçek yaratıcısı. II. Mahmud'u iktidara geçirdikten sonra, ayanlardan oluşan özel bir meclis kurarak bir "Sened-i İttifak" hazırlar. Yeni bir yeniçeri isyanı sırasında öldürülür.

İbrahim Müteferrika (1674-1745): Başlangıçta üniteryanizm yanlısı olan, İsa'nın tanrısallığını, Üçlem'i ve Kutsal Kitap'ın kutsallığını reddeden Müteferrika Müslüman olur ve radikal reformlar fikrini ve bir "yeni düzen"in (*nizam-ı cedid*) yerleşmesini savunur. İslâm'ın dilinde eserlerin ilk matbaacısı olarak Osmanlı tarihine geçer.

Dr. Nazım Bey (1870-1926): Türk milliyetçisi, sürgün yıllarında İttihat ve Terakki'nin ideoloğu, 1918 yılına dek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde önemli bir rol oynar. Mustafa Kemal'e yönelik bir komploya katılma suçlamasıyla 1926'da idam edilir.

Resneli Niyazi / Resneli Ahmed Niyazi (1873-1913): Balkanlar'da savaşmış Jön Türk subay. Ardından, Enver Bey'le (müstakbel Enver Paşa) birlikte 1908 askerî ayaklamasının simgesel şahsiyetlerinden biri olur. Aydınlatılmamış koşullarda kendi muhafızı tarafından öldürülür.

Rıza Nur (1879-1943): Sırasıyla, İttihatçı ve "liberal" olur, politik faaliyetleri nedeniyle defalarca sürgüne gönderilir. Öncelikle bir Türk milliyetçisi olarak kalır ve *Türklerin Tarihi*'ni kaleme alır. Kemalist rejimin ateşli muhalifi olarak 1928 yılında Türkiye'den sürülür.

Beddiüzzaman Said-i Nursi (nam-ı diğer Said-i Kürdi, 1876-1961): İslâmcı düşünür. Bitlis bölgesinde doğar ve Nakşibendi tarikatında eğitim alır, kendi kendini yetiştirerek modern bilimleri öğrenir. Reformist biri olarak, İttihat döneminde entelektüel ve politik yaşamda önemli bir rol oynar. 1919-1922 arasında kurtuluş savaşını destekler, fakat 1950'li yıllardan önce politikayla ilgilenmez ve İslâm'ı yorumlama ve eserlerini kaleme alma işlerine yoğunlaşır. Yine de Kemalist rejim tarafından defalarca tutuklanır.

Abdullah Öcalan (1948-): PKK'nin kurucusu. 1984 ile Kenya'da yakalandığı ve Türkiye'de müebbet hapse mahkûm edildiği 1999 tarihleri arasında Kürt gerillasının baş yöneticisi. 1970-1980'li yıllarda Fanoncu coşkular taşıyan bir "Marksist-Leninist" olan Öcalan, Türkiye'deki Kürt sorununu çözmek için adım adım "özerklikçi" bir seçeneğe doğru kayar.

Ali Fethi Okyar (1880-1843): Mustafa Kemal'in çocukluk arkadaşı. 1 Kasım 1918 tarihinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tasfiyesinden sonra kurulan "Teceddüt" ("Yenilik") partisinin başkanı. 1924-1925 arasında başbakanlık görevini üstlenir ve SCF'yi (Serbest Cumhuriyet Fırkası) kurar. Fazlasıyla umuda yol açmış olan bu partinin tasfiyesinin ardından bir süre yalnız bırakılır, ancak ölümünden önce itibarı iade edilir.

Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964): Abhaz kökenli Osmanlı subay, Balkan Savaşları sırasında ünlü Hamidiye zırhlısının komutanı, Ankara hükümetinin başbakanı (1922-1923). Saltanatın ve halifeliğin kaldırılması sorununda Mustafa Kemal'le görüş ayrılığına düşer. On yıl hapse mahkûm edilir, Avrupa'da sürgün yaşadıktan sonra itibarı iade edilir ve Türkiye'ye geri dönmesine izin verilir.

Turgut Özal (1927-1993): Mühendis, 1980 yılındaki "yapısal dönüşüm" politikasının mimarı, 1980-1983 askerî rejim döneminde bakan, 1983 yılında Anavatan Partisi'nin (ANAP) kurucusu. 1983-1989 arasında başbakan, ardından 1989 ile öldüğü 1993 arasında cumhurbaşkanı. Hayatının son yıllarında PKK'nin politik entegrasyonu yoluyla Kürt sorununu çözmeye çalışır.

Recep Peker (1889-1950): 1930'lu yıllarda tek partinin genel sekreteri sıfatıyla rejimin gerçek üç numarası. Faşist İtalya'dan ve Nazi Almanyası'ndan etkilenir. 7 Ağustos 1946'dan 10 Eylül 1947'ye dek İsmet İnönü'nün başbakanlığını yapar.

Mustafa Reşid Paşa (1800-1858): Devlet adamı, Tanzimat'ı duyuran hükümdar buyruğunun mimarı. Mütevazı kökenine rağmen Fransızcaya hâkimdir. 1837 yılında dışişleri bakanı, 1846'da ise sadrazam olur.

Ahmed Rıza (1859-1930): Jön Türklerin yurtdışındaki liderlerinden. Paris'te gastronomi öğrenimi görür ve sultan II. Abdülhamid'e bir dizi muhtıra gönderir. Locke, Voltaire, Helvetius, Holbach, Lafitte, Renan ve Spencer okurudur. Paris'te pozitivist çevrelere katılır ve *Meşeveret* dergisini çıkarır. Anayasanın ilanından sonra İstanbul'a geri dönüşüyle birlikte meclis başkanı olur, fakat Osmanlı politik hayatında her türlü etkiyi yitirir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı karşısında çok eleştirel bir tutum takınarak, *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlâken İflası* adlı risalesinde bunu ifade eder.

Prens Sabahaddin (1877-1948): Sultan II. Abdülhamid'in yeğeni. Katolik çevrelerle ilişkisi olur. Reclus, Haeckel, Büchner, Fouillée okurudur. Demolins'in *Anglosaksonların Esbab-ı Faikiyeti Nedir?* keşfi ölümüne kadarki entelektüel güzergâhını belirler. Jön Türk muhalefetinin ana şahsiyeti olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda reform yapmak ve despotizmi ortadan kaldırmak için âdemimerkeziyetçiliği ve özel teşebbüsü savunmaya devam eder. Anayasanın ilanından sonra "devlet adamı" olmayı reddederek, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen muhaliflerinden biri olur. Fransızca ve Türkçe çok sayıda metin kaleme alır. Türk liberalizminin kurucu babalarından biri kabul edilebilir. Türkiye'de kalması yasaklandığından İsviçre'de sürgünde ölür.

Piranlı Şeyh Said (1865 ? - 1925): Nakşibendi tarikatının önemli şahsiyeti. İlk kapsamlı Kürt isyanını yönetir, yenildikten sonra yol arkadaşlarıyla birlikte idam edilir.

Bahaeddin Şakir (1877-1922): İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dar çevresinin üyesidir ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurulmasında ve Ermenilerin soykırıma uğramasında önemli bir rol oynar. Ermeniler tarafından öldürülür.

Otto Liman von Sanders (1855-1929): 1923 yılında "Alman askerî heyeti"nin başına atanan subay, Birinci Dünya Savaşı sırasında Çanakkale'deki gerçek en yüksek otorite olur. Rumların Ege Bölgesi'nden sürülmesine bizzat katılır, ardından İttihatçı yöneticileri savunur.

Mehmet Şükrü Saraçoğlu (1887-1953): Refik Saydam'ın ardından İsmet İnönü'nün başbakanı olur, öncelinin Nazi yanlısı politikasını sürdürür ve gayri Müslim azınlıkları hedef alan "varlık vergisi"ni kabul ettirir, ardından da savaşın bitimine doğru Amerika Birleşik Devletleri'yle yakınlaşmayı gerçekleştirir.

Refik Saydam (1881-1942): 25 Ocak 1939'dan 8 Temmuz 1942'deki ölümüne dek İsmet İnönü'nün başbakanı. Açıkça Alman yanlısı bir politika benimser.

I. Selim ("Zalim Selim", "Yavuz Selim", 1470-1520): İran'da doğmuş mesihçi beklentiyle yaşayan Alevi muhaliflere karşı amansız baskısıyla bilinir. Suriye ve Mısır'ı fetheder ve o zamana dek Memlûk sultanlarının elinde bulunan halifelik sıfatını Osmanlı sultanlarına aktarır.

III. Selim (1776-1808): Hükümdar katliyle (1789-1808) kesintiye uğrayan hükümdarlığı özellikle askerî ve mali alanlarda çok sayıda reformun damgasını taşıyan Osmanlı sultanı.

Şerif Paşa (1865-1951): Osmanlı ordusunda general, Saint-Cyr askerî okulunda eğitim görür, Babıali'nin Stokholm elçisi olur. Başlangıçta anayasal bir rejim fikrine karşı çıkar, fakat ardından İttihatçıların faaliyetlerinin önde gelen mali destekçilerinden olur. "Jön Türk Devrimi"nin ardından Paris'te Islahat-ı Esasiye-i Osmaniyye Fırkası'nı kurar. Parti daha sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla birleşir. *Meşrutiyet* dergisini çıkarır, Babıali'nin savaşa katılmasına karşı çıkar ve daha sonraki yıllarda bir Kürt devletinin kurulması fikrini savunur.

Mahmud Şevket Paşa (1856-1913): 31 Mart 1909 olayları sırasında Harekat Ordusu genel komutanı, İttihat ve Terrakki hükümetinde başbakan olur. Alman ordusu hayranıdır. 1913'te öldürülür.

İbrahim Şinasi (1826-1871): Genç Osmanlı, gazeteci, Littré ve Renan'ın, keza ünlü oryantalist Sylvestre de Sacy'nin oğlu Samuel Sacy'nin dostu. *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin yayıncısı.

Ali Suavi (1839-1877): Medrese eğitimi almış Genç Osmanlı. Lyon'da *Ulum* ("Bilimler") gazetesini çıkarır. Le Play'in öğretisinden etkilenmiş gözükmektedir. Anayasal rejime karşıt olduğundan, tahttan düşmüş sultan V. Murad'ı kurtarmak için başarısız bir güç gösterisi sırasında vurulur.

Muhteşem Süleyman / Kanuni, (1494 ? - 1566): İmparatorluğun azami toprak genişliğini gerçekleştiren bu sultan, Zigetvar (Macaristan) kuşatması sırasında ölür. İmparatorluğun kurumlarının çoğu onun döneminde oluşmuştur. İmparatorluğun altın çağı olarak kabul edilen hükümdarlığı, aynı zamanda çok sayıda iç kargaşaya da tanıklık eder. Kanuni'nin ölümünün ardından bu karışıklıklar genel bir şiddet haline varır.

Cevdet Sunay (1889-1982): Genelkurmay başkanı, ardından cumhurbaşkanı, şiddetli anti-komünist. 1960 hükümet darbesinin ardından Türk ordusunun sağa "yeniden odaklanması"nda belirleyici bir rol oynar. 1971'deki yeni askerî müdahaleye tam destek verir.

Mehmet Talat Paşa (1874-1921): Edirne askerî lisesinde eğitim görür, Selanik'teki *Alliance İsraélite*'te Türkçe öğretir. Posta İdaresi'nde memur olur ve Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kuruluşunda önemli bir rol oynar. 1908'den sonra Edirne vekili seçilir ve kısa süre sonra İttihatçı sac ayağından biri olur. İki meslektaşı Enver ve Cemal'le arası kötü olan Talat, Ermenilerin "sürgün" yasasının mimarlarından olur. 1916 yılında başvezir makamına çıkar ve 1921 yılında Berlin'de soykırımdan kurtulmuş Soghomon Tehlirian tarafından öldürülür. Ölümünden sonra yayımlanan anılarında, Ermenilerin soykırımıyla ilgili suçlamalardan kendini kişisel olarak aklayarak İttihatçı politikayı savunur.

Hamdullah Suphi Tanrıöver (1885-1966): Edebiyatçı ve politikacı. Tekelci ve seçkinci bir Türk milliyetçiliğinin üretim ve dağıtım aracı olan Türk Ocakları'nın uzun yıllar başkanlığını yapar.

İbrahim Temo (1865-1939): 1889 yılında İshak Sukutî, Mehmed Reşid ve Abdullah Cevdet ile birlikte İttihad-ı Osmani Cemiyeti'nin (daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti olacaktır) kurucusu. Kurucu sıfatıyla örgütün bir numarası olur. Askerî tıbbiyede eğitim görür. Romanya'ya kaçışından sonra, *Hareket* adlı bir broşür ile *Saday-ı Millet* ("Ulusun Sesi") adlı bir gazete yayımlar. İttihatçıların Osmanlı politik hayatına el koyması karşısında hayal kırıklığına uğrayarak, 1909 yılında Osmanlı Demokrat Fırkası'nın kuruluşuna katılır. 1911'den itibaren Romanya'ya kesin olarak yerleşerek, orada senatör olur.

Baha Tevfik (1881-1914): Filozof, Nietzsche üzerine bir kitabın yazarı, Büchner, Haeckel, Hartmann ve Fouillée çevirmeni. Türkiye'de materyalizmin (ve biyolojik materyalizmin) öncüsü. Sosyalist fikirlere de yakındır.

Hüseyinzade Ali Turan (1864-1941): Rus Azerbaycan'ında doğmuş askerî hekim, II. Abdülhamid rejimine muhalif, Panturancılığın öncü teorisyenlerinden ve (daha sonra Ziya Gökalp tarafından teorik olarak geliştirilecek) Türkçülük, İslâm ve Batıcılık arasında bir sentez öne süren ilk kişidir.

Alparslan Türkeş (1917-1997): Kıbrıs kökenli politikacı. Panturancı faaliyetler nedeniyle 1944'te tutuklanır, 27 Mayıs 1960 darbesini hazırlayanlar arasında yer alır, 1960-1990'lı yıllarda milliyetçi radikal sağın temel lideri olur. "Bozkurt" ya da "ülkücü" denen ve onu başbuğları kabul eden militanları 1970'li yıllardaki şiddete kitlesel olarak katılırlar.

Derviş Vahdeti (1869-1908): İttihad-ı Muhammedi Fırkası'nın ateşli sözcüsü ve *Volkan* adlı İttihatçı-karşıtı derginin başyazarı. İstanbul'da 31 Mart 1909 karşı isyanının başlamasında önemli rol oynar. Mahmud Şevket Paşa'nın Harekat Ordusu tarafından şehrin "yeniden ele geçirilmesi"nin ardından idam edilir.

Muhsin Yazıcıoğlu (1954-2009): Radikal sağın mitsel şahsiyeti ve 1970'li yıllarda "Ülkü Ocakları"nın yöneticisi. 1990'lı yıllarda Alparslan Türkeş'ten ayrılarak kendi partisi olan Büyük Birlik Partisi'ni kurar. 2009 yılında, hâlâ aydınlatılmamış bir helikopter kazasında ölür.

Mesut Yılmaz (1947-): Turgut Özal'ın veliahtı. ANAP başbakan, 1990'lı yılların bellibaşlı politik şahsiyetlerinden biri olur. Yeniden başbakan seçildikten sonra, kabinesinin (özellikle birçok cinayet dolayısıyla aranan radikal sağcı eski militan) Alaattin Çakıcı'yla sürdürdüğü ilişkilerin ortaya çıkmasının ardından 1997 yılında görevinden istifa etmek zorunda kalır.

Leyla Zana (1961-): Kadın Kürt politikacı. Parlamenter dokunulmazlığını yitirdikten sonra, on yılı aşkın süre hapis yatar. Avrupa Parlamentosu Sakharov Ödülü'nün sahibi. 2011 yılında yeniden milletvekili seçilir.

Ziya Paşa (1829-1880): Genç-Osmanlıların en parlak entelektüellerinden. Fransız klasiklerinden fazlasıyla etkilenerek, *Émile, Tartuffe* ve *Télémaque*'ı tercüme eder.

BELLİBAŞLI SİYASİ PARTİ, ÖRGÜT VE AKIMLAR

AKP **(Adalet ve Kalkınma Partisi)**: 2001 yılında İslâmcı Fazilet Partisi'nden doğdu, Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı, 2002, 2007 ve 2011 seçimlerinde art arda başarı kazanarak Türkiye'nin politik yaşamında hegemonik bir konum elde etti. Politik bakımdan tutucu ve ekonomik bakımdan liberal olan parti, 2003'ten 2014'e kadar başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın egemenliğinde kaldı. Bu tarihten sonra Ahmet Davutoğlu'nun yönetimine geçti.

ANAP **(Anavatan Partisi)**: 1983 yılında Turgut Özal tarafından kuruldu, bu tarihten 1991'e kadar onun yönetiminde kaldı. 1990'lı yıllarda yeni başkanı Mesut Yılmaz'ın yönetiminde çeşitli koalisyonlara katılmasına rağmen giderek yok oldu.

AP **(Adalet Partisi)**: Süleyman Demirel'in yönetimindeki parti, 1961-1980 döneminin iki temel politik partisinden biri oldu. Sol karşısındaki aşırı baskıcı tutumlarıyla bilinen parti, tek başına ya da başka oluşumlarla birlikte birçok hükümet kurdu. 1983'te kurulan DYP bu partinin takipçisi oldu. Esasen Demirel'in yönettiği, ardından onun cumhurbaşkanı olmasıyla birlikte Tansu Çiller'in yönettiği parti, 2000'li yıllarda önemini yitirerek, seçmen gözünde önemsiz bir oluşum olan Demokrat Parti'yi 2007'de doğurdu.

ARMHC **(Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri)**: Özellikle İttihatçı çevrelerden kaynaklanan bu yerel inisiyatifler, işgal güçlerine karşı direnişi yönettiler ve 1920 yılında Ankara hükümetinin kuruluşuna hizmet ettiler.

A-RMHC **(Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti)**: 10 Mayıs 1921'de Mustafa Kemal'in yakınlarınca kurulan parlamento grubu. "Birinci Grup" olarak da bilinir.

BDP (Barış ve Demokrasi Partisi): Bkz. HEP

CHP (Cumhuriyet Halk Fırkası, ardından Cumhuriyet Halk Partisi): 1923 yılında kurulan Mustafa Kemal'in partisi. 1923 yılında cumhuriyetin kurulmasında, ardından 1925 yılında bir tek parti rejiminin oluşmasında merkezî rol oynadı. 1937 yılında devletle kaynaşan parti, 1945 yılında politik çoğulculuğu benimsemek zorunda kaldı. Mustafa Kemal'in ölümünden sonra, önce İsmet İnönü, ardından Bülent Ecevit tarafından yönetilen parti, 1980-2000 yıllarında, özellikle Deniz Baykal'ın (1938 doğumlu), ardından Kemal Kılıçdaroğlu'nun (1948) yönetiminde uzun bir iç kriz geçirdi. Seçmenlerin yaklaşık % 25'ini temsil eder.

DDKO (Devrimci Doğu Kültür Ocakları): 1969 sonunda çok sayıda Kürt entelektüel ve öğrenci tarafından kuruldu, Kürt isyanının radikalleşmesinde önemli bir rol oynadı. 1971-1973 askerî rejimi koşullarında kapatıldı.

DEP (Demokrasi Partisi): Bkz. HEP

DP (Demokrat Parti): 1946 yılında CHP içindeki ayrılığın ardından kuruldu, 1950-1960 arasında Türkiye'yi yönetti. 1960 hükümet darbesinin ardından askerî rejim tarafından kapatıldı, başbakanı Adnan Menderes ve Hasan Polatkan (1915-1961, maliye bakanı) ve Fatin Rüştü Zorlu (1910-1961, dışişleri bakanı) idam edildi.

DYP (Doğru Yol Partisi): Bkz. AP

Fazilet Partisi: Bkz. MNP

Fethullahçılık: Fethullah Gülen'in kurduğu dinsel ve politik akım. Esasen orta sınıflardan katılım olmuştur. Eğitime ve bir "Türk İslâmı"nın yükselişine verdiği büyük önem nedeniyle, AKP hükümetinin temel desteklerinden birini oluşturdu. Kapalı tutumu, Türk yüksek bürokrasisine sızma stratejisi yürütmekle suçlanmasına yol açmıştır.

Halk Evleri: Kemalist rejimin kitle örgütleri olarak Türk Ocakları'nın tasfiyesinden sonra kurulmuştur. 1951 yılında Demokrat Parti'nin seçim zaferinden sonra kapatılmışlardır.

HEP (Halkın Emek Partisi): 1990 yılında Türk ve Kürt bazı solcu militanlar tarafından kurulan ve parlamentoda temsil edilen bu ilk "Kürt yanlısı" oluşum, Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı. Genellikle sert bir şekilde bastırılan diğer biçimleri (DEP –Demokrasi Partisi–, HDP -Halkın Demokrasi Partisi-, DHP –Demokratik Halk Partisi– ve DTP –Demokratik Toplum Partisi–) aynı akıbete maruz kaldı. Son uzantısı olan BDP (2008 yılında kurulan Barış ve Demokrasi Partisi) 2015 Genel Seçimleri'nde seksen milletvekilliğiyle parlamentoda temsil edilmiştir.

Hınçaksutyun (Ermeni Sosyal-Demokrat Partisi): 1887 yılında kuruldu, Ermenistan'ın bağımsızlığı için mücadele vererek, 1984-1986 arasında ve 1915'te Ermeni direnişinin önde gelen aktörlerinden biri oldu.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası: İsmail Hakkı Paşa, Doktor Dagavargan, Mustafa Sabri Efendi, Abdülhamid Zöhrevi Efendi, vd. tarafından 21 Kasım 1911'de kurulan bu çok karmaşık parti, eski muhalif partilerin çoğunu bir araya getiriyordu ve temel hedefi İttihatçıların denetimindeki hükümeti devirmekti. Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra, üyelerinden bazıları idam edildi, diğerleri sürgüne gönderildi. Avrupa'daki üyeleri Paris'te Şerif Paşa'nın Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası'yla birleştiler. Prens Sabahattin de bu girişimi destekledi.

Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası: Paris'te 1909 sonuna doğru Şerif Paşa tarafından kurulan bu partide Ali Kemal, Mevlanzade Rifat, Albert Fua ve Refik Nevzat bir araya gelmişti. İmparatorluk içinde çok etkili olmayan parti, gizli bir örgüt olmakla ve İttihatçıları devirmek için Paris'ten komplo kurmakla suçlandı. Parti, Türkiye'de yasadışı olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'yla birleşti ve 1913 yılında İttihatçı tek parti sistemine geçildikten sonra Şerif Paşa yeni partinin başkanı "seçildi."

İttihat ve Terakki Cemiyeti/Fırkası: 1889'da askerî tıbbiyede kurulan, Avrupa'daki ve İmparatorluk'taki diğer grupları hızla birleştiren bu muhalif örgüt, askerî hekimler Bahaeddin Şakir ile Nazım'ın ve Selanik'te bulunan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nden (1906) subayların denetimine geçti. 1908'deki "Jön Türk Devrimi"nin temel aktörü oldu, daha sonra da 1913 yılında bir tek parti rejimi oluşturdu. Bu tarihten 1918 sonuna dek başında bulunan Cemal, Enver ve Talat'tan oluşan üçlü yönetim, İmparatorluğun Dünya Savaşı'na girmesine karar verdi ve Ermeni Soykırımı'nı örgütledi. 1 Kasım 1918'de toplanan olağanüstü kongrede kendini feshederek yerini Teceddüt ("Yenilenme") Fırkası'na bıraktı.

İttihad-ı Muhammedi Fırkası: 5 Nisan 1909'da kuruldu. En şiddetli sözcüsü Derviş Vahdetti'ydi. Bediüzzaman Said-i Nursî kurucu üyeleri arasında yer alıyordu. Yayın organı *Volkan* gazetesi askerleri partinin "doğal üyesi" kabul ediyordu; Derviş Vahdetti'nin kışkırtıcı söylev ve metinleri, 31 Mart 1909 isyanında tetikleyici bir rol oynayınca kapatıldı.

MHP (Milliyetçi Hareket Partisi): Albay Alparslan Türkeş tarafından, yönettiği eski bir partinin (Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi) adının değiştirilmesiyle 1969 yılında kuruldu. Türk aşırı milliyetçiliğinin temel politik referansı oldu ve hâlâ da öyledir. "Ülkü Ocakları" ağına ve Orta Anadolu'daki ve sahil bölgelerindeki seçmenlerin bir bölümünün desteğine sahip olan parti, tarihsel başbuğlarının 1997 yılındaki ölümünden beri Devlet Bahçeli'nin yönetimindedir.

MNP (Milli Nizam Partisi): Necmettin Erbakan'ın "Milli Görüş" denilen İslâmcı akımının ilk hali. Taşra burjuvazisinin ve eşrafının bir bölümünü temsil eden parti, 1971-1973 askerî rejimi koşullarında yasaklandı. Ardından kurulan MSP (Milli Selamet Partisi) 1970'li yıllarda birçok koalisyona katıldıktan sonra, 1980-1983'teki yeni askerî rejim koşullarında kapatıldı. Erbakan'ın üçüncü partisi olan ve 1983 yılında kurulan Refah Partisi İstanbul ve Ankara'daki belediye seçimlerini kazanmayı ve 1996-1997 yılında hükümet kurmayı başardıysa da, 1998 yılında o da Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı. Fazilet Partisi de aynı akıbeti yaşadı. Saadet Partisi, "Milli Görüş"ün son halidir.

MSP (Milli Selamet Partisi): Bkz. MNP

Nurculuk: Bir Kürt din adamı olan Said-i Nursi'nin (nam-ı diğer, Said-i Kürdî) kurduğu düşünce okulu ve örgüt. Özellikle orta sınıfları hedef alır ve Kemalist baskı ortamında barışçıl direniş yoluyla "Müslüman varlığı" öne çıkartır. Başlangıçta her türlü politik tutumu reddeden akım, 1950'li yıllarda Menderes hükümetine destek verdi ve 1960-1980 arası yıllarda özellikle AP'yi destekledi. Kurucusunun ölümünün ardından çok parçalanmış olan Nurculuğun en önemli kolunu, günümüzde Fethullahçılık oluşturmaktadır.

Osmanlı Ahrar Fırkası: 14 Eylül 1908'de kurulan bu oluşum Prens Sabahaddin'in eserinin takipçisi olma iddiasındadır. Aralarında Nureddin Ferruh, Ahmed Fazı, Tevfik, Nazım, Şevket'in de bulunduğu yöneticileri İttihatçılar tarafından "eski rejime dönmek isteyen hainler" olmakla suçlandılar. 31 Mart 1909 ayaklanmasından sonra baskı gören parti, 17 Aralık 1909'da faaliyetlerine son verdi.

PKK (Partiya Karkeran Kürdistan, Kürdistan İşçi Partisi): 1978 yılında Abdullah Öcalan tarafından kurulan örgüt, ilk yirmi yılında "Marksist-Leninist" çizgide kalmış, 1984'ten itibaren Kürdistan'da süreğen bir gerilla faaliyeti yürütmüştür. Bağımsız, birleşik ve sosyalist bir Kürt devleti kurma şeklindeki başlangıç projesinden vazgeçen örgüt, özerklik talepleri dile getirmiştir. Türkiye'deki Kürt politik sahasının referans aktörüdür.

Refah Partisi: Bkz. MNP.

Saadet Partisi: Bkz. MNP

SCF (Serbest Cumhuriyet Fırkası): 1930 yılında "bütünleşmiş muhalefet" olarak Mustafa Kemal'in emriyle Ali Fethi Okyar'ın kurduğu parti, engelleyemediği kitlesel başkaldırıların katalizörü oldu. Üç ay varlık gösterdikten sonra ortadan kaldırıldı.

Ulusalcılık: Millet anlamına gelen Kemalist uydurma kelime olan ulus'tan türemiştir. Solcu bir söylemin yanı sıra, İttihatçı milliyetçi ve Kemalist Batıcı bir söylemden de beslenen bu akım, Türkleri ezilen bir etnik yapı ve sınıf olarak kabul ederek, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve Kemalist direnişin devamında yeni bir bağımsızlık savaşını savunmaktadır. Üyeleri 2006 yılında Talat Paşa Komitesi'ni kurmuşlardır.

Taşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu): 1890 yılında Tiflis'te kurulan örgüt, hem Rusya'da hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda ikili bir devrimci mücadele yürüttü, II. Abdülhamid dönemindeki Ermeni direnişinde merkezî bir rol oynadı. 1919 yılında bağımsız Ermenistan'ın ilk hükümetini oluşturarak, 20. yüzyılda Ermeni diasporasındaki temel politik güç oldu.

Teceddüt Fırkası: Kasım 1918'de İttihatçı yöneticilerin kaçışından sonra kurulan ve özellikle Ali Fethi Okyar'ın damgasını taşıyan bu parti, sadece iki ay varlık sürdürdüyse de, fakat İstanbul'da ve Anadolu'da kalmış İttihatçı kadroların yeniden örgütlenmesini sağlamıştır.

TCF (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası): Kazım Karabekir'in ve Mustafa Kemal'in bazı eski silah arkadaşlarının kurduğu Kemalist Türkiye'nin bu ilk yasal muhalefet partisi 1925 yılında, Şeyh Said Kürt isyanının ardından yasaklandı.

Türk Ocakları: 1912 yılında kurulan bu örgütler, İttihat ve Terakki Cemiyeti döneminde Türk milliyetçiliğinin yayılmasını sağlayan organlardan biri oldu. Ardından Kemalist iktidarın kitle örgütü olarak işlev gördüler, kapatılmalarının ardından yerlerini Halk Evleri aldı. Yöneticileri Hamdullah Suphi'ye (Tanrıöver) sıkı sıkıya bağlıdırlar.

SÖZLÜK

Ağa: 1. Hatırı sayılır bir kişiyi ya da eşrafı belirten nezaket terimi; 2. Komutan/yeniçerilerin efendisi; 3. Köy ya da büyük mülklerin sahibi; 4. Aşiret lideri.

Ahdname: Törensel vaat/yükümlülük/sözleşme/anlaşma; aynı zamanda 1536'dan itibaren yabancı tüccarlara verilen "kapitülasyonları" da belirtir.

Ahi: Fratri ya da lonca üyesi.

Akçe: Bozuk para, kuruş.

Akıncı: Genellikle gönüllü olan ve ön saflarda yer alan asker ya da hafif süvari.

Amira: Yüksek mevkideki kişi; özellikle Ermeni topluluğunda kullanılan terim.

Arz: Dilekçe/çağrı.

Avaid/fevaid: "Masraf ve kazançlara" denk düşen vergiler.

Avarız: İstisnai vergi.

Ayan: Hatırı sayılır kişi, eşraf.

Baba: 1. Bektaşi tarikatı lideri; 2. Şeyhler, dinî ve tarikat önde gelenleri.

Batıni: "Ezoterik" doktrin ve fikirler.

Berat: Bröve, ayrıcalık ve/veya atama belgesi.

Bey: 1. Senyör; 2. Aşiret lideri; 3. Askerî şef.

Beylerbeyi: Eyalet valisi.

Beylik: Emirliğin dengi. Bir beyin tahakkümü altındaki özerk ya da bağımsız toprak.

Bohça baha: Geleneksel hediyeler/bağışlar.

Bozkurt: İttihat döneminden beri Türk milliyetçiliğinin sembolü. Türk milliyetçiliğinin altın çağının mitsel coğrafyası olan Ergenekon'dan çıkışlarında Türklere yol göstermiş kurt.

Cizye: Gayri Müslimlerin ödediği vergi.

Çift resmi: Bir çift öküz başına alınan vergi.

Çorbacı: Hıristiyan köy lideri.

Dar ül-İslâm: "İslâm'ın evi." Hukukçulara göre, "savaş evi"nin *–dar ül-harb–* aksine, şiddete başvurulması yasak olan yer.

Dava: Tanrı'nın birliği ve Muhammed'in peygamberliği ilkesine katılma çağrısı; anlam genişlemesiyle, ideoloji.

Defterdar: Defter tutmakla görevli bakan, hazinedar, maliye bakanı.

Devşirme: Saraydaki sivil ya da askerî görevli olarak yetiştirmek amacıyla Balkanlar'daki Hıristiyan çocukların toplanması/karıştırılması.

Divan/Divan-ı Hümayun: İmparatorluk meclisi; anlam genişlemesiyle, imparatorluk mahkemesi ve kabul salonu.

Dönme: Resmî olarak Müslüman olmuş, Sabetay Sevi'nin (1626-1676) müritleri.

Düyun-u Umumiye: Osmanlı genel borçlar idaresi.

Enderun: 1. Sultanın özel konutları (harem de dahil); 2. Sarayın okulu.

Fesat: Entrika/komplo.

Fetva: 1. Hukuksal danışmalar; 2. Bir kararın şeriata uygunluğuyla ilgili bir müftü ya da şeyhülislâm tarafından belirtilen görüş.

Fetret: 1402-1413 yıllarında devletin başsız kaldığı dönem; anlam genişlemesiyle, kargaşa ve uyuşmazlık dönemi.

Fitne: Müslüman topluluk içinde anlaşmazlık.

Fütüvvet: Dinsel/mesleki birlikler.

Garip yiğitler: Gönüllü ya da paralı genç askerler.

Gazavat: Askerî sefer, askerlik ruhu.

Gazi: Kutsal savaşa katılan asker; anlam genişlemesiyle, savaştan sağ dönen asker.

Hak: Hak/hakkaniyet/adalet.

Hakan: Efendi/egemen.

Harami: Anayollarda hırsız, haydut.

Han: Konukevi/kervansaray.

Hanefilik: Osmanlı sarayının da benimsediği, İslâm hukukunun dört okulundan biri.

Has: Sultanın ya da üst düzey devlet görevlilerinin mülkü.

Hurufilik: "Harf"ten türeyen, mistik doktrin ve okul; Kabalacılıkla bağlantılıdır.

Hemşehrilik: Memleket dayanışması.

Hile-i şeriye: Kelime anlamı, "şeriat yoluyla hile yapmak"; şeriatın ruhuna değil, lafzına uyulmasını sağlayan yorumlama tekniği ve tarzı.

Hükümdar: 1. "İktidar/yetki sahibi", sultan, egemen; 2. Kürt emirliklerinin hükümranı.

İçtihad: Hukuksal olarak yorumlama çabası.

İltizam: Toprak kiralama.

İmam: İbadet sırasında topluluğu yöneten dinî rehber.

İspence: Otlak vergisi; anlam genişlemesiyle, Hıristiyan köylülerin ödediği toprak vergisi.

İrtica: "Geriye dönüş"ten anlam genişlemesiyle, dinsel gericilik ya da tepkisellik.

Kadı: Kaza yargıcı.

Kanun: Yasa.

Kanun-u kadimiye: Atalardan kalma yasa, geleneksel yasa.

Kapıdan-u Derya: Büyük amiral.

Kapu/kapı: Kapı/eşik; anlam genişlemesiyle, sarayın, idarenin ya da yüksek mevkideki birinin kapısı.

Kaymakam: Kelime anlamı: "yer-sahibi"; 1. Başvezir yardımcısı; 2. Vali yardımcısı.

Kethüda: 1. Mabeynci; 2. Mahallenin seçilmiş temsilcisi; 3. Meslek birliği sorumlusu.

Kocabaşı: Hıristiyan topluluklarında baş idareci.

Knez: Sırp senyörü/prensi.

Kul, kulluk: Köle/saray kölesi; sarayın hizmetinde olmak.

Levend/levent: Düzensiz asker.

Malikane: Mülk/yurtluk.

Martolos: Orduda sivil görevler yerine getiren ya da askerî destekte bulunan Balkan Hıristiyanları.

Medrese: Dinsel ve hukuksal eğitim kurumu.

Meşveret/meclis-i meşveret: Danışma/danışmanlık meclisi.

Mezheb: Sünni İslâm'ın hukuk okulu; anlam genişlemesiyle, düşünce okulu.

Müfti: Fetva verme yetkisi olan üst düzey dinî görevli.

Mültezim: Vergi kesenekçisi.

Naib: Vekil; anlam genişlemesiyle, üst düzey bir görevlinin yardımcısı ya da temsilcisi.

Nezib: Tanrı'ya yapılan vaat ya da insanlar nezdinde girişilen yükümlülük.

Nizam: Düzen.

Nizam-ı Alem: Evrensel düzen.

Nizam-ı Cedid: "Yeni düzen", özellikle III. Selim (1789-1808) dönemini belirtir.

Nizamname: Tüzük / iç tüzük; anlam genişlemesiyle, gayri Müslim toplulukların örgütlenmesini yöneten kurallar.

Ocaklık/yurtluk: Ocak/ülke, Osmanlı sultanına boyun eğmeyi kabul etmiş kimi Arap, Kürt ya da Türk ileri gelenlerine ayrılmış mülk.

Padişah: Pers kökenli kelime, efendi-kral/büyük hükümran.

Pişkeş/peşkeş: Hediye/sunu.

Rafızi: Düşünce, "heretik" düşünce akımı ya da kişiler; söz konusu durumda, Şii ya da Alevi gelenek.

Reaya: 1. Toprağa bağlı köylü; 2. Vergiye tâbi tebaa; 3. Gayri Müslim topluluklar.

Rızk: 1. İhtiyaçları karşılamak; 2. İhtiyaçları karşılama hakkı.

Sadat, seyyid'in çoğulu: Peygamber soyundan gelenler.

Sadrazam/sadr-ı azam: başvezir, başbakan.

Sancak: Bir vilayetin kazası.

Sancakbeyi: Bir vilayetin başı/yüksek yetkilisi.

Sekban: silahşorlar/düzensiz askerler.

Selamlık: 1. Cuma namazı tören yürüyüşü; 2. Sarayın erkeklere ayrılmış kısmı.

Siyaset/siyasa: Politika; anlam genişlemesiyle, "devlet hükmü"yle ölüm cezası emri ve uygulanması.

Şehid/şehadet: Şehit; ölerek Tanrı'nın birliğine ve Muhammed'in peygamberliğine tanık olmak.

Şehzade: Varis prens; anlam genişlemesiyle, sultanın erkek çocukları.

Şeyh: 1. Bir meslek birliği ya da loncanın kıdemlisi; 2. Bir tarikatın efendisi ve/veya rehberi.

Şeyhülislâm: İslâm'ın en büyük otoritesi/rehberi.

Sipahi: Süvari asker, tımar ya da zeamet sahibi.

Subaşı: Şehrin üst yöneticisi.

Suhte: Medrese öğrencileri.

Tanzimat: "Yeniden örgütlenme", 1839-1876/1877 reform dönemine verilen ad.

Tapu: Mülkiyet belgesi; **muvakkat tapu:** geçici işgal belgesi.

Temeddün: İlerletmek, uygarlaştırmak.

Tekfur: Balkanlar'da Hıristiyan prens.

Tekke: Derviş manastırı.

Tımar: Küçük askerî yurtluk.

Tuğra: Mühür, sultanın imzası.

Türe/töre: Gelenek, özellikle sultanlığın ve/veya devletin geleneği.

Uç: Sınır, hudut toprakları.

Ulema, âlim'in çoğulu: Kuran yasası bilginleri.

Ümera, amir/emir çoğulu: İdari görev sahibi, genellikle devletin yüksek memurları için kullanılan terim.

Ümmet: Müminlerin kardeşlik topluluğu.

Vakıf: Dinsel vakıf.

Vezir: Bakan.

Voynuk: Orduda sivil görevler yerine getiren ya da orduya askerî bakımdan yardımcı olan Balkan Hıristiyanları.

Yamak: Yerel olarak devşirilen, yeniçerilerin hizmetindeki paralı askerler.

Yörük: Göçebe Türkmenler.

Zaviye: Dervişlerin yurtları.

Zeamet: Büyük askerî yurtluk.

Zimmî: İtaatleri karşılığında Müslüman hükümdar tarafından korunan gayri Müslim tebaa.

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

Abou El-Haj, Rif'aat 'Ali, *Formation of the Modern State. The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, State University of New York Press, Albany, 1991.

Ahmad, Faroz, *Turkey The Quest for Identity*, Oxford University Press, Oxford, 2005.

Akagül, Deniz, Bahadır Kaleağası ve Semih Vaner, *La Turquie en mouvement*, Complexe, Brüksel, 1999.

Akçam, Taner, *A Shameful Act The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsability*, Constable, Londra, 2007.

Akgönül, Samim, *Les Grecs de Turquie*, L'Harmattan, Paris, 2005.

Aksan, Virgina H., *Ottoman Wars: An Empire Besieged, 1700-1870*, Pearson-Longman, Harlow, 2007.

Anastassiadou-Dumont, Méropi, *Salonique, 1830-1912 Une ville ottomane à l'âge des réformes*, Brill, Leiden, 1997.

Aymes, Marc, *Un grand progrès sur le papier: histoire provinciale des réformes ottomanes à Chypre au XIXe siècle*, Peeters, Louvain, 2010.

Badem, Candan, *The Ottoman-Crimean War (1853-1856)*, Brill, Leiden, 2010.

Barkey, Henry J. ve Graham E. Fuller, *Turkey's Kurdish Question*, New York, Rowman & Littlefield, Lanham, Boulder, 1998.

Barkey, Karine, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Cornell University Press, Ithaca, 1994.

Benedict, Peter, Erol Tümertekin ve Fatma Mansur (der.), *Turkey: Geographic and Social Perspectives*, E.J. Brill, Leiden, 1974.

Bilici, Faruk, *Islam officiel, islam parallèle de l'Empire ottoman à la Turquie contemporaine (XVIe-XXe siècle)*, Éditions Isis, collection "Analecta Isisiana", LXXXIV, İstanbul, 2006.

Bloxham, Donald, *The Great Game of Genocide Imperialism, Nationalism and Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford University Press, Oxford, 2005.

Bozarslan, Hamit, *Histoire de la Turquie contemporaine*, La Découverte, Paris, 2007.

Bouquet, Olivier, *Les Pachas du Sultan: essai sur les agents supérieurs de l'État ottoman (1839-1909)*, Peeters, Louvain, 2009.

Bruinessen, Martin van, *Kurdish Ethno-Nationalism versus Nation-Building States*, ISIS, İstanbul, 2000.

Cahen, Claude, *L'Islam des origines au début de l'Empire ottoman*, Bordas, Frankfurt am Main, 1970.

Cizre, Ümit (ed.), *Secular and Islamic Politics in Turkey: The Making of the Justice and Development Party*, Routledge, Londra, 2008.

Clayer, Nathalie, *Aux origines du nationalisme albanais La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*, Karthala, Paris, 2007.

Cook, Michael A., *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Oxford University Press, Oxford, 1998.

Copeaux, Étienne, *Espaces et temps de la nation turque Analyse d'une historiographie nationaliste (1931-1993)*, CNRS, Paris, 1997.

—, *Une vision turque du monde à travers les cartes de 1931 à nos jours*, CNRS, Paris, 2000.

Dadrian, Vahakn, *Histoire du génocide arménien*, Stock, Paris, 1996.

Dankoff, Robert, *An Ottoman Mentality The World of Evliya Çelebi*, Brill, Leiden ve Boston, 2004.

Den Boggert, Maurits H. Van, *The Capitulation and the Ottoman Legal System. Qadis, Consuls and Beraths in the 18th Century*, Brill, Leiden ve Boston, 2005.

Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton University Press, Princeton, 1963.

Deringil, Selim, *The Well-Protected Domains*, I.B. Tauris, Londra, 1998.

Duclert, Vincent, *L'Europe a-t-elle besoin des intellectuels turcs?*, Armand Colin, Paris, 2010.

Dumont, Paul, *Mustafa Kemal invente la Turquie moderne*, Complexe, Brüksel, 1983.

Dumont, Paul, Jean-François Pérouse, Stéphane de Tapia ve Samim Akgönül, *Migrations et mobilités internationales: la plate-forme turque*, IFEA, İstanbul, 2002.

Dündar, Fuat, *Crime of Numbers. The Role of Statistics in the Armenian Question (1878-1918)*, Transaction Books, New Brunswick ve Londra, 2010.

Eldem, Edhem (der.), *Un Ottoman en Orient Osman Hamdi Bey en Irak, 1869-1871*, Actes Sud, Arles, 2010.

Faroqhui, Suraiya, Bruce McGovan, Donald Quataert ve Şevket Pamuk, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, cilt 2, *1600-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

—, *Approaching Ottoman History An Introduction to the Sources*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

Finkel, Andrew ve Nükhet Sirman (der.), *Turkish State and Turkish Society*, Routledge, Londra, 1990.

Finley, Carter V., *Turkey, Islam, Nationalism and Modernity, A History (1789-2007)*, Yale University Press, New Haven, 2010.

—, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton University Press, Princeton, 1980.

Fliche, Benoît, *Odyssées turques, Les migrations d'un village anatolien*, CNRS, Paris, 2007.

Georgelin, Hervé, *La Fin de Smyrne Du cosmopolitisme au nationalisme*, CNRS, Paris, 2005.

Georgeon, François, *Des Ottomans aux Turcs, naissance d'une nation*, ISIS, İstanbul, 1995.

—, *Abdülhamid II. Le sultan calife*, Fayard, Paris, 2003.

—, *Aux origines du nationalisme turc Yusuf Akçura (1876-1935)*, ADPF, Paris, 1980.

Geyikdağı, Necla *Foreign Investment in the Ottoman Empire: International Trade and Relations in the Late Nineteenth Century*, I.B.Tauris, Londra, 2011.

Göçek, Fatma Müge (der.), *Social Constructions of Nationalism in the Middle East*, State University of New York Press, Albany, 2002.

Goffman, Daniel, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

Gökalp, Altan (der.), *La Turquie en transition: disparités, identités, pouvoirs*, Maisonneuve, Paris, 1986.

Gökalp, Altan, *Têtes rouges et Bouches noires*, Société d'ethnographie, Paris, 1986.

Göle, Nilüfer, *Musulmanes et modernes: voile et civilisation en Turquie*, La Découverte, Paris, 1993.

Hanioğlu, M. Şükrü, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton, 2008.

—, *Atatürk. An Intellectual Biography*, Princeton University Press, Princeton ve Oxford, 2011.

—, *Preparation for a Revolution The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, Oxford, 2001.

Hataway, Jane, *The Arab Lands under Ottoman Rule, 1516-1800*, Pearson Longman, Harlow ve Londra, 2008.

Heper, Metin, *The State Tradition in Turkey*, The Eothen Press, North Humberside, 1985.

Hitzel, Frédéric, *L'Empire ottoman XVe-XVIIIe siècle*, Les Belles Lettres, Paris, 2001.

Horne, John (der.), *Vers la guerre totale. Le tournant de 1915*, Tal-landier, Paris, 2010.

İnalcık, Halil, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire Essays on Economy and Society*, Indiana University Press, Bloomington, 1993.

—, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, cilt 1: *1300-1600*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

İnsel, Ahmet (der.), *La Turquie et l'Europe: une relation tumultueuse*, L'Harmattan, Paris ve Montréal, 1999.

Kafadar, Cemal, *Between Two Worlds The Construction of the Ottoman State*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1995.

Karpat, Kemal H. (der.), *Ottoman Past and Today's Turkey*, Brill, Leiden, Boston ve Köln, 2000.

Kasaba, Reşat (der.), *The Cambridge History of Turkey*, cilt IV: *Turkey in the Modern World*, University of Cambridge Press, Cambridge, 2008.

Kayalı, Hasan, *Arabs and Young Turks. Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1997.

Kazancıgil, Ali, *La Turquie*, Le Cavalier bleu, Paris, 2008.

1. Kedouri, Sylvie (der.), *Turkey Identity, Democracy, Politics*, Frank Cass, Londra, 1996.

Kedouri, Sylvie (der.), *Turkey Before and After Atatürk Internal and External Affairs*, Frank Cass, Londra, 1999.

Kedouri, Sylvie (der.), *Seventy-Five Years of the Turkish Republic*, Frank Cass, Londra, 2000.

Kévorkian, Raymond, *Le Génocide des Arméniens*, Odile Jacob, Paris, 2006.

Kieser, Hans-Lukas, *A Quest for Belonging Anatolia Beyond Empire and Nation (19th-20th Centuries)*, ISIS, İstanbul, 2007.

Kieser, Hans-Lukas (der.), *Turkey Beyond Nationalism Towards Postnational Identities*, I.B. Tauris, Londra, 2006.

Köprülü, M. Fuad, *Islam in Anatolia after the Turkish Invasion (Prolegomena)*, University of Utah Press, Salt Lake City, 1993.

Kushner, David, *The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908*, Frank Cass, Londra, 1977.

Landau, Jacob M., *The Politics of Pan-Islam Ideology and Organization*, Oxford University Press, Oxford, 1994.

Lewis, Bernard, *Comment l'islam a découvert l'Europe?*, La Découverte, Paris, 1984.

—, *Islam et laïcité. La naissance de la Turquie moderne*, Fayard, Paris, 1988.

Mantran, Robert, *La Vie quotidienne à Istanbul au siècle de Soliman le Magnifique*, Hachette, Paris, 1990.

Mantran, Robert, (der.), *Histoire de l'Empire ottoman*, Fayard, Paris, 1989.

Ma'oz, Moshe, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1860. The Impact of Tanzimat on Politics and Society*, Oxford University Press, Oxford, 1968.

Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottomans A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton University Press, Princeton, 1962.

—, *Religion and Social Change in Modern Turkey The Case of Bediüzzaman Said Nursî*, State University of New York Press, Albany, 1989.

Massicard, Elise, *L'Autre Turquie Le mouvement aléviste et ses territoires*, PUF, Paris, 2005.

McDowell, David, *A Modern History of the Kurds*, I. B. Tauris, Londra, 1996.

Meeker, Micheal E., *A Nation of Empire. The Ottoman Legacy of Turkish Modernity*. University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 2002.

Meyrier, Gustave, *Les Massacres de Diarbekir Correspondance diplomatique du Vice-Consul de France 1894-1896*, L'Inventaire, Paris, 2000.

Murphy, Rhoads, *Ottoman Warfare, 1500-1700*, Routledge, Londres ve New York, 1999.

Navaro-Yashi, Yael, *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*, Princeton University Press, Princeton, 2002.

Öktem, Kerem, *Angry Nation, Turkey since 1989*, Zed Press, Londra, 2011.

Özdalga, Elisabeth (der.), *Naqshbandis in Western and Central Asia, Change and Continuity*, Swedish Research Institute, İstanbul, 1999.

Özoğlu, Hakan, *From Caliphate to Secular State Power Struggle in the Early Turkish Republic*, Praeger, Santa Barbara, 2011.

Pérouse, Jean-François, *La Turquie en marche Les grandes mutations depuis 1980*, Editions de la Martinière, Paris, 2004.

Raymond, André, *La Ville arabe Alep à l'époque ottomane (XVIe-XVIIIe siècle)*, IFEAD, Şam, 1998.

Riedler Florian, *Opposition and Legitimacy in the Ottoman Empire*, Routledge, Londra ve New York, 2011.

Rigoni, Isabelle (düzenleyen), *Turquie, les mille visages. Politique, religion, femmes, immigration*, Syllepse, Paris, 2000.

Salzmann, Ariel, *Tocqueville in the Ottoman Empire. Rival Paths to the Modern State*, Brill, Leiden, 2004.

Shaw, Stanford J., *Between Old and New: The Ottoman Empire under Selim III*, Harvard University Press, Cambridge Mass., 1971.

Shaw, Stanford J. ve Ezel Kuran Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 cilt, Cambridge University Press, Cambridge, 1976-1977.

Sommel, Selçuk Akşin, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908. Islamization, Autocracy and Discipline*, Brill, Leiden, 2001.

Tachjian, Vahé, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie. Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1934)*, Karthala, Paris, 2004.

Tanpınar Ahmet Hamdi, *Histoire de la littérature turque du XIXe siècle*, Actes Sud / Sindbad, Arles, 2012.

Tapper, Richard (der.), *Islam in Modern Turkey Religion Politics and Literature in a Secular State*, I. B. Tauris, Londra, 1991.

Ter Minassian, Anahide, *La Question arménienne*, Éditions Parenthèses, Roquevaire, 1983.

Ternon, Yves, *Empire ottoman. Le déclin, la chute, l'effondrement*, Le Félin, Paris, 2005.

Tezcan, Baki, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge University Press, New York, 2010.

Todorova, Maria, *Imaginaires des Balkans*, Éditions de l'EHESS, Paris, 2011.

Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918*, Caravan Books, Ann Arbor, 1989.

Tuğal, Cihan, *Passive Revolution Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism*, Stanford University Press, Stanford, 2010.

Valensi, Lucette, *Venise et la Sublime Porte La naissance du despote*, Hachette, Paris, 1987.

Vaner, Semih (der.), *Modernisation autoritaire en Turquie et en Iran*, L'Harmattan, Paris, 1991.

Vaner, Semih (der.), *La Turquie*, Fayard, Paris, 2005.

Vatin, Nicolas ve Gilles Veinstein, *Le Sérail ébranlé Essai sur les morts, disparitions et avènements des sultans ottomans XIVe-XIXe siècle*, Fayard, Paris, 2003.

Veinstein, Gilles, *Les Ottomans et la mort Permanences et mutations*, Brill, Leiden, 1996.

Veinstein, Gilles (der.), *Salonique, 1850-1918, La "ville des juifs" et le réveil des Balkans*, Autrement, série "Mémoires", sayı 12, 1992.

Watenpaugh, Heghnar Zeitlian, *The Image of an Ottoman City Imperial Architecture and Urban Experience in Aleppo in the 16th and 17th Centuries*, Brill, Leiden ve Boston, 2005.

Watts, Nicole, *Activists in Office: Kurdish Ethnic Politics, Political Resources, and Repression in Turkey*, Washington University Press, Utah, 2009.

White, J. Paul, ve J. Jongerden (der.), *Turkey's Alevi Enigma A Comprehensive Overview*, Brill, Leiden, 2003.

Wittek, Paul, *Rise of the Ottoman Empire Studies on the History of Turkey, 13th-15th Centuries*, Royal Asiatic Society, Londra, 1938.

Yerasimos, Stéphane, *La Fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans les traditions turques: légendes d'Empire*, IFEA & Libraire d'Amérique et d'Orient, Paris, 1990.

Yerasimos, Stéphane, Günter Seufert ve Karin Vorhoff (der.), *Civil Society in the Grip of Nationalism*, Orient-Institute, IFEA, İstanbul, 2000.

Zarcone, Thierry, *La Turquie moderne et l'islam*, Flammarion, Paris, 2004.

Zürcher, Erik-Jan, *The Unionist Factor The Role of the Committee Union and Progress in the Turkish National Movement (1905-1926)*, Brill, Leiden, 1983.

—, *Turkey. A Modern History*, I. B. Tauris, Londra ve New York, 2004.

DİZİN

Abaza Mehmed Paşa 84
Abdülaziz 147, 148, 152, 157, 178, 199, 402, 407, 414
Abdülhamid, I. 401
Abdülhamid, II. 28, 31, 148, 149, 151, 154, 155, 157, 158, 160, 165-169, 171, 172, 174-176, 179, 182-184, 194, 195, 197, 199, 200, 202, 204, 205, 208, 209 213, 214, 223, 225, 233, 244, 252, 389, 404, 407, 408, 412, 415, 416, 424
Abdullah Nuri 62
Abdülmecid, I. 125, 146, 402, 407
Adıvar, Adnan Abdülhak 272, 278
Ağaoğlu, Ahmet 186, 274, 407
Ağar, Mehmet 341
Ahi-zade Mehmed Hüseyin Efendi 59
Ahmed Bey 249
Ahmed Cevdet Paşa 154, 205, 410
Ahmed Fazlı Bey 219
Ahmed İzzed Paşa 232
Ahmed Samim 201
Ahmet Cemal Paşa 409
Ahmet Mithat Efendi 179
Ahundzade, Mirza Fethi Ali Bey 205
Akçura, Yusuf 186, 202, 205, 207, 228, 236, 240, 243, 407
Akif Paşa 129
Akşemseddin, Muhammed Şemseddin bin Hamza 47
Akyol, Eyüp Sabri 278
Ali Paşa, Mehmed Emin 126
Alp, Tekin 186, 218, 229, 276, 277, 281, 282, 288, 291, 408
Alparslan 39, 42
Amca, Hasan 195, 408
Apak, Hüseyin Rahmi 214
Aras, Tevfik Rüşdü 259, 298
Ardzruni, Krikor 146
Arif, Cemaleddin 241
Arslan, Evranoszade Rahmi 211
Arvasi, Seyyid Ahmed 316
Aslan, Yusuf 312
Atatürk, Mustafa Kemal 32, 34, 211, 225, 229, 256-267, 269, 271, 272-274, 276, 278, 281-290, 293, 294, 298-300, 305, 306, 307, 312, 313, 324-326, 329, 338, 342, 347, 354-356, 363, 364, 366, 375, 383, 388, 389, 405, 408, 409, 412-416, 422, 425
Atay, Oğuz 383, 389
Atilhan, Cevat Rıfat 293, 408
Atilla 205
Avcıoğlu, Doğan 326
Avni, Enis 270
Aybar, Mehmet Ali 356
Aydemir, Şevket Süreya 253, 265, 280
Aydemir, Talat 325, 345
Aziz Paşa 175

Baba Tekeli 81
Babanzade, İsmail Hakkı 256
Bahçeli, Devlet 320, 361, 406, 408, 423
Balzac, Honoré de 179, 180
Baraner, Reşad Fuad 294
Barbaro, Marcantonio 44

Başgil, Ali Fuad 310
Bayar, Celal 241, 306, 307, 378, 405, 409
Bayezid, I. 39, 40, 400, 409
Bayezid, II. 51, 62, 79, 122, 330, 400
Bayiç, Hakkı Behiç 278
Bedreddin, Simavneli 77, 409
Belbez, Cevdet Tahir 248
Bele, Refet 265
Belge, Burhan Asaf 280
Belli, Mihri 357
Bernard, Claude 179
Beşir Fuad 179, 189, 412
Bir, Çevik 320, 409
Birand, Mehmet Ali 343
Bismarck, Otto von 403
Bitlis, Eşref 346
Bleda, Midhat Şükrü 210-212
Bölügiray, Nevzat 355
Born, Max 291
Borzecki, Constantin 185
Bourget, Paul 185
Boyacıyan, Agop 241
Bozbeyli, Ferruh 313
Bozkurt, Mahmud Esad 276, 286, 288, 291, 409
Bucak, Mustafa Remzi 380
Bucak, Sedat 346
Burke, Edmund 177, 185
Büchner, Ludwig 185, 195, 410, 416, 418

Caetani, Leone 180
Cafer Daim Paşa 146
Cahit, Hüseyin 178, 180, 201, 215, 237, 268, 409
Calp, Necdet 317
Canbolat, İsmail 210
Canbudaloğlu Ali Paşa 84
Carlyle, Thomas 256
Carnot, Sadi 159
Cavid, Mehmed 409
Cavour, Camillo Benso 129
Cebesoy, Ali Fuad 265
Cem Sultan 62
Cemaleddin Efendi 224, 226
Cengiz Han 227
Cervantes, Miguel de 180
Cevdet, Abdullah 185, 186, 194, 195, 203, 410, 418
Clemenceau, Georges 172
Comte, Auguste 129, 184, 226
Copernicus, Nicolas 189
Courant, Richard 291

Çağlayangil, İhsan Sabri 325
Çakıcı, Alaattin 346
Çakmak, Fevzi 306, 409
Çandar, Cengiz 343
Çandarlı Halil Paşa 50
Çatlı, Abdullah 346, 359, 409
Çayan, Mahir 312, 357
Çelebi, Musa Serdar 361
Çerkes Ethem 263, 265, 278, 410
Çetinkaya, Ali 211
Çiller, Tansu 319, 320, 379, 406, 410, 421
Çürüksulu Ahmed 206

Damad Ferid Paşa 219, 252, 255
Damad İbrahim Paşa 56, 97, 106
Damad Salih Paşa 202
Danton, Georges Jacques 28
Davutoğlu, Ahmet 386, 410
Deli Hasan Paşa 84
Demirel, Süleyman 310, 311, 314, 318, 319, 325-327, 341, 349, 370, 379, 405, 406, 410, 421
Demolins, Edmonds 181, 203, 416
Derviş Mehmed Paşa 96
Dickens, Charles 180
Dicle, Hatip 319
Dink, Hrant 375, 410
Duru, Kâzım Nami 180, 210
Düşünsel, Lütfi Fikri 200, 410

Ebubekir Ratip Efendi 114
Ebusuûd Efendi, Mehmed 79, 377, 411
Ebuziyya Tevfik 181, 236
Ecevit, Bülent 313, 314, 318, 320, 348, 352, 354, 405, 406, 408, 411, 413, 422
Édouard, VII. 158
El-Banna, Hassan 387
El-Husrî, Sati 186, 236
El-Mavaylihi, Muhammed 178
Enver Paşa, İsmail 201, 213, 215, 217, 232, 245, 247, 255, 256, 324, 404, 409, 411, 415, 418, 423
Erbakan, Necmettin 313, 318, 319, 327, 350, 368, 370, 371, 409, 411, 413, 423
Erdoğan, Recep Tayyip 15, 19, 21, 299, 317, 321, 327, 328, 335, 343, 344, 349, 356, 368, 372-374, 376, 379, 387-389, 410, 411, 413, 421
Erim, Nihat 312, 326, 411
Ersanlı, Büşra 348
Ersoy, Mehmet Akif 25, 189, 230, 353, 408
Esendal, Memduh Şevket 261, 270

Evliya Çelebi 70, 411
Evren, Kenan 314-317, 405, 412

Fazıl Paşa, Mustafa 152, 412
Fehmi, Hasan 201, 412
Fehmi, Yusuf 173, 203, 226
Fénelon, François de Salignac de la Mothe 179
Fergan, Eşref Edip 353
Ferruh, Nureddin 219, 424
Feyzioğlu, Turan 313
Fikret, Tevfik 189, 223, 329, 412
Fırat, Abdülmelik 380
Flaubert, Gustave 180
Fontenelle, Bernard Le Bovier de 179
Franck, James 291
Fuad Paşa, Mehmed 126, 130, 134, 140, 412

Galanti, Avram 291
Ganem, Halil 184
Garibaldi, Giuseppe 181
Gezmiş, Deniz 312, 357
Gobineau, Joseph-Arthur de 180, 185, 408
Gökalp, Ziya 156, 187, 200, 206, 217, 227, 230, 233, 236, 238, 239, 240, 242, 257, 276, 316, 385, 386-388, 411-413, 418
Gökçen, Sabiha 299, 412
Goltz, Colmar Freiherr von der 214, 256
Guizot, François 27, 411
Gül, Abdullah 322, 413
Gülen, Fethullah 322, 347, 373, 374, 389, 413
Günaltay, Şemsettin 323, 413
Güner, Agâh Oktay 359
Gürler, Ömer Faruk 326
Gürsel, Cemal 309, 381, 405, 413, 414

Hac Hacib, Yusuf 41, 65
Hacı Bektaş Veli 379
Haeckel, Ernest 185, 195, 410, 416
Halet Efendi 114
Halim Paşa, Said 24, 217, 228, 413
Hamza Bali 81
Harabi 376
Hatiboğlu, Ziya 326
Hikmet, Nâzım 373
Hitler, Adolf 246, 286, 294, 376
Hoca Tahsin Efendi 180
Hoffding, Herald 180
Hugo, Victor 179
Hüseyin Daim Paşa 146
Hüseyin Paşa 76

İbn Haldun, Abu Zayd Abd el-Rahman 37, 39, 48, 103, 125, 158, 162, 163
İbrahim, I. 92, 98
İdris-i Bidlisi 80
İlden, Şerif 246
İleri, Celal Nuri 281
İnan, Afet 53, 256, 288, 413
İnan, Hüseyin 312
İnönü, Erdal 318
İnönü, İsmet 211, 215, 280, 283, 290, 294, 297, 305-310, 323, 324, 345, 357, 358, 366, 369, 370, 380, 381, 409, 411, 413, 416, 417, 422
İsmail Ferruh Efendi 115
İşpirzadeli Ahmed Efendi 107

Jaurès, Jean 172
Jean-Paul, II. 346, 409
Juchereau de Saint-Denis, Louis 117

Kabakçı Mustafa 117, 402, 415
Kadızade Mehmed Efendi 62, 70
Kadri, Hüseyin Kazım 182, 233
Kahveci, Adnan 317
Kansu, Şevket Aziz 287
Kant, Emmanuel 189, 413
Kara Kemal 200, 218
Karabekir, Kazım 211, 213, 265, 266, 294, 377, 414, 425
Karasu, Emmanuel 210
Karay, Refik Halid 200, 278
Karayazıcı Abdülhalim 84
Kâtip Çelebi 102, 103, 116
Kaya, Ahmet 373
Kaya, Şükrü 275, 293, 414
Kaypakkaya, İbrahim 312, 357
Kayserili Seyrani 147
Kemal, Ali 159, 207, 414, 423
Kemal, Nâmık 140, 142, 152, 154, 166, 167, 179, 181, 184, 193, 205, 414
Kıvrıkoğlu, Hüseyin 321
Kızıldoğan, Hüsrev Sami 210, 278
Kocadağ, Hüseyin 346, 409
Kočev, Janko Tenev 145
Koçi Bey, Mustafa 99, 102, 114, 414
Konyar, Nureddin 289
Koraltan, Refik 307
Kotku, Mehmed Zaid 371
Koyré, Alexandre 180, 187
Köprülü, Mehmed Fuad 43, 79, 87, 183, 186, 287, 307, 308
Kör Ali Bey 277

Kösem Sultan 55, 92
Kuntay, Mithat Cemal 354
Kutb, Seyyid 373, 387

Lanessan, Jean-Louis de 187
Lapouge, Georges Vacher de 185
Le Bon, Gustave 185, 186, 204, 229, 237, 256, 410, 413
Leplay, Frédéric 219
Liman von Sanders, Otto 230, 232, 251, 417
List, Friedrich 218
Lombroso, Cesare 268
Loti, Pierre 180
Louis, XVI. 28
Lütfü Paşa 54

Mağmumi, Şerif 206
Mahmud Celaleddin Paşa 196
Mahmud, II. 117, 118, 122, 125, 139, 144, 160, 402, 414, 415
Mahmud Nedim Paşa 147
Mann, Thomas 27
Mardin, Şerif 55, 66, 76, 114, 125, 153, 188, 195, 366
Marx, Karl 137
Maupassant, Guy de 180
Mazzini, Giuseppe 181
McKinley, William 159
Mehmed, II. 38, 40-44, 46, 48, 50, 52, 56, 59, 61, 62, 68, 79, 80, 86, 392, 400, 414
Mehmed, IV. 99
Mehmed, V. 231
Mehmed, VI. 258
Mehmed Çelebi 40, 78, 114
Mehmed Emin Rauf Paşa 126
Mehmed Emin, (Trabzon vekili) 250
Mehmed Fuad Paşa 126, 412
Mehmed Kadızade Efendi 62, 70
Mehmed Paşa 62
Mehmed Sadık Rıfat Paşa 126
Mehmed Seyyid Bey 364
Mehmed Tahir Bey 197
Mehmed Ziyaeddin Efendi 199
Melen, Ferit 312
Menderes, Adnan 307, 309, 310, 322, 355, 356, 373, 405, 413, 414, 422, 424
Mercani, Şahabeddin 205
Meşrepzade Mehmed Arif Efendi 129
Mesud Efendi 59
Metternich, Klemens Wenzel Nepomuk Lothar 129
Mevlanzade Rifat 220, 423
Meyrier, Gustave 172
Midhat Paşa, Ahmet Şefik 132, 149, 150, 157, 169, 175
Mill, John Stuart 180
Mizancı Murad 206, 415
Moltke, Helmuth von 133
Morgenthau, Henry 211, 245
Muğlalı, Mustafa 380
Murad, II. 65
Murad, IV. 70, 86, 92, 106
Murad, V. 148, 154, 403, 417
Murad Paşa 85
Musa Çelebi 52, 78
Mussolini, Benito 279, 358, 404
Mustafa Efendi 60
Mustafa, I. 56
Mustafa, III. 89, 401
Mustafa, IV. 117
Mustafa, Alemdar 122, 124, 215, 415
Müller, Adam Heinrich 218
Münif Paşa 159, 180
Müteferrika, İbrahim 115

Nadi, Yunus 259, 272, 278
Namık Paşa 133
Napoléon, I. 27, 28, 90, 214, 402
Napoléon, III. 208
Nasıreddin 202, 403
Nazım Bey 301, 415
Nazım Paşa 201, 221
Necib Asım 205
Nedim Hoca 114
Nefi, Asaf 195
Nesimi, Hüseyin 249
Nesin, Aziz 379
Nesselrode, Karl Vassilievitch 129
Niyazi, Resneli 215, 415
Nizam el-Mülk 53
Nur Ali Halife 81
Nur, Rıza 220, 264, 415
Nuri Paşa 259
Nurî, Bedii 187, 195

Odyun, Krikor 136
Okyar, Ali Fethi 274, 415, 424
Orbay, Hüseyin Rauf 265, 323, 416
Orhan 47, 399
Orhon, Orhan Seyfi 295
Ortaç, Yusuf Ziya 284, 295
Osman 39, 49, 50, 78
Otman Baba 80

Öcalan, Abdullah 318, 320,381, 406, 415
Ölçmen, Himmet 309
Ömer Naci 203, 210, 241
Özal, Turgut 317, 318, 320, 322, 406, 412, 416, 419, 421
Özalp, Kâzım 211, 270
Özdağ, Muzaffer 325
Özkasnak, Erol 327

Pajic, Muhammed Kadri 206
Papen, Franz von 293, 306
Pareto, Vilfredo 103, 180, 410
Patrona Halil 106, 107, 123, 401
Peker, Recep 255, 275, 280, 284, 286, 288, 305
Perinçek, Doğu 361
Pertev Paşa 118
Petrov, Grigori Spiridonovia 325
Petroviç, Georges 144
Pilavcıoğu, Kemal 323
Piri Reis 53
Polatkan, Hasan 309, 422
Porter, Eleanor H. 325

Ragıp Bey 233
Raif Mehmed Paşa 117
Raif Necdet 180
Renan, Ernest 184
Renda, Mustafa Abdülhalik 270
Reşad 159
Reşid Paşa, Mustafa 126, 129, 140, 416
Ricardo, David 218
Richet, Charles 186, 413
Rıza, Ahmed 195, 202, 203, 206, 208, 211, 216, 252, 416
Robespierre, Maximilien de 28
Rozenberg, Alfred 293
Rushdie, Salman 379

Sabahaddin, Prens 166, 201, 203, 207, 219, 220, 228, 239, 416, 424
Sadak, Necmeddin 292
Safa, Peyami 285
Said-i Nursi, Beddiüzzaman 272, 355, 373, 413, 415, 423, 424
Saint-Just, Louis Antoine 28
Saint-Pierre, Bernardin de 180
Sandansky, Yane 198, 209
Saraçoğlu, Mehmet Şükrü 306, 417
Sarp, Hüseyin Enver 269
Saydam, Refik 295, 417
Schmoller, Gustav von 218
Schubert-Richter, Max von 246
Selim, I. 42, 44, 54, 80, 377-379, 392, 400, 417
Selim, II. 79, 100, 401
Selim, III. 116-123, 144, 177, 179, 402, 414, 417, 430
Semih, Aziz 246
Sevi, Sabetay 77, 428
Seyfeddin, Ömer 238, 240
Seyyid Feyzullah Efendi 60
Seyyid Mehmed Abdullah Efendi 59, 364
Sieyès, Emmanuel-Joseph 28, 411
Sincar, Mehmet 319
Smith, Adam 218
Smitis, Kostas 386
Sokullu Mehmed Paşa 83, 98
Soysal, Mümtaz 326
Stalin, Josef 405
Stendhal, Henri Beyle 180
Suavi, Ali 141, 154, 166, 417
Sukuti, İshak 194, 206
Sunalp, Turgut 317
Sunay, Cevdet 358, 418
Suphi, Mustafa 356
Süklun Hoca 83
Süleyman Hasbi 167
Süleyman, Muhteşem 44, 56, 59, 79, 81, 83, 99, 392, 400, 418
Süleyman Paşa 95, 147
Süreyya, Rıfat 244

Şah İsmail 42, 377, 378, 400, 401
Şahabeddin, Cenab 216
Şahinkaya, Tahsin 346
Şakir, Bahaeddin 196, 211, 213, 216, 243-247, 252, 253, 260, 266, 417, 423
Şemseddin Sami 179, 205
Şemseddin Sivasi 62
Şemsi Paşa 197
Şerif Paşa 219, 228, 239, 417
Şerif, Ahmed 239, 244
Şevket Paşa, Mahmud 201, 221, 230, 231, 261, 408, 417, 419, 423, 440
Şeyh Ahmed 146
Şeyh Celal 81, 83
Şeyh Esad Efendi 369
Şeyh Said 273, 298, 300, 380, 425
Şeyh Ubeydullah 164
Şinasi, İbrahim 126, 140, 417

Tağmaç, Memduh 312,325
Tahsin Paşa 160
Tahsin, Hasan 262
Taine, Hippolyte 185, 407, 409, 411

Talat Paşa, Mehmet 23, 201, 210, 211, 213, 214, 216, 228, 233, 241, 244, 245, 248, 250, 251, 255, 259, 297, 362, 404, 418
Talu, Naim 312
Tanpınar, Ahmed Hamdi 104, 130, 142
Tanrıöver, Hamdullah Suphi 270, 298, 418, 425
Temo, İbrahim 194, 206, 208, 212, 215, 418
Ter Minassian, Ruben 198
Tevfik, Baha 189, 418
Thiers, Adolphe 126, 129, 152, 153
Timurlenk 330
Timisi, Mustafa 378
Tocqueville, Charles Alexis Clérel de 184
Togan, Zeki Velidi 202
Tokgöz, Ahmed İhsan 185
Topal Osman 265, 278
Tott, François de 116
Toynbee, Arnold J. 75, 268, 272, 273
Tör, Vedat Nedim 280, 283
Tunalı, Hilmi 206
Turan, Hüseyinzade Ali 180, 194
Tursun Bey 51
Türkeş, Alparslan 309, 311, 320, 418, 419

Ulay, Sıtkı 305, 310
Ulusu, Bülent 314
Uzer, Tahsin 224, 248
Uzman, Mazhar Osman 268

Ülken, Hilmi Ziya 130, 180, 183, 240
Üstrüvani Mehmed Efendi 62

Vahdetti, Derviş 419, 423
Vambery, Arminus 207, 208
Vandal, Albert 28
Vandemir, Baki 246
Vani Mehmed Bistam Efendi 99
Vazov, İvan 145
Volney, Constantin François Chasseboeuf 180, 414
Voltaire, François-Marie Arouet 178, 179, 412

Wagner, Armin T. 251
Wangenheim, Hans Freiherr von 230, 248
Werfel, Franz 292
Worms, René 187

Yahya Naci Efendi 126
Yalçın, Süleyman 316
Yazıcıoğlu, Muhsin 359, 419
Yılmaz, Mesut 317, 320, 406, 419, 421
Yunus Paşa 54, 56
Yurdakul, Mehmed Emin 205, 238
Yusuf Agâh Efendi 115

Zaganos Paşa 51
Zaghloul, Saad 186
Zana, Leyla 319, 419
Zarakolu, Ragıp 348
Zeki Paşa 171
Ziya Paşa 140, 141, 153, 419
Zola, Émile 179, 180, 232, 412, 419, 444
Zorlu, Fatin Rüştü 309, 422

İletişim'den

HAMİT BOZARSLAN

Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi

Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonundan El Kaide'ye

Çeviren ALİ BERKTAY • 390 sayfa

Hamit Bozarslan
Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi
Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonundan El-Kaide'ye
İLETİŞİM YAYINLARI

İkinci İntifada, 11 Eylül, Lübnan İç Savaşı, Irak, Afganistan ve Pakistan'da intihar saldırıları... 1906-1908 arasında Tahran ve İstanbul'daki rejim değişikliklerinin yol açtığı kanlı olaylar... 1920'lerde kurulan manda rejimlerine karşı yükselen isyan dalgaları ve baskı rejimleri... 1948'de Filistin'in paylaşılmasıyla başlayan protestolar, askerî darbeler, yıkılan rejimlerden çok daha baskıcı yönetimlerin tırmandırdığı gerilim... 1979'daki İran Devrimi, Mekke'deki İslamcı ayaklanma, Camp David Anlaşmaları ve Afganistan'ın işgalinin sebep olduğu olaylar... 1990'larda Mısır ve Cezayir'deki cihad yanlısı silahlı mücadeleler ve El-Kaide...

Bozarslan'ın çalışması, Ortadoğu'daki şiddetin kronolojisinde üç ana dönemi öne çıkarıyor: 1906-1979 arasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan İran'a uzanan devrimci hareketler, 1948'de Filistin'in bölünmesiyle 1950-1970 arasının otoriter rejimleri, 1966'da Seyyid Kutb'un idamıyla başlayan ve günümüze kadar gelen İslamcı muhalefetler.

"Ortadoğu'da şiddet hakkında çalışmak, mayınlı araziye girmeyi kabullenmek anlamına gelir" diyen Bozarslan, Ortadoğu'nun bu şiddet geleneğini orada yaşayanların kaderi olarak gösteren kültüralist eğilimden uzak durarak bu zorlu arazide başarıyla ilerliyor.

Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi önce baskıcı rejimin, ardından bu rejime karşı isyanın ve nihayet isyanın bastırılmasının aracı olan şiddeti, dinamikleri ve kökenleriyle; insanları silahlı mücadeleye ya da kendilerini feda etmeye iten sosyo-ekonomik nedenleriyle birlikte çarpıcı biçimde ortaya koyuyor.

İletişim'den

HAMİT BOZARSLAN

Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi

Arap İsyanlarından Önce ve Sonra

Çeviren MELİKE IŞIK DURMAZ • 184 sayfa

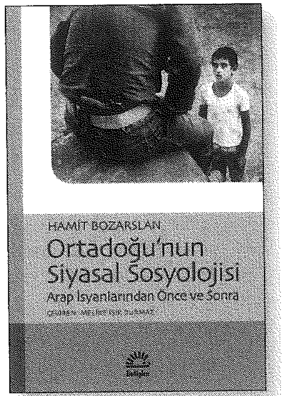
HAMİT BOZARSLAN
Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi
Arap İsyanlarından Önce ve Sonra
İletişim

Arap isyanlarının öncesine ve sonrasına dair hem temel bir bilgi hem de yetkin bir yorum sunan *Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi*, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içindeki Arap bölgelerinin Birinci Dünya Savaşı ertesinde bölünmesi, 1948'de İsrail devletinin kurulması, 1979'da SSCB'nin Afganistan'ı işgali ve İran Devrimi, 1980-1990 arasında çıkan bölgesel savaşlar ve son olarak 11 Eylül 2001 saldırısından sonra başlayan "teröre karşı savaş" gibi olguların, meydana geldikleri yerlerden çok uzaklarda bile siyasal dinamikler yaratabileceğini ortaya koyuyor.

Hegemonya ve siyasal mühendislik kavramlarından yola çıkarak Ortadoğu'da otoritarizm olgusunu inceleyen, devletlerin çeşitli zor kullanma biçimleriyle ayakta tutulduğunu gösteren çalışma, geçmişe dayanan siyasal muhalefet biçimlerini ve azınlıklarla ilgili tarihsel olguları ele alırken, yeni direniş biçimleriyle paralel giden genel bir toplumsal yılgınlığa da dikkat çekiyor.

Müthiş bir değişime sahne olan Arap âlemini, ülkelerin özgün koşullarını göz önünde bulundurarak inceleyen Hamit Bozarslan, Türkçe baskıya özel "Önsöz"le 2011 sonu itibariyle Ortadoğu'nun siyasal portresini çiziyor ve karmaşık değişimleri anlamlandırmamızı sağlıyor.